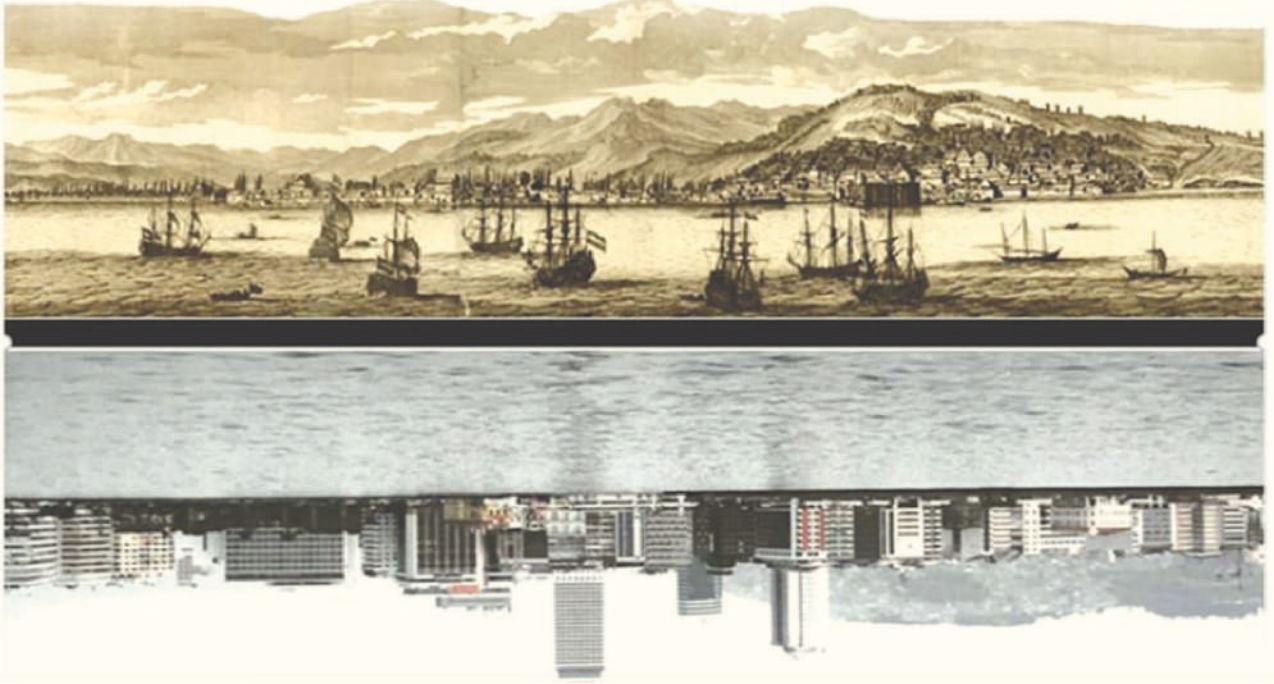

100.yıl

ŞEHİR KÜLTÜR MEDENİYET

ÇAKA BEY'DEN GÜNÜMÜZE İZMİR

CİLT II

Editörler
Turan GÖKÇE
Hüseyin ÇALIŞ

İZMİR 2022

ŞEHİR KÜLTÜR MEDENİYET'
ÇAKA BEY'DEN GÜNÜMÜZE İZMİR

CİLT II

Editörler
Turan GÖKÇE
Hüseyin ÇALIŞ

İZMİR 2022

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayın No: 29

Bu eserin, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 13.12.2022 tarih ve 2022-43 sayılı toplantısında alınan 5. kararı uyarınca, elektronik kitap olarak yayımlanmasına karar verilmiştir.

Her hakkı saklıdır.

© İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları

2022

Sertifika No: 46629

Editörler: Turan GÖKÇE

Hüseyin ÇALIŞ

Kapak Resmi: Prof. Dr. Deniz ÖZKUT

Kapak Tasarımı: Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU

ISBN: 978-605-70737-8-5 (Tk.)

978-605-72762-0-9 (C.2)

Şehir Kültür Medeniyet Çaka Bey'den Günümüze İzmir / Editörler: Turan Gökçe, Hüseyin Çalış.-- İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2022.

Çevrimiçi (497-1044 Sayfa: resim, harita; 26 cm.). -- (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi; Yayın No: 29)

ISBN: 978-605-70737-8-5 (Tk.)

978-605-72762-0-9 (C.2)

1. İzmir (Türkiye) - Medeniyet 2. Şehirler ve kasabalar - Türkiye.

I. Gökçe, Turan - II. Çalış, Hüseyin

Adres : İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Rektörlüğü, Balatçık Yerleşkesi, 35620 Çiğli
İzmir, Türkiye

Telefon : +90 232 329 3535 / 1255

E-posta : ykb@ikc.edu.tr

Belge-geçer : +90 232 386 0888

Web : ykb.ikc.edu.tr

Eserin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlara aittir. Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

İzmir, Aralık 2022

İÇİNDEKİLER

EVLİYA ÇELEBİ VE İZMİR

Suraiya Faroqhi

An Ottoman Gentleman Observing Izmir at A Time of Change: Evliya Çelebi on the Road, 1670-1..... 505

Himmet Konur

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'sinde Yer Alan Bilgilere Göre İzmir ve Civarında Tasavvufî Hayat..... 523

Ersel Çağlıtütüncügil

Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir'de Türk-İslam Mimarisi ve Seyahatname'nin Kaynak Eser Olarak Kullanımı Üzerine 537

İLMİ VE DİNİ HAYAT

Safiye Doğmaz - Kemal Ramazan Haykırın

Payitaht'ta İzmir İzleri: XV. ve XVI. Yüzyılda Tire'de Yetişip Bursaya Giden Âlimler..... 577

Muhsin Akbaş

İzmir ve Çevresinde Dini ve Kültürel Değerler Üzerine Bir Değerlendirme .. 595

Hamide Ulupınar - Fatma Nur Yoldaş

Horasan'dan İzmir'e Melâmet Düşüncesi ve Temsilcileri..... 601

Yusuf Bilal Kara

Mehmed Şemseddin Mısırî ve İzmir Seyahatleri 611

Mehmet Demirci

İzmir Mısırî Dergâhı..... 625

Tubanur Kaya

İzmir'deki Son Dönem Mutasavvıflardan Bekir Sıdkı Visâlî'nin Şiirlerinde Dini-Tasavvufî Muhteva..... 631

Selim Hilmi Özkan

Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlının Son Döneminde Görev Yapmış İzmir Doğumlu Ulema..... 643

Hammet Arslan

15-20. Yüzyıllar Arasında İzmir'de Yaşayan Gayrimüslim Topluluklar 663

Zehra Gençel Efe

Hekim Hacı Paşa (1424)..... 675

Enas Boubes - Elif Okur

Kâfiyecı ve Mısır'a Göçü..... 679

İKTİSADİ VE TİCARİ HAYAT

Özgür Oral

18. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir – Venedik Ticareti 687

Canan Çetinkaya

Osmanlı Klasik Döneminde Ankara'nın Uluslararası Sof Ticareti ve İzmir'in Rolü
..... 701

Senem Karagöz

Osmanlı Klasik Döneminde Zeytin, Zeytinyağı ve Zeytinyağı Sabunu Üretimi ve
Temini Noktasında Bir Ege Şehri İzmir 719

Nurullah Kırkpınar

Bereketli Topraklarda “Üretmek” ve “Paylaşmak”:İzmir'de Zeytin-Zeytinyağı
Üretimi İle Ticareti Üzerine Tarihsel Bir Bakış (1923-1938)..... 729

Eren Akçiçek

İzmir'de Şerbetçilik..... 759

İrfan Kokdaş

İzmir ve Çevresinde 19. Yüzyıl Mera Kavgalarının Doğası, Aktörleri ve Hukuki
Altyapısı..... 765

Cenk Reyhan - Halim Kılıç

Tanzimat Döneminde İzmir Gümrük İdaresi (1839-1860) 779

Emrah Yılmaz

Osmanlı Aba Şirketi [Ottoman Cloth Company] ve Bu Şirketin Üretim
Faaliyetlerine Dair Bazı Gözlemler 797

M. Önder Duran

19. Yüzyılda Alman Koloni Ekonomi Derneği'nin Çalışmaları Çerçevesinde
İzmir Halısı Üzerine Bir Tartışma 831

Vahdettin Engin

İzmir ve Çevresinde Amerikan Singer Şirketine Uygulanan Boykot..... 847

Mehmet Kaya - Gülin Öztürk

İngiliz Konsoloslğu Raporlarına Göre XX. Yüzyılın Başlarında İzmir Şehrinin Ekonomik Durumu (1900-1914)..... 853

Arif Kolay

İzmir Merkezli Yapılan İlk Demiryolların Bölgenin İktisadi ve Sosyal Gelişimine Etkisi..... 875

Mesut Karakulak

Ulaşım Teknolojilerinin Değişim Çağında İzmir Limanında: Rus Vapurları .. 893

Nilgün Nurhan Kara

İktisat Kongresi ve İzmir..... 911

DİPLOMASİ

Sabri Çap

Johannes Heyman (1667-1737): İzmir'de Hollandalı Bir Oryantalist ve Oryantalistik Faaliyetleri..... 929

Mahmut Halef Cevrioğlu

Diplomatic Life in İzmir in the Seventeenth Century 965

Rıfat Günalan

18. Yüzyılın İkinci Yarısında İsveçlilerin İzmir'deki Diplomatik Faaliyetleri (1159-1205)..... 977

Güner Doğan

Napoli Devlet Arşivi Belgelerine Göre İki Sicilya (Napoli) Krallığı İzmir Konsoloslğunun Teşekkülü (1740-1743)..... 999

Rabia Demir

İzmir'de İlk İngilizler: Konsolosluk, Tüccarlar ve Ticaret (1600-1669)..... 1011

Ahmet Gedik

İzmir-Tunus İlişkileri 1035

EVLIYA ÇELEBİ VE İZMİR

AN OTTOMAN GENTLEMAN OBSERVING İZMİR AT A TIME OF CHANGE: EVLİYA ÇELEBİ ON THE ROAD, 1670-1

Suraiya Faroqhi*

Izmir was the ‘mushroom city’ of the seventeenth-century Ottoman world: while a small town in the late 1500s, by the end of the seventeenth century, the city may have been home to nearly 90,000 people. If realistic, this figure would mean that by the late 1600s, Izmir probably surpassed Bursa and belonged to the major cities of the empire. This increase is even more remarkable as the Ottoman central authorities certainly did not promote migration into the cities: on the other hand, before the mid-twentieth century newcomers from the countryside probably were a condition sine qua non for rapid urban growth. Ever since the 1990s, historians have tried to identify the reasons for Izmir’s dramatic expansion.

Urban History and Historiography

In this context, it is instructive to observe the changing concerns of professional historians and the reading public. In the 1950s, Münir Aktepe (1917-1996) began his lengthy series of studies on the buildings sponsored by the city’s Muslim inhabitants, which however, only appeared in book form in 2003, well after the author’s death.¹ Aktepe had planned to use the material collected for a comprehensive history of Ottoman Izmir, which never saw the light of day. In fact, before about 1990, only a handful of scholars including Tuncer Baykara and Necmi Ülker wrote monographs on Izmir.²

In part, this lack of interest was due to the condition of the city. It took a considerable amount of time before Izmir recovered from the war of 1919-22, the Greek occupation, the fire of 1922, the flight of the Greek-speaking inhabitants and the population exchange that followed in 1923-1924. During the early Republican period, many inhabitants of Izmir were thus newcomers, who did not have many (or indeed any) ties to the city apart from having ended up in this place as refugees from Anatolian and European theaters of war.³ Observers who saw the city at various

* Prof. Dr., İbn Haldun University.

¹ Münir Aktepe, *İzmir Yazıları*, edited by Fikret Yılmaz, İzmir 2003.

² Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974; Necmi Ülker, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, unpublished Ph. D. dissertation, University of Michigan 1974; Necmi Ülker, “The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interest, 1690-1740”, *International Journal of Turkish Studies*, 4/1 (1987), pp. 1-37.

³ Thus, while Izmir’s assiduous historian Münir Aktepe had been born in the city and seemsto have regarded it as his home, his family came from the area of Erzincan and Kemah: Aktepe, *İzmir Yazıları*, p. IX (introduction by Fikret Yılmaz).

times under the early Republic often spoke of the half-ruined city leaving them with a feeling of desolation.⁴

In addition, in the 1960s and 1970s, the current policy of ‘import substitution’ worked against Izmir. In order to allow capital accumulation by local entrepreneurs often with little prior knowledge or experience, economic policy decreed that most imported consumer goods would be prohibitively expensive. Thus, local producers could sell low-quality wares unsuitable for export markets. In consequence, cities such as Izmir, from the 1600s onward noted mainly as centers of importation and exportation, were marginal in the eyes of economic planners. However, this situation changed dramatically in the 1990s, when promoting export-led growth became a top priority and large numbers of migrants from Eastern Anatolia arrived in the city.

As often happens, history inspired historiography, and in the 1990s books on Izmir, which often were reworked dissertations, followed each other in rapid succession. Daniel Goffman focused on the early 1600s, Elena Frangakis Syrett on the eighteenth century, and Marie Carmen Smyrnelis on the city’s French community of the eighteenth and nineteenth centuries. Moreover, a monograph on the Dutch living and working in Izmir commemorated the four hundredth anniversary of political and commercial relations between the Netherlands and the Ottoman Empire -- and after 1923, Turkey took the place of the defunct empire.⁵ Goffman pointed out that as long as the centralized administration of the mid-sixteenth century was in place, there was not much room for coastal towns such as Izmir to expand. After all, the sultans reserved the products of the fertile Aegean region for the state apparatus and the population of Istanbul. Therefore, the disruptions of the late 1500s and early 1600s were a precondition for foreign merchants entering the market and buying goods at higher prices than the Ottoman administration was willing to pay. Frangakis Syrett, on the other hand, showed that foreign merchants could not function without the trade networks established by the locals; while she concentrated mostly on non-Muslims, Evliya’s account, which we discuss here, shows that Muslim merchants were present as well. As for Smyrnelis, she made it clear that while merchants were the wealthiest part of Izmir’s foreign population, a significant number of French people survived on petty crafts and services. In terms of everyday life, they were indistinguishable from the local non-Muslims, but they

⁴ Aktepe, *İzmir Yazıları*, p. IX. The remark referred to here is by the editor Fikret Yılmaz. Having visited Izmir in the mid-1960s and again in 1975, the present author can confirm Yılmaz’s observations: from the first visit, she remembers that the area around the Izmir clock tower, today a hub of traffic, gave her the impression of being in a small and sleepy town. By 1975, hotels accommodating middle-class tourists did exist; but they might have running water only for a few hours in the mornings and perhaps the evenings.

⁵ Fikret Yılmaz, *İzmir’de 400 Yıl/400 Years in Izmir: İzmirli Hollandalılar ve İzmir-Hollanda Ticarî İlişkileri/Izmirian Dutch People and Trade Relations between Izmir and Holland*, Izmir 2012.

retained their French identity because in this manner, they avoided paying the capitation (*cizye*) demanded from the sultan's non-Muslim subjects.

Furthermore, at the very end of the twentieth century, there appeared Goffman's contribution to a book on Ottoman cities authored together with Edhem Eldem and Bruce Masters. Together, these three authors gave readers an idea of how three major cities dealt with the European challenge, in the roughly two and a half centuries that separated the upsurge of İzmir around 1600 from the increasing Ottoman dependency of the mid-1800s. Shortly afterward, in the year 2000, there followed two volumes of collected studies by Mübahat Kütükoğlu.⁶ In addition, the Leiden University dissertation by Merlijn Olon covered the Köprülülü refurbishing, on whose beginnings in the castle of Sancakburnu Evliya Çelebi had commented as a contemporary.⁷

To date, the most recent contributions are by Mehmet Kuru, who has studied the role of climate in the changing fortunes of the city.⁸ In the mid-1500s, Central and Southeastern Anatolia enjoyed rainfall sufficient for agriculture and sheep breeding; but in the last quarter of the century, droughts became more frequent and by the 1590s, they reached catastrophic proportions. On the Aegean seaboard however, rainfall remained sufficient for dry farming and stockbreeding, and in consequence, the area received significant numbers of migrants from Central and Southeastern Anatolia. Presumably, the labors of these people increased the local food supply and thereby made an essential contribution to the growth of İzmir.⁹ Viewed from a different perspective, several studies of Ottoman trade and diplomacy that did not explicitly focus on İzmir helped to clarify the context in

⁶ Daniel Goffman, *İzmir and the Levantine World 1550-1650*, Seattle, London 1990; Elena Frangakis Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992; Daniel Goffman, "İzmir: from village to colonial port city", in *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, İzmir, and Istanbul*, by Edhem Eldem, Daniel Goffman and Bruce Masters, Cambridge 1999, pp. 79-134; Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kaşasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000; Mübahat Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000. Most of the articles in the latter volume concern the 1800s.

⁷ Merlijn Olon, 'Brought under the law of the land': the history, demography and geography of crossculturalism in early modern İzmir, and the Köprülülü project of 1678, unpublished Ph. D. dissertation, Rijksuniversiteit Leiden 2014; Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu – Dizini*, vol. 9, edited by Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman and Robert Dankoff, Istanbul 2005, pp. 49-68 (including Sakız/Chios). On Sancakburnu see p. 54.

⁸ Mehmet Kuru, *Locating an Ottoman Port-city in the Early Modern Mediterranean: İzmir 1580-1780*, unpublished Ph. D. dissertation, University of Toronto 2017.

⁹ Mehmet Kuru, "A 'Magnificent' Climate: Demography, Land, and Labour in Sixteenth-Century Anatolia", in *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, edited by Onur İnal and Yavuz Köse, Winwick/Cambridgeshire 2019, pp. 35-57.

which the latter functioned.¹⁰ In the early 2000s, historians of Izmir mostly turned toward the nineteenth and twentieth centuries, but even so, the harvest is rich: few Ottoman cities of the early modern period have aroused comparable interest.¹¹

Evliya as a Subject of Historical Study

Given the existence of this historiography, I propose that a change of perspective may be helpful; it is the aim of the present study to find out not how Evliya has contributed to our knowledge of the history of Izmir, but what his account of the city and its environs tells us about his ‘take’ on Ottoman society. Historians of seventeenth-century Ottoman worldviews and mentalities have discussed this question as well; but I think that we can find out more than is currently available.

From at least the 1950s onward, Evliya’s use of his sources has been a topic of discussion: by 1960, Meşkure Eren had established that when describing Istanbul, Evliya did not pay close attention to stating his sources and accurately reporting what he had learned from them.¹² Developing these observations while focusing on Evliya’s remarks on pre-Islamic Egypt, Ulrich Haarmann suggested that we should not view this author as a historian or geographer in the Islamic tradition of scholarship, but as the creator of a new genre, namely the travel narration in prose.¹³ Taking this approach, we can explain why his contemporaries as well as the compilers of eighteenth- and early nineteenth-century biographical dictionaries ignored Evliya. Certainly, his work was difficult to find in the libraries of the time, but more importantly, the literary community of the 1700s and early 1800s did not possess any categories in which to place his writings.

Intriguingly, the problem of ‘locating’ Evliya’s travelogue within a genre already established in the Ottoman literary world continued to bedevil historians of the recent past and indeed of our time. Halil İnalçık found the clever solution of viewing Evliya, who incidentally played only a minor role among the primary sources used by this eminent historian, as a ‘boon companion’. For İnalçık, Evliya was the elegant raconteur that played a role in Robert Dankoff’s interpretation of this

¹⁰ Edhem Eldem, “Capitulations and Western Trade”, in *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, edited by Suraiya N. Faruqi, Cambridge 2006, pp. 283-335; Joshua M. White, *Piracy and Law in the Ottoman Mediterranean*, Stanford CA 2017.

¹¹ On the transformation of the city in the mid-nineteenth century, compare Sibel Zandi Sayek, *Ottoman İzmir: The Rise of a Cosmopolitan Port 1840-1880*, Minneapolis and London 2012, pp. 8-23. In this section, the author discusses the urban geography of the mid-1800s with reference to previous history.

¹² Meşkure Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960.

¹³ Ulrich Haarmann, “Evliya Çelebis Bericht über die Altertümer von Gize”, *Turcica*, 8 (1976), pp. 157-230.

travelogue as well.¹⁴ A raconteur could easily move from one mode of narration to another, a skill that made it unnecessary to place him in any established category.

After all, Ottoman historians of the second half of the twentieth century showed no intention of giving up on Evliya's travelogue as a source of data on architectural monuments, popular culture and food, while philologists appreciated the word lists that he compiled for languages encountered on the way and which often were surprisingly accurate.¹⁵ As there was not much discussion of the difficult question whether we can mine a piece of imaginative literature as a source for historical data, the two approaches developed next to one another without a great deal of reciprocal input.

During the last decade, this issue became acute -- although it remains unresolved -- once Evliya's map of the Nile had appeared in print. After returning from the pilgrimage to Mecca and settling in Cairo, Evliya had not lost his interest in travel and exploration. In fact, when over sixty, he embarked on what was probably his most adventurous journey, when he set out for Eastern Africa to find the sources of the Nile. Apart from the description of the territories traversed, Evliya or someone in his circle produced a detailed map of the Nile region, to the extent that the explorers had seen it.¹⁶ The recent editors of this map have concluded that Evliya and/or his collaborators produced a work of high quality, which means that we have to take him seriously as a producer or at least as a purveyor of geographic information. We still do not know enough about the underlying structure of the *Seyahatname* to predict when Evliya wanted to purvey information and when he intended to entertain; after all, our understanding of what seventeenth-century educated Ottomans considered amusing is still imperfect despite recent attempts to solve this riddle.¹⁷

Evliya as a Man of the Aegean Elite

'Man of Istanbul' is the title of a chapter of Robert Dankoff's Evliya Çelebi biography, and there is no denying that the Ottoman capital was the center of

¹⁴ Halil İnalçık, "Memoirs and Travel Notes of a Boon Companion", in *Evliyâ Çelebi: Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*, edited by Nuran Tezcan, Semih Tezcan and Robert Dankoff, Istanbul 2012, pp. 226-31; Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, Leiden 2006, pp. 153-214.

¹⁵ Hendrik Boeschoten and Martin M. Van Bruinessen (eds.), *Evliya Çelebi in Diyarbekir: The relevant section of the Seyahatname: Edited with translation, commentary and introduction*, Leiden 1988; Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü: Yorumlar ve Sistematik Dizin*, Istanbul 2011, 2nd edition 2019; Marinos Sariyannis, "Of Ottoman Ghosts, Vampires and Sorcerers: An Old Discussion Disinterred", *Archivum Ottomanicum* 30 (2013), pp. 195-220.

¹⁶ Robert Dankoff and Nuran Tezcan (eds.), *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misâl in Abbâr-ı Nil"*, Istanbul 2011.

¹⁷ For an attempt to answer this question see Dankoff, *An Ottoman Mentality*, pp. 184-188.

Evliya's world.¹⁸ However, when we read the section of the *Seyahatname* concerning the Aegean region between his family's home of Kütahya in the north to Aydın Güzelhisar (today: Aydın) in the south, we discover the traveler's secondary identity as part of a family well established in the Aegean coastlands.¹⁹ Evliya's father, the goldsmith Mehmed Zilli seems to have owned significant property in the region; unfortunately, the author does not tell us which houses or landholdings had come to the family by inheritance and which ones, Mehmed Zilli had purchased with his earnings as a goldsmith. Whatever the backstory may have been, at a time when Evliya perhaps was still quite young, his father possessed a well-appointed farmstead near Sandıklı, in the province of Kütahya.

During the reign of Murad IV (r. 1623-1640), at a time remaining unspecified, Mehmed Zilli had arranged for an engagement of one of his daughters to a senior governor named İlyas Paşa, originally from the nearby town of Balıkesir. When the latter rebelled against the sultan in 1630-1631, however, the goldsmith – probably terrified -- broke off the engagement. In response, the frustrated fiancé kidnapped his bride, married her and plundered the Sandıklı farmstead, claiming that his wife had brought the latter into the marriage as her contribution to the new household, known as *cihaz/cebi*.²⁰ Apparently, it did not trouble İlyas Paşa that according to the sharia, the family of the bride was free to make this contribution or not, and the groom could not legally seize it without the permission of Mehmed Zilli. However, this was but one lawless act among many others. In the end, the rebellious pasha had to seek shelter in the impregnable castle of Bergama, from where he only emerged when another pasha persuaded him to go to Istanbul and seek the forgiveness of the

¹⁸ Dankoff, *An Ottoman Mentality*, pp. 9-47; Hakan T. Karateke and Helga Anetshofer (eds.), *The Ottoman World: A Cultural History Reader, 1450-1700*, Oakland CAL 2021, pp. 338-347, 356-373. I heartily thank Hakan Karateke for providing me with a copy.

¹⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, pp. 12-84.

²⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 45. Evliya includes a colorful description of the abduction, telling us that when İlyas Paşa arrived from Manisa with a large retinue, Mehmed Zilli fled to a garden in terror. Later, İlyas Paşa had to leave Manisa after causing major damage to the townspeople.

For a detailed and very instructive monograph on the career and revolt of İlyas Paşa, see Zübeyde Güneş Yağcı, "Bir İsyân ve Etkileri: Balıkesir'de İlyas Paşa İsyânı", in *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, edited by Osman Köse, Samsun 2009, pp. 63-81. Apart from the relevant chronicles, Güneş Yağcı has pieced together information from various local court registers.

For an example, namely an extract from the Manisa qadi registers concerning the plundering of the town after the entry of İlyas Paşa, see M. Çağatay Uluçay, "Karaosmanoğulları'na Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, II/9 (1942), p. 198. On İlyas Paşa's attack on Manisa, caused by a dispute between him and the *mutasarrif* of Saruhan, further see Feridun Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2006, p. 5. As books published outside of Ankara and Istanbul are often hard to find, I particularly appreciate Prof. Emecen's kindness in providing me with a copy.

sultan. However, this move failed, as Murad IV was not willing to excuse the pasha's various acts of defiance and had İlyas Paşa executed. While Sultan Murad confiscated the property of the deceased rebel, he did not touch that of Evliya's sister. Unless the pasha had divorced her, and there is no evidence that this had happened, she likely died in Bergama shortly afterward, in her husband's lifetime and probably soon after her marriage. For her name, which according to some sources was İnal, did not occur among the deceased pasha's wives in the estate inventory of the latter, dated 1632. Decades later, in 1671, Evliya made a point of refurbishing İnal's gravesite, by that time in a state of abandonment.²¹ In addition to the farm in Sandıklı, whose richness Evliya may have exaggerated, the family possessed houses in Kütahya, Bursa and Istanbul.

Thus, we can view the author as a descendant of the Aegean notability, whose members were active in trade but invested in rural holdings as well. After all, such notables were not necessarily a product of seventeenth- and eighteenth-century tax farming practices, as set out by Cağatay Uluçay and Halil İnalçık.²² Already in the early 1500s, the Aegean region had been home to people benefiting from family *vakıfs* or enjoying their retirement from official duties; these people must have been an informal elite supporting the sultan's control, especially when the holders of military tax grants were away on campaign.²³ Likely, Evliya's father had belonged to this milieu, and Evliya benefited from family contacts when passing through the region. In particular, he described his two-week stay on the island of Chios as something that according to modern understanding resembled a vacation, although this concept did not exist in the seventeenth century. On the island, Evliya was the guest of a pasha that he called Mühürdarzade without mentioning his given name, but to whom he referred with great respect.²⁴ Thus, it makes sense to read this chapter of the *Seyahatname* as the assertion of Evliya's Aegean roots on the one hand and his contacts with the Istanbul elite on the other.

When describing his travels in the Izmir region, however, Evliya seems to have valued local connections at least as highly as his links with dignitaries owing their positions to the central administration. Before leaving a given town, the traveler

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 46.

²² Uluçay, "Karaosmanoğulları'na Ait Bazı Vesikalar"; Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", in *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, edited by Thomas Naff and Roger Owen, Carbondale and Edwardsville; London and Amsterdam 1977, pp. 27-52.

²³ Suraiya Faroqhi, "Local elites and government intervention in the province of Anadolu", in *The Province Strikes Back: Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, edited by Björn Forsen and Giovanni Salmeri, Athens and Helsinki 2008, pp. 65-81.

²⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 59. This person was a relative of one of Sultan Murad's grand viziers and at one time, he had received an appointment to the governorate of Tunis; but by the 1600s, the local corsair cum military establishment had taken over and the governor had little power: White, *Piracy and Law*, p. 151.

made courtesy calls, saying goodbye to the notables of his acquaintance and listing their names in his description of the town at issue. In this group, a certain Ahmed Ağa, who hosted Evliya in Izmir, is of special interest: according to the author, Ahmed Ağa was a rich merchant, who established pious foundations in and around the city. Certainly, there must have been more than one Ahmed Ağa sponsoring charities; but it is possible too, that one of the founders on record in the nineteenth-century *vakıf* registers studied by Aktepe and more recently by Yasin Taş is identical with Evliya's friend.²⁵ Likely, a man of Ahmed Ağa's wealth and prominence used a family name at least occasionally, but to date it remains unknown.

Confronting Violence

Aware of the ever-present danger of robbery, Evliya hired mounted guards to escort him, sometimes praising their martial qualities: upon occasion, he did not hesitate to employ young Greeks. In addition, he included stories, which showed that such an escort, apart from protecting his person and property, permitted him to intervene when he encountered people fleeing from their pursuers. We do not know whether some or indeed all of these tales were products of Evliya's invention. However, even if imaginary, and perhaps especially if imaginary, they are valuable for our purposes since they reflect what Evliya thought of the society in which he moved and his position in it.

We begin with a story involving a small number of participants.²⁶ When on the way from Urla to Karaburun, the traveler encountered a young man who had just emerged from a major fight and who claimed to have fled from his hometown of Izmir. Against the prohibition of his father, the fugitive youth had decided to travel to Chios to follow a man whom he only called 'his *ağâ*', without saying anything about the ties that must have bound the two men. According to the story, there had been a major confrontation between the party accompanying the runaway and the relatives of the latter, who pursued the youngster and probably intended to take him home. Apart from several servitors, the father and a brother of the young man had lost their lives in this fight. Undeterred, the latter still planned to join 'his *ağâ*'. However, Evliya severely admonished him and insisted that the young man must now see to his affairs -- including his inheritance -- in Izmir, unceremoniously sending him off to confront his relatives 'back home'. Evliya does not say that he was a relation of the people at issue; presumably, he derived his right to intervene from the superior physical force of his escort, his age, and his position as a member of the Ottoman elite.

²⁵ On two Ahmed Ağas establishing mosques in 17th-century Izmir, see Aktepe, *İzmir Yazıları*, pp. 33-38. Compare in addition Yasin Taş, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, Istanbul 2020, pp. 66, 125, 217.

²⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, pp. 57-58.

Evliya makes the role of physical force even more apparent in a longer story, which focuses on robbers as well. When on the way from Chios to Ayasoluk (today Selçuk), on the dangerous stretch of road that Evliya called Alman Boğazı, his group encountered a number of riders in full flight. These men had visibly been in an armed confrontation and continued on their way after briefly explaining what had (supposedly) happened to them. Shortly afterward, another and larger group emerged, and as their leaders said the very same thing, Evliya noted that he now had to figure out who was telling the truth.²⁷ As the people in the second group seemed to be merchants, he concluded that they were probably the victims and decided to help in the pursuit. In consequence, there was another confrontation, with sixteen dead on Evliya's side. However, the men escorting the traveler captured twenty-eight of their opponents and thus could claim victory.

Thereupon, Evliya inserted a lengthy speech, which he supposedly made on the occasion.²⁸ After reminding his listeners that what had happened should remain secret, he pointed out that if they took their prisoners to the nearest authority, the robbers likely had jewels in reserve, which would secure them a favorable outcome in court. They might even convince the judge that Evliya's party was at fault. Therefore, the most sensible solution was to kill off the robbers and bury them where they lay. In any case, according to the sharia those men related to people who had lost their lives, were entitled to avenge their family members by killing the killers. The story ended with a further admonition to keep the affair secret and the statement that Evliya's escort cut off the heads of the men not claimed by anyone as objects of revenge.

Once again, we need to remember that there is no evidence that anything of the sort had ever happened in real life. However, even as pure fiction, the text indicates that Evliya, a highly educated man with good connections both to the elite in Istanbul and to wealthy merchants and other locals of property and status, considered it impossible to obtain even a modicum of justice from the authorities. Occurrences of the kind described by Evliya were routine at sea, but evidently, the countryside a few kilometers from İzmir was no different. Even more remarkably, Evliya, if we understand the *Seyahatname* correctly, was not an especially violent person; but outside of the cities, every man did what he considered necessary to deter robbers. As for the victims, if they took revenge over and beyond what the sharia permitted them to do, this was a matter, about which it was best to keep silent. As for the authorities of his time: Evliya certainly honored the sultan as the representative of Islam and on occasion, posed as a warrior for the faith although his active participation in battles was probably limited. At the same time, he seemingly agreed with the late sixteenth-century justice edicts/*adalet fermanları* of

²⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, pp. 71-72.

²⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 72.

Murad III (r. 1574-1595): protecting the tax-paying subjects was not the strong point of either the Ottoman military or even the sultan's judges.²⁹

Izmir's Trade in the Light of Evliya's Observations

How did merchants cope with these conditions? Izmir certainly owed its seventeenth-century growth to European commerce, a point already made by Evliya Çelebi. Goffman had suggested that local cotton first attracted European merchants and that Iranian raw silk only became important at a later stage. Perhaps this changeover occurred when Izmir, for reasons that we only partly understand, took over a considerable part of the commerce previously focusing on Aleppo. Evliya is no help in deciding this issue: while he mentioned the active commerce of European merchants, he did not record the goods in which they specialized; and his remarks on the large caravans zeroing in on the city did not specify what kinds of goods they carried.³⁰ As obvious from many other parts of his travelogue as well, the author was not a merchant.

While Evliya noted the presence of foreign traders, he did not appear to see them as a threat to the businesses of Muslims. This remains true even though he remarked somewhat sourly, that beating up an infidel in the street was likely to cause trouble for the aggressor, as the victims would not hesitate to lodge a complaint, which could have very unpleasant consequences for the attackers.³¹ On the other hand, such fights in the street would have been beneath the dignity of elite figures and wealthy merchants; foreign visitors often noted that only those on the lowest end of the social hierarchy, particularly women and children, were likely to taunt non-Muslims in public places.³²

Evliya seemingly had good connections with well-to-do Muslim traders, of whom the city contained a sizeable number: with a bit of exaggeration, he even claimed that 'the entire population' of Izmir lived by trade.³³ As noted, among the Muslim merchants, he was friendly with a person named Uzun Ahmed Ağa, whose wealth and generosity Evliya highlighted with relish. Possibly, the founder of the surviving seventeenth-century mosque named Ahmed Ağa Camii is identical with Evliya's friend, but we cannot be sure.³⁴ Among the structures devoted to business (*han*) the author mentioned the two *hans* of İmamoğlu/İmamzade, about whom

²⁹ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler* II/3-4 (1965), pp. 42-149.

³⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 53.

³¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 53.

³² Matthew Elliot, "Dress codes in the Ottoman Empire: the case of the Franks", in *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, edited by Suraiya Faruqi and Christoph Neumann, Istanbul 2004, p. 116.

³³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 49.

³⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, pp. 51-52; Aktepe, *İzmir Yazuları*, pp. 37-38 has suggested that this mosque survives under the name of Kestane Pazarı Camii.

Evliya's younger contemporary the French scholar and traveler Antoine Galland (1646-1715) provided further information.³⁵ Apart from land reclamation, İmamoğlu's wealth came from the mohair trade; he must have retained ties to his native Ankara but lived mostly in İzmir and developed an interest in the antiquities of the city, which was the reason for his contact with Galland. The latter attempted, without success, to buy a marble sculpture which İmamoğlu had taken into his house.³⁶

Given these merchant acquaintances, Evliya noted İzmir's increasingly commercial orientation, apparent at first sight from the fact that several mosques were on the top floors of structures containing shops on ground level. As an additional indicator, we may point to Evliya's remarks on the movement of businesses and residences from the hill where Kadifekale was (and is) located toward the coast. In Evliya's time, the area surrounding the upper fortress had so few inhabitants, that gardens filled the walled enclosure.³⁷ At the same time, the inhabitants used this area as a hiding place for their valuables; unfortunately, Evliya did not record any particulars, so that we do not know whether they installed containers in the walls of the abandoned castle or simply buried their goods. Apparently, the owners of money and valuables considered the seaside fortress as being too exposed: it is unclear whether they anticipated pirates or robbers active on land. Evliya used ambiguous language, for he mentioned *levendat*, 'master-less' armed men who might turn to thievery on land or on sea.³⁸

Certainly, the Bay of İzmir has a narrow entrance; and a number of fortresses, which Evliya described in detail, protected the coast. However, it remains unclear whether the soldiers who garrisoned these strongholds, despite their claims to permanent vigilance, could always distinguish pirate ships from other craft. After all, even though by the second half of the seventeenth century, the Ottoman central government increasingly declined responsibility for the raids of corsairs from Algiers, Tunis and Tripoli, ships from North Africa had access to the coasts of Anatolia and Syria. In the early 1600s, these intruders had despoiled the port of İskenderun not once but twice; and as the customs house was among the first buildings destroyed, the site remained non-functional for many months.³⁹ Moreover, the captains of 'regular' merchant ships might turn to piracy if they thought the

³⁵ Galland was in İzmir for the first time in 1677-1678; see Antoine Galland, *Voyage à Constantinople (1672-1673)*, edited by Charles Schefer, new preface by Frédéric Bauden, 2nd Edition, Paris 2002, p. V.

³⁶ Suraiya Faroqi, "Wheat in İzmir: The sixteenth to eighteenth centuries", in *Déchiffrer le passé d'un Empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes* (a festschrift for Professor Nicolas Vatin, École des Hautes Études en Sciences Sociales), Paris forthcoming 2022.

³⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 51.

³⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 51.

³⁹ White, *Piracy and Law*, pp. 141-143.

occasion propitious; when it came to such matters, especially English traders had an atrocious reputation.⁴⁰

Benefiting from Trade without Protecting It

Through his education in the palace of Murad IV, Evliya as noted was a member of the Ottoman elite, although his father's background as a goldsmith may have raised some eyebrows among the sultan's servitors. After all, the number of people with artisan fathers who were close to the monarch must have been minimal. Perhaps, Evliya's position within but close to the margins of the Ottoman elite allowed the author to observe things that men closely implicated in the functioning of the governmental apparatus might not have noticed. Thus, for example, when beginning his description of Izmir, Evliya recounted an anecdote about the enormous riches, which the judges appointed to this place supposedly collected, although in the hierarchy of qadi-positions, the status of the qadi of Izmir was not very high.⁴¹

The central figure of this story was a certain Molla Ünsi Efendi (d. 1664-1665 when about eighty years of age), a contemporary of the grand vizier Köprülü Mehmed Paşa (1578-1661). According to Evliya's version of the story, at one time in his life, Ünsi Efendi had accumulated enormous debts, amounting to a hundred thousand *guruş*, although Evliya's figures are notoriously inaccurate. As a qadi of Izmir, this man however managed to collect twice that amount in gifts.

Evliya then proceeded to tell an anecdote. When Köprülü Mehmed Paşa asked his acquaintance the judge how old he was, the latter claimed to be three years old. To the grand vizier's objection that the two men had known each other for over half a century, the qadi responded that only three years earlier had he been able to repay his debts and thus renew his allegiance to the religion of Islam. As the words *deyn* (debt) and *din* (religion) look the same in the Arabic script, Evliya must have intended a pun. Remarkably for us but perhaps not for contemporaries, the grand vizier was not scandalized but merely responded that if this claim were true, he himself would have to be eight years old. After all, Köprülü Mehmed Paşa had held the office of grand vizier for exactly this period. Certainly, the definition of corruption in office as an indictable crime was over a hundred and fifty years in the future.⁴² At the same time, the enormous sums mentioned by Evliya indicate that he saw something unusual in the whole affair; while he did not express any overt criticism, perhaps the implication of his story was that Ünsi Efendi was extreme in his demand for gifts.

⁴⁰ White, *Piracy and Law*, pp. 129-130.

⁴¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 9, p. 49.

⁴² Cengiz Kırılı, *Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Istanbul 2015.

Perhaps the most interesting part of this tale is the observation that other texts containing this anecdote gave it a very different slant.⁴³ From the biographical dictionary of Şeyhi (1668-1731), we learn that the historical Abdülatif Ünsi Efendi was an associate not of Köprülü Mehmed Paşa but of Fazıl Ahmed Paşa, the grand vizier's son and successor, whom he accompanied as a campaign judge in the offensive against Uyvar, today known as Nové Zámky, Slovakia. Among the many positions that he held for longer or shorter periods, at one time, Ünsi Efendi was in fact qadi of İzmir, but according to Şeyhi, he obtained this office well before joining the Uyvar campaign: the latter venture netted him his final appointment, as a qadi of Damascus, where he died.

Abdülatif Ünsi's career had started in a most inauspicious manner: for approximately ten years, he was unable to get any job at all. During this period, he may well have accumulated significant debts. According to Şeyhi, Ünsi was virtually bankrupt until he encountered Köprülü, but the author of this well-known biographical dictionary did not share the backstory with his readers. Moreover, Şeyhi said nothing about Ünsi's supposed use of his position in İzmir to enrich himself, merely praising the qadi's sociability and poetic talents.

While Ünsi Efendi became qadi of İzmir when already quite elderly, his biographer did not single out this appointment in any way. As for the link with Evliya's story, Şeyhi recorded that in a conversation with Köprülü, Ünsi supposedly declared that he was four years old -- not three, as Evliya had claimed -- because living as a bankrupt was not living. Only his association with the Köprülüs in recent years had allowed the judge cum bon vivant to live a life worthy of the name. As established by M. Fatih Çalışır in his doctoral thesis, Ünsi, once he was secure in the favor of Fazıl Ahmed Paşa, in his turn acted as a patron to the astronomer Köse İbrahim al-Sigetvârî, who thus could write up the astronomical observations collected during the grand vizier's campaign against Uyvar.⁴⁴

We find similar information in the biographical dictionary of Safayî, who probably worked about 1725, but birth and death dates remain unknown.⁴⁵ Safayî emphasized the grand old age of Ünsi Efendi when the qadi visited the elder Köprülü, and stressed that the latter enjoyed the joke about Ünsi Efendi's being a

⁴³ I am profoundly grateful to M. Fatih Çalışır, my colleague at Ibn Haldun University, without whose help I would not have known about this aspect of the story: Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli Müellifi*, 2 vols. edited by Ramazan Ekinci with Derya Örs, Istanbul 2018, vol. 1, pp. 869-872.

⁴⁴ Muhammad Fatih Çalışır, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676)*, unpublished Ph. D. dissertation, Georgetown University, 2016, pp. 153-154.

⁴⁵ Once again, I owe this reference to M. Fatih Çalışır: *Mustafa Safayî Efendi, Tezkire-i Şafayî (Nuḥbetü'l-Âsâr min Fevâ'idü'l-Eş'âr): İnceleme, Metin, İndeks*, (ed. Doç. Dr. Pervin Çapan), Ankara 2005, pp. 68-69.

child because he had recently cleared his debts after having been unable to do so for a very long time. Moreover, Safayi recounted that Ünsi could transform the miseries of a debtor's life into a comedy scene: when his creditors sent a messenger to demand repayment, Ünsi Efendi supposedly stole the horse of the latter, had it sold in the bazaar and used the money to give the messenger his accustomed tip. Safayi thus considered that despite his age, Ünsi Efendi retained an inclination for practical jokes and bon mots. By contrast, he omitted the more serious political troubles into which the judge seems to have gotten himself.

An anonymous chronicle however, was less reticent. From this source, written perhaps in the 1690s or early 1700s, we understand that Ünsi Efendi had participated in the military rebellion of 1656, known as the 'event of the plane tree' (Çınar Vakası) due to the many victims of the uprising, whose bodies the insurgents exhibited on or around a famous old tree near the Hippodrome.⁴⁶ Likely, this involvement was the reason why Ünsi Efendi could not get a position during the following decade. However, the anonymous chronicler considered that this personage ran up so many debts not because of a very small income but because he liked to feast with his friends. While this narrator castigated Ünsi's spendthrift ways, he did not say that the judge had oppressed the people of Izmir by his excessive demand for gifts.

According to this anonymous author, only when Ünsi Efendi attached himself to the Köprülüs did his fortunes improve, because the head of the household employed him to compose the document instituting a family foundation.⁴⁷ Perhaps the foundation at issue was the fortress cum mosque of Sancakburnu, which ensured that merchants and especially foreign merchants doing business in Izmir could no longer evade their customs duties.⁴⁸

Thus, among the sources referring to Ünsi Efendi, only Evliya claimed that this qadi had enriched himself in Izmir by extraordinary gifts received from the locals, presumably for the most part merchants needing protection for their persons and goods. We have no way of knowing whether there was any truth to this claim of Evliya's. However, as the author confused Mehmed Köprülü and his son Fazıl Ahmed Paşa, Evliya's version of the whole episode seems doubtful. This confusion is even more surprising as the traveler had encountered the grand vizier Fazıl Ahmed Paşa in person at the Ottoman conquest of Candia in 1669, just two years before his visit to Izmir.

⁴⁶ This reference too, I owe to M. Fatih Çalışır: Ramazan Aktemur, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694) (Metin ve Değerlendirme)*, unpublished MA thesis, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, Istanbul University, 2019, pp. 99-100.

⁴⁷ Aktemur, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, p. 100.

⁴⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 54.

However, if we take the anecdote as a piece of literary finesse without any claim to historical truth, Evliya's attitude is even more interesting. For it seems that he was the person who made the anecdote of Ünsi Efendi and his debts into a vehicle of criticism against qadis, whose acceptance of gifts meant that travelers could not count on protection and robbers escaped punishment.⁴⁹ While Evliya did not use the term for corruption '*irtikab*', this anecdote showed that he was very familiar with the reality.

In Conclusion

Evliya's account of İzmir and the surrounding area is not only a description of routes and towns, of the type that we find throughout the *Seyahatname*, but in addition, we can read this section as an assertion of the author's local roots. In the Aegean region, his family held substantial urban and rural property, and although an artisan by training, Evliya's father Mehmed Zilli through his migration to Istanbul had established contacts to the governmental elite, to the point of arranging a marriage between one of his daughters and a prominent pasha. When the latter rebelled and carried off his bride against the will of her father, the court goldsmith supposedly took the matter to Sultan Murad IV, who seems to have sided with the 'old man' defending his family and property.⁵⁰ We can regard this success story as indicating that at least in a limited number of cases, a Muslim subject of the sultan might rise to prominence without an education in a madrasa, the palace school or the household of a provincial dignitary. Viewed from a different perspective, Mehmed Zilli belonged to a local notability of people whose ancestors had established family foundations in the Aegean region, and on whose cooperation the central government could count when governors and *timar*-holders were absent on campaign.

In İzmir, Evliya seems to have had friends among the local Muslim merchants, and the author enjoyed stressing that these men were both rich and charitable. As for the non-Muslim presence, Evliya was well aware of it and considered that the numerous ships from the lands of the unbelievers certainly made the city appear as a semi-Frengistan.⁵¹ Even so, provided, that they paid their customs duties as the Köprülü establishment now obliged them to do, Evliya did not wish to see the foreigners leave. Despite the information that his merchant friends could have provided, however, the author did not say much about the goods

⁴⁹ To explain why in the description of Chios he included the buildings of the unbelievers, Evliya claimed to have had the edification of his readers in mind: supposedly, non-Muslims kept their religious buildings in good repair and were too scared of Jesus, Mary and Saint Nicolas to steal the money that supported them: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 66. The author went on to accuse the administrators of Muslim charities of despoiling the pious foundations in their charge.

⁵⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 45.

⁵¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 53.

traded and the caravans from Iran that brought silk to the port, and on occasion, plague epidemics as well.⁵² The humdrum realities of commerce were of little interest; what counted were the profits and the ways in which the owners used their money.

We have no way of verifying Evliya's story about the inordinate gifts received by Ünsi Efendi or the tale about his battle with a robber-band, which reads almost like the scenario for a Wild West movie. Therefore, we can only view these anecdotes as literary devices. However, in these cases as in others, Evliya's inventions are meaningful because they reflect his views on certain socio-political questions. It is worth remembering that before entering the Topkapı Palace as a page of Murad IV, the author had planned to study Islamic religion and law; thus, he must have been aware that he was doing something illegal when he encouraged his armed guards to kill off even those robbers against whom no demand for legitimate revenge was pending. Furthermore, as Evliya insisted that the members of his company should keep silent about what had happened, he must have known very well that the killing was unacceptable in a legal sense.

To justify the slaughter, Evliya gave only a pragmatic excuse: Given the likelihood that the relevant administrators would take the robbers' valuables and let them go, killing the criminals before they had a chance to commit further crimes seemed a sensible precaution.⁵³ We may wonder whether Evliya had come to this conclusion because of the complaints of his merchant friends, but the *Seyahatname* does not allow us to answer this question.

Bibliography

- Aktemur, Ramazan, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694) (Metin ve Değerlendirme)*, unpublished MA thesis, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, Istanbul University, 2019.
- Aktepe, Münir, *İzmir Yazıları*, (ed. Fikret Yılmaz), Izmir 2003.
- Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Izmir 1974.
- Çalışır, Muhammad Fatih, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676)*, unpublished Ph. D. dissertation, Georgetown University, 2016.
- Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Celebi*, Leiden 2006, 2nd revised edition 2011.
- Eldem, Edhem, "Capitulations and Western Trade", in *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3 (ed. Suraiya N. Faruqi), Cambridge 2006, pp. 283-335.

52 Daniel Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman: 1700-1850*, Paris 1985.

53 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, vol. 9, p. 72.

- Elliot, Matthew, “Dress codes in the Ottoman Empire: the case of the Franks”, in *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, (eds. Suraiya Faroqhi and Christoph Neumann), Istanbul 2004, pp. 103-124.
- Emecen, Feridun, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2006.
- Eren, Meşkure, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, Istanbul 1960.
- Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zallı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu – Dizini*, vol. 9 (eds. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman and Robert Dankoff), Istanbul 2005.
- Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bâ-misâl in Abbâr-ı Nil"*, (eds. Robert Dankoff and Nuran Tezcan), Istanbul 2011.
- Faroqhi, Suraiya, “Local elites and government intervention in the province of Anadolu”, in *The Province Strikes Back. Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, (eds. Björn Forsen and Giovanni Salmeri), Athens and Helsinki 2008, pp. 65-81.
- Faroqhi, Suraiya, “Wheat in Izmir: The sixteenth to eighteenth centuries” in *Déchiffrez le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes* (a festschrift for Professor Nicolas Vatin, École des Hautes Études en Sciences Sociales), Paris forthcoming 2022.
- Frangakis Syrett, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992.
- Galland, Antoine, *Voyage à Constantinople (1672-1673)*, (ed. Charles Schefer, new preface by Frédéric Bauden, 2nd Edition), Paris 2002.
- Goffman, Daniel, “Izmir: from village to colonial port city”, in *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, by Edhem Eldem, Daniel Goffman and Bruce Masters, Cambridge 1999, pp. 79-134.
- Goffman, Daniel, *Izmir and the Levantine World 1550-1650*, Seattle, London 1990.
- Haarmann, Ulrich, “Evliya Çelebis Bericht über die Altertümer von Gize”, *Turcica*, 8 (1976), pp. 157-230.
- Hendrik Boeschooten and Martin M. Van Bruinessen (eds.), *Evliya Çelebi in Diyarbekir: The relevant section of the Seyahatname. Edited with translation, commentary and introduction*, Leiden 1988.
- İnalçık, Halil, “Adâletnâmeler”, *Belgeler* II/3-4 (1965), pp. 42-149.
- İnalçık, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, in *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (eds. Thomas Naff and Roger Owen), Carbondale and Edwardsville; London and Amsterdam 1977, pp. 27-52.
- İnalçık, Halil, “Memoirs and Travel Notes of a Boon Companion”, in *Evliyâ Çelebi: Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth* (eds. Nuran Tezcan, Semih Tezcan and Robert Dankoff), Istanbul 2012, pp. 226-231.
- Karateke, Hakan T. and Helga Anetshofer (eds.), *The Ottoman World: A Cultural History Reader, 1450-1700* Oakland CAL 2021.
- Kırlı, Cengiz, *Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, Istanbul 2015.

- Kuru, Mehmet, "A 'Magnificent' Climate: Demography, Land, and Labour in Sixteenth-Century Anatolia", in *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* (eds. Onur İnal and Yavuz Köse), Winwick/Cambridgeshire 2019, pp. 35-57.
- Kuru, Mehmet, *Locating an Ottoman Port-city in the Early Modern Mediterranean: İzmir 1580-1780*, unpublished Ph. D. thesis, University of Toronto, 2017.
- Kütükoğlu, Mübahat, *İzmir Tarihinden Kesitler*, Izmir 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, Izmir 2000.
- Mustafa Safâî Efendi, *Tezkire-i Şafâî (Nuḥbetü'l-Asâr min Fevâ'idü'l-Eş'ar): İnceleme, Metin, İndeks*, (ed. Doç. Dr. Pervin Çapan), Ankara 2005.
- Olnon, Merlijn, 'Brought under the law of the land': the history, demography and geography of crossculturalism in early modern İzmir, and the Köprülü project of 1678, unpublished doctoral dissertation, Rijksuniversiteit Leiden, 2014.
- Panzac, Daniel, *La peste dans l'Empire ottoman: 1700-1850*, Paris 1985.
- Sariyannis, Marinos, "Of Ottoman Ghosts, Vampires and Sorcerers: An Old Discussion Disinterred", *Archivum Ottomanicum* 30 (2013), pp. 195-220.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-fuzalâ: Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli Müellifi*, 2 vols. (eds. Ramazan Ekinci with Derya Örs), Istanbul 2018.
- Taş, Yasin, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, Istanbul 2020.
- Uluçay, M. Çağatay, "Karaosmanoğulları'na Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, II/9 (1942), 193-207; II/10 (1942), 300-308; II/12 (1943), 434-440; III/14 (1944), 117-126.
- Ülker, Necmi, "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interest, 1690-1740", *International Journal of Turkish Studies*, 4/1, 1987, 1-37.
- Ülker, Necmi, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, unpublished Ph. D. dissertation, University of Michigan, 1974.
- White, Joshua M., *Piracy and Law in the Ottoman Mediterranean*, Stanford CA 2017.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, "Bir İsyân ve Etkileri: Balkesir'de İlyas Paşa İsyânı", in *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (ed. Osman Köse), Samsun 2009, pp. 63-81.
- Yerasimos, Marianna, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü: Yorumlar ve Sistematik Dizin*, Istanbul 2011, 2nd edition 2019.
- Yılmaz, Fikret, *İzmir'de 400 Yıl/400 Years in İzmir: İzmirli Hollandalılar ve İzmir-Hollanda Ticarî İlişkileri/İzmirian Dutch People and Trade Relations between İzmir and Holland*, Izmir 2012.
- Zandi Sayek, Sibel, *Ottoman İzmir: The Rise of a Cosmopolitan Port 1840-1880*, Minneapolis and London 2012.

EVLYÂ ÇELEBÎ'NİN SEYAHATNAME'SİNDE YER ALAN BİLGİLERE GÖRE İZMİR VE CİVARINDA TASAVVUFÎ HAYAT

Himmet Konur*

Giriş

İzmir'in Fethi ve Müslüman İzmir

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Bizans topraklarında kalan İzmir zamanla gerilemeye yüz tuttu. Malazgirt'ten önce başlayan Türk akınlarında yerli halk adalar ve Balkanlar'a göç etti. Bu akınlar sırasında Bizanslılar'a esir düşen Çaka Bey, taht değişikliğinden sonra serbest kalarak Çanakkale ile Kuşadası arasındaki toprakları ele geçirdi. 1086 yılında İzmir'e de hâkim oldu. Ancak bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos ile işbirliği yapan kendi damadı Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşlan tarafından 485/1095 tarihinde öldürüldü. I. Haçlı Seferi'ne kadar İzmir muhtemelen oğlu tarafından idare edildi. Haçlılar'ın İznik'i muhasarası ve şehrin Bizans kuvvetlerine teslim edilmesinden sonra Bizans kuvvetleri İzmir üzerine yürüdü. Karadan ve denizden kuşatılan şehir karşı koyamayarak teslim oldu. Bir hırsızlık davası görülürken olayın fâilinin İzmir Valisi Kaspaks'ı yaralaması bahane edilerek şehrin Türk ve Müslüman halkından 10.000 kişi öldürüldü. Uzun aradan sonra Aydınoğlu Mehmed Bey XIV. yüzyıl başlarında 1310 veya 1317'de Yukarı Kale'yi ele geçirerek İzmir'i sınırları içine aldı. Memleket topraklarını oğulları arasında paylaştırırken İzmir'i Umur Bey'e verdi.¹

Umur Bey Hristiyan mahallelerini içinde bulunduran Liman Kalesini almak için akınlar düzenledi. Ancak kesin sonuç alamadı. Kadifekale Türklerin, Liman Kalesi Hristiyanların elinde olmak üzere şehir ikiye bölündü. Hristiyanların elinde kalan kısma Gavur İzmir, Türklerin ele geçirdiği kısımlara da Müslüman İzmir denmeye başladı.² Osmanlı fethine kadar şehir zaman zaman el değiştirdi. Osmanlılar, Aydın-ilini ve dolayısıyla İzmir'i ilk defa 1390'da ele geçirdiler. Yıldırım Bayezid diğer beyliklerle beraber Aydınoğulları beyliğini de ülkesine kattı ancak İzmir'in sahil kısmı Timur'un Aralık 1402'deki zaptına kadar Hristiyanların elinde kaldı. İzmir, Timur'un Aydın-il'i'ni eski sahiplerine vererek Semerkant'a dönmesinin ardından (Aydınoğlu) Cüneyd Bey tarafından idare edildi. Çelebi Mehmed tahtı ele geçirip istikrarı sağladıktan sonra 1415'te bazı Hristiyan beylerinin de yardımıyla on günlük bir kuşatmadan sonra İzmir'i Osmanlı topraklarına kattı. Bundan sonra şehir zaman zaman bazı sosyal karışıklıklara sahne olsa da 1919'da Yunanlılar tarafından

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir" *TDVİA*, İstanbul 2001, c. 23, s. 516.

² Mehmet Demirci, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü*, İstanbul: h yayınları, 2017, s. 5.

işgaline kadar mutlak olarak Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Osmanlıların idaresine geçtikten sonra kuzeyde Karşıyaka, doğuda Bornova, Buca, güneyde Torbalı, batıda Çeşme, Seferihisar ve Karaburun'u içine alan Aydın sancağına bağlı bir kaza haline geldi. Kaza merkezi İzmir kadısının ikametgâhı olan İzmir şehri idi. Daha sonra 1573'te Kaptanpaşa eyaletine dâhil olan Sığla sancağına katıldı.³

Günümüzde ise İzmir ili batıdan Ege deniziyle sınırlanır. Kuzeyde Balıkesir, doğuda Manisa, güneyde de Aydın illerine komşudur. Balçova, Bornova, Buca, Çiğli, Gaziemir, Güzelbahçe, Karşıyaka, Konak, Narlıdere, Aliğa, Bayındır, Bergama, Beydağ, Çeşme, Dikili, Foça, Karaburun, Kemalpaşa, Kınık, Kiraz, Mendere, Menemen, Ödemiş, Seferihisar, Selçuk, Tire, Torbalı ve Urla olmak üzere yirmi yedi ilçeye ayrılmıştır.⁴

Fetih Yıllarında İzmir'de Manevî ve Tasavvufî Hayat

Çaka Bey tarafından feth edildiği tarihten itibaren İzmir Müslüman Türklerle tanışmıştır. İlk zamanlarda şehirde ne kadar Müslüman yaşadığı ve nasıl bir Müslümanlık anlayışının hâkim olduğu konusunda elimizde somut ve yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sonraki asırlardaki duruma bakarak Anadolu'nun diğer Müslüman Türk şehirlerindeki benzer bir anlayışın hâkim olduğuna hükmedilebilir. Geriye dönüp bakıldığında Türklerin İslamiyet'i tanıyıp sevmesinde ve benimsemesinde tasavvufun önemli rol oynadığı görülür. Tasavvuf mensupları ve gezginci dervişler İslam'ı yumuşak ve geniş bir ruh ve mana ile anlatarak onların gönüllerini feth etmiş ve İslam'ı benimsemelerine vesile olmuştur.⁵ Sonraki yıllarda da tasavvuf Türklerin İslam anlayışında etkisini ve önemini sürdürmüştür.

İbn Batuta (ö. 770/1368-69) *Seyahatname*'sinde İzmir'in fethi sürecinde genel olarak Anadolu'da nasıl bir dini ve tasavvufî hayat söz konusu olduğuna dair önemli bilgiler vermiştir. Bildirdiğine göre Müslüman Türkmenler Anadolu'yu adım adım fethetmiştir. Burası dünyanın en güzel ülkesidir. Ahalisi güzel yüzlü ve temiz giyinişlidir. Misafirperver ve hatırşinas olan sakinleri Allah'ın en şefkatli kullarıdır. Konakladığı zaviye ve evlerde kadın-erkek ayrımı yapılmadığını görmüştür. Kadınların erkeklerden kaçmaması, kendisine pişirdikleri ekmeğe ve yemeklerden göndererek hayır dua istemeleri, ayrılırken akrabaymış gibi vedalaşmaları ve üzüntülerini gözyaşlarıyla ifade etmeleri de İbn Batuta'nın dikkatini çekmiştir. Ona

³ Kütükoğlu, "İzmir", s. 517. Sığla sancak merkezleri için bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın no: 26, Ankara 2017, s. 681.

⁴ Metin Tuncel "İzmir: Bugünkü İzmir", *TDVİA*, c. 23, s. 525.

⁵ Mehmet Demirci, *Türkistan'dan Balkanlara Türklerde Tasavvuf*, İstanbul 2021, Post Yayın Dağıtım, s. 16.

göre Anadolu halkının hepsi İmam Ebu Hanife mezhebinden ve ehl-i sünnettir. Aralarında kaderî, râfîzî, mutezilî, hâricî ve ehl-i bid'at bulunmaz.⁶

Anadolu'da gittiği hemen her yerde İbn Batuta'yı Ahîler karşılamış ve ağırlamıştır. Anadolu'ya yerleşen Türkmenlerin yaşadıkları her vilâyette, şehirde ve köyde bulunan Ahîlik cemiyetinin dünyada eşinin ve benzerinin bulunmadığını belirtmiştir.⁷ Bu cemiyet mensupları hem meslekî hem de manevî ve ahlakî hasletleriyle temayüz etmiştir. Ayrıca içinde yaşadıkları toplum ve şehrin misafir ağırlama, ihtiyaç halinde siyasî ve hukukî istikrarını sağlama gibi sosyal ihtiyaçlarını da gidermişlerdir.⁸ Manevî ve ahlakî ilkelere dayanan bir meslekî teşekkül olan ahîlik fütüvvet ve tasavvuf kurumlarıyla yakın ilişki ve etkileşim halinde gelişmiştir.⁹

İbn Batûta 1333 yılında İzmir'e geldiğinde Ahmediye (Rifâiyye) tarikatı şeyhlerinden dindar ve olgun bir kimse olan Şeyh Yakub'un zaviyesine inmiştir. Zaviyenin dışında Şeyh İzzeddin-i Rifâî ile karşılaşmıştır. Onun yanında ise Ahlatlızâde ve 100 kadar dervîşi bulunmaktadır. Şehrin hâkimi Umur Bey (ö. 748 /1348) bunlar için ihсанlarda bulunmuş ve çadırlar kurdurmuş, Şeyh Yakub da ziyafet çekmiştir.¹⁰

O yıllarda civarda Mevlevîlik de yayılmaya başlamıştır. Mevlânâ'dan kısa süre sonra torunu Ulu Ârif Çelebi (ö. 719/1320) tarikatının temsil ettiği tasavvuf anlayışını yaymak için seyahatlere çıkmış bu seyahatlerde Türkmen beylerinden Germiyan Emîri Alişiroğlu, Kütahyalı Yâkub Bey ve Aydınoglu Mehmed Bey'in kendisine intisap etmesini sağlamıştır.¹¹ Aydınoglu Mehmed Bey'in oğlu Umur Bey de Mevlevîliğe temayülüyle anılan bir komutandır.¹²

⁶ İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi Tuhfetü'n-Nuğzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, İstanbul Yeni Şafak Kültür Yayınları: ty., s. 202.

⁷ İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, s. 204.

⁸ Ahîlik dayandığı manevî ve ahlakî ilkeler açısından tasavvufî bir kurumdur. Konu hakkında bilgi için bkz. Mehmet Demirci, *Türkistan'dan Balkanlara Türklerde Tasavvuf*, s. 84-85; Mustafa Özsaray, "Ahîliğin Nitelikleri ve Fütüvvet Anlayışıyla İlgisi", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 2, Sayı: 2; 161-178

⁹ Tasavvuf, fütüvvet ve ahîlik ilişkisi konusunda bkz. Muharrem Çakmak, "Ahîliğin Tasavvufî Temelleri ve Ahîlik-Fütüvvet İlişkisi" , *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* (2014), ss. 143-158.

¹⁰ İbn Batuta, Bergama'da da Ahmediye dervişlerinden birinin zâviyesinde konaklamıştır. Bkz. İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, s. 221, 223. Rifâiyye tarikatının piri Ahmed er-Rifâî'dir. Tarikata pirinin adına nispetle Ahmediyye adı da verilmiştir. Bkz. Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *TDVİA*, İstanbul 2008, c. 35, s. 99.

¹¹ Ş. Barihüda Tanrıkorur, "Mevlevîyye", *TDVİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 468-475.

¹² Şemseddin Ahmed el-Eflâki el-Ârifî, *Menâkıbü'l-Ârifîn*, yay: Tahsin Yazıcı, Ankara 1970, c. II, s. 949; Ahmet Eflâki, *Ariflerin Menâkıbeleri*, çev: Tahsin Yazıcı, İstanbul 1989, c. II, ss. 344-345; Feridun Emecen, "Umur Bey", *TDVİA*, İstanbul 2012, c. 42, ss. 156-159.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâme'sine Göre İzmir ve Civarında Tasavvufî Hayat

Evlîya Çelebi (ö. 1095/1684) 1671 yılı Mayıs ayında 8 kölesi, 3 can dostu ve 15 küheylan atı ile birlikte Hacca gitmek için yola çıkmış, Nif Dağları üzerinden Manisa, oradan da Bergama'ya geçerek İzmir'e doğru hareket etmiştir. Sırasıyla Menemen Güzelhisarı, Kara Foça ve Menemen şehri istikametini izleyerek İzmir şehir merkezine ulaşmış; burada Halkapınar mesire yeri, İzmir kalesi olarak belirttiği Kadifekale, deniz kenarındaki Bahir kalesi, Sancak Burnu kalesini gezmiştir. Daha sonra Urla, Karaburun ve Çeşme istikametini izlemiştir. Buradan Sakız adasına geçmiş, oradan da Sığacık'a giderek Seferihisar'a giriş yapmıştır. Selçuk, Tire, Bayındır ve Birgi'yi de dolaştıktan sonra günümüz İzmir sınırlarından çıkarak güneye doğru inmiş ve hac yolculuğuna devam etmiştir.¹³ *Seyahatnâme*'sinde İzmir'in merkezindeki mimarî eserler ve şehir hayatı hakkında detaylı bilgi vermiştir. İzmir ve civarında yer alan bazı zaviye, mezar ve ziyaretgâhlardan da bahsetmiştir ki bunlar tasavvufî açıdan önemli mekânlardır. Şimdi onun güzergâhı üzerinde karşılaşmış kaydettiği tasavvufî şahsiyet, faaliyet ve mekânlardan bazıları üzerinde durmak istiyorum.

Menemen

Bergama ve Foça üzerinden Menemen'e gelen Evliyâ Çelebi konumuza dair bu iki yerleşim biriminden bir bilgi aktarmamıştır. Menemen'deki ziyaret yerleri içinde halkın çokça ziyaret ettiği yüksek kubbeli bir türbeden bahsetmiştir. Bildirdiğine göre burada Emir Kadı adında yüzlerce kerameti görülmüş bir zat metfundur.¹⁴ Keramet atfedildiğine bakılırsa Emir Kadı halk nazarında tasavvuf büyükleri gibi velî olarak telakki edilmiştir.¹⁵

Halkapınar Mesiresi

Daha sonra Halkapınar mesiresine gelmiştir. Akşam vakti yakın olduğu için a'yân (şehrin önde gelenleri) onu misafir edinmek için kavgaya tutuşmuştur. Bu şeref-daha önce Foça Kalesini tamir ederken karşılaştıkları için- Uzun Ahmed Ağa'ya

¹³ <http://tdid.ege.edu.tr/files/MertcanAKAN.pdf>;

http://izmirfx.mekan360.com/iys_tarihiolaylar,sehirID=35,icerik=3101,sayfa=1-tarihiolaylar-yabanci-seyyahlarin-ve-evliya-celebi-nin-izmir-e-gelisleri.html?

¹⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz: Yücel Dağlı vd., İstanbul: YKY, 2005, 9. Kitap, s. 48; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekte, Medine*, İstanbul: YKY, 2017, 9. Kitap 1. cilt, s. 96. Bu çalışmada okurun kaynağa erişimini kolaylaştırmak için aynı anda bu iki baskıya da atıfta bulunacağız.

¹⁵ İsim yerine kullanılan "Emir" ve "Kadı" sıfatları onun Menemen'de yöneticilik ve kadılık yaptığını göstermektedir. (Mlf)

nasip olmuştur.¹⁶ Evliya Çelebi'nin büyük a'yân olarak zikrettiği bu topluluğun - ahilerden değilse bile- ahilik kültürünü içselleştirdiği ve yaşattığı anlaşılmaktadır.¹⁷

İzmir Merkez

Evliya Çelebi, İzmir'in merkezindeki birçok camiden bahsettikten sonra bunlardan başka 77'si mescid olmak üzere içinde namaz kılınan toplam 150 mihrap bulunduğunu belirtmiştir. Bunlar içerisinde tekke mihrapları da vardır.¹⁸ Ancak o, bu tekkelerin adını ve sayısını bildirmemiştir.

Gerek İzmir merkezde gerekse civarında Dede ve Baba unvanlı kişilere ait birçok ziyaret yerinden bahsetmektedir ki bunlar tasavvuf büyüklerine ait olmalıdır. Hatırlanacağı üzere, Türkler arasında halka yol gösteren tecrübeli ve bilge kişilere eskiden beri ata ve baba denilmektedir. İlk Yesevî dervişleri için de kullanılan bu unvanlara daha sonraki dönemlerde dede unvanı da eklenmiştir.¹⁹

Evlîyâ Çelebi, İzmir'de nice ziyaret yeri bulunduğunu ancak kendisinin Yukarı kale dediği Kadifekale altında Hacı Yusuf Baba, Cüneyd Bey ve Seyyid Mükerrermeddin Sultan'ın kabirlerini ziyaretle yetindiğini bildirmiştir.²⁰ Cüneyd Bey 1405-1426 yıllarında İzmir hâkimi olan son Aydınolu beyi²¹, Hacı Yusuf Baba da tasavvufi zümrelerden birine mensup olmalıdır. Seyyid Mükerrerüddin Sultan ise İzmir'in fethine katılmış gazi dervişlerden ve Umur Bey'in kumandanlarından. Umur Bey tarafından yaptırılan türbesi, eski adı Şeyh yeni adı Pazaryeri olan mahallenin sınırları içerisinde. Halk arasında Emir Sultan diye anılır. Umur Bey'in vakfı olan bu mekân türbesi, hamamı, dergâhı, mutfağı ve haziresiyle tam bir külliye mahiyetinde olup işgal yıllarında bile faaliyetlerine devam etmiştir.²²

¹⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 48; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1.Cilt, s. 97.

¹⁷ İbn Batuta eserinde gittiği her yerde kendisini ağırlamak için ahilerin birbiriyle yarıştılarından ve hatta birbirleriyle hararetli tartışmalara giriştiğinden bahsetmektedir. Bkz. İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, ss. 202-235.

¹⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 51-52; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1.Cilt, s. 106.

¹⁹ Süleyman Uludağ, "Baba", *TDVİA*, 1996, c. 9, s. 76. Ele aldığımız dönemde Anadolu'nun hemen her yerinde olduğu gibi İzmir ve civarında baba ve dede unvanlı birçok şahsiyet yaşamıştır. Her ne kadar çoğunlukla bunların hangi tarikata mensup oldukları belirtilmemişse de tasavvufi birer şahsiyet olarak anıldıkları kesindir. Zira bunlar birer velî ve mübarek zat olarak kabul edilmiş; keramet sahibi olduklarına inanılmış, saygıyla anılmış ve bereket umularak mezarları ziyaret edilmiştir. (Mlf)

²⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 54; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1.Cilt, s. 109.

²¹ Cüneyd Bey için bkz. Feridun Emecen, "Cüneyd Bey", *TDVİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 122.

²² Mehmet Demirci, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü*, ss. 12-15. Seyyid Mükerrerüddin ve türbesi hakkında geniş bilgi için bkz. Necmi Ülker vd., *İzmir'de Türk Mübrii Emir Sultan Dergâhı*

Urla

Evliya Çelebi, İzmir merkezden sonra önemli yerleşim birimlerinden biri olan Urla'ya geçmiştir. On bir mahallesi olan Urla'da kırk mihrap (namaz kılınan yer) bulunduğunu belirttikten sonra bunların belli başlılarından olan Kılıç Ali Paşa Camii, Hacı Turan Camii, Fatih İbrahim Bey (Eski) Camii, Rüstem Paşa Camii ve Kumanlı Camii hakkında bilgi vermiştir.²³ Daha sonra şehir, köy ve mahallelerindeki ziyaret yerlerinden bahsetmiştir. Şehir içinde Memi Dede ve Eski Memi Dede adlı iki zattan bahsettikten sonra bunların Vukuflar köyünde metfun olduklarını bildirmiştir. Mezarları köyde olduğuna göre şehirdeki ziyaret yerleri makamları olmalıdır. Bir başka ziyaret yeri ise Eski Memi Dede'nin oğlu Ali Dede'nin bağ arasındaki mezarıdır. Evliyâ Çelebi kerametine şahit olanlarla birlikte onun mezarını da ziyaret etmiştir.²⁴

Vukuflar yanında Tekke, Süleymanlı, Kızılca, Kuşlular köylerindeki ziyaret yerlerine de yer vermiştir. Bildirdiğine göre Tekke köyünde Samut Baba, Süleymanlı köyünde Şeyh Hüsameddin, Kızılca köyünde ise hâcegân tarikından Şeyh Hüsameddin Erdebilî medfundur. Kızılca camiinde (haziresinde) Hoca Ali, Hoca Hayreddin, Şeyh Bahri ve Derviş Fehmi Efendi'nin kabirleri bulunmaktadır. Unvanlarına bakılırsa Şeyh Bahri ve Derviş Fehmi birer mutasavvıftır. Evliyâ Çelebi, Kuşlular köyünde medfun Fatih Camii²⁵ imamı Pîrî Efendi hakkında bir miktar bilgi vermiştir. Pîrî Efendi Rûşenî tarikindedir. Dede Ömer Rûşenî²⁶ ona nefes edip "Ey Pîrî! Var Rum'un Urla'sında pîr ol" demiştir. Bunun üzerine o da I. Selim zamanında (1512-1520) Urla'ya gelmiş ve binlerce insana manevi önderlik etmiştir. 180 yıl yaşamış ve yüz binlerce fukaraya pîr ve önayak olmuştur. Bu nedenle bütün Urla halkı onun yolundan/tarikindedir. Evliya Çelebi Urla'da meczuplardan Abdi Çelebi'yi de ziyaret ettiğini, elini öpüp hayır duasını aldığını belirttikten sonra tarihî

Haziresi Mezar Kitabeleri, İzmir: Şenocak Yayınları, 2008, s. 35 vd. İşgal yıllarında buradaki tekkede icra edilen bir ayin için bkz. Ünal Şenel, "İşgal Altındaki İzmir'de Bir Âyîn-i Şerîf", *Dergâh Dergisi*, 64 (Haziran 1995), s. 23.

²³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, ss. 54-55; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 111-112.

²⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 56; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap. 1. Cilt, s. 115.

²⁵ Evliyâ Çelebi bu camiın uçurumun başında olduğunu, Eski cami adıyla bilindiğini, üç adet kurşun kaplı büyük kubbesi, bir minaresi, biri sağ tarafta merdiven ile çıkılan, diğeri kible tarafında hareme açılan iki kapısı ve haremde abdest havuzu (şadırvanı) bulunduğunu bildirmiştir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 55; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 112.

²⁶ Dede Ömer Rûşenî, Halvetiyye tarikatının kollarından Rûşeniyye'nin piridir. Umur Bey'in kızının oğlu olduğu söylenir. Bkz. Himmet Konur. "XV. Yüzyılda Tire'de Halvetîlik", *Türk Kültüründe Tire II Sempozyumu Bildirileri 17-19 Kasım 2006*, Haz: Mehmet Şeker vd., Tire 2008, s. 192.

bir şehir olduğu için Urla'da çok sayıda büyük Allah dostu/velisi bulunduğunu ancak kendisinin bu kadarını ziyaret edebildiğini kaydetmiştir.²⁷

Sakız

Urla'dan sonra Karaburun ve Çeşme üzerinden Sakız'a geçmiştir. Sakız'ın kim tarafından nasıl fethedildiği ve siyasi statüsü²⁸ yanında dinî, manevî ve tasavvufî atmosferinden ve mekânlarından da bahsetmiştir. Bildirdiğine göre kale içinde Sultan Süleyman Camii, Yeni Cami, Zeytinli Camii, Kaptan Koca Abdurrahman Paşa Camii, Kaptan Halil Paşa Camii, Cıgala Paşa Camii ve bir mescit, varoшта ise Piyâle Paşa ve Kılıç Ali Paşa camileri vardır. Zeytinli Camii yakınında bir Halvetî tekkesi ve tekkede çok sayıda halvetî dervişi ikamet etmektedir. Burada büyük tevhid-i sultanî²⁹ icra olunmaktadır ve halkın tamamı tevhid ehlidir.³⁰ Yerli halkın ziyaret ettiği yerler içinde Sarı Saltuk³¹ ve Hızır İlyas makamları da bulunmaktadır.³² Evliya Çelebi Sakız'da baba unvanlı üç gazi mezarını da ziyaret etmiştir. Bunlar Arnavut Memi Baba, Hızır Baba ve Âşık Baba'dır.³³

Ayasulug/Selçuk

Evliya Çelebi'ye göre eski Ayasuluk beddualı bir şehirdir. Kıtık yıllarında ücreti karşılığında tahil satmaya yanaşmadıkları için Mısırlıların bedduasına uğramıştır. Bu beddua tutmuş ve şehir harap hale gelmiştir. Buna mukabil aşağı varoшта evliyanın ruhaniyetleri sayesinde bazı evler, dükkânlar, mescid, han, hamam, çınar, kuyu ve bahçeler bulunmaktadır.³⁴

Ziyaret yerlerinin başında Şeyh Hazret-i Şihâbeddin (ö. 860/1456 [?])'in kubbeli türbesi yer alır. Bildirdiğine göre o Dânişmend emirlerinden Melik Bey-zâde Cenânî Bey'in kölesidir. Çocukluğundan itibaren oyun ve eğlence yerine Sivas'ta

²⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 56; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 115.

²⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, ss. 61-62; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap . 1. Cilt,, s. 126-127.

²⁹ Evliyâ Çelebi Kahire'deki Gülşenî tekkesinde icra edilen bir tevhid-i sultanîyi ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bkz. Himmet Konur, *İbrahim Gülşenî, Hayatı Eserleri Görüşleri*, İstanbul 2000, s. 159.

³⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, ss. 64-65; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 131-134.

³¹ Sarı Saltuk'un tasavvufî şahsiyeti, Anadolu ve Rumeli'de İslam'ın yayılmasındaki rolü konusunda bkz. Mehmet Demirci, *Türkistan'dan Balkanlara Türklerde Tasavvuf*, ss. 108-113.

³² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 66; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 135.

³³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 68; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 141.

³⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 73; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 153.

Şuayrî-zâde Balaban Efendi'den kırk yıl ilim tahsil etmiş ve Şihâbeddin-i Sivâsî namıyla meşhur olmuştur. Daha sonra Bursa'ya gidip Zeyneddin-i Hâfî (ö. 838/1435)'nin³⁵ sohbetlerine katılarak ilm-i bâtın ve ilm-i ledün öğrenmiş ve onun izniyle bir tefsir yazmıştır. Bu tefsir Muhyiddin el-Arabî sözü üzere kaleme alınmış olup âlimler, müfessirler ve muhaddisler arasında *Tefsîr-i Şeyb* namıyla bilinir.³⁶ İlk zamanlar (Selçuk'taki) Ulu Camî'de bulunan ve ziyaret edilen hırka-i şerif de Danişmendlilerden Şihâbeddin'e intikal etmiştir. Ancak Celâlî isyanı sırasında kaldırılmış ve Osmanlı hâs odasına götürülerek koruma altına alınmıştır.³⁷

Evliya Çelebinin Şihâbeddin-i Sivâsî'ye dair verdiği bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Yapılan araştırmalara göre Sivâsî'nin eserinin genel hatlarıyla bir dirayet tefsiri olup işârî yorum içermediği belirtilmekte ve tasavvufa yönelmeden önce yazıldığı düşünülmektedir.³⁸ Bu durum dikkate alındığında -eğer başka bir tefsir kaleme almamışsa- bu tefsirin İbn Arabî sözü üzere yazıldığını söylemek doğru olmaz. Onun Zeyneddin Hâfî'ye mi yoksa halifesi Ayasuluklu Şeyh Mehmed Efendi'ye mi intisap ettiği konusu da tartışmalıdır.³⁹

Güzelhisar-ı Aydın

Evliyâ Çelebi'nin İzmir civarında ziyaret ettiği konumuz açısından önem arz eden yerleşim birimlerinden biri de Aydın'dır. O tarihlerde Aydın vilayetinin merkezi Güzelhisar adıyla anılmaktadır. Evliyâ Çelebi'nin bildirdiğine göre "Nazilli'yi,

³⁵ Zeyneddin-i Hâfî, Sühreverdîye tarikatının Zeyniyye kolunun kurucusudur. Bkz. Reşat Öngören, "Zeynüddin el-Hâfî", *TDVİA*, c. 44, ss. 375-377.

³⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 75; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt., s. 155-156.

³⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 75; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 156. Şehâbeddin Sivâsî için ayrıca bkz. Murat Sülün, "Şehâbeddin Sivâsî", *TDVİA*, İstanbul 2010, c. 38, ss. 418-420. Nakledildiğine göre Hz. Peygamber'in Veysel Karanî'ye (Üveys el-Karanî) verilmesini vasiyet ettiği söylenen bu hırka Veysel Karanî'nin vefatından sonra sülâlesince muhafaza edilmiştir. Bu sülâle, tespit edilemeyen bir tarihte Irak'tan Batı Anadolu'ya gelerek Kuşadası'na yerleşmiştir. XVII. yüzyıl başlarında Sultan I. Ahmed'in fermanı üzerine hırkayı İstanbul'a götürmüşler ve ikametgâhlarında ziyaret edilmesin sağlamışlardır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Çorlulu Ali Paşa'nın inşa ettirdiği hücrede ramazan aylarında ziyarete açılmıştır. I. Abdülhamid, 1194/1780 yılında bugünkü caminin kuzeyinde avlunun sınırında bulunan küçük fevkanî hücreyi inşa ettirerek hırka-i şerif ziyaretini kolaylaştırmıştır. Burası II. Mahmud tarafından 1227/1812'de yenilenmiş olup bugünkü caminin tamamlanmasına kadar kullanılmıştır. Daha sonra Sultan Abdülmecid tarafından Hırka-i Şerif Camii ve ziyaret mahalli yaptırılmıştır. Bkz. M. Baha Tanman, "Hırka-i Şerif Camii", *TDVİA*, İstanbul 1998, c. 17, ss. 378-382.

³⁸ Abdülbaki Güneş, "Şihâbeddin es-Sivâsî: Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu", *MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi, 1994)*, ss. 148-149.

³⁹ Bkz. Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikati Zeyniler*, İstanbul 2003, ss. 69-71; Murat Sülün, Şehâbeddin-i Sivâsî", *TDVİA*, İstanbul 2010, c. 38, ss. 418-420.

Güzelhisar'ı, Ayasuluk'u ve Balat'ı, Mâhan diyarından gelmiş Selçuklu beylerinden Aydın Koca adlı yiğit fethettiği için” Aydın vilayetine Aydın diyarı denilmiştir.⁴⁰

Evliyâ Çelebi önce şehir içinde Aydınoğullarıyla Horasan'dan gelen Ali Han Baba Sultan Tekkesini, daha sonra Kavak Baba Sultan, İmân Dağı'nda İmân Baba Sultan, kible tarafında Madran Baba ve Bardaklı Baba'yı ziyaret etmiştir. Çarşı içinde Ramazan Efendi Camii yakınında bulunan büyük ve güzel bahçeli Mevlevihaneden de bahsetmiştir. Burası emr-i şerîf ilan edildikten sonra kapatılmış, dervişleri şehirden sürülmüş ve Mevlevî ayini yasaklanmıştır.⁴¹ Bu nedenle yıkılan tekkenin duvarına üzüntü ve öfkesini yansıtan şu beyti yazmıştır:

Hankâh-ı çerhde âyîn iken devr-i kadîm,

Buğz edip mesdûd edenler daim ola nâ-murad

O tarihlerde her meslek sahibi ve topluluğun kendilerine mahsus kahvehaneleri bulunan şehirde âlim, şâir, belâgat ve fesâhat sahiplerinin uğrak yeri olan bir Mevlevîhâne kahvesi de vardır.⁴²

Daha önce Ulu Ârif Çelebi'nin, Aydınoğlu Beyliği'nin başşehri olan Birgi'ye gelip, Aydınoğlu Mehmed Bey ile görüştüğünden bahsetmiştik. Bu ziyaretin bir hatırası olarak Aydın'da ve Tire'de birer Mevlevîhâne kurulmuştur.

Tire

Evliyâ Çelebi'nin geldiği tarihlerde Tire tasavvuf faaliyetlerinin canlı olduğu yerleşim birimlerindedir. Şehirde 70 adet tekke vardır. Bunların en büyüğü kible tarafında ovaya hâkim bir yerde bulunan Arap Pınarı tekkesidir. Evliya Çelebi tekkenin şeyhi İbrahim Efendi'nin sohbetinden istifade etmiş, ellerini öpmüş ve duasını almıştır. Tekkede bir gece konaklamış, sabaha kadar süren tevhid-i sultanî, zikir ve sohbe katılmıştır. Burada elli ila yetmiş arasında derviş ve 200'den fazla

⁴⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, ss. 96-97; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 202. Evliyâ Çelebi, Manisa'da medfun dedesi Ece Yakup Bey'in de Mâhan'dan geldiğini bildirmektedir. İleride kendisinden bahsedeceğiz. Bkz. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 45; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 89. Aydın Bey'in mezarı Karacasu'ya bağlı Esençay mahallesinde bulunmaktadır. 2021 yılında ziyaret ettiğimiz türbesinin restorasyonu ve çevre düzenlemesi yapılmıştır. (Mlf.)

⁴¹ Mevlevihane'nin kapatılması IV. Mehmed devrinde Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676)'nın desteğiyle hünkâr şeyhliğine kadar yükselen Vanî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685)'nin tarikatlar aleyhindeki faaliyetleri neticesinde 1077/1666 yılında semâ'in yasaklanması ile ilgilidir. Bu yasak sebebiyle Anadolu'daki bazı Mevlevîhâneler kapatılmıştır. Bunlardan biri de Aydın Mevlevîhânesi'dir. Mevlevîler bu yasağa “yasağ-ı bed” (h.1077/m.1666) ibaresiyle tarih düşürmüştür. Bircan Kayacan, “Aydın'da Mevlevîlik”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (ss. 893-812), c. 25, Aralık 2021, sayı. 3, ss. 803-805.

⁴² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 83-84; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 173-175.

fukarâ barınmaktadır. Çeşitli köy ve kasabalarda 20 binden fazla müridi bulunan Şeyh İbrahim, Halvetiyye tarikatından olup Bursa'da medfun Üftade Efendi (ö. 988/1580)'nin halifelerindendir. Tekkenin yakınında evli dervişlerin haneleri, bağ ve bahçeler de bulunmaktadır.⁴³ Evliyâ Çelebi, Yeşil İmaret Camii'nin daha önce Mevlevihane olduğunu ancak bu mahallede cami bulunmadığı için sonradan camiye çevrildiğini, mahalle sakinlerinin hep Mevlevî olduklarını kaydetmiştir.⁴⁴

Tire'nin Yenice kasabasına Evliyauallahın/Allah dostlarının nazarının değdiği bu nedenle kadınlarının ehl-i perde ve *Râbiatü'l-Adeviyye* gibi olduklarını, erkeklerinin de ümmetin salihlerinden olduğunu, halktan uzak, gece kâim, gündüz sâim Dâvûd orucu tuttuklarını, burada seyr u süluka girmiş mezanne-i kerâmet, müfessir ve muhaddislerden duası makbul nice kimse bulunduğunu bildirmiştir. Daha sonra mutasavvıf olup olmadıklarına bakmaksızın evliyâullahtan saydığı kimselerin ziyaretgâhlarından bahsetmiştir. Bunlar Arap Pınarı Şeyhi İbrahim Efendi'nin atası Kutup Şeyh İbrahim Efendi, Hazret-i Molla İbn Melek, Şeyh Uzun Şemseddin Ahmed Molla Çelebi, Merkez Efendi halifelerinden Tireli Şeyh Abdülvahhab Efendi, Hüsam Dede, Şeyh Şücaeddin, Aydın Bay oğullarından İsa Çelebi, Selim Çelebi ve Hızır Şah Çelebi, Ulemâ-yı acemden Hazret-i İşâguci, Tireli İsa Mehmed Işî, Nûşî Çelebiler, Şeyh Alâeddin, Kurt Baba, Balım Baba Sultan, Babadağı'nda Veli Baba, Hacıköyü'nde Ali Baba, Molla Arap, Kara Kadı, Muharrem Efendi'dir. Tire tarihî ve büyük bir şehir olduğu için daha nice müellif, keşif ve kerametleri görülmüş büyük velileri bulunduğunu ancak kendisinin bu kadarını ziyaret edebildiğini belirtmiştir.⁴⁵

Birgi

Birgi küçük olmakla birlikte Türk tarihi açısından önemli bir yerleşim birimidir. Başlangıçta Aydınoğlu Beyliğine başşehir olmuştur. Evliyâ Çelebi, Birgi'yi nice evliyanın nazarı değdiği için salih kimselerin kaynağı, erkek ve kadınları edepi bir fazilet diyarı olarak tasvir etmekte ve ziyaretgâh olarak kale içindekilerden başka kalenin kuzeyinde zahir âlimlerinden olduğunu belirttiği Birgili Mehmet Efendi (ö. 981/1573), Zülfi Nigâr diye meşhur Molla Mehmed b. Abdülkerim ve Molla Yunus-zâde Mustafa'nın mezarlarından bahsetmektedir.⁴⁶ Her ne kadar adı geçenler zâhir âlimlerinden iseler de mezarları evliyaya mahsus hürmet görmüştür. Nitekim

⁴³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 90; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 187-188. Halvetilik şehirdeki yaygın tarikatlardan biridir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Konur, "XV. Yüzyılda Tire'de Halvetilik", s. 191-198.

⁴⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 87; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 181. Yeşil İmaretin camiye çevrilmesi daha önce bahsettiğimiz Aydın'daki mevlevihanenin kapatılması gerekçesiyle ilgili olabilir. (Mlf)

⁴⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 91; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 189-191.

⁴⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, ss. 93-94; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 195-196.

Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği Birgili Mehmet Efendi bidatlarla mücadeleyi şiar edinmiş zahir âlimlerinden biridir. Bir ara Bayramiye tarikatına intisap etse de istidadi olmadığı için tasavvuf vadisinde mesafe kat edememiştir. Mezarı önemli ziyaret yerlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷

Bozdağ

Bozdağ'da erbaîn/çile çıkarılan ve Erbaîn Makamı denilen ulu/büyük bir tekke vardır. Tekkede Hacı Bektaş Velî ile birlikte Horasan'dan gelen Baba Sultan isminde bir Horasan ereni yatmaktadır. Kendisi büyük atamız olan Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî'nin halifelerinden olup onun sözleriyle buraya gelmiş ve bu yaylağı yurt edinmiştir. Daha sonra burası şenlenmiş; çevredeki kazalardan binlerce kişi gelip yerleşmiştir. Evliyâ Çelebi'nin ziyaret ettiği tarihlerde tekkede 200'den fazla Yesevî-Bektâşî dervişi bulunmaktadır. Her taraftan gelen seyyahlar/yolcular da burada konaklamaktadır. Bütün yayla halkı buraya gelip Baba'nın kabrini ziyaret eder ve adak verirler. Verilen sadakalarla dervişlere, ziyaretçilere, abdal dervişlere, kadın erkek, genç yaşlı herkese sabah akşam sofraya serilir, ekme ve bol çorba ikram edilir. Dervişler beş vakit namaz kılar ve zikirle meşgul olurlar. Baba Sultan Tekkesi yapıldığından beri yaklaşık 400 senedir mutfağının ocağındaki ateş sönmemiş, tencereleri ocaktan inmemiştir. İki kişi misafir gelse “Yemeğin iyisi hazır olanıdır” denilip Baba çorbası ve ekme getirilir. Bu bir dervişlik şanı ve Bektâşî töresidir.⁴⁸

Evliya Çelebi burada ayrıca Birgi şehrinden Molla İbrahim Efendi (ö. 981/1573)'nin ziyaretgâhı bulunduğunu kaydetmiştir. Bildirdiğine göre o III. Murad Han'ın muallimi iken vefat etmiş ve Birgi çevresinde Bozdağ Tekkesi'ne gömülmüştür. 70 cilt telifi vardır. Ama ilmine uymayıp vebadan Bozdağ Yaylası'na kaçmış, Allah'ın hikmeti eseri orada taundan ölmüştür.⁴⁹

⁴⁷ Mehmet Demirci, “Birgivi ve Tasavvuf”, *İmam Birgivi Sempozyumu Bildirileri (İzmir Ödemiş 22-23 Kasım 1991)*, haz: Mehmet Şeker, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), s. 60.

⁴⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 94-95; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 197-198. Evliyâ Çelebi'nin verdiği bu bilgiler Anadolu'da Yesevilik ve Bektaşilik ilişkisinin en önemli göstergelerindedir. Yesevilik Bektaşilik ilişkisi hakkında bkz. Eyüp Baş, “Ahmed Yesevî'nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52 (2011): 21-53. Özellikle bkz. s. 46.

⁴⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 95; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 197-198. Evliyâ Çelebi, tâundan kaçmayı tevekküle aykırı bulduğu için Molla İbrahim Efendi'ye yakıştıramamış olsa gerek! Tekke hazinesine defnedilse de tasavvufa ilişkisine dair bir bilgi bulunmamaktadır. (Mlf) İbrahim Efendi için bkz. Nev'izâde Atâî (ö. 1045/1635), *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik (Şakâ'ik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri)*, haz: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 179; Feridun M. Emecen, “Manisa Sarayından Saray-ı Humayun'a III. Murad'ın Şehzâdelik Yıllarına Dair”, *Sultan III. Murad ve Dönemi Bursa*, ed.: Ersin Gülsoy, Bursa 2021, s. 15, 26.

Manisa

İzmir'e yakın yerleşim birimlerinden biri de Manisa'dır. Evliya Çelebi Manisa'da Mevlevihane Tekkesi'nden başka diğer tarıklara ait 70 adet tekke bulunduğunu bildirmiştir.⁵⁰ Dedesi Ece Yakup Bey'in mezarı da Manisa'daki ziyaret yerlerinden biridir. Ece Yakup Bey, Mâhan diyarından olup Osmanoğlu'nun atası Ertuğrul Bey ile birlikte Anadolu'ya gelmiştir. Gazi Süleyman Bey ile Kapıdağı'ndan 40 nefer kimse ile sallar düzüp denizden geçerek İpsala Şehri'ni ilk defa o fethetmiştir. Lapseki'de iskele başındaki cami ve İznik'te Yakub Ece Camii onundur. (...) Daha sonra Manisa'da ateşli sıtmadan vefat edip Çaybaşı Mezarlığı'nda gömülmüştür.⁵¹ Evliya Çelebi'ye göre kendi soy kütüğü Ahmed Yesevî'den itibaren şöyledir: Ahmed Yesevî, Muhammed Kirmânî, Allahverdi Akay, **Ece Yakub**, Yavuz Er, Durhan Bey, Şehid Demirci-zade Kara Mustafa Paşa, Kara Ahmed, Derviş Muhammed Zillî, Evliyâ Çelebi.⁵² Buna göre Ece Yakup Bey, Ahmed Yesevî'nin torununun oğludur. Aynı Ali tekkesi de Evliyâ Çelebi'nin ziyaret ettiği Bektaşî tekkelerinden biridir.⁵³

Son olarak Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgileri tamamlaması bakımından Mubahat Kütükoğlu'nun, XV. ve XVI. yüzyılda İzmir'deki bazı zaviyelere dair verdiği bilgileri paylaşmanın yerinde olacağı kanaatindeyim. Tespitlerine göre İzmir'de Şeyh Mükerrremüddin, Ahî Çuka ve Ahî Osman Zâviyeleri vardır.⁵⁴ Köylere ait de 10'dan fazla zaviye vakfi bulunmaktadır. Bunlar Halkapınarı Zaviyesi, Bayraklı, Şeyhler, Pınarbaşı, Urla, Kilizman (Saib Fakih ve Derviş Sinan Zaviyeleri),

⁵⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, s. 42; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, c. 9, s. 83.

⁵¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 9. Kitap, ss. 44-45; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, s. 89. Evliya Çelebi soyunu Ahmed Yesevî ye dayandırmaktadır. Ece Bey'in kim olduğu ile ilgili tartışmalar için bkz. Zerrin Günel, "Ece Bey (ö. 712/1312) Sarı Saltuk Türkmenlerinin Reisi", *TDVİA*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 379-380.

⁵² Müjgan Cumbur, "Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'nde Ahmet Yesevî?". *ERDEM*, 21. Sayı, (ss. 887-918), s. 889. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44415/549923>

⁵³ Aynı Ali tekkesi için bkz. M. Çağatay Uluçay, *Sancaktan Saraya Seçme Yazıklar*, Haz: M. Sabri Koz-Haşim Şahin, İstanbul: YKY 2020, s. 423-428.

⁵⁴ Mubahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir: İzmir Yayıncılık A.Ş., Ağustos 2000, ss. 221-223. İnci kuyulu kaynakların XIV. yüzyıldan itibaren İzmir'de birçok tekke ve zâviyenin varlığından söz ettiğini ve Seydi Mükerrremeddin (Seyyid Mükerrremeddin), Yûsuf Dede, Ahî Çuga, Han Bey Zâviyesi gibi adı bilinen yapıların günümüze ulaşmadığını bildirmiştir. Bkz. İnci Kuyulu, "İzmir: Mimari", *TDVİA*, c. 23, ss. 526-529.

Gökyaka, Derviş Yakşı Fakih, Çeşme-Karaburun (Samut Baba) zaviyeleridir.⁵⁵ Şeyhler köyündeki zaviyeyi Şeyh Gazi Paşa oğlu Seyyid Hamza yaptırmış ve zaviye için dört yer vakfetmiştir. Pınarbaşı'nda Şucâ' Dede zaviyesi bulunmaktadır. Kilizmandaki zaviyelerden birinin banisi Derviş Sinan, Gökyaka'dakilerden birininki ise Derviş Yahşı Fakih olup kendisi tekke şeyhidir. Çeşme ve Karaburundaki zaviyeler ise Samut Baba adına inşa edilmiştir.⁵⁶ Gerek Kütükoğlu'nun arşiv belgelerine dayalı olarak verdiği bilgiler gerekse zaviye isimleri bunların çoğunun tasavvuf şeyhleri adına inşa edildiğini göstermektedir. Adı geçen zaviye isimlerinin başındaki ahî, şeyh, derviş ve baba gibi unvan ve sıfatlar bu zaviyelerin tasavvufî mekânlar olduğunun birer işareti olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Evlîya Çelebi *Seyahatnâme*'sinden edindiğimiz bilgilere göre fethedildiği yıllardan itibaren İzmir ve civarında güçlü bir manevî ve tasavvufî atmosfer söz konusudur. Bunu fethedilmesinden itibaren bölgede faaliyet gösteren çeşitli tasavvuf zümrelerine borçluyuz. Bunların başında Ahiler, Yesevî-Bektâşîler, Halvetîler, Rifâîler ve Mevlevîler gelmektedir. Bu zümrelerin önde gelen şahsiyetleri adına birçok tekke ve zaviye inşa edilmiştir. Bu mekânlarda ayırım gözetmeksizin gelip geçen ve konaklayan herkese ikramda bulunulmuştur. Ayrıca hizmet, sohbet, zikir, ibadet ve halvetle dervişler yetiştirilmiştir. Yapılan sohbet, ibadet ve ayinler gelip geçenlerin de istifadesine sunulmuştur. Şüphesiz bölgede faaliyet gösteren ahiler, dervişler, dedeler, babalar ve şeyhler Seyahatnâme'de adı geçenlerden ibaret değildir.

Burada adı geçen-geçmeyen bütün gönül fatihlerimizi sevgi, saygı ve dua ile anıyorum.

Kaynaklar

- Atâî, Nev'îzâde, *Hadâîku'l-hakâik fî tekmeleti's-Şekâik (Şakâ'ik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri)*, haz: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Baş, Eyüp, "Ahmed Yesevî'nin Bektaşîlik, Alevîlik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2011): 21-53.
- Cumbur, Müjgan, "Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'nde Ahmet Yesevî", *ERDEM*, sa 21, (ss. 887-918); <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44415/549923>.
- Çakmak, Muharrem, "Ahiliğin Tasavvufî Temelleri ve Ahilik-Fütüvvet İlişkisi", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* (2014), ss. 143-158.
- Çelebi, Evliyâ, *Seyahatnâme*, Haz: Yücel Dağlı vd., İstanbul: YKY, 2005, 9. Kitap; *Günümüz Türkesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, İstanbul: YKY, 2017, 9. Kitap 1. cilt.

⁵⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, ss. 242-248.

⁵⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, ss. 243-247.

- Demirci, Mehmet, “Birgivi ve Tasavvuf”, *İmam Birgivi Sempozyumu Bildirileri (İzmir Ödemiş)*, 22-23 Kasım 1991, haz: Mehmet Şeker, Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Demirci, Mehmet, *İzmir’de Tasavvuf Kültürü*, İstanbul: h yayınları, 2017.
- Demirci, Mehmet, *Türkistan’dan Balkanlara Türklerde Tasavvuf*, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2021.
- Emecen, Feridun M., “Manisa Sarayından Saray-ı Humayun’a III. Murad’ın Şehzâdelik Yıllarına Dair”, *Sultan III. Murad ve Dönemi Bursa*, ed.: Ersin Gülsoy, Bursa 2021, ss. 13-30.
- Emecen, Feridun, “Umur Bey”, *TDVİA*, İstanbul 2012, c. 42, ss. 156-159.
- Emecen, Feridun, “Cüneyd Bey”, *TDVİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 122.
- Güneş, Abdülbaki, “Şihâbuddin es-Sivâsi: Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu”, *MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (yüksek lisans tezi, 1994)*.
<http://tdid.ege.edu.tr/files/MertcanAKAN.pdf>; http://izmirfx.mekan360.com/iys_tarihiolaylar,sehirID=35,icerik=3101,sayfa=1-tarihiolaylar-yabanci-seyyahlarin-ve-evliya-celebi-nin-izmir-e-gelisleri.html
- İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr*, İstanbul Yeni Şafak Kültür Yayınları: ty.
- Kayacan, Bircan, “Aydın’da Mevlevilik”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (ss. 893-812), c. 25, Aralık 2021, sayı. 3.
- Konur, Himmet, "XV. Yüzyılda Tire'de Halvetilik", *Türk Kültüründe Tire II: Sempozyum Bildirileri*, haz. Mehmet Şeker & Arzu Taşcan, Tire: Tire Belediyesi, 2008, ss. 191-198.
- Konur, Himmet, *İbrahim Gülşeni, Hayatı Eserleri Görüşleri*, İstanbul 2000.
- Kuyulu, İnci, “İzmir: Mimari”, *TDVİA*, c. 23, ss. 526-529.
- Kütüköglü, Mübahat S., “İzmir” *TDVİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 515-524.
- Kütüköglü, Mübahat S., *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir: İzmir Yayıncılık A.Ş., Ağustos 2000.
- Mustafa Tahralı, “Rifâiyye”, *TDVİA*, İstanbul 2008, c. 35, ss. 99-103.
- Öngören, Reşat, *Tarîhte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler*, İstanbul 2003.
- Özsaray, Mustafa, “Ahîlîğin Nitelikleri ve Fütüvvet Anlayışıyla İlgisi”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarîh Araştırmaları Dergisi*, 2020, Cilt: 2, Sayı: 2; 161-178.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın no: 26, Ankara 2017.
- Sülün, Murat, “Şehâbeddin Sivâsi”, *TDVİA*, İstanbul 2010, c. 38, ss. 418-420.
- el-Eflâkî el-Ârifî, Şemseddin Ahmed, *Menâkıbü'l-Ârifîn*, yay: Tahsin Yazıcı, c. II, Ankara 1970; *Ariflerin Menkıbeleri*, çev: Tahsin Yazıcı, , c. II, İstanbul 1989.
- Şenel, Ünal, “İşgal Altındaki İzmir’de Bir Âyîn-i Şerîf”, *Dergâh Dergisi*, 64 (Haziran 1995), s. 23.
- Tanman, M. Baha, “Hırka-i Şerif Camii”, *TDVİA*, İstanbul 1998, c. 17, ss. 378-382.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda, “Mevleviyye”, *TDVİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 468-475.
- Tuncel, Metin “İzmir: Bugünkü İzmir”, *TDVİA*, c. 23, s. 525.
- Uluçay, M. Çağatay, *Sancaktan Saraya Seçme Yazıtlar*, Haz: M. Sabri Koz-Haşim Şahin, İstanbul: YKY 2020.
- Uludağ, Süleyman, “Baba”, *TDVİA*, 1996, c. 9, s. 76.
- Ülker, Necmi vd., *İzmir’de Türk Mübrü Emir Sultan Dergâhı Hazîresi Mezâr Kitabeleri*, İzmir: Şenocak Yayınları, 2008.
- Zerrin Günal, “Ece Bey (ö. 712/1312) Sarı Saltuk Türkmenlerinin Reisi”, *TDVİA*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 379-380.

EVLYYA ÇELEBİNİN GÖZÜYLE İZMİR'DE TÜRK-İSLAM MİMARİSİ VE SEYAHATNAME'NİN KAYNAK ESER OLARAK KULLANIMI ÜZERİNE

Ersel Çağlıtütüncügil*

Bu çalışmamızda *Şehir, Kültür ve Medeniyet: Çakabey'den Günümüze İzmir Sempozyumu* vesilesiyle 2010-2013 yılları arasında bizim de dâhil olduğumuz “*Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi*”¹ başlıklı proje sırasında derlediğimiz ve tespit ettiğimiz bazı hususlardan birini ele aldık. Evliya Çelebi'nin 1671 yılında Hacca gitmek için çıktığı yolculuğu esnasında uğradığı İzmir şehri ve burada yer alan Türk-İslam devri eserlerine dair gözlem, tespit ve bilgileri bu çalışmamızın esasını teşkil etmektedir. Şüphesiz buradaki tespit ve önerilerimizin amacı İzmir'in Türk devri eserlerini bütün ayrıntıları ile tanıtmak değildir. Kaldı ki bizden önce birçok araştırmacı tarafından bunlar hakkında yapılmış ayrıntılı çalışma ve yayınlar mevcuttur². Söz konusu çalışmaların, yapılar hakkında değerli bilgiler sunmalarına

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü.

¹ “Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi (2010-2013)”, [Ege Üniversitesi 11TDAE004 Nolu BAP Projesi Çalışma Grubu Üyesi].

² Tarihi kaynakların dışında İzmir'de yer alan Türk dönemi eserlerini çeşitli yönleri ile ele alan pek çok çalışma vardır. Burada biz belli başlılarını vermekle yetineceğiz. Işık Ungan, *İzmir Camileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir 1968; Münir M. Aktepe, “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.25, İstanbul 1971, ss.105-154; Münir M. Aktepe, “Osmanlı Devri İzmir Câmî'leri Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, İstanbul 1972(a), ss.177-212; Münir M. Aktepe, “İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.26, İstanbul 1972(b), ss.97-118; Münir M. Aktepe, “İzmir'in Hisar veya Yakub-Bey Câmî'i”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.27, İstanbul 1973, ss.85-98; Münir M. Aktepe, “Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.4-5, İstanbul 1974, ss.91-152; Bozkurt Ersoy, “İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.32, S.1-2, Ankara 1988, ss.95-103; Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991; Necmi Ülker, “Sancakkale”, *Bilim Birlik Başarı*, S.36. İzmir 1982(a), ss.13-14; Necmi Ülker, “İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği”. *Birinci Askerî Tarih Semineri*, II, Ankara 1983(a), ss.263-284; Necmi Ülker, “İzmir Liman Kalesi”, *Bilim Birlik Başarı*, S.37, İzmir 1983(b), ss.17-20; Ülkü Sipahi, *XVII-XVIII. Yüzyıl İzmir Camileri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir 1986; Lale Bulut, “İzmir Camilerinde Alçı Süslleme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.8, İzmir 1996, ss.1-9; Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 2001. ss.63-70; İnci Kuyulu, “İzmir-Mimarî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, ss.526-529; Harun Ürer, *İzmir Hamamları*, Ankara 2002; Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Kestanepazarı Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,

rağmen eksik kalan noktaları da vardır. Dolayısı ile bu çalışma ile onların eksik bıraktıkları hususları ve yerleri, yani Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde İzmir'in Türk-İslam devri eserleri hakkında bilgi verirken nasıl bir yöntem takip ettiği, hangi özelliklerine yer verdiği ve bunları nasıl tanıttığı gibi noktaları aydınlatmaya ve ele almaya çalışacağız. Öte yandan bu çalışma seyahatnamenin kendine özgü yanlarını, ayırt edici özelliklerini ve çeşitli bakış açılarından oluşan kısımlarını, daha çok da mimari açıdan bütün oluşturan tanımlamalarını ve tespitlerini ele alan bir araştırma olarak görülmelidir.

Bu çalışmayı yaparken takip ettiğimiz yöntem klasik Sanat ve Mimarlık Tarihi araştırmalarından biraz farklıdır. Bir yandan ilmi gerçeklere ve metotlara aykırı düşmemeye çalışırken, bir yandan da seyahatnamede takip edilen yöntem ve hususları ortaya çıkarmaya gayret göstereceğiz.

Şüphesiz burada yapacağımız bu tespit ve değerlendirmelerin bazı eksiklikleri de yok değildir. En başta seyahatnamenin yazılışından bugüne kadar geçen süre zarfında İzmir şehrinin başından geçen depremler, yangınlar, hatta yapılan bilinçli-bilinçsiz onarım ve tahribatlar bahsi geçen yapılarda önemli değişikliklere yol açmıştır. Söz konusu devir ve sonrasına ait değişikliklere ilişkin bilgi ve belgelerin günümüze kadar ulaşamamış olmasının yanı sıra yeterli oranda bilgi ve belgelerin derlenip toparlanamaması da bunda etkili olabilir.

Geçmişten buyana doğu ile batı arasındaki bağlantıyı sağlayan kervan yolu üzerinde bulunan İzmir önemli bir ticaret ve liman kenti olarak ön plana çıkmış, Osmanlı Devleti'nin eline geçmesinden sonra da, XX. yüzyıla kadar önemli bir ticaret ve liman merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir³. Kentin bu stratejik konumu ve

C.35, Ankara 2002, s.312-313; Çınar Atay, "Kaplanan Kapılar" *İzmir Hanları*, İzmir 2003; Sedat Bayrakal, "İzmir Minberleri", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, XIII/2, İzmir 2004, ss.29-45; Mehmet Ozan Semerci, *Hazireler İzmir'in Osmanlı Eserleri I*, İzmir 2005; Ersel Çağlıtütüncügil, "Evliya Çelebi'de Geçit Kale", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-Evliya Çelebi Özel Sayısı*, C.11, S.2, Kış 2011, İzmir 2011, ss.181-193; Ertan Daş, "İzmir'de Üç Türbe", *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt/Volume: XXI, Sayı/Number:1 Nisan/ April 2012, İzmir 2012, ss.49-69; Vehbi Günay, *Bornova Osmanlı Kitabeleri*, İzmir 2013; Bozkurt Ersoy-Akın Ersoy-Harun Ürer, "İzmir'in Türk Dönemine Ait İlk Dini Yapısı: Kadifekale Mescidi", *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, C.I, Sivas 2014, ss.391-403; Mehmet Tütüncü, "İzmir Kalesi'nin Kayıp Kitabesi", *Yedikata Tarih ve Kültür Dergisi*, S.110, İzmir 2017, ss.16-26; Harun Ürer, "İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.16, Ankara 2017, ss.179-242; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Şadırvanaltı Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, ss.221-222.

³ F. Slaars Bonavantür- İkonomos Konstantin, *İzmir Hakkında Tetkikat*, (Ter. Arapzade Cevdet), İzmir 1932; Münir M. Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.25, İstanbul 1971, ss.106-110; Çınar Atay, "Tarih İçinde İzmir", İzmir 1978, s.20; Tuncer Baykara, *İzmir Şebri ve Tarihi*, İzmir 2001.s.122-130; Necmi Ülker, *XVII-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şebri ve Tarihi I*, İzmir 1994; Mübahat Kütükoğlu, "İzmir Rihtım İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul 1979, ss.498-558;

özelliği doğal olarak doğudan gelen yolcu ve mallar için Anadolu'nun Avrupa ve Akdeniz'e açılan Liman kapısı olmuştur. Buna karşılık Avrupa ve Akdeniz ülkelerinden gemiler ve çeşitli yollar vasıtasıyla gelen değerli ticaret mallarının da Anadolu'ya buradan giriş yapmasını sağlamıştır. Dolayısı ile Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya giden yolcu ve malların başlıca iskeleleri arasında yer almıştır.

Osmanlı'nın en önemli liman şehirlerinden biri olan İzmir'in bu ticari etkinliğinden kaynaklanan zenginliği geçmiş dönemlerden itibaren birçok seyyah, gezgin, tüccar ve din adamının da ilgisini çekmiş ve adeta şehre akın etmişlerdir⁴. Bu kişilerin yolculukları boyunca takip ettikleri güzergâhları arasında İzmir de mutlaka yer almış, şehir ve çevresine uğrayarak kent hakkında değerli sayılabilecek bilgiler vermişlerdir. Yerli ve yabancı seyyahların bazısı birkaç saat, bazısı günlerce, aylarca, hatta yıllarca bu kentte kalmış, içlerinde şehre birden çok defa gelenler dahi olmuştur. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren kentin yaşamaya başladığı ticari ve sosyal gelişmeyle birlikte XX. yüzyıla kadar geçen süreçte pek çok Batılı seyyah İzmir şehrine uğramıştır. Bu seyyahlar ve onların kaleme aldıkları gezi notları sonraki dönemlerde İzmir tarihi ve mimarisi çalışanlar için en dikkat çeken kaynaklar arasında yer almıştır. Bu notlar, İzmir'in çeşitli yönleri ile birlikte mimarlık tarihi ve geçmişini de aydınlatmada büyük önem taşımaktadır.

Çalışmamızın esasını teşkil eden Evliya Çelebi ile hemen hemen aynı devirlerde veya ona yakın zamanlarda yolu İzmir'den geçen ya da bir şekilde İzmir'e uğrayan Batılı seyyahların başında *Chevalier Laurent d'Arvieux*, *Jean Baptiste Tavernier*, *Jean de Thévenot*, *Cornelis De Bruijn*, *Tournefort* ve *Gemelli Careri* gibi birkaç ismin geldiğini söyleyebiliriz⁵. XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'e uğramış olan bu gezginler genel

Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, İzmir 2000, ss.220-249; Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, ss.517-518, 521; Besim Darkot, "İzmir", *İslam Ansiklopedisi*, C.V/II, MEB, Eskişehir 2001, s.1246; A. Mehmet Demirbaş, "Osmanlılar Dönemi'nde İzmir", *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009; Abdullah Martal, "17.Yüzyılda İzmir: Bir Liman Şehri Olarak Yükselişi", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu- V (Piri Reis) 28 Haziran 2013-İzmir, Bildiriler*, İzmir 2016, ss.83-85.

⁴ Yolu İzmir'den geçen seyyahlar ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 2001, ss.10-19; Necmi Ülker, "Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", *Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S.12, İstanbul 1982(b), ss.323; Emre Madran, *Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*, Ankara 1989; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözleriyle İzmir 19. Yüzyıl*, C.3, İzmir 1994; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözleriyle İzmir 18. Yüzyıl*, C. 2, İzmir 1996(a); İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözleriyle İzmir 19. Yüzyıl*, C.4, İzmir 1996b; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözleriyle İzmir 20. Yüzyıl*, C.5, İzmir 1997; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözleriyle İzmir 17. Yüzyıl*, C.1, İzmir 1998; Pınar 2001; İlhan Pınar, *Seyahat ve Seyahatnamelerde İzmir*, 21. *Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum 2000*, İzmir 2002, ss.114-120; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, İstanbul 2000.

⁵ Jean Baptiste Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980; Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev:

olarak İzmir'in ticarete ki önemine dikkat çekmiş, ayrıca şehrin genel görünüşü, fiziki yapısı ve sosyal yaşantısı üzerine de değerli bilgiler vermişlerdir. Yazdıkları dönemin sosyo-kültürel yapısını yansıtan bu eserlerde seyyahlar buldukları ve karşılaştıkları yerlerde daha çok kendi kültürleri ile ilgilenmiş, genel olarak onlara dair bilgiler aktarmışlardır. İzmir şehrinin önemine vurgu yapan bu tür seyahatnamelerde kentün Türk-İslam devri eserleri hakkında ise çok az bilgiler yer almaktadır. Bu yüzden onların tuttıkları gezi notları Türk-İslam devri yapılarını değişik yönlerden aydınlatacak nitelik ve zenginlikte olmamış, olamamıştır.

Diğer taraftan, başlangıcından yakın zamanlara kadar İzmir'e uğrayan Türk-İslam devri seyyahları da şehrin çeşitli hususiyetlerine temas etmişlerdir. Her ne kadar haklarında pek fazla bir şey bilmesek de şehirdeki ilk Türk hâkimiyeti olan 1081 yılından sonra da İzmir'e gelen seyyahlar olmalıydı⁶. Türk döneminin ana kaynakları içerisinde gösterebileceğimiz bu seyyahlar ve onların yazdıkları eserler arasında ilk sırada 1333 yılında İzmir'e gelen *İbn Battuta*'nın *Seyahatnamesi*'ni sayabiliriz⁷. Elbette sonraki yüzyıllarda, İbn Battuta'nın dışında, başka seyyahlar da bir şekilde İzmir'e uğramışlardır. Bunlar arasında *Pirî Reis* ve *Kâtip Çelebi* isimlerinden bahsedebiliriz. Batılı seyyahlarla hemen hemen aynı dönemlerde veya onlara çok yakın bir zamanda İzmir'e uğramış olan bu iki seyyahın, Ege kıyılarını gösteren 1521 tarihli *Kitab-ı Babriyes*⁸ ile 1654 tarihli *Kitâb-ı Cihân-nümâsı*'nda⁹ İzmir ve İzmir'in Türk-İslam devri eserlerine dair kısa kısa bilgiler de mevcuttur.

XVII. yüzyılda İzmir'e gelen Türk seyyahları içerisinde en çok dikkat çeken ve bizim konumuzun da esasını teşkil eden ise *Evlîya Çelebi* (1611-1682)¹⁰ olmuştur.

Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006; Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed: S. Yerasimos, İstanbul 2005, s.246-253; Jean Thevenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, Ed. S. Yerasimos, (Çev: Ali Berktaş), İstanbul 2009, s.117-119; Alexander Knight, *Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, İstanbul 2004;

⁶ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 2001, s.10-11.

⁷ Mâcîd Karakum, *XVI. ve XVII. Asırlarda Türkçe Yazılmış Coğrafi Eserler*, İstanbul 1939, s.26-28; Et-Tancı İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev: Mümin Çevik), İstanbul 2015, s.226-227.

⁸ Piri Reis, *Kitab-ı Babriye*, Ed. B. Arı, Ankara 2002, s.131.

⁹ French Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", *Türkiyat Mecmuası*, C.II, İstanbul 1928, ss.271-314; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s.126-152; Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnumâ*, (Ed. B. Özukan), İstanbul 2008, s.76.

¹⁰ Evliya Çelebinin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. French Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", *Türkiyat Mecmuası*, C.II, İstanbul 1928, s.301-302; M. Cavid Baysun, "Evlîya Çelebi'ye Dair Notlar", *Türkiye Mecmuası*, C.1-2, İstanbul 1955, ss.257-264; Cafer Erkiç, *Evlîya Çelebi, Hayatı Sanatı Eserleri*, İstanbul 1969; O. Şaik Göyay, "Türkçe'de Gezi Kitapları", *Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.XXVII, S.258, İstanbul 1973, ss.457-467; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s.152-153; Fahri İz, "Evlîya Çelebi Seyahatnamesi", *Belleten*, C.53, S.207-208, Ankara Ağustos 1989, ss.709-734; Robert Dankoff, *An Evliya Çelebi Glossary Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname Turkish Sources XII*, Harvard 1991; Mücteba İlgürel, "Evlîya Çelebi", *TDV*

Gezginimiz, ünlü seyahatnamesinde gezdiği memleketleri çeşitli açılardan tanıtmış, idari taksimatlarını, vaziyetlerini, gördüğü şehirlerin o günkü durumunu, kent halkının yaşantısını, dilini, lehçelerini, kıyafetlerini, inanç ve itikatlarını sade ve akıcı bir dille anlatırken; şehirlerde o dönemde bulunan önemli yapıların hususiyetlerini de tasvir etmeyi ihmal etmemiş, hatta bazılarının kitabelerini dahi kayıt altına almıştır. Bütün bu bilgileri aktarıırken kimi zaman duyduğu rivayetleri, hikâyeleri bazen tarihi bir gerçeklik, bazen de kendi gözlemiymiş gibi nakletmiş, eski coğrafi ve tarihi eserlerden edindiği bilgileri kendi bilgileri olarak göstermekten de hiçbir zaman çekinmemiştir¹¹.

Bir seyyah olarak yaklaşık yarım asır boyunca, Türk şehirlerini ve memleketlerini ziyaret etmiş olan seyyahımız, gezdiği, gördüğü yerleri ve yapıları sadece bir gezgin olarak değil bir Sanat Tarihcisi veya bir mimar gözüyle incelemiş, yapıların pek çoğunu yerinde görmüş ve önceden araştırmıştır. Okurlarını eşsiz bir serüvene davet eden bu seyahatname talanlardan, isyanlardan, yangınlardan, depremlerden zarar görerek yıkılan, yanan, yok olan kent ve yapılarından, aynı zamanda bu yapıların hikâyelerinden, olağanüstü gizemlerinden, kimi zaman ince zevkinden, güzel sanat ve duygu ifadelerinden oluşmaktadır. Yer yer varsayımlara dayanmakta, olayların, yapıların ve kişilerin arasındaki karşıtlıklar, benzerlikler ve ayrıklıklardan söz etmektedir.

Mimarlık tarihimizin bu yazılı kaynağına başvurmada elbette bazı güçlüklerde vardır. Öncelikle gördüğü, işittiği yerleri ve şeyleri bazen en ince ayrıntısına kadar bazen de sade bir biçimde, ayrıntılarını kaydetmeden kaleme almıştır. Genel olarak, yapılar hakkında kesin tanımlamalar ve tarihlendirmeler yapabilecek kadar bilgi sunmaktadır. Muhakkak ki Evliya Çelebinin de kendine özgü bir üslubu ve yöntemi vardı. Ama O, öncesi, sonrası veya çağdaşı olan seyyahların hiçbirinin tarzını kullanmamıştır.

Evliya Çelebi'nin İzmir'e dair verdiği bilgiler seyahatnamesinin IX. cildinde bulunmaktadır¹². 1671 yılında hacca gitmek için İstanbul'dan yola çıkan seyyahımız

İslam Ansiklopedisi, C.11, İstanbul 1995, ss.529-533; Mahmut Ak, "Evliya Çelebi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1999, s.426-428; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.IV, Eskişehir 2001, ss.400-412; Nuran Tezcan, "Seyahatnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, ss.16-19; Mahmut Tezcan-Semih Tezcan (Ed.), *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, Ankara 2011.

¹¹ Meşkure Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1960; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.IV, Eskişehir 2001, s.408,410; V. Vladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev: M. Fuad Köprülü), Ankara 2012, s.223.

¹² Bilindiği gibi bu cilt, yeni harflerle 1935'te yayınlanmıştır. Ancak bu baskıda kimi okuma hataları, hatta zaman zaman atlamalar olduğundan buna dayanılarak yapılan araştırmalarda oldukça dikkatli davranmak gerekmektedir. Bu bakımdan burada İzmir ile ilgili bilgilerin değerlendirilmesi yapılırken eserin yazma nüshaları da dikkate alınarak basılan bu metnin eksiklikleri giderilmeye çalışılmıştır. Hatta bu cilde ait görebildiğimiz

kendi tanımıyla 8 kölesi, 3 can dostu ve 15 küheylan atı ile birlikte Bursa istikametini takip ederek sırasıyla Kütahya, Afyon, Uşak ve Manisa üzerinden İzmir'e gelmiştir. Bu arada O'nun İzmir'e ulaşmak için izlemiş olduğu güzergâh da oldukça dikkat çekicidir. Nif (Kemalpaşa) üzerinden rahatlıkla İzmir'e gidebilecekken ilginç bir biçimde bu yolu tercih etmeyen seyyahımız Nif Dağları üzerinden, sarp geçitler aşarak önce Manisa'ya varmış, ardından da Bergama'ya ulaşarak İzmir'e buradan giriş yapmıştır. Şehrin neredeyse tüm ilçe ve kasabalarını ziyaret etmiş, gördüklerini Seyahatnamesinde detaylı bir şekilde yazmıştır. Evliya Çelebi, Bergama'dan sonra sırasıyla Menemen-Güzelhisarı, Kara Foça ve Menemen şehri istikametini izleyerek İzmir şehir merkezine ulaşmış, burada Halkapınar mesire yeri, İzmir kalesi olarak belirttiği Kadife Kale, deniz kenarındaki Bahir Kalesi, Sancak Burnu Kalesi ve İzmir'in merkezindeki mimari eserlerle birlikte şehir yaşamı hakkında çok detaylı bilgiler vermiştir. Daha sonra Urla, Karaburun ve Çeşme istikametini takip ederek buradan Sakız adasına geçen seyyah daha sonrasında da Sığacık'tan Seferihisar'a giriş yapmıştır. Selçuk, Tire, Bayındır ve Birgi'yi de dolaşan gezginimiz günümüz İzmir sınırlarından çıkarak güneye doğru ilerlemiş ve hac yolculuğuna bu istikamet üzerinden devam etmiştir.

Şüphesiz Seyahatname, İzmir şehri ve bu şehrin mimarlık tarihi, özellikle de yapıların o günkü durumlarına ilişkin en önemli bilgi kaynağını ve arşiv malzemelerinden birini teşkil etmektedir. Evliya Çelebi İzmir şehrini ve mimari eserlerini kendine has üslubu ile elden geldiğince ayrıntılı bir şekilde betimlemiş ve yapıların bugünkü görünüşlerini doğrulayan betimlemeler yapmıştır. Bu seyahatnameyi kullananlar şehrin coğrafi, demografik, kültürel ve mimarisi hakkında bilgi edinebiliyordu. Seyyahımız bu bilgileri rastgele gözlem ve bilgilerle değil, oldukça iyi bir birikim ve donanıma sahip biri olarak vermiştir. Dolayısı ile bu bilgi zenginliği ve alışverişi yapıların görünüşleri, şekilleri ve inşa malzemelerinin yanı sıra, yapılış nedenleri, tarihleri ve banileri hakkında da daha iyi bir bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Bu nedenle seyahatname sanat ve mimarlık tarihi çalışanlar için önemli bir rehber olmuştur.

İzmir'in mimarlık tarihinin bir bölümünü teşkil eden bu eser hiç kuşkusuz eksik değildir. Dolayısı ile bazı yerlerinin belirsiz, bazı bölümlerinin de doğru ve aslına uygun olduğu muhakkaktır. Ancak okuma hataları hatta zaman zaman atlamalar olduğundan buna dayanılarak yapılan araştırmalarda oldukça dikkatli davranmak gerekmektedir. Bu bakımdan burada İzmir'deki Türk-İslam devri eserleri ile ilgili verilen bilgilerin değerlendirmesi yapılırken eserin bu bölüme ait

yazma nüshalar da birbiri ile eşleştirilerek, kopya hatası sonucu veya yanlış anlama ile kaydedilen, dolayısı ile Evliya Çelebi'ye mal edemeyeceğimiz bölümlerin mümkün merhtebe tepiti yapılmış, böylece tesis edilen metnin diğer kaynaklarla mukayese yoluna girişilmiştir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-72)*, C.9, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul 1935, s.87-99; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.9, (Türkçeleştiren ve Yayına Haz.: S. A. Kahraman - Y. Dağlı - R. Dankoff), İstanbul 2005 s.48-54.

görebildiğimiz yazma ve matbu nüshaları karşılıklı olarak kontrol edilerek, eksiklikler ve hatalar giderilmeye çalışılmıştır. Hatta herhangi bir hata sonucu veya yanlış anlama neticesinde o şekilde kaydedilen ve Evliya Çelebi'ye dayandıramayacağımız kısımların da mümkün olduğunca tespiti yapılmış, böylece diğer kaynaklarla mukayese yoluna gidilmiştir.

Çalışmamızın amacı eleştiri niteliğinde bilgi vermek değildir. Bir Sanat Tarihçisinin gözüyle kendisine sorması gereken asıl soru Evliya Çelebinin kim olduğundan çok anlattığı ve verdiği bilgilerin nitelik ve niceliği olmalıdır.

Seyahatnameye Göre Yapılar

O'nun zamanında İzmir tam bir refah ve kalkınma dönemindeydi. XVI. yüzyılda büyük bir kasaba görünümündeki kent XVII. yüzyıl başından itibaren iktisadi bakımdan gelişmesi, Anadolu, Asya ve Avrupa ticaretinde öneminin artması önemli bir ticaret merkezi ve liman kenti haline gelmesine neden olmuştu¹³. İzmir'in büyümesi ve gelişen ticaretin getirdiği zenginlik şehrin de birçok yapılarla süslenmesine yol açmıştır. XVII. yüzyıldaki bu gelişmeye paralel olarak Osmanlılar da kentin içinde ve çevresinde önemli imar faaliyetlerine girişmişlerdir¹⁴. Kentte birçok cami ve mescit inşa edilmiş¹⁵, şehre gelen tüccarların ve başka misafirlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için çarşı, pazar, han¹⁶, hamam¹⁷ ve kaleler¹⁸ yapılmış, zamanla bu yapıların çevresi medrese¹⁹, kütüphane, mektep, tekke, zaviye²⁰ çeşme ve sebil gibi yapılarla donatılmıştır. İzmir'de yer alan başka din ve milletlere mensup insanların kendilerine ait mahalleleri ve yapıları vardı²¹. Hatta etnik kültürlerine göre

¹³ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e.*, 2000; Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, s.521-522; Necmi Ülker, *a.g.e.*, 1994, s.40.

¹⁴ N. Ülker, *a.g.e.*, 1994, s.45.

¹⁵ M. M. Aktepe, *a.g.e.*, 1972(a), s.177-212; M. M. Aktepe, *a.g.e.*, 1973, s.85-89; M. M. Aktepe, *a.g.e.*, 1974, s.91-152; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.50, 63-70; İnci Kuyulu, "İzmir-Mimari", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, s.526-527; Ersoy-vd., a.g.m., 2014, ss.391-403.

¹⁶ M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, ss.105-154; B. Ersoy, a.g.m., 1988, ss.95-103; B. Ersoy, *a.g.e.*, 1991; İ. Kuyulu, a.g.m., s.528-529; Ç. Atay, *a.g.e.*, 2003.

¹⁷ H. Ürer, *a.g.e.*, 2002; İ. Kuyulu, a.g.m., s.528.

¹⁸ N. Ülker, a.g.m., 1982(a), s.13-17; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.40; E. Çağlıtütüncigil, a.g.m., s.181-193.

¹⁹ M. M. Aktepe, 1972(b), a.g.m., s.97-118; İ. Kuyulu, *a.g.e.*, 2001, s.527.

²⁰ M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 2000, s.85; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.50; Necmi Ülker-Vehbi Günay-Cahit Telci-Turan Gökçe, *İzmir'de Türk Mübrü (Emir Sultan Dergâhu Hazîresi Mezar Kitabeleri)*, İstanbul 2008; İ. Kuyulu, a.g.m., s.528; Mehmet Ozan Semerci, *Hazîreler İzmir'in Osmanlı Eserleri I*, İzmir 2005, s.34,39; E. Daş, a.g.m., s.56-62.

²¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.87-91; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.48-51,54; Abdullah Temizkan-Mertcan Akan, *Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-I*, (Ed. M. Ekici-T. Gökçe), İzmir 2013, s.19,23-28,41-43.

gruplar halinde yaşarlardı. İzmir'in Türklerin eline geçmesi, kentte bulunan bu yabancı unsurları tamamen saf dışı bırakmamış, sayı üstünlüğünü ve yönetimi ele geçiren Türkler sadece şehrin çehresini değiştirerek İzmir'i bir Türk-İslam kenti haline dönüştürmüştür. O neden yapıların birçoğu bu devirlere aittir. İşte Evliya Çelebi de şehre tam da böyle bir zamanda gelmiştir. İzmir'in bu dönemde gerek kültür gerekse ticaret bakımından hayli ilerlemiş olduğu; camiler, hanlar, hamamlar, medreseler, çarşı ve başka türden yapıların yanı sıra kilise, havra ve her kültüre ait konut yapıları ile bir kültür merkezi haline geldiği anlaşılmaktadır.

İyi bir gözlemci olan ve gördüğü sanat eserlerini çoğu zaman en ince ayrıntılarına kadar tasvir etmede büyük bir başarı gösteren seyyahımızın İzmir'deki Türk devri eserlerini tanıtırken de önemli saydığı ibadet, eğitim, ticaret, savunma yapılarının inşa malzemeleri, genel görünüşleri, fizik yapıları, o günkü durumları ve kitabeleri hakkında bilgiler vermeye çalıştığı görülmektedir. Şehirde varlığından bahsettiği bu yapıların stratejik konumlarının yanı sıra önemleri üzerinde de duran Evliya Çelebi bunlardan bazılarının da tarihi geçmişlerini ve yapılışlarını hikâye etmektedir. Fakat bu bilgilerden bazıları zaman zaman tarihi gerçeklerle uyuşmamakta, özellikle eski devirlere ilişkin verdiği bilgilere pek güvenilemeyeceği görülmektedir.

Seyahatnamede yer alan mimari eserler ve onlarla ilgili betimlemelerine gelince, Evliya Çelebi çoğu zaman yapıların şehrin neresinde ve hangi semtinde olduklarını bildirmektedir. O'na göre İzmir'deki yapıların, bilhassa da konutların önemli bir kısmı Kadife Kale civarında, Pagos Dağı yamaçlarında yer alırken, cami, hamam, han ve kale gibi anıtsal boyuttaki yapıların önemli bir çoğunluğunun denize doğru olan düzlüklerde konumlandıkları anlaşılmaktadır²². Seyyahımız bunlarla ilgili olarak bazen yapıların dökümünü verirken, bazen de açık olarak bu yapıları tanınamıza ve tanımlamamıza imkân verecek bilgiler sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin 1671 yılında verdiği bilgilere bakılırsa İzmir'de o dönemde 4 kale²³, büyüklü küçüklü

²² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.92-93; A. Temizkan-M. Akan, *age*, s.29.

²³ Evliya Çelebi 1935, s.93; Evliya Çelebi 2005, s.51; M. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.29.

15 cami, 77 mescit²⁴, 1 namazgâh, 82 han²⁵, 11 hamam²⁶, 40 medrese²⁷, 70 çeşme, 17 sebilhane 2 türbe/tekke-zaviye²⁸ bulunuyordu. Bu tarihten sonra da yapıların ve eserlerin sayısı kimi zaman artmış kimi zaman azalmıştır. Seyahatnamede ismi verilen ya da tasviri yapılan bu yapılardan bazılarında yapıldıkları devirlerin veya söz konusu dönemin mimari özellikleri kaybolmuş, birçokları –özellikle han, hamam ve medreseler- harap veya yarı yıkık hale gelmiş, hatta tamamen ortadan kaldırılarak ya da zamanla tahrip olarak sayıları azalmış ve bazıları günümüze kadar ulaşmamıştır²⁹. Seyahatname sayesinde varlığını ve ismini tespit ettiğimiz Geçit Kale ile XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ayakta olduğu bilinen Liman/Aşağı Kale bu yapıların başında gelmektedir.

Evliya Çelebi'nin İzmir'de varlığından söz ettiği Türk devri eserlerine ilişkin verdiği bilgiler arasında ilk dikkat çeken şey bu yapıların adetleri olmuştur. Seyyah, mimari eserlerden bahsederken öncelikli olarak verdiği bilgileri rakamlarla destekleme ve kanıtlama yoluna gitmektedir. Ancak bu konuda biraz temkinli davranmak gerekir. Çünkü Evliya Çelebi'nin verdiği sayıların her zaman doğru kabul

²⁴ Seyyah, yazdığımız ve ibadet ettiğimiz camilerin dışında 77 mescit daha vardır. Bazı medrese, tekke, kuran kursu ve hadis okulu mescitleri ile birlikte toplam 150 ibadethanenin bulunduğunu söylemektedir. Seyyahımız İzmir'de bulunan camileri şu şekilde sıralar. *Kadife Kale Camii, Büyüklüoğlu Camii (Şadırvanaltı), Hacı Hüseyin Camii (Başdurak), Ahmed Ağa Camii (Kestanepazarı), Molla Yakup Efendi Camii, Hacı Yusuf Camii, İsa Hoca Oğlu Hacı Mustafa Camii, Hacı İbrahim Camii, Faik Paşa Camii, Şeyh Mustafa Efendi Camii, Abdülfettah Çavuş Camii, Hatuniye Camii, Karadağlızade Müftü Musafa Efendi Camii, Bölükbaşızade Hacı Mehmed Camii ve Gümrük Emini Hüseyin Ağa Camii*. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.93-95; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.49-52, A. Temizkan- M. Akan, *a.g.e.*, s.29, 35.

²⁵ Evliya Çelebi önemli gördüğü ve en meşhurları olarak belirttiği hanların sadece isimlerini vererek bunları şu şekilde sıralar. *Malkoçzade Hanı, Kurşunlu Han, Çavuşzade Han, Altıparmak Hanı, Tercüman Hanı, Beyler Hanı, Mehmed Efendi Hanı, Ebu'l Hayr Kethüda İbrahim Paşa Hanı, Muhtesib Hanı ve İmamzade'nin iki hanı, Bölükbaşı Hanı, Tavşanlı Hanı, Çukur Han, Hacı Hüseyin Hanı, Hacı Ömer Hanı, Fazlıullah Ağa Hanı, Sulu Han ve Bostancı Hanı*. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52.

²⁶ Tamamının 11 hamam olduğunu belirttiği bu yapıları; Çarşı içinde *Kara Kadı ve Musa Kadı Hamamları, Bostancı Hamamı, Yukarı Pazar'da Çukur Hamamı, Bölükbaşı Hamamı*, Ermeni mahallesinde *Mumcu Hamamı, Hacı Süleyman Hamamı, Abdî Ağa Hamamı, Topal Kapudan Paşa Hamamı, Hüseyin Ağa Hamamı* ve *Yorgancızade Hamamı* olarak sıralar. İsmi verdiği bu yapıların dışında ayrıca 600 adet ev hamamının bulunduğu da söz etmektedir. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52.

²⁷ Medreselerden en meşhurları bunlardır diyerek isimlerini şöyle saymaktadır. *Kurşunlu Medresesi*, mahkeme yakınında *Kaptan Mustafa Paşa Medresesi* ve *Ahmet Ağa Medresesi*. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52.

²⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.97; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.54.

²⁹ Bu yapı ve eserlerin bazıları tamamen yıkılmış, bazıları da kısmen zarar görmüştür. Kimi yapılar, şehir planına uygun olarak açılan yeni yollar ve imar alanlarına kurban edilerek üzerlerinde yer aldıkları arsaları istimlak edilmiştir.

edilmesi düşünülemez. Şehirde bulunan yapılarla ilgili verdiği bu rakamların o dönemdeki gerçek sayıyı yansıtıp yansıtmadığı tartışmalıdır. Bu sayılar seyahatnamede de ifade edildiği üzere *İsmail Paşa'nın 1657-58 yıllarında yaptırdığı bir sayıma mı dayandırılıyordu yoksa Çelebi'nin kendi ziyaret tarihi olan 1671 yılına mı aitti?* Bu konuda şüphemizi giderecek herhangi bir açıklayıcı ipucu bulunmamaktadır³⁰. İzmir merkez ve İzmir'e bağlı nahiye ve köylerine ait İsmail Paşa'nın avarız defterinde yapıların sayılarına ilişkin verilen rakamlara dair hiç bir bilgi yoktur³¹. Verilen sayılar bakımından seyahatnamenin kendi içinde tutarsızlıklar oldu göze çarpmaktadır. Evliya Çelebi *İzmir İmaretlerinin Özellikleri* başlığı altında kentte toplam 310 ibadethanenin bulunduğunu kaydetmektedir. Fakat sonra da önemli görülen 15 caminin anlatıldığı kısımda bu yapıların dışında şehirde 77 mescitle beraber bazı medrese, tekke, kuran kursu ve hadis okulu bünyesinde bulunan mescitler de dâhil olmak üzere toplam 150 ibadethanenin yer aldığı bilgisini vermektedir³². İlk verdiği 310 ibadethane sayısına muhtemelen kentte yer alan diğer inançlara mensup toplulukların yapılarını da dâhil etmiş olmalı. O nedenle hangi resmi rakamlara dayandırıldığını tam olarak belirleyemediğimiz ve olasılıkla kendi zamanındaki sayıları yansıttığını düşündüğümüz bu veriler duyuma dayalı ya da tahmini rakamlar da olabilir. Verdiği sayıları başka kaynaklarla karşılaştırmanın bizi daha sağlıklı sonuçlara götüreceği muhakkaktır.

İşte tam da bu noktada kimi kaynaklarda, Evliya Çelebi'nin geldiği tarihten önce veya sonraki yıllara ait, şehirde mevcut olan cami ve mescitlerin sayılarına dair bir takım veriler bulmak mümkündür. Bu kayıtlara göre 1333 yılında Kadife Kale'de birçok cami ve zaviyenin bulunduğu, şüphesiz şehrin geri kalan diğer bölümlerinde de kimi ibadet yapılarının inşa edilmiş olabileceğinden, hatta XVI. yüzyılın sonlarında İzmir'de iki-üç caminin dahi bulunduğu bahsedilmektedir³³. Öte yandan 1648 yılında İzmir'e gelen Kâtip Çelebi de şehirde o tarihlerde 10 caminin bulunduğu bahsetmektedir³⁴. Çelebi'nin şehre gelişinden 18 yıl öncesine ait bir başka kaynaktan ise İzmir'de 1653 yılında 15 caminin olduğu belirtilirken, bu sayının 1699'da 17'ye, 1701'de de 19'a yükselmiş olduğu görülmektedir. Diğer kaynaklarda belirtilen

³⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.93; N. Ülker, *a.g.e.*, 1994, s.10; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.29.

³¹ *BOA, D.MKF. d.*, 27823.

³² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.93,95; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.29,35.

³³ Seyahatnamede, *Molla Yakup Efendi Camii* olarak geçen Hisarönü Camisinin, XVI. yüzyılın sonlarına ait, H.1000/M.1591-92 tarihli, orta kapısı üzerinde yer aldığı söylenen kitabesi, metni ile birlikte verilmişse de bu kitabe bugün yerinde yoktur. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.94-95; M. M. Aktepe, a.g.m., 1973, s.89-98. XV ve XVI. yüzyıllarda inşa edildiği ifade edilen camiler ise *Han Bey, Selatinoğlu, Kurşunlu ve Karakol (Hacı Halil Efendi) Camii*'dir. M. M. Aktepe, a.g.m., 1972(a), s.185-187,195-197; M. M. Aktepe, a.g.m., 1974, s.134-135; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.63; H. Ürer, a.g.m., 2017, s.204-208.

³⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, 1145(1732/33), s.669; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, 2008, s.126; M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, s.108.

sayıların sürekli artış göstermesi seyyahımızın verdiği sayıların gerçeği yansıtmayı yansıtmadığı konusunda bizi tereddütte düşürmektedir. Her geçen sürede şehirdeki nüfusun arttığı, buna paralel olarak da yeni yeni mahallelerin kurulduğu düşünülecek olursa söz konusu dönemde de kentteki yapıların sayısında bir artış olması gerekirdi. Oysa seyahatnamedeki bilgilere göre 1653'de 15 olan cami sayısının 1671'de de 15 olduğu görülmektedir³⁵. Kaldı ki 1699 ve 1701 yıllarındaki artış da bu konudaki endişe ve düşüncemizi destekler yöndedir. Bu durumda söz konusu dönemde seyyahın verdiği rakamlara göre cami sayısının 15 olarak kalması biraz kuşkuyla görülmelidir. Muhtemelen ya eski kayıtlar yüksek rakamlar vermiştir ya da Evliya Çelebi gerçek sayının altında bir rakam belirtmiştir. Bu noktada, diğer yıllara ait sayılarında kesin rakamlar olmadıklarını, ayrıntıya inilmeden, sadece belli başlı, önemli görülenleri dikkate alarak verilmiş genel sayılar olabileceklerini de unutmamak gerekir. Seyyahın veya diğer kaynakların birbirine yakın tarihlerde, İzmir camileri için verdiği bu rakamlar tam olarak doğruyu yansıtmaları da kentin 1671 yılındaki çehresini açıkça ortaya koyacak niteliktedirler.

Kaleler

Çelebinin şehirde varlığından bahsettiği yapıların başında, stratejik konumlarının yanı sıra savunmaya yönelik önemleri nedeniyle kaleler gelmektedir. Gezginimiz İzmir'de bulunan kale yapıları üzerinde durarak bunların durumları hakkında genel bilgiler vermiş, sonrasında tarihi geçmişlerini ve yapılaşmalarını hikâye etmiştir. Yapıların şekillerini geometrik benzetmelerle (daire, dörtgen veya beşgen) belirten seyyah kalelerin çevresine ait ölçüleri de adımlayarak vermiştir. Seyahatnamede, kentte gayet korunaklı, sağlam/dayanıklı ve taş yapılar olarak tanımlanmış; dizdari, neferi, cephaneliği, topları, demir kanatlı kapıları ve hendekleri olan 4 kale olduğu belirtilmektedir. Seyyahın ismini verdiği bu kaleler şehre giriş sırasına göre *Geçit Kale*, *Kadife Kale*, *Liman Kalesi* ve *Sançakburnu Kalesi*'dir. Bunlardan Kadife Kale ve Sançakburnu Kalesi bugün ayakta iken Geçit Kale ve Liman Kale tamamen yıkılarak ortadan kalkmışlardır. Geriye sadece isimleri kalmış olup yerlerini ve şekillerini seyahatname sayesinde tahmin ve tespit edebilmekteyiz.

Evliya Çelebi, İzmir'de bulunan kalelerden bahsederken bunların sayısını doğru olarak vermekle birlikte, bazı eksik ve yanlış bilgiler de kaydetmiştir. Örneğin Kadife Kale'den bahsederken kalenin Osmanlıların tarafından eline geçirilişini "*...Ali-i Osman'dan 844 yılında II. Murad tarafından fetbedilmiştir.*" şeklinde kaydetmektedir³⁶. Ancak bu kayıt, tarihi gerçeklerle uyumsuzdur. Verdiği bilgiler eksiktir. Şehrin kesin olarak Osmanlı idaresine geçişi Sultan II. Murad tarafından gerçekleştirilse de tarihin yanlış kaydedilmiştir. Tarih itibarıyla İzmir'in Osmanlılar

³⁵ T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.63; İ. Kuyulu, *a.g.m.*, s.526.

³⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.89.

tarafından ele geçirilişi H.829/M.1426'dır³⁷. Muhtemelen Evliya Çelebi tarihleri karıştırmış olmalıdır.

Evliya Çelebi, Saruhan topraklarının tamamına yakınına dolandıktan sonra, günümüzde İzmir il sınırları içerisinde kalan Bergama ve Menemen'e uğramış ve bura üzerinden gelerek Bostanlı'dan İzmir şehrine giriş yapmıştır. Dolayısı ile O'nun ilk tanıttığı yapı da vaktiyle burada yer aldığını söylediği *Geçit Kale* olmuştur³⁸. Geçit Kale hakkında bize bilgi veren en eski kaynak şimdilik Evliya Çelebinin seyahatnamesidir, bunun dışında başka bir bilgiye sahip değiliz. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu kalenin varlığını doğrulayan bir betimleme yapmıştır. Yapı günümüze ulaşamazken, seyahatnamede yer alan bilgiler İzmir'de *Kadife Kale*, *Liman Kale* ve *Sancakburnu Kalesi*'nden hariç dördüncü bir kalenin daha varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile İzmir kent merkezinde karşımıza çıkan 4 kaleden biridir.

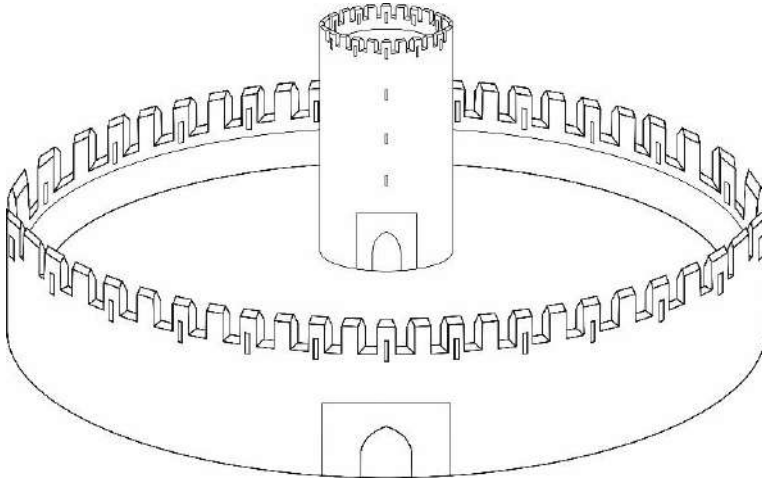
2011-2012 yıllarında İzmir'de, Evliya Çelebi'nin tasvirine uygun bölgelerde yaptığımız araştırma ve incelemeler neticesinde bu kalenin hiçbir kalıntısına rastlayamadık. Seyahatnamede Geçit Kale hakkında yazılanlara göre, İzmir Körfezi'nin ağzında konumlanmış olan bu yapı Fatih Sultan Mehmed döneminin binası olup daire şeklinde, muhtemelen ortasında büyük bir kule biçiminde cephaneliği olan bir kaleydi (*Şek.1-2*). Ayrıca dizdarı ve neferleri vardı. Böylece İlk olarak 1444-1446 yılları arasında kısa bir dönem, daha sonra da 1451'den 1481 yılındaki ölümüne kadar 30 yıl hüküm süren Fatih Sultan Mehmed'in, İzmir'de, Liman Kale dışında ikinci bir kale daha yaptırdığı anlaşılmaktadır.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1988(b), s.401; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.72; Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi /Journal of Turkish World Studies*, C.IX, S.1, İzmir 2009, s.6; Mustafa Daş, "Ortaçağ'da İzmir", *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, s.54.

³⁸ Yapı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.87; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.48; E. Çağlıtütüncigil, *a.g.m.*, s.181-193; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.19.

Şekil 1. İzmir İl Haritası. Yerleşme merkezleri ile kapanan körfez ve kalenin tahmini yeri (İl Özel İdare Hizmet Haritasından işlenerek).

Şekil 2. İzmir, Geçit Kale'nin krokisi.

Evliya Çelebinin bu tespiti ve tanımı bir hayal ürünü veya karıştırma olmaz. Zira burada dinlenip dizdarın yemeğini yediğini ifade eden seyyah önce kelenin yerini anlatıp, yapılış tarihini verir. Daha sonra da şeklini etraflı olarak tasvir eder. Çelebi'nin tarifine göre Geçit Kale bugünkü *Karşıyaka*'nın batısında, Bostanlı taraflarında bir yerde, denize yakın bir sahilde bulunuyordu. Bu tanımlama, kentte XV. yüzyılda,

körfezin ağzında kalan bir bölgede, Menemen İskelesine yakın bir konumda, şehre giriş çıkışı kontrol altında tutan ve gümrük görevi üstlenmiş bir kale olduğunu düşünmemize yol açmaktadır. Ancak bahsi geçen kalenin gümrük ödemedi kaçan gemiler üzerinde pek fazla etkili olamadığı, bu yüzden de XVII. yüzyılın ortalarında Sancakburnu Kalesinin inşa edilmesi ile birlikte öneminin azaldığı, zaman içerisinde de bakımsız kalarak harap hale geldiği, yerinin ve adının unutulduğu ileri sürülebilir. Seyahatnamede bu yapıya Geçit Kale isminin verilmesinin nedeni de üstlendiği gümrük görevinden olsa gerektir. Öte yandan seyahatname dışında yapının varlığını ispatlayacak arkeolojik verilere de şimdilik sahip değiliz. Kalenin bulunduğu yerin çehresi zaman içerisinde çok değişmiş, belki de yıkıntıları üzerine yeni yapılar yapılarak kalan izleri de yok edilmiş olmalıdır. Bu nedenle hakkında ancak varsayımlara dayanmak zorundayız.

Diğer taraftan Evliya Çelebi, eserinde uğradığı Geçit Kale hakkında geniş bilgi verdiği halde, kalenin yakınında yer aldığını düşündüğümüz *Menemen İskelesi* hakkında tek kelime söylemez. Hâlbuki ki denizden gelen gemilerin Geçit Kalesine varmak için mutlaka iskeleye çıkması gerekir.

Ok Kalesi, San Pietro Kalesi, Aşağı Kale gibi isimlerle de anılan Liman Kale ise XIII. yüzyılın ilk yarısı içerisinde, Bizanslılar tarafından, iç limanın girişinde inşa edilmiş bir yapı olmalıydı³⁹. 1402'de Timur'un tamamen yıktığı bu kale 1472 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından eski yapının temelleri üzerinde yeniden inşa edilmişti⁴⁰. Fakat Sancakburnu'ndaki kelenin yapılması ile önemini yitirerek, zamanla bakımsız ve harap hale gelen bu yapının da 1872 yılında yıkılarak kaldırıldığı için günümüze kadar ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte seyahatnamede yer alan bilgiler dışında kalenin varlığını gösteren ve ispat eden gravürler de vardır⁴¹. Deniz kenarında, iri taşlardan yapılmış kalenin görünüşüne ilişkin bu gravürlerden biri Evliya Çelebi'nin kente gelişi ile aynı döneme, yani 1671 yılına ait olması nedeni ile bizim için değerlidir. Thomas Smith tarafından çizilmiş gravür, Evliya'nın verdiği bilgileri doğrulayacak şekilde kaleyi deniz kenarında göstermektedir. Diğer gravürler ise biraz daha geç tarihli olmalıdır.

Camiler

Seyahatnamede kalelerden sonra üzerinde önemle durularak ayrıntılı bir biçimde tanıtılan diğer bir yapı grubu camilerdir. Bu yapılar seyahatnamede geniş bir yer işgal etmekte, tanımlamalarda önemli yer tutmaktadırlar. Seyyahımız seyahatnamesinde bu ibadet yapılarını camiler ve mescitler olarak iki gruba ayırmıştır.

³⁹ M. Aktepe bu kalenin inşa tarihi olarak 1261 yılını vermektedir. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.90-92; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.49-51; M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1973, s.85-88; N. Ülker, 1983(b), s.17-20; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.51-54.

⁴⁰ H. Salman, "Timur ve Anadolu: Timur'un İzmir ve Yakın Çevresini Fethi", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Dr. Nejad Dıyarbekîrî'ye Armağan*, Ankara 2006, ss.306-310.

⁴¹ M. Daş, *a.g.m.*, s.52-54.

Camilerden önemli gördüklerini, içinde cuma namazı kılınan ve minaresi olanların tasvirini yapmış, bazılarının da sadece ismini vermiştir. Mescitlere gelince onlardan sadece sayı olarak bahsetmiştir⁴².

Evliya Çelebiye göre camiler İzmir'deki en sağlam ve güzel yapıları oluşturuyordu. Bu bilgiler ışığında, camilerden büyük boyutlu, anıtsal olan örneklerin kentin merkezinde, Kadife Kale'nin eteklerinden aşağı doğru inen alanlarda, özellikle limanın kıyısını takip eden, bugünkü *Anafartalar Caddesi*⁴³ boyunca sıralandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca mahalle aralarında da büyüklü küçüklü cami ve mescitler bulunuyordu. Çelebinin anlattıkları ve söylediklerinden bilhassa limana yakın yerlerdeki camilerin fevkanı yapılar oldukları anlaşılmaktadır ki bunların çoğunluğu görünüşlerini bugün de muhafaza etmektedir. Genellikle iki katlı olup üst katlarında harim, alt katlarında depo ve dükkânlar yer alıyordu. Yüksek olmaları nedeniyle harimlerine merdivenlerle çıkılmaktadır. Sözüünü ettiğimiz tüm bu camiler kâgir veya taş duvarlı yapılar olup çeşitli planlara sahip örneklerdir. Büyük bir çoğunluğunun kurşun ya da kiremit örtülü çatıları ve minaresi vardır. Ayrıca birer şadırvanları mevcuttu. İçlerinin aydınlık ve süslemeli olduğu ise özellikle vurgulanmaktadır. Seyahatnamedeki betimlemelerden büyük camilerin etrafının çarşı ve pazarlara ait dükkânların yanı sıra hanlarla çevrili olduğu da anlaşılmaktadır. Bütün bu tanımlamalar, ayrıntı niteliğindeki farklılıklara karşılık, yüzyılların fazla değişikliğe uğratmadığı bir bütünlüğü de ortaya koymaktadır (*Res.1*). Bunla birlikte seyahatımızın geldiği tarihten sonraki yüzyıllar içinde yapılar sürekli olarak yenilenmiş, güçlendirilmiş ve bazı ilaveler yapılmıştır⁴⁴. Camilerin içlerinin günümüzdeki durumlarına kavuşturulması ise Batılılaşma devrinde gerçekleştirilmiştir⁴⁵. Şadırvanlı Cami bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.

⁴² Seyahatnamede, ismi geçen, ibadet edilen ve tanımı yapılan camilerin dışında 77 mescidin yanı sıra bazı medrese, tekke, hadis okulu ve kuran kursu mescitleri ile birlikte toplam 150 ibadethanenin bulunduğu, ayrıca şehrin güneyinde, deniz kıyısına yakın bir çayırılıkta serin bir namazgâhın da yer aldığı söylenmektedir. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.93-95; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.49-52.

⁴³ Bu cadde bugünkü Kemeraltı Çarşısı'nın ana caddesidir.

⁴⁴ M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1973, s.85-98; M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1974, s.91-152; M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1972(a), s.177-212; İ. Kuyulu, *a.g.m.*, s.526-527.

⁴⁵ L. Bulut, *a.g.m.*, ss.1-9; A. V. Çobanoğlu, *a.g.m.*, 2010, s.221-222.

Resim 1. İzmir Hacı Hüseyin (Başdurak) Camii. Güneybatıdan görünüşü.

Bu camilerden bir kaçı sahip olduğu ihtişam nedeniyle diğerlerini gölgede bırakıyorlardı ve içlerinden birine şehrin Ulu Camisi gözüyle bakılıyordu⁴⁶. Nitekim Kâtip Çelebi'ye göre İzmir'in Ulu Camisi olarak tanımlanan *Niflişade Camii* de bu yapı olmalıdır⁴⁷. Çelebi'nin *Bıyıklıoğlu Camii* olarak tanımladığı yapı da budur. Gördüğü çeşitli onarımlara rağmen bir beyaz inciye benzettiği bu caminin diğer yapılardan farklı olarak dar bir alanda yer aldığı için hariminin olmadığından söz eder.

Evliya Çelebinin anlattıkları ve verdiği bilgilerden İzmir'de Türklerden kalan ilk Türk-İslam ibadet yapısı Kadife Kale içerisinde yer alan ve yayınlarda *Yukarı Kale Mescidi*⁴⁸ veya *Kadife Kale Mescidi*⁴⁹ olarak adlandırılan camidir. Sadece Evliya Çelebi değil aynı dönemin bir diğer müellifi olan Kâtip Çelebi Cihânnüması'nda da bu yapıya tesadüf edilmekte ve söz konusu yapının aynı kale içerisinde yer aldığından söz edilmektedir⁵⁰. Fakat Kâtip Çelebi cami hakkında bundan başka bir bilgi vermez. Bu nedenle, mescide ilişkin olarak kayıt ettiği kitabe metni ile Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler bizler için daha da kıymetli bir duruma gelmektedir.

Evliya Çelebi kale içinde mamur bir cami vardır diyerek bu yapıyı doğrulayan bir betimleme yapmış ayrıca “... *Kapısı üzerindeki tarih budur*” diyerek camiye ait olduğunu belirttiği kitabenin bir de metni vermiştir. Çelebi tarafından kaydedilen bu

⁴⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.93-94; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.51; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.29.

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, 1145(1732/33), s.669.

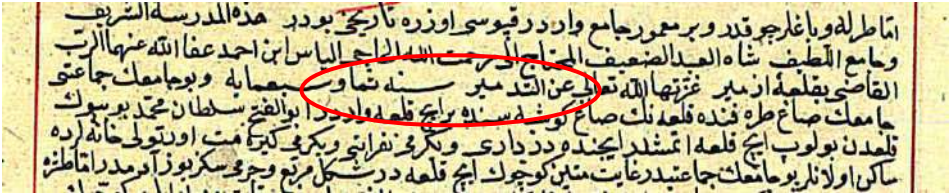
⁴⁸ M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1972(a), s.150; İ. Kuyulu, *a.g.m.*, s.526.

⁴⁹ B. Ersoy-vd., *a.g.m.*, s.391.

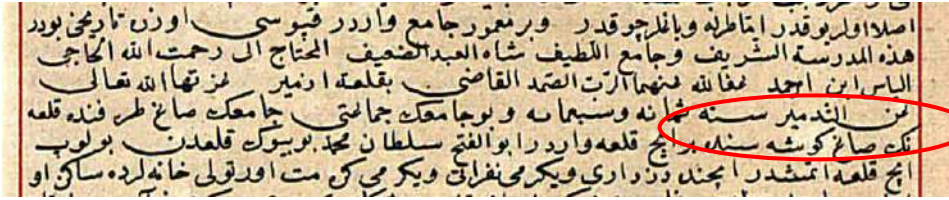
⁵⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, 1145(1732/33), s.669.

bilgilere göre giriş kapısı üzerinde yer aldığı anlaşılan söz konusu bu kitabe halen yapının inşasına ilişkin eldeki tek belgedir ve seyahatname aracılığıyla bize ulaşmıştır. Son derece basit ve sade olan kitabenin yapının inşa tarihini yansıttığından şüphe duymamak gerekir. Aynı zaman da bu kitabe yapının banisinin ismini de içermektedir.

Evliya Çelebinin, İzmir kadısı *Abmed oğlu Hacı İlyas* tarafından yaptırıldığını belirtilen kitabeye ilişkin verdiği bu metinde bazı bölümlerin yanı sıra özellikle tarih içeren son kelimesinin okunuşu biraz tartışmalıdır. Evliya Çelebinin, bugün için harap haldeki bu caminin kapısı üzerinde yer aldığını ifade ettiği kitabede geçen tarih Pertev Paşa yazmasında “سنه شما و سبعماية”, Hacı Beşir Ağa yazmasında ise “سنه ۵۱” şeklinde geçmektedir⁵¹ (Res.2-3).

Resim 2. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Yazması.

Resim 3. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Yazması.

Yapının inşa tarihini kesin olarak tespit için bu tarih araştırılmaya ve tartışılmaya muhtaçtır. Kitabenin son bölümünde yer alan tarihin yazılışı araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına ve tartışmalara yol açmıştır. Caminin kitabesi üzerine kaydedilen bu metindeki bilgi eksikliği veya karışıklığı araştırmacıları kesin bilgiye ulaşmak yerine bu konu hakkında bir takım varsayımlar üretmeye götürmüştür. Kaynaklarda bu konu hakkında bir uzlaşma yoktur. Bu tarihlendirme üzerine yapılan tartışmalar aslında bir varsayıma dayandırılmakta ve kelimelerin yazılışı arasındaki benzerliklerden yola çıkılarak yapılmaktadır. Bu yazım biçimi bir rastlantı olmayacak kadar H.708/M.1308 tarihine benzemektedir. Dolayısı ile bazıları

⁵¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.88-89; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.50-51; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.28-29.

bu tarihi 1308/09 olarak kabul etmiş ve bu şekilde okunasının daha doğru olacağını ön görmüşlerdir⁵². Yani yapıyı XIV. yüzyılın başında inşa edilmiş sayar.

Eğer 1308 yılını kabul eden araştırmacıların belirlemeleri gerçeğe uygunsay, Aydınoğulları 1308 yılında veya biraz öncesinde Kadife Kale'yi almış ve buraya yerleşmiş olmalıydılar. Elbette küçük bir olasılık da olsa böyle bir ihtimal vardır.

Ancak burada bir soru karımıza çıkmaktadır. Bilgi eksikliklerine rağmen, caminin inşası için verilen bu tarih bizi İzmir'in ne zaman fethedildiği sorusuna yöneltir. Tarihi kaynaklar ve olayların gelişim seyri seyahatnamede verilen bu veriyi doğrulamamaktadır. Tarihi kaynaklar kalenin Türkler tarafından ele geçirilişi için 1310 veya 1317 yıllarını göstermekte, bu da seyahatnamede verilen bilgiyle çelişmektedir⁵³. Çünkü söz konusu tarih genellikle 1317 olarak kabul gören fetih tarihinden birkaç yıl öncesine işaret etmektedir. Bir başka ifade ile İzmir'in ele geçirilişi caminin inşasından daha sonraki bir tarihe rastlamaktadır. Dolayısı ile bu durum, acaba 1310 yılından sonra inşa edilmiş bir yapıyla mı karşı karşıya olduğumuz sonucuna varmamızı sağlamaktadır.

Gerçi İzmir'in ilk önce 1310 daha sonra da 1317 yılına verilen fethine ilişkin saptamalar da kesinlik kazanmış değildir. Ancak yaygın kanaat 1317'dir. İzmir'in, dolayısı ile de Yukarı Kale'nin (Kadife Kale) Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından Cenevizlilerin elinden alındığı Düstürnâme'den anlaşılmaktadır⁵⁴. İ.H. Uzunçarşılı Mehmed Bey'in 1310'da Müslüman İzmir'i ve daha sonra da Ayasuluğ (Selçuk), Tire, Sultan Hisarı ve Bodemya'yı ve 1326'da da *Gavur İzmir* denilen *Sabil İzmir*'i aldığını belirtmektedir⁵⁵. Bu konuda P. Lerim ise Bizans kaynaklarına dayanarak İzmir'in yukarı kalesinin Aydınoğlu Mehmet Bey'in eline geçiş tarihi olarak 1317'yi tespit etmiştir⁵⁶. Ki bu tarihler Aydınoğulları'nın oldukça güçlendiği bir döneme rastlaması bakımından önemlidir.

Diğer taraftan bazı araştırmacılar göre mescidin inşa tarihi H.780/M.1379 yılını olmalıdır⁵⁷. İzmir'in 1310 veya 1317 yılında Türklerin eline geçtiğini düşünürsek, yapının 1308/09 olarak gösterilen tarihinin biraz ihtiyatla karşılanması

⁵² M. M. Aktepe, a.g.m., 1972(a), s.151; M. Kütükoğlu, a.g.e., 2000, s.220; B. Ersoy-vd., a.g.m., s.396-397.

⁵³ M. Kütükoğlu 2003; s.516; Y. Ayönü, a.g.m., s.6. Diğer taraftan Parlak, Kadife Kale'nin 1311 yılında ele geçtiği bilgisini vermektedir. T. Parlak, a.g.e., s.51-52.

⁵⁴ Enveri, *Le Destan D'Umur Pabsa (Düsturname-i Enveri)*, (Haz: İrina Melikoff), Paris 1954, s.50-51; Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s.31.

⁵⁵ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., 1988(a), s.104. Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi (M.S. 1081-1096)*, Ankara 1966, s.27; Türkmen Parlak, *Ege Denizinde İlk Türk Derya Beyleri*, İzmir 1979, s.20; Coşkun Alptekin, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara 1987, s.478; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.89; Y. Ayönü, a.g.m., s.3-4.

⁵⁶ H. Akın, ay. yer.

⁵⁷ T. Baykara, a.g.e., 2001, s.50; A. Temizkan-M. Akan, a.g.e., s.29.

gerektiği şüphe götürmez bir durumdur. Çünkü daha yeni teşekkül etmekte olan bir beyliğin yani Aydınoğulları Beyliği’nin (1310) bu tarihte böylesi bir kaleyi ele geçirmiş olması ihtimalini biraz uzak görmektedir⁵⁸. O nedenle yapının inşa tarihini tespiti çalışmak Aydınoğulları Beyliği’nin kentteki varlığı ve başlangıcı açısından da önemlidir.

Gerçekten de XIV. yüzyılın başlarında Birgi’nin Aydınoğulları’nın eline geçmesi üzerine burada imar faaliyetine girişmeye başlanması da göz önüne alındığında beyliğin özellikle İzmir’de imar faaliyetine girişmeleri daha sonra olmalıdır. Aydınoğlu Mehmet Bey’in Birgi’nin alınmasından sonra yaptırdığı Ulu Camii’nin de 1312/13⁵⁹ tarihini taşıması İzmir’de henüz bu tarihlerde bir yapı faaliyetine girişmemiş olduklarını ispat etmektedir.

Bununla birlikte caminin inşa tarihini ilgilendiren, İzmir Kadife Kale’de, 1310’dan önce bir mescit yapıldığına dair ilişki kurabileceğimiz, bu tarihlerde, Aydınoğulları’nın burada bir mescit inşa ettiklerini belirten başka belgelere ve kayıtlara da rastlamıyoruz. Bu konudaki tek kaynağı seyahatname teşkil etmektedir. Herhalde yapının inşası İzmir’in Aydınoğulları’nın eline tamamen geçtiği 1328’den sonradır.

Yukarıda yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Kadife Kale Mescidinin yapılış tarihini kesin olarak tespit etmek güçtür. Kimi kaynaklarda daha 1333 yıllarında İzmir Kadife Kale’de birkaç cami ve zaviyenin bulunduğundan söz edilmektedir⁶⁰. İzmir’in 1317 olarak kabul edilen fetih tarihi ikinci görüşü doğrular gibidir. Sonuç olarak Kadife Kale Camii’nin inşası için kesin olan bir şey varsa, o da caminin XIV. yüzyılda mevcut bulunduğu ve İzmir’in en eski camisi olduğudur. Büyük olasılıkla XIV. yüzyılda var olan bir yapıdır. XIV. yüzyılda inşa edilen bu yapının kalıntıları bugünde kale içinde görülebilmektedir.

Şüphesiz 1308/09 tarihinin tek gerekçesi Evliya Çelebinin seyahatnamesinde verdiği kitabe metni ve İzmir’de Türklerin yeni yeni görülmeye başlamış olduğu zamandır. Bu noktada Evliya Çelebinin verdiği kitabede bazı kelimelerin eksik olduğunu ve tarihin yanlış yazılmış olabileceğini de unutmamak gerek. Dolayısı ile bizim burada, eğer tarih yanlış veya eksik kaydedilmemişse, 1308 veya 1379 şeklinde karşımıza çıkacak olan belirsizliktir. Yapının 1308/09 yılında inşa edildiği yönündeki bu iddia İzmir’in Türk olmaya başladığı bir döneme denk gelmesi bakımından yine de çok dikkate değer sayılmalıdır. 1671 yılında, Evliya Çelebinin vermiş olduğu kitabe metninin bu bakımdan büyük bir önemi vardır.

⁵⁸ Aydınoğulları Beyliği’nin kuruluş ve teşekkül tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. H. Akın, *a.g.e.*, s.21-23.

⁵⁹ Rudolf M. Riesfstaht, *Cenubi Garbi Anadolu’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1941, s.21; H. Akın, *a.g.e.*, s.104-105; Hakkı Önkol, “Birgi Ulu Camii Hakkında Bazı Mülahazalar”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, C. III, Ankara 1995, s.31; Rahmi Hüseyin Ünal, Birgi (Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları), Ankara 2001, s.79.

⁶⁰ T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.63, 82-83.

Ayrıca bazı camilerin de seyahatnamede isimleri geçmemelerine rağmen, vakıf kayıtları ve başka türden kaynaklarda yer alan bilgilerine göre Evliya Çelebi'nin İzmir'e geldiği dönemlerde mevcut oldukları anlaşılmaktadır. *Altıparmak Camii* de bunlardan biridir⁶¹. Evliya Çelebinin seyahatnamesinde bahsettiği camiler arasında bu yapının ismi geçmese de günümüzde mevcut olmayan caminin Evliya Çelebi'nin İzmir'de bulunduğu sırada mevcut olduğunu 1649 tarihli vakfiyesinden anlıyoruz⁶². Bu da yapının 1671 yılından önce yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca seyahatnamede aynı isimle bir de han adından söz edilmektedir. Şayet bu han ismi doğru ise cami de onunla aynı bölgede, belki de hemen yanında veya yakınında bir yerlerde bulunuyor olmalıydı. Çelebinin ismini verdiği camiler arasında bu caminin adına rastlamamızın nedeni belki de ilk önce mescit olarak inşa edilip, sonradan cami haline getirilmesiyle ilgili olabilir. Seyahatnamede ismi geçen, ibadet edilen ve tanımı yapılan camilerin dışında, kentte 77 mescidin bulunduğu, bunların yanı sıra bazı medrese, tekke, hadis okulu ve kuran kursu gibi yapılarda karşılaşılan mescitlerle de birlikte bunların toplamının 150'ye ulaştığı yönündeki ifade bu konuda dikkat çekicidir sanırız⁶³. Bu bilgidен yola çıkarak seyyahımızın seyahatnamede sadece camilerin isimlerini saydığını, bu nedenle de yapının adını vermeye gerek duymamış olabileceğini düşünüyörüz.

Benzer bir durum *Musa Bali Yakası Camii* veya *Yusuf Çavuşzâde Ahmet Ağa Camii* olarak da bilinen ve daha sonraları bulunduğu semte izafen *Kemeraltı Camii* adını alan “yapı için de söylenebilir. 1671 yılında İzmir'e gelen Evliya Çelebi Seyahatnamesinde hakkında hiçbir bilgiye tesadüf etmediğimiz bu yapının Çelebi'nin şehre gelişinden önce mi yoksa sonra mı inşa edildiğini tam olarak bilemiyoruz. Ancak 3 Kasım 1671 (Gurre-i Receb 1082) tarihli vakfiyesinden⁶⁴ ve avlu kapısı üzerinde yer alan 1882/1883 tarihli onarım kitabesinde adı geçen *Abmed Ağa*'dan yola çıkarak, en geç XVII. yüzyıl sonlarında İzmir'de mevcut olduğu anlaşılan bir eserdir.

Kemeraltı (Yusuf Çavuşzâde) Camii, İzmir'de, Kemeraltı Karakolu'nun hemen karşısında, çarşı içinde bir yerdedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde *Hacı Yusuf Camii* adı ile verdiği cami hakkında şunları yazmaktadır: “...*kubbesi gök renginde, kurşun ile kaphdır. Cemaati çoktur. Zira şehrin seçkin yerinde kurulmuştur*”⁶⁵. Bu ifadeler ve yapılan tarife dikkat edilecek olursa acaba Hacı Yusuf Camii ile Yusuf Çavuşzâde Ahmet Ağa Camii'nin aynı eser olduğu düşünülebilir mi? Doğrusu üzerinde düşünölmeye ve araştırılmaya değer bir konudur.

⁶¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96.

⁶² M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1974, s.95.

⁶³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.95; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52.

⁶⁴ M. M. Aktepe, *a.g.e.*, 1972(a), s.201.

⁶⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.95; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.35.

Hanlar

İzmir’deki Türk-İslam anıtlarının ilginç olanlarından bir diğeri de sayıca çok ama genelde daha itinasız yapılmış olup, çarşı ve pazarların çevresine serpiştirilmiş hanlardır. Dikdörtgen veya kare planlı, tek ya da iki katlı görünüşlerinin yanı sıra kiremit kaplı çatıları, kâğır veya ahşap inşa malzemeli duvarlarıyla kendilerine özgü bir üslup ortaya koyarlar.

Evlîya Çelebi, İzmir’i ziyaret ettiği 1671’de, kent içinde, çevre illerden ve başka ülkelerden gelen tüccar ve halkın yararlanması için çok sayıda hanın bulunduğunu belirtmektedir. Çarşı ve gümrüğe yakın bölgelerde, toplam da 82 adet büyüklü küçüklü hanın yer aldığını söyleyen seyahatimiz bunlardan 19 tanesinin de ismini vermektedir. Anlaşılan o ki XVII. yüzyılın başlarında 25 olan hanların sayısı, 1671’de 82’ye ulaşmıştır. Bu durum, 1671 yılında, İzmir’de son derece canlı bir ticaret hayatının olduğunu açıkça göstermektedir. Fakat seyahatnamede adı geçen bu şehir içi hanlarının birçoğu yıkılmış ve günümüze kadar gelememiştir. Günümüze kadar ulaşamayan ve tamamen ortadan kalkarak yok olan bu yapılara ne olduğu hakkında pek fazla bir şey bilinmemektedir. Geriye sadece seyahatname ve başka kaynaklardaki adları kalmıştır. Belki isimleri değiştirilerek daha başka adlar aldılar, belki de yıkılarak yerlerine yeni isimlerle yeni han ya da başka türden yapılar inşa edildikleri için yok oldular ve zamanla adları da yerleri de unutulup gitti. Hatta içlerinden bazılarının yerlerinin, şehrin gelişmesine paralel olarak açılacak yeni yollar ve inşaat alanları için istimlak edilmiştir⁶⁶. Seyahatnamede bahsi geçen bu yapılardan geriye sadece 2 han, *Fazlullah Ağa Hanı* ile *Sulu Han* kalmıştır⁶⁷ (Res.4). Bunlar da bazı bölümlerinin kısmen ortadan kalmasına ve yıkılmış durumda olmalarına rağmen hala ayakta dururlar. Ancak zamanla çevrelerine yapılan yeni yapılar arasında sıkışıp kalmış, yok olmuş gibidirler. Tüm bu olumsuzluklara rağmen esas şekillerini korumuşlardır.

⁶⁶ Bu yapılar hakkında bkz. M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, s.114,117,119,120,126,127,135,138,140,145; B. Ersoy, a.g.e., s.74-123.

⁶⁷ Bu eserlerden Seyahatnamede Fazlullah Ağa adıyla geçen yapı bugün *Fazlıoğlu Hanı* ismiyle bilinmektedir. Adının sonradan bu şekli almış olduğunu söyleyebiliriz. Bu yapılar hakkında daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz. Evlîya Çelebi, a.g.e., 1935, s.96; Evlîya Çelebi, a.g.e., 2005, s.48; M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, s.24-25,128,143,147,144-145; B. Ersoy, a.g.e., s.11-15.

Resim 4. İzmir Sulu Han. Güneyden görünüşü.

Bunların dışında Seyahatnamede ismine rastladığımız ama bugün için görünüşünün değiştiği düşünülen hanlar da vardır. *İmam Han*⁶⁸ da bunlardan biridir. Ayrıca bazı hanların da seyahatnamede isimleri geçmemelerine rağmen, vakıf kayıtları ve başka türden kaynaklarda yer alan bilgilerine göre Evliya Çelebi'nin İzmir'e geldiği dönemlerde mevcut oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bunların Çelebi'nin şehre gelişinden önce mi yoksa sonra mı olduklarını tam olarak bilemiyoruz. *Servili Han* ve *Yapıcızâde Han*⁶⁹ bu gibi örneklerin başında gelmektedir. Bu son iki hanın Seyahatnamede yer almamasının birkaç sebebi olabilir. Birincisi Evliya Çelebinin gelişi tarihinden kısa bir süre sonra yapılmış olabilecekleridir. İkinci olarak da adlarının sonradan değiştirilerek başka bir isim almış olmaları ihtimalidir. Bunlar belki de 1671 yılından önce inşa olunmuş eserlerdi. Bu itibarla bahis konusu hanların en geç XVII. yüzyılda mevcut olduklarını söyleyebiliriz. Dolayısı ile biz yeri gelmiş iken her iki ihtimali de kuvvetli gördüğümüzü belirtmek isteriz.

İzmir'deki bütün bu hanlar şehirdeki ticaretin yükselişiyle birlikte ortaya çıkar. Ancak mevcut yapılar sadece Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği hanlardan da ibaret değildir. Çelebi'nin İzmir'e gelişinden sonraki dönemlerde de büyüklü küçüklü pek çok hanın inşa edilmesine devam edildiğini söyleyebiliriz. İlginçtir ki bugün için İzmir'de günümüze ulaşabilen 18 adet han yapısı vardır ve bunların neredeyse tamamı Çelebinin İzmir'e gelişinden sonraki dönemlere aittirler⁷⁰. Ancak bu durum

⁶⁸ M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, s.128-129.

⁶⁹ M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, s.143-144,147-148.

⁷⁰ M. M. Aktepe, a.g.m., 1971, s.105-154; B. Ersoy, a.g.m., s.95-103; B. Ersoy, a.g.e., s.11-124; T. Baykara, a.g.e., 2001, s.69-70; İ. Kuyulu, a.g.m., s.528-529; Ç. Atay, a.g.e., 2003.

ve bütün bu yapılar Evliya Çelebinin geldiği tarihte olduğu gibi sonrasında ve günümüzde de hanların halen bölgedeki ticari hayatın önemli bir bölümünü temsil ettiklerini göstermektedir.

Seyahatnamede Adı Geçen Hanlar Günümüzde Mevcut Olan Hanlar

Fazlullah Ağa Hanı	Fazlıoğlu Hanı
Sulu Han	Sulu Han
Malkoçzade Hanı	Demir Hanı (Küçük)
Kurşunlu Han	Selvili Han
Çavuşzade Hanı	Abacıoğlu Hanı
Altıparmak Hanı	Kızlarağası Hanı
Tercüman Hanı	Mirkelamoğlu Hanı
Beyler Hanı	Yeni Hanı
Mehmed Efendi Hanı	Karaosmanoğlu Hanı (Büyük)
Kethüda İbrahim Paşa Hanı	Kadıoğlu Hanı
Muhtesib Hanı	Manisalıoğlu Hanı
İmamzade'nin iki Hanı	Girid Hanı
Bölükbaşı Hanı	Arap Hanı
Tavşanlı Hanı	Esir Hanı
Çukur Han	Abdurrahman Hanı
Hacı Hüseyin Hanı	Çakaloğlu Hanı
Hacı Ömer Hanı	Musevit Hanı
Bostancı Hanı	Cambaz Hanı

Seyahatnameden de tespit edilebileceği üzere kentte çok sayıda oldukları anlaşılan bu hanlar, şehrin kısa bir süre içerisinde büyük bir ticaret ve kültür merkezlerinden biri haline geldiğinin açık bir göstergesidir. Seyahatnameye göre bu tür yapılar İzmir'in kent merkezinde kalan bölgelerde, sahile ve gümrüğe yakın düzlüklerinde bir yerlerde yapılmışlardı. Evliya Çelebi bu hanların inşa malzemeleri ve planları üzerine hiç bir tanımlama yapmaz, sadece kale görünümünde olduklarını belirtir. Çelebinin anlattıkları ve seyahatnamede sözü geçen yapılardan günümüze ulaşabilen örnekleri dikkate alarak bu yapıların geleneksel hanlarda olduğu gibi bir üstü açık avlunun etrafına dizilmiş oda, depo, dükkân ve ahırlardan oluştuğunu ileri sürebiliriz. Belli ki yüksek duvarlarla çevrili kâgir yapılarıydı. Kimileri de ahşap olmalıydı. Muhtemelen yüklü bir hayvanın geçebileceği genişlikte girişlere sahiptiler ve bazılarında, avlu ortasında ahşaptan yapılmış birer mescit bulunuyordu. Yüzyıllar içinde bu hanlar bölgesindeki yapılar sürekli yenilendi, güçlendirildi, ilaveler yapıldı belki de yerlerine yenileri inşa edildi. Şimdilik seyahatnamede adı geçen hanlar

hakkında söyleyebileceklerimiz sadece bunlardan ibaret olmakla beraber onlarda tamamen tahmin ve varsayımlara dayanmaktadır.

Hamamlar

Evliya Çelebi kale, cami ve hanların yanında İzmir’de bulunan bazı hamam⁷¹ ve medreseler⁷² hakkında da seyahatnamede az çok bilgi vermektedir. Bu nedenle söz konusu yapılarla ilgili olarak bazı bilgileri buraya not etmiştir. Ancak bunlar tanımlamada önemli bir yer işgal etmezler. Bu yapılar hakkında seyahatnamede fazla bir şey olmakla birlikte isimlerinin bile sıralanmış olması faydalıdır.

Evliya Çelebi’nin ismini verdiği hamamların tamamı 11 adettir. Ayrıca bu hamamlardan hariç 600 adet ev hamamının da bulunduğunu kaydetmektedir. Seyyahın hamamlara ilişkin verdiği bilgiler medreselere göre daha açık ve anlaşılırdır. En azından bu hamamlardan bazılarının hangi semtlerde ve kentin neresinde olduklarını yazmıştır.

Seyahatnamede bahsi geçen hamamların yapılış tarihleri ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Burada yere alan bilgilere göre bu hamamların bulunduğu yer ya da kişi adlarıyla meşhur oldukları görülmektedir. Fakat bu kişiler kimdi? Söz konusu yapılarla ne ilişkileri vardı? Hangi sebepten dolayı yapılara bu isimler verilmişti? Bu kişiler bahsi geçen yapıların banisi mi yoksa tamir ettireni miydi? Şimdilik bunları açık olarak bilemiyoruz. Seyahatnamede bu hususları açıklayıcı bilgiler yoksa da söz konusu yapıların XVII. yüzyılın ikinci yarısında ayakta ve mevcut olduklarını açıkça göstermektedir.

Medreseler

Medreselere gelince, Evliya Çelebi kentte 40 medrese olduğunu söylemekle yetiniyor. Buna karşılık İzmir’de varlığından bahsettiği bu medreselerden sadece 3 tanesinin ismini sayıyor⁷³. Söz konusu medreselerin hepsinin isimlerini vermediği gibi, şehrin neresinde olduklarını dahi yazmıyor. Seyahatnamedeki bilgilere göre şehirde bulunan camiler, hanlar, çarşılar, bedestenler ve arastalarla birlikte bu medreselerin de geniş bir yer kapladığı kesindir. 1671 yılında İzmir’de bulunan Evliya Çelebinin seyahatnamesinde “...*Ve cümle bu beldede kırk medrese vardır. Zira her cami haremünde etrafında medrese hücrelerinde talebe ve hocalar bulunmaktadır. Bazıları gönüllü hocalardır.*” şeklinde geçen bu ifadeden medreseler için verilen toplam sayı ile tek

⁷¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.35. Ayrıca İzmir’de bulunan hamamlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Ürer, *İzmir Hamamları*, Ankara 2002.

⁷² İzmir’de yer alan medreseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. H. Aktepe, *a.g.m.*, 1972(b), s.97-118.

⁷³ Bu yapılar *Kurşunlu Medresesi*, mahkeme yakınında *Kaptan Mustafa Paşa Medresesi* ve *Ahmet Ağa Medresesi*. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52.

başına olan, münferit medrese yapılarının mı kastedildiği yoksa cami etrafında yer alan medrese hücrelerinin de bu sayı dâhil mi edildiği tam olarak anlaşılammaktadır.

Hamamlar için sorulan soruların benzeri medreseler için de geçerlidir. Seyahatnamede bahsi geçen medreselerin İzmir'in hangi semlerinde bulunduğu ve hangi devirlerin eserleri olduğu hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Burada yere alan bilgilere göre bu medreselerin daha çok kişi adlarıyla meşhur oldukları söylenebilir. Peki, bu kişiler kimdi? Söz konusu yapılarla ne ilişkileri vardı? Hangi sebepten dolayı yapılara bu isimler verilmişti? Bu kişiler bahsi geçen yapıların banisi mi yoksa tamir ettirenleri miydi? Bu yapıların boyutları nasıldı? Kâgir veya ahşap malzemeyle inşa edilmiş tek ya da iki katlı yapılar mıydı? Şimdilik bunları açık olarak tespit edemiyoruz. Seyahatnamede bu hususların belirsiz ve eksik olmasına rağmen sözü geçen yapıların XVII. yüzyılın ikinci yarısında ayakta ve mevcut oldukları kesindir. Bütün bu bilgiler İzmir'in yavaş yavaş bir eğitim merkezi haline geldiğini de gayet açık olarak göstermektedir. Seyahatname yoluyla İzmir'de var olduğunu öğrendiğimiz bu medreselerin hemen hepsi yok olmuş ve hiçbirini günümüze kadar gelememiştir.

Kitabeler

Kitabelere gelince, Evliya Çelebi'nin mimarlık tarihimize yaptığı en büyük katkılarında biri de gezip gördüğü yerlerdeki birçok yapının kitabesini kopya etmek suretiyle kayıt altına almış olmasıdır. İzmir'deki Türk-İslam eserleri açısından değeri üzerinde söylenecek en önemli şeylerden biri de belki de kayıt altına aldığı bu kitabelerdir. Gerçi kendisi tarafından kaydedilen bu kitabelerde yer yer kelime eksiklikleri, hatta bazı yanlışlıklara rastlanmaktadır. Bu eksiklikler ve yanlışlıklar bir kenara bırakılacak olursa, Evliya Çelebi'nin yaptığı bu işin ne kadar büyük bir önem taşıdığını söylemeye gerek bile yoktur. O'nun bu notları, İzmir'deki Türk-İslam eserlerine ait kitabelerinin düzenli olarak derlenmesi yolunda atılmış beki de ilk önemli adım olarak görülmelidir.

Seyahatnamede adı geçen eserlerin inşa ve onarım tarihleri verilen kitabelerle doğrulanmaya çalışılmıştır. İzmir'de yer alan Türk-İslam devri yapılarının inşa veya onarımlarıyla ilgili olarak Evliya Çelebi tarafından derlenen ve kayıt altına alınan kitabelerin sayısı 10'dan fazladır. Çok sayıda yapı ve bunlara ilişkin kitabeler arasında bilhassa camilere ait olanlar ilk sırada gelmektedir. Bunların yanında bugün yıkılmış olan Liman Kale gibi kimi savunma yapılarına ait kitabelerin de metinlerine yer verilmiş olması mimarlık tarihimiz açısından önemlidir (*Res.5*)⁷⁴. Bu kayıtlara başta, yapıların tartışılan veya günümüze herhangi bir belgesi ulaşmayan inşa tarihlerinin belirlenmesini borçluyuz. Söz konusu kitabelerin yapılara ait en eski belgeleri olduğu kabul edilmekte ve tarihlendirilmeleri bunlara dayandırılarak yapılmaktadır. Seyahatnamenin ve dolayısı ile de O'nun vasıtasıyla haberdar olduğumuz bu

⁷⁴ Mehmet Tütüncü, "İzmir Kalesi'nin Kayıp Kitabesi", *Yedikata Tarih ve Kültür Dergisi*, S.110, İzmir 2017, ss.16-26.

kitabelerin başlıca önemi, özellikle tamamen ortadan kalkan eserlerin ve bu eserlere ait kitabelerin büsbütün yok olmalarına rağmen onlardan bir şekilde bilgi sahibi olmamızı sağlıyor olmasıdır. Liman Kale gibi günümüze sadece yıkıntıları ulaşabilen ve bir zamanlar Kadife Kale içerisinde yer alan, belki de İzmir'in ilk camisi olduğu düşünülen *Yukarı Kale Mescidi*'ne ait kitabe de bu duruma en iyi ve anlamlı örneklerden birini teşkil etmektedir⁷⁵. Benzer bir durum Molla Yakup Efendi (Hisar/Hisarönü), Hacı Hüseyin (Başdurak) ve Ahmed Ağa (Kestanepazarı) camileri için de geçerlidir. Söz konusu bu yapıların seyahatnamede sözü edilen kitabeleri bugün mevcut değildir⁷⁶. Her üç yapının da üzerindeki kitabeler tamir dönemlerine aittir. O nedenle söz konusu bu kitabeler de uzmanlar tarafından incelenip değerlendirilmiş ve özellikle yapıların tarihlendirmelerinde temel kaynaklar arasında önemli bir yere tutmuştur.

Resim 5. İzmir Liman Kale. İnşa Kitabesi.

O'na göre kitabelerin nerdeyse tamamı bir mermer üzerinde yer almaktadır. Genel olarak usta bir el tarafından zarif bir biçimde yazılmış olup yer yer yıpranmış olduklarından söz eder. Bazılarının da oldukça kötü bir biçimde hakkedildiğini belirtir. Verdiği bilgilerden sade ve yalın bir dille yazılmış olduklarını görüyoruz. Kimi kitabeler ise şairane içerikleriyle edebi bir yazıt gibi durmaktadır. Dinsel temsiller, toplumsal düzen ve yardımlaşmalar konusunda bazı bilgiler içermelerinin yanı sıra kişi ve yapılış öyküleri hakkında da zaman zaman aydınlatıcıdır⁷⁷.

Evliya Çelebi tarafından kayıt altına alınan bu kitabelerden bazılarının Arapça kısımları hariç çoğunlukla Türkçe metinler içerdikleri anlaşılmaktadır. Hemen hepsi yapıların inşa ve onarımlarıyla ilgilidirler ve genel olarak iki bölümden oluşmaktadırlar. Birinci bölümde yapılan işin niteliği ve amacı belirtilmiştir. İkinci bölüm ise işi yaptıran banî ve yapan ustanın adı ile yapılan işin tarihini içerir. İzmir'in Türk-İslam devri mimarlık eserleri ve tarihi için oldukça değerli olan bu kitabe kayıtları olay odaklı mimarlık tarihi için pek değerli değildir. Üstelik metinler kimi

⁷⁵ B. Ersoy-vd., a.g.m., s.402-403.

⁷⁶ M. M. Aktepe, a.g.m., 1972(a), s.188-190,203-204.

⁷⁷ M. M. Aktepe, a.g.m., 1972(a), s.192.

zaman boşluklara sahiptir ve okunmaları da yer yer güçtür, hatta zaman zaman çeşitli tartışmalara yol açmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar doğal olarak söz konusu kitabelerin yapılarla doğrudan ilişkili oldukları gerçeğini ve ihtimalini ortadan kaldırmaz. Şayet Evliya Çelebi'de hatalı bilgiler ve kayıtlar verilmediyse mevcut durum yapıların 1671'de var olduklarının bir kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

Bunlar bazı hallerde çelişkilidirler. Anlaşılamayan kimi belirsiz noktalar içermektedirler. Evliya Çelebi tarafından derlenen kitabelerden bazılarında, bunların yapıların inşasına ait oldukları kaydedilmektedir. Fakat bu kitabelerin her zaman yapıların inşa tarihleriyle ilgili olmadıklarını kabul etmek gerekir. Eğer bu kitabelerin hepsinin inşa kitabesi olduklarını kabul edecek olursak böylesi bir hipotezde daha fazla kanıt ihtiyacımız olacağı muhakkaktır. Mesela yapıların mimari özelliklerine başvurarak bu konuda yararlı sonuçlar çıkarabiliriz. Dolayısı ile Evliya Çelebinin not ettiği bu kitabeler yapıların o dönemde ayakta olduklarını saptamaya yarar. Gerçekten o tarihte inşa edildiklerini belirlemeye yeterli olmayabilir, kesin kanıtlayıcı da değildir zaten. Kitabede tarih olması o eserin inşa tarihi olduğuna ya da bir ismin yer alması yapıyı yaptıran kişinin o olduğunu göstermez. Verilen tarihler yapıların inşa tarihlerine ait oldukları kadar sonraki dönemde gerçekleşmiş onarımlarına veya yeniden inşalarına ait olabilir. Ancak bu konuda bazen tahminden öteye de geçemiyoruz.

Çelebinin kayıt ettiği bu kitabeler kimi zaman farklı tartışmalara da yol açmaktadır. Örneğin Evliya Çelebi, Yukarı Kale Mescidine ilişkin verdiği inşa kitabesi bunlardan biridir. Bahsi geçen kitabede yapının inşa tarihi için verilen 1308/09 ile kaynakların İzmir'in Türkler tarafından ele geçirilişi için verilen yıl birbiriyle örtüşmemektedir.

Bu noktada Evliya Çelebi'ye atfedemeyeceğimiz hatalar da vardır. 1661 tarihini taşıyan bir vakfiyesi bulunan ve esere ait en eski belgenin de bu olduğu anlaşılan *Bölükbaşızade Hacı Mehmed Camii* için verdiği kitabe bu açıdan iyi bir örnek teşkil edebilir. Seyahatnamede yapının giriş kapısı üzerinde, H.1083/M.1672/73 tarihini taşıyan bir kitabenin olduğundan söz edilmektedir⁷⁸. Fakat bu kitabenin hangi maksatla buraya konulduğuna ilişkin bir bilgi verilmemektedir. Ayrıca Evliya Çelebi, kitabede adı geçen Bölükbaşızade Hacı Mehmed'in kimliği hakkında da hiçbir bilgi nakletmez. Ancak 1661 tarihli vakfiyeden, ismi geçen Bölükbaşızade Hacı Mehmed'in bu yapının esas banisi olduğu söylenmektedir⁷⁹.

Bizim konumuzla alakalı olarak asıl sorun ise kitabenin sonunda verilen tarih kısmındadır⁸⁰. Seyahatnamenin Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa ve Hacı Beşir Ağa Bölümlerinde bulunan yazmalarının her ikisinde de söz konusu tarihler arasında

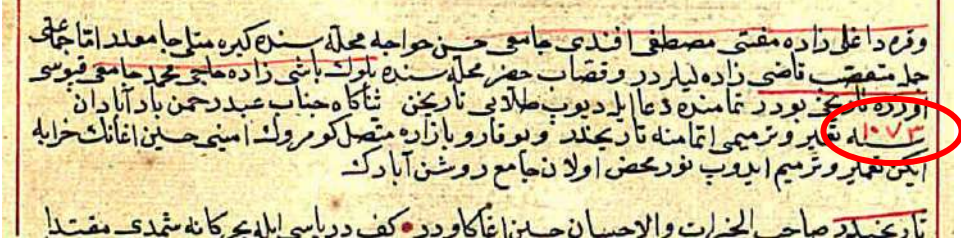
⁷⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.95.

⁷⁹ M. M. Aktepe, agm., 1972(a), s.183.

⁸⁰ Aynı yazma nüshalardan yararlanmadıkları anlaşılan araştırmacıların yayınlarında doğal olarak bu tarih farklı farklı verilmektedirler. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.95; M. M. Aktepe, a.g.m., 1972(a), s.184; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52; A. Temizkan- M. Akan, *a.g.e.*, s.35.

farklılıklar ve çelişkiler vardır⁸¹ (Res.6-7). Metni de verilen bu kitabenin tarih kısmının yazılışındaki hatanın neyden kaynaklandığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Belli ki bir dikkatsizlik sonucu yanlış aktarma söz konusudur. Bu yazmalardan her ikisinde de tarihin karıştırılmış olma olasılığı yüksektir.

Pertev Paşa yazmasında verilen H.1073/M.1662-63⁸² senesini yapının 1661 tarihini taşıyan vakfiyesi ile birlikte dikkate alacak olursak bu kitabenin bir tamir değil inşa kitabesi olduğunu kabul etmemiz gerekir (Res.6).

Resim 6. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Yazması.

Diğer taraftan 1742'de Mısır'dan İstanbul'a, Hacı Beşir Ağa'ya⁸³ gönderilmiş ve onun tarafından çoğaltılmış olan yazmayı da kontrol ettiğimiz de buradaki tarihin daha doğru olabileceğini belirtmek isteriz. Bizce de bu bir tamir kitabesidir ve metinde yer alan “*bad abadan*” ifadesi yapının onarımını ortaya koymaktadır (Res.7). Bu tarih vakıf kaydından yaklaşık bir 10 yıl sonrasına işaret etmektedir ki bu da yapıda bir tamir gerçekleştirmek veya ilavelerde bulunmak için makul bir süredir. Ancak burada verilen tarihin de yazılışından kaynaklı bir sorun bulunduğu açıktır. Söz konusu yazmada verilen bu tarih hatalı okunmuş ya da kaydedilmiş olmalıdır. H.1083/M.1672/73⁸⁴ olarak da okunması mümkün gibi duran bu tarihin

⁸¹ Evliya Çelebi Seyahatnamesinin, yazarın el yazısı olduğu kabul edilen I-VIII. ciltleri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Elimizde orijinali olmayan IX. ve X. ciltler ise Evliya Çelebi'nin ölümünden sonra Mısır'dan İstanbul'a getirilmiştir. Çok yıpranmış olan bu ciltler devrin hattatları tarafından 3 nüsha halinde çoğaltılmıştır. Bu çoğaltma nüshalarından biri tam metin olarak Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Bölümü'nde, diğeri Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Bölümü'nde, bir üçüncüsü ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat ve Revan Köşkü bölümlerinde bulunmaktadır. Bir cilt de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

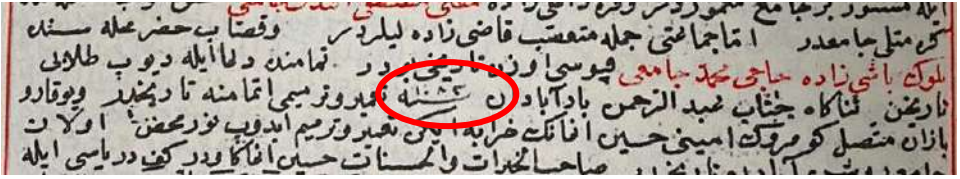
⁸² Sadece Pertev Paşa yazmasından yararlandığı anlaşılan bazı araştırmacılarda söz konusu tarih H.1073/M.1662-63 olarak geçmekte ve caminin tamir yılı olduğu ifade edilmektedir. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2005, s.52; A. Temizkan-M. Akan, *a.g.e.*, s.35.

⁸³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.95.

⁸⁴ Nuran Tezcan, “Seyahatnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, s.16.

⁸⁴ Hacı Beşir Ağa yazmasından yararlandıkları anlaşılan bazı araştırmacılar bu tarihi H.1083/M.1672/73 olarak vermekte ve bunun olsa olsa bir tamir kitabesi olabileceğini belirtmektedirler. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.95; M. M. Aktepe, *a.g.m.*, 1972(a), s.184.

H.1082/M.1671-72 olma ihtimali çok daha kuvvetlidir. Kitabenin tarih kısmındaki “۳” rakamı bir karışıklık ve yanlışlık sonucu “۳” olarak okunmuş ve yazılmış olabilir. Bu noktadaki en büyük dayanağımız Evliya Çelebinin şehre geliş tarihidir. 1672/73 yılı, Çelebi’nin İzmir’e geliş tarihi olan 1671 yılından bir yıl sonrasına işaret etmektedir. Dolayısı ile Evliya Çelebinin kendi gelişinden sonraki bir tarihe ait kitabeyi görmüş olması söz konusu bile olamaz. Bahsi geçen onarım Çelebi’nin İzmir’e geliş tarihinden önce yapılmış olmalıdır. O nedenle buradaki tarihin doğrusunun da H.1082/M.1671-72 olarak düzeltilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Resim 7. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Yazması.

Söz konusu eserleri tanımamızı sağlayan başka tarihi kaynaklar da vardır. Bu kitabelerin diğer kaynaklarla karşılaştırılmaları bunların inşa mı yoksa onarıma mı ait oldukları noktasında bizleri düşündürmektedir. Böyle kitabelerden biri de Kestane Pazarı Camisine aittir⁸⁵.

Yapıların inşa ve onarımları ile ilgili bilgiler vermelerine hatta bazen açık olmalarına rağmen, banilerinden söz ettiklerinde bunların kimliklerini tanımamıza imkân vermemektedirler. Kitabelerde ismi geçen kişilerin pek azının kimler oldukları ve kimlikleri hakkında açıklama vardır. Çoğu zaman pek fazla bir şey bilinmemektedir. Fakat başka arşiv kayıtları ve belgeleri bu isimlerin kimliği konusunda bizi aydınlatmaktadır.

Tüm bu bilgilere dayanarak acaba söz konusu yapılar hangi tarihlerde ve kim tarafından inşa edilmişlerdir sorusuna yanıt bulabiliriz. Sanat Tarihi ve mimarlık tarihi çalışan birinin de ilgi konusu olan seyahatnamedeki bu belirsizlikten kurtulabilmek için daha başka belge ve kayıtlara başvurmadan ve onlarla karşılaştırma yapmamızdan başka çaremiz kalmıyor. Ancak seyahatnamede yer alan bu bilgiler eserlerin inşa tarihlerini her zaman kesin kanıtlayıcı değilse de bilinen en eski kitabeleri oldukları bir gerçektir.

Gördüğü sanat eserlerini en ince ayrıntılarına kadar tasvir etmede büyük bir başarı gösteren Evliya Çelebinin, yer yer aynı veya başka yerlerdeki eserler arasında görülen benzerlik ve bağlantıları da ortaya koyacak kadar iyi bir gözlemci olduğu görülmektedir. Bu benzerliklerin kimi zaman gelişigüzel yapıldığı açık olmakla beraber kimi zaman da şaşılacak derecede isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Manisa’daki Muradiye Camii ile İzmir’deki Ahmed Ağa (Kızıl

⁸⁵ M. M. Aktepe, a.g.m., 1972(a), s.203-206.

İbrahim/Kestanepazarı) Camii arasında kurduğu benzerlik buna iyi bir örnek teşkil etmektedir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında şehri gezen Evliya Çelebi'nin gözlem ve tasvirlerine göre anlaşılan o ki İzmir'deki Türk-İslam devri yapıları da kendinden önceki ve çağdaşı uygulamalara dayanmış, onları yineleyen eserler olmuştur. Bu nedenle kale, cami, mescit, han, hamam gibi yapılar daha önceki yapıların planlarını ve görünüşlerini anımsatan, kare veya dikdörtgen şeklinde oldukları; kurşun veya kiremit kaplı kubbe ya da ahşap tavanlarla örtülü, kâgir duvarlara sahip, üstü açık bir orta avlu etrafına dizilmiş odalardan oluşan geleneksel form ve biçimlerin yanı sıra süsleme elemanlarını ve kompozisyonlarını da aynen tekrar ettikleri görülmektedir.

O'nun anlattıklarından bu yapıların bir Klasik Osmanlı Çağı mimari eserleri ile boy ölçüşecek nitelikte olmadıkları, Bursa, Manisa hatta Tire, Urla gibi civar yerlerdeki eserlerle dahi mimari bakımdan karşılaştırılamayacağı anlaşılmaktadır. Şehrin genel mimari karakterine uygun olarak bu anıtsal yapıların sade bir görünümde oldukları söylenebilir.

Sonuç

Seyahatnamesi onunki kadar tartışılmış bir şahsiyet çok azdır. O'nun hem bir gerçekçi hem de bir hayalci olduğu düşünülmüştür⁸⁶. Zaman zaman çelişkilerle doludur. Ama seyahat etmeyi seven, gördüklerini, bildiklerini ve duyduklarını entelektüel bir şekilde kaydeden birisidir. İzmir'de Türk-İslam devri eserlerinin varlığından seyahatname dışında başka kaynaklarda söz etmektedirler. Ancak bu kaynaklarda Evliya Çelebinin seyahatnamesine göre İzmir ve şehirdeki Türk-İslam eserleri hakkında yeterli bilgi çok daha azdır. Elbette bu gezginlerin de İzmir hakkında ve buradaki eserler konusunda ayrıntılı bilgiye sahip olabilecek derecede etkinlikte bulduklarına şüphe yoktur.

İzmir için, gereke gezginimizin bütün bu söyledikleri, gerekse hala mevcut olan Türk-İslam eserleri Türklerin bu kentin her bir mahallesini camiden mescide, hamamdan medreseye, handan çarşı ve pazara, bedestenden çeşme ve sebile varıncaya kadar hayranlık uyandıracak şekilde çeşitli yapılarla donattıklarını göstermektedir.

Her ne kadar verilen bilgiler eksik ya da hatılı dahi olsa mevcut tablodan çıkarılacak sonuç etkili ve dinamik bir seyahatın İzmir'in Türk devri için önemli bir boşluğu doldurduğudur.

İzmir'in mimarlık tarihinin önemli bir dönemi için büyük bir rol üstlenen bu eserdeki kesin tanımlamalar hakkında zaman zaman doğru bilgi sahibi değiliz. Geçit Kale örneğinde olduğu gibi. Ancak bununla birlikte zaten seyahatnameyi İzmir için ünlü kılan da bu bilgi zenginliğidir. Bu seyahatname şehir hakkında verdiği bilgiler

⁸⁶ Richard Franz Kreutel, *Im Reiche des Goldenen Apfels*, Graz 1957, s.400; Alessio Bombaci, *La Letteratura Turca*, Milano 1969, s.399-400; İz 1989, s.714-715; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.IV, Eskişehir 2001, s.409-410.

kadar kentin mimarlık tarihi için de söz edilmeyi ve değer verilmeyi hakketmektedir. Çoğu zaman metinleriyle birlikte verdiği kitabeler bu bakımdan önemlidir.

Seyahatnamenin kültür tarihimizin 50 yılını kapsayan hâkimiyeti ve İzmir'in kültür, şehir, mimarlık tarihi alanında sunduğu bilgiler ve bunların ortaya çıkardığı sonuçlar önemsiz sayılamaz. Mimarlık tarihimizin bir dönemi için önemli bir boşluğu doldurduğu kesindir.

Geniş bir bilgi birikimi olduğu anlaşılan Evliya Çelebi İzmir'deki Türk-İslam devri eserlerini sadece tasvir etmekle kalmaz diğer şehirlerde ve bölgelerde yaptığı gibi başka yapılarla karşılaştırmalarını yaparak benzer ve farklı yönlerini ortaya çıkarmaya çalışır, en önemlisi de kitabelerini kayda alır.

İzmir geçmişi çok gerilere giden bir sanat ve mimariye ev sahipliği yapmıştır⁸⁷. Bu geçmiş kültürler geleneksel bir üslup ve sanat temellerine sahip olup geriye birçok eser bırakmışlardır. İzmir Türklerin eline geçtikten sonra da Onların lehine tanıklık edecek eserlerle donatılmıştır. İşte bunlar seyahatnamede adı geçen ve birçoğu bugün dahi ayakta duran cami, mescit, han, hamam, medrese, çeşme, sebil ve daha başka türden yapılardır.

Batı Anadolu bölgesine daha Bizans döneminden itibaren Peçenek ve Kuman Türklerinin yerleştirdiği bilinen bir gerçekse de İzmir'in Türk hâkimiyeti idaresine girmesi ilk olarak 1081 yılında Çaka Bey⁸⁸ tarafından gerçekleştirilmiştir. 17 yıl süren bu dönemde şehirde bir imar faaliyeti girilip girilmediği belli değildir. O dönemden günümüze kadar ulaşmış bir eser de şimdilik bilğimiz dâhilinde değildir. İzmir'in asıl Türk devri Aydınoğlu Mehmed Bey'in zamanında Kadife Kale'yi 1310 veya 1317'de ele geçirmesiyle başlar⁸⁹.

⁸⁷ Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952; ÇınarAtay, “*Tarih İçinde İzmir*”, İzmir 1978; Ekrem Akurgal, *Eski İzmir I Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara 1983; Fikret Yılmaz-Sabri Yetkin, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2002, s.34-35; M. Daş, *a.g.e.*, s.41-43.

⁸⁸ Anadolu Türklerini denizlerle buluşturan kişi olarak anılan Çaka Bey, İzmir'i ilk defa Türk idaresi altına alan kişidir aynı zamanda. 1081 yılında ilk donanmayı oluşturduğu da kabul edilen Çaka Bey'in Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın da kayınpederidir. İzmir'in Çaka Bey tarafından ele geçirilişi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s.214; A. N. Kurat, *a.g.e.*, 1966. s.15-16; Türkmen Parlak, *Ege Denizinde İlk Türk Derya Beyleri*, İzmir 1979, s.37-38; İ. H. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 1984, s.55-60; C. Alptekin, *a.g.m.*, s.478; Mücteba İlgürel, “Çaka Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1993, ss.187-188; Anna Komnena, *The Alexiad of Anna Comnena*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1996, s.336-337; O. Turan, *a.g.e.*, s.95; T. Baykara, *a.g.e.*, s.39; M. Kütükoğlu, *a.g.m.*, 2001, s.516; F. Yılmaz-S. Yetkin, *a.g.e.*, s.36-37; Y. Ayönü, *a.g.m.*, s.4-5, M. Daş, *a.g.m.*, s.43-45.

⁸⁹ M. Kütükoğlu, *a.g.m.*, 2001, s.516; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.39-40,82; Y. Ayönü, *a.g.m.*, s.6; M. Daş, *a.g.m.*, s.52. Diğer taraftan F. Yılmaz ve S. Yetkin'in “İzmir, 1317 yılında bir Türkmen Bey'i olan Aydınoğlu Umur Bey'in denetimi altına girmişti.” şeklinde verdikleri bilgi diğer kaynaklarla uyumsuzdur. F. Yılmaz- S. Yetkin, *a.g.e.*, s.39.

Fakat İzmir'in tamamı Kadife Kale'den de ibaret değildi. Aşağıda sahil kesiminde ikinci bir kale, Liman Kale⁹⁰ olarak anılan bir İzmir daha vardı.1402 yılında Timur'un bu kaleyi almasına kadar iki parçalı olan İzmir 1426 yılında II. Murad döneminde Osmanlı topraklarına katılması ile birlikte gelişmeye başlamış ve halk yavaş yavaş Kadife Kale'den çıkarak aşağıya, sahile doğru inmeye başlamıştır⁹¹. Nihayet 1472 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Liman Kalesi'ni yeniden inşa ettirmesi ile birlikte sağlanan emniyet sonucunda eski şehir bölgesinin neredeyse tamamı aşağıya inmiş ve Kadife Kale boşaltılmıştır⁹². Bu bilgi Evliya Çelebi tarafından da doğrulanmaktadır⁹³. Artık Türk devri İzmir'in iskânı Kadife Kale'den deniz kıyısına doğru olmuştur.

Bu döneme kadar Kadife Kale'ye sıkışmış olan Türk İzmir'in sahile ilerleyişi ve büyümesi ile birlikte kentin çehresi de değişmiştir. XVI. yüzyıl başlarına kadar büyük bir kasaba görünümündeki şehrin 1575'lerde bir kat daha büyüdüğü ve geliştiği belirtilmektedir⁹⁴. Bu durum şehirdeki Türk-İslam devri eserlerinin büyük bir çoğunluğunun XVI. yüzyıl ve sonrasına ait olmasından açıkça anlaşılmaktadır. İzmir'de daha geriye giden, erken tarihli diyebileceğimiz pek fazla yapı yoktur. Tek örnek XIV. yüzyıla ait olduğu düşünülen Kadife Kale'deki mescittir.

XIV. yüzyılda tamamen bir karakol hüviyetinde olan kentin nüfusu da bu bilgileri doğrular yödedir. XVI. yüzyılın başlarında 2000 ile 5000 civarında olduğu tahmin edilmektedir⁹⁵.

Ancak Evliya'nın İzmir'de bulunan mimari eserler üzerine verdiği bilgilerin de yer yer eksik ve yanlış oluşu bu konu hakkında çalışan araştırmacıları kesin bilgilere ulaşmak yerine bazı varsayımlar ve çıkarımlar üretmeye götürdüğü de bir gerçektir. Kimilerine göre bu bilgi eksikliği ve hatalar Evliya Çelebi'nin kendisine ait değildi⁹⁶. Özellikle mimari konusunda verdiği bilgiler her zaman güvenilir ve tatmin edici değildir. Dolayısı ile bizim de burada yaptığımız da seyyahın İzmir'de bugün

⁹⁰ Bu kale aynı zamanda *Ok Kale*, *Aşağı Kale*, *Deniz Kalesi*, *St. Pietro Kalesi* gibi isimlerle de anılan bu kalenin fethi 1327 yılında babası tarafından İzmir'in kendisine verildiği Aydınoluğlu *Umur Bey* tarafından iki buçuk yıllık bir mücadelenin ardından 1328-29 yılı başlarında gerçekleştirilmiştir. T. Parlak *a.g.e.*, s.60-61; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.75,76; Y. Ayönü, *a.g.m.*, s.6; M. Daş, *a.g.m.*, s.52.

⁹¹ N. Ülker, *a.g.e.*, 1994, s.8; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.83; Y. Ayönü, *a.g.m.*, s.6.

⁹² T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.40.

⁹³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.90-91.

⁹⁴ M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 2000, s.26-30; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.41,63,75.

⁹⁵ N. Ülker, *a.g.e.*, 1994, s.16,24-25; Arife Karadağ, *Metropol Kent Olarak İzmir'in Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tez, Dan. Asaf Koçman, İzmir 1998, s.54-56; M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 2001, s.519-521; T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.75; F. Yılmaz-S. Yetkin, *a.g.e.*, s.43-50.

⁹⁶ Fahri İz, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Bellekten*, C.53, S.207-208, Ankara 1989, s.714-718.

karşımıza çıkan Türk-İslam dönemine ait eserlerin karanlıkta kalan sorunlarını bir rastlantı ya da gelişigüzel olmayacak kadar bir yöntemle tasvir etmiş olduğunu bir kere daha hatırlatmaktadır. Elbette O’nun 1671’deki İzmir ziyaretinden sonra da seyahatnamede bahsi geçen esrelerde kimi dönemlerde ve zamanlarda esaslı değişiklikler yapılmıştır. Seyahatnamede verilen bilgilerin yanı sıra adı geçen ve tasviri yapılan, ancak bugün ayakta olmayan bazı yapılara ne olduğu ise büyük bir soru işaretidir. Türk eserlerinin başlangıcı XIV. yüzyıla kadar indirilebilen kentte XVII. yüzyıldan öncesine ait de çok az yapı vardır. XVII. yüzyıldan itibaren gelen süreçte kentteki Türk-İslam yapıları çoğalır.

Seyahatnamede bulduğumuz bilgi ve tasvirlerde yapıların her türlü yönüne dair yeterli ve ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarına kadar yapıların geçirdiği değişim hakkında tafsilatlı bilgimiz yok. Gerçi bazı kaynaklarda ve yayınlarda sunulan bilgi ve belgeler de yok değildir. Fakat bazen bunlar da yeterli olmamaktadır. Biz yine de İzmir’deki Türk-İslam devri eserlerinin, gerek seyahatname sayesinde gerekse başka bilgiler desteğinde geçmiş devirlerdeki çehresini genel olarak belirleyebiliyoruz.

XVII. yüzyıldaki gelişmesinden sonra XIX. yüzyıl ortalarına kadar aşağı yukarı aynı kalan İzmir’de, mevcut olduğu seyahatname yoluyla öğrenilen Türk devri eserlerinden bilhassa ibadet yapıları eski görünüşlerini ve çehrelerini korumayı başaramışlardır⁹⁷. Han, hamam ve medrese türünden yapılar ise yangınlar, depremler ve başka türden tahribatlara mazur kalmanın yanı sıra büyüyen ve gelişen şehirdeki kültürel ve sosyal yapıda ortaya çıkan değişimler neticesinde, açılan yeni yollar ve inşaat alanları için feda edilmişler, büyük bir kısmı tamamen veya kısmen yıkılmış, çevrelerinde yer alan yapıların arasına karışmış, bir kısmı da harap vaziyette varlıklarını devam ettirmişlerdir.

XVI. yüzyıla ait bu seyahatnamede cami ve kaleler tanımlamada geniş bir yer tutmaktadır. Bu yapıların yapıışları hikâye edilir. Bunların yanı sıra kentin ticaretinden oynadıkları rol itibarıyla hanlar da önemli bir yer işgal etmektedir. Çünkü bunlar bölgenin ticari hayatının önemli bir bölümünü temsil etmekteydiler. Onun tanımlamalarına göre hanlar, İzmir kent merkezinde, sahile yakın kalan bölgelerde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu hanlar aynı zamanda İzmir’in değerli ticaret ürünleri olan başta ipek olmakla birlikte, hububat, incir, meyve, tütün ve pamuk gibi malların taşındığı söylenen kervanların kullandığı uğradığı yerlerden biri olduğunu ve sözü edilen ticaretleri doğrulayan en önemli kanıtların başında gelmektedirler⁹⁸.

Hamam ve medrese yapıları ise tanımlamalarda yer tutmaz. Sadece isim ve sayıları belirtilmiştir. Belki de Evliya Çelebi’nin gözünde önemli sayılacak mimari kuruluşlara sahip yapılar değillerdi. Bu konuda kesin bir şey söylemek güçtür.

Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilerden çıkacak sonuç, etkili ve sürekli bir Türk devri imar faaliyetinin XVI. yüzyıldan itibaren başladığı ve deniz kenarındaki

⁹⁷ T. Baykara, *a.g.e.*, 2001, s.41-42.

⁹⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1935, s.96-97.

düzlükler üzerinde kesintisiz olarak, denizle Kadife Kale arasında kalan alanlarda yayıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, yapıların uğradığı tahribatlar da düşünülünce mimarlık tarihimizin bilhassa eksik kalmış noktalarının aydınlatılmasında bir hayli başarılı olmuş ve uzun yıllardır başvuru kaynağı olma özelliğini korumuştur. Kendinden önceki ve sonraki kaynaklarda İzmir'de pek çok mimari eserin bulunduğunu belirten kayıtların pek çoğu ile bugün ayakta olan eserler seyahatnamede söylenenlerle uygun düşmektedir. Bildiğimiz kadarıyla seyahatnamedeki bilgilerle karşılaştırılabilecek bir başka ayrıntılı kaynak yok gibidir.

Kaynaklar

- Adıvar Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.
- Ak Mahmut, "Evliya Çelebi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1999, s.426-428.
- Akın Himmet, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968.
- Aktepe Münir M., "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.25, İstanbul 1971, ss.105-154.
- Aktepe Münir M., "İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.26, İstanbul 1972(b), ss.97-118.
- Aktepe Münir M., "İzmir'in Hisar veya Yakub-Bey Câmî'i", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.27, İstanbul 1973, ss.85-98.
- Aktepe Münir M., "Osmanlı Devri İzmir Cami ve Mescitleri Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.4-5, İstanbul 1974, ss.91-152.
- Aktepe Münir M., "Osmanlı Devri İzmir Câmî'leri Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, İstanbul 1972(a), ss.177-212.
- Akurgal Ekrem, *Eski İzmir I Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara 1983
- Alptekin Coşkun "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara 1987.
- Atay Çınar, *"Kapıların Kapıları" İzmir Hanları*, İzmir 2003.
- Atay Çınar, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir 1978.
- Ayönü Yusuf, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, C.IX, S.1, İzmir 2009, ss.1-8.
- Barthold V. Vladimiroviç, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Ankara 2012.
- Baykara Tuncer, *Aydınolu Gazî Umur Bey (1309-1348)*, Ankara 1990.
- Baykara Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 2001.
- Bayrakal Sedat, "İzmir Minberleri", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, XIII/2, İzmir 2004, ss.29-45.
- Baysun M. Cavid, "Evliya Çelebi", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.IV, Eskişehir 2001, ss.400-412.

- Baysun M. Cavid, "Evliya Çelebi'ye Dair Notlar", *Türkiye Mecmuası*, C1-2, İstanbul 1955, ss.257-264.
- Beyru Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, İstanbul 2000.
- Bombaci Alessio, *La Letteratura Turca*, Milano 1969.
- Bonavantür, F. Slaars-Konstantin İkonomos, *İzmir Hakkında Tetkikat*, (Ter. Arapzade Cevdet), İzmir 1932.
- Bulut Lale, "İzmir Camilerinde Alçı Süsleme", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.8, İzmir 1996, ss.1-9.
- Çağlıtütüncigil Ersel, "Evliya Çelebi'de Geçit Kale", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-Evliya Çelebi Özel Sayısı*, C.11, S.2, Kış 2011, İzmir 2011, ss.181-193.
- Çobanoğlu Ahmet Vefa, "Kestanepazarı Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, Ankara 2002, s.312-313.
- Çobanoğlu Ahmet Vefa, "Şadırvanaltı Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, s.221-222.
- Dankoff Robert, *An Evliya Çelebi Glossary Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname Turkish Sources XII*, Harvard 1991.
- Darkot Besim, "İzmir", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.V/II, Eskişehir 2001, ss.1239-1251.
- Daş Ertan, "İzmir'de Üç Türbe", *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt/Volume: XXI, Sayı/Number:1 Nisan/ April 2012, İzmir 2012, ss.49-69.
- Daş Mustafa, "Ortaçağ'da İzmir", *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, ss.41-54.
- Demirbaş A. Mehmet, "Osmanlılar Dönemi'nde İzmir", *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, ss.
- Enveri, *Le Destan D'Umur Pahsa (Düsturname-i Enveri)*, (Haz. İrina Melikoff), Paris 1954.
- Eren Meşkure, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1960.
- Erkılıç Cafer, *Evliya Çelebi, Hayatı Sanatı Eserleri*, İstanbul 1969.
- Ersoy Bozkurt, "İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.32, S.1-2, Ankara 1988, ss.95-103.
- Ersoy Bozkurt, *İzmir Hanları*, Ankara 1991.
- Ersoy Bozkurt-ERSOY Akin-ÜNER Harun, "İzmir'in Türk Dönemine Ait İlk Dini Yapısı: Kadifekale Mescidi", *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazlıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, C.I, Sivas 2014, ss.391-403.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-72)*, C.9, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul 1935.
- Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, C.9, (Türkçeleştiren ve Yayına Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı - R. Dankoff), İstanbul 2005.

- Gökyay O. Şaik, “Türkçe’de Gezi Kitapları”, *Ahlak Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.XXVII, S.258, İstanbul 1973, ss.457-467.
- Gültekin Hakkı, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952.
- Günay Vehbi, *Bornova Osmanlı Kitabeleri*, İzmir 2013.
- İbn Battuta et-Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev. Mümin Çevik), İstanbul 2015.
- İlgürel Mücteba, “Çaka Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1993, ss.186-188.
- İlgürel Mücteba, “Evliya Çelebi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995, ss.529-533.
- İnalçık Halil (Ocak 2013). "Çaka Bey-İzmir Beyliği, 1081-1092". *NTV Tarih*, S.48.
- İz Fahri, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, *Belleten*, C.53, S.207-208, Ankara 1989, ss.709-734.
- Kafesoğlu İbrahim, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S.34, İstanbul 1984, ss.55-60.
- Karadağ Arife, *Metropol Kent Olarak İzmir'in Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tez, Dan. Asaf Koçman, İzmir 1998.
- Karakurum Mâcîd, *XVI. ve X VII. Asırlarda Türkçe yazılmış Coğrafi Eserler*, İstanbul 1939.
- Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul 1145(1732/33).
- Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, (Ed. B. Özükan), İstanbul 2008.
- Knight Alexander, *Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, İstanbul 2004.
- Komnena Anna, *The Alexiad of Anna Comnena*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.
- Kreutel, Richard Franz, *Im Reiche des Goldenen Apfels*, Graz 1957.
- Kurat Akdes Nimet, *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların ilk Türk Beyi (M.S. 1081-1096)*, Ankara 1966.
- Kurat Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- Kuyulu İnci, “İzmir-Mimari”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, ss.526-529.
- Kütükoğlu Mübahat, “İzmir Rıhtım İnşaatı ve İşletme İmtiyazı”, *Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul 1979, ss.498-558.
- Kütükoğlu Mübahat, “İzmir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul 2001, ss.515-524.
- Kütükoğlu, Mübahat, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, İzmir 2000.
- Madran Emre, *Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*, Ankara 1989.
- Martal Abdullah, “17.Yüzyılda İzmir: Bir Liman Şehri Olarak Yükselişi”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu- V (Piri Reis) 28 Haziran 2013-İzmir, Bildiriler*, İzmir 2016, ss.83-90.

- Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.8, (Türkçeleştiren ve Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul 1985.
- Ostrogorsky Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara 1991.
- Önkal Hakkı, “Birgi Ulu Camii Hakkında Bazı Mülahazalar”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, C. III, Ankara 1995, s.31-35.
- Parlak Türkmen, *Ege Denizinde İlk Türk Derya Beyleri*, İzmir 1979.
- Pınar İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl*, C.1, İzmir 1998.
- Pınar İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl*, C. 2, İzmir 1996a.
- Pınar İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, C.3, İzmir 1994.
- Pınar İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, C.4, İzmir 1996b.
- Pınar İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl*, C.5, İzmir 1997.
- Pınar İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir 2001.
- Pınar İlhan, *Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir*”, *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum 2000*, İzmir 2002, ss.114-120.
- Piri Reis, *Kitab-ı Babriye*, (Ed. B. Arı), Ankara 2002.
- Riefstahl Rudolf M., *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1941.
- Salman Hüseyin, “Timur ve Anadolu: Timur'un İzmir ve Yakın Çevresini Fethi”, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Dr. Nejad Diyarbekirli'ye Armağan*, Ankara 2006, ss.299-316.
- Semerci Mehmet Ozan, *Hazireler İzmir'in Osmanlı Eserleri I*, İzmir 2005.
- Sipahi Ülkü, *XVII-XVIII. Yüzyıl İzmir Camileri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir 1986.
- Taeschner French, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Türkiyat Mecmuası*, C.II, İstanbul 1928, ss.271-314.
- Tavernier Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006.
- Tavernier Jean Baptiste, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.
- Temizkan Abdullah- AKAN Mertcan, *Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-I*, (Ed. M. Ekici-T. Gökçe), İzmir 2013.
- Tezcan Mahmut- TEZCAN Semih (Ed.), *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi*, Ankara 2011.
- Tezcan Nuran, “Seyahatnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, ss.16-19.
- Thevenot Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, (Ed. S. Yerasimos, Çev. Ali Berktaş), İstanbul 2009.
- Tournefort Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Ed: S. Yerasimos), İstanbul 2005.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.

- Tütüncü Mehmet, "İzmir Kalesi'nin Kayıp Kitabesi", *Yediköta Tarih ve Kültür Dergisi*, S.110, İzmir 2017, ss.16-26.
- Ungan Işık, *İzmir Camileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir 1968.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, İstanbul 1988(a).
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1988(b).
- Ülker Necmi, "İzmir Liman Kalesi", *Bilim Birlik Başarı*, S.37, İzmir 1983(b), ss.17-20.
- Ülker Necmi, "İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği", *Birinci Askerî Tarih Semineri II*, Ankara 1983(a), ss.263-284.
- Ülker Necmi, "Sancakkale", *Bilim Birlik Başarı*, S.36. İzmir 1982(a), ss.13-17.
- Ülker Necmi, "Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", *Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S.12, İstanbul 1982(b), ss.317-354.
- Ülker Necmi, *XVII-XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I*, İzmir 1994.
- Ülker Necmi-Günay Vehbi-Telci Cahit-Gökçe Turan, *İzmir'de Türk Mührü (Emir Sultan Dergâhı Hazîresi Mezar Kitabeleri)*, İstanbul 2008.
- Ünal Rahmi Hüseyin, *Birgi (Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, Ankara 2001.
- Ürer Harun, "İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.16, Ankara 2017, ss.179-242.
- Ürer Harun, *İzmir Hamamları*, Ankara 2002.
- Yılmaz Fikret-Yetkin Sabri, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2002.

İLMİ ve DİNİ HAYAT

PAYİTAHT'TA İZMİR İZLERİ: XV. VE XVI. YÜZYILDA TİRE'DE YETİŞİP BURSAYA GİDEN ÂLİMLER

Safiye Doğmaz*

Kemal Ramazan Haykıran**

Giriş

Anadolu'da bir uç beyliği olarak teşekkül eden ve giderek büyük bir güce dönüşen Osmanlı Devleti'nin gelişmesinde, kendisi gibi şekillenen ve zaman içinde Osmanlıların bünyesinde eriyen Batı Anadolu beyliklerinin; askerî, sosyal, siyasal ve kültürel birikimleri ile birlikte, bilimsel birikimlerinin de katkısının olduğu yadsınamaz gerçekliktir. Emirü'l-Sevâhîlününvanı ile iki menderes nehri arasındaki topraklara gelerek buraları yurd edinen Aydınoğulları uzun bir müddet buraları hakimiyeti altında tutmuşlardı. Ancak İsa Bey dönemine gelindiğinde ise İsa Bey, gerek yaşlılığını göz önünde bulundurarak gerekse Osmanlı Devleti'nin ikbâl vadeden yükselişini değerlendirerek kızı Hafsa Hatun'u Yıldırım Bayezid ile evlendirerek kendi rızasıyla Aydınoğulları'nı Osmanlı Devleti'ne dâhil etmişti. 1391 yılında yaşanan bu gelişme ile Aydınoğulları'nın toprakları Osmanlı hâkimiyetine girdi. Anakara savaşı sonrasında bir müddet bağımsızlığını kazanan Aydınoğulları 1426 senesinde kati bir biçimde Osmanlı hakimiyetine girdi.

1. Aydınoğulları Devrinde Tire ve Çevresinde İlmî Ortam

Beyliğin kurucusu olan *Aydın Bey*'e ad olan ve anlaşıldığı kadarıyla mensup olunan Türkmen boyunun da adı olan "Aydın" kelimesi, Aydınoğlu Türkmenlerinin Batı Anadolu'yu yurt edinmeleri sonucunda Türkistan'dan, Anadolu'ya kadar uzanmış ve Batı Anadolu'nun bu güzide beldesine isim olmuştur. Bu bağlamda Aydın İli, Aydın Bey'in sahip olduğu topraklar olmakla birlikte, başka bir ifade ile de Aydınoğlu Türkmenlerinin yurt edindiği toprakları kapsamaktadır. Coğrafi olarak Germiyânoğlu, Saruhanoğlu ile Menteşeoğlu topraklarının arasında kalan toprakları kapsamaktadır.

Aydınoğulları, kendi isimlerini beldeye vermişler ve buranın Türk-İslâm kültürüne dâhil olmalarını sağlamışlardır. Köklü bir Bey olan Aydın oğlu Mehmed Bey, kendi boyu ile birlikte hareket ederek, beldeyi kendi boyu ile yurt edinmişti. Kaynaklarda geçen "*ilîyle gelip bey (serdâr) oldu*" ifadesi bu gerçeği açıkça ifade etmektedir.

* Öğr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Aydinoğullarının başına Aydın Bey'den sonra oğlu *Mehmed Bey (1308-1334)* geçmişti. Mehmed Bey, Birgi'yi kendisine merkez olarak seçmiştir. Aydinoğullarında, beyliğin başına geçen beyler, eski bir Türk geleneğinin yansmasıyla "Ulu Bey" olarak anılmaktaydılar. Mehmed Bey de eski Türk devlet geleneğinde olduğu gibi, hâkimiyetinde olan yerleri hânedanına bölüştürmüştür. Böylece Aydın İli beş kısma ayrılırken, her birinin başına da oğullarını bırakmıştı. Böylece Anadolu'nun en batı coğrafyasında töre, bihakkın uygulanmış oldu. Bu idârî taksimata göre Mehmed Bey, Ayasuluğ (Selçuk) ile Sultân Hisârî'nı büyük oğlu *Hızır'a*, İzmir'i *Umur Bey'e*, Bodemya'yı (Bademiye, Ödemiş civarını) *İbrahim Bahadır Bey'e* ve Tire'yi de *Süleymân Şâb'a* vermiştir. Küçük oğlu İsa Bey ise, Birgi'de, babasıyla birlikte kalmıştır.

Mehmed Bey zamanında Aydinoğulları ardı ardına fetihler yaparak sınırlarını genişletmişlerdi. Beyliğe ait resmi kayıtlarda Mehmed Bey için bazen "Mübârizü'd-Din" bazen da "Sultânü'l-Guzât" unvanlarının kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki "dinin koruyucusu" manasına gelirken ikincisi ise "gazilerin sultânı"manâsına gelmektedir. Her iki ifâde de Mehmed Bey'in İslâmiyet'in yayılması için uğraşan bir Bey olarak kabul edildiğini göstermektedir. Mücâhitliğinin yanında Mehmed Bey, ilim ile de ilgilenen ve bunu çok önemseyen bir hükümdardır. Devrin önemli âlimlerinden *İbn-i Melek'i* sürekli yanında tutmuş, onu ülkenin baş kadısı ve müderrisi yapmıştı. Sarayında sürekli ilmî sohbetler tertip etmiş, pek çok âlimi ülkesine dâvet ederek ilmî faaliyetlere destek olmuştu. Aydinoğlu hükümdarlarının bu politikası, Anadolu'nun en batı noktasında İslâm kültürü ve düşüncesinin önce kökleşmesini, ardından yaygınlaşmasını sağlamıştı. Mehmed Bey, başkent olarak tuttuğu Birgi'de, muazzam bir sanat değeri taşıyan bir Ulu Cami ve bir medrese inşâ etmişti.

Aydın Bey ile başlayan ve Mehmed Bey ile devam eden süreçte Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine sırasıyla oğulları *Umur Bey (1334-1348)*, *Hızır Bey (1348-1360)* ve *İsa Bey (1360-1391)* Ulu Beylik makamına geçmişlerdi. İsa Bey ise gerek yaşlılığını göz önünde bulundurarak gerekse Osmanlı Devleti'nin ikbâl vadeden yükselişini değerlendirerek kızı Hafsa Hatun'u Osmanlı Sultânı Yıldırım Bayezid ile evlendirmiş ve kendi rızasıyla Aydinoğulları Beyliği'ni, Osmanlı Devleti'ne dâhil etmişti. 1391 yılında yaşanan bu gelişme ile Aydinoğullarının toprakları Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Osmanlı idârî taksimatı uyarınca Aydinoğlu toprakları "Aydın İli" adıyla Osmanlı toprakları içinde yerini almıştı. Fakat 1402 Ankara Savaşı sonrasında Emir Timur, Aydinoğulları Beyliği'ne yeniden bağımsızlığını kazandırırken, Beyliğin başına İsa Bey'in oğlu II. Umur Bey'i atamıştı. Fakat Beylik'te gözü olan İbrahim Bahadır Bey'in oğlu Cüneyt Bey, II. Umur Bey'in karşısına çıkmış; yapılan savaşta ona gâlip geldikten sonra, Aydinoğullarının II. Teşekkül döneminde Cüneyt Bey, Ulu Bey olmuştur.

Enverî, meşhûr eserinde Aydinoğullarının 300'den fazla kalesi altmıştan fazla beldesi bulunduğunu kaydetmektedir.¹ Menderes havzası ile Bozdağların eteklerinden, Adalar Denizi'ne (Ege Denizi) kadar uzanan geniş muhitte

¹ Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, (nşr. Mükrimin Halil Yinanç) İstanbul, 1928, s.177.

Aydınoğulları, iki ayrı siyasi sürece ayrılmakla birlikte, bir asırdan fazla hâkimiyetlerini korumuŖlardı. Nihâyetinde Beyliğin son Ulu Beyi Cüneyd Bey'in II. Murad zamanında haliyle birlikte 1426 tarihinde Aydınoğulları Beyliğinin siyasi ömrü de tamamlanmış oldu.

Aydınoğulları döneminde, tıpkı diğerk Türk Beylikleri gibi, Aydınoğulları Beyliği'nin idaresindeki yerleşim merkezlerinde ilim müesseselerinin bizzat beyler ve onların çevresinde bulunanlar tarafından kurulduğı görölmektedir.

Bilindiğı gibi Müslüman toplumlarında câmi, mescit ve zâviyeler halkın eğitim-öğretiminde önemli yer tutmaktadır. Özellikle bir hocanın bulunduğu her yerde ilim halkaları kendiliğinden şekillenmekteydi. İlim halkasının yanında, câmi vaazları ile hutbelerin, halkın eğitiminde rolü olduğunda bilinmektedir. Bu bağlamda Aydınoğullarının yaptırdıkları câmi ve mescitlerin de böyle bir fonksiyona sahip kurumlar olarak hizmet verdikleri görölmektedir. Bu ilmî hareketlilik, câmi ve mescitlerin tamamında değil de sadece şehrin merkezinde ya da nüfus yoğunluğunun görüldüğü yerlerde kendini göstermektedir.

Câmi ve mescitlerin halkın geneline açık faaliyetlerinin yanında, genelde sadece bağıllarına hizmet eden tekke ve zaviyelerde kendini göstermekteydi. Bu tekke ve zaviyeler temsil ettikleri herhangi bir tarikata mensûp olanların bir araya geldikleri kurumlardı. Bu bağlamda, Aydınoğullarının devrinde yirmi bir zâviye bulunduğu kayıtlarda görölmektedir.² Bu zaviyeler üzerinden bir taraftan tarikat mensûplarının eğitilmiş olduğuk, diğerk taraftan da gelen misâfir ilim adamlarından yararlanmak sûretiyle de ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü görölmektedir. Buna bir örnek olarak, İbn-i Battûta'nın, Tire'de Ahî Mehmed'izâviyesinde ziyaret edip onunla sohbet etmiş olması gösterilebilir.³

İlköğretimden yükseköğretime, hattâ daha sonraki çalışmaların yapıldığı müesseselere kadar bu kurumlar arasında bulunan *mekteb-i sıbyân*, *muallim-hâne* ve *medreseler* ile *dâri'l-huffâz*lardan, Aydınoğulları devrinde yapılmış olanları⁴ dönemin ilmî hayatındaki canlılığı göstermekle birlikte, bu canlılık dolayısıyla bölgede kültürel hareketlilik de artmış görünmektedir. Sadece bu ilim müesseseleri ile değil, aynı zamanda değişik tarikat zümreleri de farklı dergâh ve zâviyelerle kültürel ortamı zenginleştirmişlerdir.

Aydınoğulları zamanında; *Birgi*, *Tire*, *Ayasuluğ* ve *Güzelhisâr* (Aydın) önemli ilim merkezleri hâline gelmişti. Aydınoğulları Beyliği'nin kurucu beylerinden Mehmet Bey, yukarıda belirttiğimiz üzere, Tire'yi oğlu Süleymân-Şâh'ın idaresine vermişti.

² Mehmet Şeker, "Aydınoğullarının Kültür Hayatı ve Türkçeciliğı", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih ve Kültür Sempozyumu I: Aydınoğulları Tarihi*, (ed. Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat, Mehmet Şeker), TTK, Ankara 2013, s. 367.

³ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, (M. Şerif tercümesi), İstanbul 1333-1335, s. 334; Mehmet Şeker, *İbn Battuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisâdî Hayatı ile Abilik*, Ankara 1993, s.82, 87.

⁴ Mehmet Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, İstanbul 2006, s.236-243.

Süleymân-Şâh'tan sonra Tire bölgesi de önemli bir ilim merkezi hâline geldi. Bu dönemde faaliyete başlayan *İbn-i Melek Medresesi*, Osmanlılar zamanında da önemini korumaya devam etmiştir.

Bölgedeki ilim hayatının canlılığını, bu ilim merkezlerinde yetişen âlimlerin biyografilerinin incelenmesinden anlamak mümkün olmaktadır. XV. asrın birinci yarısında büyük âlimlerden biri olarak tanınan *Mollâ Yegân* ile *oğulları* ve Fâtih devrinin tanınmış bilginlerinden *Muslibiddin Mustafa*, Aydınöğullarının ilim merkezlerinde yetişmişlerdir⁵.

Mevlâna'nın torunu Ulu Ârif Çelebi'nin ya babası SultânVeled'in yönlendirmesi veya kendisine yapılan davetlere icabet etmesi sonucunda, Anadolu'yu dolaştığı bilinmektedir.

Aydınöğullarının baş şehri başlangıçta Birgi idi. Ârif Çelebi, Birgi'yi ziyaretinde Aydınöğlü Mehmed Bey (1308-1334) henüz kendi beyliğini kurmamıştı. Bu zamanda Mehmed Bey'in Germiyânoğullarına bağlı bir "Subaşı" olarak hizmet ettiği tahmin edilebilir. Aydınöğlü Mehmed Bey'in, Ârif Çelebi'den önce Mevlevîliğe intisâp ettiği, babası SultânVeled'in övücü sözlerinden de anlaşılmaktadır.⁶ Türk denizciliğinin önemli simâlarından biri olan Umur Bey'in de mevlevîliğeintisâbı olduğunu *Menâkıbu'l-Ârifîn*'de yazılanlardan öğrenmekteyiz. Umur Bey, rüyasında Ârif Çelebi'yi görür. Rüyasında Çelebi'nin ona şu beyiti okuduğu kaydedilmiştir. "*Kim cübbesinin kenarında, bizim koruma beratımızı taşısarsa, denizde ve karada nereye gitse kahraman olur ve saygı görür.*" Bu rüya üzerine Umur Bey'in Sakız adasını fethine muvaffak olduğu da kaydedilir.

Aydınöğullarının son dönemlerinde ve sonrasında görülen kültürel hareketlilik, Beyliğin ve coğrafyasının entelektüel bakımdan zengin bir ortama sahip olduğunu göstermektedir. *ŞihabüddinSivasî* ile hocası Muhammed, bu bölgede Zeynîliği temsil etmiştir. Böylelikle Aydınöğullarının ülkesi, ilmî ve kültürel açıdan daha da zenginleşmiş olmaktadır.⁷

Başta Aydınöğulları Beyliği'nin kurucusu olan Mehmed Bey olmak üzere, Beyliğin diğer beylerinin de ilim adamlarını korudukları ve sahip çıktıkları devrin kaynaklarına açıkça rastlanmaktadır. Aydınöğlü Beylerinin bu özelliklerinden dolayı da doğu da Moğol baskısından huzuru kaçan pek çok âlim ve mutasavvıf gelip Aydınöğullarının hâkimiyetindeki şehirlere yerleşmişlerdir. Bu arada eser veren bilginlerin, ya eserlerini bu Beyler adına ithaf ederek veya beylerin isteği üzerine müstakil risâle ve eserler kaleme alarak ilme hizmet ve katkıda buldukları görülmektedir.⁸

⁵ M. H. Yinanç, "Aydın", *İA*, c.II, Ankara, 1992, 63 b.

⁶ AhmedEflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, (çev. Tahsin Yazıcı), *ÂriflerinMenkîbeleri II*, İstanbul 1973, 309/87; Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, s.106-107.

⁷ Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Taribi Araştırmaları*, İstanbul 2005, s.395-412.

⁸ Şeker, "Aydınöğullarının Kültür Hayatı", s. 369.

Aydınoğulları Beyliğinin kurucusu Mehmed Bey'in ilme ve ilim adamlarına değer veren bir Bey olduğu açıkça anlaŖılmaktadır. Beyliği döneminde kendisinin de ilime merakı olan bir kiŖi olduğu ve ilim ile uğraŖtıđı devrinin âlimlerinden dersler aldığı kaydedilmektedir. Bunların baŖında kuŖkusuz devrin meŖhûr fıkıh âlimlerinden olan Kâdıİbn-i Melek gelmektedir.⁹

Aydınoğulları devrinin en önemli özelliği Türkçenin önem kazanması ve bir bilim ve kültür dili olarak yaygınlaŖmaya baŖlamasıdır. Bu bağlamda Aydinoğlu Umur Bey devrinde, *Sübeyl-ü Nevbahar* adlı mesnevînin *Mesud b. Ahmed* tarafından Farsça'dan Türkçe'ye çevrildiğini; yine aynı mütercim *Beydabâ*'nın meŖhûr eseri *Kelile ve Dimne*'yi de Farsça'dan Türkçe'ye çevirdiği görölmektedir. Ayrıca Tıp ilmine dair *Câmi'-ı Müfredâtu Edviyeve'l-Ağziye*'nin de bu devirde Türkçe'ye çevrildiği görölmektedir.¹⁰

Aydinoğlu Mehmed Bey'in oğlu İŖâ Bey'in, devrinin ilim ve edebiyat dili olan Arapça ve Farsça'yı öğrendiğine dair kayıtlar bulunmaktadır¹¹. İŖâ Bey'in çevresinde gerek müslim gerekse gayr-i müslim birçok ilim adamının varlığı da dikkat çekmektedir. MeŖhûrtabib *Hacı PaŖa* bunlardan biridir. Ayrıca Türk edebiyatında ilk *İskender-nâme*'siyle tanınan divânŖâiri Ahmedî'nin (ö.815/1412-1413) Aydinoğulları ile bağlantılı bir Ŗâir olduğu da bilinmektedir.¹² Ahmedî'nin, Arapça ve Farsça manzûm bir lugat olan *Mirkâtü'l-Edeb* ve buna bağlı olarak *Mizânü'l-Edeb*'i ile *Mi'yâriü'l-Edeb* adlı eserlerini Aydinoğlu İŖâ Bey'in oğlu Hamza Bey için kaleme aldığı görölmektedir¹³.

Türkiye Selçukluları zamanında bilim dilinin Arapça oluşunun yanı sıra, bürokraside de Farsça'nın kullanılıyor olması neticesinde Türkçe bir hayli gerileme yaŖamıŖtı. Fakat XIV. yüzyıla gelindiğinde Moğol istilasının bir sonucu olarak Yakın-Doğu'nun genelinde, özellikle de Anadolu'da Arapça ve Farsça gerilemiŖ, Türkçe önem kazanmaya baŖlamıŖtır. Bu geliŖmeyi en net bir biçimde Anadolu Türk Beylikleri bünyesinde yürütölen ilmî faaliyetlerde görölmektedir. Bu dönemde Beylikler bünyesinde Türkçeye verilen önemin artmasıyla birlikte birçok Türkçe eser kaleme alınmıŖ ve bazı dillerden çeviriler de yapılmıŖtır. Türkçe, artık, Anadolu'da bir ilim dili olma yolunda önemli adımlar atmaktaydı. Bu bağlamda en önemli geliŖme de Aydinoğlu Beyliği bünyesinde görölmektedir. Aydinoğullarının ilime ve kültüre önem veren hükümdarları döneminde pek çok Türkçe eser kaleme alınmakla beraber, Arapça ve Farsça yazılmıŖ pek çok eserde Türkçe'ye çevrilmiŖtir. Türkçe'ye verilen önem ağıısından Aydinoğulları Beyliği, müstesna bir yere sahiptir. İslâm

⁹ Mehmet Ŗener, "İbn Melek'in Hukukî Yönü", *Türk Kültüründe Tire*, (haz. Mehmet Ŗeker), Ankara 1994, s. 367; Mustafa Baktır, "Tireli İbn Melek ve İlmî Muhiti Hakkında Bazı Tespitler", *Türk Kültüründe Tire*, (haz. Mehmet Ŗeker), Ankara 1994, s.176.

¹⁰ Ŗeker, "Aydinoğullarının Türkçeciliği", s.370.

¹¹ Ŗeker, "Aydinoğullarının Türkçeciliği", s.371.

¹² Ŗeker, "Aydinoğullarının Türkçeciliği", s.370.

¹³ Ahmedî, *İskendernâme*, (inceleme-tıpkıbasım İsmail Ünver), TDK, Ankara 1983, s.6.

devletlerinin hâkimdarları düşünöldüğünde, hemen tamamı için ilmîn ve âlimin hâmisi oldukları ifadesi kullanılabilir. Kezâ bu ifade, daha net karşılığını XIV. yüzyılda kurulan Türk beyliklerinde bulduğu da söylenebilir. Ancak bu ifade esâs karşılığını Aydınöğulları Beyliği'nde ve onun devletleştiren Aydınöğlü Mehmed Bey de bulmaktadır. Bu özelliğinden dolayı da Aydınöğulları'nda ilmî ve kültürel canlılık had safhada kendisini göstermektedir. Örneğın; İbn-i Battûta'nın şâhit olduğu Yahûdi hekim konusu ve yine Battûta'nın gözlemlerinden öğrenilen Mehmed Bey'in İbn-i Melek'e olan hürmeti, hâkimdarın ilme verdiğı değeri açıkça göstermektedir.

2. İzmir ve Çevresinin Osmanlı Hâkimiyetine Giriş

Aydınöğullarının Osmanlı hâkimiyetine kesin bir biçimde katılması, Sultân II. Murad zamanında, 1426 senesinde vukû bulacaktı. Bu tarihte Aydınöğullarına ait tüm topraklar Osmanlı devletine dâhil edilmişti. Osmanlı yönetimi de Aydınöğullarından hareketle, "Aydın İli" adıyla bir eyalet oluşturmuşlar ve bu eyâletin de merkezini, biraz da eski geleneğı kırma gayretiyle "Birgî" yerine, "Tire" olarak belirlediler. Aydın İli adını bugün şehir adı olarak taşıyan Aydın ise, bu eyaletin bir kazâsı, olarak "Güzelhisâr" adıyla anılmaktaydı. Yakın civarda bir başka Güzelhisâr daha bulunduğu için buraya *Güzelhisâr-ı Aydın* adı verilmişti. Bu isim zaman içinde sadece Aydın'a dönüşmüş ve Aydınöğlü Türkmenlerinin Batı Anadolu'ya taşdııkları ad, bu şehrin adı olarak varlığını korumuştı.

Aydınöğulları sürecinden sonra Osmanlı hâkimiyeti altında sadece bir kazâ olan Güzelhisâr-ı Aydın, buna rağmen, oldukça hareketli ve canlı bir belde olarak göze çarpmaktadır. Aydın İli, Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra Aydın Sancağı, Menteşe Bölgesi Menteşe Sancağı, Denizli ise Lazıkıyye Kazası adı altında Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olan Kütahya Sancağı'na bağlanmıştır. Osmanlı idârî yapısını en iyi şekilde yansıtan tahrir defterlerine bakılarak, bölgenin XVI. yy'daki idârî yapısı ve zaman içerisinde bu yapıda meydana gelen değışiklikleri görmek mümkündür.

Aydın İli'nin, Aydın Sancağı olarak Osmanlı idârî teşkilatlanmasında adı geçen şehir, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı vilâyetler içinde görölmektedir. XV ve XVI. yy'da Anadolu Eyaleti'ne bağlı Aydın Livası içerisindeki bağlı kazâlar ise şunlardır: *Tire, Birgî, Güzelhisâr, Sultânhisâr, Kestel, Arpaç, Bozdoğan, Yenişehir, Sart, Alaşehir, İzmir, Urla, Çeşme ve Ayasluğ*. 16. yüzyılın ikinci yarısında Aydın Sancağı'nın sahil kesimindeki bazı kazâlardan "Kaptanpaşa" adı verilen yeni bir eyalet teşkil edildi. İzmir, Ayasuluk, Çeşme ve Söke kazâları *Sığla Sancağı*'na bağlandı. XVII. yy'da Tire'nin Sancak merkezi, Güzelhisâr'ın (Aydın) ise kazâmerkezi olduğu görölmektedir. XVII. yy'da Aydın Sancağı'ndakikazâ sayısı artmış, eski kazâlara *Bayındır, Balyambolu, Keles, Köşk, Amasya* ve *İnegöl* kazaları da eklenmiştir. Dönemin diğeri bir kaynağı olan *Cihânnüma*'da ise Aydın Livası'nın sınırları ve kazaları şu şekilde verilmiştir: Kuzeyde; *Manisa*, batıda *Sığla*, güneyde *Menteşe*, Doğuda ise; *Kütahya*. Kazalar; *Arpaç, Alaşehir, Amasya, Ortakçı, Ayasuluğ* (Sığla'ya tâbi), *İnegöl* (Aydın), *Balyambolu, İnebayındır, Birgî, Bozdoğan, Tire, Sart, Sultânhisârı, Karacakoyunlu* (diğeri adı Tire Bölmesi), *Kestel* (diğeri

adı Nazlı), *Keles, Güzelhisâr, Köşk, Vakıf, Yenişehir, Gönük, Kestre, Bayramoğlu* (Karakoyunlu).

Güzelhisâr-ı Aydın'da Osmanlı tarihi boyunca ilmî ve kültürel hareketliliğin, emsâli beldelerin çok ilerisinde olduğu görölmektedir. Ve bunun temel birkaç sebebi bulunmaktadır. Birincisi, bölgede Aydınoğullarının baŖlattıđı ilmî faaliyetlerin Osmanlı sürecinde temel teŖkil etmesi ve artarak devam etmiŖ olmasıdır. İkinci temel sebep ise bölgenin sahip olduğu geniŖ tarım arazileri ve ticaret yolları üzerinde olması, bölgeyi yaŖanır bir coğrafya kılmıŖ; pek çok kiŖi için cazibe merkezi hâline getirmiŖti. Bu özelliği mutasavvıf ve âlimler için de geçerli olmuŖ, bölgede istikrarın ve güvenin hâkim olduğu her dönemde ilmî ve tasavvufi faaliyetler canlılığını korumuŖtur.

Aydınoğulları döneminde üç önemli Ŗehir dikkat çekmektedir. *Birgi, Tire ve Ayasuluğ (Selçuk)*:

Birgi: Yönetim merkezidir.

Ayasuluğ (Selçuk): İsa Bey'den sonra yönetim merkezi haline gelmiŖtir. Limana yakın bir ticaret merkezidir.

Tire: İlme düşkün olan hanedan üyesi mensubu Süleyman Ŗahında bulunduğu Ŗehir Tire'dir. Birgi ve Ayasuluğ arasında daha güvenli bir yer olan Tire önemli bir ilim merkezidir.

Tire'nin o dönemki yapısında Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Tire'de çok fazla medrese olduğundan bahsetmiŖtir. Aydınoğulları, kati olarak Osmanlı hakimiyetine 1426 yılında girmiŖtir. Aydın vilayetini merkezi haline gelen Tire, bu ilmi canlılığını devam ettirmiŖtir. Bundan sonra Osmanlı'nın bir coğrafyasının olması ve Osmanlı payitahtının Bursa'da bulunmasından dolayı Tire'deki bu ilmi hareketlilik Bursa'ya doğru akmaya baŖlamıŖtır.

Örneğin; Candaroğullarından Kastamonu bölgesindeki ulemalarda veya baŖka yerdeki ulemalarda aynı Ŗekilde Bursa'ya gitmeye baŖlamıŖlardır. Bu zamanda Tire'de de alimlerin de aynı Ŗekilde transfer olduğu görölmektedir.

Bu alimler içerisinde çok fazla alim olduğu görölmektedir. Fakat önemlilerine bakacak olursak; Molla Yegan, Kestelli, Dede Ömer RuŖeni, Ŗeyhi gibi birçok alimi görmekteyiz.

3. Tire'den Bursa'ya Giden Alimler

3.1. Ahi Yusuf

Aslen Aydınlı bir alim olan Ahi Yusuf Efendi, Aydın medreselerinde ilmi eğitimi tamamladıktan sonra tahsiline devam etmek için İran'a gitti ve burada uzun yıllar kalarak bir evlilik yaptı. Daha sonra Anadolu'ya tekrar dönen Ahi Yusuf, Trabzon medreselerinde müderrislik yaptı. Buradaki mollalarla geçinemediği için görevinden azledilen Ahi Yusuf daha sonra Bursa'ya geldi, belli bir süre burada ilim

ile iştgal ettikten sonra 1529 yılında Bursa'da vefat etti. Miftah-i Ulum isimli esere bir şerh yazdığı bilinmektedir.¹⁴

3.2. Ahmed Efendi

XVII. yūzyıl Aydın ulemasıdır. Aydın medreselerinde kendisini yetiřtirdikten sonra burada belli bir sūre mūderrislik yapmıřtır. Daha sonra ise Bursa Mollalıđı'na tayin edilmiřtir. Burada yařadıđı tatsız bir olay dolayısıyla gōrevinden azledilmiřtir. Bu olayın ūzerine fazla yařamayan Ahmet Efendi, 1687 senesinde vefat etmiřtir.

3.3. Ayasuluk Őelebisi Mehmed

Bu devrin ilmiyle amel eden, fazilet ve kerem sahibi ālimlerinden biri de AyasulukKadısı'nın ođlu olan ve Ayasuluk Őelebisi namıyla meřhur olan Mehmed Efendi'dir. Merhum fazilet ve zekā sahibi biriydi. Tabii bir kuvveti ve yetenek gūzelliđi vardı. Daima ilim ve ibadetle meřguldū. Yaratılmıřlardan uzak durarak nefisini olgunlařtırmaya yōnelmiřti. Molla Yegān'dan ders aldıktan sonra Ađras Medresesi'nde mūderris oldu. Orada mūderrisken Hocazāde ve İyās Efendi ondan ders aldı. İbnū's-Sā'āti'ninel-Mecma' adlı eserine řerh yazdı. Bu řerh çok deđerli bilgileri iĉeren būyuk bir eserdir. Eser aynı zamanda *el-Hidāye* řerhlerinden alıntılarını da iĉermektedir. Kitabının sonunda ise bu kitaba dair mūellifle ayrı dūřtūklere hususları zikretmiřtir.¹⁵

3.4. Dede Ömer Ruřenī

Dede Őmer Ruřenī iĉin Aydın'ın yetiřtirdiđi en būyuk deđerdir demek yerinde olacaktır. XV. yūzyıl tasavvufunun zirve simgelerinden olan Dede Őmer Ruřenī Gūzelhisarlı'dır. Gūzelhisar-ı Aydın'da dođan Dede Őmer Ruřenī, Aydın Halvetiyye tarikatının en būyuk řeyhlerinden birisidir. Daha ĉok řiirlerinde kullandıđı Rūřenī mahlasıyla tanınmaktadır. Asıl adı Őmer, lakabı Dede, kūnyesi Ali ibnūbinti Umur Bey'dir. Babası hakkında bilgi bulunmadıđı gibi anne tarafından dedesi olan Umur Bey'in de hangi Umur Bey olduđu belli deđildir. Hayatıyla ilgili en geniř bilgiyi veren son devir kaynaklarından *Tuhfetū'l-mūcābidin*'e gōre dedesi, Yıldırım Bayezid'in emīrlerinden Kara Timurtař Pařa'nın ođlu Gazi Umur Bey'dir; ancak *Lemezāt*'ta Aydın ođlu Umur Bey olduđu belirtilmektedir. Kendi ifadesine gōre Aydın-ili'nden olan ve bu sebeple Rūřenī mahlasını kullandıđını belirten řairin dedesinin, bōlgede Osmanlılar'dan ūnce hūkūm sūren Aydınođulları sūlalesinden elli yıl ara ile beylik yapan iki Umur Bey'den biri, kuvvetli bir ihtimalle de birincisi olabileceđini kabul etmek daha uygun gōrūnmektedir.¹⁶

Tasavvuf, hak ve hakikat vadisinde yūce mertebelere ulaşmış bir zattır. İlk ilim tahsili iĉin Bursa'ya gitti. Dede Őmer Ruřenī burada şehrin cezbisine kapılıp ilim

¹⁴ Ramazan Ergun, *Aydın'ı Anlatanlar*, s.152.

¹⁵ Tařkōprūlūzāde Ahmet Efendi, *eř-řakā'iku'n-Nu'māniyye fi Ulemāi'd-Devleti'l-Osmāniyye, Osmanlı Ālimleri*, İstanbul 2019, s.170.

¹⁶ Mustafa İsmet Uzun, "Dede Őmer Ruřenī", *Tūrkīye Diyanet Vakefi İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, s.81-83.

yolundan çıkmıŖtı. Süfli arzularının peŖine düŖen Dede Ömer RuŖenî edindiği kötü arkadaşlar sebebi ile kötü alışkanlıklar edindi. İçkiye, zevke ve safa hayatına meyletmeye baŖladı. Buradaki tahsil hayatı sırasında geçici gösteriŖ ve arzuların, heva ve hevesin pençesine düŖtü. Bu bedbaht hayatına rağmen ilmi faaliyetlerine de devam ediyordu. Bir müddet sonra Bursa YeŖil Medrese'ye (Sultan Medresesi) müderris olarak tayin edildi. Burada yasak bir aŖk hikâyesi yaŖamaya baŖladı. Bu olay üzerine görevinden azledildi ve Bursa'yı terk etti. Özünde iyi niyetli ve temiz bir insan olduğu için bu kötü alışkanlıklarından piŖman olmuş, tövbe etmiŖ ve Bursa'dan uzaklaŖmıŖtı. Bu kötü tecrübeleri onu tasavvufi hayata yakınlaŖtırmıŖtı. Bursa'yı terk ederek Konya Karaman'a gitmiŖ, burada bulunan ve devrin büyük sufilerinden olan yine bir Aydınlı Ŗeyh ve Dede Ömer'in de kardeŖi olan AlaaddinAydını Efendi'ye intisap ederek geçmiŖte yaptığı bütün günahlara tövbe etmiŖ ve yeni bir hayata baŖlamıŖtı¹⁷.

Karaman'da geçmiŖinden kurtulan Dede Ömer, Anadolu'dan iyice uzaklaŖmak istemiŖ ve Azerbaycan'a giderek burada büyük sufiSeyyid Yahya-yıŖirvani'ye intisap etmiŖti. Halvetî tarikatının büyük Ŗeyhlerinden olan Yahya Efendi'nin yanında Halvetilik'te büyük yol kat etmiŖti. Seyr-i sülükunu burada tamamlayan Dede Ömer RuŖenî, Ŗirvani'den icazet alarak irŖad faaliyetlerinde bulunmak için Akkoyunlu Devleti'nin önemli Ŗehirlerinden olan Gence, Tebriz ve Karabağ'ı tasavvufi irŖad faaliyetlerinde bulundu. Kısa sürede kendisini sevdiren Dede Ömer RuŖenî, "RuŖenî" mahlasını burada aldı. Farsçanın etkin olduğu bu çevrelerde Farsça "RuŖen", "aydın" manasına gelmekteydi. O da Aydın İli kökenli bir kiŖi olarak memleketinin isminin manasının Farsça karŖılıđını kendine isim olarak kabul etmiŖti. Kısa sürede Akkoyunlu ülkesinde Ŗöhreti yayılmıŖ büyük bir Halvetî Ŗeyhi hâline dönmüŖtü. Onun Ŗöhreti sarayın da dikkatini çekmiŖti. Dede Ömer bir taraftan buralarda Sünniliğin yayılmasına hizmet eden müessir bir Ŗeyh olarak vazife yaparken bir taraftan da öncekilerin aksine ilâhî nitelikte dinî-didaktik Ŗürler yazmaya baŖladı. Ŗeyhinin vefatından sonra da onun yerine geçti. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın eŖi Selçuk Hatun'un yaptırdığı zaviyeye davet edilmiŖ ve irŖad faaliyetlerini burada sürdürmesi istenmiŖtir. Burada çok geniŖ çevrelere ulaŖan Dede Ömer RuŖenî, devrin en büyük mutasavvıfları arasında yer aldı.

Dede Ömer RuŖenî vefatından on beŖ gün önce talebeleriyle topluca sohbet etti. Sonra tek tek el sıkıŖarak vedalaŖtı. Artık bu vedalaŖmadan sonra sohbetlere katılmadı. Vefatına kadar talebesi ve halifesi olan İbrahim GülŖenî hizmetinde bulundu. 892/1486 yılında Tebriz'de vefat etti. Kabri Tebriz'de uzun süre hizmet verdiği Selçuk Hatun Dergâhı'nın haziresindedir. Tacu'tTevarih'de ölüm tarihine iŖaret eden tarih manzumesi Ŗöyle zikredilir:

Bilimle dini güneŖi hazreti RuŖenî Ecel bir bakınca ona, öldü aŖşamleyin O'na dedim: "Gece gözlerime uyku indi" Nedir ki senin tarihin ölüm ölüm dedim (Çist tarh-ı güfta mevt mevt).

¹⁷ İA, IX, s.82.

Ahlaki ve tasavvufi manzumelerinden bazıları “Asar-i Aşk” adıyla yayınlanmıştır.

Mevlana’ya karşı çok hürmetkâr olan Ruşenî’nin gazelleri ve tuyuğları vardır. Sufiyane eserler arasında, Akşemseddin’in halifelerinden İbrahim Tennuri’ninGülzar-ı Manevî’siAbdurrahman Karahisar’ınVahdetname’si, Aydınlı Ruşenî’nin Mesnevî’leri ile Diyarbakırlı Halili’ninFirkatname’si sayılabilir.

Dede Ömer Rûşenî Uzun Hasan’ın vefatından sonra (1478) oğulları Sultan Halil (1478) ve bilhassa Akkoyunlular’ın en büyük hükümdarlarından, âlim ve sanatkârların koruyucusu olan Sultan Yâkub (1478-1490) zamanlarında da aynı saygı ve itibarı gördü. Kendisi de şair olan Sultan Yâkub çeşitli ihsanlarla daima Rûşenî’nin hizmetinde bulunarak Cihan şah Hankahı’nı ona tahsis etti (Muhyî, s. 91; Uzun, Dede Ömer Rûşenî, s. 32-33). Dede Ömer Rûşenî Farsça bir şiiriyle övdüğü bu hükümdar zamanında Tebriz’de 892’de (1487) vefat etti ve tekkesinin haziresindeki türbeye defnedildi. Rûşenî’nin hayatındaki bu son yirmi yıllık Tebriz devresi, onun tasavvufi şöhretinin gittikçe artan bir şekilde yayıldığı, tasavvufi mesnevilerini kaleme aldığı, şair olarak da ününün arttığı, hatta yazdığı şiirlerin diyâr-ı Rûm’a ve İstanbul’a kadar ulaşıp onlara nazîrelerin yazıldığı bir devredir. Ayrıca Halvetiyye’ninRûşeniiyye kolunu kendi adlarıyla Kahire’de devam ettirecek olan İbrâhimGülşenî (Gülşeniiyye), şeyh Demirtaş (Demirtaşiiyye) ve şâhin Halvetî gibi büyük şahsiyetleri de bu sırada yetiştirmiştir. Rûşenî’nin tasavvufi bakımdan diğer bir özelliği de Halvetiyye tarikatının esaslarından biri olan “esmâ-i seb’a”yı on ikiye çıkarmış olmasıdır¹⁸.

Rûşenî’nin divanında yer alan şiirleri onun kuvvetli bir divan şairi olduğunu göstermektedir. Dinî-tasavvufi konuları ise Mevlânâ’nın Mesnevî’sinden hareketle didaktik tarzda yazdığı telif-tercüme mesnevilerinde ele almıştır. Eski Anadolu Türkçesi ile Âzerî Türkçesi özelliklerinin i ie bulunduğu şiirlerinde açık ve nükteli bir anlatım, didaktik fakat samimi bir eda hâkimdir. Rûşenî’nin şiirleri arasında münâcâtları ile na’tlarının ayrı bir yeri vardır. Divanı ve mesnevileri içine âdeta serpiştirilmiş bir halde bulunan bu manzumelerde sıcak bir lirizm, samimi yakarışlarla ilâhî aşk ve Allah’a yakınlık duyguları işlenmiştir. Miskinliknâme’nin başındaki uzun münâcât bunların en güzel örneklerinden biridir. Kaside, gazel, rubâi ve beyitler halindeki na’tları ise onun şairlik kudretini ortaya koyan parçalar olarak daha da deđerlidir¹⁹.

Ömer Ruşenî’nin beş kaside, yüze yakın gazel, beş terci-i bend ve yüzden fazla kıtayı içine alan Divanı ile bazı beyitlerinden meydana gelen matbu Asar-i Aşk’ı dışında diğer mesnevileri şunlardır:

- 1- Ney-Name
- 2- Miskin-Name
- 3- Silsile-Name

¹⁸ İA, IX, s.82.

¹⁹ İA, IX, s.82.

4- Çoban-Name

5- Kalem-Name

6- Kıssa-Name²⁰

Dede Ömer Ruşenî birçok değerli adam yetiştirdi. Bunlar arasında Diyarbakırlı İbrahim Gülşenî, Timurtaş Efendi ve Şahin Efendi vardır. Ayrıca Urla Kuşçular Köyünde kabri bulunan Pir Efendi'yi de buraya irşad vazifesi ile Tebriz'den o göndermiştir.

Dede Ömer Ruşenî'nin yetiştirdiği zatların en büyüğü ve meşhuru hiç şüphesiz Halvetî tarikatı Gülşenî kolunun kurucusu İbrahim Gülşenî'dir. Kitab-ı Manevi veya Mesnevi-i Manevi isimli bir eseri olan Gülşenî Mısır'da vefat etmiştir ve orada medfundur.

Mevlana Celâleddîn-i Rûmî'nin:

Dîdem ruh-ı hüb-ı Gülşenîrâ

An çeşm-i çerağ-ı Ruşenîrâ

“Ben Ruşenî'nin çerağa benzeyen didarında Gülşenî'nin güzel yüzünü gördüm.” beytiyle Ömer Ruşenî ve İbrahim Gülşenî'nin zuhurunu keramet olarak üç yüz sene önce keşfettiği söylenir ve kabul edilir.

İbrahim Gülşenî, Diyarbakırlı olup bir mürşid aramak için Maveraü'n-Nehir taraflarına doğru yola çıktı. Tebriz'den geçerken Uzun Hasan'ın Kazaskeri Molla Hasan'ın teşvik ve tavsiyesiyle Hükümdar'ın nişancılığına tayin edildi. Bu görevi esnasında, Dede Ömer Ruşenî'ye rastlamasıyla vazifesinden çekilerek Ruşenî'ye mürit oldu. Şeyhinin vefatı üzerine de yerine geçerek halifesi oldu. İsmail Safavî, Gülşenî'yi Şiiliğin yayılmasına engel olarak gördüğü için idam ettirmek üzere hapsettirdi. Zindan muhafızı Gülşenî'nin müritlerinden birisi olduğu için onun yardımı ile hapishaneden çıkarak Tebriz'den ayrıldı. Memleketi olan Diyarbakır'a geldi. Oradan da Mısır'a hicret etti.

Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı alınca İbrahim Gülşenî'ye çok çok hürmet göstermiş ve dergâh yapılmak üzere arazi vermiştir. Müritlerin de yardımı ile bu araziye bir tekke yaptırılmıştır. Şeyh Gülşenî 1533–1534 yılında vefat edince bu tekkenin türbesine defnedilmiştir.

3.5. Ehlice Muhyiddin Efendî

Tire'nin yetiştirdiği XVI. yüzyıl âlimlerinden olan Muhyiddin Efendî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun sadece İstanbul Kürkcübaşı Medresesi, Vardar Medresesi, yine İstanbul'da Piri Paşa Medresesi'nde son olarak da Bursa Sultan Medresesi'nde müderrislik yaptığı bilinmektedir. Muhyiddin Efendî, 951/1544–1545 tarihinde vefat etmiştir.

²⁰ Ergun, *Aydın'ı Aydınlatanlar*, s.45.

3.6. Karadede Kemaleddin

Tire'nin Karakadı Medresesi müderrisliğinin ardından, İznik Süleyman Paşa, Merzifon Çelebi Mehmet, Diyarbakır Hüsrev Paşa, Bursa Bayezit Paşa medreselerinde görev yapmıştır. Son olarak Bursa Muradiye medresesinde görev almış ve Diyarbakır, Kefe ve Halep kadılıklarında bulunmuştur. Karadede Kemalettin Efendi'nin "Dede Cöngü" adlı eseri vardır. Mezarı, Bursa'da Emir Sultan Türbesi yakınındadır.²¹

3.7. Mehmed şah

Bu devrin değerli âlimlerinden biri de Mehmed şah bin Molla Yegân Efendi'dir. Bursa Sultâniye Medresesi'nde müderristi. Daha sonra aynı şehirde kadılık görevine getirildi. Kadılığı sırasında da vefat etti.²²

3.6. Mevlânâ Kestelli Mûslihiddîn

Aydın'ın Nazilli İlçesinin Kestel Köyünde doğan Mûslihiddîn Efendi, Osmanlı ilim dünyasının sayılı şahsiyetleri arasında bulunmaktadır. İlk eğitimi Aydın medreselerinde tamamlamıştır. Mûslihiddîn Efendi, daha sonra ilim tahsiline devam etmek için Bursa'ya gitmiştir. Bursa'da devrin meşhur âlimlerinden olan Mevlâna Hızır Bey'den ilim tahsil etmiştir. Mûslihiddîn Efendi, eğitimi tamamladıktan sonra aynı medresede ders vermeye başlamıştır. Mûslihiddîn Efendi'nin devrinin Osmanlı âlimleri içinde hatırı sayılır bir yeri bulunmaktaydı. Bursa'da sürdürdüğü ilmî faaliyetlerden sonra bürokraside görev almış, uzun yıllar Mudurnu ve Dimetoka Kadılıklarını yaptı. Ancak ilmî faaliyetlerden aldığı haz peşini bırakmamıştı. Bu arzusunu merkeze arz edince İstanbul'da bulunan Sahn-ı Seman Medresesi'nde ders vermek üzere görevlendirilmişti. Belli bir süre müderrislik yaptıktan sonra sırasıyla önce Edirne sonra ise İstanbul Kadılığı yaptı.

İstanbul Kadılığı zamanında iyice tanınan Mûslihiddîn Efendi, sarayın da dikkatini çekmeye başlamıştı. Sultan Fatih'in emiri ile kazaskerliğe getirilmişti. Bu şekilde ilmî bürokraside yükelebileceği en üst seviyeye ulaşmış oldu. Fatih Sultan Mehmed Han'ın son dönemlerinde Karamanî Mehmed Paşa'nın veziriazam olmasıyla Mûslihiddîn Efendi için artık zor günler başlamıştı. Karamanî Mehmed Paşa büyük ölçüde Mûslihiddîn Efendi'nin yetkisini daraltmak için kazaskerliği, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye böldü. Mûslihiddîn Efendi, Rumeli Kazaskeri olarak atanırken; Anadolu Kazaskerliğine ise Hacı Hasanzade Mehmed Efendi getirildi. Sultan Fatih'in himayesinde bulunan Mûslihiddîn Efendi, Fatih'in ölümünden hemen sonra 886/1481 yılında Kazaskerlik görevinden azledilmişti. Bundan sonra İstanbul'da yaşamaya devam eden Mûslihiddîn Efendi 901/1495 yılında İstanbul'da vefat etmişti.

²¹ A. Munis Armağan, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012, s.199.

²² Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *eş-şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri*, İstanbul 2019, s.144.

Mûslıhıddın Efendi, ilme çok düſkün bir kiſiydi. Fakat ulema sistemi içerisinde kimseye minnet etmediği için kendine bir üstad bulamamıſtı. Bunun için de medresede tutunamadı. Bürokratik kabiliyetleri daha geliſkin olan Mûslıhıddın Efendi, burada güzel hizmetlerde bulundu. Bu yolla da kendini sultana sevdirmiſti. Ancak bürokrasi içinde de onun sultana yakınlığı diğer ulema ve ümera tarafından kıskançlık duyulmasını tetiklemiſti. Bu sebeple de koruyucusu olan sultan ölürlölmez de görevinden azledilmiſti. Osmanlı bürokrasisi ve ilim dünyasının önemli şahsiyetlerinden olan Mûslıhıddın Efendi, ardında pek çok kıymetli eser bırakmıſtı. Bunlar:

- 1- Œerh-i Akaid Haſıyesi
- 2- Risale fı Cihet-i Kible
- 3- Mevakif'in yedi maddesine Haſıye
- 4- İzzi'ye Haſıye
- 5- Sadru's Œeria'nın Mukaddemat-ı Erbaası'na Haſıye
- 6- "... fesuhkanlieshabi's sair" ayetinin tefsirine dair risale
- 7- Risale Œerh-i seb'a eſkâl
- 8- Risale ala Vıkaye fı Kavlihi Sal ila Tethar²³

3.7. Muhammed Bin Beſir

Bu devrin fazilet sahibi ve değerli âlimlerinden biri de Muhammed bin Beſir Efendi'dir. Memleketinden Bursa'ya göçtü. Buradaki Sultan Bayezid Medresesi'ne yerleſti. Önceleri oranın aylak öğrencilerinden biri iken daha sonra terfi ederek orada yaſayan öğrencilerden biri hâline geldi. Ardından aynı medresede muıd oldu ve nihayet müderris oldu. Müderrislik yaparken de vefat etti. Muıd olduğu sırada SeyyidŒerif'inHâſıyealâŒerhi'l-Metâli' adlı eserini otuz altı sefer okuttu.²⁴

3.8. Molla Yegân

Aydın'ın yetiſtirdiđi önemli fıkıh âlimlerinden olan Molla Yegân, âlim bir aileye mensuptu. Çocukluğunu Aydın'da geçiren Molla Yegân, temel eğitimini de Aydın medreselerinde tamamladıktan sonra Bursa'ya gitmiſti. Bursa'da Molla Fenârî'ye talebe olma fırsatı bulan Molla Yegân, buradan icazet aldı. Molla Fenârî, Molla Yegân'ı çok sevmiſti. Onu yeğeni ile evlendirmek istedi. Ancak Molla Yegân, gönlünün baſka bir hocasının kızından yana olduğunu söylemesi ve onunla da evlenmesiyle Molla Fenârî ile arası açılmıſtı²⁵.

Molla Yegân uzun yıllar Bursa'da farklı medreselerde müderrislik yapmıſtı. Daha sonra ise kendi adıyla anılan medresede müderrislik yapmıſtı. Molla Fenârî sağ olduğu müddetçe hep geri planda kalan Molla Yegân, Fenârî'nin ölümünden sonra

²³ Ramazan Ergun, Aydın'ı Aydınlatanlar, s.80.

²⁴ Taſköprülüzâde Ahmet Efendi, *eſ-Œakâ'iku'n-Nu'mâniyye fı Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri*, İstanbul 2019, s. 144-146.

²⁵ Hoca Saadeddinefendi, Tâcû't-Tevârih, v, s.66.

Bursa’da Baş Mudderrisliğe ve Kadılığa yukseltilmişti. Oldukđa başarılı bir âlim ve adil bir kadı olan Molla Yegân kısa sürede kendisini Sultan II. Murad’a sevdirmeyi başarmıştı. Sultan II. Murat, Molla Yegân’ın sohbetlerinden büyük zevk alır ve takip etme gayreti gösterirdi. Sultan Murad Han’ın onun sözlerini önemsemediği, kritik konularda onun fikirlerine başvurduğu da bilinmektedir. II. Murad zamanında Molla Yegân, şeyhu’l-İslamlığa kadar yükselmişti. Böylece o, Osmanlı’nın üçüncü şeyhu’l-İslamı olmuştu.

İlerleyen yıllarda hacca giden Molla Yegân, burada Osmanlı ilim dünyasının önemli simalarından biri olacak olan Molla Gürani ile tanışmıştı ve onu alıp Bursa’ya getirmişti. Molla Yegân, Molla Gürani’yi iltifat dolu sözlerle Sultan II. Murad’a takdim etti. Sultan II. Murad, hem Molla Yegân’a güvendiği için hem de Molla Gürani’deki cevheri gördüğu için Molla Gürani’yi kabul etti. Daha sonra onu oğlu şehzade Mehmed’e ders vermesi için görevlendirdi.

Molla Yegân, 1453 senesinde Bursa’da vefat etti. Yıldırım Beyazıd Külliyesi içindeki hazireye defnedildi. Daha çok talebe yetiştirmekle meşgul olan Molla Yegân, kitap yazmaya pek fırsat bulamamıştır.

3.9. Neccarzade Mehmed

1544 yılında İbni Melek Medresesi müderrisi oldu. Daha sonra Bursa Hamza Bey, Edirne Halebi, Sofya Sofu Mehmet Paşa ve İstanbul Abdüsselam medreselerinde görev yaptı.

3.10. Ömer Sükûfî

Baba Nakkaş soyundan olan Ömer Sükuti Efendi 1608 yılında Tire Kadısı olarak görev yapmıştır. Ayrıca, Bursa Yıldırım Han, İstanbul Merdümiye ve Sitti Kadın Medreselerinde müderris olarak çalıştır. Ömer Sükuti Efendi, 1606 yılında Trablusşam, 1607’de Rodosçuk, 1610’da Konya, 1617’de de Kütahya kadılıklarında bulundu. 1619’da vefat etti.²⁶

3.11. Pepki Latif Efendi

Abdüllatif Efendi, kekeme olduğu için halk arasında daha çok “Pepki” olarak tanınmıştır. Pepki Efendi, önce Molla Arap daha sonra da İbni Melek Medresesi müderrisi olarak görev yapmıştır. Daha sonra, sırasıyla, İstanbul Koca Mustafa Paşa, Bursa Molla Yegan, Edirne Üç Şerefeli ve İstanbul Başkurşunlu Medreselerine çalışmıştır. Müderrisliklerden sonra 1568’de İzmir kadısı oldu. Bir yıl sonra da Tire Kadısı olarak görev yapan Pepkiefendi 1571 yılında vefat etti.²⁷

3.12. Pir Ahmed Çelebi

Olağanüstü zenginliği sahip adlarından olan Pir Ahmet Çelebi, XVI. yy. belgelerinde Hacı Ahmet olarak yer almaktadır. Vakıfları, salt Tire ile sınırlı değildir. Tire, Aydın ve Birgi’ye dağılan vakıflarından bir kısmı, Sadrazam Lütfü Paşa

²⁶ A. Munis Armağan, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012, s.286.

²⁷ A. Munis Armağan, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012, s.286.

tarafından satın alınmıŖtır. Yine, Birgi'nin Tekfurlu Köyü'nde ve Biga'da bir diğer hamamı vardır. Zengin bir kütüphaneye sahip olan Pir Ahmet Çelebi, Tire'de daha çok “Leysizade” olarak tanınmaktadır. Pir Ahmet Çelebi'nin dönemsel etkinliği adıyla oluŖan bir mahalle ortaya çıkmıŖtır. Aslen Aydınlı olan Pir Ahmet Çelebi, İbni Melek Medresesi müderrisi olarak baŖladıđı eğitim sürecinde, Bursa Muradiye, İstanbul Eski, İbrahim PaŖa, Koca Mustafa PaŖa, Rüstem PaŖa, Atık İbrahim PaŖa ve KürkçübaŖı ile Edirne Halebi, Üsküp İŖhak PaŖa ve Filibe Ŗhabeddin PaŖa medreseleri ile sürdürmüŖtür. Ayrıca, Sahnı Seman Medreselerinde müderrislik yapmıŖtır. Oğlu III. Murat Devri veziri Boyalı Mehmet PaŖa'dır. Pir Ahmet Çelebi 1526 yılında vefat etmiŖtir. Mezarı Biga'da ziyaret yeridir.²⁸

3.13. Ŗeyhi

Tirelidir. “Kakülü periŖan” lakabıyla ünlü olan Ŗeyhi, Kırklı medreseler grubundan Tire Molla Arap Medresesinde 1582 yılında müderris olarak göreve baŖlamıŖ, daha sonra İstanbul Hatice Sultan, İsmihan Sultan, Eyüp Sultan (Fatih Sultan Mehmet), Bursa Ahmet PaŖa Medresesinde görev yapmıŖtır. Ŗeyhi, kadılık görevlerinde de bulunmuŖtur. 1595 yılında Manisa Müftüsü ve ardından Manisa kadısı, 1603'de Medine ve aynı yıl Tire, 1610'da ise Bursa kadısı olmuŖtur. Ŗeyhi, 1615 tarihinde vefat etmiŖtir.²⁹

3.14. Yetim Alaeddin

Bu devrin değerli âlimlerinden biri de Yetim lakabıyla bilinen Alâeddin Ali el-Aydını Efendi'dir. Sultan Murad Han zamanında veba hastalığı yayılmıŖtı. Bu salgında bütün yakınları ölmüŖ, bir tek halası kalmıŖtı. Ergenlik dönemine kadar da onu halası büyütmüŖtü. Bu yüzden kendisi bu lakapla anılır oldu.

Ergenlik çağına gelince Tire'ye gitti. Orada ilimlerin temellerini ve yazmayı öğrendikten sonra Bursa'ya gitti. Bursa'da da ilimle uğraŖtı, orada bulunan müderrislerden dersler aldı. Sultan Mehmed Han, İstanbul'da Semân medreselerini inŖa ettiğinde orada kalan öğrencilerin baŖında geliyordu. İstanbul'da ilim tahsilindeki zayıflamayı görünce pek çok öğrenci ilim öğrenmek için civar illere göçtü. O da Tire'ye gitti. Kadızâde o sırada Tire'de müderrislik yapıyordu. Onun yanında ilim tahsili için çokça vakit geçirdi. Sultan Mehmed Han Kadızâde'yi İstanbul'daki Semân medreselerinin birine tayin edince o da hocasıyla birlikte İstanbul'a gitti. Bursa'daki kadılık görevine getirilinceye kadar da Kadızâde'den hiç ayrılmadı. Kadızâde onu makam verilmesi için Sultan'ın huzuruna göndermek istediye de “Herhangi bir makama gelmeyeceğime dair Allah'a verilmiŖ sözüüm var.” diyerek buna razı gelmedi. Bursa'da, küçük bir evde yaŖamaya devam etti. Bir ailesi ve çocukları olmadı. Kendini sadece ilim okutmaya adadı.

Herkese ders verir, hiç kimseyi derslerinden mahrum etmezdi. Hatta tek bir günde sarf, nahiv, tefsir ve hadis gibi neredeyse yirmi ders okuturdu. İlimlerin

²⁸ A. Munis Armağan, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012, s.295.

²⁹ A. Munis Armağan, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012, s.338.

tamamında mâlûmat sahibiydi. Allah için ve onun rızâsı için kendisini adamıştı. Hiç kimseden ücret almaz, hediye dışında bir şey kabul etmezdi. Asla maaş da kabul etmedi. İlim ve ibadet dışında bir uğraşı asla olmadı. Kendi nefsiyle meşgul olur, dünya içlerinden uzak dururdu. Az bir rızıkla yaşamayı seçmişti. Hiç evlenmediği gibi harama da yanaşmadı. Yaşı doksanı geçmiş olsa da tek bir dişi bile dökülmemişti. Çok ince yazıları dahi okuyabiliyordu. Çok güzel bir el yazısı vardı. Dağılmış kitapları satın alır ve onları tamamlayıp cilt yapardı. Cilt sanatını da iyi bilirdi. Bu yolla çok sayıda kitabı olmuştu. Merhum, 920/1514 senesinde vefat etti.³⁰

3.15. Yakub Efendi

XV. yy'ın tanınmış müderrislerinden olan Yakup Efendi, Seydi Ali Efendi'nin oğludur. İbni Melek Medresesi müderrisliğinden sonra Bursa medreselerinde görev yaptı. Bursa'da Hamza Bey, Yıldırım Beyazıt, Sultan ve Muradiye Medreselerinde çalıştı. Önce Edirne daha sonra 1524 yılında Tire kadılığında bulunan Yakup Efendi, 1525 yılında vefat etmiştir.³¹

3.16. Yusuf Balı

Aydın'ın önemli âlimlerinden olan Molla Yegân'ın oğludur. Sultan III. Murad devri âlimlerinden olan Yusuf Balı, Osmanlı medreselerinde çeşitli şehirlerde uzun yıllar müderrislik yapmıştır. Timurular Devri meşhur âlimlerinden olan Taftazani'nin meşhur eseri olan “Telvih”e bir haşiye yazmıştır. Bu haşiye, “Eş'ari Fıkhi” üzerine Anadolu'da yapılan ilk çalışmalardandır. Ömrünün sonunda Bursa medreselerinde görev yapan Yusuf Balı, burada vefat etmiştir. Bursa'da medfundur.

Sonuç

Aydınoğulları zamanında; Birgi, Tire ve Ayasuluğ önemli ilim merkezleri hâline gelmişti. Özellikle Tire, bölgede etkisi hissedilen önemli bir ilim merkezi hâline dönuşmüştü. Bu dönemde faaliyete başlayan İbn-i Melek Medresesi, Osmanlılar zamanında da önemini korumaya devam etmişti. Aydınoğlu beylerinin yoğun gayret ve himayeleri neticesinde oldukça önemli bir ilim merkezi haline dönuşen Tire, Aydın vilayetinin merkezi olması hasebi ile de bu özelliğini güçlendirerek korudu. Bununla beraber büyük bir gelişme gösteren Osmanlı devletinin Payitahtı olan Bursa, sadece Anadolu'nun değil neredeyse bütün İslam coğrafyasının ilgisini çeken bir ilim merkezi haline gelmişti. Özellikle Çelebi Mehmed'in kurduğu Sultan Medresesi yeni ilmi canlılığın merkezi konumundaydı. Bu itibarla pek çok muhitten olduğu gibi İzmir'in önemli bir ilim merkezi olan Tire'den de pek çok alim ikbâl vadeden bu yeni payitahta yönelmekteydi. Bu itibarla İzmir'in yetiştirmiş olduğu pek çok alim yeni yükselen devlet olan Osmanlıların medreselerinde vazife aldıkları gibi fikirleri ile Osmanlı devletine yön veren bir pozisyona da erişmişlerdi. Bu isimler belli bir geleneği temsil etmekteydi ve bu geleneği Osmanlı'ya taşımışlardır. Bu isimleri

³⁰ Taşköprülüzade Ahmet Efendi, *eş-şakâ'iku'n-Nu'mâniyye ři Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri*, İstanbul 2019, s.538-540.

³¹ A. Munis Armağan, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012, s.396.

artırmak mümkündür. İzmir'in XV. ve XVI. yüzyılda Osmanlı yönetimine böyle temel bir katkısı olmuştur. Aydınoğulları himayesinde İzmir'in Tiresinde oluşan birikim böylece Osmanlı payitahtına taşınmış olmaktadır. XV. yüzyıl itibari ile Anadolu'da siyasi birliği tesis etmiş olan Osmanlı Devleti'nin payitahtı pek çok farklı muhitteki alim için yeni bir cazibe merkezine dönüşmüş ve çoğu Bursa'ya yönelmiş olsa da bu genel kitle içinde Tire'den gelenlerin daha ayrıcalıklı bir yere sahip oldukları bariz bir biçimde görülmektedir. bu özelliği işle Tire'den Bursa'ya göçen alimler üzerinden İzmir'in Osmanlı fikir dünyasında şekillendirici bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Araştırma Eserleri

- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, 937/1530, Ankara 1995.
- Ahmet Eflâkî, *Menâkıbü'l-Ârifîn*, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973.
- Akın, Himmet, *Aydınoğulları Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968.
- Armağan, A. Munis, *Tire Tarih Ansiklopedisi*, İzmir 2012.
- Âşıkpaşazâde, Osmanoğulları Tarihi, hzl: K. Yavuz-M. Y. Saraç, İstanbul 2003.
- Baktır, Mustafa, "Tireli İbn Melek ve İlmî Muhiti Hakkından Bazı Tesbitler", *Türk Kültüründe Tire*, yayına hazırlayan: Mehmet Şeker, Ankara 1994.
- Çelik, Bülent, Tanju Demir, Aydınoğlu Topraklarında Osmanlı Yönetimi (XIII.-XV. Yüzyıllar), *Uluslar arası Batı Anadolu Beylikleri Tarih ve Kültür Sempozyumu-I: Aydınoğulları Tarihi*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat, TKK, Ankara 2013.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi* Çev. A Sait Aykut, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2015.
- Elmalı, Hüseyin, "Ferişteoğlu Sözlüğü", *Türk Kültüründe Tire*, Yay. Haz. Mehmet Şeker.
- Enverî, *Düstürname-i Enverî*, Çev.-Yay. Haz. I. M. Sayar, Paris 1954.
- Enverî, *Düstürname-i Enverî*, Yay. Mükrimin Halil, İstanbul 1928.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "Aydın İli Tahrir Defterlerinde Aydınoğulları İle İlgili Kayıtlar Üzerine", *Tire Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, C. I, Tire 2016.
- Haykıran, Kemal Ramazan, "Aydınoğulları Zamanında Tire ve Çevresinde İlmî Faaliyetler", *Tire Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, C. II, Tire 2016.
- İbn Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, Hzl: Ş. Turan, Ankara 1970.
- Kara, Mustafa, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2005.
- Konukçu, Enver, "Aydın İlinin Gelişiminde Aydın Bey," *Tire Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, C. II, Tire 2016.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmânî*, III, İstanbul 1311, TKK, Ankara 2013.

- Öngören, Reşat, “Zeyniyye”, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Ed. Semih Ceyhan, İstanbul 2015.
- Öngören, Reşat, *Tarihte Bir Aydın Tarikati Zeyniler*, İstanbul 2003.
- Sağıt, Betül, Gültekin Teoman, “Aydinoğulları Beyliği Sikkeleri”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih ve Kültür Sempozyumu-I: Aydınoğulları Tarihi*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat, TKK, Ankara 2013.
- Şeker, Mehmet, “Aydinoğulları Beyliği ve Ayasuluğ”, *Geçmişten Günümüze Selçuk*, İzmir 1997.
- Şeker, Mehmet, “Aydinoğullarının Kültür Hayatı ve Türkçeciliği”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih ve Kültür Sempozyumu-I: Aydınoğulları Tarihi*, Ed. Mehmet Şeker, Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat, TKK, Ankara 2013.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu’nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, İstanbul 2006.
- Şeker, Mehmet, *İbn Batuta’ya Göre Anadolu’nun Sosyal Kültürel ve İktisâdi Hayatı ile Ahilik*, Ankara 1993.
- Şeker, Mehmet, *Selçuk İsa Bey Câmii*, İzmir 1970.
- Şener, Mehmet, *İbn Melek’in Hukûkî Yönü-Türk Kültüründe Türe*, Yay. Haz. Mehmet Şeker, Ankara 1994.
- Taşköprü-zâde, eş-Şekâ’îku’n-Nu’mâniyye (tab.: Ahmet Suphi Fırat), İstanbul 1405/1984, Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmânî*, III, İstanbul 1311.
- Taşköprülüzâde, Ahmet Efendi, eş-Şakâ’îku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye, *Osmanlı Âlimleri*, İstanbul 2019.
- Uzun, Mehmet İsmet, “Dede Ömer Ruşeni”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, s.81-83. (Erişim Tarihi: 18 Mart 2022)

İZMİR VE ÇEVRESİNDE DİNİ VE KÜLTÜREL DEĞERLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Muhsin Akbaş*

İnsan, akıl sahibi bir canlı olarak başta kendi olmak üzere, çevresini ve hayatı tanıma, anlama ve anlamlandırma ihtiyacında olan bir varlıktır. O bunun sayesinde kendisi ve diğer varlık, olgu ve olaylar hakkında değerlendirmelerde bulunur, kanaatler oluşturur ve bunları zaman zaman eylemlere, eserlere dönüştürür. Bütün bu süreçler ise bireyin ve onun ait olduğu toplumun zaman içinde edindiği tecrübeler ve inançlar sayesinde ortaya çıkan, hatta tecrübe ve inançların dışı vuran yansımalarına, eserlerine şekil veren değerler dünyası ile yakından ilgilidir. Bu tecrübe ve inançlar, hayat boyunca değerleri oluşturduğu gibi ortaya çıkan değerler de bireyin ve toplumun hayatını anlamlandırmada, tutarlı bir şekilde hayatına yön vermede, bireyin ve toplumun diğerleri arasında ayırt edici özelliklerini oluşturmada çok önemli unsurlardır. Kişisel ve toplumsal kimlikten, ayniyetten, aidiyetten söz etmek; bunların ifadesi ve yansımaları olan duygu, düşünce, eylem ve eserler ortaya koymak değerler sayesinde mümkün olmaktadır. Bu değerler sayesinde bireyin ve toplumun zaman içinde varlığı anlam kazanmakta; gelecek nesillerle ile aradaki devamlılığı sağlamada vaz geçilmez bir unsur olmaktadır. Değerlerin bozulması, insan hayatının anlamını, gayesini yitirmesine, bütünlüğünün bozulmasına, insanın kendisine yabancılaşmasına, köleleşmesine, mankurtlaşmasına yol açmaktadır. Bu değerlendirmeler ışığında şunu söylemek doğru olsa gerek; akıl sahibi insan, değerlerle yaşayan, değer oluşturan ve değer taşıyan değer sahibi bir varlıktır.

Bu düşüncelerle Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “değer” kelimesine baktığımızda değerın “Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet ... Üstün nitelik, meziyet ... Kişinin isteyen, gereksinim duyan bir varlık olarak nesne ile bağlantısında beliren şey;... Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” gibi anlamlara gelmektedir.¹ Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere değer kelimesi günlük dilde ve bilimsel olarak farklı gibi görünen ancak birbiriyle bağlantılı anlamlarda kullanılabilir. Bu bağlamda değer kelimesi ile benzer anlamlarda kullanılan kelimeler olarak önem, kıymet, karşılık, üstün nitelik, meziyet, fazilet vb. kelimeler ön plana çıkmaktadır. O halde değerın söz konusu olduğu durumların bireyin ve toplumun hayatında önemli, kıymet verilen, toplumsal karşılığı bulunan kazanımlar, üstün nitelikler, inanç ve faziletler ile bunların dışı vurumu olan eserler olduğu söylenebilir. Sabri Büyükdüvenci akıl, ilgi ve değer arasında ilişki görmektedir.

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, e-mail: muhsin.akbas@ikcu.edu.tr.

¹ TDK Güncel Türkçe Sözlük, “Değer”, <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 25.04.2022).

O değeri “Bir nesne ile ona ilgi duyan özne arasındaki ilişki” olarak nitelerken ilginin kaynağını da akılda görmektedir. Buna göre aklın bazı şeylere yaklaşması veya onlardan uzaklaşması durumu ilgiyi ifade etmektedir. Aklın yöneldiği, ilgi duyulan nesne de değer kazanır. İlgi büyüdükçe değerler de o oranda “zenginleşip, çeşitlenir.”² Buradan hareketle şunu da söylemenin doğru olduğu düşünülebilir: İnsanların ilgi nesnesi olan inançlar, meziyetler, faziletler vb. birer değer üretme kaynağıdır. Bu sayede toplumların nesilden nesile aktarılan düşünce, inanç, kurum ve eserler ortaya koyduğu; bunlar sayesinde de diğerleri arasında varlıklarını ortaya koydukları ve devamlılıklarını sağladıkları söylenebilir.

Değerlerin kaynağı hakkındaki tartışmalara girmeksizin, amacımız doğrultusunda şu kadarını söylemek yerinde olacaktır ki, her türlü değeri sadece toplumsal kökenli gören pozitivist sosyolog Emile Durkheim ve benzerlerinin yaklaşımının insan hayatının önemli bir kısmını dışarıda bıraktığı dikkate alınacak olursa bir ilke ve inanç olarak bireylerin ve toplumların duygu, düşünce ve eylemlerine hareket ve yön veren değerlerin en azından bir kısmının aşkın, “toplum üstü” kaynağı, din ile ilişkisi hem tarihsel gerçeklerle daha uyumlu hem de bu türden değerlerin mahiyetini anlamak açısından daha isabetli görünmektedir. Bu nedenle olsa gerektir ki kaynağı itibariyle değerler, zaman zaman, toplumsal değerler ve dini değerler olarak sınıflandırılmaktadır. Kaynağı ilahi olan dinin bir değerler manzumesi olduğu ve vaz ettiği inanç, ibadet ve davranışların kendine özgü değerler ürettiği düşünülürse dinin kendisinin bir değerler sistemi olduğunu söylemek doğru olacaktır. Mustafa Aydın’ın da vurguladığı gibi “Gerçekten de din değerlerin bizzat oluşmasında, sürdürülmesinde ve insan hayatı üzerinde etkinlik kazandırılmasında önemli bir role sahiptir. Öyle ki profan değerlerin içselleştirilmesine bile katkıda bulunmaktadır.”³ Ancak bu noktada şunu da söylemek gerekir ki, insan duygu ve düşüncesinin girift yapısı ve uzun tarihsel tecrübeler düşünüldüğünde birçok toplumsal ve dini değeri birbirinden kesin bir şekilde ayırmak her zaman pek kolay olmamaktadır.

Değerleri sınıflandırırken zaman zaman tercih edilen bir yaklaşım da onların dini ve kültürel değerler olarak ayrılmasıdır. Bedia Akarsu’nun da dediği gibi insan, “doğa varlığı” yanında bir “kültür varlığı” olan bir canlıdır.⁴ Değerleri olan bunlara dayalı olarak yeni değerler oluşturan ve bunlarla davranışlarını ve çevresini şekillendiren bir kültür varlığıdır insan. Kültür değişimleri üzerine çalışmaları olan aydınımız Mümtaz Turhan kültürü, “bir milletin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi

² Sabri Büyükdüvenci, “Değerin Değeri Üzerine”, Şahabettin Yalçın (ed), *Bilgi ve Değer: Muğla Üniversitesi Felsefe Bölümü Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 252-253.

³ Mustafa Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış* 7/19 (2011), 41.

⁴ Bedia Akarsu, “Değişen Dünyada Bilim ve Değer”, Şahabettin Yalçın (ed), *Bilgi ve Değer: Muğla Üniversitesi Felsefe Bölümü Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 15.

bilgiyi, alâkaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumî atitüt, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden hususî bir hayat tarzı temin eder.”⁵ şeklinde tarif etmektedir. Buna göre kültür, bir milletin kendine has dil, duygu, düşünce, inanç ve davranış şekillerinin toplamıdır; kendisiyle bir milletin diğerlerinden ayrıştığı kimlik özellikleridir. Bir toplumun inançlarının da kültür unsurlarından olduğu düşünülürse toplumsal değerlerde olduğu gibi kültürel değerlerin de dini değerler ile birlikte var olduğu, hatta zaman zaman iç içe geçtiği görülebilir.

Bir toplumun kültürünün oluşumunda dinin rolü çok önemli bir yer tutar. İslam inancı gibi dinlerin insanı aşan ilahi bir kaynaktan geldiği gerçeği ile birlikte dinlerin aynı zamanda tarih içinde insan hayatını inanç, ibadet, ahlak ve muameleat boyutlarıyla yönlendirme ideali düşünüldüğünde dine muhatap toplumların ve onların kültürlerinin alacağı/aldığı şekil de belirleyicidir. Milletimizin kültür dünyası bunun en güzel örneklerini taşımaktadır. Dini milli kültürün önemli bir bölümü, milleti ortaya çıkaran ana kaynaklardan gören Nurettin Topçu'nun yerinde bir şekilde vurguladığı gibi “Türk'ü Müslümanlıktan ayırmak imkânsızdır... Çünkü İslam, yalnız secde halinde değil, secdeye eğilen başımızdadır. Yalnız camide değil, ezan sesleriyle dolan evlerimizdedir. Yalnız Kur'an'da değil, onunla nurlanan yüzlerimizdedir.”⁶ Kaynak itibarıyla ilahi olsa da hitabının insanlığa ve toplumlara olması sebebiyle de insanın bu ilahi buyrukları yerine getirme çabası o toplumun kültüründe şekil bulmaktadır. Başka bir deyişle din, ona uyan bireyin ve onun ait olduğu toplum hayatının her kademesinde yer almaktadır. Din bir toplumun kültürünün alacağı şekli belirlerken kültür de dinin o toplumda yaşanma şekillerini, sembollerini, kurumlarının oluşumunu belli ölçüde etkilemektedir. Aynı inanca sahip farklı toplumlardaki çeşitlilikler bunun ifadesidir. Dolayısıyla din ile kültür arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğu aşikârdır. Bu husus dini ve kültürel değerler için de söz konusudur. Bir değer grubuna ait değerlerin ötekinde de yer alması söz konusu olabilmektedir. Bugün bunların hepsini her zaman birbirinden tartışmasız bir şekilde ayırt etmek zor görünmektedir.

Bir insan topluluğunu millet yapan, onu diğer milletlerden ve toplumlardan ayıran değerlerin başında bu dini ve kültürel değerler gelir. Bu değerler sayesinde bir millet yaşadığı çevreye kendine has şekil vermekte, kendi devamlılığını sağlamakta, ayırt edici hususiyetlerini gelecek nesillere aktarmakta, bu değerlerin yaşandığı toprağı vatan kılmaktadır. Çaka beyin İzmir'i fethi ile İzmir ve çevresi, İslami Türk değerleri ile tanışmış ve bu coğrafyanın İslamlaşması ve vatanlaşması süreci başlamıştır. Zaman içerisinde siyasi otoriteler değişiklik gösterse de milletimiz sahip olduğu inanç ve kültür dünyasına ait değerler geliştirmekten geri durmamış ve bunları sonraki

⁵ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, İkinci Basılış, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 56.

⁶ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, İkinci Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 18.

nesillere miras bırakmıştır. Toplumların bıraktığı izler, ürünler, kalıntılar ile nesilden nesile aktarılan kültürel değerler, milletin devamlılığını sağlayan kültürel miras olarak önem arz etmektedir.⁷ Şimdi bu süreç boyunca Türk milletinin benimsediği ve zaman içinde edindiği bilgi ve tecrübelerle geliştirdiği İzmir ve çevresini milletimize vatan kılan belli başlı dini ve kültürel değerlere bakalım.

Bu değerlerin başında, “Allah’ın dininin ve tevhid inancının yüceltilip yaygınlaştırılması yolunda gösterilen gayret ve faaliyetler”⁸ anlamına gelen “İlâyi kelimetullah” gelir. Müslüman olmadan önce Türkler arasında “elde edilmesi amaçlanan muhayyel yer”⁹ anlamındaki ideal olan “Kızılelma”, Türklerin İslam’a girişinden itibaren yeryüzünde ilahi buyruk doğrultusunda hak, fazilet ve adaletin tesisi, tüm insanlığa ulaştırılması inanç ve mefkûresi olarak şekillenmiş ve verilen mücadelelerin özünde yer almıştır.¹⁰ Müslüman Türkleri Malazgirt zaferinden 10 yıl gibi kısa bir sürede İzmir kıyılarına ve ötesine götüren yüksek gaye, Kızılelma, gerçek adaletin tüm insanlığa ulaştırılması yoluyla Allah’ın adının yüceltilmesi idealinin yerine getirilmesi idi. Nihat Sami Banarlı’nın Osmanlıların kim olduğunu açıklarken dediği gibi,

“Bu vatanın miras kalan bir kısım topraklarında bir nur gibi parlayarak, öteki beyliklerle kardeş kavgasına girmeden İstanbul’u ve Balkanları elde edip, bu ülkelere Türk ahlak ve adaleti ile İslam nurunu götürmek için gazalara girişen; bu uğurda Mehmetçiğinden hükümdarına kadar hevesle şehit olarak Anadolu ve Balkanlar Türkiye’sini bize edebî vatan bırakan büyük inanmışlar, büyük ülkücüler ve büyük Türkler ordusu!”¹¹

Bu ideal, sempozyumumuzda ele alınan Yusuf Dede, Emir Sultan, Alishir, Beşir, Nezir kardeşler gibi “Türk dervişlerinin” öncü mücahede ve Aydınoglu Umur Bey komutasındakiler gibi inanmışlar ordusunun cepheden cepheye koşmak suretiyle yürüttüğü gaza ve fetih mücadelesi sonucunda gerçekleştirilmiştir. Görev bilinci, yardımlaşma, dayanışma, özveride bulunma ve kardeşlik gibi dini ve kültürel pek çok erdem de çok büyük katkısının bulunduğu bu değer sayesinde ki erken dönemden itibaren İzmir’in fethi ve vatanlaşması süreci başarıya ulaşmıştır.

⁷ Şebnem Gökçen Dünder vd., *İzmir 2012 Kültür Ekonomisi ve Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Gelişme Stratejisi* (İzmir: İZKA, 2013), 31.

⁸ Metin Yurdağar, “İlâ-yi Kelimetullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000), 62.

⁹ Orhan Şaik Gökyay, “Kızılelma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000), 559.

¹⁰ Bunun en şairane ifadesi Avni lakabıyla Fatih Sultan Mehmed’in kaleme aldığı şu beyitte yer almaktadır:

İmtisâl-i câhid û fillâh olubdur niyyetüm,
Dîn-i İslam’ın mücerred gayretidür gayretüm.

¹¹ Mecit Özdemir, *Güneş Ülke Osmanlılar* (İstanbul: Kenan Ofset, 2011), 13’den naklen.

Bu noktada öne çıkan değerlerden bir diğeri de ilimdir; ilme verilen değerdir. “Gazi dervişler” bağlı oldukları tasavvufi meşreb, irfani yaklaşım doğrultusunda yaşadıkları çevrede insanların manevi, ruhi, dini eğitimleri ile uğraşmışlardır. Bu sayede toprakların fethi ile birlikte gönüllerin fethinde de başarılı olunmuştur. Ayrıca bu çalışma sebebiyle yaptığımız kısa bir araştırmada görülmüştür ki tarihi süreç boyunca İzmirli olan ya da İzmirli, Birgivi, Tirevi gibi nisbeleri kullanan pek çok âlim ilme ve ilim peşinde olanlara hizmette bulunmuştur. Konuyla ilgilenen hemen herkesçe malum olanlardan başlarsak Hanefi fikhî âlimi ve lügat yazarı İbn Melek İzzettin Tirevî (ö. 1418), Arap dili ve grameri ile İslami ilimlerin pek çoğunda eseri olan İmam Birgivi (ö. 1573) ve son devrin önemli kelam âlimlerinden İzmirli İsmail Hakkı (1946) sıkça anılan âlimlerdir. Bunlar yanında İslami ilimlerin pek çoğunda âlim Bergamalı Kâfiyeci (ö. 1474), İlk Türk gramer kitabı kabul edilen *Müyyessiretü'l-Ulûm*'un yazarı Bergamalı Kadri (ö. 1530), Şeyhülislam Tireli Bostanzade Mehmed Efendi (ö. 1598), müderris Bergamalı İbrahim (ö. 1606), fakih ve müfessir Tireli Aysî Mehmed Efendi (ö. 1607), Kıraat âlimi Mustafa İzmirli Menemeni (ö. 1741), tarihçi Karabaşzade Ahmed İzmirli (1784) gibi İzmir ve çevresinde dünyaya gelmiş ve/veya burada eğitim vermiş, müderrislik, kadılık yapmış, eserler yazmış, öğrenciler yetiştirmiş, sonraki nesillerin aydınlanmasına katkıda bulunmuş pek çok ilim erbabı bulunmaktadır.

İnanç ve ibadet gibi dini değerlerin, gelenek-görenek, insan ilişkileri gibi kültürel değerlerin etkili olduğu bir alan da şehirleşme ve mimaridir. Şehirleşme ve mimari “sadece fiziksel etkilerin ya da etkenlerin sonucu değil, tüm sos-kültürel faktörlerin sonucudur.”¹² Dolayısıyla İzmir ve çevresinde fetih sonrasında zamanımıza kadar birer kültürel miras olarak gelen mimari yapılar, onları inşa eden toplumun sosyal, dini ve kültürel değerlerinin birer ifadesidir. Bu anlamda mimari yapılar toplumun dünya görüşünü yansıtmaktadır. Dinin çevreyi ve insanları etkileyen önemli bir faktör olduğu düşünüldüğünde, bu etkiyle orantılı olarak, cami ve medrese merkezli bir şehirleşme anlayışının geliştiğini söylemek yanlış olmaz. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri adeta bugünkü anlamda bir kampüs görüntüsü veren Birgi Ulu Camii, Birgi Medresesi, Kütüphanesi, Aydınoğlu Mehmed Bey ve oğullarının medfûn bulunduğu türbe ve hamamdan oluşan komplekstir. Bu yapı tarzı daha sonraki dönemlerde de benzer bir şekilde kullanılmıştır. Taş yapıdaki, ahşap aksamdaki ve süslemelerdeki incelik, sahip olunan estetik duygunun derinliğini ortaya koymaktadır. İslam inancı ve Türk kültürünün zenginleşmesi ile birlikte gelişen bu estetik ruh, İzmir ve çevresinde yapılan han, hamam, medrese, türbe, cami, çeşme gibi yapılarda kendini göstermektedir. Dün Prof. Dr. Feridun M. Emecen hocanın da dediği gibi “İzmir, antik tarihini geride bırakarak gelişmiş, Türklerle tarihini bulan bir şehir olmuştur.”

¹² Damla Atık ve Nevnihal Erdoğan, “Geleneksel Konut Mimarlığını Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler: Edirne’de Şinasi Dörtok Evi”, *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 8/1 (2007), 21.

Son olarak temas edeceğimiz bir başka husus da İzmir ve çevresi bağlamında Türk milletinin gayri Müslim nüfus ile birlikte geliştirdiği olumlu bir birlikte yaşama tecrübesi hakkında olacaktır. Farklı etnik yapılardan ve dinlerden olan insanların değişen yoğunlukta yaşadığı bir şehir olagelmış İzmir ve çevresinin Müslüman Türk'e vatan olmasından sonra adeta gerçek kimliğini bulmuş gibidir. Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin, Hristiyanların İzmir'de din ve kültürlerinin gerektirdiği şekilde yaşamasının önünde herhangi bir engel görmemesi, bunların gündelik hayat, eğitim ve ticaret hayatını sürdürmesi ve Müslüman Türklerle barış içinde var olmaya devam etmesi dünyanın pek çok ülkesindeki halkların birlikte yaşama tecrübesi geliştirmesine örnek olacak türdendir. Bu milletimizin sahip olduğu insana saygı ve sevgi, hoşgörü, adalet, dayanışma, emanet, sorumluluk gibi değerlerin doğal bir sonucudur.

Sonuç olarak, İzmir ilk kez Çaka Bey ve alpleri tarafından fethedilmesi ile birlikte Müslüman Türk'e vatan olmuş, o günden bugüne burada bir kaçına temas ettiğimiz değerlerle Müslüman Türk kimliği yerleşmiş; 9 Eylül 1922'de de sahip olduğu değerlerin desteğiyle bu iradesini kararlı bir şekilde bir kez daha dünyaya göstermiş güzide bir şehrimizdir. İzmir, kendine has özellikleri ile, Anadolu'muzun bütünü içinde yer alan, dini ve kültürel değerlerimizin taşıyıcısı bir değerdir.

Kaynaklar

- Akarsu, Bedia, "Değişen Dünyada Bilim ve Değer", Şahabettin Yalçın (ed), *Bilgi ve Değer: Muğla Üniversitesi Felsefe Bölümü Sempozyum Bildirileri*, (Ankara: Vadi Yayınları, 2002).
- Atık, Damla ve Nevihal Erdoğan, "Geleneksel Konut Mimarlığını Etkileyen Sosyo-Kültürel Faktörler: Edirne'de Şinasi Dörtok Evi", *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 8/1 (2007).
- Aydın, Mustafa, "Değerler, İşlevleri ve Ahlak", *Eğitime Bakış* 7/19 (2011).
- Büyükdüvenci, Sabri, "Değerin Değeri Üzerine", Şahabettin Yalçın (ed), *Bilgi ve Değer: Muğla Üniversitesi Felsefe Bölümü Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002).
- Dündar, Şebnem Gökçen vd., *İzmir 2012 Kültür Ekonomisi ve Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Gelişme Stratejisi* (İzmir: İZKA, 2013).
- Gökay, Orhan Şaik, "Kızılelma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000).
- Özdemir, Mecit, *Güneş Ülke Osmanlılar* (İstanbul: Kenan Ofset, 2011).
- TDK *Güncel Türkçe Sözlük*, "Değer", <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 25.04.2022).
- Topçu, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, İkinci Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998).
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, İkinci Basılış, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972).
- Yurdağür, Metin, "İlâ-yı Kelimetullah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000).

HORASAN'DAN İZMİR'E MELÂMET DÜŞÜNCESİ VE TEMSİLCİLERİ

Hamide Ulupınar*

Fatma Nur Yoldaş**

1- Tasavvufta Melâmet Düşüncesi

III./IX. yüzyılda Horasan bölgesinde ortaya çıkan melâmet düşüncesi daha sonra bütün İslâm dünyasında yaygınlık kazanmıştır. Melâmet kelimesi Arapça “levm” kökünden türemiştir ve “kınamak, kötölemek, ayıplamak” gibi anlamlara gelmektedir. Melâmet kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de iki âyette şöyle geçmektedir:

“Ey müminler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah yakında öyle bir topluluk getirecektir ki o, onları sever, onlar da onu severler. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda cihat ederler, kınayanın kınamasından korkmazlar. Bu Allah’ın bir lütfudur, onu dilediğine verir. Allah’ın lütfü geniştir. O her şeyi en iyi bilendir.”¹ “Kendini kınayan nefse yemin ederim.”²

Âyette “Onlar kınayanın kınamasından korkmazlar” ifadesi müminlerden bir topluluğun vasıfları arasında zikredilmiştir. Yine âyette Cenâb-ı Hakk’ın kendisini kınayan nefsi, yemin ederek övmesi bu iki âyetin “melâmet” kavramına işaret etmesi şeklinde yorumlanmıştır.

Öyleyse melâmet “Kınayanın kınamasından korkmamak” şeklinde özet olarak ifade edilebilir. Kavramı ilk dönem melâmet düşüncesinin temsilcisi olarak addedilen Hamdûn Kassâr şöyle tanımlamıştır: “Halk için süslenmeyi, her hal ve davranışta halkın rızasını gözetmeyi kesinlikle terk etmen ve kınayanın kınamasının seni Allah yolundan alıkoymamasıdır.”³ Yine Hamdûn Kassâr melâmeti “Melâmet selâmeti terk etmektir.” şeklinde de tanımlamaktadır. Yani kişinin doğru bildiği yolda yürürken insanların hakkındaki düşüncelerini gözetmemesi onların tepkisine yol açabilir. Zaman zaman halkın kendisini reddetmesi rahatlıktan, selâmetten uzaklaşması

* Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, e-mail: hamideulupinar@gmail.com.

** Y. Lisans Öğr., e-Mail: fatmanuryoldas@gmail.com.

¹ El-Mâide, 5/54.

² El-Kıyâme, 75/2.

³ Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, haz. Ebu'l-Alâ Afîfî, Kahire 1942, c. VI, s. 71; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetlik*, İstanbul 2011, s. 173.

anlamını taşır. Melâmetî bu durumda yalnız Hakk'ın rızasını kazanmayı kendisine ilke edinir.

Melâmetîlerin, halkın tavrını dikkate almama ve kınayanın kınamasına aldırılmama meselesi, kişinin kendisi dışında oluşmuş dindarlık ölçülerine bir tepki⁴ olarak yorumlanmıştır. Ancak melâmîlerin bu davranışlarının altında yatan ana düşünce “Hakk'ın rızası”nı tek ölçü kabul etmek, tevhîdin kişinin tüm davranışlarına sirayet etmesi şeklinde de anlaşılabilir. Çünkü bu düşüncenin kurucusu Hamdûn Kassâr: “Hak Tealâ'nın hakkındaki ilmi, halkın hakkındaki bilgisinden daha iyi olmalı, yani yalnızken sahip olduğun hal ve hareket, halk arasında iken sahip bulunduğun hal ve hareketten daha iyi olmalı.”⁵; “Melâmetî bâtınında bir dâvâsı, zâhirinde bir yapmacıklık/riyâ olmayan, kendi ile Allah arasındaki sırta, halkı bırakın sadrının bile vâkıf olamadığı kimsedir.”⁶ diyerek insanın davranışlarında halkı değil Hakk'ı ölçü alması gerektiğini vurgulamıştır. Aslında bu, İslam'ın büyük bir tehlike olarak gördüğü halk için amel etmekten/riyadan arınarak tevhîde/Hakk'a kul olmaya, ihlâsa erişme manasını da içinde barındırmaktadır.

Hamdûn Kassâr'ın melâmet anlayışında “halkın kınamasına aldırılmama” meselesi kişinin nefsânî arzularında veya işlediği günahlarda geçerli değildir. Hak bildiği, Kur'an ve sünnetin emirlerini yerine getirirken doğru anlaşılammaktan dolayı kınamaya maruz kalması ve buna aldırılmaması durumudur. Bu durumdaki rıza, kendisini kınayanlara misliyle karşılık vermek, kötü söz söylemek, ona karşı tavır almak değildir. Hatta aleni olarak günah işleyen kimseye dahi onu üzecek hal ve davranışlar gösterilmemesi öğütlenmiştir. Nitekim Hamdûn Kassâr bir sohbetinde “Düşe kalka giden bir sarhoş gördüğünde, sakın onu kınama ki aynı belaya sen de mübtelâ olmayasın!”⁷ diyerek kendi nefsi için râzı olduğu her kötü eleştiriye başkası için râzı olmayan, hoşgörülü bir yaklaşım sergilediğini/sergilenmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Yine “İnsanların seni ‘Hacamatçı Abdullah’ diye çağırması ârif ve zâhid Abdullah diye çağırmasından daha iyidir.” diyen Hamdûn Kassâr, insanın toplum içinde dinî söylem ve simgelerle öne çıkmasının sakıncalı gördüğü, nefsi öne çıkarması nedeniyle hoş karşılamadığını belirtmiştir. O, insanın mesleğiyle çağırılmasını ve tanınmasını daha uygun görmüştür. Buradan hareketle melâmîler, şekli/dinî unsurlarla/sembollerle öne çıkmaya tepki göstermiş, insanın hayatında hakikati/özü esas alması, her an Hakk'ın rızasını gözeten, ameli, amel edileni düşünmekten kurtaran, samîmi bir din anlayışını savunmuştur.

⁴ Himmet Konur, “Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. asırlar)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 21, s. 20.

⁵ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkîretü'l-Evliyâ*, (çev. Süleyman Uludağ), Bursa: İlim ve Kültür Yay., 1984, s. 437.

⁶ Sülemî, “Risâletü'l-Melâmetiyye”, s. 103.

⁷ Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, thk. Nûreddîn Şerîbe, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2014, s. 126.

Melâmet düşüncesinin özünde “sıdk/dosdoğru” olmak, zâhirle bâtın, yani kişinin söz ve davranışlarının birbiri ile uyum içinde olması, halk arasında öne çıkmamak, nefsin isteklerine uymamak, kendi nefsini kınamak, başkalarının yanlışlarını ortaya dökmemek, riyadan uzak, amellerin odak noktasını samimiyetin oluşturduğu, Hakk'ı hayatının merkezine alma gibi İslam ahlakının temel esasları vardır.

Horasan'da zuhur eden, tevhîd, doğruluk ve ihlâs merkezli melâmet düşüncesinin zaman içerisinde tasavvuf literatüründe bir terim, bir makam, bir neş'e olarak dünyanın pek çok yerine yayıldığını, diğer tasavvuf yollarını etkilediğini; bir tasavvuf anlayışının/yolunun adı olarak da farklı bölgelerde neşv ü nema bulunduğunu söyleyebiliriz.

2- Melâmet Yolunun Tarihi Seyri

Melâmet, tasavvuf tarihinde Horasan'da doğan, sonra Nişabur'da gelişerek dünyanın pek çok bölgesini, diğer tarikatları etkileyen bir neş'e, hem de bir tasavvuf yolunun adıdır.⁸ Bu bölümde bir tasavvuf yolu olan Melâmîliğin nasıl tarihi bir süreç izlediğini üç dönemde kısaca ele almaya çalışacağız. Birinci dönem melâmîliği Nişabur'da yaşayan Hamdun Kassâr ve arkadaşlarının oluşturduğu Melâmîyye-i Kassâriyye, ikinci dönem Hacı Bayrâm-ı Velî'nin halifelerinden biri olan Dede Ömer Sikkînî (ö. 880/1475) önderliğinde oluşan ve Osmanlı dönemi Melâmîliği olarak da bilinen Melâmîyye-i Bayrâmîyye, üçüncü dönem ise 19. asırda yaşayan Seyyid Muhammed Nûr'l-Arabî (ö. 1305/1887) ile başlayıp günümüzde de devam eden Melâmîyye-i Nûriyye'dir.⁹

2.1. Birinci Dönem Melâmîliği

Horasan, kendisini İslam'ın ilmini öğrenmeye ve yaşamaya adanmış pek çok zâhidin/sûfinin/âlimin yetiştiği bir bölgedir. İslam/tasavvuf ilmi açısından büyük öneme haizdir. Hicri III. asırda Horasan bölgesinin önemli merkezlerinden Nişabur, çeşitli dini akımların varlığını sürdürdüğü, İbrâhim b. Edhem, Abdullah b. Mübârek, Fudayl b. İyâz, Şakîk-ı Belhî, Hâtîm el-Esam gibi sıdk, tevekkül, fütüvvet konusundaki hassasiyetleriyle tanınmış zâhidlerin yetiştiği bir bölgedir. III. asırda Nişabur melâmet ve fütüvvet merkezli tasavvuf anlayışıyla öne çıkmış çok sayıda sûfi/âlimin yetiştiği bir merkez olmuştur.

Melâmet ve fütüvvet anlayışının temelini oluşturduğu bu tasavvuf anlayışı, aslında dini hayatta şekilcilğe çok önem verilmesi, dinin emirlerinin salt zâhirini alarak hakikatinden uzaklaşılması konusunda görülen artışa yönelik bir tedbir/bir tepki şeklinde değerlendirilebilir.¹⁰ Çünkü bu bölgedeki tasavvuf anlayışına baktığımızda özellikle doğruluk, riyâdan kaçınma, ihlâsla amel etme, halk içinde öne

⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2017, s. 113.

⁹ Bolat, *Melâmetilik*, s. 19.

¹⁰ Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf-İslam'da Manevi Hayat*, (çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal), İstanbul 2012, s. 245-246.

çıkma, nefsi olgunlaştırarak kibirden kaçınma gibi ahlak ilkelerinin öne çıktığını görmekteyiz. İşte bu akımın ilk temsilcileri: Hamdûn Kassâr (v. 271/884), Yahya b. Muâz er-Râzî (v. 258/871-72), Ebû Hafs el-Haddâd (v. 260/874), Ebû Osman el-Hîrî (v. 298/910) ve Ahmed b. Hadraveyh'tir (v. 240/854).¹¹

Hamdûn Kassâr, melâmetin tasavvufi bir terim olarak tanımını, özelliklerini anlatarak/yaşayarak bu düşüncenin Nişabûr'da yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur ve bu sebeple melâmîliğin kurucusu/piri kabul edilmiştir.¹² İlk bölümde zikrettiğimiz düşünceleriyle melâmet düşüncesinin temelini, ilkelerini ortaya koymuştur.

İlk dönem melâmîliğinin öne çıkan bir diğer temsilcisi Ebû Hafs el-Haddâd'dır. Ona göre kişinin zahirdeki edebinin güzelliği batinındaki edebinin güzelliğinin göstergesidir; fütüvvet, insafla muamele etmek ama insaf talep etmemektir.¹³ Ebû Hafs, melâmet, fütüvvet, insanın sözleri ile hakikatının bir olması, halk içinde tanınmamak/öne çıkmamak, nefse muhalefet etme, kerameti gizleme, amellere itibar etmeme¹⁴ gibi sözleriyle melâmet düşüncesinin Nişabur'da yayılmasına katkıda bulunmuştur.

2.2. İkinci Dönem Melâmîliği

Horasan'da neşet eden Melâmîlik, Horasan erenleri olarak bilinen dervişler tarafından Anadolu'ya taşınmıştır. Melâmet-fütüvvet ehli bu dervişler Anadolu'nun Müslüman olmasında büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Ahlak esaslı bu tasavvuf anlayışının Anadolu irfanının oluşmasında önemli tesirler icra etmiş ve bu topraklarda büyük mutasavvıflar yetişmiştir. Bu devrin öne çıkan simalarından biri Hacı Bayrâm-ı Velî'dir (v. 833/1430).¹⁵

Kaynaklarda Hacı Bayrâm-ı Velî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ankara'da doğup büyüdüğü ve melâmet düşüncesini Anadolu'ya getiren Somuncu Baba'ya intisap ettiği belirtilmiştir. Ankara ahi teşkilatının yaygın olduğu bir bölge olması hasebiyle Hacı Bayram da melâmet-fütüvvet ilkelerinin yaşandığı bir bölgede yetişmiştir. Şeyhinin tavsiyesiyle burçak yetiştirerek maişetini temin etmiş, el emeğiyle geçimini sağlamıştır. Hacı Bayram, mürşidi Somuncu Baba gibi tekke kurmamış, vakıf tesis etmemiş ve vakıf gelirleriyle geçinmemiştir. Müridleriyle birlikte tarlada çalışmış, tarikatlarda yaygın olan şekli unsurlara,

¹¹ Bolat, *Melâmetîlik*, s. 77.

¹² Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Ma'rûf Mustafa Zerrik, el-Mektebetü'l-Asriyye, s. 426; Hücvirî, *Keşfü'l-Mabûb*, s. 148.

¹³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 270.

¹⁴ Bolat, *Melâmetîlik*, s. 117.

¹⁵ Hacı Bayrâm-ı Velî hakkında detaylı bilgi için bkz. Osmânzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2015, c. 2, 434-437; Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram Velî*, Ankara 2004, s. 7-23; Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Velî Yaşamı-Soyu-Vakfı*, Ankara 1989, c. 1, s. 11-48.; Nihat Azamat, "Hacı Bayrâm-ı Velî", *DİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 442-447.

müessesleşmeye itibar etmemiş, hocası gibi hallerini gizli tutmuştur. Bu sayılan hususlar onun melâmet meşreb bir şahsiyete sahip olmasıyla açıklanabilir.¹⁶

Hacı Bayrâm-ı Velî tarafından kurulan Bayrâmiyye tarikatı, Ankara ve çevresinde yayılmıştır.¹⁷ Hacı Bayrâm-ı Velî'nin vefatından sonra tarikatı Anadolu'nun pek çok yerinde yayılmakla birlikte¹⁸ tarikatın iki ana kola ayrıldığı görülmektedir. Hacı Bayram'ın halifesi Akşemseddin'e nisbet edilen Şemsiyye-i Bayrâmiyye; diğer halifesi Ömer Sikkînî'ye nispet edilen Melâmîyye-i Bayrâmiyye'dir. Melâmîyye-i Bayrâmiyye, melâmet düşüncesinin sırr-ı ilâhî, aşk ve cezbe unsurlarıyla zenginleştirilmiş halidir. Başta piri Dede Ömer Sikkînî olmak üzere mensupları, tarikatı Osmanlı topraklarında yaymışlardır.¹⁹

Bayrâmi Melâmîliği'nin öne çıkan temsilcilerinden bazıları şöyledir: Ömer Sikkînî (v. 880/1475), Bünyâmin Ayâsî (v. 926/1520), Pîr Ali Aksarâyî (v. 945/1538), İsmâil Ma'sûkî (v. 945/1539), Hayrabolulu Sârbân Ahmed (v. 952/1545), Hüsâmeddin Ankaravî (v.964/1557), Hamza Bâlî (v.969/1561), İdris-i Muhtefî (v. 1024/1615), Hacı Kabâyî Efendi (v. 1037/1627), Beşîr Ağâ (v. 1073/1662), Bursalı Seyyid Hâşim Efendi (v. 1088/1677), Paşmakçızâde Ali Efendi (v. 1124/1712), Seyyid Ali Ağâ (v. 1134/1722), Dilâverzâde Ömer Vâhid (v. 1172/1759), Zaîm Ali Ağâ (v. 1178/1765), Şeyh Abbas Efendi (v. 1220/1805), Hâfız Ali Efendi (v.1247/1831), İbrahîm Bâbâ-yi Velî (v.1264/1848), Seyyid Bekir Reşad Efendi (v.1292/1875), Abdülkâdir-i Belhî (v. 1923).²⁰

2.3. Üçüncü Dönem Melâmîliği

Melâmîyye-i Nûriyye olarak da adlandırılan üçüncü devre melâmîliği Muhammed Nuru'l-Arabî'ye nispet edilir. Muhammed Nuru'l-Arabî, 1228/1813 yılında Mısır'ın Mahalletü'l-Kubrâ/Kebîr kasabasında doğmuştur.²¹ Kahire'de eğitim görmüş, sonrasında Nakşibendî Şeyhi Yusuf Efendi'ye biat etmiş; hacda iken Şeyh İbrahim eş-Şemânî el-Halvetî'den Halvetiyye-i Şa'bâniyye tarikatını almıştır. Pek çok tarikattan icazet alan Arabî,²² yine hac vazifesini ifa ederken Melâmî Muhammed

¹⁶ Azamat, “Hacı Bayrâm-ı Velî”, 14/442-447; Mahmut Ulu, “Hacı Bayram-ı Velî ve Melâmîlik”, *Hacı Bayram-ı Velî: IV. Uluslararası Hacı Bayram-ı Sempozyumu*, 2019, s. 181.

¹⁷ Fuat Bayramoğlu- Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 269-273.

¹⁸ Ulu, “Hacı Bayram-ı Velî ve Melâmîlik”, s. 186.

¹⁹ Haşim Şahin, “Hacı Bayram-ı Velî'nin Halifesi Emir Sikkînî ve Bayramî Melâmîliğinin Oluşum Süreci”, *Hacı Bayram-ı Velî Uluslararası Sempozyumu* 14-16 Aralık 2012, s. 140.

²⁰ DİA, “Melâmîyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, c. 29, s. 29-34; Ulu, “Hacı Bayram-ı Velî ve Melâmîlik”, s. 193.

²¹ Vicdânî, *Tomâr*, s. 80; Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Şeyh Seyyid Hâce Muhammed Nûru'l-Arabî Beyân-ı Melâmet ve Abvâl-i Melâmîyye*, haz.: Mustafa Tatcı-Burak Anılır, İstanbul, 2016, s. 5.

²² Muhammed Nuru'l-Arabî, *Menbau'n-Nur fi Ru'yeti'r-Resul*, İBB Atatürk Kitaplığı, BEL_Yz_O_0123_01, s. 2a-2b.

el-Mekki'den çok etkilenmiş ve 1268/1851'den itibaren melâmîlik neş'esini telkine başlamıştır.²³

Arabî, 1843 yılında Mekke'den sonra Üsküp'e geçmiş; 1850 yılında İstanbul'a, sonra Üsküp ve Prizren'e gitmiştir, ancak 1852 yılında Rus Savaşı nedeniyle Üsküp'e geri dönmüştür. Çok seyahat etmekle birlikte özellikle Rumeli'de melâmet yolu üzere ilim ve irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Muhammed Nûru'l-Arabî, 1305/1887 yılında Usturumca'daki evinde vefat etmiştir.²⁴ Tarikatı, Selanik, Manastır, Üsküp, Edirne, Eskişehir, İzmir, Bursa ve Ankara'da Abdürrahim b. Ali Prizrenî, Ali Örfî Efendi, Salih Rifat Efendi, Filintazâde Hacı Mahmud Efendi, Muhammed Faik Bey, Ali Rıza Vasfî Efendi, Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi, Bursalı Mehmet Tâhir gibi şahsiyetlerle devam etmiştir.²⁵

İslamiyet Balkan coğrafyasında melâmet-fütüvvet neş'esine sahip Horasan erenlerinin hizmetleriyle yayılmıştır. Melâmet düşüncesi bu bölgede farklı tarikatlar olmakla birlikte en etkili yoldur. Son dönemde de özellikle Muhammed Nûru'l-Arabî'nin faaliyetleriyle varlığını sürdürmüştür. Hamzavî-Melâmîleri Bosna-Hersek'te, Melâmiyye-i Nûriyye ise Makedonya ve Kosova'da etkinlik göstermiştir.²⁶ Melâmetin ortaya çıkış ve gelişim sürecinde rastlamadığımız tekke yapılanmasının Kosova ve Makedonya'da Usturumca, Doyran, Kavadar, İştîp, Üsküp, Manastır ve Prizren gibi şehirlerde faaliyet gösterdiği kaydedilmiştir.²⁷

Günümüzde Kosova'da Rahovça Şeyh Molla Efendi tekkesi, Prizren Melâmî tekkesi ve Mitroviça'nın Şeyh Yunus Efendi ve Şeyh Halil Efendi tekkesi faaliyetlerini sürdürmektedir.²⁸ Üçüncü devre melâmîliğinin son dönem önemli isimleri arasında Osman Kemalî Efendi, Hacı Maksut Efendi, Hacı Salih Rifat Efendi, Hasan Fehmi Tezdoğan ve Hüseyin Şemsi Ergüneş bulunmaktadır.²⁹

²³ Kumanlıoğlu, *Hız. Pir Seyyid Muhammed Nûr*, s. 24.

²⁴ Vicdanî, *Tomâr*, s. 93; Bursalı, *Menâkıb*, s. 7.

²⁵ Abdülbâki Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 2017, s. 299-300.

²⁶ Metin İzeti, "19. ve 20. Asırlarda Makedonya'da Dini ve Sosyal Hayatın Oluşmasında Üçüncü Devre Melâmîliğin Rolü ve Önemi", *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri, 9-10 Mayıs 2015*, Antalya, 2015, s. 108.

²⁷ Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 299-302.

²⁸ İzeti, "19. ve 20. Asırlarda Makedonya'da Dini ve Sosyal Hayat", s. 114; Fehmi Özden, "Kosova ve Makedonya'da Yaşayan Melâmî Tekkeleri", *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri, 9-10 Mayıs 2015*, Antalya, 2015, s. 204.

²⁹ Raif Vırmaç, "Üçüncü Devre Melâmîliğin yayılmasında Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Faaliyetleri ve Halifeleri", *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri, 9-10 Mayıs 2015*, Antalya, 2015, s. 135; <https://www.dunyabizim.com/hikmet/3-devre-melamiliginin-onde-gelen-isimleri-h12813.html>.

3- Melâmet Yolunun İzmir'e Gelişi ve Temsilcileri

Üçüncü devre melâmiliği hem Rumeli'de hem de bahsettiğimiz isimler vasıtasıyla Anadolu'da varlığını sürdürmüştür. Hacı Maksut Efendi ve Hüseyin Şemsi Ergüneş, Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin hizmetinde yetişmiş, tarikatı İstanbul'da sürdürmüştür.³⁰ Hasan Fehmi Tezdoğan, Makedonya'da yetişmiş, sonrasında İzmir'e yerleşerek tarikatı burada devam ettirmiştir.

Yapılan araştırmalar neticesinde İzmir'de iki farklı melâmî grup tespit edilmiştir. Melâmî gruplardan biri kendini Hacı Salih Rıf'at Efendi vasıtası ile Muhammed Nûrû'l-Arabî'ye ulaştırırken diğer grup kendini Hacı Maksut Efendi vasıtasıyla Muhammed Nûrû'l-Arabî'ye dayandırmaktadır. Birinci grubun silsilesi şöyledir: Muhammed Nûrû'l-Arabî, Salih Rıf'at Efendi, Hacı Ali Rahmi Efendi, Hasan Fehmi Tezdoğan, Ahmet Kumanlıoğlu ve Hüseyin Sabri Soyyiğit.

Hacı Salih Rıf'at Efendi, Kuzey Makedonya'nın İştîp kentinde doğmuştur. İştîp tekkesinde öğrenci yetiştirmiş ve bu çevrede faaliyetlerde bulunmuştur. Yetiştirdiği Hacı Ali Rahmi Efendi, Hasan Fehmi Tezdoğan'ın mürididir.³¹

Hasan Fehmi Tezdoğan, doğup büyüdüğü Makedonya'nın İştîp şehrini savaşlar nedeniyle terk etmiş ve İzmir'de hizmetlerini sürdürmüştür. Önce Tire'de, sonra Menemen ilçesinde yaşayan Tezdoğan, Darağacı semtine taşınmıştır. Hayattayken Ahmet Kumanlıoğlu'nu yerine halife olarak bırakmış ve 1951 yılında vefat etmiştir.

Ahmet Kumanlıoğlu, 1921 yılında Menemen'de doğmuştur. Annesi Şevkiye Hanım, babası ise Hacı Kâmil Efendi'dir. İlköğrenimini Menemen'de tamamlayan Ahmet Efendi, ortaöğrenimine Karşıyaka'da devam etmiştir. Ahmet Efendi, Hasan Fehmi Tezdoğan'ın yanında tasavvufi eğitimini tahsil etmiş, şeyhinin vefatından sonra da yerine geçerek sohbeti devam ettirmiştir. 1956 yılında Karşıyaka'ya taşınan Ahmet Efendi, hizmetlerini burada sürdürmüş, pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Evini adeta tekkeye dönüştürerek sohbetlerini burada yapmıştır. 28 Temmuz 1978 yılında vefat etmiş ve Karşıyaka-Soğukkuyu kabristanına defnedilmiştir. Kendisinden sonra Hüseyin Sabri Soyyiğit, Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, Kemal Aydın, Hafız Ahmet Soyyiğit ve Yaşar İlaslan'a melâmet yolunu emanet etmiştir. Ancak hepsinin Hüseyin Sabri Soyyiğit'e bağlı olduğunu da belirtmiştir.

Hüseyin Sabri Soyyiğit, 1932 yılında Trabzon'un Araklı ilçesinin Tosunlu köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Nakşibendî şeyhi olan babası Hacı Muhiddin Efendi'den, hafızlığı ise amcası Hacı Tevfik Efendi'den almıştır. İstanbul'da hadis, tefsir, Arapça ve fıkıh dersleri okumuştur. 1959 yılında Karşıyaka'nın Şemikler ilçesinde bulunan Merkez Camii'ne Ramazan vaizi olarak atanmıştır. Bu dönemde Ahmet Kumanlıoğlu ile tanışmış ve melâmet yoluna intisap

³⁰ <http://melamidusuncesi.com/haci-maksut-efendi/>

³¹ Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, *Hasan Fehmi Tezdoğan Divanı*, Aydın 2010, s. 34.

etmiştir. On dokuz yıl Ahmet Kumanlıoğlu'nun yanında tasavvufi terbiye almış ve şeyhinin vefatı ile görev kendisine tevdi edilmiştir.

Hüseyin Sabri Efendi, Kur'an ve sünnet rehberliğinde ihvanı yetiştirmek için gayret sarf etmiş ve yolu "Muhammedî Melâmîlik" olarak tanımlamıştır. Halen İzmir ve çevresinde hizmetlerini sürdürmektedir.³²

Hafız Ahmet Soyyiğit, 1938 yılında Trabzon'un Araklı ilçesinin Yeşilköy mahallesinde doğmuştur. Babası Hacı Molla Osman Efendi, annesi ise Havva Hanım'dır. Ahmet Efendi önce babasından sonra ise Kurra Hacı Tevfik Mollamehmetoğlu'ndan hafızlık eğitimi almış, 1954 yılında hafız, daha sonra tecvid ve kıraat dersleri tahsil ederek kurra hafız olmuştur. Hafız Ahmet, İstanbul'da Arapça, fıkıh, tefsir ve Farsça dersleri almıştır. Bahsedilen dersleri tedris ederken ilkokul, ortaokul, lise ve ön lisans derslerini açıktan okumuştur. 1960 yılında Tekirdağ'da imamlık görevini yerine getirirken Ahmet Kumanlıoğlu ile tanışarak kendisinden tasavvufi terbiye görmüştür. 1965 yılında mürsidi tarafından sohbet etmek üzere görevlendirilmiştir.³³

Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, Ahmet Kumanlıoğlu'nun oğlu olup 1949 yılında İzmir'in Menemen ilçesinde doğmuştur. İlkokul eğitimine Menemen Tevfik Fikret İlkokulunda başlayıp Karşıyaka'da Kazım Dirik İlkokulu'nda devam etmiş, sonrasında ise Işık Koleji'nden mezun olmuştur. 1960-1967 yıllarında İzmir İmam Hatip Okulu'na gitmiş; üniversiteyi ise Libya Üniversitesi Arap Dili ve İslam Etütleri fakültesinde okumuştur. 1972 yılında mezun olduktan sonra İzmir'e dönmüştür. 1972 yılının sonunda Konya Müftüğü'ne stajyer müftü yardımcısı olarak atanmış; 1973 yılında Edirne-Enez vaizliğine tayin edilmiş, ancak 1974 yılında görevinden istifâ ederek İstanbul-Tuzla Piyade Okulu'nda Yedek Subay öğrencisi olmuştur. Vatani görevini Konya İkinci Ordu Askerî İstihbarat Grup Komutanlığı'nda yapmış ve Kıbrıs Barış Harekatı'nda görev almış; 31 Temmuz 1975 yılında terhis olmuştur. Askerlik dönüşü Karşıyaka'da Hasan Fehmi Yayınevini kurmuş ve Hasan Fehmi Divanı Açıklamasını yayınlamıştır. 1975 yılının sonunda Karşıyaka Havva Özişbakan Lisesi'nde öğretmen olarak görev yapmış; 1980 yılında Karşıyaka İmam Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmenliğine geçmiştir. 1985 yılında ise İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arapça Okutmanlığına tayin olmuştur. 1988 yılında "Hz. Pir Seyyid Muhammed Nûr'ul-Arabî Hayatı, Şahsiyeti ve Bazı Tasavvufi Görüşleri" teziyle yüksek lisansını tamamlamıştır. 1999 yılında emekli olana kadar görevini devam ettirmiştir. Melâmet düşüncesi ve pirleri ekseninde pek çok çalışma yapmıştır.

İzmir ve çevresinde faaliyet gösteren diğer bir grup da kendini Muhammed Nûru'l-Arabî'ye dayandırmaktadır. Silsilesi şöyledir: Muhammed Nûru'l-Arabî, Hacı Maksut Efendi, Hasan Lütfi Şuşud, Mahmut Sadettin Bilginer, Bozkurt Yılmaz Dalay, Davut Yılmaz'dır.

³² <http://meksav.org/index.php/tr/publications/haci-sabri-soyyigit/hayati>

³³ Ahmet Soyyiğit, *Zikir ve Tevhîd-i Bârî*, Antalya 2006, s. 3-4.

Hacı Maksut Efendi, Kosova'nın merkez şehri olan Priştine'de doğmuş, ilk ve ortaöğrenimini Priştine'de yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Fatih Medresesi'nde eğitimini tamamlamıştır. Sonra Ustrumca'ya dönen Hacı Maksut Efendi, Muhammed Nûru'l-Arabî'ye intisap etmiş ve ondan hilafet almıştır. İlim ve irşaf faaliyetlerini İstanbul'da sürdürmüştür. Hacı Maksut Efendi'nin halifesi olan Hasan Lütfi Şuşud, İstanbul'da okumuş, Balıkesir'de Fransızca öğretmenliği yapmıştır.

Mahmut Sadettin Bilginer, Hacı Maksut Efendi'nin oğludur ve 1910 yılında İstanbul'da doğmuştur. Tophane'deki Askeri Sanayi Mektebi'nde eğitim görmüş; 1928 yılında okulundan mezun olarak Ankara'da çalışmaya başlamıştır. Manevi eğitimini önce babasından, babasının vefatı sonrasında Hüseyin Şemseddin Efendi ve Hasan Lütfi Şudud Efendi'den almıştır.³⁴

Yılmaz Bozkurt Dalay, Mahmut Sadettin Bilginer'in yanında tasavvufi eğitim aldıktan sonra İzmir'e gelmiş ve burada sohbetlerini devam ettirmiştir.³⁵ Müridi Davut Yılmaz, 1933 yılında Bayburt ilinin Aslandede Köyü'nde doğmuştur. Dini eğitimini babası Harun Efendi'den almış, sonra medresede okumuştur. 1968 yılında İzmir'e gelmiş, Bayraklı ilçesine yerleşmiştir. Önce Hasan Güler, sonra Yılmaz Dalay Efendi'den melâmet yolu üzere tasavvufi eğitim almıştır.³⁶ 2011 yılındaki vefatına kadar hizmetlerini sürdürmüştür. Melâmî hizmeti, İzmir'deki halifeleri; Ali Arslan Yashoğlu, Durmuş Ayaz, Hasan Yılmaz, Suat Çukur, Ümit Bulut, Şaban Görhan ve Şeref Yashoğlu ile devam etmektedir.

Kaynaklar

- Afîfî, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf-İslam'da Manevi Hayat*, (çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal), İstanbul 2012.
- Attâr, Ferîdüddîn, *Tezkiretü'l-Erliyâ*, (çev. Süleyman Uludağ), Bursa: İlim ve Kültür Yay., 1984.
- Azamat, Nihat, "Hacı Bayrâm-ı Veli", *DİA*, İstanbul 1996, c. 14.
- Bayramoğlu, Fuat- Azamat, Nihat, "Bayramiyye", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5
- Bayramoğlu, Fuat, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfı*, Ankara 1989, c. 1.
- Bilginer, Mahmut Sadettin, *Tasavvufta Allah ve İnsan*, İstanbul 2011.
- Bolat, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul 2011.
- Bursalı, Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Seyyid Hâce Mubammed Nûru'l-Arabî Beyân-ı Melâmet ve Ahvâl-i Melâmîyye*, haz.: Mustafa Tatcı-Burak Anılır, İstanbul 2016.
- Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram Veli*, Ankara 2004.
- DİA, "Melâmîyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. 29.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 2017.

³⁴ Mahmut Sadettin Bilginer, *Tasavvufta Allah ve İnsan*, İstanbul 2011, s. 4.

³⁵ Davud Yılmaz, *İnsan-ı Kâmil ve Sırları*, İstanbul 2020, s. 10.

³⁶ Davud Yılmaz, *Gönül Sohbetleri*, İzmir 2007, s. VIII-IX.

<https://www.dunyabizim.com/hikmet/3-devre-melamiliginin-onde-gelen-isimleri-h12813.html>.

<http://meksav.org/index.php/tr/publications/haci-sabri-soyyigit/hayati>.

<http://melamidusuncesi.com/haci-maksut-efendi/>.

Hücvirî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî, *Keşfü'l-Mabçûb*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2018.

İzeti, Metin, “19. ve 20. Asırlarda Makedonya’da Dini ve Sosyal Hayatın Oluşmasında Üçüncü Devre Melâmiliğın Rolü ve Önemi”, *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru’l-Arabî Sempozyumu Bildirileri, 9-10 Mayıs 2015*, Antalya 2015.

Konur, Himmət, “Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı (H. I-V. asırlar)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 21.

Kumanlıoğlu, Hasan Fehmi, *Hasan Fehmi Tezdoğan Divanı*, Aydın 2010.

Kumanlıoğlu, Hasan Fehmi, *Hız. Pir Seyyid Muhammed Nûr el-Melâmî el-Arabî Hayatı, Şahsiyeti ve Bazı Tasavvufî Görüşleri*, İzmir 2015.

Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Ma’rûf Mustafa Zerrik, el-Mektebetü’l-Asriyye.

Muhammed Nuru’l-Arabî, *Menbau’n-Nûr fi Ru’yeti’r-Resûl*, İBB Atatürk Kitaplığı, BEL_Yz_O_0123_01.

Soyyigit, Ahmet, *Zikir ve Tevhîd-i Bârî*, Antalya 2006.

Sülemî, Ebû Abdırrahmân, *Tabakâtü’s-Süfîyye*, thk. Nüreddin Şerîbe, Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2014.

----- “Risâletü’l-Melâmetiyye”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Âdâb*, haz. Ebu’l-Alâ Afîfî, Kahire 1942, c. VI.

Şahin, Haşim, “Hacı Bayram-ı Veli’nin Halifesi Emir Sikkînî ve Bayramî Melâmiliğinin Oluşum Süreci”, *Hacı Bayram-ı Veli Uluslararası Sempozyumu 14-16 Aralık 2012*.

Ulu, Mahmut, “Hacı Bayram-ı Veli ve Melâmîlik”, *Hacı Bayram-ı Veli: IV. Uluslararası Hacı Bayram-ı Sempozyumu*, 2019.

Vassaf, Osmânzâde Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2015, c. 2.

Vırmaça, Raif, “Üçüncü Devre Melâmiliğın yayılmasında Seyyid Muhammed Nûru’l-Arabî’nin Faaliyetleri ve Halifeleri”, *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru’l-Arabî Sempozyumu Bildirileri, 9-10 Mayıs 2015*, Antalya 2015.

Vicdanî, Sâdık, *Tomâr-ı Turuk-i Âliyye (Melâmîlik)*, İBB Atatürk Kitaplığı, OE_TK_02190/01.

Yılmaz, Davud, *Gönül Sobbetleri*, İzmir 2007.

Yılmaz, Davud, *İnsan-ı Kâmil ve Sırları*, İstanbul 2020.

Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2017.

MEHMED ŞEMSEDDİN MISRİ VE İZMİR SEYAHATLERİ

Yusuf Bilal Kara*

Hayatı

Şemseddin Efendi 1867 yılında dđnyaya geldi. Çocukluğunun ilk yıllarını Bursa'da geçirdi fakat babasının memuriyet görevi sebebiyle hicret etmek zorunda kaldı. Aydın, Milas, Köşk, Sultanhisar, Atça gibi kaza ve nahiyelerde bulunduktan sonra aile 1876 yılında İzmir'e gelmiştir. Burada Sultaniye mektebine devam ettiğini söyleyen Şemseddin Efendi beş ay kadar İzmir'de kaldıktan sonra Bursa'ya geri dönmüştür. Tasavvufi kültürle tanışması babası Mısri âsitanesi şeyhi İsmail Nazif Efendi vasıtasıyla olmuştur. Babasının vefatından sonra icazetini yaklaşık on iki yıl süren bir seyr u sülûkun neticesinde 1900 yılında Şeyh Mustafa Lütfullah Efendi'den almıştır. Bugün Bursa Ulu Camii'nin kible tarafında yer alan PTT binasının bulunduğu yerde Mısri dergâhına hizmetinin yanında İzzeddin Bey Camii hatipliği, Bursevî ve Çarşamba dergâhlarına da nezaret etmiştir.

Bursa Mısri Âsitânesi

* Arş. Gör. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, yusufbilal.kara@ikcu.edu.tr.

Nevi şahsına münhasır bir insan olan Şemseddin Efendi, fikrî olarak bir mirasın taşıyıcısı olduğu gibi zâhiren de klasik bir üslup sahibiydi. Kendisini bizzat tanıyan Rıza Ruşen Yücer, Bursa'ya gelen turistlerin Şemseddin Efendi'yi Şark dekorlarının arasında duran bir motif olarak görüp fotoğrafını çektiklerini aktarıyor.¹ Bu nevi şahsına münhasır zât, Tarih-i Osmanî Encümeni Bursa üyeliği, Meclis-i Meşâyih azâlığı ayrıca Donanma Cemiyeti ve Cihat komisyonlarında görevler aldı. Kurtuluş mücadelesi yıllarında Bursa'nın ileri gelenlerinden bazı isimlerle 36 gün süreyle tutuklu da kalmıştır. Hatıratında “bir mesele için tevkif ettiler” diyen Şemseddin Efendi 22 Mart 1923 günü beraat ettiklerini söyler.² 1936 yılında tedavi için gittiği İstanbul'da vefat eden Şemseddin Ulusoy, vasiyeti gereği İstanbul Merkez Efendi mezarlığında Niyazi-i Mısri'nin kardeşi Ahmed Efendi'nin yanına defnedilmiştir.³

Mehmet Şemseddin Ulusoy'un yaşadığı dönem, Osmanlı'nın son padişahları Sultan Abdülaziz, Sultan V. Murat, Sultan II. Abdülhamit, Sultan Mehmed Reşad, Sultan Vahdeddin, Sultan II. Abdülmecid ve Türkiye Cumhuriyeti'nin on üç yılını kapsamaktadır.

Şemseddin Efendi, aynı zamanda geriye bir çok eser bırakmış bir yazardır. Divan sahibi bir şair olmasının yanında tasavvuf ve tarikata dair eserler de kaleme almıştır.⁴ Özellikle Bursa'nın camileri, medreseleri, tekeleri, han ve hamamları hakkında yazdığı eserler kültürel mirası taşıyıcı özelliktedir.⁵

Müellifimizin İzmir ile münasebeti yalnızca küçük yaşlarda gelip burada geçirdiği birkaç aylık süre değildir. Tebliğimizin de temelini teşkil eden esas mesele onun hayatının muhtelif zamanlarında İzmir'e gelmesi ve şehir hakkındaki genel kanaatlerinin yanında tekke çevresiyle ilgili gözlemlerini aktarmış olmasıdır. Bu İzmir

¹ Rıza Ruşen Yücer, “M. Şemseddin Ulusoy”, *Bursa Halkevi Dergisi*, 9, (1937), s. 38.

² Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, (haz. Mustafa Kara-Yusuf Kabakçı), İstanbul 2020, s.188.

³ Şemseddin Efendi'nin vefatına dair detayları oğlu Fehameddin Bey'in babasının Güftâr-ı Şemsî isimli eserine ilave ettiği notlardan öğreniyoruz: “Bana emr-i Hak vâki olursa hazret-i Mısri Efendim'in birâder-i âlileri Şeyh Ahmed Efendi hazretlerinin yanına saklarsın” buyurdular. Fakîr, kendimi tutamayarak ağlamağa başladım. ‘Sana söylemeyip de kime söyleyeceğim. Kim kalmış ki ben kalayım’ diye tarikata ait bazı esrârı telkîn buyurdular ve beni teskin ettiler. (...) 1936 Cuma gecesi rûh-i âlileri saat 11:05’de âlem-i illiyîne pervâz eyledi. Ve bizleri pek mükedder, bîkes, muzdarib olarak bıraktılar. Âh benim güzel babacığım. Hayatım, rûhum, efendim. Radiyallâhu anh ve kaddesallâhu sırrahu.” Mehmed Şemseddin, *Güftâr-ı Şemsî*, Mustafa Kara Arşivi, 436-439.

⁴ Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Efe, Mehmet Şemseddin Ulusoy'un Eş'âr-ı Şemsî Adlı Dîvân'ı, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2018, s. 24-47

⁵ Mustafa Kara riyasetindeki araştırmacılar Şemseddin Efendi'nin muhtelif eserlerinden oluşan dört ciltlik bir yayın yaptılar. Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Bütün Eserleri 1-4*, Bursa 2021.

yolculuklarının sebebi Halvetiyye tarikatının Mısrîyye kolunun piri Niyazî-i Mısrî'nin Limni'deki kabrini ziyaret etmektir.

Dildâr-ı Şemsî

Altmış kadar eser yazan Şemseddin Efendi'nin seyahatname türünde kelame aldığı *Dildâr-ı Şemsî*, Bursa'dan Limni'ye yapılmış yedi seferi ihtiva etmektedir. Şemseddin Efendi'nin Limni'ye yaptığı seyahatlerin sebebi çok açık. Bağlı olduğu tarikatın piri Niyazî-i Mısrî'nin kabri oradadır. Peki Şemseddin Efendi'yi Bursa'dan kaldırıp meşakkatli bir yolculukla Limni'yi yedi defa ziyaret ettiren saik nedir? Şemseddin Efendi yedi sayısının, ikinci ziyaretinde kendisinin duası olduğunu ifade eder⁶ fakat Limni'ye gitmesi gerektiği düşüncesi gençlik yıllarında

zihnine kazınan bir hatıraya dayanmaktadır:

“İhvandan mütevaliyen mektuplar geliyor, Limni'de de Bektaşiler çoğalıyor, hatta Hazret-i Pîr'i kendilerinden addediyorlarmış. Bir gün orasını zabtedeceklerini muhibbân-ı Mısrîye'den Divân-ı muhasebât reisi olan Zühdi Bey pederimin hayatında Bursa'ya gelmiş bir gece dergâha gelerek dergâhın mesdud olduğunu görmüş, Fakir de türbelerin kandillerini uyandırarak yukarı, dayım Hacı Nuri Efendi'nin dergâhına çıkacaktım. (...) Bu sancıyla beraber dedi ki: “Tarik-i Mısrî nazlıdır, Bursa'da bir iki tekke var, Selanik ve İzmir'de de öyle. Akşama sabaha Pîr'inizi Bektaşiler zabtedecek, münavebeten her sene birer şeyh gitse orada halkı teşvik etse, tarikiniz neşrolunsa güzel olmaz mı?” Fakir o vakit on beş on altı yaşında vardım. Benim kulağında bu söz kaldı bunun için ara sıra [116] Limni'ye gitmek ve Hazret-i Pîr Efendimizi ziyaret ve ahz-ı feyz-i maneviyeye mazhariyet arzusu Fakirde cay-gir-i zamir olmakla bilutfihi Tealâ ve bihimmet-i Pîr, arzumuz vechile azimetim oraca halkta iyi bir intiba husule getirdi ki zirde görüleceği vechile kandil gecesi olan ahval delil-i kafidir.”⁷

⁶ Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, s. 169.

⁷ Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, s. 95.

Müellif eserin girişinde, madem bu bir seyahatname olacak o halde çocukluğundan başlayarak yaptığı yolculuklara da yer vermesi gerektiğini düşünür ve ailecek yaptıkları muhtelif seyahatleri de ekler. Çocukluk yıllarında yapılan yolculuklara ilaveten gençlik yıllarından da hatıralara yer verilir. Örneğin Meclis-i Meşâyih'in⁸ düzenlendiği, Osmanlı Devleti'nin son döneminde tekke şeyhliğine aday olan insanları imtihan eden sınav doğrudan aktarılır.⁹ Bu sebeple giriş bölümü de dahil olmak üzere *Dildâr*'da, Balıkesir, Aydın, İstanbul, Çanakkale, Selânik ve Midilli adası gibi yerleşkeler yer aldığı gibi dönemin siyasi ve sosyal hadisleri hakkında bilgilere de rastlanır. Örneğin Cumhuriyet'in ilanından sonra Gazi Mustafa Kemal'in

⁸ Meclis-i Meşâyih, 1866 yılında Sultan Abdülaziz tarafından Şeyhülislamlık'a bağlı olarak kurulan bir müessesedir. Bu meclis, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulduğu 1924 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Detaylı bilgi için bk. Zekeriya Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Müinasebetleri Meclis-i Meşâyih*, Ankara 2013.

⁹ "Gel bakalım şöyle otur imtihan edeceğiz" dediler. İmtihan lafzı malum ya! Güyâ bir duman içime girmiş gibi olurum. İşte sualler cevablar ber-vech-i âtîdir:

Sual: Sen şeyh olacaksın öyle mi?

Cevap: Efendim! Dergâha hâdim olacağım.

S: Pekala, şeyh olacak adam zarurât-ı diniyesini bilmek lazımdır, şu halde evvela İslâm'ın şartı nedir?

C: Savm, salat, hac, zekat, kelime-i şehadet. Nâzır Efendi etrafına hitaben "Savm u salât İstanbullulardan, hacc u zekat taşralılardan kalktı, ortada bir kelime-i şehâdet kaldı" dediler, efendiler tebessüm itdiler.

S: Pekala, namazın şartı kaçtır ve nedir?

C: On ikidir altısı dahilde, altısı hariçte.

S: İmanın şartı kaçtır ve nedir?

C: Altdır, amentü bi'llâhi ila ahir.

S: Dur, Âmentü'nün mânası nedir?

C: Efendim bu Cenab-ı Hakk'ın birliğine, şerîki, nazîri olmadığına inandım, iman ettim, melaikesine, kitaplarına, ila ahire inandım.

S: Çok a'lâ, şimdi sen şeyh olacaksın tarikatin nedir?

C: Efendim! Tarik-i Hâlvetiye ve Kadiriye'den teş'ub etmiş Mısırî şubesidir.

S: Usulünüz nasıldır?

C: Kayyimen, kuûden, cehren zikir ıderiz.

S: Erkânınız nasıldır?

C: Şeyhimizin telkini vechile esmâ-i seb'a ve fûruât-ı hamseyi salike talim ederiz.

Pek hatırımda kalmamış bir iki sual daha zannım sordular. Bi-lutfihi Te'alâ tereddütsüz cevap vermişim hoşlarına gitdi. Guslün, savmın da şeraitini sormuşlardı zannederim." Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, 29-30.

İstanbul’u ilk ziyaret ettiği 1927 yılında Şemseddin Efendi’de o kalabalık içindedir ve karşılama töreninde yaşananları tüm heyecanıyla anlatır.¹⁰

Şemseddin Efendi *Dildâr-ı Şemsî*’yi yolculuklarda el defterine yazdığı notları bir araya getirerek 31 Ocak 1929 tarihinde tamamladı. 2010 yılına kadar yazma halinde duran bu eser Mustafa Kara ve Yusuf Kabakçı tarafından günümüz harflerine aktarılmıştır.

Şemseddin Efendi ve İzmir

Şemseddin Efendi’nin bu seyahatnamede İzmir’e yer vermesinin sebebi Bursa-Limni güzergâhında yer almasıdır. O günlerde Limni’ye birkaç farklı yolla gidilebildiğini seyahatnameden öğreniyoruz. Bir güzergâh İstanbul-Gelibolu-Selanik-Limni şeklindeyken diğeri İstanbul-İzmir-Midilli-Limni rotasını takip ediyor. Bizim burada dikkatimizi teksif edeceğimiz yer, İzmir’e geliş ve burada geçirilen günlerde alınan notlar, şahsî tecrübelerdir.

¹⁰ “Gazi bugün gelecek diye bir aydır hazırlık var. Tâk-ı zaferler her tarafta yapıyor. Hele köprünün üstü görülecek şey. O gün hava pek sıcaktı. Bir şey nazar-ı dikkatimi celbetti: Herkes Gazi’yi karşılamaya gidiyor, merakib-i bahriyeden deniz görünmüyor, en büyük zırhlılardan tut da iki çifte piyadeye kadar var. Mesela o gün şiddetli bir rüzgar olsaydı veyahut rüzgar yok fakat çoluk çocuk yeni doğmuştan tut da ömr-i tabiîsine yetişmiş yüz yirmilik erkek kadına kadar var, havanın sıcaklığından, güneşin hararetinden çok kimse muzdarib ve müteessir ve belki hasta da olurdu. Müncimiz geliyor, bizi esaretten kurtaran Gazi geliyor diye herkes yollara dökülmüş, denize çıkmış. Lâkin kudret-i Hakk havada bir hareket olmadığı gibi hafif bir bulut da güneşi setretti. Güneşten gelecek zarardan da halk vikaye edildi. “Allah Allah” dedim. Bu zâtta bir ta’birât-ı maneviye var. Öyle ya olmasa böyle olur mu? Halkın teveccüh-i şammesi de var. İşte bu ikbalin mertebe-i kusvâsıdır. Gazi’nin vapuru adalardan göründü. Deniz de çarşaf tabirine ma-sadak oldu. Beş altı yüz bin halk karada, denizde kaynaşiyor da biri çignenmiş yahut araba çarpmış, kayık devrilmiş gibi hiçbir vakia işitmedim. Tabii olsa işitirdik. Selimiye’den toplar atıldı. Ertuğrul yatı bir iki inbisat ile parka doğru gitti. Oradan Üsküdar önünden, Beylerbeyi tarafından Beşiktaş’a geldi. Onu takiben kırk elli vapur resm-i geçit tarzında önümüzden geçti. Akşam oldu. Hakikaten İstanbul nura gark oldu. Şimdiye kadar hiçbir padişaha böyle donanma yapılmamıştır.” Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, s. 218.

Niyazî-i Mısırî'nin Limni'deki Camii ve Türbesi

Şemseddin Efendi'nin İzmir'e ilk kez 7-8 yaşlarında iken pederinin tayin meselesiyle geldiğinden bahsedilmişti.¹¹ Çocukluk yıllarında hatırladığı bir diğer İzmir hatırası, babasının Aydın'a giderken İzmir'de Mısıriyye'den Şevkullah Efendi dergâhında misafir olduklarıdır.

Limni'ye gitmek kastıyla İzmir'e yapılan ilk yolculuk 1900 yılının ekim ayına rastlamaktadır. İstanbul'da birkaç gün kaldıktan sonra Şemseddin Efendi İzmir'e gitmek isteyişini şöyle dile getirir:

“Maşiyen Köprü'ye geldim acentelere sordum, İzmir'e Cumartesi günü posta varmış, bu sefer İzmir'den Midilli'ye oradan Limni'ye geçmek fikrindeyim, bakalım İzmir Mısırî şeyhleri ne âlemedir? Çünkü bir Tarikatname yazmak istiyorum, olur ki bizim bilmediğimiz bazı erkân-ı tarikatımız vardır, bunun için İzmir'e gitmek istiyorum.”¹²

Görüldüğü gibi Şemseddin Efendi'nin İzmir üzerinden Limni'ye gitmek isteyişinin en büyük sebebi bu şehirdeki tasavvuf ve tarikat çevresini görmektir. Kendi ifadesiyle, tarikatname gibi özel bir muhtevaya sahip olacak bir eseri İzmir'i görmeden yazmak istememiştir. Bu durum bize İzmir'deki tarikat çevrelerinin Anadolu'nun farklı yerlerinde bulunan şeyh efendiler tarafından dikkate alındığını göstermektedir.

“Pazartesi günü saat on birde İzmir'e vasıl oldum. Kordon'da bir kahve içtim bir hamala eşyayı vererek Tarik-i Mısıriyye'den Şeyh Ali Efendi Dergâhına geldik. Kapılar muhkem, duvarlar muntazam, fakat mesdud. Her neyse harem kapısından şeyh efendi'yi sorduk, Bursa'dan Mısırî şeyhi olduğumuzu anlattık içeriye girdik. Bu

¹¹ Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, s. 19.

¹² Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, s. 97.

dergâha pederimle 1288/1872 tarihinde gelmiş, o vakit Postnişin Şevkullah Efendi'ydi, şeyhimle de kurbiiyetleri vardır. Bu defa şeyhi Bedreddin Efendi'ydi. Mûmâ ileyh bilahire geldi, sual ve cevap anlaştık. Bu zat geçen sene İzmir'de vefat etmiştir, Hazret-i Pîr'e muterizmiş diye işitmişim, misafir olduğum esnada pek de çok görüşemedim çünkü meşguldü; mahkemede azalığı, bilmem nerede vazifesi varmış. O günlerde Çeşme Kaymakamı olan damadı da gelmiş telaşeli bir işleri vardı. Her neyse bir iki gece sohbete koyulduk gerçi bana karşı Hazret-i Pîr hakkında bir itirazda bulunmadı fakat tarikate de bigâne durduğu anlaşıldı, oldukça ilmi de, malumât-ı zaruriyesi var, tabii kanunşinas ki mahkemede aza olmuş. Bizim merak tekkelerde olduğundan yorgunluğa, uykusuzluğa bakmayarak dergâh sordum. O gece Emir Sultan Dergâhı¹³ varmış, bir adam kattılar gittim, Seyyid Mükerrremüddin namında bir zat medfundur. Mora Yenişehirli Tarik-i Sadiye'den Şeyh Mehmed Efendi¹⁴ de oraya defnolunmuştur, zannım vefatı 1302 olacaktır. Arabî ve Fârisî'ye ve fûnûn-ı garibeye aşına bir zat idi, Divân'ı da vardır. Vehbî tahallus ederdi. Büyük mahdumu Aziz Efendi Medar Köyü'nde tekke inşa etmiş, küçüğü Ferid Efendi fuzeladandı. Bâlâda sebkettiği üzere Hallaç Baba Şeyhi Ali Efendi, tekkesini mûmâ ileyhe kasr-ı yed edip kendisi Tarik-i Nakşiye'den Ahmedül-Buhârî'ye geçmişti. O gece dergâh çok kalabalıktı. Şeyhi Hüseyin Efendi¹⁵ namında bir zattır, onun da şeyhi Manisa'da Tarik-i Rifaiye-i Ma'rifiye'yi neşreden Antakyalı Hasan Efendi'dir. Ayrılık zımnında İstanbul'a gidiyormuş o vesile ile o gece o da dergâhda bulundu, hoş, aşıkane bir mahabbet oldu. Otururken kapıdan bir zât göründü, simasında âsâr-ı mücâhede aşikâr, başında tâc-ı Mısrî ile vechesi tab-dâr. Acaba bu zat kimdir derken Şeyh Cemal Efendi gerektir dedim ve de öyleymiş, bilahire görüştük. Pederleri Atinalı Şeyh Emin Efendi namında bir zattı, 1292/1876 tarihinde İzmir'de beş altı ay oturduğumuz esnada dergâhına gider ellerini öperdim. Üç mahdumu vardı; büyüğü Muhyiddin, ortancası Cemaleddin, küçüğü Emin Efendilerdi. Muhyiddin Efendi'nin tekkesi başka, Cemâl Efendi'ninki başkadır. Zannım esasen orası Kadirî Tekkesi'ymiş ki Evrad-ı Kadirî okurlardı, hoş Cenâb-ı Pîr'in Tarik-i Kâdirî'den de teberrüğü vardır ya. Ba'de'z-zikir avdet ettim. Bir parça muhabbetten sonra yattım. Sabahın ikisinde kalkmışım. Salı günü Muhyiddin Efendi'nin ikinci oğlu fuzeladan ve müderris demekle maruf Ali Efendi ile görüşmek üzere gittim, bulamadım. Ba'dehû Tilkilik'de bir kahve, bir nargile içtim, oranın nargilesi pek meşhûrdur. Ba'dehu Şeyh

¹³ XX. yüzyılın başlarında oldukça canlı olduğu anlaşılan İzmir'deki tekke hayatının güzel bir hatırası için bk: Ünal Şenel, "İşgal Altındaki İzmir'de Bir Âyin-i Şerîf", *KADEM*, 9, (2012) s. 16-17.

¹⁴ Şemseddin Efendi'nin verdiği bilgiye göre, Mehmed Efendi'nin kızı Sadiye Hanım Hallaç Baba tekkesi şeyhi Sadeddin Efendi'nin annesidir. Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, s. 178.

¹⁵ Milli mücadele yıllarındaki hizmetleri sebebiyle Gazi Mustafa Kemal, İzmir'de iki şeyhe o dönem için 75 lira maaş bağlamıştır. Bunlardan biri Şeyh Hüseyin Efendi'dir. Ünal Şenel, "İzmir'de Mevlevîlik ve Tasavvuf Çevrelerine Dair" *KADEM*, 10, (2013), s. 51.

Cemal Efendi'nin¹⁶ dergâhına geldim. Maşallah bir düzine evladı var, zikir arasında Hazret-i Pîr'in "Tâ ezelden beri biz bu aşk içinde rüsvây olmuşuz" nutkunu okudular. Hâlâ o ses kulağımdadır. Şeyh Efendi'nin fakr hali varken yine evladlarını, ailelerini hüsn-i idare edermiş. Ba'de'z-zikir avdet eyledim. Çarşamba günü Kordon'a indim, tezkeremin muamelesini yaptırđım. Basmahane civarında otururken bizim Çarşamba Şeyhi'nin biraderiymiş geldi görüştük. Gece Kadife Kalesi'ne karib Semani Tekkesi'ne gittim. Bu, Tarik-i Halvetiye-i Şabaniye şubâtından Mustafa Bekrî subesinden ayrılmış bir kolmuş. Güzel, cemiyetli mahabbetler oldu. İzmir, Selanik fevkalade mamûr, ticaretgâh olduğundan dergâhlar da mamûr, camiler de. Zavallı bizim fakir Bursamız ne ağniyasından, ne fukarasından bir sahib-i hayır çıkıp da ne cami ne tekke yaptırır. Vakıan İslam'ı çok, hocası bol deniyor, zaten böyle olduğu için de terakki edemiyoruz ya. (...) Bugün Şeyh Muhyiddin Efendi'nin Tekkesi'ne giderken Emir Sultan'a uğradık, ziyaret ettik, hoş mahabbetler oldu. Muhyiddin Efendi biraz rahatsızdı, o gün sema' etti, ba'de'z-zikir dergâha geldim. Gece Eyüb'te medfun olan Urefa-yı Nakşibendiye'den Şeyh Melamî Efendi'nin tekkesine geldim ba'de'z-zikir avdet ettim. Cuma günü Kordon'a geldim, Emir Sultan Şeyhi Hüseyin Efendi'nin biraderi Saraç Nuri Efendi ile görüştük, birkaç sene evvel Bursa'da görüşmüştük. Melamî meşreb bir zattır, Kutubnâme isminde Hazret-i Şeyh-i Ekber'inmiş bir kitap gösterdi içinde âtide gelecek kutubların resimleri varmış, hatta birkaç da şapkalı vardı. Oradan Hisar Camii'ne geldim cuma namazını eda ettim. Giritli bir efendi ile gelirken sabah yemeği olmak üzere biraz kebab yedim. Misafir olduğum dergâhın yevm-i mahsusası Cumadır, cemiyetliydi. Şeyh Efendi'nin başında fes sarık, sırtında Şam hırkası¹⁷ var idi, cübbe giymeğe bile lüzum görmemiş, ayinin bir kısmı tarafımdan icrâ edildi. Giritliler aşıkâne zikrediyorlar."¹⁸

Şemseddin Efendi'nin İzmir'e geldiği ve onu takip eden birkaç günde gittiği tekkeler, ziyaret ettiği insanlar ve anlattığı zikir sahneleri 20. yüzyılın başında İzmir'de canlı bir tasavvufi hayatın olduğunu göstermektedir.¹⁹ Halvetiyye, Kâdiriyye, Rîfaiyye ve Melâmiyye gibi tarikatların müntesiplerinin olduğu hatta her tekkenin ihya gecesi farklı olması sebebiyle birbirlerine gidip-geldikleri müşahede ediliyor. İzmir

¹⁶ Mevlevihane'nin son şeyhi Nurettin Efendi'nin oğlu Mustafa Hayrettin İndelen'in aktardığına göre Rifaî şeyhi olan Cemal Efendi'nin oğulları Mâhîr ve Abidin Beyler Mevlevihane'nin hanendesiymiş. Ünal Şenel, "İzmir'de Mevlevîlik ve Tasavvuf Çevrelerine Dair", s. 51.

¹⁷ Osmanlıda üst sınıfın Şam hırkası diye andığı pamukla kalınlaştırılmış yorgan dikişli, sırta giyilen yorgan sayılabilecek ev giysileri. İfadeden anlaşıldığı şekliyle şeyh efendinin böyle bir kıyafetle cemiyete iştirak etmesi biraz garipsenmiş.

¹⁸ Mehmed Şemseddin, *Dıldâr-ı Şemsî*, 97-100.

¹⁹ 1330/1914 yılında Aydın vilayetine ilişkin hazırlanan yıllıkta İzmir dahilinde 43 cami, 47 mescid ve 14 tekke olduğu yer almaktadır. Hüseyin Rifat, *İzmir 1914*, (haz. Erkan Serçe), İzmir 1997, s. 17.

Mevlevihanesi'ne²⁰ dair herhangi bir bilginin yer almadığını söylememiz gerekir. Sosyal hayata dair de bilgiler veren Şemseddin Efendi, Tilkilik'te içtiği kahve ve nargileden övgüyle bahsediyor. Dikkati çeken bir başka husus İzmir'in camileri ve tekkeleri hakkında yapılan yorumlardır. Bursa'yla kıyaslandığında İzmir cami ve tekkelerini daha bakımlı ve iyi durumda olduklarını söyleyen Şemseddin Efendi, dönemin tartışmalarına da yer verecek şekilde “vakıan İslam'ı çok, hocası bol deniyor, zaten böyle olduğu için de terakki edemiyoruz ya” ifadelerine yer vermiştir. Bu cümle, 20. Yüzyıl Anadolu'sunda hayli anlamlı ve içerisinde eleştiri barındıran bir ifadedir. O dönemde Avrupa'nın teknolojisinden etkilenerek Müslüman coğrafyaya yöneltilen “geri kalmışlık” suçlaması bu cümlede karşımıza çıkmaktadır.

Mısrî dergâhı şeyhi Bedreddin Efendi hakkında verilen bilgiler de özgündür. *Dıldâr*'dan anlaşıldığına göre Bedreddin Efendi'nin tekke çevrelerinde olumsuz bir izlenimi var. Şemseddin Efendi'nin “hazret-i Pîr'e muterizmiş diye işitmişim” cümlesi Mısrî dergâhında şeyhlik yapan bir kişi hakkında ağır bir itham olarak kabul edilebilir. Şemseddin Efendi'nin söylediklerinden tarikata mesafeli durduğu anlaşılan Bedreddin Efendi, tekkenin zikir gecesindeki giyim kuşamıyla da bu mesafeyi hissettirmiştir.

Seyahatnamede göze çarpan hususlardan biri şehir hakkındaki kanaatlerdir. 19. ve 20. yüzyılın başında İzmir'e gelen her seyyah Frenk ile Müslüman mahallesi arasındaki farkları ortaya koymaya çalışır. Bu kıyaslama genellikle eski ve bakımsız Müslüman mahallesi ile bakımlı ve temiz olan gayr-i müslimlerin yaşadığı semtler arasındadır. Şemseddin Efendi de çarşıdan ve ticaretten bahsetmeden geçemez:

İzmir ticaret mahalli ise de pek çok ecnebî var, Frenk Çarşısı diyorlar bir yere geldim hakikaten Frenğistan zannettim. Maamâfih gitdikçe mamûr olmakta ve tevessu' etmektedir. Cenab-ı Hak düşman şerrinden muhafaza buyursun. Cumartesi günü sabahleyin kalktum, şeyh efendi Salı'ya tehirimi arzu ediyorsa da kandil gecesini Hazret-i Pîr'de bulunmak istiyorum, birkaç gün de Midilli'de kalacağım, Salı'ya kalırsam Midilli'ye gitmemek lazım, orada da ihvan mahzun olacak. Yine Yunan vapuru varmış ne acayip haldir? Ülke bizim, deniz bizim, ticaret ecnebinin. Bizim Türkler uyanmıyor.²¹ Saat yedide vapura bindim, yüz altı adım boy, on dört adım eni vardır, ismi Samo imiş.²²

²⁰ İzmir Mevlevihanesi ile ilgili bugüne kadar yapılmış en detaylı çalışma “Bir şehrin rindânesi” alt başlığıyla yayınlanmıştır. Mustafa Üzel, İzmir Mevlevihanesi, Ankara: 2018.

²¹ 1895 yılının İzmir'inde otuz iki gün kalan E. Kauder, Şemseddin Efendi'nin eleştirisini kendi perspektifinden anlatmaktadır: Küçük Asya'da bölgesel bağlantıyı saymazsak İzmir'in dış dünya ile bağlantısı deniz üzerinden sağlanıyor. Bir Türk posta hizmeti bulunmasına rağmen iş dünyası, Doğu'nun bütün büyük şehirlerinde şubesi bulunan Avrupalı posta kuruluşlarını kullanıyorlar. İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl II*, İzmir: 1996, s. 136.

²² Mehmed Şemseddin, *Dıldâr-ı Şems*, 100.

Şemseddin Efendi'nin bir sonraki İzmir seferi, Milli mücadele yıllarından sonrasına denk gelmektedir. Siyasi durumlar ve savaş şartlarından dolayı yaklaşık on beş yıl Bursa'dan dışarı çıkmamıştır. Bursa'dan ilk çıkışı Cumhuriyet ilanından iki yıl sonra gerçekleşir. İzmir'e gelişi ise tekkeler 677 sayılı kanunla kapatıldıktan²³ sonra 1927 yılının haziran ayına rastlamaktadır.

Artık sıra ile birçok istasyonlara uğradık, Manisa'ya geldik. Manisa'nın Bursa'ya müşabeheti var, karşıdan öyle görünüyor. Bağlar pek güzeldir, mamurdur. Bursa'dan İzmir'e kadar geçtiğim yerlere baktım, dünyanın cenneti dedim; münbit, mahsûldar yerler, Susurluk'dan İzmir'e gelinceye kadar on iki tünelden geçtik, yirmi yedi istasyona uğradık. Gece birde İzmir'e dahil olduk. Bir arabaya atladık, Kemahlı Otel'ne²⁴ geldik. (...) On buçukta uyandım, kalktım. Kemeraltı Camii'nin yanında bir süt içtik, camiye gezdik. Mamur, müzeyyendir, kütüphanesi varmış ama mesdûddur. İzmir Camileri hep mamurdur, mamafih mahduttur. Bizim Bursa gibi yüz elli iki yüz cami değildir. İzmir hakikaten çok büyük ve çok mamurdur. Fakat Yunaniler kaçarken rıhtımdaki en güzel binaları tahrip etmişler, hatta dahile doğru da tahrip etmişler. Şimdi yapılmaktadır. Yıkma, yakma kolaydır, yapmak güçtür. Ancak on beş yirmi senede telafi edilebilir. Saat yediye on kala otomobile bindik. Sekizi çeyrek geçe Urla'da indik. (...)İkinci namazını yine Hacı Ali Camii'nde eda ettik. Ba'de's-salat imam efendi ile birer çay içtik, görüştük. Meğerse Tarik-i Uşşakiye hulefasındanmış, zaten siması da söylüyordu, gönül müncezib olmuştu. (...) Karşıyaka'ya geçtik. Telgraf Müdürü Celaleddin Bey'i bulduk. Görünce şaşırды, ne

²³ Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine Ve Türbedarlıklar İle Bir Takım Unvanların Men Ve İlgasına Dair Kanun: Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhının tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilümüm tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ipka edilir. Alelümüm tarikatlerle şehlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çecelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyüçülük, üfürükçülük ve gayptan haber vermek ve murada kavuşturmak maksadiyle nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salatine ait veya bir tarika veyahut cerrî menfaate müstenit olanlarla bilümüm sair türbeler mesdut ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayını tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezaı nakdiile cezalandırılır. 30.11.1925.

²⁴ Kemeraltı Camii'ni geçtikten sonra sol tarafta yer alan handan günümüze tadilat ve onarımlarla orijinalliklerini kaybetmiş cadde üstündeki dükkanlar kalmıştır. İzmirli üzüm tüccarı Kemahlı İbrahim Bey tarafından XIX. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s. 98; Münir Aktepe, *İzmir Yazıları*, İzmir 2003, s.146. Şemseddin Efendi'nin verdiği bilgilere dayanarak hanın XX. Yüzyılın başlarında faal olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

yapacağını bilmedi. Bu çocuk Limni Müftüsü mesbuku'z-zikir Mahmud Efendi'nin oğludur, bize müntesiptir. Selanikli Fethiye Şeyhi Ziya Efendi de oradaymış, görüştük, deniz kıyısında bir kahvede oturduk, dertleştik. Ba'dehû avdet edip eşyamızı bıraktığımız handan aldık. Gümrüğe geldik, oraya kayığa koyarak Bandırma vapuruna geldik.²⁵

Şemseddin Efendi'nin İzmir çevresine dair detaylı bilgi verdiği tek yer Urla'dır. Kardeşini ziyaret etmek amacıyla yaptığı bu seyahatlerde, bölgenin sosyal ve tasavvufi yapısı hakkında ip uçları veren notlar aktarılır. Bu notlar arasında, tekkelerin kapalı olduğu dönemde Urla'da bir mevlid kandili de vardır:

Dörtte Çukur Hüseyin, beşe yirmi kala sekiz tünel geçerek Soğucak, beş buçukta iki tane uzunca tünel geçerek Giresun, altıda Yenice İstasyonu'ndan sonra Soma, yedide Kırkağaç, yedi buçukta Harta, sekizde Süleymanlık, sekizi çeyrek geçe Akhisar, sekiz buçukta Hanlık'a dokuza on kala Kapaklı, dokuzda Kayışlar, yirmi geçe İshak Çelebi, dokuz buçukta Sarıhanlı, ona çeyrek kala Karaağaçlar, onda Manisa, yirmi geçe Horozlu, on buçukta Muradiye, on birde Emir Alem, on geçe Menemen'e, on ikiye on kala Ilıca, ezanda Çitli, birde lehül'-hamd İzmir'e dahil olduk. Bir de baktım birader gelmiş. Çok şükür kavuştuk. Doğruca Kemahlı Otel'i'ne geldik. O gece orada kalarak sabahleyin biraz süt, kahve, çay içerek salı günü saat beş buçukta Urla'ya dahil oldum. Biraderim bir otomobil getirdi, doğruca bağa gittik. Fakat cennet-âsâdır. Geçen sene üzüksüzdü, bu sene üzüm vaktinde geldik. Çekirdeksiz çoğu, başka envaı da var. Ufak bir köşk, evvelce akrep varmış diye biraz yadırgadık ama hamd olsun Hakk muhafaza etti. Deniz bir cihetten görünür, bir taraftan da dağlar, bağlar görünüyor. Bir de ufak su olsa işte dünyada bir cennet numunesi. Şehir sıcaktan yanıyor, orada küfür küfür rüzgar. Pazartesi günü şehre gittim, akşama kaldım çünkü Leyle-i Mevlûd-i Cenab-ı Peygamberi'dir. Çarşı Camii'nde Mevlûd okundu. Bir bahir de Fakir okudum. Mirâç faslıydı ama müteessir oldum. Hem gurbette, hem de tekkemiz aklıma geldi. Çocuklukta Aydın'da pederim ve validem merhumelerin öğrenip de okudukları Aşık Yunus'un tevşihini okudular ki [327] o havalide demek bu ilahi menşur ve meşhurdur:

Âlemler nura ğark oldu ey yâr,

Muhammed doğduğu gece, Allah İllallah Hû.

Münkir münafık fark oldu ey yâr,

Muhammed doğduğu gece, Allah İllallah Hû.

Hoş, ruhanî bir âlem oldu. Orada da elektrik yapılmış, minareler elektrikle tenvir edildi. Gece üç buçukta bağa avdet ettim.²⁶

Şemseddin Efendi seyahatnamenin sonunda İzmir'de tanıştığı şeyh efendi ve dervişlerin bir listesini verir:

²⁵ Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, 208-213.

²⁶ Mehmed Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî*, 229-231.

1. İzmir’de Mora muhacirlerinden Şeyh Emin Efendi, belki doksanlık bir muhterem, Mısrî Şeyhi idi. Ak sakallı, nuranî sıfatlı olup çok dikkatle elini öper, duasını alırdım. Bizim Őemsiyecî Evliya-i Fakire benzerdi.

2. Mahdumu MeŐayih-ı Mısrîye’den Dergâh Şeyhi Muhyiddin Efendi, yetmişlik bir zâttı.

3. Diğeri MeŐayih-ı Mısrîye’den Dergâh Şeyhi Cemaleddin Efendi, yetmişlik bir zâttı.

4. MeŐayih-ı Mısrîye’den Muhyiddin Efendizade müderris, Hafız Ali Efendi, âb-ı rû-yı ulema ve meŐayih-ı İzmir’dendi.

5. MeŐayih-ı Mısrîye’den Cemal Efendizade Niyazî Efendi, Şeyh-i hâzır, on kadar biraderi vardır.

6. MeŐayih-ı Mısrîye’den Şeyh Ali Efendi Dergâhı Şeyhi Şevkullah Efendi, Şeyhimle akraba, elli müteceviz, ilk İzmir’e gittiğimizde çocuktum gördüm.

7. MeŐayih-ı Mısrîye’den Şeyh Ali Efendi Dergâhı Şeyhi mahdumu Bedreddin Efendi, yetmiş yakın, ikinci defa da görüştük.

8. İzmir’de Tarik-i Rifaiye’den Emir Sultan Şeyhi Hüseyin Efendi

9. İzmir’de Tarik-i Rifaiye’den biraderi Nuri Efendi, evvelce Bursa’da görüşmüştük.

10. İzmir’de Tarik-i Rifaiye’den Emir Sultan Şeyhinin Şeyhi Manisalı Hacı Hasan Efendi, yetmişlik vardı.

11. İzmir’de Tarik-i Sa’diye’den Emir Sultan Dergâhı’nda medfun Mora Yenişehirli Mehmed Efendi, fazıl bir zâttı, Bursa’da görüştük.

12. İzmir’de Emir Sultan’da medfun Mora Yenişehirli Mehmed Efendi Azade Aziz Efendi, Medar Köyü’nde tekke inşa etti, altmışlık.²⁷

Sonuç

Şemseddin Efendi XX. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşen yolculuklarını yazdığı *Dıldâr-ı Şemsî* isimli eserinde bir İzmir fotoğrafı sunmaktadır. Bir Şeyh olması hasebiyle bu fotoğrafta yer alan şahıslar daha çok tekke çevresinde yaşayan insanlardır.

Bursa’da yaşayan ve sıklıkla İstanbul’a seyahat eden bir insan olarak Şemseddin Efendi, İzmir’de bulunan cami ve tekkeleri kıyaslayabileceği bilgi ve görgüye sahipti. Seyahatnamede de görüldüğü gibi İzmir’deki cami ve tekkelerden övgüyle bahsetmekte hatta Bursa’dan daha iyi oldukları yönleri vurgulamaktadır.

İzmir’i değerlendiren Şemseddin Efendi’nin, Şehir hakkındaki tespitleriyle Avrupalı seyyahların gözlemleri karşılaştırıldığında bazı çelişkiler göze çarpmaktadır. Avrupalı seyyahlar, Türk mahallesindeki ev ve sokakların bakımsızlardan

²⁷ Mehmed Şemseddin, *Dıldâr-ı Şemsî*, s. 253-255.

bahsederken övgüyle söz ettikleri belki tek yer mezarlıklardır.²⁸ Fakat biz bu Seyahatname'den düzenli ve bakımlı olan tek mekânın mezarlıklar olmadığını öğreniyoruz.

Seyahatnamede dikkati çeken diğer bir husus, 1925'ten sonra yapılan ziyaretlerde tekkelerdeki zikir sahnelerinin yer almamasıdır. Pek tabii bu durum 1925 yılında çıkan kanunla tekke ve zaviyelerin kapatılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tarihten önceki İzmir seyahatinde neredeyse her akşam bir tekke ziyareti gerçekleşirken tekkelerin kapatılmasıyla birlikte bu ziyaretlerin son bulduğunu söyleyebiliriz.

Rifâî, Kâdirî ve Melâmî tekkelerini ziyaret eden Şemseddin Efendi eserinde İzmir Mevlevihanesi'nden bahsetmez. O yıllarda Mevlevihane'nin şeyhi, dönemin önemli simaları Râkım Elkutlu ve Neyzen Tefik gibi isimlere rehberlik yapmış olan Nureddin Efendi'dir. Şemseddin Efendi'nin İzmir'i ziyaret ettiği 1900 yılı, Nureddin Efendi'nin Bitlis'te sürgünde olduğu yıllara tesadüf etmektedir. 1899-1901 yılları arasında sürgünde yaşayan Mevlevî şeyhinin İzmir'de olmayışı, tekkenin de kapalı olabileceği ihtimalini gündeme getirmekte ve muhtemelen bu sebeple incelediğimiz eserde Mevlevihane ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Bir diğer husus üniversitemizin bulunduğu ilçe olan Çiğli'nin isimlendirilmesi meselesidir. Şemseddin Efendi İzmir şehrine kuzeyden gelirken uğradığı durakları sırasıyla Menemen, Ilıca ve Çitli olarak kaydeder. Çitli ismi, denize yakın olması sebebiyle çok çığ düşen bu bölgenin, Çiğli olarak isimlendirildiği görüşüne bir alternatif olarak düşünülebilir. Belki de çitlerle çevrili çokça bağ-bahçe bulunduğundan dolayı bu bölge 20. yüzyılın başlarında Çitli olarak isimlendirilmiştir.

²⁸ Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828*, London 1829, s. 6; “Şehirdeki en güzel yerlerden biriye yüzlerce kara servinin gölgesindeki mezar taşlarına sarık sarılı ve mavi yüzeye altından Kur'an ayetleri yazılı binlerce beyaz mezardan oluşan Müslüman mezarlığıdır.” İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl II*, s. 76, 142.

Kaynaklar

- Aktepe, Münir, *İzmir Yazıları*, İzmir 2003.
- Efe, Mustafa, *Mehmet Şemseddin Ulusoy'un Eş'âr-ı Şemsi Adlı Dîvân'ı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2018.
- Ersoy, Bozkurt, *İzmir Hanları*, Ankara 1991.
- MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828*, London 1829.
- Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl II*, İzmir 1996.
- Rıfat, Hüseyin, *İzmir 1914*, (haz. Erkan Serçe), İzmir 1997.
- Şemseddin, Mehmed, *Dildâr-ı Şemsi*, (haz. Mustafa Kara-Yusuf Kabakçı), İstanbul 2020,
- Şenel, Ünal, "İşgal Altındaki İzmir'de Bir Âyin-i Şerîf", *KADEM*, 9, (2012) s. 16-17.
- Şenel, Ünal, "İzmir'de Mevlevîlik ve Tasavvuf Çevrelerine Dair" *KADEM*, 10, (2013), s. 50-51.
- Üzel, Mustafa, *İzmir Mevlevihanesi*, Ankara: 2018.
- Yücer, Rıza Ruşen, "M. Şemsettin Ulusoy", *Bursa Halkevi Dergisi*, 9, (1937), s. 38

İZMİR MISRÎ DERGÂHI

Mehmet Demirci*

Halvetilik Osmanlı ülkelerinde Anadolu ve Balkanlarda en yaygın tarikattir. Menşei Azerbaycan'dır. Bakü'de Yahya Şirvani (870/1466) türbesi halen önemli bir ziyaret yeridir. Halvetiliğin pek çok kolu ve şubesi vardır. Uşşaki, Ahmedî, Şabani, Sinani gibi. İşte bu kollardan biri de Mısırye'dir.

Niyazi Mısri Malatya'lıdır. Çeşitli eserleri arasında Divanı tasavvuf şüirinin en güzel örnekleriyel doludur ve çoğu bestelenmiştir. “*Derman arardım derdime ...*” ve “*Tende camım canda cananımdır Allah bu diyem*” ilahilerini güftesi Niyazi Mısri'ye aittir.

Mısri hareketli biriydi, 3 yıl Mısır'da kaldığı için “Mısri” lakabıyla anılmıştır. Ezher'de okumuştur. En son Elmalı'da Ümmi Sinan'a intisab etmiş ve ondan hilafet almıştır. Bursa'ya yerleşmiş, orada Mısri Tekkesini kurmuştur.

Niyazi Mısri aktif ve cerbezeli biriydi. Devrindeki bazı siyasi yöneticiler ondan hoşlanmadı. Rodos'a ve Limni'ye sürüldü. Limni'de vefat etti. Son senelerde Limni adasına Niyazi Mısri'den kalan hatıra mekânları ziyaret için bizden epeyce gidip gelen oldu.

*

İzmir Mısri Dergâhi Mora'dan İzmir'e göç eden İstefeli Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1254/1838) tarafından yaptırılmıştır. (125 yıllık ömür) Sonraki şeyhler Ali Efendi, Şevkullah Efendi ve Şeyh Bedreddin'dir. Dergâh binasının son şekli Şeyh Ali Efendi'nin vakfettiği kendi mülkü üzerinde yapılmıştır.¹

Arşiv Belgelerine Göre Niyâzî-i Mısri ve Dergâhları adlı değerli bir çalışma yayımlandı. Burada İzmir'deki Mısri Dergâhlarına âit beş tane belge yer alır. Bu belgelerde Abdülfettah Câmî yanında bulunan evin, burada bir Mısri tekkesi yapılması için bağışlandığı, Eğribozlu Şeyh Mustafa'nın yaptırdığı Mısri dergâhında Mîrâciye okunması, Regaip gecesinde hatim okunup kelime-i tevhid çekilmesi için bağışta bulunulduğu; Mısri Dergâhına müteveli atanması hakkında bilgiler yer alır. Belgeler 1840-1901 târihleri arasında düzenlenmiş vakfiye ve beratlardır.²

Bursa Mısri Derhanın son postnişini Mehmed Şemseddin'dir (1866-1936). Kendisinin birçok eserleri vardır. Mustafa Kara ve arkadaşları bunların çoğunu yayımladı.

Sefîne-i Evliyâ müellifi Hüseyin Vassaf, bu Şemseddin Efendi'nin biyografisini verirken şunları yazar: “Hz. Niyaz-i Mısri'nin geri kalan kemiklerinin Limni'den

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi, Emekli Öğr. Üyesi.

¹ Bkz. Mehmet Demirci, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü*, H. yayınları, İstanbul, 2017, s. 8.

² *Arşiv Belgelerine Göre Niyâzî-i Mısri Dergâhları*, haz. Mustafa Tatçı-Mevlüt Çam, TİKA yayını Ankara, 2015, s. 61-62.

Bursa'ya taşınması hatırıma geldi. Şemseddin Efendi'ye yazdım. İzmir'de Mısıri şeyhi Ali Efendi de İzmir'e naklini düşünmüş. Şemseddin Efendi Hz. Pîrin mânevî işâretiyle İzmir'e değil Bursa'ya nakline taraftar olduğunu bildirdi. Bakalım ne yüzden tecelli edecek." Vassaf, daha sonra Dışişleri Bakanlığında birine sorarak, bu naklin mümkün olmayacağını öğrenir.³

*

Hâlit Ziya Uşaklıgil'in hâtıralarında da İzmir Mısıri dergâhından söz edildiği görülür. Uşaklıgil içine hiç girdiğinden bahsetmiyorsa da Mısıri Dergâhı'nın, dedesinin konağının karşısında bulunduğunu birkaç yerde söyler.⁴

Hâlit Ziya (1866-1945) çocukluk ve ilk gençlik yıllarını İzmir'de geçirdi. Masum bir ilk çocukluk aşkından bahseder. Hiç tanımadığı bir küçük kıza duyduğu hisleri anlatır: "Bir Cuma günüydü. Dedemin konağının karşısında Mısıri Dergâhı'nın âyin saatiydi. Ben evin kapısından henüz çıkmıştım. O da yanında lalasıyla beyaz merkebiyle geçti, hemen atladı. Gülümseyerek lalasına: Gördün mü lala, dedi; geç kaldık."

Yazarımızın içinde bir şeyler kıpırdar, bu küçük kıza vurulmuştur: "Âyinin sonuna kadar bekledim. Nihâyet o tekrar göründü, önümden geçti." Kim olduğunu öğrenir: "O İstanbul'dan yeni gelmiş vilâyet ileri gelenlerinden birinin kızıdır ve her cuma Mısıri Dergâhına gelir."

Bu ifâdeler bize gösterir ki, 19. asrın sonlarında İzmir Mısıri Dergâhı dikkate değer bir câzibe merkezidir.

(Eski adı "Dibek" olan⁵ 1296. Sokağın hemen başındaki yıpranmış konak Halit Ziya Uşaklıgil'in dedesinin evi olup, yazar çocukluk ve ilk gençlik yıllarını burada geçirmiştir. Konak bugün harap durumdadır.)

Osmanlı'nın sonları ve Cumhuriyet döneminde önemli bir İzmir'li bürokrat olan *Mustafa Kamil Dursun* (1878-1951)'un kayınpederi Bedreddin Efendi Mısıri dergâhının son şeyhidir.⁶

Ünal Şenel'in Şeyh Efendinin eşinin yeğeni Mevhibe Özkan'la 1992'de yaptığı söyleşiye göre; Bedreddin Efendi 9 Eylül 1922'de İzmir'e giren Türk askerlerine ikramda bulunmak isteyince onlar su isterler, verir. Ayrıca kurban kesip askerlere yedirir.

³ Hüseyin Vassaf, *SefîneTü'l Evliya*, hazırlayanlar: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi yayını, İstanbul, 2006, c. V, s. 110-111.

⁴ Hâlit Ziya Uşaklıgil, *İzmir Hikâyeleri*, İstanbul, 2005, s. 25; Aynı yazar, *Kırk Yıl*, İstanbul, 2008, s. 231, 233, 234.

⁵ Orhan Beşikçi, "Fettah Mahallesi (Akıncı)", *Milliyet*, 5.2.2018.

⁶ Ünal Şenel, *Kamil Dursun İzmir Hâtıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. IX; Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikriye Sanat Adamları*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000, s.442.

Tekkeler kapanınca Şeyh Bedreddin üzüntüsünden felç geçirir, 2 Eylül 1927’de vefat eder. Kabri Soğukkuyu mezarlığındadır. Kabir taşına göre doğum tarihi 1274 (1857-58)’dir

Dr. Osman Koçanaoğulları hekimliği yanında İzmir kültür tarihiyle ilgilenmekte, (okocana.blogspot.com) sitesinde “İzmir’den Anılar” bölümünde otantik bilgiler sunmaktadır; Kendisi Mısrî Dergâhı’nın bitişiğindeki evde doğmuştur.

Yeri

İzmir Mısrî Dergâh uzun yıllar harap vaziyetteydi. Vakıflar İzmir Bölge Müdürlüğü’nden öğrendiğime göre, Dergâh “restorasyon karşılığı uzun süre kiralama” usulünce bir dernek tarafından restore edildi. Dolayısıyla dergâh ve müştemilatının kullanım hakkı, bir süreliğine o derneğe aittir.

Dergâh iki cephelidir. Bir cephesi, eski adı “Tekke Sokağı” olan 1297. sokağa bakar. Burada tekkenin tevhidhanesi bulunmaktadır ve halen sadece Cuma günleri açılarak Cuma namazı kılınmaktadır. Dergâhın bulunduğu mahallenin şimdiki adı Akıncı Mahallesidir. Eski kayıtlarda Fettah Mahallesi olarak geçmektedir.⁷

Tevhidhanenin sokağa bakan kısmında küçük bir bölümde iki sanduka yer alır. Bunların kime ait olduğunu tespit edemedim. Sokağa bakan kısımda iki niyaz penceresi ve sonradan açıldığı tahmin edilen bir kapı yer almaktadır. Aynı yerdeki kafa karıştıran “Şeyh Bedrettin Türbesi” levhasını kimin taktığını Vakıflar’n eski yöneticileri de bilmemektedir.

Dergâhın ikinci cephesi, Çorakkapı Camisine bakar ve Anafartalar Caddesi üzerinde üç katlı bir binadır. Dergâhın misafirhanesi olan mekân restorasyondan önce, çok odalı, salonlu ve içinde hamam odası bulunan bir yerdi.⁸

Gönül ister ki bu 3 katlı çok odalı yapı, eski kuruluş amacına uygun kullanılsın. Mesela bir bölümü tekke malzemeleri müzesi olabilir. Ayrıca tasavvuf musikisi öğretilen, tasavvuf kültürüne dair araştırma ve bilgilendirme yapacak çalışmalara mekân olabilir.

Bir başka üzücü nokta, belgelerde Mısrî Dergâhı hazîresine defnedilen çeşitli zatlar yer alırsa da bugün bu hazîreden hiçbir iz kalmamıştır. Kanaatime göre Mısrî Dergâhı bitişiğindeki İş Bankası Basmane Şubesi’nin yerinin bir kısmı dergâhın hazîresiydi. Zaten buranın eski hali Müslüman Mezarlığı idi.

⁷ Erkan Serçe, “İzmir Mahalleleri”,

http://www.academia.edu/1820871/%C4%B0zmir_Mahalleleri

⁸ Planı için bkz. [Osman Koçanaoğulları: Bir zamanlar İzmir \(okocana.blogspot.com\)](http://okocana.blogspot.com)

İstirad

İzmir'deki tekkeleri ve mensuplarını araştırırken Mısri dergâhının son şeyhi Bedri Efendi'nin ikinci kuşaktan torunu Haydar Liver Bey'in ismini öğrendim. Telefonla görüşmemizde dedesinin kabrinin Karşıyaka Soğukkuyu mezarlığında olduğunu söyledi. Bir gün kendisiyle buluşup mezarlığa gittik, kabri gösterdi. Kabir taşında "Mısri Dergâhi şeyhi Bedri Efendi ruhuna fatiha, 1274-2.9.1927" yazıyor.

Etrafa bakınırken yanındaki bir kabrin taşında ise "İzmir ulemalarından Kadiri Dergâhi Şeyhi Gözlüklü Hafız Ali ruhuna fatiha, 1282-17.1.1927" yazıyor. Benim ilgimi fark eden Haydar Liver Bey sevindirici bir haber verdi. Muzaffer Tunçağ burada yatan zatın torunudur, dedi ve telefon numarasını verdi.

Ali Muzaffer Tunçağ 2004-2009 senelerinde Konak Belediye Başkanlığı yapmıştı. Kendisi ile buluşup konuştum. Çok nazik ve kibar bir insan. Dedesinin fotoğrafını verdi, onun hakkında ne yazık ki fazla bilgiye sahip değil. Gözlüklü Ali Efendi genç yaşta ölen annesinden dedesi oluyor.

Ali Efendi'nin dedeleri Üsküp Şardağ'dan göçüp gelmişler. Ali Efendi İzmir'de doğmuş (1865). Kabir taşında "İzmir ulemasından" dendiğine göre, yüksek din ilimleri tahsil ettiği anlaşılıyor. Sezai Hoca'dan önce Hatuniye Camisi'nin imamlığını yapmıştır. Muzaffer Bey dedesinin şeyhlik yaptığı Kadiri tekkesinin, Emir Sultan Türbesinin arkasında olduğunu söyledi. Şimdi orada Yıldırım Kemal Bey İlkokulu bulunmaktadır.

Muzaffer Bey'in belirttiğine göre Ali Efendi, Atatürk'ün eşi Latife Hanım'ın (1898-1975) hocasıdır. Ona özel dersler verdiği anlaşılıyor. Latife Hanım Batı dilleri yanında Arapça ve Farsça bilirdi. O günlerde varlıklı aileler çocuklarına evlerinde özel ders aldırırdı. Ali Efendi'nin Latife Hanım'a Kur'an okumayı ve dini bilgileri öğrettiğini düşünebiliriz.

Bu da gösterir ki Ali Efendi, o günlerin İzmir eşrafından olan Uşşakızade ailesiyle yakınlık kuracak bir sosyal statüye sahipti. 29.01.1923 tarihinde kıyılan Mustafa Kemal'le Latife Hanım'ın dini nikâhında bulunduğu da söylenir.

Kaynaklar

- Arşiv Belgelerine Göre Niyazî-i Mısrî Dergâhları*, haz. Mustafa Tatçı-Mevlüt Çam, TİKA yayını Ankara, 2015
- Beşikçi, Orhan, “Fettah Mahallesi (Akıncı)”, *Milliyet*, 5.2.2018
- Demirci, Mehmet, *İzmir’de Tasavvuf Kültürü*, H. yayınları, İstanbul, 2017
- Huyugüzel, Ömer Faruk, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları*, Kültür bakanlığı yayını, Ankara, 2000
- Hüseyn Vassaf, *SefîneTü’l Evliya*, hazırlayanlar: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi yayını, İstanbul, 2006
- Koçanaoğulları, Osman, [“Bir zamanlar İzmir” \(okocana.blogspot.com\)](http://okocana.blogspot.com)
- Serçe, Erkan, “İzmir Mahalleleri”,
http://www.academia.edu/1820871/%C4%B0zmir_Mahalleleri
- Uşaklıgil, Hâlit Ziya, *İzmir Hikâyeleri*, İstanbul, 2005
- Uşaklıgil, Hâlit Ziya, *Kırk Yıl*, İstanbul, 2008
- Şenel, Ünal, *Kâmil Dursun İzmir Hâtıraları*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994

İZMİR'DEKİ SON DÖNEM MUTASAVVIFLARDAN BEKİR SIDKI VİSÂLÎ'NİN ŞİİRLERİNDE DİNİ-TASAVVUFÎ MUHTEVA

Tubanur Kaya*

Giriş

İzmir, tarihte pek çok farklı medeniyete, kültüre, dine şahitlik etmiş; bunları içinde barındıran oldukça zengin bir mirasa sahiptir. Bununla birlikte özelde tasavvuf kültürü açısından da İzmir'in hatırı sayılır derecede bir birikime sahip olduğu görülmektedir.¹ Özellikle İzmir'in Manisa, Denizli, Muğla, Aydın gibi şehirlerle karşılıklı kültür ve sanat alışverişlerinde bulunması, daha da gelişmesi ve zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır. İzmir'de tasavvuf kültürünü yayan ve yaşatan birçok tarikattan söz edilebilir. Onlardan biri de Halvetiyye'nin dört ana kolundan Ahmediyye'nin bir şubesi olan Tarikat-ı Âliyye-i Uşşâkiyye'dir.² Uşşâkiyye'nin mühim şeyhlerinden biri olan Abdurrahman Sâmî Saruhânî, Bekir Sıdkı Visâlî'yi yetiştirmiş; kendisinin nitelikli ve donanımlı tedrisinden geçen Visâlî de şeyhinden aldığı izin ve icâzetle hayatını irşat faaliyetlerine vakfetmiştir.³

1. Bekir Sıdkı Visâlî'nin Hayatı, İlmî, Edebî ve Tasavvufî Kişiliği

Bekir Sıdkı Visâlî (Halıcıoğlu), 1880-81 senesinde Manisa'nın Kula ilçesinde dünyaya gelmiştir. Tanınmış ve ulemâ soyundan gelen bir ailede doğan Visâlî, oldukça iyi bir eğitimden geçmiş, devrin meşhur hocalarından ilim tahsil ederek medrese eğitimini tamamlamış ve hadis ilminde icazet almıştır. Kendisinin tasavvufa dair ilk mâlumatı, babasının da müntesibi olduğu Nakşî şeyhlerinden Muhyiddin-i Sâni'den gelmektedir. 1934 senesinde ise, İzmir Hisar Camii'nde vaaz eden Uşşâkî şeyhi Abdurrahman Sâmî Saruhânî'den etkilenecek kendisine intisap etmiş ve seyr ü sülûkunu nihâyete erdirdikten sonra Saruhânî'nin halifesi olmuştur. Bekir Sıdkı Visâlî, İzmir ve Ödemiş'te mukim olmuş, bu dönemlerde İzmir'in ilmî ve kültürel bakımdan önemli mânevi merkezlerinde sohbetlerini sürdürmek suretiyle bu

* Araştırma Görevlisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

¹ İzmir'de tasavvuf kültürü, tekke ve zaviyeler ile bunların faaliyet alanları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Demirci, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü: Tarikatlar-Emir Sultan- İzmir Menlevihânesi*, İstanbul 2017.

² Raşit Çavuşoğlu-Hamide Ulupınar, *Halvetî-Uşşâkî Yolunda Âlim Bir Sıfı: Bekir Sıdkı Visâlî'nin Sohbetleri*, Ankara 2020, s. 12.

³ Çavuşoğlu-Ulupınar, *a.g.e.*, s. 13.

çevrelerde temâyüz etmiş ve etkili olmuştur. Uzun seneler aile mesleği olan halı ticaretiyle ilgilenen müellif, 22 Ocak 1962 günü İzmir’de vefat etmiştir.⁴

Bekir Sıdkı Visâli, özellikle Ege Bölgesi ve civarındaki irşat faaliyetleriyle tanınmaktadır. Kendisi, Uşşâkî tarikatının son dönem şeyhlerinden olup, vahdet-i vücûd neşvesini hâizdir.⁵ İlmî donanıma sahip bir mutasavvıf olan Visâli, mürid ve halifelerine tasavvuf, tefsir ve hadis kitapları okutmuştur. Medrese tedrisinden geçen müellif, pek çok manzumeyi ve ilmî eseri tercüme edecek derecede Arapçaya vâkıftır, Kur’ân-ı Kerim’de bazı surelerin de ledünnî tefsirini yapmıştır. Bunun yanında bir kısmı kendi manzumeleri olmak üzere, bazı eserleri besteleyerek sanatkâr kişiliğini de ortaya koymuştur.⁶

2. Eserleri

Mutasavvıf bir müellif olan Visâli’nin üç eseri bulunmaktadır. Bunlar; seksen üç adet hadis-i şerifin ledünnî açıklamalarından oluşan *Tavzâbu’l-Ehâdis*, dinî ve tasavvufî kavramlarla örülüp pek çok meselenin konu edildiği *Sohbetler* ve tasavvufî muhtevalı şiirlerdir. Bizim bu çalışmamızda üzerinde durduğumuz şiirler, *Hakikat ve Marifet Sırları* ismiyle yayınlanmıştır.⁷

3. Şiirlerinde Dinî-Tasavvufî Muhteva

Bekir Sıdkı Visâli’nin manzumelerinin tahliline geçmeden önce, bir husustan bahsetmek gerekir. Mezkur şiirler yayımlanmış fakat akademik bir dil ve üslupla ele alınmamıştır. Bu durum, giderilmesi gereken bir eksikliklerdir. Henüz manzumeler tamamen doğru şekilde ve aslına uygun olarak okunmamış, transkripsiyonlu şekilde latinize edilmemiştir. Dolayısıyla yayımlanan eserde ziyadesiyle hata bulunmaktadır. Çalışmanın devamında yayımlanan şekli -bazı düzeltmelerde bulunularak- esas alınmış, tahliller bu metin üzere yapılmaya çalışılmıştır. Eserin orijinali Doç. Dr. Raşit Çavuşoğlu’nun şahsî kütüphanesinde bulunmaktadır.

3.1. Dini Muhteva

Visâli’nin manzumeleri dinî-tasavvufî muhtevası itibarıyla oldukça zengindir. Şiirlerin tamamı çalışmanın kapsamını aşacağından, konularla alakalı birkaç manzume örneğini sunmakla yetineceğiz.

3.1.1. Allah

Visâli, *Teshih-i Kâmile Kasidesi*’nde Allah’ın isim ve sıfatlarından bahsederek, ta’zimde bulunmaktadır:

⁴ Visâli’nin hayatı, eserleri ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Çavuşoğlu-Ulupınar, *a.g.e.*, s. 13-22.

⁵ Ali Aksakal, “Visâli, Bekir Sıdkı Halıcıoğlu”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/visali-bekir-sidki-halicioğlu> (Erişim tarihi: 10.06.2022)

⁶ Çavuşoğlu-Ulupınar, *a.g.e.*, s. 19.

⁷ Detaylı bilgi için bkz.: Çavuşoğlu-Ulupınar, *a.g.e.*, s. 18.

*“Zatınla nefislerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Hayatınla rublardan münezzeheb te’âlâsın Allah
Nurunla nurlardan münezzeheb te’âlâsın Allah
Vahdetinle kalblerden münezzeheb te’âlâsın Allah
İlminle akıllardan münezzeheb te’âlâsın Allah
İradenle fikirlerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Celalinle vehimlerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Hüviyetinle hayallerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Kemalinle himmetlerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Cemalinle suretlerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Samedinle cisimlerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Kudretinle mevtlerden münezzeheb te’âlâsın Allah
Sıdkı kulun tesbibinden münezzeheb te’âlâsın Allah”*

Yine Ta’dâd-ı Esmâ-i İlâhiye Kasidesi’nde, lafzatullahtan bahsedip, Kur’an-ı Kerim’de geçen bazı isimlerin sayısını zikretmektedir:

*“Kur’an’da vardır iki bin yedi yüz lafzatullah
Zikr-i dâimiye devamla kalbin nurlansın billâh
Kur’an’da vardır dört bin beş yüz zamir-i ismullah
Zamirlerin mercüini gözet budur sirrullah
Kur’an’da vardır üç yüz rahman sıfâtullah
Devam et bu zikre bulasın vücudullah*

...

*Kur’an’da vardır altmış üç ism-i tevekkülillah
Nefsini Allah’a rabt et rahat-ı kalb budur billah
Kur’an’da vardır yetmiş rıza-i ismullah
Kazaya razı ol sevsin seni Allah
Kur’anda vardır yetmiş Selâm ismullah
Sen de zikr-i selâmı bulasın selamullah
Kur’an’da vardır sekiz yüz otuz ilm ismullah
Tabîl-i ilm et olasın âlim-i billâh”*

...

3.1.2. Hz. Muhammed

Visâli, *Seyyid-i Salavât* manzumesinde, hem Allah'ın esmasını zikretmekte hem de Hz. Muhammed'e salâta bulunmaktadır:

*“Seyyidina ya Mustafa ya Müctebâ nefisler addedince sana olsun
salâtüselâm.*

*Zat-ı nefsinden yarattın enfâsı, ya Hannân, ya Mennân, ya Selâm
Seyyidina ya Ahmet, ya Mahmut, rublar adedince sana olsun salâtüselâm
Nur-ı rûbundan yarattın ervâhı ya Gani, ya Muğni, ya Muti
Seyyidinâ ya Mûnir ya Beşir nurlar adedince sana olsun salâtüselâm
Zat-ı nurundan yarattın envârı ya Latif ya Habir ya Vehbâb”*

*Mucize-i Nebeviyye-i İbliye Kasidesi'*nde, Hz. Peygamber'in bazı mucizelerini zikretmektedir:

*Devenin yedi hâli
Nefs-i levvame sırrı
Aman aman halîlî
Davet eyle Kâbeyi
Hem göreyim mahfeli
Gösteresin Cemâli*

...

*Deve geldi mescide
Selâm verdi Resul'e
Kurtar âsiden beni
Kılmaz yatsı sabahı
İşitse ruhani sedayı
Terk eder mâsivâyı*

...

*Deve geldi mescide
Selâm verdi Resul'e
Kurtar âsiden beni
Kılmaz yatsı sabahı
Azat etti Resul'ü
Yükü oldu mahfeli*

Şemâil-i Şerîf Kasidesi'nde şair, Hz. Peygamber'in fizikî özelliklerini bizlere anlatmaktadır:

*“Ol mübarek gül yanağı rengi pembe ya Cemîl
Güller aldı rengini ol mübarek yanağından*

*Ol mübarek dişleri sık mislü lü'lü' ya kelîm
Zâbir oldu dişlerinden nûr-ı Kur'an manzum*

*Ol mübarek nûr-ı lebler kırmızıdır mislü lü'lü' ve'l-mercan
Zâbir oldu leblerinden havz-ı kevsir hem aynâni tecrîyân”*

3.1.3. On İki İmam

Şairimiz, *On İki İmam Kasidesi*'nde on iki imamın isimlerini zikredip onlara olan hürmet ve sevgisini dile getirmektedir:

*“Biz Allah'ın has kullarıyız — Levh-i sâbıkın mahbublarıyız
Nur-ı Muhammed ümmetleriyiz — Şehr-i ulûmun irfanlarıyız
Bâb-ı Ali'nin zülfikârıyız — On iki imamın bendeleriyiz
İmâm-ı Hasan'ın rublarıyız — Âlem-i ervahın seyranlarıyız
İmâm-ı Hüseyin'in nurlarıyız — Âlem-i envar kandilleriyiz
İmâm-ı Abidin'in kableriyiz — Âlem-i kulûbun zâkirleriyiz
İmâm-ı Cafer'in fikirleriyiz — Âlem-i ceberut ârifleriyiz
İmâm-ı Kazım'ın himmetleriyiz — Hazârât-ı hamsin devvarlarıyız
İmâm-ı Rıza'nun vehimleriyiz — Âlem-i evham sultanlarıyız
İmâm-ı Taki'nin hayalleriyiz — Âlem-i misal cennetleriyiz
İmâm-ı Naki'nin sûretleriyiz — Vahdet-i şubûd şabitleriyiz
İmâm-ı Askeri'nin cesetleriyiz — Vahdet-i vücûd âşkalarıyız
İmâm-ı Mehdi'nin askerleriyiz — Hayât-ı ebedî dâimleriyiz
Bab-ı Ali'nin Zülfikârıyız — On iki imamın bendeleriyiz.”*

3.1.4. On İki Pîrân

On İki Pîrân Kasidesi'nde Visâli, on iki tarikat şeyhinden bahsetmekte ve yakarıшта bulunmaktadır:

*Ya ilâhi ya Ferd, tasfiye eyle nefsimizi
Bihürmeti seyyid Hüsâmeddin Uşşâkî
Ya ilâhî ya Kuddûs, takdîs eyle ruhumuzu
Bihürmeti seyyid Ahmed Halvetî
Ya ilâhi ya Nûr, tenvîr eyle nurumuzu
Bihürmeti seyyid Ahmed Rûfâî
Ya ilâhi Allah'ım, tersi eyle kalbimizi
Bihürmeti seyyid Abdulkâdir Geylânî
Ya ilâhi ya Ehad, tezyîd eyle aklımızı
Bihürmeti seyyid Celâleddin Menlevî
Ya ilâhi ya Samed, takvîye eyle fikrimizi
Bihürmeti seyyid Ahmed Bedevî
Ya ilâhi ya Celâl, sultân eyle vehmimizi
Bihürmeti seyyid Hacı Bektâş-ı Velî
Ya ilâhi ya Hak, teclîd eyle hayalimizi
Bihürmeti seyyid Şah Muhammed Nakşî*

...

3.1.5. Oruç

Ramazan Orucu Kasidesi'nde şair, orucun hikmetlerinden bahseder ve güzelliklerini anlatır:

*“Ol habîb-i ilâhi savmın hakikatını
On hikmetle bildirdi budur miracın yolu hem şeriat esrarı*

*Dahi birinci hikmeti gider nefsinden mülkü
Bilir mülkün sahibini o da Rabb-ı mutlakı*

*Aman aman ilâhi çıkar kalbten marazı
Tevfik eyle sülûki bihürmeti habîbî*

...

*Hem üçüncü hikmeti zengin fakir müsavî
Bekler iftar zamanı eder şükür rızkını*

...

*Hem beşinci hikmeti anlar hemen nefsini
Bezîm-i elest hitabı bulur rızk-ı dâimî*

Hem altıncı hikmeti anlar Kur'an sırrını

Bin aydan hem hayırlı bir gecenin ihyası

...

Hem sekizinci hikmeti cihad eder nefsin

Helâlden almağ rızka, harama vermez yüzü

...

Hem onuncu hikmeti bulur hakika-ti Samedi

Kalbtan ahfâya rucû müşahade eder cemali

Sıdkı bu on hikmeti bulmak istersen anı

Çıkar kalbtan marazı hem sulûki bitirmeli”

Bunlardan başka diğer manzumelerinde Visâli, Kur'an'dan, onun kalplere şifa oluşundan, tilavet secdesinden ve onun nerelerde yapılması gerektiğinden, dört halifeden, bazı ayetlerin ve surelerin tefsirinden bahseder ve pek çok muhtelif konuyu ele alır.

4. Visâli'nin Şiirlerinde Tasavvufî Muhtevâ

Bekir Sıdkı'nın bir şeyh olması ve vahdet-i vücûd neşvesiyle kuşanmış olması dolayısıyla şiirleri ağırlıklı olarak tasavvufî muhtevalıdır ve bu şiirlerde sıkça tecelli, vahdet, sır, vuslat, nefis, hakikat, marifet, ilm-i ledün, fenâ-bekâ-sivâ, aşk... gibi kavramlara rastlanır. Burada birkaç manzume örneğinde mezkûr kavramların Visâli tarafından ele alınışı incelenecektir.

4.1. Nefs

Hakikat-i Nefs Kasidesi, nefsin mertebelerinden ve bu mertebelerdeki özelliklerinden bahseder:

“Ol muhabbet şehr-i hayalde vâhime ile evlendi.

Hırs, tamah, şehvet, gazap ve nefis-i emmare oldu

Ticaret, kanaat, doğruluk nefis-i mülhime oldu.

Yiyip içip, ciması nefsi levvâme oldu.

Ol muhabbet şehr-i fikirde akıl ile evlendi.

İlm ü irfan kesbiyle nefis-i mutmain oldu.

Ol muhabbet şehr-i kalpte rub ile evlendi.

Tevekkül, sabır, rıza, teslim, raziye ve marziye oldu.”

...

Mârifet-i Nefs Kasidesi'nde, nefsin yedi mertebesinden bahsedilmekte; burada nefsin her bir mertebesine bir renk atfedilerek bu mertebeler açıklanmaktadır:

“Nefs-i emmâre biri hem göktür anın rengi
Sıfatları yedidir hem hayvan-ı vahşidir
Hırs u tamah, şehvet ü gazap hıyudur
Bugz u haset hem cabillik fülidir
Darb-ı zulüm, hübb-ı dünya zevkidir
Lâ ilâhe illallah zikri hem necâtdır
Mürşidinin himmeti hem ana irşâddır
...

Razıyyedir beşinci hem sarıdır anın rengi
Sıfatları yedidir hem ablâk-ı velidir
Tevekkül, sabr, teslim, rıza halidir
Tezekkür, tefekkür, hayf, rıza fülidir
Hübb-ı keramet, keşf-i melekât zevkidir
Hay, Hay, yâ Hay zikri hem terfûdir
Mürşidinin himmeti hem ana irşâddır

Marzıyyedir altıncı hem siyah anın rengi
Sıfatları yedidir hem ablâk-ı nebûdir
İlm, hilm, mârifet hâlidir
Aşk u muhabbet, zevk-i sekr, irşâd-ı nas fülidir
Cennetü'l-ef'al, sıfât-ı zât zevkidir
Kayyum, Kayyum, ya Kayyum zikri hem necâtdır.
Mürşidinin himmeti hem ana irşâddır”

4.2. Fenâ-Bekâ

Vuslat Kasidesi'nde şair, fenâ, bekâ, mâsiva gibi kavramlardan ve mertebelerden şu şekilde bahseder:

“Allah Allah ilâbi gösteresin cemâli
Düştüm fena milkine çıkarasın bekâyı
Biri irade (?), o da hakkın muradı
Terk-i dünya ikisi açılır melekât kapısı

Tevekkül dağı üçüncü
Çıkarır kalbden sıvâyı
Sabır suyu dördüncü
Tasfiye eder kalbini

...

Gülîstân-ı marifet yedinci
İlm-i ledüdüdür dersi
Muhabbet bostanı sekizinci
Girer meclis-i nebiye
Merâtib-i aşktır dokuzuncu
İçer şarab-ı aşkı
Vuslat-ı Cemal onuncu
Tamam olur mi'racı”

4.3. Tarikatler

On İki Tarikat Kasidesi'nde, on iki tane tarikatın ismi zikredilmekte ve her tarikate ayrı özellikler atfedilmektedir:

“Didemiz giryân sinemiz suzân
Râbumuz bayran Halvetileriz biz

Cismimiz püryân derdimiz derman
Aşkımız burhan Celvetileriz biz

Seyr ile seyrân aşk ile devran
Ederiz her an Kâdirileriz biz

Zikrimiz esmâ fikrimiz müsemma
Seyrimiz en ednâ, Bedevileriz biz

Bişdedir halvet yâr ile ülfet
Bulmuşuz vuslat Desûkîleriz biz

Mabremiz râze bülbülüz yâre
Hamız ağıyâre, Rufâ'ileriz biz

*Hayyü'l- Bâkîyiz dost müştâkıyız
Aşka sâkîyiz, Nakşîleriz biz*

*Ölmeden öldük sonra dirildik
Uçmağa girdik, Mevlevîleriz biz*

*On iki seyran ederiz her an
Mânâda sultan, Bektâşîleriz biz*

*Hak için bulduk nur ile dolduk
Aşk ile yoğrulduk, Şâzelîleriz biz*

*On iki pîre bendeyiz bende
Hakk'ın yolunda Hüsâmîleriz biz*

*Sâmi ko halkı ara bul Hakk'ı
Yoludur aşkı, Uşşâkîleriz biz''*

Bunlarla birlikte devam eden manzumelerde cem', zâhir, bâtın, rü'yetullah, zâtullahın mârifeti, vuslata mâni olan filler.. gibi muhtelif konular işlenmiştir.

Sonuç

Bekir Sıdkı Visâlî, XX. Yüzyılda İzmir ve civârında ilmî, tasavvufî faaliyetleriyle tanınan, tanınan bir şahsiyettir. Kendisi Halvetiyye'nin Ahmedîyye kolunun Uşşâkiyye şubesinin son dönem temsilcilerindendir. Şeyhi Abdurrahman Sâmi Saruhânî'nin kendisine uygun gördüğü Visâlî mahlasını kullanan müellifin asıl ismi Bekir Sıdkı Halıçoğlu'dur. Bekir Sıdkı, âlim ve sûfi bir şahsiyet olmakla beraber, ticaretle de meşgul olmuştur. İrşad faaliyetleriyle, Ege Bölgesi ve özellikle İzmir ve civarında pek çok kimseye tesir etmiş, toplumun muhtelif kesimlerine hitap etmiştir. Visâlî'nin Tavzîhu'l-Ehâdis, Sohbetler, şiirler olmak üzere üç eseri bulunmaktadır. Şiirleri, halifesi olan Mehmed Rûhî Akhan'ın da şiirleriyle birlikte *Visali ve Rubi Hakikat ve Marifet*

Sırları adıyla basılmıştır.

Visâlî'nin şiirleri genel itibariyle kaside ve gazel başlıklarıyla isimlendirilmekle beraber, bütün manzumelerde klasik gazel ve kaside formuna uyulmamıştır. Bu manzumelerin bir kısmında, tasavvufun usul ve esaslarına ilişkin manzum açıklamalar ele alınmaktadır. Arap şiirinden misallerin de bulunduğu bu kısımlarda, Arapça beytün altında Türkçe manzum açıklaması verilmektedir. Bunlarla birlikte,

dini teamüllere dair manzumeler de bulunmakta, kimi zaman ayet ve hadislerle bu mevzular desteklenmekte, ehemmiyetleri aktarılmaya çalışılmaktadır. Sûfî bir şair olması dolayısıyla Visâli'nin şiirlerinde sıkça tasavvufî mazmun ve mefhumlara rastlanmaktadır.

Kaynaklar

- Aksakal, Ali. “Visâli, Bekir Sıdkı Halıcıoğlu”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/visali-bekir-sidki-halicioğlu> (Erişim tarihi: 10.06.2022).
- Çavuşoğlu, Raşit- Ulupınar, Hamide. Halvetî-Uşşâkî Yolunda Âlim Bir Sûfî: Bekir Sıdkı Visâli'nin Sohbetleri. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- <http://visalidivani.com/TR/sohbetler/hakikat-ve-marifet-sirlari/sirri-hurufu-heca-kasidesi-bolum-1.html>

BÂB-I MEŞİHAT ULEMA SİCİL DOSYALARINA GÖRE OSMANLININ SON DÖNEMİNDE GÖREV YAPMIŞ İZMİR DOĞUMLU ULEMA

Selim Hilmi Özkan*

Giriş

Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunan Ulema Sicil Defterleri h. 1338-1340 tarihleri arasında tutulmuştur. Sekiz adet olan bu defterlerde ilmiye mensubu olan memurların tercüme-i hallerine ilişkin bilgiler vardır. Bu defterler dışında esas biyografilerin yer aldığı ve ulema sınıfı içerisinde değerlendirilen herkesin sicil kayıtlarının tutulduğu Ulema Sicil Dosyalarıdır. Bu dosyaların toplamı mükerrer ve içerisinde evrak olmayanları çıkardığımız zaman son verilere göre 6554 adettir (Yıldız, 2021, s. 97). Bunlar Ulema Sicil Dosyaları olarak adlandırılrsa da bu dosyalarda kayıtlı herkesin ulema olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Dosyalarda şeyhülislam, müftüler, kadılar, nâibler, mahkeme-i şer'iyye görevlileri, kürsü şeyhleri¹, vaizler, imamlar, şoförler, muhafızlar, santral memurları olmak üzere dini ve adli kurumlarda görev yapan birçok kimsenin kaydı vardır (Zerdeci, 1998, s. III).

Memurların sicilleri Sicill-i Ahval Komisyonu'nun kurulduğu 5 Şubat 1879'dan sonra önce defterlere kaydedilmiş daha sonra dosya halinde tutulmaya başlanmıştır. Sicill-i Ahvâl Komisyon'unun kurulmasının akabinde tüm idari birimler ve nezaretler kendi bünyelerinde sicil şubelerini tesis etmişlerdir. Şeyhülislamlık bünyesinde kurulan sicil şubesi ise "Bâb-ı Fetvâ Sicill-i Ahvâl Şubesi" ismini almıştır. Böylece şeyhülislamlığa bağlı memurların kayıtları meşihat makamı[şeyhülislamlık] tarafından tutulmuştur (Çetin, 2005; Sarıyıldız, 2004, s. 4vd). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-ı Esasî'ye göre her daire kendi memurunu kendisi seçeceğinden umumi sicil uygulamasına son verilerek 1909 yılından itibaren her memur için kendi dairesinde özel sicil dosyaları oluşturmaya başlamıştır. 28 Mayıs 1914 tarihli Sicill-i Ahval-i Memurin Nizamnamesinde bu dosyaların tutulma şekline yeni bir düzenleme getirilmiştir (Zerdeci, 1998, s. 9). Bunun üzerine matbu olarak hazırlanan tercüme-i hallerin nasıl doldurulacağı da tercüme-i hal belgeleri üzerinde açıklanmıştır (Meşihat Arşivi, MŞH.SAİD, 230/7-1). Memurun verdiği bilgiler ile doldurulan bu varakalarda ihtiyaç duyulan birçok bilgi vardır (Sarıyıldız, 2004, s. 125).

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi, shilmi@yildiz.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6381-8553.

¹ Cuma günleri selatin camilerde vaaz etmekle görevli din alimi en kıdemlisi ve ünlüsü Ayasofya Kürsü Şeyhi idi (İpşirli, 2021, s. 433).

Bu alanda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ebu'l Ula Mardin tarafından hazırlanan Huzur Dersleri kitabında bu dosya ve defterler kullanılmıştır (Ebül'ula Mardin, 2017, s. 282). Ayrıca Sadık Albayrak tarafından hazırlanan Son Devir Osmanlı Uleması adlı çalışmada bu sicil dosyaları kullanılarak Osmanlı ulemasının biyografileri çıkarılmıştır. Bu çalışma bugüne kadar bu alanda yapılan en kapsamlı çalışmadır. Hümeysra Zerdecî, Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları isimli yüksek lisans tezinde dosyalar üzerine analitik bir çalışma yapmıştır (Zerdecî, 1998, s. 7). Bunların dışında son yıllarda Bâb-ı Meşihat kurumu ve personeli hakkında ve buradaki arşivler ve belgelere kullanılarak yapılan akademik çalışmalarda bir artış vardır. Bu sayının artması son dönem Osmanlı ilmiyesi ve adliyesi başta olmak üzere birçok alana katkı sağlayacak yeni bilgilerin çıkmasına yardımcı olacaktır.

Bizde bu çalışmada meşihat makamında görev yapmış İzmir doğumlu yirmi iki kişinin biyografisi hakkında bir bilgi verdikten sonra bu bilgiler üzerinden bir değerlendirme yapacağız. Bu sayede İzmir doğumlu meşihat personelinin eğitim durumları, görev yerleri, maaşları gibi daha birçok bilgi ortaya çıkmış olacaktır. Şuna da değinmekte fayda vardır. Bu biyografilerin bir kısmı Sadık Albayrak tarafından sicil defterleri kullanılarak ele alınsa da bu çalışmada bundan farklı olarak dosyalardaki bilgiler kullanılmıştır. Albayrak'ın çalışmasında tüm biyografiler yoktur. İzmir doğumlu ulema defterine kayıtlı kimselerden sadece dokuz tanesi bu çalışmada yer almıştır. Geri kalan on üç kişinin biyografisi Albayrak'ın çalışmasında yoktur. Ayrıca İzmirli İsmail Hakkı gibi birkaç kişi de müstakil çalışmalara konu olmuştur. Ama bu çalışmada personelin tamamı dosyalardaki bilgiler üzerinden ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada meşihat personelinin maaş durumları, geçim standartları, emeklilik sonrası yaşamları gibi konularda da bir değerlendirme ve karşılaştırma yapılmıştır.

1. İzmir Meşihat Personeli

Mustafa Asım Efendi: 29 Eylül 1843 tarihinde cuma günü İzmir'de doğan Hacı Mustafa Asım Efendi'nin babası Kilimci Mahmud Efendi Antalya Akseki'ye bağlı Gelves [Dutluca] karyesindedir. Babası İzmir'e 1834 tarihinde gelmiş ve burada 1855 tarihine kadar imamlık yapmıştır. Daha sonra kilimcilik ile iştiğal ettiği için kilimci şöhreti ile meşhur olmuştur. Mahmud Efendi 1866 tarihinde vefat etmiştir. Babasına nispetle Mustafa Asım Efendi'de kilimcizâde diye meşhur olmuştur. Mustafa Efendi orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir.

Mahalle mektebinde ilk öğrenimini tamamlamış ve 1858 yılında hafız olmuştur. Babasının vefatına kadar çeşitli hocalardan ders almış ve babasının vefatından sonra 1881 yılına kadar kilimcilik ile meşgul olmuştur. 1895 Ocağında 53 yaşında iken İzmir mahkemesine kâtip olarak girmiş ve 1909 yılına kadar 14 sene 10 ay 25 gün bu görevi yerine getirmiştir. Görevi boyunca yıllık 6000 kuruş maaş almıştır. Diğer dosyalardan farklı olarak Mustafa Asım Efendi'nin yıllık kazandığı maaşı toplam olarak yazılmıştır (MŞH.SAİD, 85_10).

Ahmed Raşid Efendi: Han şöhreti ile anılan Ahmed Raşid Efendi 8 Şubat 1848 tarihinde Aydın'da dünyaya gelmiştir. 10 yaşında iken Ödemiş'e, 15 yaşında iken İzmir'e taşınmıştır. Babası ticaret ile uğraşan Hacı Mehmed Efendi'dir. 1868 yılında vefat etmiştir. İlköğretimi Aydın'da tamamlamıştır. Ödemiş Efendiler mahallesinde bulunan Şakir Efendi Medresesinde Hoca Hasan Efendi'den Arabi ilimler tahsil etmiştir. İzmir'e taşındıkları zaman İzmir Pazaryeri Mahallesinde Yenişehirlilioğlu medresesinde Hoca Abdullah Efendi'den Nahiv, Mantık, Feraiz ve Usul-ı Fıkıh, Farsça, Gülistan ve Bostan derslerini almıştır. Arapça ve Farsçayı okuyup anlayabilmektedir.

İzmir'de tahsiline devam ederken 1868 yılında bir taraftan da mahkemede 200 kuruş maaşla işe başlamıştır. Daha sonra maaşına 90 ve 100 kuruş zam yapılmıştır. 15 Şaban 1874 tarihinde 1125 kuruş maaşla Ezine kazası naipliğine tayin olmuştur. Kasım 1876'da 925 kuruş maaşla Molova [Midilli] naipliğine tayin olmuştur. Güzelhisar [Aydın] niyabetinden istifa ederek İstanbul'da dava vekilliği yetkisi aldıktan sonra yaklaşık dört yıl kadar dava vekilliği yapmıştır. Naiplik ve dava vekilliği yapan Ahmed Raşid Efendi son olarak 30 Mayıs 1910 tarihinde Kırkağaç naiplik görevine 1000 kuruş maaşla atanmıştır (MŞH.SAİD, 80_11).

Mehmed Muhterem Asım Efendi: Babasının İsmi ve lakabı Hüsnü oğlu debbağ İbrahim Efendi'dir. Kendi ifadesi ile babası sicil kaydını doldurduğu yıldan yaklaşık on yıl önce vefat etmiştir. 27 Ekim 1849 tarihinde cumartesi günü İzmir'de dünyaya gelmiştir. Sicil kaydına bilinen bir sülaleye mensup olduğunu yazmıştır.

İzmir ibtidâi mektebine devam ettikten bir süre kendi işleri ile meşgul olmuştur. Sadece Türkçe konuşabilmektedir. 12 Nisan 1870 tarihinde 3. Ordu Topçu Alayına asker olarak kayıt olmuş ve dokuz ay burada hizmet ettikten sonra aynı alayın ikinci bölümüne on başı olarak terfi etmiştir. Üç yıl sonra terhis olduktan sonra 1873 yılında tekrar İzmir'e gelmiştir. 19 Nisan 1886 tarihinde 200 kuruş maaşla İzmir mahkemesi muhızrlığına atanmıştır. Yirmi sene görev yaptıktan sonra 40 kuruş zamlarla birlikte muhızrbaşılığa atanmıştır. Burada üç sene yedi ay görev yaptıktan sonra 14 Aralık 1909 tensik komisyonu tarafından emekliye sevk edilmiştir. Herhangi bir soruşturma geçirmemiştir (MŞH.SAİD, 252_4).

El-Hac Hafız Ahmed Şakir Efendi: Hafız Ahmed Şakir Efendi 1849 tarihinde İzmir'de dünyaya gelmiştir. Babası İbrahim Ağadır. İzmir mektebi ibtidâiden sonra İstanbul'da Papazzâde Mustafa Çelebi Medresesinde Sarf, Nahiv ve Mantık dersleri almıştır.

13 Mart 1882 tarihinde otuz üç yaşında iken mülâzemetle muhasebe-i umumiye kaleminde işe başlamış ve 13 Haziran 1882 tarihinde 29 kuruş maaş bağlanmıştır. Yaptığı görevleri sırasında yıllar içerisinde aldığı zamlar ile maaşı 2000 kuruşa kadar çıkmıştır. 13 Ocak 1889 tarihinde ise muhasebe kaleminin yevmiye kitabetine tayin olmuştur.

Hafız Ahmed Şakir Efendi'nin uhdesine 6 Ocak 1879 tarihinde İbtidâ-i Hariç, 15 Temmuz 1881'de Musile-i Sahn, 20 Aralık 1882'de İbtidâ-i Altmışlı, 24 Ocak 1884'de Hareketi Altmışlı, 18 Ağustos 1884'de Musile-i Süleymaniye ve 24 Aralık

1885 tarihinde Süleymaniye raddeleri verilmiştir. 6 Mart 1894 tarihinden 26 Nisan 1885 tarihine kadar 926 kuruş 20 para maaşla Erzurum mevleviyetini, 1900 senesinde de 1007 kuruş maaşla Trablusgarp mevleviyetini elinde tutmuştur. Dördüncü dereceden Nişanı Ali Osmani ile ödüllendirilen Ahmed Şakir Efendi 1909 tarihinde emekliye ayrılmış ve kendine 333 kuruş maaş bağlanmıştır (MŞH.SAİD, 15_1/106_13).

Ahmed Muhtar Efendi: Babası İzmir naipliği yapan müderrisi kiramdan meşrebzâde Ali Raik Efendidir. Babasının bu görevi sırasında iken 1849 yılında İzmir'de doğmuştur. Rüşdiye'de okuyarak buradan mezun olmuştur. 1859 ortalarında babası vefat ettikten sonra iki sene Selanik mahkemesinde katiplik yapmıştır. İki sene Mekteb-i Nüvvab'a devam ettikten sonra Hareket-i Altmışlı raddesi almıştır. 1870 yılında 1200 kuruş maaş Rumili Selanik kitabetine, 1878 Eylül'ünde de 1400 kuruş maaş ile Malkara naipliğine tayin olmuştur. 1 Eylül 1881'den 25 Şubat 1882 tarihine kadar yaklaşık altı ay bidayet mahkemesi ikinci hukuk kaleminde mülazemetle devam etmiştir. 1887 sonlarında 2500 kuruş maaş ile Kavad [Selanik] niyabetine tayin olmuştur. Son olarak 3 Kasım 1890 tarihinde 3000 kuruş maaşla Serfiçe [Manastır] naipliğine atanmıştır. Sicil kaydı tutulduğu zaman bir yıldır bu görevi yapmaktadır. Kısa süreler ile Molova [Midilli], Çorlu, Göl, Kandıra [İzmit], Darıdere [Gümölcine], Filipe, Antalya, Kelkit gibi birçok yerde nâib olarak görev yapmıştır. Bu görevlerin çoğundan istifa ederek ayrılmıştır (MŞH.SAİD, 56_19).

Ahmed Kazım Efendi: 1850 yılında İzmir'de doğmuştur. Babası Hasan Recai Efendi'dir. Onun için Recai'zâde olarak şöhret bulmuştur. Babası da ilmiyeden olmakla birlikte bir memuriyeti yoktur. Ahmed Kazım Efendi, *efendi* olarak zikredilmesini ilmiyeden oldukları şeklinde izah etmiştir. Buradan anlıyoruz ki *efendi* mahlası veya kullanımı ilmiyeye mensup olanlara izafeten kullanılan bir tabirdir.

İbtidâi mektebinden sonra medreseye devam etmiş ve 1882 yılında icazetname almıştır. Peygamber Efendimiz hakkında Seyf-i Resul ismi ile bir kitap telif etmiştir. Bu eser Osmanlıca olarak 1912 yılında Keşişyan Matbaası tarafından basılmıştır.

1884 tarihinde İzmir gurabahanesine 512 kuruş maaş ile atanmıştır. Maaşı daha sonra 575 kuruşa çıkmıştır. 2 Nisan 1894 tarihinde görevinden ayrılarak 1896 senesine kadar ilim ile meşgul olmuştur. Naiplik görevine ilk olarak Bornova'da başlamıştır. 1897 tarihinde Torbalı nahiyesine tayin olmuş fakat bu nahiyeye 1906 yılında lağvedilince Balçova'ya atanmıştır. Son olarak Eğirdir naipliği yapan Ahmed Kazım Efendi'nin 1913 yılında maaşı 1250 kuruştur (MŞH.SAİD, 187_8).

Hafız Abdülkadir Efendi: 1864 tarihinde İzmir'de dünyaya gelmiştir. İbtidâi ve Rüşdiye'den mezun olduktan sonra Hafız Abdullah Efendi'den icazetname almıştır. İzmir'de bulunan İran mektebinde üç sene kadar Farsça öğrenmiştir. Bahariye ve Darü'l- Miraç isimli risale neşretmiştir. 26 Temmuz 1892 tarihinde İzmir Merkez Mahkemesine kâtip olarak atanmıştır. Maaşı 18 Kasım 1909 tarihinde 250 kuruşa çıkarılmıştır. 26 Ekim 1914 tarihinde görevinden azledilmiştir. İran mektebinde Farsça öğretmenliği de yapmıştır (Albayrak, 1996, s. 132).

Mehmed Ali Efendi: 1867 tarihinde İzmir'de doğmuştur. Hacı İmamzâde Ali Efendi'nin oğludur. 1882'de İzmir Rüşdiye'sinden mezun olmuş daha sonra medrese tahsili görmüştür. 1885 tarihinde Aydın mahkeme kassâmlığına tayin olmuştur. Vilayet naibi ile arasının açılması üzerine 1912 tarihinde görevinden istifa etmiştir. 1919 tarihinde aynı mahkemeye yeniden başkatip olarak atanmıştır (Albayrak, 1996, s. 375).

İsmail Hakkı Efendi: 1868 tarihinde İzmir'de doğmuştur. Dosyasında bulunan maaş cetvelinden Süleymaniye Medresesi muallimliği görevinden 2500 kuruş maaş aldığı anlaşılmaktadır. Evkaf nezaretine bağlı olarak yaptığı muallimlik görevinden ise 1800 kuruş maaş almıştır. Dosyasında eğitimi, baba ismi gibi daha fazla açıklayıcı bilgi yoktur (MŞH.SAİD, 253_48).

Mehmed Şükrü Efendi: Mehmed Şükrü Efendi 1868 yılında İzmir Bayındır'da doğmuştur. Sahn medresesi muallimliği ve buranın müdürlüğünü yapmıştır. Muallimlik görevi yaparken 1916 yılında 1500, müdürlük yaparken 1914 Eylülünde ise 2500 kuruş maaş almıştır. Dosyasında eğitimi, baba ismi, daha önce yaptığı görevlerle ilgili daha fazla açıklayıcı bilgi yoktur (MŞH.SAİD, 254_5).

Numan Vehbi Efendi: 30 Aralık 1869 tarihinde Ödemiş'te doğan Numan Vehbi Efendi babasının ismi olan Azizzâde şöhreti ile meşhur olmuştur. Babası Rumeli Yenişehir sancağında memurluk ve Ödemiş'te müderrislik yapmıştır.

Mahalle mektebinden sonra Rüşdiye'ye devam etmiş daha sonra babasının da müderrislik yaptığı Ödemiş medresesinde Molla Cami'ye kadar okuduktan sonra İstanbul'a gelerek Şehzade semtinde dârülhadis medresesinde Arabi ilimler talim etmiştir. 16 Temmuz 1904 tarihinde memuriyete başlamıştır. 1 Eylül 1908 tarihinde ise görevinden istifa etmiştir. Memuriyete başladığında dört yıl boyunca 200 kuruş daha sonra bir yıl da 600 kuruş maaş almıştır. Daha sonra ise babasının görev yaptığı medresede tedris ile meşgul olmuştur (MŞH.SAİD, 93_3).

Hafız Halil Hilmi Efendi: 1870 yılında İzmir Turgutlu'ya yakın Pirunabad nahiyesine bağlı Pınarbaşı köyünde doğmuştur. Kendi memleketinde hafızlık yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Fatih dersiamlarından Alasonya'lı[Manastır] Hacı Ali Efendi'den icazetname almıştır. 14 Ocak 1905 tarihinde dersiâmlık unvanı kazanmıştır. 22 Eylül 1914 tarihinde de Medresetü'l-Kudât'tan mezun olmuştur. 6 Ocak 1922 tarihinde Haymana kadılığına tayin edilmişse de görev yerine gitmediği için müstafâ addedilmiştir. 1 Ekim 1923 tarihinde İbtidâi Hariç medresesi müdürlüğüne atanmıştır. Medreselerin kapatılması üzerine bir süre açıkta kalmış ve daha sonra İmam Hatip mektebinde istihdam edilmiştir (Albayrak, 1996, s. 45).

İsmail Hakkı Efendi [İzmirli]: İzmirli şöhreti ile meşhur olan İsmail Hakkı Efendi 1870 yılında İzmir'de doğmuştur. Babası Yüzbaşı Hasan Efendi'dir. Küçük yaşlarda iken babası vefat ettiği için amcası Âmâ Hafız'ın yanında hafızlığını tamamlamıştır. Medreseye devam ederken İzmir Mülkiye Rüşdiye'sine kaydolmuş ve buradan pekiyi derece ile şahadetname almıştır. Ağustos 1891 tarihinde Namazgah İbtidâi Mektebi'ne muallim olarak atanmıştır. 13 Ocak 1890 tarihinde İstanbul'a gelerek dârülmuallimînin ilmiye şubesinin edebiyat bölümünden 3 Ağustos 1894

tarihinde pekiyi derece ile şahadetname almıştır. Fatih dersiamlarından Hafız Ahmet Hulusi ve Hoca Şakir Efendi'den ayrı ayrı icazetname almıştır. Daha sonra Hüseyin bin Muhammed el-Hasan el-Bağdadi el-Ezheri Efendi'den de Hadis ve Şazeli Tarikatı icâzetnâmeleri almıştır. Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. İzmirli İsmail Hakkı Efendi Kur'an İlimleri ve Hadis, Kelam, Fıkıh, Felsefe ve Mantık gibi konuları içerisine alan kitap ve risale şeklinde birçok eser vermiştir (Birinci, 2001, s. 530; Albayrak, 1996, s. 269).

23 Ağustos 1891 tarihinde İzmir'de muallimliğe başlamıştır. 16 Aralık 1894 tarihinde ise İstanbul Mülkiye Mektebi Arapça muallimliğine tayin edilmiştir. Burada Arapçanın yanında İslam akaidi ve mecelle de okutmuştur. 14 Eylül 1900 tarihinde Mercan İdadisi Arapça ve Akaid dersleri muallimliğine, 14 Kasım 1901 tarihinde de Teftiş ve Muayene Encümeni azalığına tayin olunmuştur. 22 Haziran 1909 tarihinde Darülfünun Ulum-ı Diniyye ve Edebiye Şubeleri müdürü olmuştur. Bu görevleri sırasında iken yeni çıkan İslam Tarihi isimli esere cevap vermek ve Osmanlı sınırları içerisinde ahlakı esasları korumak hakkında bir rapor hazırlamak üzere Maarif Nezaretinde teşekkül ettirilen Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye komisyonunda aza olarak görev yapmıştır. 14 Aralık 1914 tarihinde medreselerin ıslahı projesi kapsamında kurulan Darü'l-Hilafeti'l Âliye müfettişliğine tayin olmuştur. 1 Mart 1918 tarihinde müfettişlik görevine ayrılarak İbtidâi Dahil Medresesi müdürü, 10 Ağustos 1918 tarihinde de Süleymaniye Medresesi müdürü olmuştur. Bu medresenin İslam Felsefesi Tarihi müderrisliği görevini de yapmıştır. Medreselerin kapatılmasından sonra yeni açılan İlahiyat Fakültesinde Hadis ve Hadis Tarihi, Edebiyat Fakültesinde İslam Felsefesi Müderrisliği yapmıştır. Bu görevini emekliye ayrıldığı 1 Ekim 1935 tarihine kadar sürdürmüştür. Emekliliği sırasında ilmî faaliyetlerle ağırlık veren İzmirli, oğlunu ziyaret için gittiği Ankara'da 31 Ocak 1946 tarihinde vefat etmiş ve 2 Şubat 1946'da Cebeci Mezarlığı'na defnedilmiştir.

İsmail Hakkı Efendi görevi süresince 400 ile 3500 kuruş arasında değişen miktarlarda maaş almıştır. Mesela 1913 yılındaki Darülfünun Ulum-ı Diniyye ve Edebiye Şubeleri müdürlüğü yaparken aldığı maaşı 3300 kuruştur. 1918 yılında Süleymaniye Medresesi müdürlüğü sırasında 3500 kuruş maaş almıştır (MŞH.SAİD, 11_15; Albayrak, 1996, s. 269-270). Görevleri ve ilmi çalışmaları boyunca biriktirdiği 276 yazma, 3594 matbu, 230 yeni harf ve 34 yabancı dilden oluşan toplam 4434 eserini 1921 tarihinde Süleymaniye Kütüphanesine vakfetmiştir (Birinci, 2001, s. 533; <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr>).

Mehmed Rahmetullah Efendi: Mehmed Said Efendi'nin oğlu olup 1871 yılında İzmir'in Hatuniye mahallesinde doğmuştur. Babası Mehmed Said Efendi[1853-1921] ve dedesi İzmir müftülüğü yapmıştır. Rüşdiye'yi bitirdikten sonra Hatuniye Medresesinde Müderris Tokatlı Mustafa Keşfi Efendi ve sonradan Manisa mebusu olan İzmirli Mansurizade Said Efendi'den ders alarak ondan icazet almıştır. 1907 yılında İzmir paye-i mücerredi ile ödüllendirilmiş ve 1908 senesi sonlarında İzmir merkez müftülüğü vekaletine tayin edilmiştir. 1910 yılında ise çoğunluğun oyu ile müftü seçilerek resmen bu göreve atanmıştır. 1914 tarihinde meşihatın emri ile

görevinden azledilmiştir. Aralık 1916 tarihinde Adalar kazası tahrir naipliğine tayin edilmiştir. 1919 yılı mart ayında tekrar İzmir müftülüğüne tayin edilmiştir. Meşihat makamının ilgası sırasında bu görevi devam etmektedir (Albayrak, 1996, s. 277).

Mehmed Hükmi Efendi: 1874 yılında İzmir'de doğmuştur. Babasının ismi Mehmed Muhlis Raşid Efendi'dir. Babası İzmir Sarı Hafız Mescidi imamı ve ibtidâî mektep muallimidir. Kendi mahallesinde ibtidâî mektebine iki sene devam ettikten sonra 1883 Ekim'inde buradan ayrılarak hafızlığa başlamış ve 11 yaşında hafızlığını tamamlamıştır. 1887 yılında Sakız'a gelerek burada 1892 yılında medreseye başlamıştır. Rumca konuşabilmektedir. Mehmed Efendi kısa boylu, ela gözlü[başka bir eşkâl belgesinde siyah], kumral sakallı ve buğday tenlidir.

1893 yılında 19 yaşında iken Sakızdaki Orhaniye camiine müezzin olarak 100 kuruş maaşla göreve başlamıştır. 14 Aralık 1899 tarihinde 300 kuruş maaş ile Sakız mahkeme mukayyidliğine tayin olmuştur (MŞH.SAİD, 230_9).

Hafız İsmail Hakkı Efendi: Bayrakdarzâde Süleyman Ağa'nın oğlu olan Hafız İsmail Efendi, 1874 yılında İzmir'de dünyaya gelmiştir. Dedesi gümrük kâtibi Afyonkarahisarlı Kocagözzâde Mehmed Efendi bin Emin'dir. Annesi cihetinden İzmir'in meşhur katip oğullarından ve müftü el-Hac Ahmed Said Efendi sülalesine mensuptur. Hafız İsmail Efendi tercüme-i halinde Türk, Müslüman ve Hanefi mezhebine mensup olduğunu beyan etmiştir.

İbtidâî mektebe İzmir'de gittikten sonra hafızlık yapmıştır. İki sene idâdiye devam ettikten sonra 1893 tarihinde İzmir dârülmuallimin mektebinden aliyülâla derece ile şahadetname almıştır. Özel olarak Edebiyat, Hukuk, İçtimaiyat ve Fransızca eğitimi almıştır. 1917 ve 1918 yılında Fatih dersiamlarından Ödemişli Mustafa Fevzi ve sabık Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin nezaretinde icazetname almıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. İzmir ve İstanbul'da yayın yapan Musavver Terakki, İttihad² ve Müsavat gazetelerinde siyaset ve edebiyat gibi konularda başyazarlık yapmıştır. Kahire'de ilmi, edebi ve siyasi olmak üzere Müsavat isminde bir de gazete çıkarmıştır. Kendisi gibi 150'liklerden olan Mustafa Sabri Efendi ile Mısır gazetelerinde hilafet-siyaset tartışmalarını sürdürmüştür.

1893 senesinden itibaren İzmir, Fethiye, Foça, Menemen, Girit ve Kandiye'de bulunan resmi ve özel rüşdiyelerde muallimi evvel ve müdürlük görevlerinde bulunmuştur. 1896/1897 yılında Foça rüşdiyesinde görev yaparken asıl memuriyete geçmiştir. Burada iken aldığı maaş 300 kuruştur (MŞH.SAİD, 247_26_4).

1909 senesinde 1000 kuruş maaşla Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi Başkatipliğine tayin olmuştur (MŞH.SAİD, 247_26). 1911 senesinde ise görevinden istifa etmiştir. 31 Ağustos 1919 tarihinde İbtidâî Dahil Medresesinde ikinci sınıflara haftada iki saat Türk Edebiyatı dersi vermek üzere müderrisliğe 1500 kuruş, aynı tarihte 900 kuruş maaşla da Medresetü'l İrşad Hitabet Muallimliğine de

² Bu gazete 1324/1908'de İzmir'de yayın hayatına başlayan ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir'de yayın organı olarak Cuma hariç günlük yayın yapan siyasi, ilmî ve edebî bir gazetedir.

ayrıca tayin olmuştur. 9 Şubat 1920 tarihinde İbtidâi Dahil Müderrisliğinden istifa etmiştir. 3 Mayıs 1920 tarihinde İrade-i Seniyye ile Tetkik-i Müellefat-ı Şeriyye azalığına tayin edilmiştir. 20 Mayıs 1920 tarihinde 5000 kuruş maaşla Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye başkatipliğine tayin olmuştur.

1902 senesinde Abdülhamid döneminde siyasi sebeplerden dolayı 7,5 ay hapis yattıktan sonra berat etmesine rağmen devlet memurluğuna son verilip İstanbul'da ikametine izin verilmediği için İzmir'de ikamet etmiştir. Tekrar devlet memurluğuna dönmesi meşrutiyetin ilanından sonradır.

11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonrası öldürülmesi sonrası İzmir Divan-ı Harb-i Örfi kararı ile Osmanlı hudutları dışına çıkarılmış ve üç sene Mısır'da üç sene de Malta'da sürgün hayatı yaşamıştır. Ülkeye altı sene sonra 1919 senesinde dönmüştür. Yurtdışına gitmeden önce bir arkadaşına bıraktığı önemli evrakları ve kitapları yanmıştır. 1917 ve 1918 senesinde icazetname aldığını tercüme-i halinde yazmakla birlikte aynı belgede bu yıllarda yurtdışında sürgünde olduğu anlaşılmaktadır (MŞH.SAİD, 5401/247_26.; Albayrak, 1996, s. 268). Yüzellilikler listesinde yer alan Hafız İsmail Hakkı yurtdışına sürgüne gönderilmiştir.

Tablo 1: Hafız İsmail Hakkı Efendi'nin Darulmuallim Mektebinde Aldığı Dersler [1893]

Kuran-ı Kerim	Tecvit	Ulum-ı Diniyye	Kavâid-i Osmaniye	Tarih	Kıraat-ı Türkiyye	Hesab	Coğrafya	İmla	Hüsn-i Hat	Ortalama
10	9	9	9	9	10	8	10	10	8	92

Mustafa Lütfi Efendi: Ahmet Efendi'nin oğlu olup 1874 senesinde İzmir'de doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra 1902 yılında İzmir müftü camii müderrisliğine tayin olmuştur. Mart 1904 yılından 1909 Eylül'üne kadar 150 kuruş, daha sonra vefatına kadar 300 kuruş olmuştur. 20 Ağustos 1916 tarihinde medresede talebe okuturken vefat etmiştir (Albayrak, 1996, s. 33; MŞH.SAİD, 132_17).

Mehmed Sabri Efendi: 25 Şubat 1875 yılında İzmir'de doğmuştur. Babası Neccar Arasta kethüdası Mısırlı zâde Hacı Mehmed Efendi'dir. Mehmed Sabri Efendi uzun boylu, kara gözlü ve beyaz tenlidir.

İlköğretime devam ettikten sonra 13 yaşına hafız olmuştur. Bir yıl rüşdiyeye devam ettikten sonra beş yıl medresede Sarf ve Nahiv okumuş daha sonra Konya'da çeşitli medreselerde ilim tahsil etmiş ve 25 Eylül 1902 yılında icazetnâme almıştır. İcazetnâmesinde Ahmed Hamdi Efendi'nin imzası vardır. Altı yıl sonra II. Abdülhamid dönemi Şeyhülislamlarından Cemaleddin Efendi'nin imzası ile Musile-i Sahn, birkaç sene sonra da İbtidâi Altmışlı derecesi almıştır. Arapçaya aşina olduğunu tercüme-i halinde ifade etmiştir.

1905 senesinde imtihansız olarak Akhisar kazasında bağlı Marmaracık [Gölmarmara]'da bulunan III. Mehmed'in süt annesi adına yaptırılmış olan Halime Hatun vakfına müteveli ve medreseye müderris olarak atanmıştır. Bu görevi 1910 Nisan'ına kadar yapmıştır. Vakfın gelirleri masraflara yetmediği için buradaki görevi sırasında hiçbir maaş alamamıştır. Son görevi Reşadiye naipliğidir (MŞH.SAİD, 86_20).

Ali Rıza Efendi: 1884 yılında İzmir'de doğmuştur. Gazizâdeler olarak bilinmektedir. İlköğretimden sonra Rüştiye'ye devam ederek buradan da mezun olmuştur. Arapçaya aşinadır. 15 Ağustos 1920 tarihinde 1000 kuruş maaş ile Süleymaniye müderrisliğine tayin olmuştur. 1 Ağustos 1921 tarihinde ise İbtidâi Harîç İlmihal müderrisliğine 600 kuruş maaş ile atanmıştır (MŞH.SAİD, 248_5).

Hasan Tahsin Efendi: 1892 yılında İzmir'de doğmuştur. Babası Hafız Ahmed Efendi'dir. İzmir'de ilköğretimi tamamladıktan sonra 1903 yılında idadiden şahadetname almış ve daha sonra hafızlık yapmıştır. 1910 yılında 18 yaşında iken İzmir mahkemesine mülazemetle işe başlamış ve 18 Mart 1911 tarihinde 300 kuruş maaşla buraya atanmıştır (MŞH.SAİD, 91_20).

İbrahim Edhem Efendi: Üçüncü sınıf naiplerden olan İbrahim Edhem Efendi 1872 tarihinde Düzcce naipliğine tayin ile kadılık mesleğine intisap etmiştir. Bu tarihten sonra sırası ile Radomir[Sofya], Taşlıca[Kosova], İnoz, Siirt, Kırcaali, Pravişte[Selanik], Laşır ve son olarak 1896 sonlarında Kandiye kadılığına tayin olmuştur. Bu görevi sırasında iken 30 Kasım 1901 tarihinde vefat etmiştir. Göreve başladığında 900 olan maaşı Kandiye naibi iken 1250 kuruştur (MŞH.SAİD, 124_32; Albayrak, 1996, s. 194).

İsmail Hakkı Efendi: İmamlardan Hafız Mustafa Efendi'nin oğlu olup İzmir'de doğmuştur. İstanbul'da Hafız Şakir Efendi'den icazet almışsa da icazeti bir yangın sırasında yanmıştır. Mayıs 1884 tarihinde Cebel diğeri bir adı ile Rupçoz[Rumili] kazası naipliğine tayin olmuştur. Bir yıl sonra Kelkit kazası kadılığına tayin olmuş ve burada iki yıl görev yapmıştır. Sırası ile Genç, Alaşehir, Kavala, Kasımpaşa kazası naipliklerinde bulunmuştur. Mayıs 1914 tarihinde Kiği, 1921 tarihinde Bergama kadılığına atanmıştır. 1904 tarihinde uhdesine Mûsile-i Sahn Bursa Müderrisliği Ruûsu tevcih olmuştur. Dördüncü dereceden Mecidiye Nişanı ile de ödüllendirilmiştir (Albayrak, 1996, s. 375).

Tablo 2: İzmir Doğumlu Memurların Görev Dağılımı

Görevi	Adedi
Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Azası / Tedk3ikat-ı Mesâhif-i Şerife Azası	1
Muhasebe-i Yevmiye Katibi	1
Nâib	5
Müderres / Dersiam / Muallim / Okul Müdürü	6
Şeriyeye Mahkemesi Mukayyidi	1
Müftü	1
Mahkeme Muhzırbaşısı	1
Katip / Başkatip / Tedkik-i Müellefat Azasından	4
TOPLAM	22

2. İzmir Doğumlu Meşihat Personelinin Eğitim, Ekonomik ve Sosyal Durumları

Osmanlı meşihat makamında görev yapmış ve sicil dosyası bulunan yirmi iki İzmir doğumu personelin tamamını sıbyan ve ibtidâi mekteplerinden sonra bir üst eğitim kurumu olarak çoğunlukla medreseye devam etmişleridir. Bir kısmı eğitimlerini yarım bırakarak veya eğitimleri sırasında hafızlık yapmıştır. İzmirli İsmail Hakkı[1870] ve diğer İsmail Hakkı Efendi[184] darulmuallim, Ahmed Muhtar Efendi'de Mekteb-i Nüvvâb'a devam etmişlerdir. Memurların memuriyet giriş yaşları muhtelifdir. En yaşlı memuriyet başlayan 53 yaşında Mustafa Kazım Efendi en genç memuriyet giren ise 18 yaşında oldukları halde Mehmet Ali Efendi, Mustafa Lütfi Efendi ve Hasan Tahsin Efendi'dir. Osmanlı bürokrasisinde memurların mesleğe başlayabilmesi için Osmanlı Türkçesi ile yazabilmeleri neredeyse temel koşuldu. İzmir doğumlu meşihat personelinin de hemen hemen hepsi bu şartı yerine getirebilmektedir. Bu memurlardan hepsi Osmanlı Türkçesi ile yazabilmenin [kitabet] yanı sıra Ahmed Raşid Efendi Arapça ve Farsça, Hafız Abdülkadir Efendi Farsça, İzmirli İsmail Hakkı Efendi Arapça, Mehmed Hükmü Efendi Rumca, Hafız İsmail Hakkı Efendi [1874] Arapça, Farsça, Fransızca bilmektedir. Mehmed Sabri Efendi ile Ali Rıza Efendi'de Arapça'ya aşinadır. Meşihat personelinin bir kısmı Arapça ve Farsça bilmekle birlikte batı dillerinden birisi olarak sadece İsmail Hakkı Efendi Fransızca, Mehmed Hükmü Efendi'de Rumca bilmektedir. Dâhiliye ve hariciye sicillerine kayıtlı memurların daha fazla kişinin batı dillerinden özellikle Fransızca'yı bildiklerini söyleyebiliriz. Mesela Sicill-i Ahval defterine kayıtlı Merzifon doğumlu 45 memurdan beşi Ermenice, biri İtalyanca, altısı Fransızca ve biri İngilizce bilmektedir (Özkan, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Merzifonlu Memurlar (1879-1909), 2010, s. 542). Osmanlı eğitim sistemi memurların bilhassa Arapça ve Farsça öğrenmeleri ve bilmelerini zorunlu kılmaktaydı. Dersler ve ders kitapları Arapça olmakla birlikte ders anlatımları Türkçe idi. Batı dillerinden de Fransızca birinci tercihti (Findley, 2011, s. 209). İzmir doğumlu meşihat personeli aldıkları

eğitim ve görev tercihleri gereği Arabi ilimlerden Sarf ve Nahiv ders olarak Emsile, Bina, Avamil, Maksud, İzhar, Mantık, İsa Goci, Molla Cami gibi dersler okumuşlardır. Bunun için Arapçayı çok rahat konuşup anladıklarını söyleyebiliriz. Pratik açıdan akıcı konuşmasalar da metin üzerinden çok rahat tercüme yapabilmekte ve okuduklarını anlayabilmektedirler. Medresede yetişen alimlerden birçoğu eserlerini Arapça vermişlerdir (İpşirli, 2021, s. 327). İzmir doğumlu memurlardan da hem Türkçe hem de Arapça eser verenler vardır. Bunlardan Hafız Abdülkadir Efendi Bahariye ve Darü'l-Miraç isimli risale neşretmiştir. İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin birçok eseri neşredilmiştir. Ahmed Kazım Efendi peygamber efendimiz hakkında Seyf-i Resul ismi ile bir kitap telif etmiştir. Bu eser Osmanlıca olarak 1912 yılında Keşişyan Matbaası tarafından basılmıştır.

İzmir doğumlu meşihat personelinin ekonomik durumları hakkında bilgi verebilmek için XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletindeki geçim standartları hakkında bir kıyaslama yapmak gerekmektedir. Bugün için elimizdeki en iyi veriler, aylık işçi ücretlerinin 1870'lerin başında 250 kuruş, 1908 yıllarında 350 kuruş kadar olduğunu göstermektedir (Findley, 2011, s. 345). Mesela 1911 yılında vilayet maarif müdürlüğü Maarif Nezaretine sunmuş olduğu bir arzında Ortahisar kazası gayr-i Müslim mektebi ibtidâi mualliminin maaşını 150 kuruş olarak belirtmiştir (BOA, MF. HUS, 12/94). 1914'lü yıllarda orta düzeyde bir memurun bütçesi 235,25 kuruş olarak verilmiştir. Bu hazırlanan bütçeye tütün, ulaşım ve konaklama giderleri ilave edilmemiştir. Aynı yıllarda İstanbul Ticaret Odası tarafından hazırlanan raporda orta halli bir ailenin geçim standardı 945 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu bütçeye 150 kuruş kira bedeli dâhil edilmiş fakat tütün ve ulaşım giderleri ilave edilmemiştir. Bir Düyun-ı Umumiye yetkilisi 1906 yılında taşrada çalışan bir memurun maaşının en az 400 kuruş olması gerektiğini ifade etmiştir. 1902 yılında ise emekli olan bir Osmanlı memurunun 5 liraya yani 540 kuruşa geçinebileceği ifade edilmektedir (Findley, 2011, s. 347-349; Özkan, 2022, s. 435). İzmir doğumlu meşihat personellerinden ve 1909 yılında emekliye ayrılan Ahmed Şakir Efendi'ye 333 kuruş emekli maaşı bağlanmıştır.

Yapılan araştırmaları incelediğimiz zaman XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında memurların geçim standardının 1.000 kuruş civarında olduğunu söyleyebiliriz. 1912 yılında hazırlanan bir raporda Hariciye Nezaretinin nitelikli memur istihdamı için maaşların en az 1.500-2.000 kuruş arasında olması gerektiğini ifade etmektedir. Başka bir kurumun genel müdürü, emrinde çalışanların 800-1.000, 1.000-1.200, 1.200-1.500 ve 1.500-2.500 kuruşluk maaşlara göre istihdamını savunmaktadır (Findley, 2011, s. 448).

Antalya müftüsü olarak görev yapan Ahmet Hamdi Bey'in sicil dosyasında çıkan bir belgede 22 Temmuz 1914 yılında kadı 1400, eytam müdürü 750, müftü 700, başkâtip 600, nahiye naibi 500, ikinci kâtip ve mukayyid 300, müderris 250, muhızır 150, odacı 100 kuruş maaş almaktadır (MŞH.SAİD, 184/4-4, Dosya No: 2636).

Tablo 3: İzmir Doğumlu Meşihat Personeli Maaş Durumu

SN	Memurun Adı	Memuriyete Giriş Yaşı	Maaş Durumu				Ortalama
1	Mustafa Asım Efendi	53	500				500
2	Ahmed Raşid Efendi	20	200	1125			663
3	Mehmed Muhterem Asım Efendi	37	200	240			220
4	El Hac Hafız Ahmed Şakir Efendi	33	926	1007	2000		1311
5	Ahmed Muhtar Efendi	21	1200	1400	2500	3000	2025
6	Ahmed Kazım Efendi	34	512	575	1250		779
7	Hafız Abdülkadir Efendi	28	250				250
8	Mehmet Ali Efendi	18	0				0
9	İsmail Hakkı Efendi		1800	2500			2150
10	Mehmed Şükrü Efendi		1500	2500			2000
11	Numan [Vehbi] Efendi	35	200	600			400
12	Hafız Halil Hilmi Efendi	35	0				0
13	İsmail Hakkı Efendi [İzmirli]	21	400	3300	3500		2400
14	Mehmed Rahmetullah Efendi	37	0				0
15	Mehmed Hükmi Efendi	19	100	300			200
16	Hafız İsmail Hakkı Efendi	19	300	1000	1500	5000	1950
17	Mustafa Lütü Efendi	18	150	300			225
18	Mehmed Sabri Efendi	30	0				0

*Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış
İzmir Doğumlu Ulema*

19	Ali Rıza Efendi	36	600	1000			800
20	Hasan Tahsin Efendi	18	300				300
21	İbrahim Edhem Efendi		900	1250			1075
22	İsmail Hakkı Efendi		0				0
ORTALAMA MAAŞ DURUMU							934
Dosyasında maaş bilgisi olmayan personelin maaşı, en yakın unvan maaşı baz alınarak hesaplanmıştır.							

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İzmir doğumlu 22 Bab-ı Meşihat'ta görev yapan memur vardır. Bunlar Osmanlı sınırları içerisinde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Sicil kayıtlarında memurların aile durumları, eğitimleri, maaş durumları ve devlete olan hizmetleri hakkında önemli bilgiler vardır. Bu kayıtlar İzmir yerel ve aile tarihiyle ilgilenen kişiler için temel kaynak niteliğindedir.

Memurların mesleklerine ve maaşlarına bakılmak suretiyle ilgili zaman diliminde İzmir ile birlikte bu personelin görev yaptığı yerlerin sosyal ve ekonomik düzeni ve memurların içinde bulunduğu geçim şartlarına da ulaşabilmekteyiz. Memurların aile ve soy kütüklerine bakarak sosyal çevreleri ve statüleri hakkında da bilgi elde edilmektedir. Ayrıca bazı memurların boyu, göz, saç ve sakal rengi gibi kişisel özellikleri hakkında da bilgiler vardır. Bu bilgiler dönemin kişisel özellikleri hakkında da kısmi bilgiler sunmaktadır. İncelemiş olduğumuz kayıtlardan İzmir doğumlu memurların hepsinin ilköğrenimlerini tamamladıktan sonra bir üst eğitim kurumuna devam ettiğini, bir kısmının da yükseköğrenim ve hemen hemen hepsinin medrese eğitimi aldığını söylemek mümkündür. İzmir doğumlu memurlar mesleki görevlerini yerine getirecek bir eğitim almışlardır. Bu memurlar daha çok kendi memleketleri ile birlikte daha çok Balkan coğrafyasında görev yapmayı tercih etmişlerdir.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], DH.İD, 183/-2/46; MF. HUS, 12/94.
Meşihat Arşivi [MŞH.SAİD], 11_15; 15_1/106_13; 56_19; 80_11; 85_10; 86_20;
91_20; 93_3. 124_32; 132_17; 184/4-4; 184/14; 187_8; 189/19; 230_9;
230/7-1; 247_26; 248_5; 252_4; 253_48; 254_5; 5401/247_26; 1813; 2636;
2669; 3933.

Diğer Kaynaklar

- Albayrak, S. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması* (Cilt 2-3-4). İstanbul: İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Birinci, A. (2001). İzmirli İsmail Hakkı. *İslam Ansiklopedisi*, 23, 530-533. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çetin, A. (2005). Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma. *Vakıflar Dergisi*(29), 87-104.
- Ebü'l-ula Mardin. (2017). *Huzur Dersleri* (Cilt II-III). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Findley, C. V. (2011). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
<http://www.suleymaniyek.gov.tr>.
- İmamoğlu, İ. H. (2019). Osmanlı Son Dönemi Karabük ve Çevresi Müftü Atamaları ve Toplumsal Hayat. A. Işık içinde, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu* (s. 410-420). Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.
- İpşirli, M. (2021). *Osmanlı İlmîyesi*. İstanbul: Kronik.
- Özkan, S. H. (2010). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Merzifonlu Memurlar (1879-1909). H. Babacan içinde, *Geçmişten Günümüze Merzifon*. Merzifon: Merzifon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Özkan, S. H. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gündoğmuş: Kise ve Nağlu Nahiyeleri*. Konya: Alanya Ticaret Odası.
- Özkan, S. H. (2022). *Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış Akseki Doğumlu Müftüler*, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*(12), 426-429.
- Sarıyıldız, G. (2004). *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Yakut, E. (2020). *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye Maarif ve Hilafet 1918-1922*. İstanbul: Kitabevi.

*Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış
İzmir Doğumlu Ulema*

- Yıldız, E. (2021). *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurdakul, İ. (216). Mekteb-i Nüvvâb. *İslam Ansiklopedisi, Ek-2*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Zerdeci, H. (1998). *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

EK-1: İzmir Doğumlu Meşihat Personeli

S.N	Adı-Lakabı-Şöhreti	Baba Adı-Lakabı-Şöhreti	Doğum Tarihi	Son Yaptığı Görev
1	Mustafa Asım Efendi	Mahmud Efendi	29 Eylül 1843	İzmir Şer'iyye Mahkemesi Katibi
2	Ahmed Raşid Efendi	Mehmed Efendi	1848	Kırkağaç Naibi
3	Mehmed Muhterem Asım Efendi	İbrahim Efendi	27 Ekim 1849	İzmir Mahkemesi Muhzirbaşı
4	El Hac Hafız Ahmed Şakir Efendi	İbrahim Ağa	1849	Muhasebe-i Yevmiye ve Muhasebe-i İlmiye Kalem Katibi
5	Ahmed Muhtar Efendi	Ali Raik Efendi	1849	İzmir Serfiçe Naibi
6	Ahmed Kazım Efendi	Hasan Recai Efendi	1850	Eğridir Naibi
7	Hafız Abdülkadir Efendi	Derviş Mehmed Efendi	1864	Mahkeme-i Şer'iyye Katibi
8	Mehmet Ali Efendi	İmamzâde Halil Efendi	1867	Başkatip
9	İsmail Hakkı Efendi	---	1868	Süleymaniye Medresesi Muallimi
10	Mehmed Şükrü Efendi	---	1868	Sahn Medresesi Müdür-i Umumisi
11	Numan [Vehbi] Efendi	Aziz Efendi	1869	Ödemiş Şer'iyye Mahkemesi Katibi
12	Hafız Halil Hilmi Efendi	Mustafa Ağa	1870	Dersiam

*Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış
İzmir Doğumlu Ulema*

13	İsmail Hakkı Efendi [İzmirli]	Hasan Efendi	1870	Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Azası Tedkikat-ı Mesihif-i Şerife Azası
14	Mehmed Rahmetullah Efendi	Mehmed Said Efendi	1871	İzmir Müftüsü
15	Mehmed Hükmi Efendi	Raşid Efendi	1874	Sakız Şer'iyye Mahkemesi Mukayyidi
16	Hafız İsmail Hakkı Efendi	Bayrakdarzâde Süleyman Ağa	1874	Tedkik-i Müellefat Azası
17	Mustafa Lütü Efendi	Ahmed Efendi	1874	Müderris [İzmir]
18	Mehmed Sabri Efendi	Mısırlızade Mehmed Efendi	1875	Reşadiye Naibi
19	Ali Rıza Efendi	Ahmed Ağa	1884	İbtidâi Hariç Medresesi Müderrisi
20	Hasan Tahsin Efendi	Hafız Ahmed Efendi	1892	Vilayet Şer'iyye Mahkemesi Katibi
21	İbrahim Edhem Efendi	---	---	Kandiye Naibi
22	İsmail Hakkı Efendi	Hafız Mustafa Efendi		Müderris

EK 2: İzmir Doğumlu Meşihat Personelinin Eğitim ve Maaş Durumları

S. N	Adı-Lakabı-Şöhreti	Görev Yaptığı Yerler	Okuduğu Okullar	Bildiği Diller	Maaş Durumu
1	Mustafa Asım Efendi	İzmir	Mahalle Mektebi Medrese		500
2	Ahmed Raşid Efendi	Ezine, Güzelhisar İstanbul, Kırkağaç	İbtidâi Medrese	Arapça Farsça	200, 1125
3	Mehmed Muhterem Asım Efendi	İzmir	İbtidâi		200, 240
4	El Hac Hafız Ahmed Şakir Efendi	İstanbul	İbtidâi Medrese		926, 1007, 2000
5	Ahmed Muhtar Efendi	Selanik, Malkara Molova, Çorlu Göl, Kandıra Dandere, Filipe Antalya, Kelkit Kavad, Serfiçe	Rüşdiye Mekteb-i Nüvvâb		1200, 1400, 2500, 3000
6	Ahmed Kazım Efendi	Bornova, Torbalı Balçova, Eğirdir	İbtidâi Medrese		512, 575, 1250
7	Hafız Abdülkadir	İzmir	İbtidâi Rüşdiye Medrese	Farsça	250

*Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış
İzmir Doğumlu Ulema*

8	Mehmet Ali Efendi	Aydın	Rüşdiye Medrese		
9	İsmail Hakkı Efendi	İstanbul			1800, 2500
10	Mehmed Şükrü Efendi	İstanbul			1500, 2500
11	Numan [Vehbi] Efendi	Ödemiş	İbtidâi Rüşdiye Medrese		200, 600
12	Hafız Halil Hilmi Efendi	Haymana, İstanbul	Medrese		
13	İsmail Hakkı Efendi [İzmirli]	İzmir, İstanbul	Mülkiye Dârümuallim Medrese	Arapça	400, 3300 3500
14	Mehmed Rahmetullah Efendi	İzmir, Adalar	Rüşdiye Medrese		
15	Mehmed Hükmi Efendi	Sakız	İbtidâi Medrese	Rumca	100, 300
16	Hafız İsmail Hakkı Efendi	İzmir, Fethiye Foça, Menemen Kandıye, İstanbul	İbtidâi, İdadi Dârümuallim Medrese	Arapça Farsça Fransızca	300, 1000, 1500, 5000
17	Mustafa Efendi	İzmir	Medrese		150, 300
18	Mehmed Sabri Efendi	Gölmarmara Reşadiye	İbtidâi Medrese	Arapça [Aşına]	
19	Ali Rıza Efendi		İbtidâi Rüşdiye	Arapça [Aşına]	600, 1000
20	Hasan Tahsin Efendi	İzmir	İbtidâi, İdadi		300

21	İbrahim Edhem Efendi	Radomir, Taşlıca, İnoz, Siirt, Kırcaali Pravişte, Laşir Kandiye			900, 1250
22	İsmail Hakkı Efendi	Rupçoz, Kelkit, Genç, Alaşehir, Kavala, Kasımpaşa Kığı, Bergama	İbtidâi Medrese		

15-20. YÜZYILLAR ARASINDA İZMİR'DE YAŞAYAN GAYRİMÜSLİM TOPLULUKLAR

Hammet Arslan*

Giriş

İzmir, ılıman bir iklime ve gemiler için korunaklı bir limana sahip olması, kara ve deniz yollarının kesişme noktasında bulunması, insanların güvenliği açısından körfezin etrafının dağlarla çevrili olması ve çevresindeki verimli ovalar sebebiyle tarih boyunca cazibe merkezi olmuştur. Kentin MÖ 3000'lerde bugün Bayraklı olarak bilinen bölgede kurulduğu ifade edilir. Yapılan kazılarda Troia ve Helen kültürüne ait kalıntılara rastlanmıştır. Daha sonra MÖ 1000'lerde Aioller ve bunu müteakip Kolophonlu İyonlar şehirde iskân etmişlerdir.¹ MÖ VII. yüzyılda Lidya'lılar Kral Giges önderliğinde İzmir'i ele geçirmek istemişler, ancak başarılı olamamışlardır. MÖ 575'te Lidya kralı Alyates'in egemenliğini kabul etmeyen İzmir büyük tahribata maruz kalmıştır. MÖ 541'de şehir Lidyalıları mağlup eden Perslerin egemenliğine girmiştir. Sonraki dönemlerde şehir Makedonyalı Lysimakhos ve sonra da Seleukos'un eline geçmiştir. Yapılan askeri yardımlar nedeniyle MÖ 190 tarihinden itibaren İzmir Roma şehri olmuştur. Roma İmparatorluğundaki iç anlaşmazlıklar nedeniyle İzmir'in büyük zararlar gördüğü anlatılmaktadır. Hadrianus (MS 117-138) zamanında yapılan yardımlar neticesinde İzmir büyük bir gelişme göstermiştir. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra İzmir Bizans sınırlarında kaldı. MS 5 ve 10. yüzyıllar arasında şehre birçok saldırı olmuştur. Bütün bunlar halkın şehirden uzaklaşmasına yol açtı.

Türklerin, Malazgirt zaferinden sonra İzmir'e gelmeye başladığı görülmektedir. 1080 veya 1084 yılında Çaka/Çakan Bey hem İzmir çevresini hem de adaları fethetmiştir. 1096 Haçlı seferleri neticesinde şehir tekrar Bizans egemenliğine girmiştir. 1261'de Cenevizlilerin ticari imtiyazlar almış ve şehirde söz sahibi olmuşlardır. XIV. yüzyılda Aydın beyliği kısmen İzmir'i ele geçirmiştir. Aydınoğlu Mehmet Bey 1317'de Kadifekale'yi, Umur Bey de 1329'da deniz kıyısındaki liman kaleyi ele geçirmiştir. 1390'da ise Aydın ili ve İzmir Osmanlı idaresine girdi. Timur 1402'de Yıldırım Bayezid'i yenerek Aydın iline gelmiş ve Tire'de kışlamıştır. İzmir'i iki haftada ele geçirip Aydın ilini eski sahibine iade etmiştir. Bu tarihten 1424'e kadar şehir Aydın ili yöneticileri ve şövalyelerin mücadelelerine sahne oldu. 1424'te II.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İİF, Dinler Tarihi Bilim Dalı.

¹ Ekrem Akurgal, *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara, 1983, s. 11.

Murat şehri Osmanlıya dâhil etti. Fatih Sultan Mehmet Zamanında İzmir Venedik hücumuna uğramış ancak başarılı olunamamıştır.²

İzmir kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancılara tanıdığı ticari haklardan sonra İmparatorluğun en önemli ticaret merkezlerinden biri hâline gelmiş ve sonraki dönemlerden itibaren ekonomik açıdan büyük bir gelişme göstermiştir. Venedik, Ceneviz ve Dubrovnik bandıralı ticaret gemilerine Fransız ve İngiliz gemileri de katılmıştır. Aynı zamanda yabancıları temsilen konsolosluklar da açılmaya başlanmıştır. Ekonomik hareketliliğe binaen şehrin demografik yapısı da değişime uğramaya başlamıştır. O dönemde kentte Müslüman Türkler çoğunlukta, Yahudi cemaati ve Hristiyan Rumlar azınlıkta iken 18. yüzyıldan itibaren İzmir, Fransız, İngiliz, Hollandalı ve İtalyan tüccarların yoğunluk kazandığı bir kent olmaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarındaki ekonomik faaliyetler, daha güvenli ve hızlı bir ulaşım aracı olan demiryolu yapımını gerekli hale getirmiştir. İzmir'de yaşayan Robert Wilkin adlı bir İngiliz tüccarının öncülüğüne İzmir-Aydın demiryolu projesinin ilk hakkı olan Alsancak-Seydiköy arası 1858 tarihinde kullanıma açılmıştır. Tam hat ise, 1866'da açılarak ticaret hacmi daha da genişletilmiştir.³

Zeytinyağlı yemekleri ve çok farklı ot türlerinden yapılan mezeleriyle ünlü Ege kıyısında bulunan İzmir'in mutfak kültürü, uzun tarihsel süreçte karma bir yapı arz etmektedir. Kentte, Osmanlı yemek geleneklerinin yanı sıra, çok kültürlü dini ve etnik yapının unsurlarından olan Musevi, Ermeni, Rum, İtalyan ve Fransız mutfağına ait yemekler, börekler, çörekler, tatlılar da çeşitlilik göstermektedir.⁴ Tarihi kaynaklarda, *Le Spectateur Oriental* isimli gazetenin 1821 yılında İzmir'de Fransızca olarak yayınlanan ilk gazete olduğu ifade edilir.⁵ Türkçe hazırlanan ilk gazetenin de 1868'de yayınlandığı aktarılmaktadır. Şehirde ayrıca Rumca, İbranice ve Ermenice gibi muhtelif dillerde gazetelerin de yayınlandığı⁶ kaynaklarda zikredilmektedir.

Seyyah Evliya Çelebi, 1672 yılında İzmir'i ziyaretinde, büyük ihtimalle dış ticaret hacminin artışı ve ekonomik hareketlilikten kaynaklanan nedenlerle kentin nüfus yapısındaki değişimden bahsetmektedir. Ayrıca, günümüzde Alsancak olarak bilinen Punta mahallesinde yerleşik gayrimüslimlerin sayısının her geçen gün arttığını,

² İzmir şehrinin tarihi hakkında şu eserlere bakılabilir: Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniv., Mat., İzmir, 1974; Emin Canpolat, *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, İstanbul, 1954; Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi (MS 1081-1096)*, Ankara, 1966, s. 20 vd.; Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, İBB Kültür Yayını, İzmir, 2000, s. 11-13; Raif Nezihî, *İzmir Tarihi*, İBB Kültür Yay., İzmir, 2001; Necmi Ülker, *XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.

³ <https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir.20.03.2022>.

⁴ <https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir.20.03.2022>.

⁵ <https://www.izmirdergisi.com/tr/dergi-arsivi/59-35inci-sayi/167-izmir-basininin-ilkleri.20.03.2022>.

⁶ <https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir.20.03.2022>.

Levantenlerin ve Batılı tüccarların da yoğunlaştığını kaydetmiştir. Kent, ipek başta olmak üzere İran'dan yola çıkan ürün ve malların Avrupa'ya naklinde merkezi bir role sahip olmuştur. Kenti ziyaret eden seyyahların bu çerçevede aktardığına göre, 18. yüzyıl başlarında İzmir'e yılda iki bin balya İran ipeği getirildiği ve bu mallar büyük oranda İngiliz ve Fransız tüccarlar tarafından satın alındığı; Avrupalılar'ın büyük rağbet gösterdiği başta üzüm ve incir olmak üzere Ege Bölgesinin tarım mahsullerinin de İzmir'den ihraç edildiği⁷ bilinmektedir.

İzmir'de Gayrimüslim Topluluklar

Tarihte pek çok millete ev sahipliği yapan İzmir, uzun bir mücadelenin sonunda Türkler'in idaresine girmiş ve 1424 yılında bir Osmanlı kenti olmuştur. Daha öncesinde farklı ticaret kolonilerinin işgalleriyle istikrarsızlaşan kent, 11-15. yüzyıl arasındaki dönemde demografik ve ticari açıdan dikkate değer bir gelişme sağlayamamıştır. Kent 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolünde neredeyse tamamen Türk nüfustan oluşan küçük bir sahil kasabası görünümünde kalmıştır. 17. yüzyılda ise, İzmir, Yahudi göçleri, barış ortamının sağlanması, değişik tarım ürünlerinin üretiminin artmasına bağlı olarak hem ticaret hem de sosyo-ekonomik açıdan güçlenmeye başlamıştır. Bu güçlenmede ticari aktivitelere tanınan serbestlik, kervan yollarının değişimi, Ege adalarının fethedilmesi gibi etkenlerde önemlidir. Böylelikle kent Türkler, Yahudiler, Rumlar, Ermeniler ve Frenklerin oluşturduğu heterojen bir nüfus yapısına sahip olmuş; Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ticaret limanlarından birini barındıran kozmopolit bir kent haline gelmiştir.⁸ Dolayısıyla İzmir, Osmanlı Devletinin çok cemaatli yapısının en karakteristik şehirlerinden birisi olmuştur.⁹

Yahudiler

İzmir ve çevresinin uzun yıllardan bu yana Yahudilere ev sahipliği yaptığı belirtilmektedir. Yahudilerin İzmir ve civarında ne zamandan beri yaşadıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte tarihsel olarak MÖ 515'e kadar geri götürenler vardır. I. Babil sürgünü (MÖ 586 - MÖ 515) sırasındaki esaretten kurtulan Yahudilerin bütün hepsi Filistin bölgesine dönmemiş, bunlardan bir kısmı buldukları bölgede yaşamaya devam etmiş, bir kısmı da zamanla farklı bölgelere yayılmışlardır. Bu

⁷ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş & Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları Ltd. İstanbul, 2005; Trudy Ring, *International Dictionary of Historic Places: Southern Europe*, Taylor & Francis, 1995, s. 351; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, NY: Doubleday, Page & Company, 1918, s. 32. Bu eserlerden nakleden: <https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir.20.03.2022>.

⁸ H. İbrahim Alpaslan, "Osmanlı Dönemi İzmir'i'nde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2(2012), İzmir, ss. 25-35.

⁹ Henri Nahum, *İzmir Yahudileri: 19.-20. Yüzyıl*, Çev: Estreya Seval Vali, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 11

bölgeler arasında Orta Asya (Buhara), Anadolu (Efes, Sart) ve Rumeli (Edirne) yer almaktadır.¹⁰

Bir başka iddiaya göre, Fenikeli tüccarlar, bazı Yahudileri İzmir'deki İyonyalılara köle olarak satmıştır. MÖ 6. yüzyıla ait olduğu düşünülen Yoel kitabında (3:6) yer alan “Yahuda ve Yeruşalim halkını topraklarından uzaklaştırmak için Greklere sattınız” ifadesi Batı Anadolu'ya Yahudilerin köle olarak geldiğini göstermektedir. Turgutlu ile Salihli arasındaki antik Sart kentinde MÖ 5. yüzyılda büyük bir Yahudi topluluğunun yaşadığı ileri sürülmektedir. Arkeolojik kazılar neticesinde MÖ 4. yüzyılda Anadolu'da ve Ege bölgesinde Yahudilerin varlığından söz edilir. MÖ 3. yüzyılda Selefkos kralı Anadolu'da Yahudilere vatandaşlık hakkı vermiştir. Yine aynı dönemde Yahudiler Babil'den Lidya ve Frigya'ya sürülmüşlerdir. İzmir, Bergama, Sart, Milet ve Efes gibi yerlerde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı söylenmektedir. MÖ 5. yüzyılda Priene'de¹¹, MÖ 4. yüzyılda Milet'te, MS 2. yüzyılda Sart'ta kurulan sinagoglar, Anadolu'daki en eski Yahudi mabetleridir.¹²

Bununla birlikte Musevilerin İzmir'e gelişini Büyük İskender'e dayandıran araştırmacılar vardır. Büyük İskender, MÖ III. yüzyılda Filistin yöresinden İzmir'e gelirken beraberinde bir kısım Yahudi de getirdiği¹³ veya Kudüs'ü işgal edince birkaç yüz kişiden oluşan bir Yahudi topluluğunu İzmir'e sürdüğü belirtilir.¹⁴ Buradaki Yahudi cemaat, Hıristiyan misyonerlerinin hedef kitlesi olmuştur. Yahudilerin, Bizans döneminde sıkça zulme uğradıkları ve dini baskı gördükleri ifade edilir.¹⁵ Bu tarihten ilk mezar taşının bulunduğu 1605 yılına kadar ki dönemde İzmir Yahudileri hakkında

¹⁰ Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, Rehber Yay., Ankara, 1992, s. 66-67; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Mat., İstanbul, 1947, s. 8-9; H. Tanyu, *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler*, Yağmur Yay., İstanbul, 1976, I/92-95; Avram Galanti, *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, Fakülteler Mat., İstanbul, 1953, s. 5; Hammet Arslan, *Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu*, Milet ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2014, cilt: XI, sayı: 1, s. 119-142; Hammet Arslan, *Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2016, cilt: V, sayı: 2, s. 197-224.

¹¹ Aydın'ın Söke ilçesinde kurulmuş antik bir İyon kentidir. Efes'e 100 km uzaklıktadır.

¹² Hatice Doğan, *Osmanlı Devletinde Habambaşılık Müessesesi*, Selçuk Üniv. SBE Teslim Edilmiş YL Tezi, Konya, 2002, s. 1; Naim Gülerüz, *Türk Yahudileri Tarihi I*, Gözlem Yay., İstanbul, 1993, s. 11; Sara Pardo, *Sevgili İzmir Beni Tanı: Düünden Yarına İzmir Yahudileri*, Etki Yay., İzmir, 2007, s. 10-11, 32.

¹³ A. Galante, *Histoire de Juifs d'Anatolie, des Juifs d'Izmir*, Imprimerie Barok, İstanbul, 1937, s. 7'den aktaran Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, Literatür Yay., İstanbul, 2000, s. 9.

¹⁴ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 10-11.

¹⁵ Henri Nahum, *İzmir Yahudileri: 19.-20. Yüzyıl*, Çev: Estreya Seval Vali, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 31; Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, Burt Franklin, New York, 1970.

çok net bilgiler mevcut değildir. Buna göre İzmir'de çok fazla Yahudi yaşamadığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Bizans idaresinde İzmir ve çevresinde Yahudilerin yaşayıp yaşamadığını gösteren kayıt olmamakla birlikte onların varlığını dile getiren araştırmacılar vardır.¹⁷ 1207 yılında Kuşadası'ndan İzmir'e bir Yahudi göçünden söz edilmektedir. Osmanlılar 1424 yılında İzmir'i fethettiğinde kentte Yahudi bulunmuyordu. Çünkü bu dönemde İzmir'de henüz yeterince popüler bir şehir görüntüsü yoktu. Üstelik savaş, deprem, yangın, hastalık gibi beşeri ve doğal afetler kente fazla ilginin olmasını engellemişti. Bundan dolayıdır ki İspanya ve Portekiz'den 1492 ve 1497 göçlerinde Yahudiler İzmir'e değil civardaki kentlere yerleşeceklerdi.¹⁸ Göçleri müteakip 16. yüzyıl da İzmir vergi listelerinde Yahudi adı geçmemekle birlikte kentte az da olsa Yahudilerin olduğu ifade edilmektedir.¹⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda dört temel Yahudi grubundan Romanyotlar, Rumca konuşan, Osmanlı Dönemi'nden kalma en eski Yahudileri; Aşkenazlar, 15. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti'ne gelen Doğu Avrupa gelenleri; Seferadlar İspanya ve Portekiz'den gelenleri; Mustaribalar da Kuzey Afrika'nın fethi ile Osmanlı'ya tabi olan Yahudileri ifade etmektedir. İzmir'deki Yahudilerinin büyük bölümü, 1492'de İspanya'dan ve 1497'de Portekiz'den Hıristiyan zulmünden kaçıp gelerek öncelikle Girit, Selanik, Edirne, Manisa, Tire, Söke, Milas gibi şehirlere yerleşip, 16. yüzyılın sonlarından itibaren de ticari faaliyette bulunmak amacıyla kente gelenlerden oluşmaktaydı. 1605'te kentte bir Yahudi cemaatinden söz edilmektedir.

İzmir'de 18. yüzyıla kadar ticari açıdan üstün konumda olan Yahudiler, Sabatay Sevi olayının olumsuz etkilerinin yanı sıra eğitimdeki başarısızlıklardan kaynaklanan sosyo-ekonomik bunalımlar nedeniyle bu üstünlüklerini Rumlara ve Ermenilere kaptırmışlardır. İzmir'de Yahudiler, büyük ölçüde Türklerle komşuluk ilişkisi geliştirmişlerdir. Diğer dini ve etnik topluluklarla ciddi problemler yaşadıkları,

¹⁶ Rauf Beyru, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁷ Bu konuda bkz., Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1995, s. 265 (birinci bölüm, 29 no'lu dipnot).

¹⁸ Anadolu'ya göçen Yahudiler geniş imkânlarla sahip Manisa'yı İzmir'e tercih etmişlerdir. XVI. asırda Manisa'daki tek gayrimüslim halk Yahudiler idi. 1531'de 88 hane olan Yahudilerden 15'i Tire'ye, 3'er hanesi de Karahisar ve Bursa'ya göç etmiştir. Manisa Yahudilerinin kendilerine has odaları olmayıp vakıf odalarında yaşadıkları ifade edilir. Maddi durumları düzeldikçe Müslümanlara ait evleri satın almaya başlamışlardır. Manisa'daki Yahudi tüccarlar Venedikli tacirler ile alış-veriş yapmakta idiler. Bunlar arasında alacak-verecek davaları vuku bulmuştur. Osmanlı'da şehzade yetiştiren önemli bir sancak olan Manisa'da XVI. asırda yaşayan Yahudilerin sayısında artış söz konusudur. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 53, 62-67; Jacob Barnai, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, Ed. Esther Juhasz, New York, 1990, s. 21-22; Sara Pardo, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹ Siren Bora, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1995, s. 25-26; Henri Nahum, *a.g.e.*, s. 32-33.

onlardan sokak ortasında dayak yedikleri anlatılmaktadır. Yahudilerin 19. yüzyılda Yahudihanelerde tek odanın içerisinde oldukça kalabalık biçimde sağlık koşullarından uzak bir şekilde hayatlarını sürdürdükleri ifade edilmektedir. Genellikle pazarcılık, seyyar satıcılık, hamallık, tenekecilik gibi işler yaptıkları kaynaklarda aktarılmaktadır. Yahudiler, diğer etnik grupların olumsuz tavırlarının yanı sıra kendi cemaat yönetimlerinin iktidar mücadelesine de sıklıkla şahit olmuştur. İktidar mücadeleleri farklı ibadethanelerin açılmasına yol açmıştır. Yahudilerinin maddi ve manevi açıdan kalkınması için 19. yüzyılın ikinci yarısında Alliance Israelite Universelle bir takım imkanlar sağlamıştır.²⁰

Hıristiyanlar

Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde Yedi Kiliseler'den²¹ birisinin İzmir (Smyrna)'de bulunduğu ifade edilmektedir. Hıristiyanlığın kutsal metninde zikredilen kent, söz konusu dinin gelişim sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Hıristiyanlığın öncü isimlerinden olan Pavlus, inancı yayma çalışmaları esnasında antik kent Efes'e uğramış ve orada vaaz vermiştir. Yaklaşık olarak MS 70'te Anadolu'da doğan Aziz Polikarp (St. Polycarp) İzmir'in ilk başpiskoposu kabul edilir. O, havari ve İncil yazarı Aziz Yuhanna'nın ilk öğrencilerinden birisi sayılır. Aziz Polikarp'ın inancından ötürü MS 155 yılında, İzmir Akropolü üzerinde bulunan stadyumda Romalılar tarafından yakıldığı²² düşünülmektedir.

Rumlar

15. yüzyılın ortalarından itibaren kentte varlıklarından bahsedilen Rum cemaatinin, Patrik liderliğinde ve ona yardım eden bölgesel piskoposlarla örgütlendiği gözlemlenmektedir. Vasiyet, miras, boşanma gibi tartışmalı konular piskoposun başkanlık ettiği bölgesel mahkemeler de çözüme kavuşturulmaktaydı. Rumların kentteki erken dönem varlıklarına dair ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. 19. yüzyılın başlarından itibaren kentteki etkinliklerini arttırdıkları ifade edilir. Bu çerçevede daha önceden Türklerin elinde olan Kemer Deresi etrafındaki arazinin Rumların eline geçtiği aktarılır. Tarımsal faaliyette oldukça iyi bir düzeye ulaşmışlardır. Rumlar İzmir'de ticaretle ilgilenmiş, esnaflık yapmış, avukatlık, doktorluk, eczacılık gibi meslekleri icra etmişlerdir. Osmanlıların Avrupalılara sağladığı ticari avantajlardan faydalanmak için Avrupalılarla evlenmeyi tercih edenler de olmuştur. İzmir-Manisa demiryolu üzerindeki Horozköy'de anadili Türkçe olan Rumların yaşaması kültürel etkileşime örnek olarak sunulur.

²⁰ Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaşımına Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2009, ss. 218-222.

²¹ Yedi Kiliseler sözcüğü, Hıristiyanlığı ilk dönemlerinde tamamı Ege bölgesinde yer alan Efes, Bergama, İzmir, Alaşehir, Akhisar, Sart ve Laodikya'da bulunan inananlar topluluğu için kullanılan bir ifadedir.

²² <https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir.20.03.2022>.

İzmir'deki Rumlar diğer din mensuplarına karşı hoşgörülü bir tutum benimsememekle birlikte bir takım suçlamalar yöneltmiş ve şiddete başvurmuşlardır. Kentte yaşayan Yahudileri “kan iftirası” ile suçlamışlardır. Yani onların ekme yaparken Hıristiyan kanı kullandıklarını iddia etmişlerdir. Bu durum bazen ciddi kavgalara dönüşmüş ve birçok can kaybı yaşanmıştır. Dini inanç, yaşam ve gelenekler konusunda oldukça muhafazakar olan Rumlar 1809'da bir Rum kızı ile bir Ermeni gencinin evlenme teşebbüsüne şiddetle karşı çıkmış ve kentte kargaşa meydana gelmiştir. Kentteki Rumların, genellikle Mart-Nisan-Mayıs ayına denk gelen Paskalya kutlamaları sırasında aşırı alkol tüketip bir takım taşkınlıklar yapması alışıldık bir olaya haline gelmiştir.

1886-1887 Aydın Vilayeti Yıllığı'na göre İzmir'de yaşayan 479.543 kişiden 266.802'sinin Müslüman, 129.822'sinin de Rum olduğu ifade edilir. Rumlar, kentin mesleki ve sosyal yaşamında ciddi bir yere sahip olmuştur. Rumca'nın yaygın bir dil haline gelmiştir. Kentte on kitapçıdan beşinde Rumca kitapların olduğu ifade edilmektedir.²³

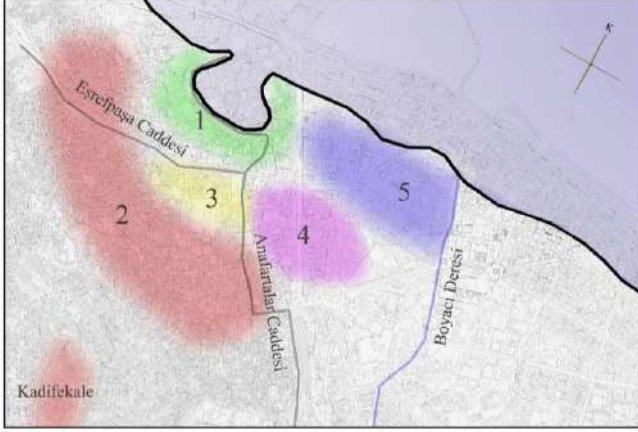
Ermeniler

İzmir'de Ermenilerin varlığı 13. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülmektedir. 1261 yılında yapılan bir ticaret antlaşmasında, Rum tüccarların isimleri zikredilmiştir. Sonraki dönemlerde 1375'te Ermenilerin Avrupa'ya göç hareketi sürecinde bazılarının İzmir'e yerleştiği nakledilir. 17. yüzyılın başında da yine bir göç hareketi neticesinde bazı ailelerin İzmir tarafına yerleştiği söylenir. Bunlar çoğunlukla İzmir'de, Türklere yakın yerlere yerleşmişlerdir. Dağınık halde yaşayan Ermeniler, iki asır sonra, yeni bir arazi satın alarak Ermeni Mahallesi kurmuşlardır. Bu mahalle büyük İzmir yangınında zarar görmüş, sonra yeniden inşa edilmiştir. Ermeni evleri kendine özgü mimarisi ve iç düzeniyle dikkat çekmiştir.

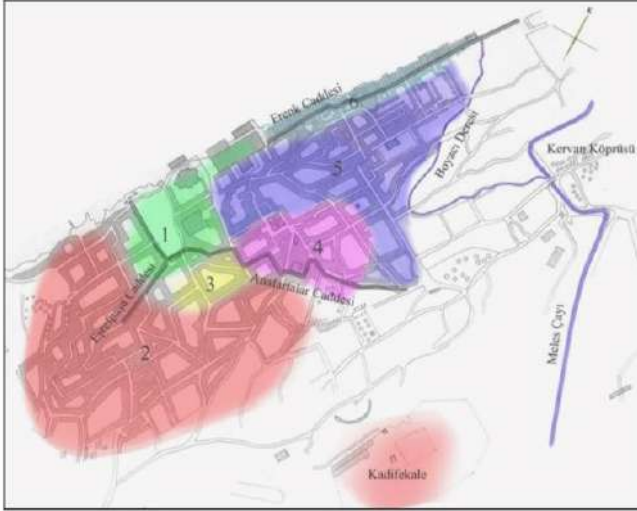
Ermeniler, mahallelerinde ibadethane, hastane ve okullar inşa etmişlerdir. Bu çerçevede iki kilise, bir hastane ve üç okulu kurmuşlardır. Ekonomik açıdan zenginleşen bazı Ermeniler deniz kıyısına ve diğer başka semtlere taşınmışlardır. İzmir'deki Ermenilerin nüfusunun Rumlardan ve Yahudilerden az olduğu kaynaklarda aktarılır. Kentte Gregoryen, Protestan ve Katolik olmak üzere üç farklı Ermeni mezhebine mensup inanan bulunmaktaydı. Bunlar arasında en kalabalık olan Gregoryen Ermeniler, Türklere diğer milletlerden daha çok yakınlık hissetmekteydiler. İzmir'de 19. yüzyılın ilk yarısında, kentteki nüfusları da artmaya

²³ Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim Ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaşımına Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2009, ss. 152-153.

başlayan Ermeniler ekonomik alanda oldukça başarılı olmuşlardır. Oldukça iyi Türkçe konuşmuşlar, bankacılık ve avukatlık gibi mesleklerle ün salmışlardır.²⁴

17. yüzyılda İzmir’de mahalleler: 1. Geleneksel Çarşı, 2. Türk Mahallesi, 3. Yahudi Mahallesi, 4. Ermeni Mahallesi, 5. Rum Mahallesi.²⁵

²⁴ Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim Ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaşımına Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2009, ss. 194-196.

²⁵ H. İbrahim Alpaslan, “Osmanlı Dönemi İzmir’inde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2(2012), İzmir, ss. 25-35.

18. yüzyılda İzmir'in mahalleleri: 1. Geleneksel Çarşı, 2. Türk Mahallesi, 3. Yahudi Mahallesi, 4. Ermeni Mahallesi, 5. Rum Mahallesi, 6. Levanten Mahallesi. (Paris Milli Kütüphanesi, Aktaran: Beyru, 2011)²⁶

19. yüzyılın ortasında İzmir'de mahalleler: 1. Geleneksel Çarşı, 2. Türk Mahallesi, 3. Yahudi Mahallesi, 4. Ermeni Mahallesi, 5. Rum Mahallesi, 6. Levanten Mahallesi.²⁷

²⁶ H. İbrahim Alpaslan, "Osmanlı Dönemi İzmir'i'nde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2(2012), İzmir, ss. 25-35.

²⁷ H. İbrahim Alpaslan, "Osmanlı Dönemi İzmir'i'nde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2(2012), İzmir, ss. 25-35.

Kaynaklar

Araştırma Eserler

- Akurgal, Ekrem, *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara, 1983.
- Alpaslan, H. İbrahim, “Osmanlı Dönemi İzmir’inde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2(2012), İzmir, ss. 25-35.
- Arslan, Hammet, *Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016, cilt: V, sayı: 2, s. 197-224
- Arslan, Hammet, *Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu, Milet ve Nibal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: XI, sayı: 1, s. 119-142
- Barnai, Jacob, “On the History of the Jews in the Ottoman Empire”, *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, Ed. Esther Juhasz, New York, 1990, s. 21-22
- Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniv., Mat., İzmir, 1974.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir’de Yaşam*, Literatür Yay., İstanbul, 2000.
- Bora, Siren, *İzmir Yahudileri Tarihi (1908-1923)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1995.
- Canpolat, Emin, *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, İstanbul, 1954.
- Doğan, Hatice, *Osmanlı Devletinde Habambaşılık Müessesesi*, Selçuk Üniv. SBE Teslim Edilmiş YL Tezi, Konya, 2002.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kaşası*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Galante, A., *Histoire de Juifs d’Anatolie, des Juifs d’İzmir*, Imprimerie Barok, İstanbul, 1937.
- Galanti, Avram, *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, Fakülteler Mat., İstanbul, 1953.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Mat., İstanbul, 1947.
- Güleryüz, Naim, *Türk Yahudileri Tarihi I*, Gözlem Yay., İstanbul, 1993.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/İzmir>.20.03.2022.
- <https://www.izmirdergisi.com/tr/dergi-arsivi/59-35inci-sayi/167-izmir-basininin-ilkleri>.20.03.2022.
- Kurat, Akdes Nimet, *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi (MS 1081-1096)*, Ankara, 1966.
- Küçük, Abdurrahman, *Dönmeler Tarihi*, Rehber Yay., Ankara, 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *XV ve XVI. Asırda İzmir Kaşasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, İBB Kültür Yayını, İzmir, 2000.

- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, NY: Doubleday, Page & Company, 1918.
- Nahum, Henri, *İzmir Yahudileri: 19.-20. Yüzyıl*, Çev: Estreya Seval Vali, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- Nezihi, Raif, *İzmir Tarihi*, İBB Kültür Yay., İzmir, 2001.
- Özeçoğlu, Halil, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaşırılmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2009.
- Pardo, Sara, Sevgili İzmir Beni Tanı: Dünden Yarına İzmir Yahudileri, Etki Yay., İzmir, 2007.
- Ring, Trudy, *International Dictionary of Historic Places: Southern Europe*, Taylor & Francis, 1995.
- Starr, Joshua, *The Jews in the Byzantine Empire*, Burt Franklin, New York, 1970.
- Tanyu, H., *Tarih Boyunca Türkler ve Yahudiler*, Yağmur Yay., İstanbul, 1976.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş & Teoman Tunçdoğan, Kitap Yaylınevi Ltd. İstanbul, 2005.
- Ülker, Necmi, *XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.

HEKİM HACI PAŞA (1424)

Zehra Gençel Efe*

Konya’da doğup Aydın’da yaşayan ve meşhur olan Hacı Paşa, bazı kaynaklarda Konyalı Hekim Hacı Paşa olarak anılırken, bazı kaynaklarda ise Aydınlı Hekim Hacı Paşa olarak kaydedilmektedir. 1339-1413 yılları arasında yaşamış olan Hacı Paşa’nın asıl adı Celâleddin Hızır’dır. (Akpınar 1996: 496) Taşköprülüzâde ise Hacı Paşa’nın Aydınlı olduğunu belirtmektedir. (Taşköprülüzâde 2019: 102)

Hacı Paşa’nın eğitim için Mısır’a gittiği, burada Şeyhuniye Medresesi âlimlerinden biri olan Ekmeleddin Baberti’den eğitim aldığı bilinmektedir. Bu eğitim sırasında Ahmedî ve Molla Fenârî de bulunmakta ve eğitimlerini birlikte sürdürdükleri kaynaklarda ifade edilmektedir. Ekmeleddin Efendi’nin Hacı Paşa’ya “Sen ömrün boyunca tıp ilmiyle uğraşacaksın.” diyerek telkinde bulunduğu da kaydedilmektedir. Hacı Paşa’nın burada eğitim gördüğü sırada bir hastalığa yakalandığı ve bundan sonra tıpla uğraşmaya karar verdiği ve tıp eğitimine yöneldiğine dair de bilgiler bulunmaktadır. (Taşköprülüzâde 2019: 64)

Yine Memlûklülerde Hac Emirliği yapan Seyfeddin Mübarek Şah et-Tâzî de Hacı Paşa’nın ders aldığı hocalar arasında olduğu ve Hacı Paşa’nın burada dinî ve akli ilimler öğrendiği Taşköprülüzâde’de kaydedilmektedir. Ayrıca Şeyh Bedreddin’in de bu sırada Mübarek Şah’tan eğitim aldığı ifade edilmektedir. Fakat bu bilginin doğruluğuna dair ihtilaflar bulunmaktadır. (Taşköprülüzâde 2019: 102; Akpınar 1996: 496)

Hacı Paşa’nın Kahire’de tıp eğitimi aldığı âlimler arasında Cemaleddin b. Şevbekî’nin adı anılmaktadır. Şevbekî’den öğrendiği bilgiler ve onun tecrübeleriyle kendini geliştiren Hacı Paşa’nın daha sonra Memlûklülere ait bir hastanede hekimlik yapmaya başladığı kayıtlar arasındadır. Mısır’daki bimaristanda uzun süre çalışmış ve burada tıp konusunda kendisini geliştirmiştir. Daha sonra Aydınöğlü İsa Bey’in daveti üzerine Anadolu’ya gelmiş ve Selçuk Kadılığına tayin edilmiştir. Kadılık görevini yürüttüğü esnada Selçuk ve Birgi Medreselerinde hocalık da yapmıştır. Aynı zamanda saray hekimliği görevini de yürütmüştür.

Anadolu’nun İbn Sina’sı olarak anılan Hekim Hacı Paşa’nın Aydınöğlü İsa Bey’in teşviki ile tıbbaya yöneldiği iddialar arasındadır. İbn Batuta’nın buraya ziyaretinde bahsettiği Birgi Sultanı Aydınöğlü Muhammed ve Yahudi doktor vakasında, Müslüman ve Türk bir hekim bulunmaması ve Yahudi tek hekime halkın ve sultanın büyük itibar göstermesine, İbn Batuta’nın gösterdiği tepkiden söz edilir. Dolayısıyla bu durumun Aydınöğlü’nun Türk ve Müslümanları tıbbaya yönlendirdiği düşünülmektedir. (Tancı 2018: 348)

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, zehraefe@hitit.edu.tr

İsa Bey zamanında kendisi Ayasuluk (Selçuk) kadılığına atanmış ve Hacı Paşa unvanını burada almıştır. Ayrıca Ayasuluk medreselerinde hocalık ve sarayda hekimlik görevlerini yürütmüştür. Hacı Paşa'nı sarayda itibarı yüksek olduğu gibi, halk tarafından da sevilmiş ve itibar görmüştür. (Akpınar 1996: 496)

Aydınoğlu İsa Bey'in vefatından sonra Konya'ya gitmiş ve orada bir süre kaldıktan sonra II. Murad'a bir tefsir kitabı takdim ederek Birgi'ye geri dönmüştür. Kabri Birgi'de Hıdırlık Mahallesindedir. Burada kaleme aldığı ve 10 Mayıs 1415'te tamamladığı, Hocası Ekmeleddin Baberti'nin *Tuhfetü'l Ebrar ve fi Şerb-i Meşarıkı'l Envar* adlı eserin ferağ ve son kitabı olan Mecmaü'l- Envar fi Cemiü'l Esrar adlı tefsirinin mukaddemesinde kendi künyesini zikretmekte ve Konyalı olduğunu belirtmektedir.

Hacı Paşa'nın Hıdırlık mevkiindeki mezarı (Akpınar 1996: 496)

Hacı Paşa'nın eserleri arasında şunlar bulunmaktadır:

- *Müntehab-ı Şifa*
- *Kitâbü't-Teâlîm*
- *el-Feride fi Zikri' Ağziyeti'l- Müfide (Kitâb-ül-Feride)*
- *Şifai'l-Eşkâm ve Devai'l- A'lam*
- *Usulu-ü Hamse:*
- *Kitabü's-Sade ve'l-İkbal* (Akpınar 1996: 496)

Müntehâb-ı Şifâ, Anadolu'da Türkçe olarak ilk yazılmış olan en meşhur tıp eserlerinden biridir. Bu eser müellifin “Şifâü'l-Eşkâm” adlı eserinin Türkçe özetidir. Eserin üç ana bölümden oluştuğu görülmektedir. İlk bölüm daha çok teorik ve pratik bilgiler içerirken, ikinci bölüm yiyecek, içecek ve ilaçlar hakkında bilgiler ihtiva eder.

Üçüncü bölüm ise hastalıklardan bahseder. Hastalıkların tanı ve tedavisine dair bir bölümdür. (Keskinbora 2008: 76) Eserin birçok nüshası bulunmaktadır.

Kitâbü't-Teâlîm, İbn-i Sînâ, Hipokrat, Galen, Necibüddin es-Semerkanî, Alâeddin Ali b. Ebû'l-Hazm el-Kareşî gibi alimlerin eserlerinden derlenerek müellifin kendi gözlem ve deneyimleri de eklenerek kaleme alınmış olan bu eser, klasik bir tıp kitabı formatında hazırlanmıştır. Yani ilk bölümde teorik ve uygulamalı tıp bilimine dair bilgiler; ikinci bölümde yiyecek içecekler ve birleşik ve müfred ilaçlar; üçüncü bölümde tek tek bütün organ ve uzuvları hastalıkları ile bu hastalıkların sebepleri, seyri ve tedavileri; dördüncü bölümde ise sistemik hastalıklar, bu hastalıkların sebepleri, seyri ve tedavileri anlatılmaktadır. (Özdemir 2021: 155)

Kitâb-ül-Ferîde de *Teâlîm* formatında Mısır'da yazılmıştır. *Kitâbü's-Sa'âde ve'l-İkbâl: Künnâsetü'l-Celâl ve'l-Kümmiyü'l-Celâlî* diye de bilinen bu eseri, Hacı Paşa Ayasuluk'ta kadyken 1397 yılında yazmıştır. Yazar bu çalışmayı, *Şifâ'ü'l-Eşkâm* adlı meşhur eserini özetleyerek oluşturmuştur. Soğuk, rutubet ve kuruluğun sağlık üzerindeki etkisinin anlatımıyla başlayan bu kitap, nabız ve idrarla ilgili tetkikler ve idrarın çeşitli hastalıklarda aldığı niteliklerin anlatımıyla devam eder. Giriş kısmı İbn-i Sînâ'nın *Kanun*'undan alınmıştır. Geri kalan kısımlarda da yine *Şifâ*'da olduğu gibi genel tedbirlerden ve hastalıklardan bahsedilir. (Özdemir 2021: 155-6)

Hacı Paşa'nın *Şifâ'ü'l-Eşkâm* ve *devâ'ü'l-âlâm* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk ve son sayfaları (Akpinar 1996: 496)

Tıp ilmi yanında aklî ve dinî ilimlerde de eğitim olarak mütakâmil ilim adamlarının bulunduğu Mısır'da teorik ve uygulamalı alanlarda kendisini yetiştirmiş ve eserlerinin çoğunu Arapça kaleme alan Hacı Paşa, İslami tıp literatürüne bu bağlamda önemli katkılar sunmuştur. Hacı Paşa'nın en önemli eseri Şifâ'ül-Eskâm ve Devâ'ül-Âlâm'ı Arapça olarak yazdıktan sonra bu eseri biraz daha kısaltarak Türkçe olarak kaleme aldığı Müntehab-ı Şifâ ve Teshîl'le ile Türkçenin ilim dili olma vasfına sahip olduğunu göstermiştir. Yazar, akıcı ve işlek bir konuşma diliyle yazılan bu kitaplar sayesinde birçok Türkçe tıp teriminin dile yerleşmesini ve tutunmasını sağlamıştır. Böylece, birikimi ve faaliyetleriyle, Türk hekimliğine de terminolojik bir ufuk açmıştır.

Hacı Paşa'nın, Şifâ'ül-Eskâm ve Devâ'ül-Âlâm'ın sonunda yer verdiği mumyalamayla ilgili açıklama ve bilgiler, bu alandaki çalışmalardandır. Bu konuya eğilmesinin muhtemel nedeninin, eğitimini Mısır'da alması, burada mumyalama tekniğinin bir tarihinin ve pratiğinin bulunması olduğu varsayılabilir. Zira Mısır'da gelenekselleşmiş olan bu pratikle İslami devirde de mumyalama yapılmaya devam edilmiştir. İlmî ve tıbbi çalışmalarını hem Mısır'da hem de Anadolu'da başarı ile sürdüren Hacı Paşa'nın eserleri, kendisinden sonraki hekimlerin en önemli kaynakları arasına girmiştir. Ayrıca pek çok öğrenci yetiştirerek Anadolu hekimliğinin bir ekole dönüşmesinde ön açıcı olmuştur. (Özdemir 2021: 155-6)

Kaynaklar

- Akpınar, Cemil (1996). "Hacı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 14:492-96.
- Keskinbora, H. Kadircan (2008). "13. İle 15. Yüzyıllar Arasında Anadolu'da Bilim Dili: Türkçe", *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 16:75-79.
- Önler, Zafer (1998). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Sözcük Varlığı", *Kebikeç*, 6:157-168.
- Tancî, İbn Batûta (2018). *İbn Batûta Seyahatnamesi*, I, Çev-İnceleme-Notlar: A. Sait Aykut, Ed. M. Sabri Koz, YKY, İstanbul.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi (2019). *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, Haz. Muhammet Hekimoğlu, İstanbul.
- Özdemir, Ayşe Nur (2021). "Hekim Hacı Paşa (1424), İslam Bilim Öncüleri-Tıp, Ed: Zehra Gençel Efe, Mana Yayınları, İstanbul.

KÂFİYECİ VE MİSİR'A GÖÇÜ

Enas Boubes*

Elif Okur**

Giriş

İzmirli bir Türk âlimi olan Muhyiddin Mehmed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd er-Rûmî el-Bergamî el- Kâfiyeci'nin doğum tarihi olarak kaynaklarda farklı tarihler verilse de genel görüş hicri 788 (1386) yılında doğmuş olduğudur.¹ Aynı şekilde doğum yeri olarak bazı kaynaklarda İzmir'in ilçesi Bergama² olarak verilirken bazı kaynaklarda Manisa'nın Saruhan ilçesine bağlı bir mahalle olan Gökçeköy verilmektedir.³ Muhyiddin el-Kâfiyeci, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseriyle çokça meşgul olduğundan "Kâfiyeci" lakabıyla tanınmıştır.⁴

İlmi eğitimine ilk olarak İzmir'in Tire ilçesinde başlayan ve Hanefî fakihî İbn Melek'ten Hanefî fıkhnı öğrenen Kâfiyeci daha sonra Bursa ve Kütahya gibi çeşitli illere yolculuk yapmıştır. Buralarda Molla Fenârî ve Abdülvâcîd el-Kütâhî gibi batı Anadolu'nun ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. İlim yolculuğuna Acem ve Tatar illerinde devam eden Kâfiyeci doğu Anadolu ve İran'da Burhâneddin Haydar b. Muhammed el-Herevî (v. 820/1417'den sonra), Hâfızüddin el-Bezzâî (v. 827/1424) ve eş-Şems b. el-Anzî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.⁵ Daha sonra Şam'a gidip burada öğrenciler yetiştiren Kâfiyeci Kudüs'e ardından da 830 (1427) yılında hayatının geri kalanını sürdüreceği Kâhire'ye yolculuk yapmıştır.⁶

* Dr. Öğr. Üyesi, Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı. E-Posta: eboubes@gmail.com

** Arş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı. E-Posta: okurelif26@hotmail.com

¹ Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 2001, s.154.

² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1, İstanbul 1972, s.377.

³ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul 2006, s.193.

⁴ Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el- 'Akerî' ed-Dımaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zehab*, (thk. Mahmud el-'Arnavûd), Beyrut 1986, s.488.

⁵ Muhyiddin el-Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm-Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Bugat (Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri)*, (ed. Özgür Kavak, Hızır Murat Köse), İstanbul 2018, s.11-12.

⁶ el-Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm-Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Bugat*, s.13.

Kâfiyeci Kâhire’de çeşitli türbe ve zaviyelerde şeyhlik yapmıştır. Toplumun önde gelen kişileri ondan ders almıştır. Âlimlerle yaptığı ilmi toplantılarda ilmi birikimini göstererek Mısırdaki şöhret bulmuştur. Onun bu şöhreti devlet erkânı tarafından da takdire layık görülmüş ve dönemin meşhur eğitim kurumlarından Şeyhuniyye’ye müderris olarak tayin edilmiştir.⁷ Dört mezhebin derslerinin yanı sıra hadis ve kıraat derslerinin de okutulduğu Şeyhûniyye Hankâhı’nda baş müderrislik yaparken Mezhep ilmi (ilmu’l-mezâhib) diye adlandırdığı yeni bir ilim dalı inşa etmeyi önermiştir.⁸ Mezhep ilminin yanı sıra tefsir ilmi ve tarih ilmi alanlarında da yeni girişimlerde bulunmuştur. Kâfiyeci sadece Mısır idarecileri tarafından değil aynı zamanda dönemin Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmet tarafından da takdir edilmiş, Fatih Sultan Mehmet kendisine hediyeler gönderip onu İstanbul’a davet etmiştir. Ancak Kâfiyeci Sultanın bu isteğini kabul etmeyerek Kâhire’de ilmi faaliyetlerine devam etmiştir.⁹

Çocukluğundan beri çeşitli ilim meclislerine katılan Kâfiyeci Arap dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis, tasavvuf, mantık, tarih, felsefe, cedel ve astronomi alanlarında önde gelen âlimlerden biri olmuştur. Akli ilimlerde öncü kabul edilmiştir.¹⁰ Tarihe ahlaki bakış açısıyla bakan miskeveyhi örnek alan Kâfiyeci hicri 9. asrın tarihçisi olarak bilinmektedir.¹¹ Ayrıca öğrencisi Süyûtî Kâfiyecinin döneminin en meşhur nahiv âlimlerinden olduğunu söylemiş ve eseri Cem’u’l-cevâmî’de onun bazı nahiv görüşlerine yer vermiş, bunlardan bazısına da muhalefet etmiştir.¹²

Kaynaklarda Kâfiyeci’nin onlarca öğrenci yetiştirdiğini görmekteyiz. Süyûtî, Sehâvî, Zekeriyâ el-Ensârî, Takıyyüddin İbn Müşhir, Şehâbeddin İbn Esed, Abdülkâdir b. Ahmed ed-Demîrî, Ebu’s-Saadât el-Bulkînî, en-Nâsirî b. ez-Zâhir Çakmak, İbn Müzhir, Muhammed es-Sa’dî el-Hanbelî, Muhammed b. Cum’a, Takî el-Hisnî bu öğrencilerinden bazılarıdır.¹³ Öğrencilerinden Sehâvî, hocası Kâfiyeci’yi “allâmetü’l-dehr”, “evhadü’l- asr”, “nâdiretü’z-zamân”, “fahru hâze’l-vakti ve’l-evân” gibi sıfatlarla vasıflandırarak onun eşsizliğini ifade etmiştir.¹⁴ Kaynaklarda ilim

⁷ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s.194.

⁸ Eyyüp Said Kaya, “Mezhep İlmi: Kafiyci’nin Fıkıh İçin Yeni Bir Alt-Disiplin Teklifi”, *Divân*, 25/50, (2021), s.3.

⁹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s.194.

¹⁰ Ebü’l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hüsnül muhâdara fî Târihi Mısır ve’l-Kâhire*, (thk. Muhammed ebu’l-Fadl İbrahim), Cilt 1, Mısır 1967, s. 549.

¹¹ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya’kub b. Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Te’âkübü’l-Himem*, (Thk. Ebu’l- Kâsım İmâmî), Cilt 1, Tahran 2000, s. 29.

¹² Tâhir Süleymân Hamûdeh, *Celâleddîn Süyûtî Asrûhu ve Hayâtûhu ve Esârûhu ve Cübûdûhu fî’l-Dersî’l-Luğavî*, Beyrut 1989, s.102.

¹³ el-Kâfiyeci, *Seyfü’l-Mülûk ve’l-Hükkâm-Seyfü’l-Kudât ‘ale’l-Bugat*, s.14.

¹⁴ el-Kâfiyeci, *Seyfü’l-Mülûk ve’l-Hükkâm-Seyfü’l-Kudât ‘ale’l-Bugat*, s.15.

ibadet ve ahlak yönünden faziletlerine de yer verilmiştir; onun sağlam bir akideye, selim bir fıtrata sahip, ibadetlere düşkün, musibetlere karşı sabırlı, cömert ve bidat ehline karşı olduğu söylenmiştir.¹⁵ Kâfiyeci ile birlikte 14 yıl geçiren öğrencisi Süyûtî, Kâfiyecinin yanına her gelişinde önceden duymadığı şaşkıncu şeyler duyduğunu söyleyerek ondan her defasında yeni bilgiler edindiğini ve “onu babamdan sonra bir baba sayıyorum” diyerek ona olan duygusal yakınlığını ifade etmiştir.¹⁶ Ona olan yakınlığı sebebiyle Kâfiyeci ile bilgilerin önemli bir kısmının Süyûtî'nin “Buğyetü'l-Vuât” adlı eserinden elde edildiğini görmekteyiz.

Kaynaklarda Kâfiyeci'nin çoğu muhtasar olmak üzere yüzden fazla eseri olduğunu öğrenmekteyiz. Bunlar arasında İbn Hacib'in Şerhu Kavâidi'l-Kübra, Şerhu Kavâidi İrab, Şerhu Kelimeteş-Şehâde, Muhtasar fî Ulûmi'l-Hadis ve Muhtasar fî Ulûmi't-Tefsîr et-Teyşîr, Beyzavi şerhi, Mevâkîf şerhi et-Tergîb fî Keşfî Rumuzî't-Tehzîb, Menâzilü'l-Ervâh, Şerhu Esmâi'l-Hüsnâ sayılmaktadır.¹⁷ Öğrencisi Suyuti eserlerinden en faydalı olanının “Şerhu Kavâidi İrab” ve “Şerhu Kelimeteş-Şehâde” olduğunu söylemektedir.¹⁸ Ayrıca Kâfiyeci'nin onunla övündüğü “et-Teyşîr” adlı tefsir ilminde yazdığı eserin onun için ayrı bir konuma sahip olduğunu da görmekteyiz.¹⁹ Bu eserlerden günümüze ulaşanları Mısır ve İstanbul kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir.²⁰

Hayatı hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Kâfiyeci, 4 Cemâziyelevvel 879 (16 Eylül 1474) tarihinde Kâhire'de vefat etmiştir.²¹ Vefatının ardından dönemin şairlerinden eş-Şihab el-Mansurî Kâfiyeci'ye bir ağıt yazmıştır²²:

بكت على الشيخ محي الدين كافيحي

عيوننا بدموع من دم المهج

İçten içe gözyaşı dökülük

Şeyh Muhyiddin Kâfiyeci'ye

¹⁵ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s.194.

¹⁶ Safa Yavuz, *Muhyiddin El-Kâfiyeci'nin Nüzhetü'l-İbrân Adlı Eserinin Edisyon Kritiği, Tefsir Ve Dil Yönünden İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015, s. 3.

¹⁷ Fatma Yalnız, *Tefsir Usulünde Süreklilik Ve Etkileşim: Bulkîni, Kâfiyeci Ve Suyûtî Örneği*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2014, s. 7.

¹⁸ Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el- 'Akerî', *Şezerâtü'z-Zeheb fî Abbâri Men Zeheb*, s.489.

¹⁹ Fatma Yalnız, *Tefsir Usulünde Süreklilik Ve Etkileşim: Bulkîni, Kâfiyeci Ve Suyûtî Örneği*, s. 7.

²⁰ Ahmet Pirinç, *Osmanlı Bilginlerinden Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin Felsefi Görüşleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.

²¹ es-Süyûtî, *Hüsnül mübâdara fî Târibi Mısır ve'l-Kâbire*, Cilt 1, s. 549; Kâtip Çelebi, *Süllemül-Vüsûl ilâ Tabakati'l-Fuhûl*, (thk. Mahmud el-'Arnavûd), Cilt 3, İstanbul 2010, s. 147.

²² Tâhir Süleymân Hamûdeh, *Celaleddin Süyûtî Asrübü ve Hayâtuhu*, s.102.

يا نور علم أراه اليوم منطفياً
وكانت الناس تمشي منه في سرج

Ey ilmin nuru bugün onu sönmüş görüyorum

Ki insanlar onun ışığında yürürdü.

Kâfiyeci'nin Mısır'a Göçü ve Sebepleri

Kâfiyeci hayatının bir bölümünü Anadolu'da geçirdikten sonra 830 (1427) yılında Mısır'a gitmiş ve ömrünün geri kalanını Kâhire'de sürdürmüştür. Memlükler döneminde Kâfiyeci gibi âlimlerin Kâhire'ye yönelmesinin pek çok sebebi olduğunu görmekteyiz. Bu sebepleri iki başlık altında ele alabiliriz:

1. İşgal ve İstilalar

Kâfiyeci Sultan Bayezid, 1. Mehmet ve 2. Murad dönemlerinde Anadolu'da yaşamıştır. Anadolu'da bu dönemde siyasi hayata baktığımızda taht kavgaları gibi iç çatışmalar olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Anadolu bu dönemde siyasi çatışmalarla birlikte doğudan ve batıdan gelen saldırılara maruz kalmıştır. Bu da Kâfiyeci'nin hayatının hem iç hem de dış karışıklıklarla dolu olduğunu göstermektedir.²³ Kâfiyeci'nin Anadolu'dan Mısır'a göç etmesine sebep olan işgal ve istilalara baktığımızda şunları sıralayabiliriz:

1.1. XII. Yüzyıldan itibaren başlayan Moğol istilasının Anadolu, Şam, İnan ve Irak'ı tahrip etmesi, medreselerin harap edilmesi ve âlimlerin öldürülmesi nedeniyle güvenli bölge olan Kâhire'ye göç edilmiştir.²⁴

1.2. XV. yüzyılda Şam'a seferler düzenleyen Timur tehdidinin baş göstermesi Kâfiyeci'nin yaşadığı dönemi etkileyen olaylardandır. Timur'un buraları tahrip etmesi nedeniyle Kâfiyeci gibi âlimler Kâhire'ye yönelmiştir.²⁵

1.3. Endülüs'te XI. Yüzyıldan itibaren Hristiyanların İber yarımadasındaki Müslümanların varlığını ortadan kaldırmayı amaçladıkları reconquista hareketinden dolayı buradaki ilim merkezlerinin işgal edilmesi, Mağrip'te ise bölgesel sultanlıkların kendi aralarındaki hâkimiyet mücadeleleri bölgedeki ilmi ve kültürel hayatı olumsuz etkilemiştir. Bundan dolayı Mısır adeta âlimlerin bir sığınağı haline gelmiştir.²⁶

1.4. Memlükler XIII. yüzyılın sonlarında Mısır ve Şam bölgesindeki Haçlıların ve Moğolların tehdidini durdurarak güvenli bir alan oluşturmayı başarmışlardır. Ayrıca bu bölgenin önemli ticari bir konuma sahip olması ve bu ticaretten elde

²³ Abdulvâhid Cehdâni, *el-Allâmetü Muhyiddîn el-Kâfiyeci*, Beyrut 2016, s. 8.

²⁴ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (2020), s. 393.

²⁵ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi", s. 394.

²⁶ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi", s. 395.

ettikleri gelirlerle pek çok ilim merkezi inşa etmeleri bu bölgelere göç almalarının bir diğer nedeniydi.²⁷

2. İlim ve Medeniyet

Kâhire o dönemin en önemli ilim merkezlerinden biridir. Bunun sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

2.1. Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277)'in Abbasi hanedanlığından Ebu'l Kâsım Ahmed'i Kâhire'ye davet etmesi ve onu halife ilan etmesi Kâhire'yi dini ve siyasi bir merkez haline getirmiştir. Böylece Kâhire'nin ulema nezdindeki önemi artmıştır.²⁸

2.2. Kâhire'nin dört sünni mezhebe bağlı insanların ve âlimlerin yaşadığı bir yer olması burada ilmi çeşitlilik sağlamıştır.²⁹

2.3. Memlûklerin ulemaya önem vermesi, âlimlere iyi imkânlar sunması, ilmi faaliyetlerini gerçekleştirecekleri medreseler inşa etmesi³⁰ ve Mısır'da yüze yakın medrese bulunması burayı önemli bir ilim merkezi haline getirmiştir.³¹

2.4. Kâhire'de ilim kurumlarının çeşitliliği: Medreselerin yanı sıra camiler, hankâhlar ve türbeler de ilim öğrenilen ve öğretilen kurumlar olmuştur. Örneğin dönemin meşhur eğitim kurumlarından Eşrefiyye hem medrese hem de cami, hankâh ve türbe görevi görüyordu. Yine dönemin meşhur kurumu Şeyhûniyye Hankâhı da aynı zamanda medrese görevi üstlenmişti. Kâhire camileri de hadis, kıraat, nahiv ve dört mezhebin derslerinin okutulduğu yerler olmuştur. Bu kurumlarda âlimlere çeşitli mansıplar tahsis edilmesi ulemayı Kâhire'ye getiren başka bir sebeptir.³²

2.5. Kâhire'nin ilim ve medeniyet açısından önemi burayı ziyaret eden Rus, İtalyan ve Fransız gezginler tarafından da teyit edilmiştir. Bu gezginler Kâhire'nin Avrupa şehirlerine benzediğini hatta ilim ve medeniyet açısından daha güzel olduğunu ifade etmişlerdir.³³

Sonuç

Kâhire, Kâfiyeci'nin yaşadığı dönemde akli ve İslami ilimlerin geliştiği, çok çeşitli ilim merkezlerinin kurulduğu, o dönemin ilmi açıdan en parlak zamanlarından birini yaşamıştır. İspanyolların batı İslam coğrafyasındaki ilerlemeleri, Mağrip bölgesindeki sultanlıkların birbirleriyle hâkimiyet mücadeleleri 13.yy'dan itibaren

²⁷ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", s. 397.

²⁸ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", s. 398.

²⁹ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", s. 399.

³⁰ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", s. 393.

³¹ Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", s. 401.

³² Muhammet Enes Midilli, "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi", s. 402-403.

³³ Abdulvâhid Cehdânî, *el-Allâmetü Muhyiddîn el-Kâfiyeci*, s. 8.

doğu İslam dnyasını kasıp kavuran Moğol tehlikesi, Kahire'nin nispeten istikrarlı yapısı ve yönetimi, burayı ilim adamlarının gözünde ilk etapta güvenli bir yer haline getirmiştir. Bergamalı Kâfiyeci'nin Batı Anadolu'da başlayıp Tatar ve Acem diyarlarında devam eden ve Kahire'de son bulan hareketli ilmi hayatı bu durumun bir göstergesidir.

Kaynaklar

- el- 'Akerî', Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. ed-Dımaşkı es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezzerâtü'z-Zeheb fî Abbâri Men Zeheb*, (thk. Mahmud el-'Arnavûd), Beyrut 1986.
- Cehdânî, Abdulvâhid, *el-Allâmetü Muhyiddîn el-Kâfiyeci*, Beyrut 2016.
- Çelebi, Kâtip. *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakati'l-Fuhûl*, (thk. Mahmud el-'Arnavûd), Cilt 3, İstanbul 2010.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Mişessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, İstanbul 2006.
- Gökbulut, Hasan, "Kâfiyeci", *Türkiye Diyanet Vakefi İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 2001.
- Hamûdeh, Tâhir Süleymân, *Celeleddîn Süyûtî Asrubu ve Hayâtubu ve Esârubu ve Cühûdubu fî'd-Dersi'l-Luğavî*, Beyrut 1989.
- el-Kâfiyeci, Muhyiddîn, *Seyfî'l-Mülûk ve'l-Hükûkâm-Seyfî'l-Kudât 'ale'l-Bugat (Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri)*, (ed. Özgür Kavak, Hızır Murat Köse), İstanbul 2018.
- Kaya, Eyyüp Said, "Mezhep İlmî: Kafiyeci'nin Fıkıh İçin Yeni Bir Alt-Disiplin Teklifi", *Divân*, 25/50, (2021), 1-44.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hüsnül muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, (thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim), Cilt 1, Mısır 1967.
- Midilli, Muhammet Enes, "Ulemânın Memlük Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlükler Döneminde Kahire İlim Kurumları", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (2020), 389-412.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkebü'l-Himem*, (Thk. Ebu'l- Kâsım İmâmî), Cilt 1, Tahran 2000.
- Tâhir, Bursalı Mehmed, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1, İstanbul 1972.
- Yalnız, Fatma, *Tefsir Usulünde Süreklilik Ve Etkileşim: Bulkâni, Kafiyeci Ve Suyûtî Örneği*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2014.
- Yavuz, Safa, *Muhyiddin El-Kafiyeci'nin Nüzhetü'l-İhvân Adlı Eserinin Edisyon Kritiği, Tefsir Ve Dil Yönünden İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015.
- Pirinç, Ahmet, *Osmanlı Bilginlerinden Muhyiddin el-Kafiyeci'nin Felsefi Görüşleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.

İKTİSADİ VE TİCARİ HAYAT

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İZMİR – VENEDİK TİCARETİ

Özgür Oral*

İzmir limanının 16. yüzyıldaki yükselişi, Osmanlı Devleti ile ticaret yapan devletlerin ilgisinin bu bölgeye kaymasına neden olacaktır. Osmanlı Devleti'nden ahidname almak suretiyle ticaretin yoğun olduğu bölgelerde konsolosluk açma izni alan yabancı devletlerin 16. yüzyıl sonu itibarıyla İzmir'de konsolosluklar açtıklarını görüyoruz. Bu çerçevede, Venedik Cumhuriyeti de 17. yüzyılın başında Venedik'te bir konsolosluk açmıştır. Venedik konsolosluğunun açılış tarihini tam olarak tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, Venedik Devlet Arşivi'nde yer alan bazı kayıtlar bu hususta bir fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Bunlardan en önemlisi Pasarofça Antlaşması sonrasında Doğu Akdeniz ticaretini yeniden yapılandırmak isteyen Venedik'in konsolos atamalarına dair hazırladığı bir rapordaki geçen yüzyılın tamamında İzmir konsoloslarının İstanbul baylosu tarafından seçildiği ve bu uygulamanın İstanbul baylosu Agostin Nani tarafından 1602 yılında başlatıldığına dair kayıttır. Bu kayıttaki bilgidен hareketle 1602 yılında Venedik'in İzmir'de görev yapması için bir konsolos intihap ettiğini söyleyebiliriz¹.

1645 yılında Osmanlı Devleti'nin Girir'e sefer karar alması, yüzyılın neredeyse tamamını etkileyecek bir çatışmalar silsilesinin başlangıcı olmuştur. 1669 yılında tesis edilen sulh 1684 yılında tekrar bozulmuş ve iki devlet arasındaki savaş hali Karlofça'da imzalanan barışa kadar devam etmiştir. Savaşlar sürecinde kesilen ticari temsil Karlofça Antlaşması sonrasında verilen ahidname ile yeniden başlayacaktır. 1701 tarihli bu ahidname Venedik tüccarına Osmanlı limanlarına geliş serbestisi verdiği gibi, Venedik'e de dilediği yerde temsilcilik açma hakkı tanıyordu. Bu hak doğrultusunda, Venedik Cumhuriyeti, Bartolomeo Lupazzoli'yi İzmir'e konsolos olarak görevlendirdi. Karlofça Antlaşması'nda Mora yarımadasını Venedik'e bırakan Osmanlıların ilk fırsatta Mora üzerine sefer kararı alması ile ilişkiler bir kez daha bozuldu. Osmanlılar 8 Aralık 1714 tarihinde savaş kararı aldıklarında baylosa Venedik tebaasının Osmanlı topraklarını terk etmesini bildirmişlerdir. Böylelikle kesilen diplomatik ve ticari temsilin canlanması ancak Pasarofça Antlaşması ile mümkün olacaktır.

Sultan I. Mahmud'un tahta geçişi adet olduğu üzere dost ülke başkentlerine bildirildiğinde Venedik Senato'su İstanbul'daki baylosu Angelo Emo'ya cüls-ı

* Dr., İstanbul Üniversitesi, ozoral@istanbul.edu.tr.

¹ ASVe., *Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli, Vice Consoli in Genere*, b. 21 içinde 169-2 numaralı defter.

hümayun tebriki ve ahidnamenin yenilenmesi için büyükelçilik payesi vermiştir². Angelo Emo'nun sultanı tebriki sonrasında 14 Mayıs 1733 tarihinde Venedik Cumhuriyeti bir önceki ahidnameyi tecdit ettirmeyi başarmıştır³. Bu ahidname bu tarihten 1797 yılında Venedik Cumhuriyeti'nin tarih sahnesinden çekilişine kadar geçen dönemde cari olup aşağıda bazı detayları paylaşılacak olan İzmir – Venedik ticaretinin mümkünlüğü bu ahidname sayesinde olmuştur.

18. yüzyılda büyük bir ihracat limanı haline dönüşen İzmir'den Venedik'e, Venedik'ten de İzmir'e doğru yoğun bir ticari faaliyet gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Pasarofça Antlaşması sonrasında Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde ticari örgütlenmesini sağlayan Venedik Cumhuriyeti önceleri konvoylarla Osmanlı limanlarına gelirken, konvoy ticaretinin ticari karlılık üzerindeki olumsuz etkileri dolayısıyla bu usulü terk etmiş, 1736 senesinde yapılan bir düzenlemeyle ticaretin ağır silahlı gemilerle yapılması uygulaması başlamıştır. Gemideki top ve personel sayısının fazlalığı maliyetleri oldukça yükseltecektir. Örneğin 13 Şubat 1751 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere, Venedik'ten İzmir ve İstanbul'a doğru yola çıkan Kaptan Vincenzo Millich'in idare ettiği *La Madonna del Rosario et Anime del Purgatorio* isimli gemide maaş ödenmesi gereken personel sayısı otuz ikidir⁴. Bu durum maliyetleri arttırdığı gibi, korsanlıktan da tam bir koruma sağlanamamıştır. Bu yüzden Venedik Cumhuriyeti, tarihlerinde ilk defa olmak üzere 1763 yılı ve devamında Garp Ocakları ile birer antlaşma imzalamış ve bu sayede korsanlık problemini büyük ölçüde halletmiştir⁵.

Ticaretin detaylarına dair bilgiler sunmadan evvel 18. yüzyılda İzmir – Venedik arasındaki ticari bağlantıya dair çok az çalışma yapıldığını zikretmek gerekir. Osmanlı arşiv kayıtlarının tasnif edilen defterler/belgeler itibarıyla bu ticaretin niceliğine dair anlamlı bir bütün oluşturmaması Venedik arşiv kayıtlarının önemini daha da arttırmaktadır. Bu konuyu ele alan kısıtlı sayıdaki çalışmalardan ilki 2013 yılında Erica Ianiro tarafından hazırlanan *Il Commercio Veneziano nel Mediterraneo Orientale del Settecento (Larnaca, Aleppo, Smirne e Salonico)* isimli doktora çalışmasıdır. Ianiro, bu çalışmasında 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'in önde gelen dört ticari merkezindeki Venedik konsoloslarının ürettiği evrak üzerinden söz konusu yerlerdeki Venedik

² Maria Pia Pedani, “Elenco degli Inviati Diplomatici Veneziani Presso i Sovrani Ottomani”, *EJOS*, c. V-4, 2002, s. 49-50.

³ Özgür Oral, *Osmanlı – Venedik Ticari İlişkileri, 1763-1794*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, s. 15-26.

⁴ ASVe., *Cinque Savi alla Mercanzia, Diversorum*, b. 406, no: 63.

⁵ Garp Ocaklarının Avrupa ülkeleri imzaladıkları antlaşmalarla ilgili olarak bkz. İdris Bostan, “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ticari İlişkileri”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizçiliği*, İstanbul 2006, s. 261-283; Venedik'in Garp Ocakları ile imzaladığı antlaşmalarla ilgili bkz. Özgür Oral, “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Diplomatik İlişkileri: Venedik Cumhuriyeti Örneği”, *Coğrafya, Tarih ve Uluslararası Hukuk Boyutlarıyla Küresel ve Bölgesel Denklemede Ege ve Doğu Akdeniz*, ed. Mahmut Ak, Haluk Alkan, Metin Ünver, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 180-183.

varlığına değinmiştir. Buradaki konsolosluk yapılanması, ticaretin genel özellikleri, tüccarlar ve yaşadıkları bazı problemlere değinen bu çalışmadaki en büyük eksikliğin mübadele edilen emtianın çeşitliliğini ve miktarını tespitteki yetersizliği olduğunu söylemem gerekir. Müellif daha sonra *Levante: Veneti e Ottomani nel XVIII Secolo* adıyla kitaplaştırdığı bu doktora tezinde, arşiv malzemesi olarak Venedik'in İzmir'deki konsolosluk kayıtlarını kullanmıştır. İki farklı dosya içerisinde dağınık halde bulunan gemi hamule kayıtlarındaki bilgilerden hareketle ticaretin niceliğine dair bazı veriler sunsa da bunların İzmir'in Venedik'le olan ticaretinin bütünü resmetmek uzak olduğu belirtilmelidir.

Diğer bir çalışma ise 2014 yılında Umberto Signori tarafından kaleme alınan *Venezia e Smirne Tra Sei e Settecento: Istituzioni, Commerci e Comunita Mercantili* isimli yüksek lisans çalışmasıdır. Venedik Devlet Arşivi'nde yer alan İstanbul baylosu arşivi içerisindeki İzmir'e dair bazı evrak ile Ianiro'nun da kullandığı konsolosluk evrakını kısmen kullanan bu çalışma da nicel veri sunmaktan uzaktır. Fakat bu iki çalışma da Akdeniz'in bu iki merkezi arasındaki ticaretin izlerini Venedik Devlet Arşivi'nden sürme gayretleri dolayısıyla alana katkı sağlamışlardır.

Venedik Devlet Arşivi'nden kısmen İzmir – Venedik ticaretinin izini süren bir diğer çalışma ise 2017 yılında tamamladığım doktora çalışmamdır. 1763-1794 yılları arasında Venedik'in Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerini resmetmeyi amaçladığım bu çalışmada verdiğim bilgiler, zamanın ve ele alınan coğrafyanın genişliği dolayısıyla kısıtlı kalmıştır. Bununla birlikte niceliksel veriyi Ianiro ve Signori'nin çalışmalarında eksik bir biçimde kullandıkları gemi hamule kayıtları yerine bu tebliğde de kısmen kullanacağım Venedik gümrük bilanço kayıtlarından elde etmiş olmanın daha sağlıklı veriler ürettiği kanaatindeyim. Bu tebliğ metninde de ticaretin normal seyrettiğini varsayabileceğimiz bir dönemde, birkaç örnek emtiadan hareketle İzmir – Venedik ticaretine dair Venedik gümrük bilanço kayıtlarının neler söylenebileceğini gösterme amacındayım.

İzmir'den Venedik'e Gönderilen Emtia (1769-1794)

1763 yılında İzmir'de yaşanan bir gelişme İzmir'in Avrupa'ya yönelik yaptığı ihracat hakkında önemli bilgiler edinmemize imkan sunar. Osmanlı Devleti, uzun yıllar İstanbul gümrük mukataası emniyeti yapan İshak Ağa'nın vefatının ardından yaptığı gümrük düzenlemeleri çerçevesinde bir yandan İzmir'deki meyve gümrüğünü İzmir ve tevabii gümrük mukataasından ayırırken, öte yandan cari olan bütün tarifeleri iptal ettiğini duyurmuştur. Bundan böyle gümrük vergi nispetinin piyasada cari olan fiyat üzerinden ahidnamelerde belirttiği gibi %3 nispetinde alınacağı ilan edilmiştir. Bu gelişme sonrası İngiltere, Fransa, Hollanda ve Venedik temsilcileri birlikte hareket ederek Osmanlılarla yeni tarife görüşmeleri yapmışlar ve taraflar sonunda bir rüsum-ı reftiye tarifesi üzerinde uzlaşmışlardır⁶.

⁶ Tarifenin hazırlanış süreci ve detayları ile ilgili olarak bkz. Halil Sahillioğlu, "1763 İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II-8, 1968, s. 53-57;

Bu tarife İzmir'den ihraç olunan yetmiş farklı kalem emtiayı göstermesi açısından önemlidir. Muhakkak ki İzmir'den bu tarifede zikredilenden daha fazla kalem emtia ihraç olunmuştur fakat zikredilen emtianın miktar ve tutar açısından diğerlerinin önüne geçtiklerini söyleyebiliriz. Halil Sahillioğlu, bu tarife ile ilgili kaleme aldığı kısa yazıda, tarifedeki emtiayı beş grupta tasnif etmiştir. Birinci grup içerisinde balmumu, halaçlanmamış pamuk, ham pamuk, yapağı, siyah, sarı ve boz tiftik, perukluk tiftik, mazi, palamut, sığır ve manda derisi, şımşır ağacı, cehri, kök boya, kasrı, kitre, şap, nişadır, laciverd ve nişadır yer alır. İkinci grubu ravend, mahmudiye otu, afyon, safran, sinameki, hıyarşenber, anason, dedemene, salep, günlük, mey'a denen bir çeşit buhur ve terebentinin yer aldığı tıbbi bitkiler oluşturur. Üçüncü grupta yemen kahvesi ve tütün bulunur. Dördüncü grubu beyaz ve renkli pamuk ipliği, tiftik ipliği, meşin, sahtüyan, gön ve telatinin bulunduğu yarı mamuller oluştururken, Menemen, Tire ve Manisa dimileri, alaca dimi, Şam alacası, boğasi, İzmir çiti, yorgan, yorgan yüzü, müslin mendiller, yün seccadeler, kilimler, koyun kebesi, cübbe kebeler ve masa örtüsü olarak kullanılan seccadeler ile sabunun yer aldığı mamuller de beşinci grubu oluşturur⁷. Bu tarife metnindeki tüm mal gruplarının Venedik Cumhuriyeti açısından aynı oranda önemli olduğunu iddia etmek güçtür, kimi mal grupları ve emtia Venedik'ten ziyade Fransa, İngiltere ve Hollanda için daha önemli olabilir. Bu noktada daha sağlıklı bilgiler edinebilmek için gümrük verilerine başvurmak gerekir. Bu döneme ait Osmanlı gümrük verilerine kısmen ulaşmak mümkün olmakla birlikte şu an ki durum itibarıyla tam bir seri teşkil etmemelerinin bir eksiklik olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada Venedik gümrük kayıtlarına başvurmak ve oradan tam bir seri halinde veri elde etmek suretiyle eksikliği gidermek mümkündür.

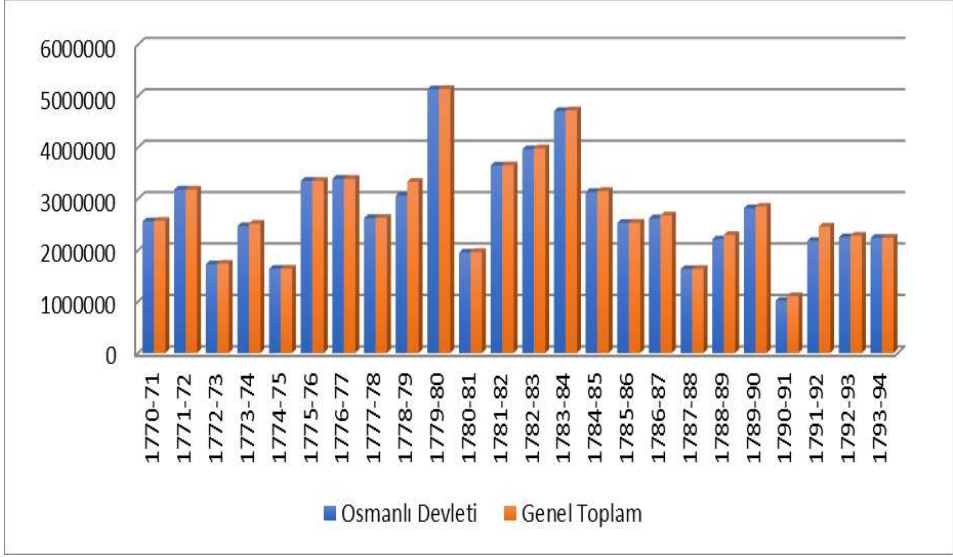
Venedik gümrük kayıtlarına göre 1769-1794 yılları arasında İzmir'den Venedik'e yüz yirmi üç farklı kalem emtia ihracı gerçekleştirilmiştir. Bu emtia kalemleri içerisinde her sene düzenli olarak ihraç edilen ürünler olduğu gibi sadece bir defa ihraç edilen ürünler de mevcuttur. Örneğin beyaz iplik her sana ihraç olunurken badem, horasan otu, çini, kapari ve süpürge otu gibi emtianın sadece bir kez ihracı gerçekleştirilmiştir. Buna mukabil pamuk, ipek, tiftik, yün, kamlet, üzüm gibi emtia ise her yıl düzenli olarak Venedik'e taşınacaktır. Bununla birlikte bu periyodun, 1768 yılında sona eren uzun barış periyodunun hemen sonrası olması ve Osmanlı Devleti'nin Akdeniz ticaretini etkileyecek iç isyanlar (Mora, Mısır, Suriye) ve savaşlarla uğraşmak zorunda kalması uluslararası ticarete müzayaka yahut anormal fiyat hareketleri yaşanması gibi olumsuz etkiler ortaya çıkaracaktır. Aşağıda sunulacak olan verilere bu nazarla bakılması daha doğru sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılacaktır.

Özgür Oral, "1763 Tarihli Rüsûm-ı Reftiye Tarifesine Dair Yeni Bulgular", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. 53, 2020, s. 303-317.

⁷ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 55.

İzmir'den Venedik'e ihraç olunan emtiyaya ilk örnek olarak pamuğu vermemiz mümkündür. Venedik pamuklu dokuma sanayiinin ihtiyaç duyduğu pamuğun tamamına yakını Osmanlı Devleti'nden satın alınmaktadır. 1770-71 mali yılından itibaren düzenli kayıtlarına ulaşabildiğimiz Venedik gümrüğüne 1793-94 mali yılına kadar geçen periyot içerisinde 67.012.551 *libra sottile* pamuk girmiştir. Bunun %98.5'ine tekabül eden 66.010.610 *libra sottile*lik kısmı Osmanlı menşelidir.

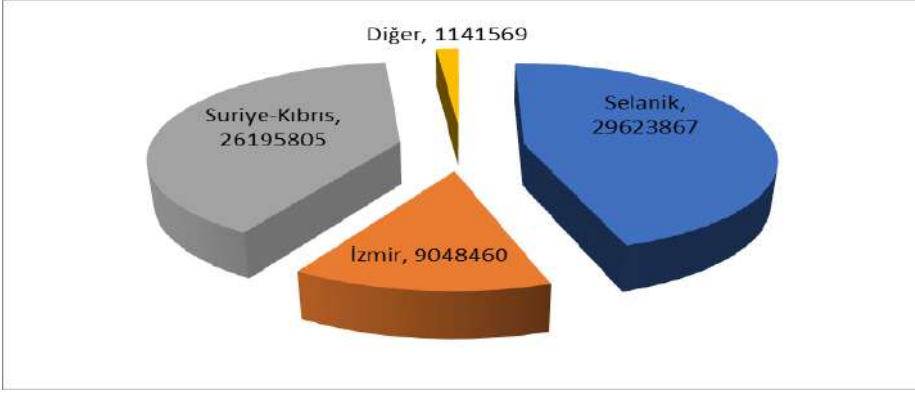
Grafik 1: Venedik'in Osmanlı Devleti'nden yaptığı pamuk ithalatı ve bunun Venedik'in toplam pamuk ithalatı içerisindeki yeri, 1770-1794 (*libra sottile*)⁸.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Venedik'e gönderilen pamuğun ihraç noktalarına bakıldığında üç farklı merkezin ön plana çıktığı görülür. Osmanlı pamuğunun %45'lik kısmı Selanik menşelidir. Selanik'i, %39 ile Kıbrıs ve %14'lük bir payla da İzmir takip etmektedir.

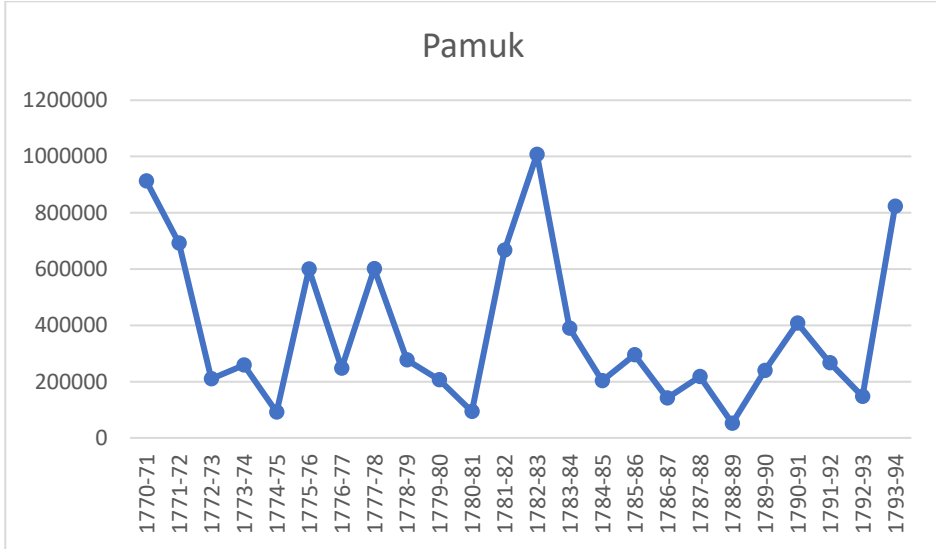
⁸ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 186.

Grafik 2: Venedik'in Osmanlı Devleti'nden yaptığı pamuk ithalatının bölgelere göre dağılımı, 1770-1794 (*libra sottile*)⁹.

İzmir'den yapılan pamuk ihracatının yıllara göre dağılımına bakıldığında ise karşımıza düzensiz bir tablo çıkar. 1782-83 mali yılında İzmir'den Venedik'e gönderilen pamuk miktarı 1.000.000 *libra sottile*nin üzerine çıkarken, 1788-89 mali yılında ise 52.000 *libra sottile* gibi düşük bir miktarda kalmıştır.

Grafik 3: İzmir'den Venedik'e yapılan pamuk ihracatının yıllara göre dağılımı (*libra sottile*)¹⁰

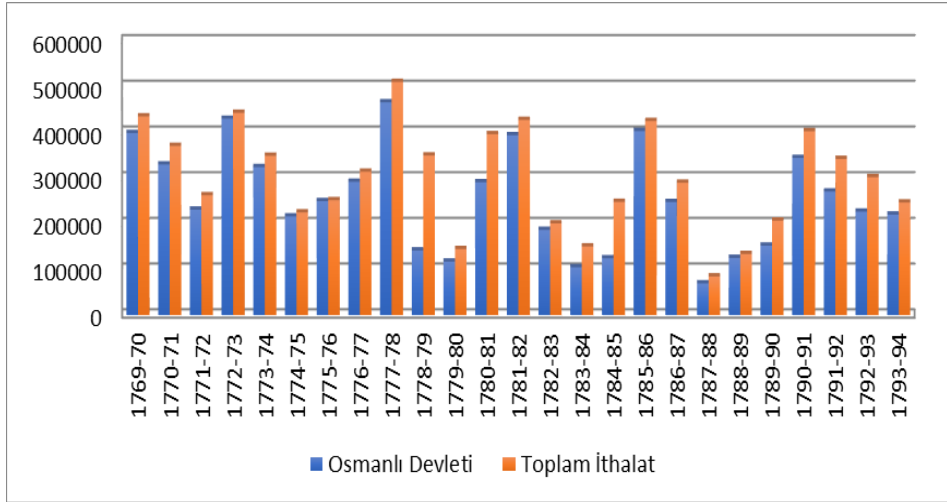

⁹ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 186.

¹⁰ ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Registri dei Bilanci delle Dogane*, b. 1, 4, 8, 13, 14, 18, 19, 23, 24, 29, 30, 35, 36, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 72, 73, 77, 80, 81, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 108, 112.

Osmanlıların İzmir üzerinden ihraç ettikleri emtiadan bir diğeri ise pamuk ipliğidir. 1763 tarihli rüsum-ı reftiye tarifesinde beyaz ve renkli olmak üzere iki farklı kategoride yer aldığını gördüğümüz pamuk ipliği, Venedik gümrük bilanço kayıtlarına da aynı şekilde girmiştir. Ham pamuğun tamamına yakını Osmanlılardan satın alan Venedik'in beyaz pamuk ipliğinin tamamına yakını da Osmanlılardan aldığı görülmektedir. 25 yıllık veriye bakıldığında bu ticarete yıllık 50.000 ile 450.000 *libra sottile* arasında bir dalgalanma olduğu görülür. Bu istihsal ve imalata dair bir sıkıntının sonucu olabileceği gibi sadece piyasanın kendi dinamikleri ile açıklamak da mümkün olabilir.

Grafik 4: Venedik'in Osmanlı Devleti'nden yaptığı beyaz pamuk ipliği ithalatının Venedik'in toplam beyaz pamuk ipliği ithalatı içerisindeki yeri, 1769-1794 (*libra sottile*)¹¹.

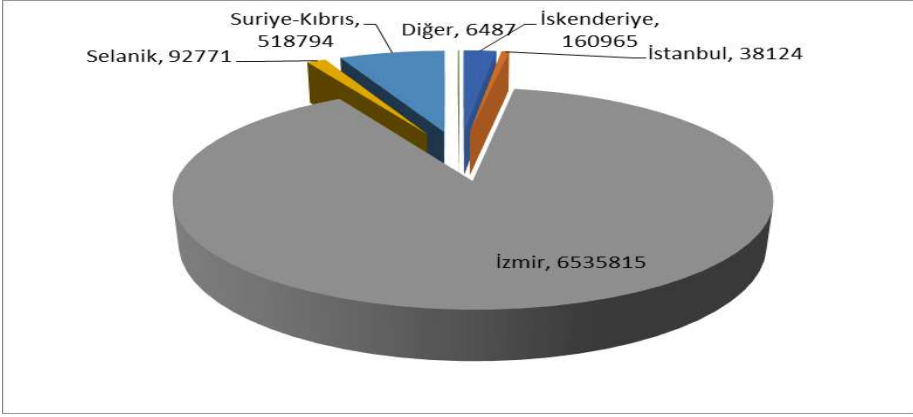

Grafik 4'te yıllara göre dağılımını gördüğümüz Osmanlı Devleti'nden yapılan beyaz pamuk ipliği alımı verilerinin İzmir'le olan ilgisi ise İzmir'in bu ticaretin merkezi olmasından kaynaklanır¹². Venedik'e yapılan ham pamuk ihracatında Selanik ve Suriye-Kıbrıs ticari bölgesinin ardından gelen İzmir, beyaz pamuk ipliği ihracatında piyasayı tamamen domine etmektedir. Grafik 5'in de gösterdiği üzere bu ihracatın %89'luk kısmı İzmir üzerinden gerçekleşmiştir. Suriye-Kıbrıs bölgesinde %7'lik bir ihracat olurken, Selanik bu paylaşımından sadece %1'lik bir pay almıştır.

¹¹ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 187.

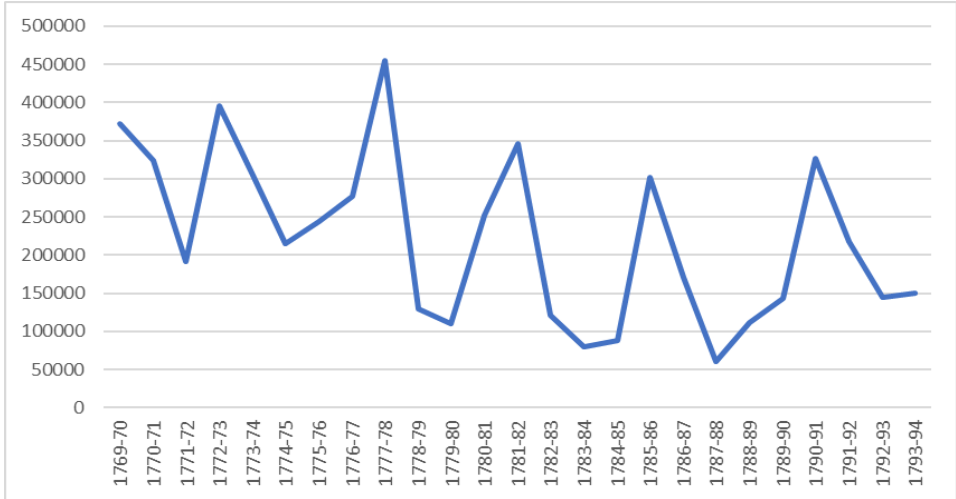
¹² Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyıl'da İzmir'de Ticaret*, çev. Çiğdem Diken, İzmir, 2006, s. 219-223.

Grafik 5: Venedik'in Osmanlı Devleti'nden yaptığı beyaz pamuk ipliği ithalatının limanlara göre dağılımı, 1769-1794 (*libra sottile*)¹³.

İzmir'den ihrac olunan beyaz pamuk ipliğinin 1769-1794 yılları arasındaki ihracat verileri ise Grafik 6'da sunulmuştur. Beyaz pamuk ipliğinin Grafik 4'te verilen verilerine muvafık bir biçimde İzmir'den yapılan ihracatta da dalgalanmalar görünür. Bununla birlikte bu iki grafik Venedik pamuklu dokuma sanayiinin idamesi açısından İzmir'den alınan pamuğun ve pamuk ipliğinin önemini ortaya koyar.

Grafik 6: Venedik'ten İzmir'e yapılan beyaz iplik ihracatının yıllara göre dağılımı, 1769-1794 (*libra sottile*)¹⁴.

¹³ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 188.

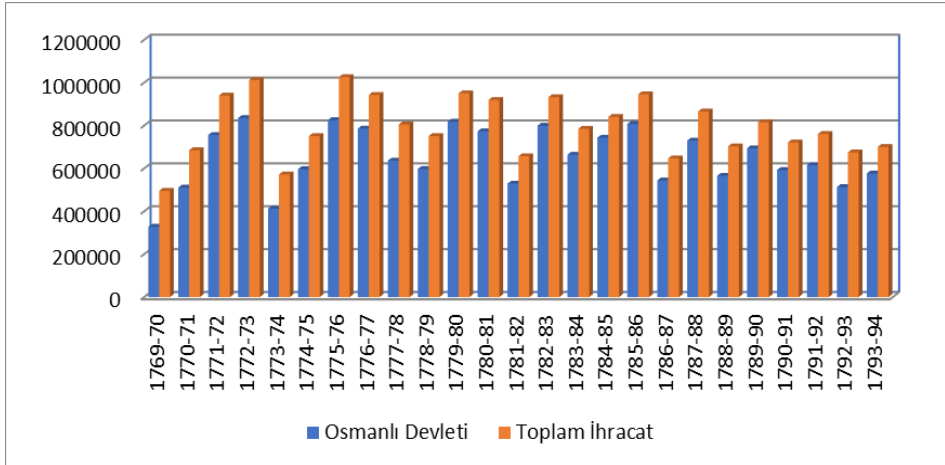
¹⁴ ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Registri dei Bilanci delle Dogane*, b. 1, 4, 8, 13, 14, 18, 19, 30, 35, 36, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 72, 73, 77, 80, 81, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 108, 112.

Venedik'ten İzmir'e Getirilen Emtia (1769-1794)

Venedik gümrük kayıtları Venedik'ten İzmir'e getirilen emtiayı da düzenli bir şekilde takip etmemize olanak sunar. Bu çalışmada ele alınan dönem içerisinde 356 farklı kalem emtianın Venedik gümrüğünden çıkarak İzmir'e gönderildiği tespit edilmiştir; bunların içerisinde yaklaşık 100 kaleminin düzenli ticareti gerçekleşmiştir. Bunlara ilişkin tüm verileri burada paylaşmak mümkün olmayacağından, düzenli ticareti yapılan kağıt ve cam gibi örneklerle iktifa edilecektir.

Orta çağın son dönemlerinden itibaren önemli bir kağıt üreticisi halini alan Venedik Cumhuriyeti çeşitli formlarda kağıtlar üretmiştir. Verona, Treviso, Brescia, Pordenone ve Vicenza gibi Venedik *terrafermasının* önemli merkezlerinde üretimi gerçekleştirilen kağıdın büyük kısmı Osmanlı pazarına gönderilmiştir.¹⁵ Venedikliler çeşitli ebat ve markalarda kağıtlar üretmekle birlikte bu kağıtlar gümrük kayıtlarına beyaz kağıt, sarı/saman kağıt, karton ve renkli kağıt şeklinde girmiştir. Renkli kağıdın üretimi düşük olduğu gibi Osmanlı piyasasında alıcısı da çok az olmuştur. Buna mukabil Osmanlılar beyaz kağıt, sarı/saman kağıt ve kartona oldukça rağbet göstermişlerdir. Burada Venedik'ten Osmanlı pazarına ihraç edilen beyaz kağıda dair veriler ele alınacaktır. Buna göre Osmanlılar Venedik'ten ihraç olunan beyaz kağıdın %81.6'lık kısmının alıcısı olmuşlardır [Grafik 7]. Venedik gemileri bu kağıdın %35'lik kısmını İskenderiye'ye, %34'lük kısmını İstanbul'a taşıırken %12'lik kısmını ise İzmir'e taşımışlardır [Grafik 8].

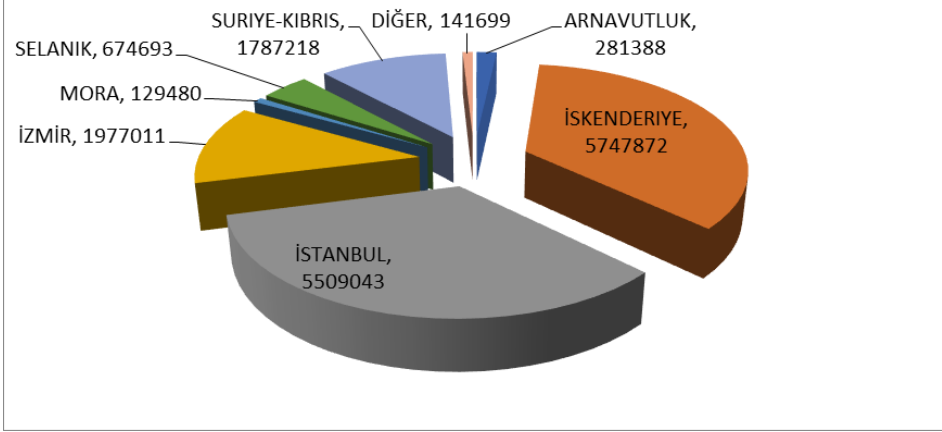
Grafik 7: Venedik'in toplam beyaz kağıt ihracatı ve bu ihracatta Osmanlı Devleti'nin payı (*libra grossa*)¹⁶.

¹⁵ Venedik'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı kağıt ihracatının detayları ile ilgili olarak bkz. Özgür Oral, Osmanlı – Venedik Ticari İlişkileri, 1763-1794, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017, s. 285-294.

¹⁶ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 288.

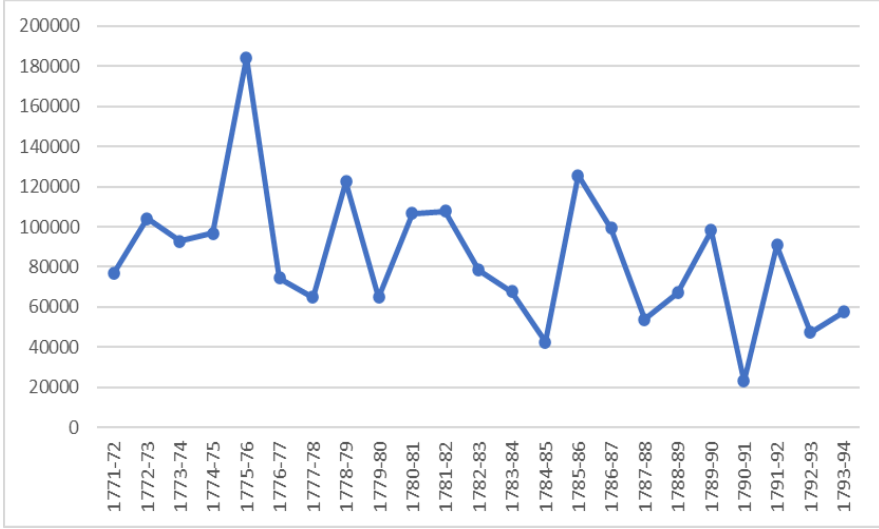
Grafik 8: Venedik'ten Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen beyaz kağıdın bölgelere göre dağılımı (*libra grossa*)¹⁷.

Venedik'ten İzmir'e getirilen beyaz kağıt miktarında 1769-1794 periyodunda ciddi denebilecek bir takım dalgalanmalarla karşılaşmaktayız [Grafik 9]. 1769-70 mali yılında yalnızca 9124 *libra grossa*lık bir miktar beyaz kağıt İzmir'e gönderilirken bu rakam 1775-76 mali yılında 184.284 *libra grossa*ya kadar çıkar. İlk bakışta akla bunun nedeninin Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu savaş hali olduğu düşünülse de aslında bu durumun Venedik'teki imalat ve ihtiyaç süreçleri ile de ilgili olduğu anlaşılmaktadır. 1769-70 mali yılında Venedik gümrüğünden çıkış yapan beyaz kağıdın miktarında bir düşüş yaşanmış, bu miktar 705.567 *libra grossa* olarak hesaplanmıştır. Bunun 495.698 *libra grossa*sı yabancı ülkelere ihraç olunurken 209.173 *libra grossa*lık kısmı ise Venedik Devleti içerisine dağıtılacaktır. 1775-76 mali yılında ise gümrükten toplam 1.291.171 *libra grossa*lık beyaz kağıt çıkışı olmuş, bunun 261.399 *libra grossa*sı Venedik iç piyasasına dağılırken 1.025.937 *libra grossa* ise yabancı ülkelere ihraç olunmuştur. Bu sene içerisinde İzmir'e yapılan ihracatta da büyük bir artış yaşanmış bu mali yılda İzmir'e 184.324 *libra grossa*lık bir ihracat gerçekleştirilmiştir¹⁸. Öyle anlaşılıyor ki, Venedik öncelikle iç piyasasının ihtiyaçlarını gidermiş artık ürününü ihraç etmiştir. Bu ihracatta Osmanlı Devleti en önemli alıcı konumundayken, ürünün Osmanlı piyasasındaki ihtiyaçlar muvacehesinde dağılımı değişiklik göstermiştir.

¹⁷ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 289.

¹⁸ ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Registri dei Bilanci delle Dogane*, b. 1, 4, 8, 13, 14, 18, 19, 23, 24, 29, 30, 35, 36, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 72, 73, 77, 80, 81, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 108, 112.

Grafik 9: Venedik'ten İzmir'e yapılan beyaz kağıt ihracatının yıllara göre dağılımı (*libra grossa*)¹⁹

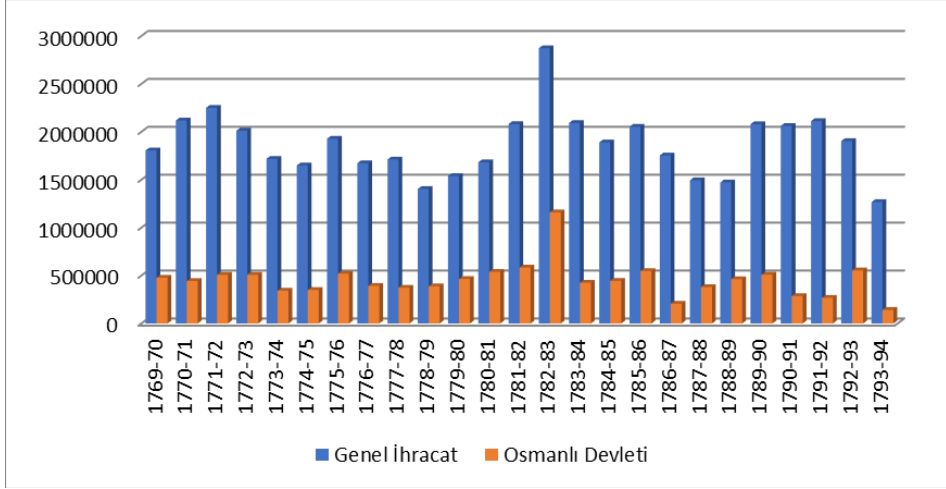
Osmanlı pazarında kendisine kolaylıkla alıcı bulan diğer ürün grubu ise Venedik camlarıdır. Burada oldukça geniş bir yelpaze ile karşı karşıyayız. Bu kısa çalışmada Osmanlıların erken dönemlerden itibaren rağbet gösterdikleri ve cam mamulleri içerisinde belki de en önemli ürün olan pencere camına dair veriler ele alınacaktır.

Gümrük kayıtlarında 1769-94 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen pencere camına dair yer alan verilere yakından bakıldığında, bu süreçte, Venedik gümrüğünden 46.559.540 *libra grossa*lık pencere camı çıkışı olduğu görülür. Osmanlı Devleti, bu süreçte toplam ihracatın %24.18'ine denk gelen 11.259.446 *libra grossa*lık pencere camı alımı gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti dışında Venedik'in ürettiği pencere camlarının önemli alıcıları olarak Livorno, Sicilya, Puglia, Papalık limanları öne çıkar; Bologna, Ancona, Ferrara, Floransa ve Cenova ise diğer önemli cam ithalatçıları olarak görünür²⁰. Aşağıdaki grafikte, Venedik Cumhuriyeti'nin, Osmanlı Devleti'ne yönelik yaptığı pencere camı ticaretinin yıllara göre dağılımı ve genel ihracat içerisindeki durumuna dair detaylar yer almaktadır [Grafik 10]:

¹⁹ ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Registri dei Bilanci delle Dogane*, b. 1, 4, 8, 13, 14, 18, 19, 23, 24, 29, 30, 35, 36, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 72, 73, 77, 80, 81, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 108, 112.

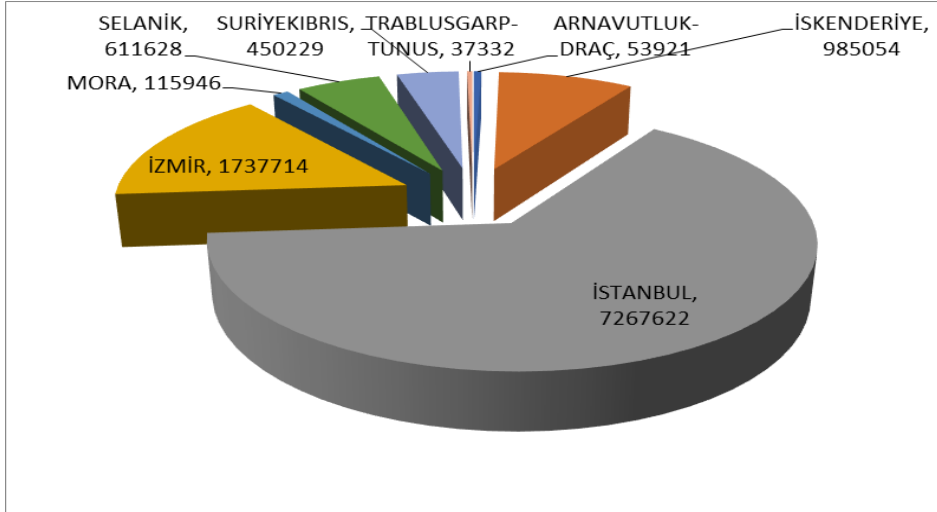
²⁰ Aynı yer.

Grafik 10: Venedik'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı pencere camı ihracatı ve bunun Venedik'in toplam pencere camı ihracatı içerisindeki yeri, 1769-1794 (*libra sottile*)²¹.

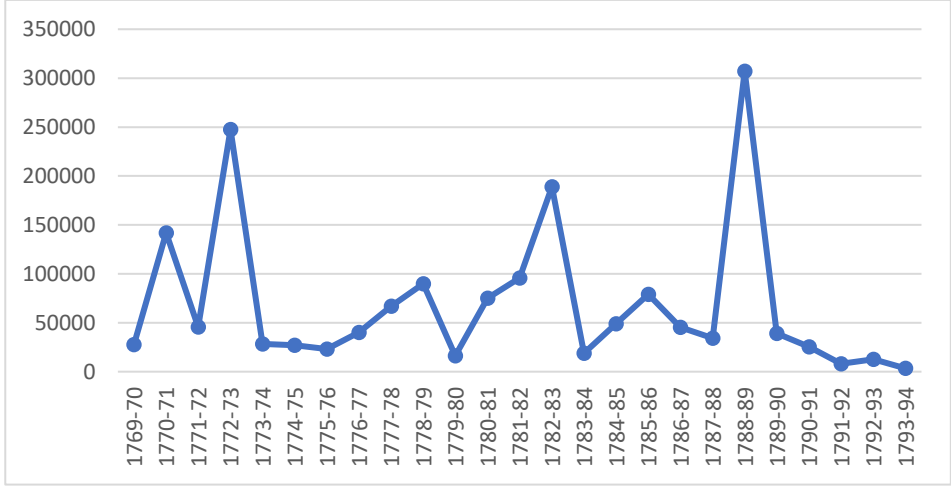
Osmanlı Devleti'ne gönderilen pencere camının bölgelere göre dağılımına bakıldığında, ihracatın %65'lik kısmına tekabül eden 7.267.622 *libra sottile* İstanbul'a ihraç olunmuştur. İzmir 1.737.714 *libra sottile* ile bu ticarete %15'lik bir payla ikinci sırada yer alır [Grafik 11].

Grafik 11: Venedik'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı pencere camı ihracatı bölgelere göre dağılımı, 1769-1794 (*libra sottile*)²².

²¹ Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 249.

²² Özgür Oral, *a.g.t.*, s. 250.

Grafik 12: Venedik'ten İzmir'e yapılan pencere camı ihracatının yıllara göre dağılımı (libra sottile)²³

İzmir'e yapılan pencere camı ihracatında bir düzensizlik mevcuttur. En az miktarda alım 1793-94 mali yılında 3400 *libra sottile* ile gerçekleşirken, en fazla alım 1778-1779 mali yılında 307.160 *libra sottile*lik alımla gerçekleşecektir [Grafik 12].

Sonuç Yerine

17. yüzyılın başlarında başlayan İzmir – Venedik ticari ilişkileri, özellikle 1763 senesinde korsanlık probleminin büyük ölçüde sona erdirilmesi ile bir düzene oturmuştur. Venedik Cumhuriyeti İzmir'de konsolosluk düzeyinde düzenli bir ticari temsili kavuşurken Venedik gemileri İzmir Venedik arasındaki ticarete aktif rol üstlenmişlerdir. Bu ticaretin detaylarını Venedik gümrük bilanço kayıtları üzerinden takip etmek mümkündür. Bu kısa çalışmada ikisi ithalata ve ikisi de ihracata ait olmak üzere dört farklı emtiaya ait veri üzerinden Venedik gümrük kayıtlarının bu ticarete dair neler söyleyebileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ticaretin burada sunulanlardan farklı birçok boyutu olmasına rağmen, mevcut literatür bu hususta sınırlı da olsa bazı veriler sunacak evsiftadır. Bununla birlikte emtia çeşitliliği, gemi hareketleri, gemilerin taşımacılıkta üstlendikleri roller, tüccarlar ve ticari ağları, tüccarlar arası ilişkiler, tüccar devlet ilişkileri, vergilendirme, kredi ilişkileri, korsanlık, gemi kazaları vs gibi çok boyutu olan uluslararası ticaret çalışmalarını Venedik arşiv materyali üzerinden çalışılmayı beklemektedir.

²³ ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Registri dei Bilanci delle Dogane*, b. 1, 4, 8, 13, 14, 18, 19, 23, 24, 29, 30, 35, 36, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 72, 73, 77, 80, 81, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 108, 112.

Kaynaklar

- ASVe., *Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli, Vice Consoli in Genere*, b. 21
- ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Registri dei Bilanci delle Dogane*, b. 1, 4, 8, 13, 14, 18, 19, 23, 24,29, 30, 35, 36, 41, 42, 47, 48, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 68, 72, 73, 77, 80, 81, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 108, 112.
- ASVe, *Cinque Savi alla Mercanzia, Diversorum*, b. 406
- Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyıl'da İzmir'de Ticaret*, çev. Çiğdem Diken, İzmir 2006.
- Erica Ianiro, *Levante: Veneti e Ottomani nel XVIII Secolo*, Venezia 2014.
- Erica Ianiro, *Venezia e Smirne Tra Sei e Settecento: Istituzioni, Commerci e Comunità Mercantili*, Doktora Tezi, Ca Foscari Üniversitesi, 2013.
- Halil Sahillioğlu, “1763 İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II, sayı 8, s. 53-57.
- İdris Bostan, “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ticari İlişkileri”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizçiliği*, İstanbul 2006, s. 261-283.
- Maria Pia Pedani, “Elenco degli Inviati Diplomatici Veneziani Presso i Sovrani Ottomani”, *EJOS*, c. V-4, 2002, s. 1-54.
- Özgür Oral, “1763 Tarihli Rüsûm-ı Reftiye Tarifesine Dair Yeni Bulgular”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. 53, 2020, s. 303-317.
- Özgür Oral, “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Diplomatik İlişkileri: Venedik Cumhuriyeti Örneği”, *Coğrafya, Tarih ve Uluslararası Hukuk Boyutlarıyla Küresel ve Bölgesel Denklemede Ege ve Doğu Akdeniz*, ed. Mahmut Ak, Haluk Alkan, Metin Ünver, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 180-183.
- Özgür Oral, *Osmanlı – Venedik Ticari İlişkileri, 1763-1794*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Umberto Signori, *Venezia e Smirne Tra Sei e Settecento: Istituzioni, Commerci e Comunità Mercantili*, YL Tezi, Padova Üniversitesi, 2014.

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE ANKARA'NIN ULUSLARARASI SOF TİCARETİ VE İZMİR'İN ROLÜ

Canan Çetinkaya*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde ticari faaliyetleri ile öne çıkan şehirlerin arasında yer alan Ankara, XIV. yüzyıldan itibaren imparatorluğun ticaret merkezlerinden biri olarak öne çıkmaya başlamıştı. Bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren şehir tarımsal faaliyetlerinin yanı sıra dokuma sanayii ve buna bağlı olarak gelişen ticari bağlantıları ile yerli ve yabancı tüccarların uğrak noktası olmuştu.¹ İmparatorluğun klasik döneminde Bursa'nın ve İran'ın ipeği, Selanik'in çuhası gibi Ankara'nın da Tiftik Keçisi kılından elde edilen tiftik ipliği ve sof kumaşı rağbet görmekteydi. XIII. yüzyılda Türklerin Hazar Denizi'nin doğu tarafından getirdiği Tiftik Keçisi, asırlar boyunca Anadolu'da, özellikle Ankara ve çevresinde bulunan endemik türlerden birisi olarak varlığını sürdürmekteydi.² Bu keçilerin kılılarından elde edilen ve "Engürü Sofu" olarak da bilinen kumaş özellikle XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın pek çok ülkesine ihraç edilen ticari bir ürün halini almıştı.

İlk başlarda yalnızca Avrupa'nın soylu asilzadelerinin ve saray erkânının kıyafetlerinin dikildiği sof, zamanla Osmanlı sınırlarını aşır Avrupa ülkelerinde de giderek artan bir popüleriteye sahip olmuştu. Osmanlı klasik çağının başlarından itibaren Anadolu bir tekstil sektörü olmaya başlamıştı. Halil İnalıcık'a göre; "Türkiye'de üretilen pahalı kemhalar³ ve sof kumaşı, Rus çarlarının ve boyarlarının, İtalyan ve Fransız prens ve prenseslerinin ve İsveç piskoposlarının da aralarında bulunduğu Avrupalı seçkinlerden büyük ilgi gören lüks tekstil ürünleriydi."⁴ Buna bağlı olarak tiftik ipliği ve sof kumaşı Ankara'nın uluslararası ticaretinin temel unsurlarından biri halini almıştı.

Diğer yandan Osmanlı dönemi İzmir'i ticari potansiyeli ve önemi 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar anlayamamış kentlerden biriydi. Zirâ 1630'lar (1039-49) ve 1640'lara (1049-59) gelindiğinde, İzmir dış ticaretin önemli bir pazarı haline gelmişti.

* Dr., c.cetinkaya57.cc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0304-5517.

¹ Canan Çetinkaya, (2020), "Ankara'da Gayrimüslim Tüccarlar ve Sof Ticareti (17. Yüzyıl)", *ANKARAD*, 1(1), ss. 97-117.

² *Ankara Keçisi Tiftik ve Sof*, Ankara Kalkınma Ajansı, Haz. Nurten Gülbay, Ankara 2018, s. 10.

³ Düz veya desenli dokunan makbul eski bir ipek kumaş çeşidi, havsız kadife

⁴ Halil İnalıcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 303.

Oysa yaklaşık yüz yıl öncesi 1560'larda (967-77) durum farklıydı; dönemin tahrir defterlerine göre İzmir'in bir kent konumunda olduğunu iddia etmek bile zordu ve kayıtlarda küçük bir yerleşme olarak geçmekteydi.⁵ Bu süreçte İzmir'de daha çok Avrupalı tüccarlar bulunmaktaydı. İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarlar uzun bir süre boyunca buraya yerleşerek hem İran'la yapılan transit ipek ticaretinden hem de pamuk ve kuru üzüm ihracatından büyük kazanç sağlamışlardı.⁶ 16. yüzyılın başlarında Arap topraklarının Osmanlı hâkimiyetine geçmesi neticesinde Doğu Akdeniz'in zengin limanları Osmanlı ticaretine açılmış ve bu durum Batı Anadolu ticaretinin Güneye kaymasına sebep olmuştu.⁷ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin ticari gelişimine katkı sağlamak için bir takım imar faaliyetlerine girilmişti.⁸ Yüzyılın ilk yarısından itibaren ise kent Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezleri arasında yerini almaya başlamıştı. 17. ve 18. Yüzyıllarda kentin hızlı bir yükselişe geçtiği anlaşılmaktadır. Bu hızlı yükselişin temel sebebi ihracat merkezi olarak oynadığı rolden kaynaklanmaktaydı.⁹ Fakat Braudel'e göre, İzmir XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Akdeniz'in en önemli liman kenti olmaya başlamıştı bile.¹⁰

İzmir Avrupa ile Osmanlı arasında yapılan ticaretin geçiş kapısı olma özelliğinden dolayı İran ipeği, Ankara'nın tiftiği ve diğer kentlerden gelen yün, pamuk, pamuk ipliği, eczâ, ravend, yaş ve kuru meyve yanında buğday vs. ticareti açısından kayda değer bir öneme sahipti.¹¹ Bilhassa 1630'lardan itibaren uluslararası bir liman olan İzmir Hollandalıların dikkatini çekmekteydi. Onlara göre İzmir, Halep'ten gelen ipeğin, Batı Anadolu'da yetiştirilen meyvenin ve Ankara'da üretilen sof'un ihraç merkezi olarak öne çıkmıştı.¹² Dolayısıyla İzmir, Ankara'nın sof kumaşının Avrupa'ya yolculuğunda rol alan önemli bir geçiş kapısı olarak sof ticaretiyle ilgilenen yerli ve yabancı tüccarların uğrak noktası halini almıştı. Diğer yandan İzmir, gerek Asya ve gerek Avrupa ile ticari bağlantıları bulunan bir liman kentiydi. Seyyah Tavernier İzmir'den kalkan kervanlardan bahsetmektedir. Buna

⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.83.

⁶ Suraiya Faroqhi, "Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)", *Türkiye Tarihi 1603-1839*, Cilt III, Çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2016, s.19.

⁷ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, Çev. Ayşen Anadol- Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.5.

⁸ Necmi Ülker, "Batılı Gözlemciler göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları" *İzmir Şehri Tarihi I*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s.1

⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.9.

¹⁰ Zeki Arkan, "Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları XXII*, İstanbul 2003, s.132.

¹¹ Zeki Arkan, a.g.m., s.132.133.

¹² Neslihan Ünal, "İzmir ve Selanik Liman Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Karşılaştırmalı Tarih Programı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 2.

göre bir yerden bir yere seyahat etmek isteyenler eşkıya baskınları sebebiyle İstanbul, İzmir veya Halep'ten kalkan ticaret kervanlarından birine katılmak zorundaydı.¹³ Bu da İzmir'i tüccarların yanı sıra çeşitli sebeplerle seyahat etmesi gereken halktan kimselerin de zorunlu güzergâhı haline getirmekteydi. Kâtip Çelebi ise, *Cihannümâ* adlı eserinde İzmir'den "İskelesi Akdeniz kenarında olan büyük bir ticaret limanı, şehir ve kaledir."¹⁴ diye bahsetmektedir.

Ankara'da Sof Üretim Faaliyetleri

Yün, yapağı ve peşm gibi anlamları olan sof¹⁵ ince keçi kılından dokunan bir kumaşın adı olup en meşhur olanı Ankara sofudur.¹⁶ Tiftik¹⁷ keçisinin kıllarından elde edilen ipliğin dokunmasıyla elde edilen kumaş, Osmanlı döneminde giyim kuşam endüstrisinde kayda değer bir önemi haiz olmuştu. Ankara'da sakin re'âyânın ticari fa'âliyetleri arasında önde gelen sofculuk gerek gayrimüslimler gerekse Müslümanlar arasında yaygın bir kazanç kapısıydı. Ankara şer'îye sicillerinde tespit edilen kayıtlarda ev satışları incelendiğinde sof işçiliğinin Ankara halkının önemli ve önde gelen geçim kaynaklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Hane halkının bir tür atölye olarak kullandığı evlerde 2 ile 5 arasında değişen sof dokuma tezgâhları bulunmaktaydı.¹⁸ Mülk alışverişleri için sicillere kaydedilen alım satım işlemlerinden evlerin kayda değer kısmını sof dokuma tezgâhlarının kapladığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Dokuma tezgâhlarının kaplayacağı alan dikkate alındığında evin büyük bir bölümünü kapladıkları ve hemen her odada bir tezgâh bulunmasının mümkün olduğu söylenebilir. Ancak dokuma işlemine gelene kadar kumaşın elde edilmesi aşamasında titizlikle uygulanması gereken bir dizi işlem yapılmaktaydı. Dokuma tezgâhlarının evlerde bulunması esasında ailenin eli tutan aklı eren bütün bireylerinin özellikle de kadınların bu işi bildiğini ve bu mesleği icrâ ettiğini göstermektedir. Zira Anadolu'nun pek çok yerinde yakın tarihlere kadar evlerde çeşitli yöresel dokuma tezgâhları bulunduğu aşikârdır. Genellikle de dokuma işlerinde kadınlar ön planda olmuştur. Bu varsayımdan hareketle 17. yüzyıl Ankara'sında evlerde dokuma tezgâhları bulunması halinde kadınlar sof üretim faaliyetlerinin dışında kalması söz konusu olamazdı. Ayrıca söz konusu kumaşın keçi kıllarından ipliğe ve sonrasında kumaşa dönüşümünün her bir aşamasında ayrı bir işçilik ve emek gerekmektedir.

¹³ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 43.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür, A. Ş. Yayınları, İstanbul 2010, s. 750.

¹⁵ Şemsettin, Sami, *Kâmusi Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s. 839.

¹⁶ Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 241.

¹⁷ "İnce ve yumuşak keçi kılı." Bkz. Sami, *a.g.e.*, s. 420.

¹⁸ BOA, AŞS, 23, 16/148; BOA, AŞS, 27, 34/168; BOA, AŞS, 30, 20/168; BOA, AŞS, 31, 40/294

¹⁹ BOA. AŞS, 26, 19/150; AŞS, 27, 89/467; AŞS, 43, 42/187

Dolayısıyla eli tutan akli eren bütün aile fertlerinin tiftik ipliği ve sof üretiminde rol aldıkları söylenebilir.

Tiftik ipliğinin ve sofun iç ve dış ticarete tüccarların gözdesi haline gelmesiyle hem Osmanlı'nın hem de Avrupa'nın soyluları tarafından tercih edilen bir kumaş olmasına kadarki yolculuğunu sicillerden takip edebilmekteyiz. Arşiv belgelerine ek olarak sof kumaşının serüvenini takip edebilmemizi sağlayan diğer önemli kaynaklar ise seyahatnameler olmuştur. Ankara'ya gelen seyyahların notlarında tiftik ve sof fazlasıyla yer bulmaktadır. Bu seyyahlardan Dernschwam Ankara'da çok miktarda sof dokunduğunu ifade eder ve sof dokuyucularının da oldukça fazla olduğundan bahseder. Ayrıca Ankara'da Rumların sofu nasıl yaptıklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.

“Sof yukarıda bahsettiğimiz tiftikten yapılıyor. Biz yalnız Rumların sofu nasıl yaptıklarını gördük. Önce eğrilmiş, bükülmüş ipliği yıkıyorlar. Sonra sıcak suda kaynatıyorlar; daha sonra da pres altına koyup suyunu tamamen alıyorlar. Sof dokunmadan ve iplikler kesilmeden bu iplikleri bir yerden diğer bir yere doğru iyice geriyor ve yağlı bir madde ile yağlıyorlar. Bir süre sonra iplikler dokuma tezgâhında geriliyor ve sof dokunmaya başlanıyor. Dokunan kumaş bir akarsuda sabunla iyice yıkıyor. Bu haliyle sof, bir mohere benziyor. Soflar yüksekçe ağızları kapaklarla iyice kapanmış bakır kazanlara istif ediliyor. Bir kazana 70 parça konabiliyor. Sonra kazan temiz su ile dolduruluyor ve tam bir gün bu halde bırakılıyor. Her parçanın arasına göl kıyılarında yetişen içi boş sazlar (ince kemiş) yerleştiriliyor. Böylece her kumaş parçasının arasına su gelmesi sağlanıyor. Sonra kazandan çıkarılan soflar, yine 70 parça üst üste istif edilerek bir pres altına konuluyor. Bu suretle kumaşların suyu tamamen alınmış oluyor. Soflar presin altına konmadan aralarına konmuş sazlar çıkarılıyor. Kısaca, bu kaynatma ve presleme usulü ile kumaşlarda zerre kadar su kalmıyor. Kumaşlar boylu boyuna yerlere seriliyor. Sonra katlanıp yeniden pres altına konuyor ve nihayet hazır duruma getiriliyor...”²⁰

1554-1562 yılları arasında Avusturya sefiri olarak Türkiye'de bulunan Augier Baron Ghislen de Busbecq de Ankara'ya uğrayan seyyahlardan biridir. Seyahati esnasında gördüklerini bir arkadaşına yazdığı mektupta ayrıntılarıyla anlatmıştır. Mektupta, tüyleriyle meşhur Ankara keçilerinden ve bu keçilerin kıllarından elde edilen değerli kumaştan bahsetmektedir.²¹ Busbecq, tiftik keçisinin tüylerinin kırılmadığından ve tarandığından bahseder. Diğer yandan bu tüylerin parlaklığının

²⁰ Hans, Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen). Ankara 1992, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.250.

²¹ “Ayrıca Türklerin pek meşhur keçilerini de gördük. Tüyleri gayet ince ve bembeyazdır. Bu tüylerden Camlet denilen bir cins kumaş dokunur. Yerlere kadar sarkan bu tüyleri çobanlar hiç kesmezler, tararlar. İpek kadar güzel ve değerlidir bu tüyler.” Busbecq, O. G. (Tarihsiz), *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s.53

ve inceliğinin sebebinin yediği otlardan kaynaklandığını ifade etmiştir.²² Yine 17. yüzyılda Ankara'ya yolu düşen Polonyalı Simeon da şehir halkının neredeyse hepsinin sof işiyle meşgul olduğundan ve dünyanın her yerine sevk edilen iyi cins sofun Ankara'dan çıktığından bahsetmektedir.²³ Tiftik keçilerinin tüylerinden bahseden ve bunlardan elde edilen ipliğin yumuşaklığının ipeğe benzediğini ifade eden diğer seyyah ise Carlier de Pinon'dur.²⁴ Yine Ankara'da bulunan bir diğer seyyah Tournefort ise dünyanın en güzel keçilerinin Ankara çevresinde yetiştirildiğini ifade ederek bu keçilerin tüylerinin güzelliğinden övgüyle bahsetmiştir.²⁵ Kâtip Çelebi Ankara'nın özelliklerinden bahsederken "En meşhur malı tiftik ve sofdur ki başka yerlerde bu kalitede bulunmaz."²⁶ demektedir. Ankara keçisi ve sof kumaşından bahseden Evliya Çelebi de seyahatnâmesinde tiftik keçisi ve sof kumaşından övgüyle bahseder. Padişahların çeşit çeşit renklerde giydikleri sofların bu keçilerin kıllarından elde edildiğini ifade eden Çelebi, kumaşa renk verme işlemini de detaylı bir şekilde anlatmıştır.

"Büyük bir kazanı şiddetli yanan ateş üzerine koyup kazan içine istedikleri renkte boyaları koyduktan sonra kazanın yarısına kadar su korlar. Ağaçtan yapılan katlar üzerine deste deste sofları korken her sofun birer katı içine birer ağaç çöpleri korlar. Deste deste sofları kazan içine yerleştirdikten sonra kazanın ağzını kapayıp etrafını hamurla sıvarlar. Alev alev yanan ateşin buharı Allah'ın izniyle kazanın içindeki soflara vurup Tanrı yapısı çeşit çeşit izler olur ki Manî ve Behzad kalemını çekmede âcizlerdir. Bu sof da Ankara'ya mahsustur. Yeryüzünde bir diyarda olmak ihtimali yoktur."²⁷

Tiftik keçisinin tüylerinden elde edilen sof kumaşının giderek ün kazanması ile sofçuluğa bağlı meslek kolları gelişmişti. 17.yüzyılda Ankara'da halkın sof işçiliğine dayalı olarak edindikleri meslekler sof boyacılığı, sof perdahtçılığı (Cilacı), sof gassalı (yıkayıcı), sof simsarı (komisyoncu), sof cendrecisi (baskıcı/presci), sof dellalı (tellar), hallacı (hallaç/pamuk atıcısı), yüncü ve makramacı²⁸ gibi mesleklerdi.

²² Semavi, Eyice, Ankara'nın Eski Bir Resmi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s.70.

²³ Polonyalı Simeon, Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi, Kesit Yayınları, (Çev. Resul Bozyel), İstanbul 2007, s. 191.

²⁴ Eyice, S. (1972), *a.g.e.*, s.70-71.

²⁵ Eyice, S. (1972), *a.g.e.*, s.74.

²⁶ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s.726.

²⁷ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman) Cilt:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s.526.

²⁸ Makrama: Kenarları işlemeli peşkir, el bezi, havlu, destmal. Bazı köylü kadınların başlarına sardıkları nakışlı peştamal. Bkz: Sami, Ş, *a.g.e.*, s.1390.

17. yüzyılda devam eden sof ticareti ve üretimi Ankara'nın uzak diyarlarla ilişkisini sağlayan en önemli unsurdu.²⁹ Suraiya Faroqhi de Ankara'nın gelişmesinin temelinde tekstil üretimi olduğunu söyleyerek sof ticaretine vurgu yapmıştır.³⁰ Ayrıca Ankara'nın 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sof dokumalarıyla Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'da ün saldığına dair bilgiler vererek tiftik keçisinin tüylerinin bir hammadde olarak kullanıldığını da vurgulamıştır.³¹

Uluslararası Sof Ticaretinde İzmir'in Rolü

Ankara 17. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıkan kentlerden biri olmuştu. Kent, imparatorluğun her yanından gelen yerli ve yabancı tüccarların yanı sıra Avrupalı tüccarlara da ev sahipliği yapmaktaydı. Ankara halkının kara ve denizlerde ticaret yaptıklarından bahseden Evliya Çelebi, İzmir, Frengistan, Arabistan, Mısır ve yedi iklimde sof kumaşının makbul olduğunu ve halkın seyahat ile ticaret ettiğini ifade etmiştir.³²

Osmanlı Devleti'nin önemli bir liman kenti olan İzmir ise 1630'lardan itibaren kara ve deniz ticaretinde aktif rol almaya başlamıştı. Levant'ın en ünlü kentlerinden olan İzmir, Avrupa ve Asya arasında gelip giden malların toplandığı büyük bir pazar olmuştu.³³ Bu yüzyılda İzmir'in kaderine etki eden bir gelişme yaşanmıştı. 1645-1669 Osmanlı-Venedik savaşı neticesinde ikmal ve iâşe üssü olarak öne çıkan İzmir Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmiş ve şehrin Batı Anadolu'nun tek limanı olması için adımlar atılmıştı.³⁴ Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretinde Ankara ile Avrupa ülkeleri arasında giriş çıkış kapısı olan İzmir, Ankara'nın sof ticaretinde de kayda değer bir öneme sahip olmuştu.

17. yüzyıldan önce Ankara'dan Avrupa'ya yalnızca sof kumaşı ticareti yapılmaktaydı. Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden şehre gelen tüccarlar kırsal kesimlerde önce iplik haline getirilen ve sonra da dokuma, cendereye çekme ve boyama işlemleri tamamlanan sof kumaşının ticaretini yapabiliyor ve ülkelere götürüyorlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da sanayi ve ticari faaliyetlerde yaşanan değişim ile tüccarlar doğrudan ham tiftik ipliğine yönelmişlerdi. Ve bu yönelim neticesinde Avrupa ve Osmanlı arasında gerçekleşen ticaretin yeni ağı

²⁹ Hülya Taş, "XVII. Yüzyılda Ankara", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2006, s.66.

³⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.4.

³¹ Suraiya Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", c.41/sy.1-4, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1982.

³² *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi...*, s.527.

³³ Jean Baptiste Tavernier, *a.g.e.*, s.113.

³⁴ Abdullah Martal, "17. Yüzyılda İzmir: Bir Liman Şehri Olarak Yükselişi", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu V, (Piri Reis)*, Haziran 2013, ss. 83-90, s.86-87

Ankara ve İzmir üzerinden sağlanmaya başlamıştı.³⁵ Avrupa'ya ihraç edilen ürünler arasında Tiftik ipliği yanı sıra kuru meyve, pamuk, İran ipeği de uluslararası ticarete konu olan başlıca ürünlerdi.³⁶

Tablo 1: Ankara Şer'îye Sicillerine Göre 17. Yüzyılda İzmir ve Avrupa ülkelerine yapılan sof ve tiftik ticareti ve tüccarlar.

Defter/Tarih	Yer	Ürün/Aded	Tüccar	Ülke/Şehir
AŞS:20 15 Aralık 1622	Ankara	64 kıt'a sof	... veled-i Aydın	Venedik
AŞS: 20 Şubat 1622	Ankara	Sof (90 bin akçelik	Aslan Kulu nâm zimmi	Leh
AŞS:40 12 Şubat 1655	Ankara	-240 muhayyer -61 beyaz sof -2 donluk cendereli sof	Danil veled-i David- Yahudi)	İzmir
AŞS: 54 25 Ekim 1670	Ankara	-Sof -Muhayyer - Tiftik ipliği	İngiliz ve Felemenk asıllı	İngiltere Felemenk İzmir
AŞS: 55 12 Şubat 1672	Ankara	-4 yük Sof	Aslan veled-i Sefer	İzmir
AŞS: 56	Ankara	-Sof	Tol veled-i Bedros-Leger veled-i Kortolu (Felemenk)	Felemenk
AŞS: 60 2 Nisan 1679	Ankara / Beypazarı Seferihisar	-İplik -Sof -Muhayyer	Kölerme	İngiltere
AŞS: 63 23 Mart 1681	Ankara / İstanos Ayaş / Kalecik	-Sof -Muhayyer	Açe Aslan, Artun Mihail, Minas, Kirkor, Kiregos, Sefer, Açı Haçık, Toros, Açı Mirza, Cennetoğlu, Şahin, Mirat	İzmir Leh
AŞS: 65 27 Nisan 1684	Ankara	-Sof -Muhayyer	Gulermo Bolati	İngiltere

³⁵ Özer Ergenç, *Osmanlı Taribi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.34.

³⁶ Abdullah Martal, a.g.m., s.86.

AŞS: 65 15 Mayıs 1685	Ankara	-İplik	El-hacc Ahmed Çelebi, El-hacc Mustafa, Es-seyyid Ali Çelebi, Ömer Ağa, Abdurrahman Çelebi, İvaz, Kayser, Andreyas, Dimitri, Gabril, Yasef, Smail, Murat, Necşi, Minnet, Yorki, Bayram, Yasef, Vasil, Nikola, İstemani, Piri, Sivadost, Aslan, Ramir, Mihail, Serkis, Küçük, Arzuman, Minas, Ohanis, Mısr-ı Avedik, Karebet, Orto Sefer, Orno Murat, Agob, Soma, Dimrid, Andon, Orno Haham, Tavit Yahudi.	İzmir
AŞS:74 28 Ağustos 1694	Ankara	-Tiftik ipliği -Muhayyer ve sof	Bali (Fransa elçilerinin tercümanı)	İzmir

17. yüzyıldan önce Şer'îye sicillerinde yer alan kayıtlarda sof ve tiftik ipliği ticaretine yönelik olarak Ankara'dan İzmir'e giden tüccarlar tespit edilmektedir. Buna göre H.1082 (1672) Şevval ayına tarihli bir sicil kaydında Aslan veled-i Sefer adlı bir tüccarın Ankara'dan İzmir'e dört yük sof ipliği götürdüğü anlaşılmaktadır.

Medine-i Ankara'da Abi Elhac Murad Maballeşi sükkânından Hızır bin Mentşe nam mükâri meclîs-i şer'î bâtırü'l-lâzümü't-tevkîrde bâ'isü's-sıfr Aslan veled-i Sefer nâm zimmi mahzarında dâva edüb târibi kâtabdan dört sene mukaddem medine-i mezbûreden mezbûr Aslan'ın müşteri ve makbuzı olub yedinde olan dört yük sof ipliğini beher yük altmış iki râyic fi'l-vakt semeni olmak üzere Mahmiye-i İzmir'e varıncaya değin isticâr oldabi minvâl-i muherrer üzere icâr ve kabul edüb ba'de ... bezîmet mezbur Aslan beher yüke üçer gurus vermekle hâlâ bâki

kalan ücretimi talep eylediğimde teslimden imtinâ' eder suâl olunub takrir-i tahrîr ve meblağ-ı bâki alverilmek matlûbumdur...³⁷

Sicil kaydına göre Aslan adlı sof tüccarı katırcı taifesinden Hızır bin Mentеше'nin yük hayvanlarını kiralamıştı. Mahkeme tarihinden dört sene önce yapılan anlaşmaya göre Aslan, Katırcı Hızır ile yükleri İzmir'e kadar götürmesi karşılığında yük başına altmış iki rayiç bedeline anlaşmışlardı. Katırcı Hızır, tüccar Aslan'ın anlaşmaya sadık kalmayarak yük başına üçer guruş verdiğiinden dolayı kalan alacağını talep etmekteydi. Aslan adlı tüccar ise savunmasında anlaşmanın rayiç bedeline göre yapıldığını kabul etmiş fakat o tarihte cedid semen'in ferman ile yasaklandığını ve katırcı Hızır ile anlaşmalarının altın bedeli üzerinden kabul gördüğünü ifade etmişti. Şahitler de tüccar Aslan'ın ifadesini onaylayınca Hızır davadan men edilmişti.

İzmir üzerinden Avrupa'ya zaman zaman yasa dışı yollarla da Ankara sof taşınmaktaydı. Ankara, Beypazarı ve Ayaş kadılarına hitaben yazılan 1036 yılı Zilkâde ayının ikinci gününe tarihli bir fermanla Lehli, İngiliz, Venedikli ve Fransalı tüccarlar ile Ermeni taifesinden bazı kimselerin Ankara sof ve muhayyerini yasa dışı yollarla ülke dışına çıkardıklarından bahsedilmektedir.

...Lehli ve Venedik ve Fransa ve İngiltere tüccarı ve bâzı Ermeni tâifesi varub iştirâ eyledikleri sof ve muhayyerleri İstanbul'a götürmeyüb mükâripleri ile kimi İzmir canibine ve kimi Gelibolu canibine ve kimi Karadeniz yalılarına gidüb hafîye gemilere koyub vilâyetlerine gitmekle mahsul-ı gümrüğe ziyâde gadr ü zarar ve şart-ı iltizâma küllî noksan ve ... olmuştur ve vilâyet-i mezbûresinden sof ve muhayyer iştirâ eyleyen her kangı tâife olursa olsun tamam bunların dutub gitmek istediklerinde mükâri tâifesin meclîs-i şer'i şerife götürüb tahmil eyledikleri sof ve muhayyerleri doğru İstanbul'a götürüb min bâ'ad ahar vilâyete ve gayrı iskelelere götürmemek üzere yarar kefillere verüb ve her mükâri kaç yük tahmil ederler ise ve kimlerin olduğun vukufu üzere başka başka isim ve resimleri eşhadları ve sâkin oldukları yerleri ile defter edüb mühürleyüb mâmûl yeni mükâripler ellerine verilib İstanbul'a geldiklerinde ibrâz eyleyüb sof ve muhayyer İstanbuldan gayrı iskelelere gitmeyüb ba'de'l keyfiye gitmek ihtimali olur ise götüren mükâriplerin katırcıları yükleri ile mîri için gürift olunmak bâbında emri şerifim verilmek ricasına i'lâm eylemeğın...³⁸

Belgeden anlaşıldığına göre Ankara, Beypazarı ve Ayaş'tan sof ve muhayyer satın alan kimi Avrupalı ve kimi Ermeni tüccarlar gümrük vergisi ödemek için aldıkları malı katırcı taifeleri ile anlaşarak İzmir, Gelibolu ve Karadeniz üzerinden gizlice memleketlerine kaçırmaktaydı. Belgede söz konusu katırcıların mahkemeye çıkarılması, ellerindeki yüklerin güvenli kişilere teslim edilip İstanbul'a götürülmesi belirtilmişti. Ayrıca mahkemeye çıkarılan katırcılardan kimlerin kaçak yollarla Avrupa'ya mal taşıdığı, bu malların kaç yük olduğu, şahısların isimleri ve varsa başka vergileri ile nerede yaşadıkları, yine varsa şahitlerinin tek tek sorulup öğrenileceği ifade edilmekteydi. Adı geçen yerlerin kadılarına gönderilen fermana göre eğer bu kişiler Avrupa'ya başka yollar ve yöntemler ile sof ve muhayyer kaçırmaya devam

³⁷ BOA, AŞS:55, 42/261

³⁸ BOA, AŞS: 23, 73/767

ederlerse yakalandıklarında bütün malına mülküne ve erzaklarına el koyulacağı ifade edilmekteydi.

H.1081 (1670) Cemâziyelâhîrinin ortalarına tarihli bir başka ferman da yine İzmir'den Avrupa ülkelerine sof ticareti yapan İngiliz, Frenk ve Flemenk tüccarları ile ilgilidir. Buna göre bu tüccarlar Ankara'dan sof, muhayyer ve tiftik ipliği satın almaktaydı. Ancak bu mallardan ve işlenen soflardan iltizam emininin damga mukataası bedeli alabilmesi için defterlere kaydedilmesi gerekmekteydi. Ankara damga mukataası emini Mustafa'nın yazdığı arzuhâle göre, bazı Avrupalı tüccarlar kanuna aykırı olarak aldıkları sof, muhayyer ve tiftik ipliğini kendi tezgâhlarında işleyip gizliden İzmir'e, oradan memleketlerine ve Frenk diyarına göndermekteydi. Ayrıca kendilerinden olmayan tüccarların İzmir'de satmak için satın aldıkları sof, muhayyer ve tiftik ipliği gibi ürünlerin kıymetlerini noksan yazıp İzmir'de bulunan Frenk tüccarlarına gizliden haber veriyor, başka tüccarların kazançlarına mani oluyorlardı. Devlet malına ve iltizama zarar veren bu uygulamanın engellenmesi için Divân-ı Hümâyûn'dan emri şerif verilmişti.

...Bin seksen bir senesine mahsub olmak üzere Ankara damga mukâtası emini olan Mustafa Mabruşe-i Edirne'den darsaadetime arzuhâl edüb şart-ı iltizâm mucibince kadimden medine-i mezburâde işlenen sofların defterde isim ve resimleri mestur iken İngiliz tüccarı olan () nâm kefere emr-i şerif ile vâkî olmuşken kendü diyarlarına göndermek için tulî ve arzî ... sof ibdas edüb kadîmi işlenen soflar itâle edüb mirîye gadr eylemiştir elimde olan berât-ı şerîfede isimleri mestur olduğu üzere işletdürüb kânun-ı kadime mubâlif kendüde sof destgâhı ibdas ederek Flemenk tüccarından Can Petro nam kefere dahi kendü diyarlarına göndermek için otuz arşun tulî ve bir endâze iki erbaa arzî soflar ibdas kadimden olan sof destgâhlarının itâline bâ'is olduğundan gayrı sofa yarar hâlis tiftik ipliği ... iştirâ edüb İzmir'e ve abar diyara gönderilmesi men ü def olunmuşiken mezbur kendü bevâsına tâbî adamlar ile sof ve muhayyer ve tiftik ipliği iştirâ edüb diyarlarına ve Frenk tüccarlarına gönderdiğinden mâ'adâ sair tüccar taifesinin İzmir'de fûruht eylemek için iştirâ eyledikleri sofların ve tiftik ipliğinin kıymetlerini noksan üzere yazub İzmir'de olan Frenk tüccarlarına hafîyye bildirmesiyle sof ve muhayyer ve tiftik ipliği iştirâ edüb tüccar taifesinin kâr u kesbine mân'î ve mukâta-yı mezburâ itâline bâ'is mirîye gadr ve şart-ı iltizama küllî zarar tertîp eylemiştir men ü def olunmak bâbında emr-i şerîfîm verilmek...³⁹

İzmir liman kenti olması hasebiyle Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayan önemli bir ticari güzergâhtı. Bundan dolayı şehirde tüccarların ve kervanların konaklayabileceği pek çok han bulunmaktaydı. Kâtip Çelebi 1648'de yazmaya başladığı Cihannüma kitabında İzmir'in "20 mahallesi, 10 camisi, 9 hamamı, birçok çarşı ve pazarı" olduğunu ifade ettikten sonra şehirde 60 civarında han bulunduğunu da ekler.⁴⁰ Evliya Çelebi ise İzmir'den bahsederken Mısır çarşısının mamur olduğunu

³⁹ BOA, AŞS: 54, 77/480

⁴⁰ "Bu hanlardan birisi, aşağı liman ağzında Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı üçgen görünümlü handır. Bu hanın biri büyük, diğeri küçük iki kapısı bulunmaktadır." Bkz: Katip Çelebi, a.g.e., s.751.

ve 300 tane sağlam bezirgân mahzeni bulunduğunu ifade eder.⁴¹ Evliya Çelebi'nin aktardığına göre 17. yüzyılda İzmir'de 82 adet büyük han bulunmaktaydı.⁴²

Ankara'dan yüküyle gelen tüccar kervanları İzmir'e vardığında kervan sahipleri ve tüccarlar hanlara gelip yüklerini boşalttıktan sonra hayvanlarını da hanın ahırında dinlendirirlerdi. Ayrıca getirilen sof ipliklerini denk bağlamak işiyle görevli kişiler vardı. Tüccarlar yükleri boşaltır, zamanı geldiğinde satışa çıkarılmak üzere sof ipliği bağlayıcılar tarafından hazır hale getirilirdi. Bu kişiler iplikleri denkleştirip uygun şekilde bağlamaktaydı. H. 1185 (1771) tarihli bir kayıttta İzmir'de sof ipliği denkleştiricilerinden Abdaloğlu Karabet ve Sâî oğlu Bedros adlı şahısların işlerine hile karıştırdığı gerekçesiyle görevden uzaklaştırılmaları ve yerlerine başka kimselerin getirilmesinden bahsedilmektedir.

Arzı bendeleridir ki Damgası Ankara mukaatası mülbakatından Medine-i İzmir'de vâki ve rişte-i sof mukaatası emini Muhammed Ağa ve rişte-i mezbûre tüccarından medine-i mezbûrede istîman ile mütemekkin Françe ve Felemenk ve İngiltere ve reyadan Mazbût Ala namlı kimesneler meclis-i şer'ê varub bizler Ankara tarafından rişte-i sof iştirâ ve İzmir'ê götürüb bâ-bend etdürüb ve denkler bağladub bey' edegelmışken bâ-bend eden Abdaloğlu Karabet ve Sâî oğlu Bedros nâm zimmiler bâ-bend eyledikleri rişte-i mezbûrede hîle ve bağladıkları denklerde dahî resp-i kadime muhâlefet ve muğâyir amel etmelerıyla kâr u kesblerine noksan ve mâl-ı miriyenin kesrine sebep ve illet olmalarıyla zîmmi mesfûran amel-i mersûmdan men'i ve yerlerine amel-i mezbûrede mâbir ve cümlelerin muhtarı olan Petro ve Açe Artin ve Külbancı oğlu Yoseb ve Benlioğlu diğer Yoseb zimmiler tâyin olunub yerlerine emr-i şerif itâ buyurulmak...⁴³

Belgeden anlaşıldığı üzere Fransa, İngiltere ve Felemenk ülkelerinden gelen müste'men tüccarlar Ankara'dan aldıkları sof ipliklerini İzmir'de denk haline getirdikten sonra Avrupa'ya ulaştırmaktaydı. Diğer yandan bu belge üzerinden hareket edecek olursak hile yaptıkları için meslekten uzaklaştırılanların ve onların yerine geçirilen şahısların gayrimüslim olması zimmilerin de sof işçiliği ve ticareti yaptıklarını göstermektedir. Zira 17. yüzyılda Ankara gayrimüslimlerinin de sof ticareti ve sofculuğa bağlı meslek kollarında çalıştıkları bilinmektedir.⁴⁴ Arşiv belgelerine göre Ankara ve çevresinde üretilen sof ipliği ve kumaşı Müslüman veya gayrimüslim tüccarlar tarafından satın alınarak hem Osmanlı ülkesinde hem de

⁴¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman) 9. Kitap- 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 107.

⁴² "82 adet kale gibi büyük hanları vardır. Meşhuru bunlardır ki yazılır: Malkoçzade Hanı, Kurşunlu Han, Çavuşzâde Hanı, Altıparmak Hanı, Tercüman Hanı, Beyler Hanı, Mehmed Efendi Hanı, Mısır Veziri Ebülhayr Kethüda İbrahim Paşa Hanı, Muhtesib Hanı, İmamzâde'nin gayet mamur 2 hanı, Bölükbaşı Hanı, Tavşanlı Hanı, Çukur Han, Hacı Hüseyin Hanı, Hacı Ömer Hanı, Fazlullah Ağa Hanı, Sulu Han ve Bostancı Hanı, meşhur hanlar bunlardır." Bkz: Evliya Çelebi, 9. Kitap-1. Cilt. s.106; Ayrıca İzmir hanları için bkz: Bozkurt Ersoy, "İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarîh-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32, Sayı 1-2, 1988.

⁴³ BOA, C.İKTS, 3-125, H. 27-Cemâziyelevvel-1185 (M. 7 Eylül 1771).

⁴⁴ Canan Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 112.

Avrupa'da alıcı bulmaktaydı. İplik ve kumaş tüccarları Ankara merkez ve kazalarından tedarik ettikleri sofaları doğrudan İzmir'e götürüp oradaki tüccarlara sattıkları gibi⁴⁵ bu ürünlerin İzmir üzerinden Avrupa'ya ihraç edilmesinde de rol almaktaydı. H. 1094 Safer (1683 Şubat) ayında sicillere yansıyan bir dava kaydı İzmir'in Avrupa ile ticaretindeki rolü açısından detaylı bilgiler içermektedir. Buna göre tüccar taifesinden olub Ankara'da sâkin Acı Aslan, Artun, Mihail, Minas, Kırkor, Kiregos, Safer, Acı Haçık, Tursun, Acı Mirzâ, Cennet oğlu Şahin, Murat, Çörekci? Murat adlı zimmiler vesâirleri ile Osman Çelebi, Kalecik'de sâkin Hasan ve Hacı Ali adlı kimselerin H.1093 (1682) Mart başından sene sonuna kadar Ankara'da damga mukataası emini olan Ahmed Ağa'dan davacı oldukları görülmektedir. Adı geçen tüccarlar İzmir'de ve Leh diyarında satmak üzere Ankara'dan Kalecik'den, İstanos'tan ve Ayaş'tan sof ve muhayyer almışlardı. Aldıkları ürünlerin vergisinin yarısını H.1092 (1681) senesi Mart başından sene sonuna değin damga ve mukaata emini olan Yusuf Ağa'ya teslim etmişlerdi. Damga emini ile aralarındaki anlaşma gereği verginin kalan yarısını ödemeyecekleri kararlaştırılmıştı. Ancak 1093 senesinde damga ve mukaata emini olan Ahmed Ağa verginin yarısını ödemedikleri gerekçesiyle tüccarlardan toplam iki yüz guruş almıştı. Tüccarlar tarafından açılan bu dava ara bulucu kişilerin müdahalesiyle sonuçlanmış, tüccarlara yüz guruş verilerek sulh olmaları sağlanmıştı.⁴⁶ Söz konusu belgede görüldüğü üzere İzmir'in klasik dönemde Ankara'nın gerek ülke içi ve gerekse Avrupa ile olan sof ticaretinde öne çıkan bir liman şehri olduğu, yerli ve yabancı tüccarların sıklıkla şehre gelip gittikleri anlaşılmaktadır.

17. yüzyılda Avrupa'ya ihraç edilen ürünler daha çok işlenmiş sof ve muhayyer olmuşken 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'lı tüccarların ipliğe ve ham tiftiğe yöneldikleri anlaşılmaktadır. Buna göre İzmir'den çeşitli Avrupa ülkelerine yapılan ticarete Ankara sofunun yerini Ankara ipliği yanı sıra ham tiftiğe bıraktığı aşağıdaki tabloda da görülmektedir.

⁴⁵ BOA, AŞS, 40, 15/77.

⁴⁶ BOA, AŞS: 63, 46/239.

Tablo 2: İzmir'den Fransa, Rodos, İngiltere, Venedik ve Felemenk ülkelerine yapılan Tiftik ipliği ihracı ve gemi sahiplerinin adları, menşeleri, tüccarların isimleri, menşeleri ile ihraç edilen ipliklerin kıymetleri.⁴⁷

Gemi Sahibi	Gittiği Ülke	Giden Tüccar	Ürün adı	Kantar	Kıyye	Kıymet	H. Tarih
Burya	Fransa	Kalas (Fransız)	Rişte-i Ankara	-	520	5.200	3 Şaban 1181
Matyo	Rodos	Konbo (Fransız)	Sarı tiftik	1.800	-	2.160	-
Matyo	Rodos	Karo (tacir)	Sarı tiftik	1.050	-	1.102	-
Matyo	Rodos	Karo (Tacir)	Siyah tiftik	300	-	495	-
Matyo	Rodos	Ferlandez	Sarı tiftik	1.950	-	2.047	-
Matyo	Rodos	Kanioglu Yani (tacir)	Siyah tiftik	650	-	2.722	-
Antonya	Venedik	Karo (Tacir)	Siyah tiftik	550	-	907	-
Antonya	Venedik	Karo (Tacir)	Sarı tiftik	2.000	-	2.100	-
Antonya	Venedik	... (tacir)	Rişte-i Ankara	-	580	5.800	-
Anson	İngiltere	Marcil (İngiliz)	Rişte-i Ankara	-	5000	50.000	11 Şaban 1181
Anson	İngiltere	Marcil (İngiliz)	Siyah tiftik	1.600	-	2.640	-
Keras	Felemenk	Markoz (Felemenk)	Rişte-i Ankara	-	1450	14.500	13 Şaban 1181
Keras	Felemenk	Markoz (Felemenk)	Siyah tiftik	750	-	1.237	-
Keras	Felemenk	Markoz (Felemenk)	Sarı tiftik	740	-	755	-
Keras	Felemenk	Karlo (Cenevizli)	Siyah tiftik	4.000	-	6.600	-
Keras	Felemenk	Martin zimmi	Rişte-i Ankara	-	830	10.790	-
Keras	Felemenk	Saffetoğlu Hakkı	Rişte-i Ankara	-	1480	19.240	-

⁴⁷ BOA: MAD.d, 21637, H.29.12.1181

Keras	Felemenk	Karo (tacir)	Siyah tiftik	1.850	-	3.052	-
Keras	Felemenk	Simon zimmi	Rişte-i Ankara	-	560	7.280	-
Keras	Felemenk	Ferlandez (tacir)	Siyah tiftik	8.180	-	13.447	-
Keras	Felemenk	Vandelib (Felemenk)	Rişte-i Ankara	-	1360	13.600	-
Keras	Felemenk	İpliğlü tacir	Rişte-i Ankara	-	1430	14.300	-
Keras	Felemenk	İpliğlü tacir	Siyah tiftik	300	-	495	-
Keras	Felemenk	Kalmon (Fransız)	Rişte-i Ankara	-	500	5.000	-
Keras	Felemenk	Konbo (Fransız)	Siyah tiftik	3.100	-	5.115	-
Keras	Felemenk	Masasani (tacir)	Rişte-i Ankara	-	2780	27.800	-
Keras	Felemenk	Avanis Masko	Rişte-i Ankara	-	265	2.650	-
Bodike	Fransa	Kalas (Fransız)	Rişte-i Ankara	-	530	5.300	15 Şaban 1181
Bodike	Fransa	Hao (Fransız)	Rişte-i Ankara	-	670	6.700	-
Bodike	Fransa	Hao (Fransız)	Sarı tiftik	900	-	945	-
Bodike	Fransa	Asani (Fransız)	Siyah tiftik	1.050	-	1.732	-

İzmir limanından Avrupa'ya ihraç edilen malların ağırlık, ücret bedeli, mal sahibi tüccarların isimleri ve gemi sahipleri ile gemilerin gidecekleri ülkelerin isimlerinin kaydedildiği müfredat defterinde yer alan bilgiler doğrultusunda bir tablo hazırlanmıştır. Buna göre İzmir'den Fransa'ya giden iki gemi olduğu tespit edilmiştir. H. 3 Şaban 1181 (25 Aralık 1767) tarihinde yola çıkacak olan geminin sahibi Burya adlı bir kişiydi. Burya'nın Fransa'ya ilk seferi 25 Aralık 1767 tarihinde olup Kalas adlı bir Fransız da yolcular arasındaydı. Memleketine Ankara ipliği götürülen tüccarın 520 kıyye ağırlığındaki ipliğinin kıymeti 5200 akçeydi. Bundan on iki gün sonra yine İzmir'den Fransa'ya giden bir diğer gemi Bodike adlı bir Fransız'a aitti. Bodike'nin gemisi 15 Şaban 1181 (6 Ocak 1768) tarihinde yola çıkacaktı ve gemisi ile Avrupa'ya iplik ve tiftik ihraç eden üç Fransız tüccar bulunmaktaydı. Bunlardan biri yine Kalas adlı Fransız olup bu defa Fransa'ya 530 kıyye ağırlığında 5300 kıymet değerinde Ankara ipliği götürmekteydi. Hao adlı Fransız tüccar ise memleketine hem Ankara ipliği hem de tiftik götürüyordu. Diğer Fransız tüccar ise Asani adında biriydi. O da 1050 kantar ağırlığında siyah tiftik almıştı.

3 Şaban 1181 tarihinde yola çıkan bir başka gemi ise Matyo adlı birine ait olup istikameti Rodos idi. Matyo'nun gemisinde Rodos'a tiftik taşıyan dört tüccar bulunmaktaydı. Konbo adlı Fransız'ın 1800 kantar sarı tiftik, Karo adlı tacirin 1050 kantar sarı ve 300 kantar siyah tiftik, Ferlandez adlı tacirin 1950 kantar sarı tiftik ve Yani adlı tacirin ise 650 kantar siyah tiftik yükü bulunmaktaydı.

Aynı tarihte yola çıkacak olan diğer gemi ise Venedik'e gidecekti. Antonya adlı birine ait olan gemi ile tiftik ve Ankara ipliği taşıyacak olan üç tüccardan biri yine Karo idi ve Venedik'e 550 kantar siyah, 2000 kantar sarı tiftik götürecekti. Diğer tacir ... ise 550 kantar siyah tiftik almıştı. Artun adındaki diğer tüccarın ise 580 kıyyelik Ankara ipliği yükü bulunmaktaydı.

11 Şaban 1181 (2 Ocak 1768) tarihinde yola çıkan tüccar gemilerinden biri Anson adlı birine aitti ve bu gemi İngiltere'ye gitmekteydi. Bu tarihte Anson'un gemisi ile İngiltere'ye Ankara ipliği ve tiftik götüren tek tüccar Marcil adlı bir İngilizdi. Marcil'in 5000 kıyye Ankara ipliği ve 1600 kantar siyah tiftiği vardı. Marcil'in Ankara ipliğinin değeri 50.000 akçeye tekabül etmekteydi.

Müfredat kayıtlarında tespit edilen ihraç ürünleri arasında tiftik ve Ankara ipliğinin en çok ihraç edildiği ülkenin Felemenk olduğu anlaşılmaktadır. 13 Şaban 1181 (4 Ocak 1768) tarihinde yola çıkacak Felemenk gemisinin sahibi Keras'tı. Bu tarihte Keras'ın gemisi ile Felemenk ülkesine Ankara ipliği veya tiftik ihraç eden on üç tüccar bulunmaktaydı. Bu tüccarlar, Markoz adlı Felemenk, Cenevizli Karlo, Martin zimmi, Saffetoğlu Hakkı, tacir Karo, Simon zimmi, tacir Ferlandez, Felemenkli Vandelib, İpliğlü tacir, Fransız Kalmon, Fransız Konbo, tacir Masasani ve Avanis Masko adlı tüccarlardı. Bu kişilerden Masasani adlı tacirin yükü Ankara ipliği idi ve 2780 kıyye olan mal 27.800 akçe ile en pahalı olanıydı. Saffetoğlu Hakkı'ya ait olan Ankara ipliği ise 1480 kıyye olup 19.240 kıymetindeydi. 1450 kıyye Ankara ipliği olan Markoz adlı tüccarın malının değeri siyah ve sarı tiftik dışında 14.500 akçe kıymetindeydi. 1360 kıyye Ankara ipliği olan Vandelib'in malının değeri ise 13.600 akçeydi. Vandelib'ten sonra 8180 kantarlık Ankara ipliği olan Ferlandez gelmekteydi ve malının değeri 13.447 akçeydi. Yine Felemenk ülkesine Ankara ipliği götüren Martin'in ise 830 kıyye olan malının değeri 10.790 akçeye tekabül etmekteydi. İpliğlü tacirin 1430 kıyyelik ipliği vardı ve fiyatı 14.300 akçeye denk geliyordu. İngiltere'ye ihraç edilen 50.000 akçelik ipliğin dışında en çok ve en kaliteli malların Felemenk ülkesine gittiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Ankara ipliğinin ham tiftikten daha pahalı olduğu görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde yükselişe geçen iki şehri Ankara ve İzmir İmparatorluğun uluslararası ticaretinde önemli roller üstlenmişlerdir. Bu anlamda Ankara'nın sof ve tiftiği ticari sebeplerle iki şehri birbirine bağlayan ve Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkeleri arasında gerçekleşen ticarete katkı sağlayan ürünler olarak öne çıkmıştır.

Ankara'nın sof ticaretinde Avrupa ülkelerine önceleri yalnızca işlenmiş kumaş ihraç edilirken 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kumaşla birlikte ham tiftik de götürölmeye başlanmıştır. 18. yüzyılda ise sof kumaşı saf dışı bırakılmış ve Avrupa'ya yalnızca iplik ticareti yapılmaya başlanmıştır. Bu süreçte sof ve ipliğin Avrupa'ya taşınması noktasında İzmir'in önemli bir pazar ve sevkiyat noktası görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Buna bağılı olarak Ankara'nın sof kumaşı ve tiftik ipliğı İzmir üzerinden Fransa, İngiltere, Venedik, Felemenk ve Rodos ülkelerine taşınmıştır. 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sof ve tiftik ticaretinin çoğunlukla gayrimüslimlerin elinde olduğı anlaşılmaktadır. Bu tüccarların bir kısmı Osmanlı tebaası olsa da çoğunlukla Avrupa ülkelerinden ticaret amacıyla gelen müstemenler olduğı görölmektedir. Sonuç olarak İzmir klasik dönemde Ankara'dan Avrupa'ya uzanan bu ticari ilişkiler ağıının sağlanmasında kayda değer bir geçiş kapısı olmasıyla İmparatorluğun uluslararası ticaretindeki önemini ortaya koymuştur.

Kaynaklar

a) Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Ankara

Ankara Şer'îye Sicilleri:

20, 23, 26, 27, 30, 31, 40, 42, 43, 54, 55, 56, 63, 65. no'lu defterler.

Cevdet Tasnifi:

C.İKTS, 3-125, H. 27-Cemâziyelevvel-1185 (M. 7 Eylül 1771).

Maliyeden Müdevver:

MAD.d, 21637, H.29.12.1181

b) Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ankara Keçisi Tiftik ve Sof, Ankara Kalkınma Ajansı, Haz. Nurten Gülbay, Ankara 2018.

Arıkan, Zeki. "Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları XXII*, İstanbul 2003.

Busbecq, O. G. (Tarihsiz), *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Kâtip Çelebi. *Cihannümâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür, A. Ş. Yayınları, İstanbul 2010.

Çetinkaya, Canan. (2020), "Ankara'da Gayrimüslim Tüccarlar ve Sof Ticareti (17. Yüzyıl)", *ANKARAD*, 1(1), ss. 97-117.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen). Ankara 1992, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Ergenç, Özer. *Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Ersoy, Bozkurt. "İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32, Sayı 1-2, 1988.

Eyice, Semavi. *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

Faroqhi, Suraiya. "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", c.41/sy.1-4, İktisat Fakültesi Mecmuası, 1982.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (Çev. Ayşe Berktaş), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Faroqhi, Suraiya. "Geç Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)", *Türkiye Tarihi 1603-1839*, Cilt III, Çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2016.

- Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, Çev. Ayşen Anadol- Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman) Cilt:2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman) 9. Kitap- 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Martal, Abdullah. “17. Yüzyılda İzmir: Bir Liman Şehri Olarak Yükselişi”, *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu V, (Piri Reis)*, Haziran 2013, ss. 83-90.
- Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarıh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Sami, Şemsettin. *Kâmusi Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- Simeon, Polonyalı. *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Kesit Yayınları, (Çev. Resul Boznel), İstanbul 2007.
- Taş, Hülya. “XVII. Yüzyılda Ankara”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarıh Ana Bilim Dalı*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Tavernier, Jean Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ülker, Necmi. “Batılı Gözlemcilerle göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları” *İzmir Şehri Tarıhi I*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.
- Ünal, Neslihan. “İzmir ve Selanik Liman Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarıh Anabilim Dalı Karşılaştırmalı Tarıh Programı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE ZEYTİN, ZEYTİNYAĞI VE ZEYTİNYAĞI SABUNU ÜRETİMİ VE TEMİNİ NOKTASINDA BİR EGE ŞEHİRİ İZMİR

Senem Karagöz*

Giriş

Sanayi inkişabına kadar toplumların başta gelen ekonomik faaliyetleri tarım ve hayvancılık olmuştur. Üretim klasik yöntemlerle ülkenin her yerinde toplumun neredeyse tamamı tarafından gerçekleştirilmektedir. Halk kendi ihtiyaçlarının yanı sıra devletin ihtiyacını karşılamakla da yükümlüdür. Merkezde bulunan devlet erbabı, askerler bu gruba dâhildir. Halk bu nedenle kendi ihtiyacından fazlasını da üretmek zorundadır. Bu dönemde gıda sevkiyatı genellikle devlet erbabının bulunduğu merkeze doğru yapılmaktadır. Bölgeler arası iklim ve coğrafi farklılıklardan kaynaklı tarımsal çeşitlilik artsa da bu dönemde daha ziyade yöresel üretim ve bun bağlı olarak halk bazında tek tip beslenmeyi ortaya çıkarmıştır. XVII. yüzyılla birlikte bilhassa dış ticaretin gelişmeye başlamış limanlara yabancı tüccar ve gemilerin daha sık gelir olmuştur. İzmir böyle bir dönemde tarımsal çeşitliliği, Osmanlı başkentine iâşe temini ve ticaretin gelişmeye başlamasıyla limanlarında yabancı gemilerin de bulunduğu bir şehirdir.

Tarımsal değeri belgelere üretilen ürünler bazında yansımış olsa da tarımsal çeşitliliği oldukça fazladır. Çalışmanın esas konusunu teşkil eden zeytinyağının yanı sıra incir, üzüm, armut, nar, bal gibi birçok ürün İstanbul'a gönderilen ürünler arasındadır. İzmir'in zeytin dağları, ovaları daha ziyade seyyahların notlarına yansımıştır.

Çalışmanın ana eksenini oluşturan zeytinyağı İstanbul'a gönderilen önemli ürünler arasındadır. Zeytinyağından elde edilen sabun İzmir'de ve İstanbul nazarında talep edilen bir üründür. XVII. yüzyılla birlikte yabancı gemilere de bu ürünlerin yüklendiği görülmektedir.

Çalışma hazırlanırken arşivden farklı fonlardaki kaynak ve belgelerden istifade edilmiştir. 8 mühimme defterinden 15 kayıt, 2 TS., MA.d. defteri ve 2 TS. MA.e. evrakı kullanılmıştır. İlk belge 1 Zilkade 924/ M. 4 Kasım 1518 tarihli TS.MA.e kataloğunda olup son belge 30 Receb 1075/ 16 Şubat 1665 tarihli belgedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı.

Seyahatnamelerde İzmir

İzmir konumu itibarıyla seyyahların, tüccarların uğradığı yerlerden biri olmuştur. Bunlardan biri olan Portekizli Simeon 1608 ve 1610 yıllarında iki defa şehre gelmiştir. Manisa üzerinden şehre giriş yapan Simeon şehri şöyle tanımlar: "... Manisa'dan hareket ederek yarım günde Aziz Nikolayas'un şehri olan İzmir'e vardık. Büyük bir liman şehri olan İzmir'de İstanbul, Venedik, Sakız ve diğer yerlere ait gemiler ve şehirde birçok Frenk ve Rum bulunuyordu. Burası da çok bereketli meyve ile dolu bir şehir olup dere ve tepeleri zeytin ve nar ağaçları ile dolu idi."¹

Bir başka gezgin Fransız Jean Thévenot 1655-1656 yıllarında çıktığı Doğu seferinde İzmir'e de uğramıştır. İzmir'in zeytincilik yönünü bilhassa vurgulayan seyyah "İzmir'in çevresinde toprak bilhassa zeytinciliğe elverişli verimli bir ovardır ve bu şehre güzellik veren bahçeler ile doludur. Her şey oraya bol bol gelir." betimlemeleri ile tasvir eder.²

İzmir hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir diğer seyyah aynı zamanda tüccar olan; 1632, 1638, 1657 ve 1664 yıllarında İzmir'e gelen Tavernier'dir. Tavernier, "İzmir ve çevresi o kadar verimli ki, insanın ihtiyacı olan her türlü meyve-sebze burada fazlasıyla yetişiyor ve özellikle şarap ve zeytinyağı olağanüstü güzel." sözleri ile zeytinyağına vurgu yapar. Limandan yabancı gemilere yüklenen ürünler arasında sabun olduğunu da eklemeyi unutmaz.³

Evliya Çelebi, şehirde yetmiş adet sabun imalathanesinin olduğunu belirtir.⁴

1696 yılında şehre gelen İngiliz konsolosu Raye; şehirde yaşanan olaylar sırasında on beş bin adet zeytin ağacının yanmasından bahseder.⁵ Sayının gerçeği ne kadar yansıttığı şüphe götürüyor ise de oldukça geniş bir alanda zeytin ağaçlarının bulunduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

İzmir'e yolu düşen daha birçok seyyah az ya da çok İzmir'in zeytin ağaçlarından bahsetmeden geçmez.⁶

¹ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, s. 6, 19, İstanbul 1964.

² Jean Thévenot, *1655-1656'da Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser, (Çev.: Nuray Yıldız), İstanbul 1978, s. 8.

³ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s. 21, 23.

⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi; Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, İstanbul Devlet Matbaası 1935, IX, s. 96.

⁵ Edhem Eldem, Daniel Gffmann, Bruce Masters, *Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, İstanbul 2000, s. 134.

⁶ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, İzmir 1998, s. 62, 15.

Halkın Geçimi

İzmir 16. yüzyılda küçük bir kasaba konumundadır ve bu dönemde daha ziyade İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerine erzak temin etmektedir.⁷ 17. yüzyıla gelindiğinde bir liman ve ticaret şehri olarak büyümeye başlamıştır.⁸ 1630-40'lara gelindiğinde önemli bir dış ticaret pazarı halini almıştır, yüzyıl sonunda Fransız tüccarlar burada bir ticaret kolonisi kurmuşlardır. Fransız tüccarlar buradan zeytinyağı alıp sabun yapımı için Marsilya'daki sabunhanelere göndermektedir. Bu dönemde köylülerden mal alındığı da bilinmektedir.⁹

İzmir büyük topraklara sahiptir ancak toprağı işleyecek yeterli nüfusu bulunmamaktadır. Bu nedenle adalardan işçiler getirilmektedir.¹⁰ Timurcılı, Denizliburnu, Çamlu gibi geniş zeytinlikleri olan köylerin yanı sıra hemen her köyde zeytin üretiliyordu. Köylüler bunları zeytin cenderelerinde yağ haline getirip pazarda satıyorlardı.¹¹ Sabun üretim atölyeleri, yağhaneler¹² bölgede etkin olarak faaliyet göstermektedir. Ayrıca tarımsal ve hayvansal üretim anlamında ağaçtan elde edilen palamut, pamuk, yün, keçi kılı, manda ve sığır derisi de bulunmaktadır. İzmir ve çevresinde yetişen haşhaş, bin göz otu da on yedinci yüzyılın ikinci yarısında ithal edilen ürünler arasında da yer almaktadır.¹³

1528-29 ve 1575-76 yılı kayıtlarında zeytin ağaçlarından 1500 akçe âşar alındığı görülmektedir.¹⁴ Zeytin ağaçlarından alınan vergiye dair 30 Receb 1075/ 16 Şubat 1665 tarihli belgede kişi başına alınan vergi görülmektedir. Tire ve Bayındır kadınlarına gönderilen yazıya göre Harikler ve Akçataş köyleri ve etrafındaki zeytin ağaçlarından kişi başı resm-i zeytûn adı altında 5 akçe vergi alınmaktadır. Kaza muhasiplerinden olan Mustafa bin Mahmut Bey mutasarrıf olarak, vergileri toplamakla görevli kişi ise

⁷ Neslihan Ünal, *İzmir ve Selanik Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013, s. 105.

⁸ H. İbrahim Alpaslan, "Osmanlı Dönemi İzmir'inde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2 (2012), İzmir 2013, s. 26.

⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çev.: Ayşe Berktaş), İstanbul 2010, s. 24, 83, 96,97.

¹⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çev.: Ayşe Berktaş), İstanbul 2010, s. 97.

¹¹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev.: Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul Ekim 1995, s. 11, 14.

¹² Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2002, 49.

¹³ Necmi Ülker, "1688 Depremi ve İzmir'in Harap Olması", XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s. 26.

¹⁴ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev.: Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul Ekim 1995, s. 12.

Musa Voyvoda'dır. Musa Voyvoda, kişilerin bahaneler uydurarak ya da inatlaşarak vergilerini vermediklerinden yakınmaktadır.¹⁵ XVII. yüzyıl ikinci yarısında 5 akçe zeytin vergisi alınmasının yanı sıra zeytinliklerin iltizam usulü ile işletildiği belgeye net bir şekilde yansımıştır.

Zeytin ağaçlarının iltizama verilmesi yanında görünen o ki zeytinyağı değirmenleri de iltizam sistemi ile işletilmektedir. İsa bin Musa uhdesinde olan zeytin değirmenleri gelirinin 1 Zilkade 924/ 4 Kasım 1518 ile başlayıp sene sonuna kadar olan bir yıllık gelirinin İsa bin Musa'ya verilmesidir. İsa bin Musa bunun karşılığında 1000 akçe ödemiştir. Bahsi geçen miktarı Mehmed Bey bin Enam'a teslim edecektir.¹⁶ Zeytin değirmenleri sayısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Lâkin zeytin değirmenleri mukataa olarak yönetilmesi bakımından önemlidir.

Valide Handan Sultan'ın İzmir, Tire ve Birgi kazalarında yer alan vakıf gelirlerini gösterir defterdir. Gurre Muharrem 1019'dan Gaye/ 26 Mart 1610 Rebiülahir 1021/ 29 Haziran 1612'ye kadar tutulmuş olan muhasebe defteridir. Darüssaade Ağası Mustafa Ağa ve Evkaf müfettişi Abdürrezzak'ın mührüyle tutulmuştur. Defterde zeytinin yanı sıra buğday, arpa, nohut, burçak gibi hububat, incir, badem, bostan vergileri de bulunmaktadır.

Zeytinyağı Üretimi ve İâşesi

İstanbul için İzmir ve bölgesi iâşe anlamında birçok gıdanın temin noktasıdır. Zeytinyağının yanı sıra bal, bal mumu, yağ ve kuru üzüm, badem sıklıkla talep edilen ürünlerdir. İstanbul'un ihtiyaç ürünleri belirlenen fiyat üzerinden alınıp kapanlara getirilirdi. Buradan da İstanbul'dan gönderilen görevliler vasıtasıyla gemilere yüklenir nakil işi başlatılırdı. Bu ürünlerin zamanında yeteri kadar tedarik edilememesi İstanbul için sorun teşkil etmektedir. Sık sık merkezden görevliler gönderilerek ürünlerin bir an önce tedarik edilmesi, ürünlerin alımında belirlenen fiyatlara uyulması tembih edilmektedir. Ürünlerin başka yerlere satılması çok yaşanan bir hadise olmalı ki yerel yönetici ve kapanlardaki çavuşlara bu durumun engellenmesi hususunda ikazlar yapılmaktadır.¹⁷ 27 Şevval sene 985/ 7 Ocak 1578 tarihli Bergama kadısına gönderilen yazı bu konuyla bölgeden alınan ürünlerle ilgilidir. Zeytin ve zeytinyağı bu ürünler arasındadır. Midilli kadısı olan Karaca Ahmet oğlu Mevlânâ Ali için yapılıyor olduğunun bildirilmesi, bu işin yapılırken ellerinde hüccet ve beratın olması halkı düşük fiyata ürün alınırken sessiz bırakmış görünmektedir. Ellerindeki bu belgelerin gerçek olup olmadığını araştırılması, kadının bu işteki rolünün incelenip

¹⁵ BOA, A.DVNSMHHM.d. 95, varak 30, sayfa 53, hükm 323.

¹⁶ BOA., TS.MA.e. 302-29, s. 1.

¹⁷ BOA, A.DVNSMHHM.d., 42, varak 102, sayfa 193, hükm 597, BOA., ADVNSMHHM.d. 71, varak 102, sayfa 198, hükm 380.

bildirilmesi emredilmektedir.¹⁸ İstanbul'un düşük fiyatla ürünlerini aldığını düşünen kişiler de başka alıcı bulma ve yüksek fiyattan satma girişimindedirler.¹⁹

Zeytinyağı saray mutfağından saray ahırındaki hayvanlara kadar farklı alanlarda kullanılmaktadır. Serahur'daki develer için gelmesi gereken zeytinyağı gelmeyince gönderilen yazıda Hass-ı Mirliva için zeytinyağı temini noktalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Hayvanların tedavisinde kullanılan zeytinyağı koşumların bakımı için de önemlidir. Bu konu ile ilgili İzmir'e merkezden görevli atanır. İzmir'e giden Mehmet Bey zeytinyağının bir an önce tedarikinin sağlanmasıyla yükümlüdür.²⁰

Saray mutfağı için İzmir önemli bir tedarik bölgesidir. Tarımsal zenginliği belgelere yansımıştır.²¹ İzmir kadısına 20 Şevval 1001/ 20 Temmuz 1593 tarihli gönderilen emr-i şerifte İstanbul'dan görevli olarak gönderilen Mustafa ve Murat çavuşlar nezaretine başkente gönderilmesi gereken zahirenin bir an önce gemilere yüklenmesi istenmektedir. Ürünler arasında zeytinyağını yanı sıra kızıl üzüm, kara üzüm, incir, badem, balmumu da bulunmaktadır. Bu ürünlerin başka bir yere satılmaması, gönderilmemesi bir an önce kapana getirilmesi emredilmektedir. Ürünler kapandan görevli çavuşlar aracılığı ile geçerli narh üzerinden alınıp gemilere yüklenip İstanbul'a ulaştırılması sağlanmalıdır.²²

İstanbul'un iâşesi için alınacak ürünlerin temini yanında nakli de önemlidir. Bunun için merkezden görevliler gönderilmektedir. 10 Rebiülevvel 1002/ 4 Aralık 1593 tarihli yazı görevlilerin ürünleri alı gemilere yüklenmesinin sağlanması yanında belirlenmiş fiyattan almakla da yükümlüdürler. Bunun için görevlendirilen Mustafa ve Murat Çavuş adlı iki kişi görevlendirilmiştir.²³ Ürünler arasında zeytinyağı ve kızıl üzüm, kara üzüm, incir, badem, balmumu da bulunmaktadır.

Merkezden gönderilen görevliler kadar yerel yöneticiler İstanbul iâşesi için ürünlerin temininde birebir sorumludurlar. 8 Rebiülahir 1005/ 29 Kasım 1596 tarihli tezkire kadılara gönderilen bir tezkiredir. Tezkire İzmir ve Karaburun kadıları ve mukataa müfettişine gönderilmiştir. Yusuf Ağa İstanbul için lazım olan zeytinyağını

¹⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d. 33, varak 99, sayfa 188, hükm 378.

¹⁹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev.: Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul Ekim 1995, s. 30-31.

²⁰ BOA, A.DVNSMHHM.d., 42, varak 102, sayfa 193, hükm 597.

²¹ “iki bin beş yüz kantar meviz-i sürh ve üç bin beş yüz kantar meviz-i siyah ve iki yüz kantar badam ve iki yüz elli kantar incir ve ikiyüz kantar zerdalu ve iki yüz kantar asel ve iki yüz elli kantar revgan-ı zeyt ve yüz elli kantar şem-i asel-i ala ve iki yüz kantar emrud-u huşk ve yüz elli kanar sabun ve iki yüz kantar meviz-i mısri ced ve yüz kut alagömeç ve yüz kutu incir ve kırk bin adede enar-ı şirin gelmek mutad-ı kadim olmağın bu sene-yi mübarekede dahi vech-i meşruh üzre cem ve tahsil olunmak” bkz. BOA, TS.MA.e 955-73, s.1.

²² BOA., ADVNSMHHM.d. 71, varak 102, sayfa 198, hükm 380.

²³ BOA, A.DVNSMHHM.d. 71, hükm 77, sayfa 146, hükm 290.

hasa arazilerden tedarik etmekle yükümlüdür. Satın alınan zeytinyağı mukataaları gelirlerinden ödenmektedir.²⁴

Zahire tedarikinde gayrimüslimler de pay sahibi olmuşlardır. İzmir’de özellikle Yahudiler İstanbul ile yapılan bu ticarete katılmışlardır. Bununla ilgili olarak Yahudi cemaatinden Karakaş Esmail veled-i İsak’ın vekilleri aracılığı ile işi yürüttükleri görülen belge 26 Safer 1006/ 8 Ekim 1597 tarihli dir. Konu ile ilgili ferman İzmir, Sakız ve bu bölgedeki iskelelerden tedarik edilen zeytinyağına dairdir. Salkiyan veled-i Urmaham ve Yakub veled-i Musa adlı vekillerden otuz bin akçe karşılığı zeytinyağının alınması bildirilmiştir.²⁵

XVII. yüzyılda saray mutfağının neredeyse bütün zeytinyağı ihtiyacının İzmir ve art bölgesinden sağlandığı anlaşılmaktadır.²⁶ 1609 yılı kayıtlarında Kılâr-ı Âmire için İzmir kazasından 40, Gördes’ten 100, Foça’dan 5 ve diğer kazalarla birlikte toplamda 200 kantar zeytinyağı, 200 kantar Urla sabunu temin edilmiştir.²⁷

3 Ramazan 1039/ 16 Nisan 1630 tarihli hüküm sureti İzmir bölgesinden İstanbul’a, başkent in ihtiyacının temini noktasındaki önemini ortaya koyması açısından önemlidir. İstanbul’a, Matbah-ı Amire ve Kılâr-ı Âmire için bilhassa Ramazan ayı olması dolayısıyla İzmir ve bağlı kadılkılardan istenilen ürünlerin tedarik edilip İzmir’deki en müsait iskeleden gönderilmesi istenmektedir. İzmir, Foça, Menemen, Manisa, Ayasluk, Marmara, Ilıca, Kızıllıhisar, Gördos, Kumlova ve yazılmayan diğer kadılar da dâhil olmak üzere istenen ürünlerin ellerine beratı olan Mehmet Ağa ve Elhac Hüseyin Beyler aracılığıyla toplanıp gönderilmesi istenmektedir. Ürünler arasında iki yüz elli kantar zeytinyağı, yüz elli kantar sabun bulunmaktadır. Bu ürünlerin mutâd-ı kadim üzere yani eskiden beri alına geldiği de hük m-i şerifte vurgulanmaktadır.²⁸

Sabun

İzmir zeytinyağı yanında önemli bir sabun üreticisidir. Özellikle Urla sabunu olarak adlandırılan sabun yöreye hasır ve kalitesinden dolayı talep edilmektedir.²⁹ Sabun üreticilerinin sabunlarını yapabilmesi için belirli zeytinlikler sabunhanelere tahsis edilmiştir. Bu zeytinlikler genellikle sabunhanenin etrafındaki zeytinliklerdir.

²⁴ BOA, TS.MA.d. 8873, sayfa 2.

²⁵ BOA, TS.MA.d. 8873, sayfa 1.

²⁶ Neslihan Ünal, *İzmir ve Selanik Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013, s. 106.

²⁷ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev.: Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul Ekim 1995, s. 29-30.

²⁸ BOA, TS.MA.e 955-73, s.1.

²⁹ BOA, A.DVNSMHM.d. 79, varak 124, hük m 595, BOA, A.DVNSMHM.d. 78, varak 337, hük m 1739.

Zeytinliklerin yağlarının başka birilerine satılması yasaktır. Sabunhane işletmecisi de zeytinyağını geçerli fiyat üzerinden almakla yükümlüdür.³⁰

Sabunların fiyatı hakkında belgelerde pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca 1525 yılında Urla sabununun 3 akçe olduğu bilinmektedir. Yüzyıl sonuna gelindiğinde 14,5 akçeye çıkmıştır.³¹

Sabun ile ilgili kayıtlar sabunların kalitesinin bozulmaya yüz tutması ve sabunhaneye teslim edilmesi gereken yağların getirilmeyişine dairdir. Sabunhane için gerekli zeytinyağı getirilmeyince sabun yapımı düşmekte, sabunhane işletmecileri zor duruma düşmektedirler. Bunlardan biri olan 984/1576 yılından bu yana mültezim olan Hacı Mehmet zeytinlikleri işleten bazı kişilerin yağları sabunhaneye getirmediğini İstanbul'a bizzat bildirir. Bu kişilerin zeytinyağını başka tüccarlara sattığını ifade eder. Bunun üzerine İzmir kadısı ve Mukataat Müfettişi Mevlana Hacı İlyas'a konu ile ilgili 23 Zilkade 987/ 11 Ocak 1580 tarihli emr-i şerif gönderilmiştir. Bahsi geçen zeytinyağının sabunhaneye getirilmesi, başka tüccarlara satılmaması, aksi durumda ise isimlerinin yazılıp bildirilmesi istenmektedir.³²

Evahir Safer sene 1002/ 24 Kasım 1593 Urla kazasındaki sabuncuların pis ve kirli dere sularıyla sabunların pişirildiği haberi Urla naibi Mevlana Ahmet'in İstanbul'a durumu anlatmasıyla ortaya çıkar. Aynı zamanda bu sabuncular daha fazla sabun elde etmek için sabun yapımı sırasında su oranını arttırmaktadırlar. Normalde on kantar zeytinyağından on beş-on altı kantar zeytinyağı sabunu elde edilmesi beklenirken fazla su eklemelerinden dolayı on kantar yağdan neredeyse otuz kantar sabun elde etmektedirler. Bunu engellemek için öncelikle yörede dürüstlüğü ve iyi sabun yapması ile tanınan Sabuncu Hacı Memi adlı kişi bir gözetmen olarak görevlendirilmiştir. Sabuncular sabun yapacakları zaman Hacı Memi'ye haber vereceklerdir. Hacı Memi de sabun yapımında yardımcı olacak ve herhangi bir sahteciliğin yaşanmasını engelleyecektir. Böylelikle sabunların zayi ve telef olmasının önüne geçilmesi sağlanacaktır.³³ 17.yüzyıl ilk çeyreği tamamlandığında artık İzmir'in sabunhaneleri yıkık ve viran görünür olmaya başlamıştı.³⁴ Bu dönemde yine 43 tane sabun imalathanesi bulunmaktadır.³⁵

Urla sabunu kalitesi itibarıyla 7 Recep 1018/ 6 Ekim 1609 tarihinde İzmir ve Urla kadınlarına gönderilen hükm-i şerife göre bölgede sabun yapan karhanelerde birkaç senedir iyi sabun yapılmadığı belirtilmektedir. Sabunlar cıvık (cıvık) ve sulu

³⁰ BOA, A.DVNSMHHM.d. 41, varak 187, s. 626, hükm 783.

³¹ Said Öztürk, "Osmanlı Devletinde Sabun Sanayi", Türkler, C. 10, Ankara 2002, s. 789.

³² BOA, A.DVNSMHHM.d. 41, varak 187, s. 626, hükm 783.

³³ BOA, A.DVNSMHHM.d. 71, varak 78, sayfa 148, hükm 296.

³⁴ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev.: Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul Ekim 1995, s. 66.

³⁵ Neslihan Ünal, *İzmir ve Selanik Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırılması (1650-1750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013, s. 115.

olmaktadır. Bu konuda ehil kişilere sabun yaptırılması, sabunların olageldiği kalitede üretilmesi emredilmektedir.³⁶ Sabunun kalitesinin düşürülmemesine dair bir diğer belge 4 Safer 1019/ 28 Nisan 1610 tarihlidir. Belgede Urla sabunundan özellikle bahsedilmekte, urla sabunu olarak nam saldığıının altı çizilmektedir. Sabunun yapım esnasında az pişirildiği ve olması gereken vezninden aşağıda olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle 4 Safer 1019/ 28 Nisan 1610 tarihinde İzmir kadısına emr-i şerif gönderilmiştir. Bu konuda gerekli önlemleri alması, sabun yapan kişiler buna devam ederse isimleri ve vergileriyle yazılıp gönderilmesi kadıya söylenmiştir.³⁷

Sabunhaneler için zeytinyağı tedariki yapanların yanında sabun işletmecileri de işlerinde usulsüzlük yapmaktadır. Bununla ilgili olarak Birgi kazasında naip olan Abdullah, Adıgözü köyünden olan Ahmet adlı sabun üreticisi hakkında İstanbul'a mektup göndermiştir. Mektubunda bu kişinin sabunhanesinde kötü kalitede sabun imal ettiğini ve bunu sattığını ifade etmektedir. Bu kişi aynı zamanda yolunu bulup aldığı sahte emirle İzmir, Tire ve başka yerlerden gelen sabun üreticilerinin sabunlarının Birgi'de yasaklanmasını sağlamıştır. Bu durum hem alıcıları hem satıcıları olumsuz etkilemektedir. Buna karşılık İstanbul'dan 28 Cemaziyelevvel 1040/ 2 Ocak 1631 tarihinde Birgi kadısına gönderilen emr-i şerifle Ahmet adlı kişinin yaptıklarının engellenmesi ve eskiden olduğu gibi başka yerlerden gelen sabunların da Birgi'de satılabileceğini bildirmektedir.³⁸ Burada kendi sabunhanesi olan ve nasıl yaptıysa sahte bir emirle Birgi'de tek üretici ve satıcı olmayı hedefleyen Ahmet güçlü biri olmalıdır. Yerel yönetimde tanıdıkları vasıtası ile mi bu sahte emri aldığı bilinmemekteyse de böyle bir işe girişmesi bir dayanağının olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Sonuç

İzmir, günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de önemli bir zeytin üretim merkezi olmuştur. Seyahatnamelere yansıyan tarımsal özellikleri içerisinde zeytin ağaçlarından, zeytinyağından bahsedilmeden geçilmez. XVII. yüzyılla birlikte limanın gelişmesi, yabancı tüccarların bölge ürünlerini gemilerine yükleyip gittikleri bir yer olması İzmir'in ticari değerini arttırmıştır. Bu tüccarlar giderken zeytinyağı ve sabunu da ülkelerine götürmüşlerdir.

İstanbul ve saray iâşesinde de İzmir önemli bir yerde olmuştur. Hem limanın olması hem de art bölgesinin tarımsal değeri bunda etkilidir. Yerel yönetim ve merkez iâşe sırasında koordineli olarak çalışmakta, yerel yönetim İstanbul'un ihtiyacını temin etmekle görevlidir. Sarayın zeytinyağı ihtiyacının temini noktasında İzmir üretici merkezlerden biri olmuştur. Dış ticaretin de gelişmesi ve yabancı tüccarların da devreye girmesi ile İstanbul'un narh politikasının halk ve yerel tüccarlar tarafından beğenilmemeye başlanmıştır. Ürününü narhtan daha yüksek fiyata satmak isteyen

³⁶ BOA, A.DVNSMHHM.d. 78, varak 337, hükm 1739.

³⁷ BOA, A.DVNSMHHM.d. 79, varak 124, hükm 595.

³⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d. 85, varak 68, sayfa 116, hükm 272.

kişiler sarayın gemilerini değil başka alıcılara yönelmişlerdir. Bu durum İstanbul tarafından takip edilmekte ve merkezden gönderilen görevliler vasıtasıyla İstanbul'un ihtiyacına öncelik verilmesi gerektiği sık vurgulanan emirler olmuştur. İşin takibatının yapılmasından yerel yöneticiler kadar merkezden gelen görevliler de sorumlu tutulmuştur.

İzmir'in zeytinciliği hususundaki en önemli üretimlerinden biri sabun olarak görünmektedir. Özellikle "Urta sabunu" olarak adlandırılan sabunu kalitesi ve üretimi ile meşhurdur. Sabunhaneler için zeytinlikler tahsis edilmiştir. Hem yerelde hem sarayın ihtiyacında talep edilen bir üründür. Kalitesinin korunması ve üretimin devam etmesi gözetilmeye çalışılmıştır.

İzmir'in bilhassa seyahatnamelerde geçen geniş zeytinliklerinin halkına zeytinyağı üretimi anlamında imkân sunmasının yanında kaliteli olduğu İstanbul tarafından tercih edilmesinden anlaşılmaktadır. Sarayın mutfağına giren bir üründür. Belgelerde üretimin boyutları tam olarak görülememektedir. İstanbul'un yanı sıra ticaretin gelişmeye başlaması ile yabancı ülkelere de gitmeye başlaması halkın ya da yerel tüccarların ürünü pazarlamada sorun yaşamadığını göstermektedir. Öyle ki devletin belirlemiş olduğu fiyatı beğenmeyenler bu noktada yasak da olsa farklı seçeneklere yönelmişlerdir.

Dış pazarın tamamen açık olmadığı bir dönemde kendi ihtiyacını karşılayan ve İstanbul iâşesinde ismi oldukça sık geçen İzmir zeytinyağı bu dönemde halkın tarımsal uğraş ve geçim kaynaklarındandır. Özellikle sabun için zeytinlikler tahsis edilmesi, sabununun nam salması halk tarafından itibar gören bir yerde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Halk zeytincilikle birebir iştigaldir. Devlet de üretimin devamlılığı ve standardı yönünde emirler uygulamaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- BOA, A.DVNSMHHM.d. 95, varak 30, sayfa 53, hükm 323.
- BOA, A.DVNSMHHM.d., 42, varak 102, sayfa 193, hükm 597.
- BOA., ADVNSMHHM.d. 71, varak 102, sayfa 198, hükm 380.
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 33, varak 99, sayfa 188, hükm 378.
- BOA, A.DVNSMHHM.d., 42, varak 102, sayfa 193, hükm 597.
- BOA., ADVNSMHHM.d. 71, varak 102, sayfa 198, hükm 380.
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 71, hükm 77, sayfa 146, hükm 290.
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 79, varak 124, hükm 595,
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 78, varak 337, hükm 1739.
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 41, varak 187, s. 626, hükm 783.
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 41, varak 187, s. 626, hükm 783.
- BOA, A.DVNSMHHM.d. 71, varak 78, sayfa 148, hükm 296.

- BOA, A.DVNSMHHM.d. 78, varak 337, hükm 1739.
BOA, A.DVNSMHHM.d. 79, varak 124, hükm 595.
BOA, A.DVNSMHHM.d. 85, varak 68, sayfa 116, hükm 272.
BOA., TS.MA.e. 302-29, s. 1.
BOA, TS.MA.d. 8873, sayfa 2.
BOA, TS.MA.d. 8873, sayfa 1.
BOA, TS.MA.e 955-73, s.1.

Araştırma Eserler

- Alpaslan, H. İbrahim, “Osmanlı Dönemi İzmir’inde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 21/2 (2012), İzmir 2013, s. 25-35.
- Andreasyan, Hrand D., *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964.
- Eldem, Edhem, Goffmann, Daniel, Masters, Bruce, *Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, İstanbul 2000.
- Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi; Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, İstanbul Devlet Matbaası 1935, IX.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2010, s. 24, 83, 96,97.
- Goffman, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul Ekim 1995.
- Öztürk, Said, “Osmanlı Devleti’nde Sabun Sanayi”, *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, s. 781-790.
- Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998.
- Thévenot, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser, (Çev. Nuray Yıldız), İstanbul 1978.
- Ülker, Necmi, “1688 Depremi ve İzmir’in Harap Olması”, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I, Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s. 26.
- Ünal, Neslihan, *İzmir ve Selanik Kentlerinin Gelişim Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi (1650-1750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013.
- Yılmaz, Fikret, Yetkin, Sabri, *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2002.

BEREKETLİ TOPRAKLARDA “ÜRETMEK” VE “PAYLAŞMAK”: İZMİR’DE ZEYTİN-ZEYTİNYAĞI ÜRETİMİ İLE TİCARETİ ÜZERİNE TARİHSEL BİR BAKIŞ (1923-1938)

Nurullah Kırkpınar*

“İzmir ve çevresindeki bereketli topraklar... Büyük çiftlik sahipleri, köylü, tüccar, hamal, deveci ya da altın ağacından zeytin toplayan işçiler... Bereketli toprakların zenginliğini sırtında taşıyan develer... Vagonlarından yağ damlayan trenler... Altın sarısı zeytinyağına doymak bilmez gözlerle bakan tüccarlar, ortaklar, simsarlar, ithalatçılar, ihracatçılar... Gelişen, büyüyen, değişen insanlar ve alışkanlıklar içinde, İzmir ve çevresinde zeytin, zeytinyağı...”¹

Giriş

Bilimsel adı “olea Europaea”, ya da “olea” olan ve Akdeniz iklim kuşağına özgü bir ağaç cinsinden üretilen Zeytin, umûmiyetle bu iklimin etki alanının yoğun olarak hissedildiği ülkelerde yetiştirilmektedir. Tarihsel olarak Akdeniz ülkelerinin kıyı şeridinde yetişen ve insanlığın en eski tarım ürünlerinden birisi olan zeytinin Fernand Braudel’e göre, Akdeniz havzasında yaygınlaşması, bitkilerin yer değiştirmesiyle ilgilidir. Ona göre zeytin, Mezopotamya’dan Akdeniz’e kaymış ve artık buranın malı olmuştur. Ege Adaları, Batı Anadolu, Akdeniz ve Suriye kıyıları zeytinin bol yetiştiği yerler olarak bilinmekteydi. Tarihin doğal seyri içerisinde bu bölgelerde Türklerin yönetimi altına giren ülkelerde alışkanlıklar pek değişmemiş, daha önce var olan üretim-tüketim ilişkilerinde de köklü bir değişiklik olmamıştı. Zeytinin olgunlaşmış halinden mekanik yöntemlerle elde edilen ve yeşilin farklı tonlarında rengi bulunan zeytinyağı ile birlikte bölgedeki insanlar temel beslenme ihtiyaçlarını giderecek gıda maddesini temin eder olmuşlardır².

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurullahkirkpinar@hotmail.com.

1 Cihan Özgün, “Dünyanın İştahını Kabartan İki Renk, Bir Kent: Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir”, *Zeytinin Akdeniz’deki Yolculuğu*, 2. Baskı, İzmir Akdeniz Akademisi Yay., İzmir, 2018, s. 48.

2 Nizamettin Turgay, *Zeytinyağı ve Elaiotekni*, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1938, s. 1.; Turgut Yazıcıoğlu, *Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, s. 21.

Tarihsel olarak Anadolu'da çok eski dönemlere giden zeytin ve zeytin ürünleri, Anadolu halkının tarihinde önemli bir yere sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Bu kapsamda geçmişin en eski zamanlarından itibaren barış ve bilgeliliğin sembolü olarak kabul edilen zeytin mahsulünün insanoğluna şüphesiz en önemli hediyesi ise zeytinyağıdır³. Tarihi kayıtların verdiği bilgilere göre, M.Ö. 4.000'li yıllarda Mezopotamya bölgesi kültürüne giren zeytin ağacının buradan Akdeniz Bölgesi'ne yayıldığı bilinen bir gelişmeydi. Ekonominin önemli bir faaliyet alanı olan zeytin ve zeytinyağına dair en eski bulgular, İzmir Urla'da (Klazomenai)⁴ yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya konulmuştu. Bu kazı esnasında M.Ö. 2.600 dönemine ait Klazomenai şehrinin zeytinyağı üretim alanıyla depoları tespit edilmişti. Bu bilgilerden yola çıkarak ilk zeytinyağı üretim teknolojisinin buradan dünyaya yayıldığı söylenebilir⁵. Dolayısıyla bu veriler Batı Anadolu'da, bilhassa da İzmir ve çevresinde zeytin yetiştirilmesinin tarihi tespit edilemeyecek kadar evvel başlanıldığı göstermektedir. Oldukça eski bir maziye sahip olan yemeklik ve yağlık zeytinler, insanoğlunun beslenmesinde önemli olduğu kadar zeytinden elde edilen yağ aydınlatmada ve Rum ateşi gibi bazı yakıcı silahların hazırlanmasında da yoğun olarak kullanılan araçların başında geldi⁶.

Zeytin doğanın şifalı gücünden biri olarak halk arasında, halk hekimliğinde sıkça başvurulan bir tarım ürünüydü. Aralıklı ateş gösteren hastalıklar, en akut durumlarda bile kininle kontrol altında tutuluyordu. Zeytinin şifa noktasında kullanıldığı etkili bir diğer yöntemse zeytin yapraklarını kaynatarak elde edilen özün yaklaşık yarım litre kalana kadar kaynatılan yaklaşık bir litre su içinde yaklaşık otuz gram zeytin yaprağı belirli bir değerde ateş düşürücü özelliğinden yararlanılmasıydı. Ayrıca küspesi gübre ve yakıt olarak kullanılmakta, kerestesi mobilyacılıkta değer taşımakta ve sığır yemi olarak yapraklarından yararlanılabilmekteydi. İnsanlık tarihi kadar eski ve bir o kadar da önemli bir mahsul olan zeytincilik, Antik Çağ'daki önemini XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu topraklarında kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı hayırseverlerin çok sayıda ve geniş zeytin bahçeleri tesis ederek bunları vakıflara bağışlamalarıyla bu bölgede devam etmişti. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Batı Anadolu'da zeytinciliğin önemli bir gelişme gösterdiğine şüphe yoktu. Bilhassa Midilli'den gelen Rumların, XVIII. yüzyıl ortalarında Ayvalık'ı (Kidonya) kurmaları Batı Anadolu zeytinciliğine yeni ufuklar açmıştı. Ayvalık'ı çevreleyen zeytinlikler sayesinde, burası kısa sürede büyük bir zeytinyağı ve sabun

³ Kerim Yund, "Barış Ağacı: Zeytin ve Dolayısıyla", *Türkiye Ziraat Mecmuası*, Sayı: 3, (Temmuz 1953), s. 140.

⁴ Yunanlar tarafından M.Ö 1200'de Batı Anadolu'da kurulan İonya'nın 12 kentinden biridir.

⁵ Bkz.: G. Bakır, "M.Ö. 6. Yüzyılda Klazomenai Zeytinyağı İşliği", *TMMOB Kimya Mübendisleri Odası Zeytinyağı ve Pirina Yağı Sempozyumu ve Sergisi*, (Bildiriler Kitabı/10-12 Kasım 2005), İzmir.

⁶ Hüseyin Avni, "İzmir'den Aydın'a", *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 4, Cilt: 9, Sayı: 86, (16 Temmuz 1943), ss. 11, 78-79.

üretim merkezi durumuna gelmişti⁷. Osmanlı topraklarında, XIX. yüzyılın ortalarında İzmir’in, hemen ardında bulunan bazı yerleşim yerlerinde yapılan resmi sayımlar hemen hemen bütün hanelerde en az bir zeytin ağacının olduğuna işaret etmekteydi. Bu da ev halkının kendi ihtiyacı olan sofralık zeytin ve zeytinyağını bu ağaçlardan karşıladığına yönelik bir ‘ipucu’ sayılabilirdi. İzmir’in hinterlandında bazı yerleşim yerlerinin incir, üzüm, pamuk, susam gibi ürünlerin ekilip dikilmesinde uzmanlaştığı gibi Bornova, Kemalpaşa, Bayındır, Ödemiş, Tire, Urla, Seferihisar ve Karaburun gibi bazı yerleşim yerlerinde ise zeytinciliğe diğer tarım ürünlerine nazaran biraz daha fazla önem verildiği, bu yörelerde tarımsal etkinlikler içinde zeytinciliğin ön sıralarda geldiği anlaşılmaktaydı⁸.

İzmir’in zengin zeytin alanlarının bulunduğu yerleşimlerden birisi olan Tire’de 4—7 kg. zeytinden ortalama, 1 kg. yağ elde edilmekteydi. XIX. yüzyılın sonlarında da Tire’nin zeytini İzmir’e gönderilmeye devam etmişti. Bu dönemde her kantar için altın akçe olarak, 6.5 kuruş masraf yapılmakta ve her kıyyesiye⁹ 25 paraya satılmaktaydı. 1890—1891 yıllarında Tire’de iki adet zeytinyağı fabrikası bulunmaktaydı. Buharla işletilmekte olan bu fabrikaların sahiplerinden biri, Hacı Ali Paşa ve diğeri de Flemenkli Hefter’di. 1908 yılındaysa fabrika sayısının altıya çıktığı tespit edilmektedir. Burada yıllık olarak, 25.000 kıyyeye yakın yağ çıkarıldığı bilinmekteydi. Ayrıca zeytin tarımına paralel olarak iki tane sabunhane bulunmakta ve burada üretilen zeytinyağlı sabunlar içeride ve dışarıda satılmaktaydı¹⁰.

İmparatorluk coğrafyası büyük bir alana yayıldığı için zeytinlikler de bu geniş toprakları işgal eden başlıca tarım ürünleri arasında yer alıyordu. Zeytin—zeytinyağında üretim ve tüketim ilişkilerinde tarihin derinliklerine giden bir mirası devralmış ve sürdürmüştü. Öyle ki Osmanlı egemenliğinde bulunan Batı Anadolu’da zeytincilik kültürü asırlardır varlığını devam ettirmişti. Bu sebeple XX. yüzyıl başlarında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasının hemen ardından zeytinciliğin geliştirilmesi için yönetim büyük bir çaba içine girdi. Cumhuriyet yönetimi, öncelikle 1927 yılında “*Zeytincilik Kanunu Layihası*” çıkararak, zeytinciliğe bir devlet politikası olarak sahip çıktı. Sözü edilen bu kanun ile zeytin dikimi teşvik edildi, zeytinciliğin geliştirilmesine ve kârlı bir uğraş alanı olmasını sağlamaya yönelik belirlemeler yapıldı. Bu belirlemelerle zeytinciliğin geliştirilmesi için çalışmalara başlandı. Bu doğrultuda bizzat Cumhuriyet’in kurucusu Atatürk, İtalya’dan getirilen zeytin fidanları ile belli başlı zeytin çeşitlerinden yeni bir koleksiyon bahçesi kurulması ve ticari niteliği bulunanların da belirlenmesini istedi. Böylece bir yandan yaşlı verimden düşmüş

⁷ Zeki Arıkan, “İstanbul’a Zeytinyağı Gönderilmesi”, *Zeytinin Akdeniz’deki Yolculuğu*, 2. Baskı, İzmir Akdeniz Akademisi Yay., İzmir, 2018, ss. 41-42.

⁸ Özgün, “Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir”, ss. 69-70.; Bkz.: Cihan Özgün, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak: İzmir ve Çevresinde Ticari Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir, 2014, ss. 211-212.

⁹ 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü.

¹⁰ Mehmet Başaran, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tire*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 2000, s. 163.

ağaçların bulunduğu bahçeler yeni koleksiyon bahçeleri sulama, gübreleme ve budama vb. bakım işlerinin düzenli olarak yapılmasıyla verimli hale getirilirken diğer yandan da İtalya'dan getirilen zeytincilik uzmanları, zeytincilik tarımında önde gelen yörelerdeki köylerde zeytin bakım kursları vermişlerdi. Atatürk'ün bu çabaları birçok yörede zeytinciliğe yönelik bir heyecan dalgası oluşturmuştu. Bu sayede zeytincilik, ciddi bir politika ile cazip ve kârlı bir yetiştiricilik alanı haline getirilecekti.

İzmir'in Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında Akdeniz'in en önemli ticaret limanlarında birisi olması, kentteki sosyal ve demografik yapının özellikleri, bu şehrin iktisat kongresi için seçilmesini ve yeni yönetimin ekonomi politikaları içindeki önemine işaret etmişti. 1922'deki İzmir yangınından sonra harabe olan kentte bir de mübadele yaşanmış, şehir neredeyse yeniden oluşturulmuştu. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte İzmir şehri de neredeyse yeniden kurulmuş, bununla birlikte ekonomisi ve ticaret aktörleri de yenilenmişti. Bununla beraber ülke ekonomisinde olduğu gibi İzmir ilinin de ekonomisinin temelini tarım ürünleri oluşturuyordu. İhraç ürünlerinin çoğunluğunu sanayi bitkileri ve madenlerin yanı sıra üzüm, zeytin—zeytinyağı ve incir ürünleri ihraç ürünlerinin başında yer alıyordu¹¹.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren değişen toprak ve emek kültürü, İzmir ve çevresinde üretim—tüketim ilişkilerinin yeniden yapılanmasını sağladı. İzmir ve çevresinde tarımsal üretim etkinliklerinin dünya ekonomisinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir duruma gelmesi ve ürünlerde belirgin bir şekilde standartlaşmaya gidilmesi gibi gelişmeler şehirde çiftçilik yapanları daha çok kâr elde edecekleri ürünleri yetiştirmeye sevk etti. Bu nedenle İzmir ve çevresindeki çalışkan çiftçiler, toprağın tarımsal etkinlikte ana sermaye olduğunu çok iyi bildiklerinden; hangi topraklarda ne tür tarımsal üretim yapacaklarına daha da dikkat etmeye başladılar. Bu çerçevede Bornova Ziraat Mektebi'nin destek, teşvik ve özverili çabalarıyla uyumlu ve bilimsel referansları baz alan bir üretim kültürü benimsendi. Böylece mektepte yapılan analizler sonucunda topraktan daha fazla yararlanma ve farklı ürünlerin yetiştirilmesi imkânını sağlayan başka rotasyon şekillerine kadar toprak kültürüyle, hızla değişen ticaret düzenine eklenmeye çalışıldı. Ayrıca değişen toprak kültürü ve ziraatın altyapısının modernleştirilmesi doğrultusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarımda makineleşme ile birlikte farklı bir boyut kazandı ve yer yer durağan ve düşük verimlilikteki tarımsal üretim yapısını iyileştirici etkiler gösterdi. Bu etkiler vasıtasıyla ihraç ürünleri sayesinde sermaye birikimi gerçekleşeceği için İzmir özelinde ziraata; bunun içerisinde ise büyük bir kâr getiren zeytin—zeytinyağı üretimi ile ticaretine büyük önem verildi ve zeytincilik seferberliği başlatıldı.

¹¹ Bülent Durgun, “Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi (1923-1938)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006, ss. 52-55.

I. İzmir’de Zeytinciliğe Dair Yasal Düzenlemeler ve Eğitimsel - Bilimsel Gelişmeler

Cumhuriyet’in ilanından sonra ziraat politikaları içinde zeytinciliğe gereken önem verilerek ürünün üretim-tüketim ve ticari bakımdan önü açıldı. Bu amaç doğrultusunda zeytin mahsulünün kaliteli olması, ağaçların daha verimli hale getirilmesi, yabancı zeytin ağaçlarının aşılması; İzmir gibi zeytin üretiminde önde gelen kentlerde birer “Seyyar Zeytin Bakım Teşkilâtı” oluşturulması kararlaştırıldı. Bu dönemde zeytincilik konusundaki gelişme politikası, daha ziyade yabancı deliceliklerin aşılmasına dönük bir kampanya yürütülmesi biçiminde oldu. İnceleme döneminde ülkede zeytin ıslâhı, yabancı deliceliklerin aşılması, mevcut zeytinliklerin bakım-budama-tımarı ve zeytinyağı üretimi olarak adlandırılacak zeytin seferberliğine yönelik yapılan çalışmaların en önemli bölgelerinden birisi İzmir ve ilçeleriydi. Cumhuriyet’in ilk yıllarında İzmir’de özellikle Bornova ve civarındaki birçok köyde terk edilmiş ve atıl durumda bulunan zeytinliklerden işlenmemiş durumda olanlar oldukça fazlaydı¹². Bu sebeple Atatürk döneminde zeytin ve zeytinyağının üretimiyle ticaretini artırmak amacıyla öncelikle kanuni düzenlemelere gidildi. İlk olarak 1924 yılı Temmuz ayında İzmir’de halka dağıtılması düşünülen zeytinlik alanları haricinde kalan zeytin alanlarının koruma altına alınması amacıyla mübadele ile gelen göçmenlere kiraya verilmesi kararlaştırıldı¹³. Daha sonra 1925 yılındaki bütçe kanunuyla birlikte ziraatla uğraşanların sahip olamadığı devletin bağ, bahçe, zeytinlik ve fındıklık gibi taşınmazlarıyla millî araziler, bedeli en fazla on yılda taksit halinde alınmak üzere artırılarak isteklilere satılmasına karar verildi¹⁴. Aynı dönem içerisinde İzmir’deki zeytin ağaçlarının bilimsel olarak ıslâhının sağlanması, İzmir ve çevresindeki toprak analizlerinin yapılması, yabancı zeytinliklerin aşılması ve yeni kurulan zeytin alanlarındaki fidelerin yetiştirilmesi için bilimsel uzmanlar vasıtasıyla halka fennî zeytincilik esaslarının öğretilmesi hakkında İzmir Milletvekili Kâmil Bey tarafından bir önerge verildi. Önergede Kâmil Bey, İzmir merkez ve ilçeleri başta olmak üzere bölgede bakımsız ve terk edilmiş durumda olan zeytinliklerin bakım, budama ve aşılama işleri hakkında zeytin üreticilerine pratik bilgiler sunulması ve böylece çiftçilerin bilinçlendirilmesi öneriliyordu. Önergeyle birlikte bölgeye gönderilecek zeytincilik uzmanları vasıtasıyla bir yandan halkın fennî zeytincilik konusunda bilinçlendirilmesi ve pratik kazanmaları sağlanacak, diğer

¹² Nurullah Kırkpınar, *İzmir Kent Tarihi Araştırmalarına Bir Katkı: Bornova Ziraat Mektebi (1922-1955)*, 1. Baskı, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 2020, ss. 154-155.

¹³ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Dosya No: 272-0-0-12, Yer No: 42-51-3, 02.07.1924.

¹⁴ *TBMM Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, Cilt: 3, 18.04.1925, s. 203.; *Resmî Gazete*, Sayı: 96, 23 Nisan 1925.; *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem: 3, Toplantı: 3, Cilt: 19, 17.05.1930, s. 69.; *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: Fevkalade, Cilt: 3, 14.07.1931, s. 177.; *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 1, Cilt: 9, 20.06.1932, s. 319.; *TBMM Zabut Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 2, Cilt: 15, 15.05.1933, s. 138.

yandan da yabancı zeytinliklerin aşılmasına paralel olarak birim alanda maksimum verim artışı gerçekleşecekti¹⁵.

Zeytincilik ile ilgili kanuni düzenlemelere 10 Haziran 1929'da kabul edilen 1528 sayılı “*Yabancı Ağaçların Aşılmasına Hakkındaki Kanun*”la devam edildi. Bu kanunun birinci maddesine göre, boş arazide belirli bir parça halinde bulunan yabancı ağaçların aşılması vilâyetlerin müsaadesine; devlet ormanlarındaki yabancı zeytinlerin aşılması ise İktisat Vekâleti uhdesine bırakıldı. Kanunun 26. maddesi uyarınca aşılana ağaçlar zeytin ise zeytinlik içinde tâsirhane (yağhane) tesis etmek hükümetin iznine tabi tutuldu. Ayrıca işletmeye açılan tâsirhane faaliyette bulunamaz hükmü düşürüldü¹⁶. Bu dönemde zeytinyağı tüketiminin artırılması için bazı kararnameler de yürürlüğe konuldu. Hastaneler yönetmeliği uyarınca nöbetçi memur, hizmetli ve hastaların günlük yemek çizelgelerinde belirtilen sadeyağ yerine zeytinyağı; et yerine zeytinyağlı balık ve yemeklerin tüketilmesine, 24 Temmuz 1930 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında izin verildi¹⁷. 1931 yılına gelindiğinde İzmir ve çevresinde terk edilmiş bağ ve zeytinliklerin imar edenlere satılmasına yönelik yasal düzenlemelere de gidilmişti. Bu dönemde İcra Vekilleri Heyeti'nin aldığı karara müteakip olarak Çeşme, Urla ve Kemalpaşa ilçelerinde bulunan mübadillere bir kısım bağ veya zeytinliklerin bedeli mukabilinde Ziraat Vekâleti tarafından belirlenen esaslar dâhilinde satılması kararlaştırıldı¹⁸. Ayrıca vakıf zeytinliklerinin açık artırma, idare ve ihalesiyle ilgili ek halde düzenlenen yönetmelik, Bakanlar Kurulu'nun 21 Kasım 1932 tarihli toplantısında yürürlüğe girdi¹⁹. 1932 tarihli ilgili yasa Edremit, İzmir ve Aydın civarındaki şahıs malı olan zeytin bahçeleri içerisinde vakıflara ait bulunan zeytinlerin imar, bakım ve muhafazası mümkün olmadığı ve istifade edilemediği için bunların pazarlıkla satılmasına olanak sağladı²⁰.

Tüketimle ilgili yasal düzenlemelerin yanı sıra zeytin üretimini verimli hale getirmek için kanun tasarıları da hazırlandı. Zeytinciliğin ıslâh ve gelişimi konusunda alınacak tedbirlerin kısa bir süre içerisinde uygulanmasını sağlayarak verimli zeytinliklerde bakımı zorunlu kılacak ve mevcut üretim şekillerindeki kayıtsızlıkları ve teknik eksikleri ortadan kaldıracak çalışmaları disipline edecek mevzuatı tesis etmek amacıyla hazırlanan “*Zeytincilik Kanun Tasarısı*” TBMM'ye sevk edildi²¹. Tarım Bakanlığı'nca hazırlanan ve Bakanlar Kurulu'nca 7 Mayıs 1937 tarihinde TBMM'ye

¹⁵ BCA, Dosya No: 30-10-00-0, Yer No: 7-42-25, 04.04.1925.

¹⁶ TBMM Kanunlar Dergisi, Dönem: 3, Cilt: 7, 10.06.1929, ss. 974-976.; Resmi Gazete, Sayı: 1217, 16 Haziran 1929.

¹⁷ BCA, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 13-52-12, 24.07.1930.

¹⁸ BCA, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 23-69-15, 04.10.1931.

¹⁹ BCA, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 32-71-20, 21.11.1932.

²⁰ BCA, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 30-54-10, 19.07.1932.

²¹ Zeytincilik, Ziraat, İstibsal ve İbracat Vaziyeti, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yay., Seri: A, Takım: 27, Ankara, 1938, s. 15.; Bkz.: Kemal Çeçen, Zeytin Ağacı ve Budanması, Akın Matbaacılık, Ankara, 1953, s. 1-120.

arzu kararlaştırılan “*Mahsuldar ve Yabanî Zeytin Ağaçlarının Aşılınması ve Zeytin Mahsullerinin İyileştirilmesi Hakkında Kanun Tasarısı*”²² gerekçesiyle birlikte şöyle takdim edilmişti: Mevcut istatistiklere göre, Türkiye’de 26 milyon mahsuldar zeytin ağacı ve 54 milyon kadar da yabanî zeytinlik sahası bulunmaktaydı. Mahsuldar zeytinliklerden yılda ortalama alınan 230.000 ton zeytinin 210.000 tonundan, tutarı 10 milyon lirayı bulan 24.000 ton zeytinyağı çıkarılmaktaydı. Kalan 20 ton da salamura sofraya zeytinini imaline tahsis edilmekteydi. Mevcut zeytinliklerden elde edilen zeytin ve zeytinyağı, kalite ve miktar itibarıyla diğer üretici ülkelerden daha düşüktü. Bu durumun temel nedeni zeytinliklerin bakım, budama ve tımar işlerinin gereği gibi yapılamaması ve yağ üreten tesis ve fabrikaların ilkel bir halde kalmasından kaynaklıydı. Türkiye’nin önemli ihraç malları arasında bulunan zeytinin iyi bir seviyeye gelmesi, önce ziraat ve sanayinin iyileştirilmesine bağlıydı. Bunun için de zeytinliklerin verim kapasitelerini yükseltecek modern ve denetime tabi tutulan bir ziraat yönteminin benimsenmesi gerekmektedir. Ayrıca üreticinin sermaye yetersizliğiyle ziraat alet ve araç eksikliğini gidermek amacıyla zeytinliklerin bakım işlerinde kullanılmak ve ürün satışı sonunda ödenmek üzere Ziraat Bankası tarafından kısa vadeli borç verilmesi lüzumlu görülmekteydi. Halen mevcut 54 milyon civarındaki yabanî zeytin ağacından da gereği gibi yararlanılamamaktaydı. Hâlbuki bunlar da aşılanarak verimli hale getirildikleri takdirde zeytin geliri büyük ölçüde artacaktı. Bunun gerçekleştirilmesi, yabanî zeytinlerin aşılanmak suretiyle isteyenlere verilmesine bağlıydı. Bu durum zeytinlerin ülke ekonomisine katkıda bulunması ve çiftçinin topraklandırılması bakımından da önemliydi. Bu itibarla yabanî zeytinlik alanlarının parça parça orman mefhumu dışında bırakılarak bunların açma, aşılama ve bakım çalışmalarının zeytin bakım teşkilâtı aracılığıyla yapılması uygun görülmüştü²³.

Ayrıca yabanî zeytinliklerin yer aldığı topraklar farklı tarıma elverişli olmadığı gibi aşılanan yabanî zeytinlerin çevresinden ürün elde edilinceye kadar yapılacak ara tarımla bir kısım masrafların çıkarılması imkânı da yoktu. Bir yabanî zeytinliğin verimli hale getirilmesinde ağacın açma, toprak tesviyesi, hafriyat temizleme ve aşılama masraflarının 150 kuruşa çıkması, Ziraat Bankası tarafından uzun vadeli kredi teminini zorunlu hale getirmişti. Yayınlanacak yönerge kapsamında zeytinliklerin bakım işlerini yapmayan, aşılamak için aldıkları yabanî zeytin alanlardaki görevini yerine getirmeyen, bu alanlara başıboş hayvanları sokup gerekli tedbirleri almayan şahıslarla birlikte zeytinyağı tesis ve fabrika sahipleri hakkında da cezaî hükümler konulması zaruri kılındı. Zeytinliklerde uygulanacak bu tedbirler sayesinde zeytinyağı hâsılatı ve geliri de kısa sürede bir kat fazlasına ulaşmış olacaktı. Bu kanun mevcut zeytinliklerin verimini artırmasının yanı sıra yeni zeytinlikler de meydana getirecek, mevcut zeytinyağı tesis ve fabrikalarının teknik ve rasyonel bir halde çalışmalarını

²² *BCA*, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 74-38-10, 07.05.1937.

²³ “Mahsuldar ve Yabanî Zeytin Ağaçlarının Aşılınması ve Zeytin Mahsullerinin İyileştirilmesi Hakkındaki Kanun Layihası ve Ziraat, İktisat ve Adliye Encümenleri Mazbataları”, *TBMM Tutanak Dergisi*, 10.05.1937, s. 1.; “Zeytin Bakım Teşkilâtı”, *Anadolu*, 16 Kânunusani 1937, s. 2.; Bkz.: Çeçen, *Yabanî Zeytin ve Aşısı İşleri*, ss. 4-10.

temin edecekti. Bu durum üretilecek yağların kalite ve değer farklarıyla birlikte geliri 10 milyon liradan 29 milyon liraya ulaştıracaktı. Bunun 10 milyon lirası ziraattaki verimliliğin artması, 9 milyon lirası da yağ sanayisinin iyileştirilmesiyle elde edilecekti. Kısaca bu 19 milyon liralık fark, ziraattaki rasyonalizasyon ile sanayideki teknik iyileştirmeden kaynaklanan yeni bir gelir olarak üretime ilave edilecekti²⁴.

Tablo 1: 1923 - 1933 Yıllarında Zeytincilik Çalışmaları²⁵

Yıl	Ormandan Çıkarılıp İmar Edilen Zeytin Ağacı Sayısı	Yıl	Aşılana n Zeytin Miktarı
1923	10.000	1923	10.000
1925	15.000	1924	10.000
1926	-	1925	10.000
1927	-	1926	5.000
1928	55.000	1927	2.000
1929	60.000	1928	3.000
1930	-	1929	5.000
1931	-	1930	5.000
1932	75.000	1931	5.000
1933	-	1932	-

Zeytinciliğe dair bu kanunsal düzenlemelerle zeytin dikimi teşvik edilmiş, zeytinciliğin geliştirilmesine ve kârlı bir uğraş alanı olmasını sağlamaya yönelik belirlenmeler yapılmıştı. Bu belirlenmelerle zeytinciliğin gelişmesi için çalışmalara başlandı. Daha sonra da zeytinciliğin kalkınması ve üretimin yükseltilmesi için alınması gereken önlemler şu şekilde belirlendi²⁶:

²⁴ “Mahsuldar ve Yabanî Zeytin Ağaçlarının Aşılana nması ve Zeytin Mahsullerinin İyileştirilmesi Hakkında Kanun Tasarısı” Atatürk Dönemi’nden kısa bir süre sonra 26 Ocak 1939 tarih ve 3573 sayılı “Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkındaki Kanun”la yasallaşmıştır. Bu kanunun ayrıntıları için Bkz.: *TBMM Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, Cilt: 19, 26.01.1939, ss. 149-151; *Resmî Gazete*, Sayı: 4126, 7 Şubat 1939.; *TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı*, 50 Yılda Türk Sanayii, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 87.

²⁵ Bilgin Çelik, “Cumhuriyet Döneminde Aydın’ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı (1923–1950)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1996, s. 68.

²⁶ Aslan Tufan Yazman, “Zeytinciliğimizi İnkışaf Ettirmeliyiz”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 9, Cilt: 9, Sayı: 206, (20 Ağustos 1948), s. 1.; Remzi, “Zeytinciliğimizi Islâh Etmek Lazımdır”, *Akşam*, 31 Mayıs 1932, s. 6.

1. Zeytin ağacı sayısını artırmak için yabancı zeytinlerin aşılınması yolunda seferberliğinin başlatılması,
2. Zeytin kalitesinin yükseltilmesi için bir araştırma enstitüsünün kurulması,
3. Tasirhanelerin (yağhane) modernleştirilerek sayılarının artırılması.

İlgili karar çıkarılana değin Türkiye’de zeytinciliğin kalkınması için zeytin ağaçlarının bakımına önem verilerek Bursa-Kocaeli, İzmir-Aydın, Antalya-İçel, Balıkesir, Çanakkale ve Muğla gibi altı bölgede zeytin bakım fen memurlarının görev yaptığı birer Mıntika Zeytincilik Mütahassıslığı kurulmasına rağmen, işlevi sınırlı kalmış, zeytincilikle ilgili bir İstasyona zaruri olarak ihtiyaç duyulmuştu²⁷. Bu bakımdan özellikle İzmir’in Türkiye zeytincilik alanında önemli bir yer işgal etmiş olması; İzmir ve civarındaki zeytin çeşitlerinin nelerden ibaret olduğu sorusunu gündeme getirmişti. Bu noktada 1930’lu yıllarda teşkilâtlı dönem olarak adlandırılan süreçte zeytincilikte büyük gelişmeler sağlandı ve yeni bir safhaya geçildi. Zeytin ve zeytinyağı tüketiminin üretimin artışına doğrudan bağlı olması, yabancı uzmanların ülkeye davet edilmesinin önünü açmıştı. Zeytin ağaçlarından daha fazla mahsul alabilmek için üreticilere uygulamalı bilgi vermek amacıyla 150 lira ücret ve iki yıl süreyle İtalya’dan Signor Nello Pentiti’nin uzman olarak davet ve istihdamı, Bakanlar Kurulunun 4 Ekim 1931 tarihli toplantısında kabul edildi²⁸. Daha sonra yeni dönemde zeytin fidanı üretecek, teknolojik yenilikleri takip edecek ve araştırma yapacak bir kuruma duyulan ihtiyaç üzerine 1937 yılında Bornova Zeytincilik İstasyonu kuruldu. İstasyon gerek yerel ölçekte gerekse ülke zeytinciliğindeki gelişmelerde önemli görevler üstlendi. Zaman içerisinde çeşitli yapısal değişiklikler geçiren kuruluş, 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren araştırma faaliyetlerinin ağırlık kazandığı bir konuma ulaştı. İstasyon, zeytincilik sektöründeki tek resmi bilimsel konu kuruluşu olarak, günümüze kadar ülke zeytinciliğinin her konuda karşılaştığı sorunlara çözümler üreten, ülkesel ve uluslararası düzeyde çok sayıda önemli projeyi gerçekleştiren bir kurum olarak varlık gösterdi.

İzmir (Bornova) Zeytincilik Araştırma İstasyonu, aynı karakter ve kalitede farklı bölge zeytinleri üzerinde aşılama, yabancı zeytinlerin aşılama usulleri, ıslâh ve seleksiyonla denemeler yapacak ve çeşitli zeytin türlerinin tetkiklerini yaparak onları zeytin üreticilerinin hizmetine sunacaktı. Türkiye’nin zeytincilik davasında önemli bir konuyu teşkil eden İstasyonun görevi; Türkiye’nin zeytin çeşitleri, yabancı zeytin ıslâh ve aşısı, zeytin çeşitlerinin hususiyetleri, birbirlerine karşı durumları, mahsul tutma ve bölgeye intibakı üzerine araştırmalar yapmak ve bu bilimsel çalışmalarını çiftçi ve köylülerin hizmetine sunarak iyi evsafta zeytin üretimini yaygınlaştırmaktı²⁹. Bu amaçla çalışmalarına başlayan Bornova Zeytincilik İstasyonu, evvelâ İzmir ve muhitini tetkik ederek mevcut çeşitler üzerinde birtakım aş ve deneme çalışmaları

²⁷ *Aynı Tarihi*, Sayı No: 192, (Kasım 1949), s. 9.

²⁸ *BCA*, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 23-68-17, 04.10.1931.

²⁹ Mustafa Gürsel, “İzmir Zeytin Çeşitleri”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 26, Sayı: 107, (Ocak 1949), s. 166.; Çeçen, *Yabancı Zeytin ve Aşılı İşleri*, ss. 6-10.

yaptı. İstasyon kurulduğu dönemde İzmir vilâyeti içinde zeytin ağaçlarının kapladığı alan 47.922 hektardı. Kurum tarafından yapılan çalışmalarla her geçen gün genişleyen bu saha, İzmir kentinin en önemli servet kaynaklarında birisini teşkil etmekteydi. Zeytincilik İstasyonu ile birlikte bir yandan zeytin ıslâhı, aş ve seleksiyonuna dair çalışmalar yürütülebilmesi mümkün kılınırken, diğer yandan da bu fennî zeytincilik esaslarının çiftçi ve köylünün hizmetine sunulması sağlandı. Bu noktada İtalya'dan getirilen 500 adet zeytin fidanı ile İstasyon bünyesinde bir zeytin koleksiyon bahçesi tesis edildi ve bunların bölge iklim yapısına intibak süreci etüt altına alındı. Ayrıca dikimi yapılan 300.000 adet delice zeytinleri arasında yer alan 6.000 tanesi aşılandı ve çekirdekten elde edilen 30.000 fidan aşılamaaya tabi tutuldu³⁰.

İstasyonun bir diğer görevi, bölge üreticilerine çeşitli kurs ve konferanslar yoluyla eğitim sunmak ve yayın yapmak, ülke genelinde uygulamalı araştırmalar yaparak sertifikalı fidan üretimi yapmak ve bunları tanıtmak; ayrıca isteyen özel ve resmî kurumlar ile üreticilere damızlık materyali temin etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda Bornova Zeytincilik İstasyonu, köylü ve üreticilere iyi yetiştirilmiş zeytin fidanı temin etmek ve damızlık fidan dağıtmayı kendisine ilke edinmişti. Başlangıçta 150 dekarlık bir arazi üzerinde çalışmalara başlayan kurum, daha sonra 1940 yılına kadar yapılan istimlâk sonucunda 192 dekarlık bir alan üzerinde çalışmalarını sürdürdü. Bornova Zeytincilik İstasyonu'nun ilk müdürü Nadir Uysal'dı³¹. İlk çalışmalarına 1937 yılında Kâzım (Dirik) Paşa Çiftliği'nin bağ kulübesinde başlayan kurum³², İzmir merkeze 8 km, Bornova'ya 3 km. mesafede, İzmir-Bornova asfaltı üzerinde 150 dekarlık bir alanı kaplamaktaydı. Kurum arazileri Sadrazam Kâmil Paşa'dan İzmir Valisi Kâzım Dirik'e intikal etmişti. Enstitü arazisi zeytin fidanı yetiştirmek üzere Kâzım Dirik'ten 1937 yılında satın alınmış ve fidanlılığı kurma işi İzmir Bölge Zeytincilik Uzmanı olan Ferruh Barlas'a verilmişti. Daha sonra da fidanlılığı genişletmek üzere bazı şahısları bahçeleri de istimlâk edilerek İstasyon arazilerine ilave edildi. Türkiye'de ilk kez çekirdekten zeytin fidanı yetiştirilmesi görevini üzerine alan İstasyon, öncelikle arazilerinin ıslâhına başlamış; ardından da kuruluşunun 4. yılında yetiştirdiği zeytin fidanlarını bölge üreticilerine dağıtmaya

³⁰ *Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye*, 1. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Cilt: V, (Yay. Haz. İzzet Öztoprak-Cafer Güler-Murat Karataş-Güneş Şahin), Ankara, 2014, s. 2483.; Bkz.: "Türkiye'de Zeytinciliğin İnkişafına Doğru Faaliyet", *Anadolu*, 13 Mayıs 1938, s. 9.; "İzmir'de Zeytincilik Çabuk İlerliyor", *Akşam*, 15 Temmuz 1938, s. 6.

³¹ Mevlüt Baysal, "Ziraat Müesseselerimizi Tanıyalım: İzmir-Bornova Zeytincilik İstasyonu", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Sayı: 26, (16 Ekim 1944), ss. 36-38.; Bkz.: Nadir Uysal, "Cumhuriyetin Yirminci Yıl Dönümünde İzmir Zeytincilik İstasyonunun Durumu", *Ziraat Dergisi*, Yıl: IV, Cilt: 4, Sayı: 44-45, (Eylül-Ekim 1943), s. 42.

³² "Türkiye Zeytinciliğinin Beyni", *Çiftlik*, Yıl: 9, Sayı: 104, (Aralık 1968), s. 26.

başlamıştı. Bu arada Ferruh Barlas da 1 yıl çalıştıktan sonra görevine dönmüş ve İstasyon müdürlüğüne Nadir Uysal tayin edilmişti³³.

Bölgede görev yapan ziraat müfettişleri, müdürleri veya ziraata ilişkin bürokrasideki resmi görevlilerin zeytinliklerin aşılınması, bakımı, yabancı zeytinlik alanlarının tespiti ve parselajı ile fennî zeytincilik hakkındaki yeni tekniklerin uygulanabilmesini sağlayan çabaları da büyüktü. Ferruh Barlas, Nadir Uysal, Abidin Ege, Nazım Kılıç, Şemsi Çelebi, Hilmi Tevfik Omay ve Refet Öncel gibi birçok yetkili isim, İzmir ve çevresinin tarımsal etkinliklerinin modernleşmesine; bilhassa fennî zeytinciliğin geliştirilmesine ilişkin dikkate değer çalışmalar yaptı. Ayrıca gerek İstasyon gerekse Bornova Ziraat Mektebi tarafından il genelinde özellikle zeytin-zeytinyağı üretimi ile ticareti başta olmak üzere uluslararası piyasanın taleplerine cevap verebilecek dereceye gelmesi için belli başlı ürünlerin yetiştirilmesinde üstün gayretleri görülen çiftçiler teşvik edici etkinlerle devlet tarafından verilen madalyalarla ödüllendirildi.

Zeytincilik İstasyonu ise önce zeytin delice çekirdeğini kumda katlamaya koyup biber ve patlıcan fidelerinde olduğu gibi yastıklarda zeytin fidesi yetiştirmeye çalıştı. Daha sonra bu delice fidelerini aynı yıl içerisinde kaldırıp tavalara sıkça dikerek ve sulayarak çıkan otları temizledikten sonra her bir tavada yer alan 800-1000 adet damızlık zeytin fidanı üretmeye başladı. Zeytin fidanları ortalama 25 kuruştan satılıyordu. Ambalajlama masrafları için de ayrıca 10 kuruş alınıyordu³⁴. Nitekim kuruluşundan itibaren zeytin ıslâhı ve seleksiyonla yetiştirilmesi üzerinde çalışan kurum, 1960'lı yıllara kadar 500.000'den fazla aşılı fidan dağıtımını yapmıştı. Batı Anadolu'da yer alan ve birçok bölgede yetiştirilen zeytinliklerin büyük bir çoğunluğu bu müessese tarafından dağıtılan fidanlarla kurulmuştu. İstasyon, ayrıca İspanyol usulü yeşil zeytinden salamura yapılması mevzuunda çalışmalar yaparak Batı Anadolu'da Memecik, Memeli, Domat, İzmir Sofralık ve Çilli zeytin çeşitlerinin mahsulü ve tuzlu su kesafet derecelerini tespit etmiş ve bu husustaki ilk bilimsel araştırmaları gerçekleştirmişti. Nitekim günümüzde Batı Anadolu'daki mevcut çeşitlerin hangilerinin salamuraya elverişli oldukları ve en iyi şekilde nasıl salamura edilecekleri bu istasyon tarafında yapılan çalışmalar neticesinde ortaya konulmuştu. Ayrıca ülke içerisinde ilk defa içi dolgulu zeytin yaparak tanıtan ve her yıl 10 ton civarında salamura yapan kurumun çalışmaları, yerel ölçekten dışarı taşarak birçok müteşebbisin salamurhane açmasına vesile oldu³⁵.

³³ Süleyman Aksu, "Zeytincilik Enstitüsü", *Zeytin Dergisi*, Sayı: 19, (Ekim 1964), s. 13.; Ekrem Üzümeri, "Zeytincilik İstasyonu", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul, 1954, s. 265.

³⁴ Nadir Uysal, "Ziraat Kurumlarımız Ne İşler Görürler: İzmir Bahçe Kültürleri (Zeytincilik İstasyonu)'nun Yapmakta Olduğu İşler", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 24, Sayı: 92, (Ekim 1947), s. 323.; Uysal, "Zeytincilik İstasyonunun Durumu", s. 42.

³⁵ Aksu, "Zeytincilik Enstitüsü", ss. 15-18.; Bkz.: "Türkiye Zeytinciliğinin Beyni", *Çiftlik*, Yıl: 9, Sayı: 104, (Aralık 1968), s. 27.; Bornova Zeytincilik Araştırma Enstitüsü uzmanlarından Kemal Çeçen, bölgedeki çiftçi yahut köylüye zeytin bakımı, dikimi ve aşı

İstasyonda gerek teknik elemanlar için seminerler gerekse bölgedeki zeytin üreticileri için sık sık kurslar açılarak budama, gübreleme, toprak hafriyatı, hastalık ve zararlılar, salamura, yağcılık mevzuları anlatılır ve tatbikat yaptırıldı. Bu bakımdan Bornova Zeytincilik İstasyonu çiftçi ve köylüye yönelik fidan dağıtımı yapmanın yanı sıra; onlara verdiği fidanların ekim, bakım, aşı ve yetiştirilme usulleri ile ilgili bilgileri içeren kısa broşürler de dağıtarak öğreticilik görevi üstlenmişti. Bunun yanı sıra kendi bünyesinde yetiştirdiği teknik personel vasıtasıyla ilgililere uygulamalı olarak fidan dikim, aşı ve seleksiyon yöntemlerini gösterme, zeytin bakım memurlarına çeşitli kurslar açıp onları bilgiyle donatma, zirai filmler yoluyla halkı bilinçlendirme, isteyen üreticilere aşı kalemi ve aşı macunu gönderme, yerli ve yabancı zeytinler üzerinde yapılan denemeler sonrasında damızlık fidan temin etme, zeytin salamura denemeleri, zeytinlerin yağ ve zeytinyağının da asit derecelerini bulma vb. hizmetler sunuyordu.

Bu noktada Bornova Zeytincilik İstasyonu'nda açılan zeytincilik kurslarının en önemlilerinden birisi 1938 yılında gerçekleştirildi. İzmir ili sınırları içerisinde yer alan ve zeytinliklerin önemli ölçekte yer kapladığı mıntıklarda 1938 yılında 16 zeytincilik kursu açıldı. Bu kurslarda 589 zeytin üreticisine zeytin bakımı, budanması ve tımar işleri uygulamalı olarak gösterildi. Ayrıca aynı yıl içerisinde İzmir İl Özel İdaresi tarafınca verilen 2500 liralık tahsisatla zeytin imar işlerine önayak olundu. Böylece 1937-1938 dönemleri içerisinde Kadifekale mıntikasında çıplak halde olan sahaya 5.000 adet delice dikimi yapıldı ve bunların 450 tanesi de aşılandı. Yine Urla içmeleri sırtlarında bulunan bütün deliceliklerin bulunduğu saha baştanbaşa temizlendi ve burada meydana çıkarılan ve tımar edilen 5.000 zeytin delicesinden 3.700 tanesi aşılandı³⁶. İstasyon çalışma programına göre 1941 yılına gelindiğinden yürütülen çalışmalarla sonrasında 500.000 zeytin fidanı dağıtılacağı plânlanmıştı³⁷. Kurslarda ise genel olarak zeytin ağaçlarından kaliteli ve bol mahsul alınması için neler yapılması gerektiği, ağaçlara arız olan haşereler ve onların yarattığı tahribat karşısında ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğine dair teknik bilgi ve uygulamalar bizzat zeytincilik uzmanı Ferruh Barlas tarafınca veriliyordu. Uygulama alanı olarak ise Bornova Ziraat Mektebi zeytinliklerinde bulunan fidelikler kullanılıyordu. Nitekim 1937 yılında Bornova Zeytincilik İstasyonu'nun kurulmasıyla birlikte araştırma-geliştirme işleri istasyona bırakılıyor; Ziraat Mektebi ise gerek öğrencilere gerekse zeytin üreticilerine kurslar düzenlemeye devam ediyordu³⁸.

yöntemlerine yönelik somut bilgiler sunmakta ve çeşitli zirai yayımlar aracılığıyla sorunlarına çözüm üretmekteydi. Kemal Çeçen, "Zeytinlikler Üzerine Düşündüklerimiz", *Çiftlik*, Sayı: 78, (Ekim 1966), ss. 28-29.; Nadir Uysal, *Zeytin Fidanı Dikim ve Bir Yıllık Bakımı Tarifnamesi*, T.C. Ziraat Vekâleti Zeytincilik İstasyonu Yay., Nu: 1, Ege Basımevi, İzmir, 1942, ss. 3-12.

³⁶ *Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye*, ss. 2482-2483.

³⁷ *Ulus*, 16 Mayıs 1938, s. 6.

³⁸ Kırkpınar, *Bornova Ziraat Mektebi*, ss. 156-157.

Fotoğraf-1

Zeytincilik Enstitüsü her yıl açtığı zeytincilik kurslarıyla memleketimizde zeytincilik tekniğini yapmaktadır

Bergamada Zeytindağı nahiyesinde budama kursuna devan edenler mütehasıs Nazım Kılıçlar bir arada.

Kaynak: *Çiftlik*, Yıl: 9, Sayı: 104, (Aralık 1968), s. 26.; *Anadolu*, 13 Mayıs 1938.

Zeytincilik kurslarından bir diğeri de 1939 yılında açıldı. Kursa Gemlik, Orhangazi, Mudanya ve İznik zeytin bakım memurları katılım sağladı. Dersleri zeytincilik uzmanı Nazım Kılıç vermişti. Dersler teorik olmaktan daha ziyade uygulamalı olarak verilmişti³⁹. Enstitüdeki bir diğerk zeytincilik kursu, yine Nazım Kılıç'ın idaresi altında 1941 yılında açılmıştı. Bu kursa Silifke, Manavgat, Fenike, İskenderun, Manisa, Akhisar, Kırkağaç, Bergama, Menemen, Tire, Ödemiş ve Kemalpaşa zeytin bakım fen memurları katılım sağlamıştı. 10 gün süreli olarak devam eden kursta zeytin bakım fen memurları bilgilerini arttırmak fırsatını bulmuş ve uygulamalı olarak zeytin budama, aşılama, bakım ve hastalıklara karşı mücadele yollarını öğrenmişlerdi. Kursiyerler, burada öğrendikleri bilgileri kendi bölgelerine gittikten sonra o yılın Şubat ayında köylüler için zeytin budama kursları açacak ve onlara en yeni bilgileri öğreteceklerdi⁴⁰. Nitekim bahsi geçen bu kurs, 29 Aralık 1941 günü son ermiş ve kursa devam eden 10 bölge zeytincilik bakım memuru kurstan başarı belgesi alarak ayrılmışlardı. Aralık ayında mezun olan kursiyerlerden bazıları, ertesi yılın ilk başlarında Antakya, Muğla ve Manisa illeri ile İzmir'in ilçelerinde çeşitli zeytin budama kursları açarak üreticilerin bilinçlendirilmesine yönelik çalışmalar yürütmüşlerdi. Bu kurslara bahsi geçen illerdeki zeytin ziraatıyla meşgul olan bütün köylüler katılmış ve zeytin bakımı, budanması ve zirai mücadele usullerini öğrenmişlerdi⁴¹.

Ayrıca Ziraat Vekâleti Zeytincilik Teşkilâtı ile birlikte Bornova Zeytincilik Araştırma Enstitüsü, 250 köy ve örnek zeytinliklerde üreticilere fennî bakım ve

³⁹ “Zeytincilik İstasyonu’nda 1 Nisan’da Kurs Açılıyor”, *Anadolu*, 23 Mart 1939.; “Zeytincilik Kursu”, *Anadolu*, 6 Nisan 1939.

⁴⁰ “Bornova’da Zeytincilik Kursu Açıldı”, *Yeni Asır*, 21 Sonkânun 1941.

⁴¹ “Zeytincilik İhtisas Kursu Bitti”, *Yeni Asır*, 30 Sonkânun 1941.

budama işleriyle ilgili bilgiler vermişti. Bu dönemde açılan 144 kursta 4.554 işçiden 2.250'si usta, 1.877'si de çırak sertifikası almıştı⁴². Böylece Enstitü başta İzmir ve ilçelerinde olmak üzere, Aydın, Muğla, İçel, Edremit, Ayvalık, Mudanya ve Gemlik bölgelerinde yabancı zeytinliklerin parselaj ve aşılama çalışmalarına başlayarak, 120 milyon adet verimli zeytin ağacı elde edilmesini hedeflemişti⁴³. Dahası İstasyon ve Ziraat Mektebi, her yıl düzenlediği kurs ve yetiştirdikleri öğrencilerle zeytin bakım teşkilâtları için gerekli olan teknik kalifiyeli personelin yetiştirilmesinde öncü olmuştu. Yetişen öğrenciler İzmir'in zeytincilik alanında önde gelen bölgelerindeki zeytinliklere bakmak ve oralarda bizzat çalışarak halka bilimsel olarak zeytin ağacı yetiştirme usulleri, gübreleme, bakım-tımar ve budanma işleri gibi metotları gösterecekti.

Örneğin 1934 yılında Ziraat Mektebi'nde zeytincilik alanında yetişerek uzmanlık kazanan Hamdi Bey İzmir merkezli olmak üzere Kemalpaşa, Torbalı, Bayındır, Tire, Ödemiş mıntıklarında; Cevat Bey Menemen, Foça, Dikili ve Bergama mıntıklarında; Mehmet Bey Urla merkezli olmak üzere Karaburun, Çeşme ve Seferihisar mıntıkasında çalışmalarını sürdürmüştü⁴⁴. 1939 yılına gelindiğinde Ziraat Vekâleti mıntıka zeytin bakım memuru olan Nevzat Yılmaz tarafından Alaçatı merkezinde bir zeytincilik kursu düzenlenmişti. Zeytincilik kanununun vermiş olduğu direktifle büyük bir halk kitlesinin katılımı ile 15 gün boyunca Alaçatı'nın çeşitli bölgelerinde 150 ağaç üzerinde fennî ağaç budama şekilleri ve ilaçlama usulleri tatbik edilerek üreticilerin bilinçlendirilmesi amaçlanmıştı. Halk arasından katılan çiftçiler arasında 24 zeytinci başarıyla kursu tamamlamıştı⁴⁵.

1927 yılında Zeytincilik Kanunu Layihası'nın çıkarılmasıyla birlikte zeytin ağacı dikilmesi, yabancı zeytinliklerin aşılama ve bu sayede zeytinciliğin geliştirilmesi konusunda yapılması lazım gelen hususlar belirtilmişti. 1923-1931 yılları arasında devletçilik politikası çerçevesinde, korumacı bir ekonomik politika belirlenmiş ve uygulamaya konulmuştu. 1929 yılında, Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun çıkarılmasıyla tarımsal üretim düzene girmekte ve kırsal kesimin desteklenmesi sağlanmaktaydı. Ayrıca 1937 yılında Zeytincilik Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle, zeytinciliğin özendirilmesiyle ilgili en önemli adım, Mustafa Kemal Atatürk tarafından atılmıştı. Atatürk, köylünün her alanda bilinçlenmesini istemekteydi. Bu noktada Cumhuriyet'in ilanından önce savaştan çıkmış ve yıkıma uğramış bir ülkenin yeniden imarı ve kalkınmasında sermayeye ihtiyaç duyulması, ihracat ürünlerine önem verilmesini zorunlu hale getirmişti. Bu nedenle ülke

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 6, Toplantı: 3, Cilt: 25, 25.06.1942, s. 262.

⁴³ Kemal Çeçen, "120 Milyon Zeytin Ağacı İçin Neler Düşünüyoruz?", *Tarım Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, (1 Eylül 1952), s. 82.; Nuri Benlioğlu, *Zeytin*, Doğanlar Basımevi, İzmir, 1948, ss. 14-17.

⁴⁴ Kırkpınar, *Bornova Ziraat Mektebi*, ss. 156-157.; Bkz.: *İzmir Postası*, 19 Temmuz 1934.; *Anadolu*, 21 Şubat 1935.

⁴⁵ "Alaçatı'da Zeytincilik Kursuna Gösterilen Alâka", *Yeni Asır*, 2 Mart 1939, s. 5.

genelinde 1923’de 986.000, 1924’te 458.000 ve 1926’da 6.810.000 liralık zeytinyağı satışı yapılarak ülkeye döviz kazandırılmıştı⁴⁶.

II. İzmir’de Zeytin - Zeytinyağı Üretimi

Cumhuriyet’in ilanından sonra yapılan kanuni düzenlemelerin yanı sıra Atatürk’ün de teşvik ve çabalarıyla zeytin rekoltesini artırmak için bazı çalışmalar yürütüldü. İlk etapta yabanî zeytin ağaçlarını verimli hale getirerek bunlardan bol ürün alınmasını sağlamak amacıyla uzman kişilerden müteşekkil bir komisyon teşkil edildi⁴⁷. Bu dönemde zeytinliklerin veriminin düşmesine yabanî zeytin ağacı sayısının fazla oluşu önemli ölçüde etki yapmıştı. Türkiye’de yabanî zeytin ağacı Antalya, Muğla, İçel, İzmir, Çanakkale, Balıkesir ve Bursa’da yoğun olarak bulunmaktaydı. 28.000.000 yabanî zeytin ağacıyla Antalya ilk sırada yer alırken bunu 6.500.000 ağaçla Muğla, 5.500.000 ağaçla İçel ve 5.000.000 ağaçla İzmir takip etmişti. Bu dört vilâyetin 45.000.000 olan yabanî zeytin ağacı, toplam sayının %80’inin üzerine çıkmıştı⁴⁸. 1932-1936 yılları arasında zeytin ağaçlarının İzmir ili içinde kapladığı saha toplamda 47.922 hektar, zeytin ağacı sayısı ise ortalama 4.810.000 adetti. Bu saha yabanî zeytinliklerin aşılmasına paralel olarak gündün günde genişleme gösteriyordu⁴⁹. 1933, 1934 ve 1935 yıllarında İzmir (merkez), Kemalpaşa ve Torbalı’da toplamda 3.600 ton zeytinyağı üretilmişti. Urla, Seferihisar, Karaburun ilçelerinde 3.200 ton, Bergama ve Reşadiye’de 4.500 ton, Menemen, Foça ve Manisa (merkez) 4.300 ton, Ödemiş, Tire, Bayındır, Aydın, Kuşadası, Sultanhisar mıntıklarında ise 4.500 ton zeytinyağı üretimi yapılmıştı⁵⁰.

1933 ile 1935 yılları arasında İzmir ve çevresinde Ödemiş, Tire, Bayındır, Aydın, Kuşadası, Sultanhisar mıntıkları ile Bergama ve Reşadiye 9.000 ton zeytinyağı üretimi ile ilk sırada yer alırken, 4.300 ton ile Menemen, Foça ve Manisa (merkez) ikinci sırada, 3.600 ton ile İzmir (merkez), Kemalpaşa ve Torbalı üçüncü sırada 3.200 ton zeytinyağı üretimi ile de Urla, Seferihisar, Karaburun mıntıkları

⁴⁶ *İstatistik Yıllığı 1931-1932*, Yayın No: 21, Ankara, 1932, s. 251.; Cumhuriyet’in ilanından sonra 1925 yılında zeytin üretimi 156.000 ton civarında gerçekleşmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969, s. 45.; Bkz.: Nadir Yurtoğlu, “Atatürk Döneminde Türkiye’de Zeytin ve Zeytinyağı Politikası (1923-1938)”, *History Studies*, Volume: 13, Issue: 6, (December 2021), ss. 1970-1982.

⁴⁷ *BCA*, Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 193-319-3, 06.06.1926.; İzmir’de bir önceki yıla göre 1929’da zeytinyağı rekoltesinin düşüşü ile ilgili bilgi almak için Bkz.: “Bir Ecnebi İzmir’in İktisadi Vaziyetini Nasıl Anlatıyor”, *İkdam*, 26 Teşrinievvel 1929, s. 5.

⁴⁸ *Zeytincilik, Ziraat, İstibsal ve İbracat Vaziyeti*, s. 5.

⁴⁹ *Zeytincilik, Ziraat, İstibsal ve İbracat Vaziyeti*, s. 5.; Bkz.: *Cumhuriyet’in XV. Yılında Türkiye*, s. 2482.

⁵⁰ İktisat Vekâleti, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 146.

dördüncü sırada yer almıştı. Toplamda 8.500 ton ile 1934 yılında en fazla zeytinyağı elde edilirken, bunu 7.100 ton ile 1933 ve 4.500 ton ile 1935 yılı takip etmişti.

İzmir ve çevresi yabanî zeytinliklerin en yoğun olarak görüldüğü bölgelerden birisiydi. Bu sebeple İzmir merkez başta olmak üzere Tire, Ödemiş, Bayındır, Torbalı, Seferihisar, Karaburun ve Urla mıntıkalarında çalışmalar yapan zeytincilik Ferruh Barlas, Bornova Ziraat Mektebi müdürü Hilmi Tefvik Omay ve mektep bağcılık-zeytincilik öğretmeni Şemsi Çelebi'den müteşekkil bir heyet, bu süreçte yabanî zeytinlik alanlarının tespit edilmesi, parselajı işlerine ağırlık vermişlerdi. Heyet bir yandan İzmir ve çevresinde araştırma gezileri düzenlerken, diğer yandan da bizzat Bornova Ziraat Mektebi'nde zeytincilik kursları tertip edilerek zeytincilikle uğraşan üreticilerin bilinçlendirilmesine yönelik çalışmalar yapıyorlardı⁵¹. Zeytincilik araştırmalarından elde edilen veriler ise bir rapor halinde hazırlanıp Tarım Bakanlığı'na sunulmuştu. Raporda, zeytinciliği teşvik edici yasal düzenlemelerin yapılması, İzmir'de bir zeytincilik enstitüsünün kurulması, seyyar zeytin bakım teşkilâtı memurlarının yetiştirilmesi için kısa süreli ve uygulamalı kursların düzenlenmesi ve İzmir merkezi ile ilçelerinin altı araştırma bölgesine ayrılarak çalışmaların belirli bir program halinde bu merkezlerde kurulacak olan teşkilâtlar vasıtasıyla yürütülmesi önerilmişti⁵². Yapılan araştırmalarda ayrıca İzmir ve çevresinde yaygın olarak görülen zeytin türleri de belirlenmişti. Başlıca zeytin tipleri şöyleydi: Uslu (Kemalpaşa), Erkence (İzmir), Çakır (İzmir), İzmir Sofralık, Çekişte (Ödemiş, Torbalı), Çilli (Kemalpaşa), Memecik (İzmir Memeli), (Menemen, Turgutlu) en yaygın; Akzeytin (İzmir Çekişte), Hurma Karaca (Urla) ise seyrek olarak görülen türler arasındaydı⁵³.

İzmir ve çevresinde 1923 yılında 19.450.000 kilogram zeytin danesi üretilirken⁵⁴, bu miktar 1924 yılında 25.000.000 kilograma yükselmisti⁵⁵. 1933 yılına geldiğinde yabanî zeytinliklerin parselajı, bakımı ve aşılmasına paralel olarak zeytin danesi üretimi 32.595.850 kilograma çıkmıştı⁵⁶. İzmir ve çevresinde 1934 yılında 34.286 adet, 1935 yılında 35.633.800 adet, 1936 yılında ise 33.320.000 adet

⁵¹ Kırkpınar, *Bornova Ziraat Mektebi*, s. 155.

⁵² “İzmir’de Zeytinciliği Geliştirmek İçin Neler Yapılmalı?”, *Kurum*, 25 Kasım 1934.; “Zeytincilik Tetkikati”, *İzmir Postası*, 20 Temmuz 1934. “Mütehassıslar Tetkikat Yapıyor”, *İzmir Postası*, 18 Eylül 1934.

⁵³ Benlioğlu, *Zeytin*, ss. 14-19.; Bkz.: Mustafa Gürsel, “İzmir Zeytin Çeşitleri”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 26, Sayı: 107, (Ocak 1949), ss. 166-167.

⁵⁴ *İzmir Vilayeti 1932-1933 İstatistik Yıllığı*, ss. 153-154.

⁵⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sahnemesi ve Devlet Yıllığı 1925-1926*, ss. 410-411.; Cemal Nadir, *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926*, s. 6.

⁵⁶ *İzmir Vilayeti 1932-1933 İstatistik Yıllığı*, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Bilgi Matbaası, İzmir, 1934, ss. 153-154.; 1927 yılında yalnızca Ödemiş’te 1.580.000 kg., Bayındır’da 20.000 kg., ve Foçateyn’de ise 300.000 kg. zeytin üretimi yapıldığı bilinmekteydi. Bkz.: *Ticaret Sahnemesi 1927*, Malul Gaziler Neşriyat Şirketi, İstanbul, s. 522.

zeytin ağacı mevcuttu⁵⁷. Ağaç sayısındaki artışa paralel olarak gelişme gösteren zeytin danesi üretimi 1933-1934 döneminde 37.211.900 kilogram iken, 1937-1938 yıllarında 64.873.461 kilogram şeklinde bir seyir izlemiştir⁵⁸.

İnceleme döneminde ülkeni zeytin üretim alanlarına bakıldığında İstanbul, Kocaeli, Bursa, Balıkesir, Çanakkale, İzmir, Manisa, Aydın ve Muğla vilâyetlerinde zeytincilik birinci derecede ayrı bir tarım şubesi halinde, Muğla, Antalya ve İçel’de ikinci derecede, üretim alanı içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca Bursa, Balıkesir, Mersin, Silifke, Antalya, Muğla, Çanakkale, İzmir ve Aydın çevreleri ise yabancı zeytinliklerin ayrıca yoğun olarak bulunduğu yerler olarak kabul edilmiştir. Elde edilen zeytinlerin tamamına yakını zeytinyağına tahsis edilirken, çok az kısmı salamuraya yatırılmıştır⁵⁹.

Tablo 2: 1935-1939 Yılları Arasında İzmir’de Zeytin-Zeytinyağı Faaliyeti⁶⁰

Zeytin: Ağaçlar, Üretim, Yağ ve Kıymeti	1935-36	1936-37	1937-38	1938-39
İstifade edilen zeytin ağaçları (adet)	68.953.800	5.433.374	6.877.557	7.077.557
Elde edilen zeytin (kg)	10.120.578	33.320.000	64.873.641	25.219.100
Yemkliğe ayrılan (kg)	-	2.510.000	3.698.909	2.236.340
Yağ çıkarılmaya ayrılan (kg)	-	30.810.000	61.174.552	22.982.760
Zeytinden elde edilen yağ (kg)	3.000	6.871.900	10.399.140	5.342.890
Zeytin fiyatı (kuruş)	-	6.56	4.42	7.35
Zeytinyağı fiyatı (kuruş)	-	37.65	26.61	38.20
Yemkliğe ayrılan zeytin fiyatı (lira)	-	164.700	163.656	149.232
Elde edilen zeytinyağının bedeli (lira)	-	2.587.210	2.767.277	2.041.124
Zeytin-Zeytinyağı bedelleri toplamı (lira)	-	2.751.910	2.930.93	2.190.356

⁵⁷ *İstatistik Yıllığı 1935-1936*, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Dereli Basımevi, İzmir, 1937, ss. 76, 155, 191.; *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Dereli Basımevi, İzmir, 1939, s. 86.

⁵⁸ *Cumhuriyet’in XV. Yılında Türkiye*, s. 2481.

⁵⁹ Selim Cavid Yazman, “Zeytinyağcılığımız”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 2, Cilt: 3, Sayı: 28, (1 Şubat 1941), s. 7.; *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 22, Sayı: 53, (10 Aralık 1945), s. 535.

⁶⁰ *BİUM Zeytincilik İstatistiği 1936-1942*, Yayın No.: 213, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1943, ss. 10-12, 22-25.; *Zeytincilik, Ziraat, İstihsal ve İhracat Vaziyeti*, s. 5.; *İzmir Vilayeti 1935-1936 İstatistik Yıllığı*, ss. 76, 191.

Bu dönemde zeytin toplanması ve zeytinyağı üretimine katılan işçiler ise iki gruba ayrılmıştı. Bir grup, zeytin ağacının tanelerini toplayan ve sırkıççı olarak da adlandırılan köylü kadın-erkek gruplardan meydana gelirken, diğeri fabrika avlusuna yığılan zeytin danelerini yağ haline getiren fabrika işçilerden oluşmaktaydı. Bu iki kısım işçilerin yaptığı faaliyetler 8 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen 3008 sayılı İşçi Kanunu açısından ele alındığı takdirde çoğunlukla 30 iş gününden fazla ve bir yıldan az süren sürekli iş niteliği durumundaydı. Arazide zeytin danelerini toplayarak fabrikaya nakleden işçiler, İş Kanunu hükümleri hilafına her gün 12 saat çalışarak 100 kuruş; sırkıççı denilen yani ağacın üzerindeki zeytin tanesini yere düşüren erkek işçiler ise 150-200 kuruş arasında bir ücret almıştı. Köylerinden gelen bu işçiler, fabrika müstemilatındaki koğuş gibi yerlerde alışılmışın dışında kadınlı erkekli ayrı halde kalarak yemeklerini kendi yapmış, çoğunluğu para biriktirmek amacı ile kuru ekmek ve zeytinyağı ile yetinmişti⁶¹. Ayrıca 1923-1924 döneminde yaşanan nüfus mübadelesiyle birlikte İzmir'deki nüfus yapısı önemli ölçüde değişikliğe uğramıştı. Ancak Girit, Yunanistan ve Makedonya'dan gelen göçmenler özellikle Bornova gibi yerleşim yerlerindeki zirai yapıya uyum sağlamakta zorluk çekmemişlerdi. Bu sebeple bu dönemde ürün miktarında önemli bir değişiklik meydana gelmemişti. Mübadiller arasında zeytincilik işiyle uğraşanlar aynı alanda ziraat yapmaya devam etmişti. Kendi bahçe yahut zeytinlikleri olmayanlar da zeytinliklerde mevsimlik olarak çalışma imkânı bulmuşlardı⁶².

Bu arada 1929 Ekonomik Buhranı ile birlikte zeytin ve zeytinyağı fiyatları azami ölçüde düşmüştü. Maliye Bakanı Fuat Ağralı'nın 1934 yılı bütçe görüşmeleri esnasında verdiği bilgilere göre; 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin başlangıcında 54 kuruş olan zeytinyağı fiyatı 1932'de 22 kuruşa kadar gerilemişti⁶³. 1932 yılı itibarıyla Urla ve Kemalpaşa çevrelerinde zeytin ile üzüm veriminin yetersiz oluşu ve tütünün de para etmemesi üzerine işe sıkıntısı çekildiğine dair Urla'dan İşçileri Bakanlığına yazılan mektubun içeriği İzmir Valiliği'ne sorulmuştu. Vali ve Ziraat Bankası Müfettişi Hakkı Bey Kemalpaşa, Urla, Çeşme, Seferihisar ilçelerinde gerçekleştirdiği inceleme neticesinde, halkın ekonomik koşullarının kötü olması nedeniyle İzmir'den un ve zeytinyağı yardımlarının yapıldığını ve Kızılay tarafından da desteklerin sürdürüldüğünü tespit etmişti. Ayrıca Kemalpaşa ve Urla merkezlerinde kredi kooperatifleri dışında kalan ve durumu hiç de iyi olmayan üç yüzün üzerinde

⁶¹ Necdet Salih Kurdakul, "Zeytin İşçilerinin Durumu", *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 164, (21 Ekim 1946), s. 3.; *TBMM Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, Cilt: 16, 08.06.1936, ss. 837-874.; *Resmî Gazete*, Sayı No: 3330, 15 Haziran 1936.

⁶² Hasan Mert, *Geçmişten Günümüze Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yönleriyle Bornova*, Bornova Belediyesi Kültür Yay., İzmir, 2008, s. 146.

⁶³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 3, Cilt: 22, 58. Birleşim, 27.05.1934, s. 313.; *Millî İktisat Tasarruf Cemiyeti, 1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar*, 2. Basım, (Yay. Haz.: Derviş Kılınçkaya), Cilt: 1, Bildiren Yayıncılık, Ankara, 2003, ss. 394-396.

çiftçinin, kooperatiflere üye yapılarak borç verilmesini temin etme konusunda çalışmalar da yürütülmüştü⁶⁴.

Tablo 3: İzmir ve Çevresindeki⁶⁵ Zeytinyağı Üretimi⁶⁶

Yıllar	Zeytinyağı Üretimi (ton)
1923	7.450
1924	4.000
1925	5.500
1926	16.500
1927	5.500
1928	33.750
1929	15.000
1930	25.000
1931	11.500

⁶⁴ BCA, Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 184-266-10, 14.01.1932; Ziraat uzmanlarından Ferruh Beyin hazırlayıp Tarım Bakanlığına gönderdiği İzmir’de zeytinciliğin gelişimi ile ilgili rapor için Bkz.: “İzmir’de Zeytinciliği İlerletmek İçin Neler Yapılmalı”, *Kurum*, 25 İkinci Teşrin 1934, s. 6.

⁶⁵ İzmir (merkez), Kemalpaşa, Torbalı, Ödemiş, Tire, Bayındır, Kuşadası, Urla, Seferihisar, Karaburun, Menemen, Foça ve Bergama mıntıklarını kapsamaktadır.

⁶⁶ Tablodaki veriler şu kaynakların incelemesi neticesinde ortaya çıkarılmıştır: Bkz.: *İzmir Vilâyeti 1932–1933 İstatistik Yıllığı*, ss. 153–154.; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ve Devlet Yıllığı 1925–1926*, ss. 410–411.; Cemal Nadir, *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926*, s. 6.; *Ticaret Salnamesi 1927*, ss. 423–429.; Mehmet Şevki, “Zeytinyağlarımız Hakkında”, *Abenk*, 21 Şubat 1927, s. 1.; “Başlıca İhracat Emtiamız Rekolterlerine ait Tahminler”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/9 (Eylül, 1926), s. 573.; “Türkiye İktisadi Haberleri: İlk Mahsul Zeytinyağları”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/9 (Eylül, 1926), s. 621.; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, II/3 (Mart 1927), s. 110.; Mehmet Zeki, “İzmir İktisadi Mıntikasının Ticari Faaliyeti”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, IV/5, (Mayıs 1929), ss. 133-141.; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, V/6 (Haziran 1930) ss. 313-315.; Umut Karabulut, “Ticari Açından İzmir Limanı (1923-1929)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003, s. 46.; *İzmir Vilâyeti 1932–1933 İstatistik Yıllığı*, ss. 153–154.; *İstatistik Yıllığı 1935–1936*, s. 76.; *İstatistik Yıllığı 1937–1938*, s. 86.; *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, s. 146.; Mehmet Ali Göktepe, *Zeytin ve Zeytinyağının Türkiye Ekonomisindeki Rolü*, Ege Üniversitesi Matbaası, EBSO Yay., İzmir, 1966, ss. 37-41.; Ülker Zengin Sönmez, “1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Ekonomisine Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998, s. 22.

1932	(?)
1933	8.353.438
1934	8.500
1935	6.824.100
1936	6.871.000
1937	10.399.140
1938	26.630

Üretimin yanı sıra İzmir ticaretinde önemli bir yere sahip olan zeytin, bir sanayi hammaddesi olarak sadece tane şeklinde değil, yağ olarak da satılmakta, bu sayede ayrı bir mamul madde teşkil edilirken, bir taraftan da sabun için hammadde oluşturmaktaydı. Bu mahsulden üretilen yağlardan gerek yemeklik ve gerekse sabun imali hususunda istifade edilmekteydi. Bu anlamda 1923 yılından itibaren kent içerisinde zeytinyağı üretimi yapan sanayi tesislerinin sayısında önemli artışlar olmuştu. Bu doğrultuda 1923-1935 yılları arasında İzmir’de yalnızca zeytinyağı alanında faaliyet gösteren fabrikalar şöyleydi⁶⁷:

Tablo 4: İzmir’de Faaliyet Gösteren Zeytinyağı Fabrikaları

Yıllar	Zeytinyağı Fabrika Sayısı
Tesis tarihi bilinmeyen	3
1923’den evvel	10
1923	-
1924	-
1925	2
1926	8
1927	6
1928	2

⁶⁷ BİUM 1934-1935 İstatistik Yıllığı, s. 86.; İzmir Vilayeti 1929–1930 İstatistik Yıllığı, s. 222.; İzmir Vilayeti İstatistikleri 1935–1936, s. 89.; Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ve Devlet Yıllığı 1925–1926, ss. 412–421.; Zeytincilik, Ziraat, İstihsal ve İbracat Vaziyeti, s. 11.; 1927 yılında Ödemiş’te 750.000 kilogram zeytinyağı üretilmişti. Ödemiş’te Belediyeye ait 1 buharlı 45 beygir gücünde zeytinyağı fabrikası, bir diğeri zeytinyağı yapan buharla işleyen 35 beygir kuvvetinde iki fabrika bulunduğu belirtilmişti. Bunun dışında, zeytinlik köyünde gazla çalışan 35 beygir kuvvetinde zeytinyağı fabrikası toplam 3 zeytinyağı fabrikasının olduğu tespit edilmişti. Ödemiş’te 413.778 liralık zeytinyağı satılmıştı. Bkz.: 1927-1928 İzmir Vilayet Salnamesi, s. 120.

1929	1
1930	1
1931	1
1932	34
1933	24
1934	25
1935	26
Toplam	143

Yukarıdaki tabloda yer alan fabrikalardan bazılarının isimleri, fabrikaların işleme sistemleri ve güç kabiliyetleri ise şöyleydi⁶⁸: Zeytinyağı Fabrikası, Motorlu ve 30 beygir gücünde; Zeytinyağı Fabrikası, Buharlı ve 25 beygir gücünde; Zeytinyağı Fabrikası, Buharlı ve 25 beygir gücünde; Zeytinyağı Fabrikası, Buharlı ve 25 beygir gücünde; Zeytinyağı Fabrikası, Buharlı ve 12 beygir gücünde; Pepi Fabrikası/Yağ (tağsir etme) çıkarma, Buharlı ve 35 beygir gücünde; Flori Fabrikası/Yağ çıkarma Motorlu ve 24 beygir gücünde; Merariliye Fabrikası/Yağ çıkarma, Buharlı ve 40 beygir gücünde; Yemişcizadeler Fabrikası/Yağ çıkarma Buharlı ve 30 beygir gücünde. Böylece İzmir kenti bereketli toprakları ve çalışkan çiftçileriyle ürettiği zeytin ve zeytinyağlarını paylaşma yoluna gidecek; bu durum zeytinyağı ihracatını doğrudan etkileyecekti.

III- İzmir’de Zeytin- Zeytinyağı Ticareti

Atatürk Dönemi’nde zeytin ve zeytinyağı üretiminin yanı sıra ticaretine de büyük önem verilmişti. Milli Mücadele’nin zaferle kazanılmasından sonra yıkıma uğramış bir ülkenin inşa edilip bayındır hale gelmesinde sermayeye gereksinim duyulması, zeytinyağı gibi ürünlere gereken hassasiyetin gösterilmesini zaruri kılmıştı. Bu sebeple ülkenin İzmir gibi önemli ve verimli topraklarından elde edilen zeytin ürününün dış ülkelere ihracından 1924’te⁶⁹ 175.234 kg. zeytinyağından 82.199 lira, 1926’da 134.734 lira, 1927’de 6.418.215 lira kâr edilmişti. 1929’dan sonra ise inişli-çıkışlı bir seyir izleyen zeytinyağı ihracatı şöyle olmuştu: 7.242.304 kg zeytinyağından 4.587.684, 1930’da 3.071.785 kg. zeytinyağından 1.197.472, 1931’de 5.947.541 kg.

⁶⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ve Devlet Yıllığı 1925–1926*, ss. 412–421.

⁶⁹ 1924 yılında zeytinyağı üretiminden 20.000 kg. yabancı memleketlere ihraç edilerek mütebakisinden 3.000 ton yemeklik olarak dahilde tüketilmiş, diğer 3.000 tonu ise sabun imalinde kullanılmış ve 2.000 tonu da stok kalmıştır. Bkz.: “Başlıca İhracat Emtiamız: Zeytin ve Zeytinyağlarımız”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/4 (Nisan 1926), ss. 208–209.

zeytinyağından 2.165.600, 1932'de 441.069 kg. zeytinyağından 145.920 ve 1933 yılında ise 2.988.558 kg. zeytinyağından 728.670 liralık bir gelir temin edilmişti⁷⁰.

Bu dönemde İzmir yöresinde terk edilmiş ve işe yaramaz durumda bulunan zeytinlik ve bağlardan kullanılmayanların harap olmaması için dört yıl süreyle ürün verecek düzeye getirildikten sonra imar edenlere pazarlıkla ve belirli bir ücret karşılığında mülk halde verilmesi, Bakanlar Kurulunun 4 Ekim 1931 tarihli toplantısında kararlaştırıldı⁷¹. Ayrıca zeytinliklerin imar edilmesi yolunda yapılan çalışmalarla gelirlerin artırılması da hedeflendi. İzmir Milletvekili Halil Mentеше 1932 yılı bütçe görüşmeleri esnasında Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kürsüsünden söz alarak zeytin gelirinin artırılmasıyla ilgili bilgiler vermişti. Mentеше'ye göre, 1929 Dünya Ekonomik Krizi Türkiye'de sancılı bir süreci başlatmış olup Avrupalı uzmanların yardımıyla zeytin ağaçlarının bakımı gerçekleştirildiğinde zeytinyağı üretimi 70 milyon okkaya yükselebilecekti. Bu rakam aynı zamanda 15.000.000 liralık bir ek gelir anlamına gelmekteydi⁷².

Atatürk Dönemi İzmir'inde zeytin danesi ve zeytinyağı ticaretinin yapıldığı başlıca ülkeler şöyleydi: İtalya, İngiltere, Fransa, Mısır, Amerika, Suriye, Almanya, Romanya, Bulgaristan ve Hindistan. Zeytin daha ziyade İzmir, Ödemiş, Bayındır, Urla, Seferihisar ve Karaburun mıntıklarında yetiştirilmekteydi⁷³. Üretim imkânlarının geriliği zeytinyağına olan rağbeti zora sokarken, zeytinin ihracına ket vurmamıştı. Buna karşın İzmir özelinde 1927'de listenin üst sıralarına hızla yükselmiş olan ihracat maddesi zeytinyağı olmuştu. Bir önceki yıl 134.734 TL değerinde ihraç edilen zeytinyağı için bu rakam 1927'de 6.418.215 TL'ye yükselmişti. Zeytinyağı ihracatındaki bu büyük yükselişte, ürüne özel bir durum olan bir yıl az, bir yıl çok ürün vermesi etkili olmuştu⁷⁴. Borsada satılan zeytinyağı ürününün yurt dışına ihraç edilen mahsullerden olması nedeni ile 1927-1935 yılları arasında ihraç edilen zeytinyağının kıymeti ve nispi değerleri şöyledir⁷⁵:

⁷⁰ *Ticaret Salnamesi 1927*, s. 488.; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, V/9-10 (Eylül-Teşrinievvel 1930) s. 557.; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, V/6 (Haziran 1930), ss. 337-338.; *İstatistik Yıllığı 1932-1933*, İzmir, 1936, s. 94.; *İstatistik Yıllığı 1933-1934*, İzmir, 1936, s. 112.; *İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni*, C. II, Sayı: 1 (1936), s. 10.; *BİÜM 1934-1935 İstatistik Yıllığı*, s. 116.

⁷¹ *BCA*, Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 23-69-15, 04.10.1931.

⁷² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 1, Cilt: 9, 20.06.1932, ss. 191-192.; Bkz.: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 4, Cilt: 29, 23.01.1939, ss. 131-132.

⁷³ *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926*, s. 8.; “Başlıca İhracat Emtiamız: Zeytin ve Zeytinyağlarımız”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/4 (Nisan 1926), s. 208.

⁷⁴ Karabulut, “İzmir Limanı”, s. 113.

⁷⁵ *Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) 1934-1935 İstatistik Yıllığı*, s. 96.; *İzmir Vilayeti İstatistikleri 1935-1936*, s. 97.

Tablo 5: 1927-1935 Yılları Arasında İzmir’den İhrac Edilen Zeytinyağı Miktarı ve Nispi Değerleri

Yıllar	İhracat Tutarı	Zeytinyağı İhracatının Genel İhracat Tutarına Oranı (%)
1927	5.662.241	%11
1928	3.112.981	%8
1929	3.818.098	%10
1930	1.692.996	%5
1931	1.642.283	%8
1932	709.491	%5
1933	410.595	%3
1934	561.515	%4
1935	615.564	%3.5

Zeytinyağı ihracatının yanı sıra ilerleyen süreçte zeytincilik alanında birlik ve dayanışmayı güçlendirmek ve dünya piyasası karşısında tutunabilmek amacıyla zeytin tüccarlarının birlikler kurmasına yönelik girişimler de olmuştur. Bu noktada 09.06.1936 tarih ve 3018 sayılı “*Ticarette Taahhüsün Meni ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Numaralı Kanuna Ek Kanun*”un 7. maddesi uyarınca, 1 Ocak 1940 tarihi itibarıyla Türkiye’de Edremit, Ayvalık ve İzmir tüccarlarının katılımıyla “*Zeytinyağcılar Birliği*” kuruldu⁷⁶. Nitekim tüccarların örgütlenme arayışları, fiyat spekülasyonlarını önlediği gibi bilhassa İzmir ve hinterlandında yoğun olarak elde edilen ve İzmir Limanı üzerinden sağlanan zeytinyağı ihracatını daha da kolaylaştırmıştı.

Tablo 6: İzmir Borsası Toptan Zeytinyağı Fiyatı⁷⁷

Aylar	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Ocak	21.04	23.58	24.77	36.61	47.37	-
Şubat	21.97	25.14	25.22	36.50	49.93	32.38
Mart	22.21	25.35	23.00	42.50	49.67	33.49
Nisan	21.04	26.17	24.30	40.68	46.25	33.29
Mayıs	22.60	25.91	24.12	-	45.00	32.60

⁷⁶ Servet Bergin, “İhracat Birlikleri”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 1, Sayı: 2, (1 İkinci Kanun), s. 9.

⁷⁷ *BİUM Zeytincilik İstatistiği 1936-1942*, Yayın No.: 213, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1943, s. 48.

Haziran	25.95	-	25.39	-	45.00	30.00
Temmuz	23.38	23.77	-	-	-	30.50
Ağustos	22.80	24.55	-	-	-	-
Eylül	24.16	25.90	27.44	-	-	33.50
Ekim	20.51	-	-	38.19	-	-
Kasım	21.36	21.53	29.42	35.00	-	-
Aralık	21.29	23.14	33.00	41.85	27.00	-
Yıllık Ortalama	22.01	24.00	25.11	36.42	43.57	32.48

İzmir iktisadi mıntukasının 1928-1929 zeytinyağı rekoltesi 33 milyon kilogramdı. Borsadaki zeytinyağı fiyatları mevsim başlangıcında 51-85 kuruş, mevsim ortası ve sonlarında ise 66-81 kuruş arasındaydı. 1929-1930 zeytinyağı rekoltesi 15 milyon kilogramdı. 1929 senesinde İzmir Borsası'ndaki fiyatlar 48-72 kuruş, mevsim ortasında 39-60 kuruş arasında değişmekteydi⁷⁸.

Tablo 7: 1929 ve 1932-1933 Yıllarında İzmir Limanı'ndan Yapılan Zeytinyağı İhracatı⁷⁹

Ülkeler	1929		1932		1933	
	Miktar	Tutar	Miktar	Tutar	Miktar	Tutar
Almanya	14.080	83.27	-	-	-	-
Amerika	163.016	100.996	-	-	9.009	2.588
İngiltere	777.424	482.245	13.213	4.338	69.029	19.160
İtalya	5.814.152	3.705.094	334.328	110.217	2.373.479	574.423
Belçika	22.652	14.687	-	-	-	-
Fransa	325.003	204.119	-	-	174.985	45.967
Mısır	42.531	25.575	26.469	6.858	62.755	15.483
İspanya	72.356	45.946	-	-	-	-

⁷⁸ Hasan Hüseyin Genç, "1929 İzmir'in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010, s. 54.

⁷⁹ "Başlıca İhracat Emtiamız: Zeytin ve Zeytinyağlarımız", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, I/4 (Nisan 1926), ss. 208-209.; *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, V/9-10 (Eylül-Teşrinievvel 1930) s. 557.; *BİUM 1934-1935 İstatistik Yıllığı*, s. 116.

Filistin	1090	692	-	-	-	-
Diğer Ülkeler	-	-	7.026	1.812	299.331	71.049
Toplam	7.232.304	4.587.684	441.069	145.920	2.988.588	728.670

Tablo-6'daki verilere göre, 1929-1933 döneminde İzmir Limanı'ndan en fazla zeytinyağı ihracatı 8.521.959 ile İtalya'ya yapılırken, bunu sırasıyla 859.666 ile İngiltere, 499.988 ile Fransa, 306.357 ile Diğer Ülkeler, 172.025 ile Amerika, 131.755 ile Mısır, 72.356 ile İspanya, 22.652 ile Belçika, 14.080 ile Almanya, 1.090 ile Filistin takip etmişti. Bununla birlikte en fazla ihracatın yapıldığı yıl 1929 olmuş ve toplamda 7.232.304 ton ihracat ile 4.587.684 lira gelir elde edilmişti. 1932 yılında gerek ihracat miktarında gerekse elde edilen gelirden bir düşüş olmuş ve 441.069 ton ihracat ile 145.920 lira gelir sağlanmıştı. 1933 yılına gelindiğinde ihracat ve elde edilen gelir miktarında artış meydana gelmiş ve 2.988.588 ton zeytinyağı ihracatı ile 728.670 lira ülke ekonomisine katkı sağlanmıştır.

Sonuç

İnceleme döneminde zirai üretimin artırılması ve dış ticarete ziraat ürünlerinin önemli birer ihracat maddesi haline gelmesi için gösterilen çabalardan birisi zeytin üzerinde gerçekleştirildi. İzmir'de ziraatı geliştirmek düşüncesiyle, çiftçilerin zeytin üretim alanlarını genişletmek ve ticari değeri yüksek olan bu ürünün üretimini artırmak amacıyla zeytin üreticilerine geçici vergi muafiyetleri sağlamak, üretim ağını genişletmek amacıyla parselaj, zeytinliklerin bakım-budama ve tımarı, yabancı zeytinliklerin aşılınması, çiftçilerin teknik bilgi birikimlerinin artırılması ve üretimde modern araç kullanımının yaygınlaştırılmasına yönelik çeşitli politikalar uygulandı. Böylece Atatürk dönemi İzmir'inde zeytin ve zeytinyağı politikasının geliştirilmesi amacıyla ilk etapta kanuni boşlukları gidermek ve üretim ve ticareti artırmak amacıyla bir kısım yasal düzenlemelere gidildi. Bu düzenlemeler sayesinde İzmir ve çevresinde yapılan zeytin ziraatı ve zeytinyağı imalatının daha rasyonel hale getirilerek bunların verimli bir şekilde ekonomiye destek sağlanmasının önü açıldı.

Zeytin mahsulünün, bir yıl az bir yıl fazla olmak üzere her yıl değişik miktarlarda alınması, zeytin-zeytinyağı üretim miktarının da yıldan yıla değişmesine sebep olmaktaydı. Bu nedenle zeytin ağacının bir yıl mahsul verip diğer yıl vermemesi, üründen alınan mahsulün her yıl değişkenlik göstermesi ve diğer ürünlere göre belirsizliği, bu ürünün büyük boyutlarda ticarileşmesini ya da en azından İzmir Limanı'ndan yapılan ihracat listelerinde en başlarda yer almasını engellemiş olmalıdır. Nitekim döneme ilişkin veriler bu doğrultudadır ve inceleme dönemi başlarında yabancı zeytinliklerin fazla oluşu alınan verimin düşmesine etki eden aktörlerin başında gelmiştir. İzmir ve çevresinde yabancı zeytinlik alanlarının parselajı ve üretim ağının genişlemesine paralel olarak dönem sonuna doğru gerek zeytin üretiminde gerekse ticaretinde önemli değişimler meydana gelecekti. Bu bakımdan inceleme

döneminde zeytinyağı ihracatı, mahsulün durumuna göre, hükümetlerin yönetimince ayarlanıyordu ve doğrudan hükümetin iznine bağlıydı.

Atatürk döneminde İzmir ve çevresinde zeytinyağı elde etmek için çeşitli niteliklerde zeytinyağı üretim işletmelerinin devreye sokulduğu da bilinmekteydi. İzmir ve çevresinde 1923-1935 yılları arasında 3'ünün tesis tarihi bilinmemekle beraber toplamda 133 adet buharlı ve motorlu üretim tesisi işletilerek zeytinyağı imalatı gerçekleştirilmişti. Dahası İzmir ve çevresinde pirina fabrikası ve zeytinyağı arıtım fabrikası, üretim faaliyetlerini yerine getiren tesisler arasında yer almıştı. Bu sayede binlerce ton zeytinyağının piyasaya sürülmesi, bir yandan tüketim ve ihracatın önünü açarken öbür yandan ilin ekonomisinde bir canlanma meydana getirmişti. Ayrıca Atatürk dönemiyle birlikte gıda ihtiyacının karşılanıp insan sağlığının desteklenmesi, zeytin-zeytinyağı kullanımını artmasına neden olmuş; tüketimiyle milyonlarca insana yararı bulunan zeytin-zeytinyağının, üretim ve ticaretiyle de gelir temin edip yabancı ülkelere satışının gerçekleştirilmesi, gerek il ve gerekse ülke ekonomisine katkılar sağlayan önemli bir gıda maddesi haline dönüşmesine neden olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),*
Dosya No: 272-0-0-12, Yer No: 42-51-3, 02.07.1924.
Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 7-42-25, 04.04.1925.
Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 193-319-3, 06.06.1926.
Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 13-52-12, 24.07.1930.
Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 23-69-15, 04.10.1931.
Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 23-68-17, 04.10.1931.
Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 32-71-20, 21.11.1932.
Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 184-266-10, 14.01.1932.
Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 30-54-10, 19.07.1932.
Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 74-38-10, 07.05.1937.

Resmi Yayın ve Raporlar

- İktisat Vekâleti, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.
Milli İktisat Tasarruf Cemiyeti, *1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar*, 2. Basım, (Yay. Haz.: Derviş Kılınçkaya), Cilt: 1, Bildiren Yayıncılık, Ankara, 2003.
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Kanunlar Dergisi, (1923-1938).
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, (1923-1938).
T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayii*, Mars Matbaası, Ankara, 1973.
T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.
Zeytin Fidanı Dikim ve Bir Yıllık Bakımı Tarifnamesi, T.C. Ziraat Vekâleti Zeytincilik İstasyonu Yay., Nu: 1, Ege Basımevi, İzmir, 1942.
Zeytincilik, Ziraat, İstisnal ve İbracat Vaziyeti, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yay., Seri: A, Takım: 27, Ankara, 1938.

İstatistik ve Salmeler

- İstatistik Yıllığı 1931-1932*, Yayın No: 21, Ankara, 1932.
İstatistik Yıllığı 1932-1933, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Bilgi Matbaası, İzmir, 1934.
İstatistik Yıllığı 1933-1934, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Dereli Basımevi, İzmir, 1936.

- İstatistik Yıllığı 1935–1936*, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Dereli Basımevi, İzmir, 1937.
- İstatistik Yıllığı 1937–1938*, İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü, Dereli Basımevi, İzmir, 1939.
- BİUM Zeytincilik İstatistiği 1936-1942*, Yayın No.: 213, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1943.
- Ticaret Salnamesi 1927*, Malul Gaziler Neşriyat Şirketi, İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ve Devlet Yıllığı 1925–1926*, Devlet Basımevi, 1927.

Araştırma Eserleri (Kitap, Makale ve Tezler)

- Aksu, Süleyman, “Zeytincilik Enstitüsü”, *Zeytin Dergisi*, Sayı: 19, (Ekim 1964).
- Arıkan, Zeki, “İstanbul’a Zeytinyağı Gönderilmesi”, *Zeytinin Akdeniz’deki Yolculuğu*, 2. Baskı, İzmir Akdeniz Akademisi Yay., İzmir, 2018.
- Avni, Hüseyin, “İzmir’den Aydın’a”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 4, Cilt: 9, Sayı: 86, (16 Temmuz 1943).
- Bakır, G., “M.Ö. 6. Yüzyılda Klazomenai Zeytinyağı İşliği”, *TMMOB Kimya Mühendisleri Odası Zeytinyağı ve Pirina Yağı Sempozyumu ve Sergisi*, (Bildiriler Kitabı/10-12 Kasım 2005), İzmir.
- Başaran, Mehmet, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türe*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 2000.
- Baysal, Mevlüt, “Ziraat Müesseselerimizi Tanıyalım: İzmir-Bornova Zeytincilik İstasyonu”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Sayı: 26, (16 Ekim 1944).
- Benlioğlu, Nuri, *Zeytin*, Doğanlar Basımevi, İzmir, 1948.
- Bergin, Servet, “İhracat Birlikleri”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 1, Sayı: 2, (1 İkinci Kanun). *Cumhuriyet’in XV. Yılında Türkiye*, 1. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Cilt: V, (Yay. Haz. İzzet Öztoprak-Cafer Güler-Murat Karataş-Güneş Şahin), Ankara, 2014.
- Çeçen, Kemal, “120 Milyon Zeytin Ağacı İçin Neler Düşünüyoruz?”, *Tarım Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, (1 Eylül 1952).
- _____, “Zeytinlikler Üzerine Düşündüklerimiz”, *Çiftlik*, Sayı: 78, (Ekim 1966).
- _____, *Zeytin Ağacı ve Budanması*, Akın Matbaacılık, Ankara, 1953.
- Çelik, Bilgin, “Cumhuriyet Döneminde Aydın’ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı (1923–1950)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1996.
- Durgun, Bülent, “Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi (1923-1938)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006.
- Genç, Hasan Hüseyin, “1929 İzmir’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010.

- Göktaş, Mehmet Ali, *Zeytin ve Zeytinyağının Türkiye Ekonomisindeki Rolü*, Ege Üniversitesi Matbaası, EBSO Yay., İzmir, 1966.
- Gürsel, Mustafa, “İzmir Zeytin Çeşitleri”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 26, Sayı: 107, (Ocak 1949).
- Karabulut, Umut, “Ticari Açıdan İzmir Limanı (1923-1929)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.
- Kırkpınar, Nurullah, *İzmir Kent Tarihi Araştırmalarına Bir Katkı: Bornova Ziraat Mektebi (1922-1955)*, 1. Baskı, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 2020.
- Kurdakul, Necdet Salih, “Zeytin İşçilerinin Durumu”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 164, (21 Ekim 1946).
- Mert, Hasan, *Geçmişten Günümüze Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yönleriyle Bornova*, Bornova Belediyesi Kültür Yay., İzmir, 2008.
- Nadir, Cemal, *Ticari ve İktisadi İzmir Rehberi 1926*, s. 6.
- Özgül, Cihan, “Dünyanın İştahını Kabartan İki Renk, Bir Kent: Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir”, *Zeytinin Akdeniz’deki Yolculuğu*, 2. Baskı, İzmir Akdeniz Akademisi Yay., İzmir, 2018.
- _____, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak: İzmir ve Çevresinde Ticari Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir, 2014.
- Sönmez, Ülker Zengin, “1929 Dünya Ekonomik Bunalımının İzmir Ekonomisine Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998.
- Şevki, Mehmet, “Zeytinyağlarımız Hakkında”, *Ahenk*, 21 Şubat 1927.
- Turgay, Nizamettin, *Zeytinyağı ve Elaiotekni*, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1938.
- Uysal, Nadir, “Cumhuriyetin Yirminci Yıl Dönümünde İzmir Zeytincilik İstasyonunun Durumu”, *Ziraat Dergisi*, Yıl: IV, Cilt: 4, Sayı: 44-45, (Eylül-Ekim 1943).
- _____, “Ziraat Kurumlarımız Ne İşler Görürler: İzmir Bahçe Kültürleri (Zeytincilik İstasyonu)’nun Yapmakta Olduğu İşler”, *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Yıl: 24, Sayı: 92, (Ekim 1947).
- Üzümeri, Ekrem, “Zeytincilik İstasyonu”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul, 1954.
- Yazıcıoğlu, Turgut, *Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945.
- Yazman, Aslan Tufan, “Zeytinciliğimizi İnkişaf Ettirmeliyiz”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 9, Cilt: 9, Sayı: 206, (20 Ağustos 1948).
- Yazman, Selim Cavid, “Zeytinyağcılığımız”, *İktisadi Yürüyüş*, Yıl: 2, Cilt: 3, Sayı: 28, (1 Şubat 1941).

Yund, Kerim, “Barış Ağacı: Zeytin ve Dolayısıyla”, *Türkiye Ziraat Mecmuası*, Sayı: 3, (Temmuz 1953).

Yurtoğlu, Nadir, “Atatürk Döneminde Türkiye’de Zeytin ve Zeytinyağı Politikası (1923-1938)”, *History Studies*, Volume: 13, Issue: 6, (December 2021).

Zeki, Mehmet, “İzmir İktisadi Mıntıkasının Ticari Faaliyeti”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, IV/5, (Mayıs 1929).

Sürelı Yayınlar

<i>Akşam</i>	<i>Anadolu</i>
<i>Çiftlik</i>	<i>İkdam</i>
<i>İzmir Postası</i>	<i>İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni</i>
<i>Kurun</i>	<i>İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası</i>
<i>Ulus</i>	<i>Yeni Asır</i>

İZMİR'DE ŞERBETÇİLİK

Eren Akçiçek*

Giriş

İzmir'de yazın insanları bunaltan sıcak günlerde insanları serinleten İzmir'in meşhur imbatı ile soğuk, buz gibi şerbetleri idi. İzmir'in çarşısı "Kemeraltı'nda özellikle han girişlerinde ve çeşitli yerlerinde pek çok şerbetçi ve çeşitli şerbetler bulmak mümkündü özellikle "badem subyesi, kavun çekirdeği sübyesi, koruk, karadut, şeftali, demirhindi şerbetleri" İzmir'de çok sevilen şerbetlerdi¹. Bozdağ'dan Ödemiş'e indirilen karlar, develerle İzmir'e getirilir şerbetlerin içine konulurdu.

Çarşılarda "Buz!.. Var mı dişlerine güvenen" diye satılırdı.

İzmirli dolu dolu buz gibi bir bardak şerbeti ağzına diktikten sonra elinin tersiyle dudaklarını silerek memnun, içi rahat, hayatından mutlu bir halde işinin yolunu tutardı².

Kontes Pauline Nostitz 1838 yılındaki gezi notlarında şunları söylemektedir³:

"Tabloların ve diğer sanat ürünlerinden yeterli gıdamızı almıştık ki lezzetli meyvelerin, nefis pastaların ve İzmir'de hiçbir masada eksik olmayan şerbetin olduğu masaya geçtik."

La Motraye, İzmir'de işi sadece kahve ve şerbet yapmak olan hizmetkârların olduğunu görmüştür.⁴

İzmir'in meşhur şerbetçisi Kadir Ağa'yı 1940'lı yıllara kadar bütün İzmir tanımıştır. Kemeraltı'nda kendisine çok yakışan değirmi sakal avcı ceketini, külot pantolonu, pırl pırl parlayan çizmeleri, göğsünde takılı olan kalın gümüş kösteği ve baktığı yere ateş saçan gözleriyle dikkatini çekti

1861 İzmir doğumlu olan ve babası İbrahim Efendi'nin de şerbetçi olduğu Kadir Ağa babasından üzüm, limonata, demirhindi şerbetleri ile sübyenin yapılışının inceliklerini öğrenmiş ve babasının yanından ayrıldıktan sonra ayva, ekşi nar, muşmula, kavun, turunç, mandalina, portakal, şeftali, karadut, muz, çilek, kızılıklık, Frenk üzümü ve dağ yemişi olmak üzere birçok şerbeti İzmirlinin damak tadına sunmuştu. Kısa zamanda şerbetleri çok tutulan Kadir Ağa yalnız kiraz ve karpuzdan

* Dr., Tıp Doktoru, Gastroenteroloji Uzmanı, Tıp Tarihi Bilim Doktoru, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi (E.) akcicek@icloud.com

¹ Halit Ziya Uşaklıgil, *İzmir Hikâyeleri*, hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İstanbul, 1991, s.114–115.

² Halit Ziya Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.114.

³ A. Nedim Atilla, *Tarihîten Günümüze İzmir Mutfağı*, İzmir, 2001, s.43.

⁴ Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çeviren: Nedim Demirtaş, İstanbul, 2007, s.38.

şerbet yapmamıştır. Yaşadığı yıllarda İstanbul'da bile O'nun kadar çeşitli şerbet yapan bir usta yoktur. İzmir'deki azınlıklar da onun şerbetlerine büyük ilgi göstermiştir.

Kadir Ağa İzmir'de şerbet fiyatları belediye tarafından bir metelikten yarım meteliğe indirilince bu işe çok kızar ve 1898 yılında İzmir'i terk ederek İstanbul'a yerleşir.

Bir gün Sirkeci'de büyük bir kalabalığa rastlar. Bunlar Yunan sınırına gönderilen askerlerdir. Birden yakındaki mola taşının üstüne bir hoca çıkar ve askerlere dua etmeye başlar meydandaki herkes duygulanır ve ağlar. Kadir Ağa birkaç gün sonra Mısır Çarşısı'nda hoca efendiye rastlar ve göğsünde dördüncü rütbeden bir nişan görür. O madalyanın izlediği dua olayından sonra padişah tarafından gönderildiğini öğrenince kararını verir. Cepheye giden askerlerimize oralardan Yıldız Hastanesi'ne gelen yaralılara hayır olarak şerbet yapıp dağıtacaktır.

Yanına on yardımcı alan Kadir Ağa hemen hazırlıklara başlar. En kaliteli güğümleri temin eder. Çıraklarını güzelce süsler ve boy sırasına koyarak Tahtakale'den yola çıkarak Yıldız'a gelirler. Gazilere portakal şerbeti dağıtılacağını söylediği saray yaverleri tarafından kendisinden kuşkulunularak fıkra merkezindeki paşaya götürürler. Kadir Ağa orada da ısrarla "her Cuma günü gazilere şerbet dağıtmaya kararlı olduğunu söyler. Kendisini beş saat bekletirler sonunda saraydan izin gelir. Üstelik Sultan Hamid bu şerbet alayını görmek de istemiştir. Kadir Ağa ile ekibi başlarına çeki düzen verdikten sonra Padişah'ın baktığı pencerenin önünden geçerler. Hastanedeki doktorlarca da çok kaliteli bulunan şerbetler tam beş ay boyunca her Cuma günü ve her seferinde 1280 bardak olmak üzere gazilere dağıtılır. Kadir Ağa on birinci hafta sonunda Sanayi madalyası, yirminci hafta sonunda da Yunan Savaşı nişanı ile ödüllendirilir. Ahmet Rasim Şehir Mektuplarında "*Haniye, demirhindî, şerbetim!*" diyerek şerbet satan şerbetçiyle karşılaştığında şunları söylemektedir.

—*Dişlerini Dondurdu! Haniye bu...ş! diye bağırıyor, meğer bunlar, İzmir'den buraya kadar gelmiş ticaret erbabından imiş. Anlar anlamaz yaralı Osmanlı gazilerine karşı gösterdikleri cömertlikler hatırıma geldi. Harifcağızı derhal sevdim. Hatta kazansın diye, bir tane daha içerek ateşimi söndürdüm*⁵.

Bu nişanları İzmir'e döndükten sonra da göğsünde taşırdı. Kadir Ağa mesleğini sürdürdüğü dönemde halka yaptığı satışın dışında çeşitli konaklara Nazır ve Paşalara da şerbet verirdi. İzmir'de Valilik görevinde bulunmuş olan Mithat Paşa, Eşref Paşa, Ragıp Kamil Abdulkadir ve Trabzonlu Yahya Paşaları da çok yakından tanımıştır⁶.

İzmirli Nail Moralı'da şunları anlatır:⁷

⁵ Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları I*. Hazırlayan Ahmet Kabakçı, İstanbul, 1990, s.88.

⁶ Yaşar Ürük "Eski İzmir'de Ramazan", *Yeni Asır*, 7-13 Aralık 1998.

⁷ Nail Moralı, *Mütarekede İzmir*, Yayına Hazırlayan: Erkan Serçe, İzmir, 2002, s.16.

“İzmir'in şöreti, oğlu Ahmed'in Büyük Postane karşısında açtığı dükkânı ile İstanbul'a yayılan Kadri Usta'sını Cumhuriyet gençleri de tanımış olacaktı. Kadri Usta kullandığı meyveleri öyle maharetle ezer, kabuklarını suyunun içine atarak dindendirirdi ki şerbetlerine verdiği rayiha emsalsizdi. Dükkânından çıkması ile dönmesi bir olurdu. Kadri Usta'nın güğümü de eşsizdi. Gümüş güğüme takılı gümüş paralar O yürüdükçe şangır şangır öter, güzel bir ses bırakırdı.

Bir şıracı dervişimiz vardı. Taze üzümünden yaptığı şıra kapışılırdı. Kabak çekirdeklerini dövülüp ezilerek elde edilen sıvı ile yapılan “sübye”yi pek severdim. Haşlanmış sübye satan Konyalı Hafız bulmak kolay değildi.”

Eczacı Mehmet Kamil Aktaş⁸ta şunları söylemektedir: “Eski İzmir'in şerbetleri pek maruftu. Kadir ağa başta, şerbetçilerin şangır şangır düğümleri ile kayısı, vişne, karadut feryatları caddeleri doldururdu. General Kazım Dirik'in büyük hizmetlerinden Şaşal hakikaten şerbetçileri şaşırtmış, İzmirliileri suya doyumuştur.”⁹

Şerbet Tarifleri: (A. Nedim Atilla'dan¹⁰)

Kavun çekirdeği sübyesi:

Taze veyahut içleri dolu kavun çekirdeği yıkadıktan sonra ıslak havanda döverek su ile karıştırıp ve elle ovup süzünüz. Çekirdekte iç kalmışsa tekrar dövüp yine bir miktar su ile karıştırarak süzünüz. Sonra şekeri karıştırıp durulmaya bırakınız. Posası çökünce üstünden sübyesini alıp süzerek bardaklara koyunuz.

Karadut şerbeti:

İstedığınız kadar olgun karadutu kâsede bir ölçüde yarısı kırmızı, üçte biri beyaz üzüm ile sıkıp süzdükten sonra ağzını örterek durulamağa bırakınız. Durulan suyu başka bir kaba alıp kâfi miktarda şeker ve su ile karıştırıp tekrar şerbet tasına süzdükten sonra bardaklara çekiniz. Bunların durulan usarelerini münasip miktarda şekerle karıştırıp süzmelisiniz.

Eski Eşrefpaşa'nın tanınmış şerbetçileri vardır. Libya'da doğmuş Eşrefpaşalı olan Şerbetçi Arap Mehmet Usta kışın şambalı yazın karadut şerbeti satardı. Libyalı Mehmet Usta karadut şerbetini Arap Camii ile Eşrefpaşa Camii arasında 200 metrelik yol üstünde yürüyerek satar ve daha bu yol bitmeden şerbet biterdi. Çünkü her esnaf ondan şerbet içerdi ama kural sadece bir bardak almaktı. Kimse bir bardaktan fazla almazdı. Bu kuralla, şerbetin herkese ya da olabildiğince çok kişiye verilmesi amaçlanırdı. Libyalı Mehmet, şerbeti arabada satardı. Aslında şerbet güğümünü arabaya yüklerdi. Krom çeşmeli güzel bir güğümü vardı. Libyalı Mehmet'ten başka demirhindi şerbeti satan şerbetçiler vardı. Onların da sırtlarında güğümü olurdu. Bellerinde de bardakları vardı. Şerbetçiler kışın salep ve boza satarlardı.¹¹

⁸ Kemal Kamil Aktaş, eczacı.

⁹ Kemal Kamil Aktaş “Kısaca İzmir'in Yazı”, *Yeni Asır*, 26 Mayıs 1941.

¹⁰ A. Nedim Atilla, *a.g.e.*, s.46.

¹¹ Pınar Fedakar, Eren Akçiçek, *Bir Zamanlar Eşrefpaşa'da*, İstanbul, 2019, s.81-82.

Şerbetçiler yaz boyunca buzu Buzcu Ferit'ten alırlardı. Libyalı Mehmet Usta yaptığı şerbetleri el arabasına yerleştirerek kadife gibi sesi ile “Karaduut...Haşlama şıfa, macuun” diye bağırarak kendi deyimi olan cennet taamının Lezzetini Eşrefpaşa'ya sunacaktı.¹²

Koruk şerbeti:

Koruğu taneleyip, sıkıp süzdükten sonra toz şekerle karıştırarak lüzumu kadar su ilavesi ile tekrar süzünüz. Bir ekşi narı veyahut oğul otunu şekerle ezip su ile karıştırarak süzüp bardaklara çekiniz.

Sonuç

Günümüzde şerbet alışkanlığımız kaybolmuş, yerine asitli ve katkılı içeceklerin yaygınlaştığı bir ortama girdik. O enfes şerbetlerimizin kokusunu tadını unutmuş olduk. Bir içecek fımasının limonatayı sanayi tipinde piyasaya sürmesi büyük bir rağbetle karşılandı. Bugün pek çok firma çeşitli limonatalar şerbetler pazarlıyorlar. Özellikle de Ramazan ayından bu şerbetler çok rağbet görüyor. Değerli bilim insanı Arif Bilgin'in “Osmanlı yeme içme kültürüne yönelik canlandırma anlayışına göreceksek buna şerbetlerden başlamamız gerektiği kanaatindeyim.” demektedir.¹³

Fotoğraf: İzmirli Şerbet Satıcısı¹⁴

¹² Adnan Turgut, *Yazlık Sinemalar Krallığı Eşrefpaşa*, İstanbul, 2011, s.44-45.

¹³ Arif Bilgin, “Osmanlı Kültüründe Şerbet”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2021, s. 57.

¹⁴ Ömer Durmaz, İskender Dereli, *19. Yüzyıl İzmir’inde Ressam Boğos Tatikyan ve Tatikyan Matbaası*, İZKA, İzmir, 2021, s. 60.

Fotoğraf: İzmirli Şerbetçi Kadir Ağa¹⁵

¹⁵ Sayın Yaşar Ürük Arşivi.

Kaynaklar

- Aktaş, Kemal Kamil, “Kısaca İzmir’in Yazı”, *Yeni Asır*, 26 Mayıs 1941.
- Atilla, A. Nedim, *Tarıhten Günümüze İzmir Mutfağı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir 2001.
- Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çeviren: Nedim Demirtaş, İstanbul, 2007.
- Bilgin, Arif, “Osmanlı Kültüründe Şerbet”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2021, ss. 50-57.
- Durmaz, Ömer; Dereli, İskender, *19. Yüzyıl İzmir’inde Ressam Boğos Tatikyan ve Tatikyan Matbaası*, İZKA, İzmir, 2021.
- Fedakar, Pınar; Akçiçek Eren, *Bir Zamanlar Eşrefpaşa’da*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2019.
- Moralı, Nail, *Mütarekede İzmir*, yayına hazırlayan: Erkan Serçe, İzmir, 2002.
- Rasim, Ahmet, *Şehir Mektupları I*, hazırlayan: Ahmet Kabakçı, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1990.
- Turgut, Adnan, *Yazlık Sinemalar Krallığı Eşrefpaşa*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2011.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, *İzmir Hikâyeleri*, hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İnkılap Yayınları, İstanbul 1991.
- Ürük, Yaşar, “Eski İzmir’de Ramazan”, *Yeni Asır*, 7-13 Aralık 1998
- Yentürk, Nejat, *Ayaküstü İzmir: Sokak ve Fırın Lezzetleri*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2018.

İZMİR VE ÇEVRESİNDE 19. YÜZYIL MERA KAVGALARININ DOĞASI, AKTÖRLERİ VE HUKUKİ ALTYAPISI*

İrfan Kokdaş**

Bu çalışma uzun süreden beri üzerinde proje olarak çalıştığımız Batı Anadolu’da orta malların-özellikle de otlak ve mera alanlarının- işleyişi ve hukûkî dönüşümü hakkında İzmir ekseninde bir dönemleme oluşturma ve bu dönemlerden ilk evrenin (1830-1880) genel hatlarını çizme amacı gütmektedir. Erken dönemlerden itibaren Osmanlı Anadolu’sunda meraların neredeyse standartlaşmış bir işleyişini ve bu işleyişin izlerini mahkeme kayıtlarından takip edebiliyoruz; ancak 19. yüzyıl İzmir çevresinde mera arazilerinin dönüşümünü çoğunlukla arazi kavgaları üzerinden izleyebiliyoruz. Bunun aslında iki temel nedeni mevcut; birincisi ve en kolay gözlemlenen kentten erken döneme ait mahkeme kayıtlarının elimizde olmayışıdır. Bu yüzden de çoğunlukla meseleyi anlamak için başvurduğumuz kaynak grubu merkeze taşınmış ihtilâflı araziler için üretilmiş belgelerden oluşmaktadır. Bu eksiklik ilk bakışta İzmir’deki meraların sadece kavga hallerinde gündeme geldiği gibi bir yanlış izlenim oluşturabilir; oysa kentten çevresinde 19. yüzyıl boyunca yaşanan kavgalardan dahi mera hukukunun geçmişten gelen devamlılığını ve kırılmalarını öğrenmek mümkündür.

Mera kavgalarının bu döneme ilişkin analizde ön plana çıkmasının ikinci nedeni ise yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren sadece İzmir çevresinde değil; Kütahya-Afyon hattından Aydın-Balıkesir’e kadar olan sahanın neredeyse tümünde, otlak alanlara dair kavgaların giderek daha görünür olmasındandır.¹ Aslına bakılırsa Batı Anadolu’nun mera veya otlak alanlarındaki kavgalarda 17. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli bir artış gözlemlenmektedir-en azından bu kavgalar mahkeme kayıtlarına giderek daha fazla girmeye ya da merkeze şikâyet olarak ulaşmaya

* Bu çalışma 24-27 Mart 2022 tarihinde, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinde düzenlenen “Şehir Kültür Medeniyet: Çaka Bey’den Günümüze İzmir Sempozyumu”nda sunulan bildirinin düzenlenip genişletilmiş versiyonudur.

** Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, İzmir.

¹ Kavgaların niteliği ve coğrafi dağılımında erken dönem için Anadolu Ahkâm ve Şikâyet defterleri kullanılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin veriler ise Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’ndeki (BOA) müteferrik evraka dayanmaktadır. Gediz ve Menderes ovalarında erken dönemde meydana gelen mera ve arazi kavgalarına dair örnekler için bk. İrfan Kokdaş, “Sheep, Cotton, Wheat and Commerce: Changes and Continuities in the Demoeconomic System of Çiftliks in Western Anatolia during the Period 1745–1845”, *Halcyon Days in Crete X Symposium: Çiftliks in the Balkans and Western Anatolia*, Yayın Aşamasında.

başlamıştır. Bu yüzden 19. yüzyıl boyunca mera kavgalarındaki artış büyük ölçüde geçmiş ihtilâfların bakiyesini taşımaktadır.

I- Mera Kavgalarının Coğrafi Dağılımı

19. yüzyıl öncesinde Batı Anadolu sahasındaki otlak kavgaları, genel olarak beş ana aks üzerinden yürümektedir. İlk gruptaki kavgalar kimi zaman sipahi kimi zaman da voyvoda veya mültetim kimliğiyle tanımlanan sahib-i arzın mera olduğu iddia edilen alanı köylülerin aleyhine olacak bir şekilde bir başkasına tapu temessüküyle devretmesiyle meydana gelmekteydi. Bu ilk kavga türüyle ilintili bir diğer kavga sathında ise kasaba ve karyedeki nüfuzlu kimseler meralarda ağıl, mandıra ve çiftlikler ihdas ediyordu. Üçüncü tip kavgalar ise komşu köylerin ortaklaşa kullandıkları veya kendilerine tahsis edilmeyen meralara hayvanlarını sokmaları veya buraları zirâate açmaları sebebiyle meydana geliyordu. Dördüncü grup kavga ise bizzat köy sakinlerinden bazılarının bu arazileri kendileri için zirâate açmaları ve tapulamaları neticesinde zuhur ediyordu. Son tipteki kavgalar ise köydeki yerleşik ahaliyle konargöçer gruplar arasında meydana gelmekte, aşiretlerin hayvanlarını otlak alanlarına sokmalarıyla tetiklenmekteydiler. Tüm bu kavga tipleri uzun 19. yüzyıl boyunca durmadan kendilerini tekrarladılar-tabii ki bir süre sonra köylülerin muhatabı sipahi değil, tapu memuru olacaktı. Bu anlamda 19. yüzyıl, otlak alanları üzerindeki kavgayı ne sıfırdan yarattı ne de onları tamamıyla dönüştürdü.

17. yüzyıldan itibaren Akdeniz'in en büyük antrepo merkezlerinden biri ve 19. yüzyıl kozmopolit Osmanlı liman kentlerinin Anadolu'daki biricik temsilcisi olarak İzmir geniş bir hinterlanda hükmeder. Tarih yazımında bu hinterland devamlı pamuk, üzüm, incir, palamut, zeytin gibi piyasa ürünleriyle birlikte anılır ve İzmir Limanı pahada ağır bu zirai mamullerin alıcı bulduğu, kredilendirildiği ve nihayet dış pazarlara gönderildiği bir sistem olarak tasvir edilir.² Bu tasvirin hemen hiçbir yerinde hayvancılık veya hayvan ticareti tabirleri geçmez. Oysa uluslararası ticaretteki imparatorluk ağlarının yavaş yavaş sönmeye başladığı erken Cumhuriyet döneminde bile İzmir çevresindeki Çeşme, Dikili ve Kuşadası iskelelerinden Akdeniz limanlarına hayvan ihracı hız kesmeden devam ediyordu.³ Ancak İzmir etrafındaki hayvan ticaretinin gelişimini dış pazarlara indirgemek hatalı olur, 19. yüzyılın neredeyse

² Bu alanda çok geniş bir literatür mevcuttur. Örnekler için bk. Reşat Kasaba, *Peripheralization of the Ottoman Empire*, State University of Binghamton, *Doktora Tezi*, Binghamton 1986; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 2007; Cihan Özgün, İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti 1844-1914, Ege Üniversitesi, *Doktora Tezi*, İzmir 2011; Emre Erol, *The Ottoman Crisis in Western Anatolia: Turkey's Belle Époque and the Transition to a Modern Nation State*, London 2016; Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, (çev. Çiğdem Diken), İzmir 2006.

³ Örnekler için bk. İzmir Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi & Müzesi (APİKAM), Anadolu Gazetesi, 14 Haziran 1931; Anadolu Gazetesi, 15 Haziran 1931; Anadolu Gazetesi, 19 Haziran 1931.

tümünde tıpkı hububat da olduğu gibi et-hayvan ticaretinde de ana motor iç pazarlardı.

Harita 1: 18 ve 19. Yüzyıllarda Batı Anadolu Mera Kavgalarının Coğrafi Sahası

Lejant

- 19. Yüzyıl Öncesi Mera Kavga Sahaları
- 19. Yüzyılda Yeni Eklenen Mera Kavga Sahaları

Kentin ve çevresindeki kasabaların yüzyıl boyunca artan nüfusları, canlı bir hayvan ticaretini de beraberinde getirmişe benziyor. Nitekim 19. yüzyıl mera kavgaları açısından ilk dönem olarak ele aldığım 1830-80 yılları arasındaki dönemde, daha önceki dönemlerden farklı olarak mera kavgalarının coğrafyası da bu ticari dinamikle ciddi ölçüde değişmeye başlamıştı.⁴ Erken dönemlerdeki kayıtlar her ne

⁴ Ancak meraların köylüler için avarız ödemeleri ya da diğer harcamalarda kullanılmak üzere bir gelir kaynağı olması -bir başka deyişle mera sahalarının para karşılığı kiralanması- 19. yüzyılın çok öncesinde başlamışa benziyor. Özellikle 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kütahya ve Afyon mahkeme sicillerinde meraların köylüler tarafından bu yönde kullanıldığını gösteren kayıtlar mevcuttur. Çok daha önemlisi fetva mecmualarının da bu husus hakkında çok açık hükümler içermeye başlamasıdır. Örneğin Şeyhülislam Meşrebzade Mehmed Arif Efendi'nin derlediği Câmîu'l-İcâreteyn'de bu konuya ilişkin erken dönemli fetvalara yer verilmiştir: "Bir karye ahali kendülere mahsus meralarında

kadar tüm Batı Anadolu için homojen bir dağılım göstermese de mera kavgalarının dağıldığı coğrafyayı çok açık biçimde anlayabiliyoruz. Aydın-Güzelhisar çevresindeki sahalalar ve Menderes Ovası'nın neredeyse tümü, Manisa çevresi merkez üzere Gediz Ovası'nın doğu kısımlarıyla, Balıkesir Ovası kavgaların batıda yoğunlaştığı yerlerdi. Öte yandan Kütahya-Afyon hattı kavgaların yine en yoğun görüldüğü yerlerdendi. Daha çok alüvyon ovalarında yoğunlaşan ve ağırlık merkezinin İç Batı Anadolu'ya dönük olduğu bu ihtilâflı sahalaların coğrafyası 1830'lardan sonra giderek batıya doğru kaydı. İzmir'in hem kuzey -Bornova'dan Aliağa'ya kadar uzanan mevzi-hem de güney hattı -Seydiköy'den Küçük Menderes Ovası'nın doğusuna kadar uzanan ova sahası- bu dönemde kavga alanı olarak daha fazla ön plana çıkmaya başladı. Bu değişimi tetikleyen de İzmir'in yakın çevresindeki otlama alanlarının giderek bürokrat-tüccar, tefeci-bezirgân, kentli tüccarların para yatırıp mera itihaz ettiği yerler haline gelmesiydi.

Daha önceki dönemlerde çiftlik, mandıra, ağıl ihdas eden yerel ağaların yanına yakın kasaba ve köylerde ikamet etmeyen kentli yatırımcı grup (*absentee landlords*) eklendi ve süreç Baltazzi gibi büyük sarraf ailelerin bölgede büyük çiftlikler tutmasıyla adeta el ele yürüdü.⁵ Ancak bu yeni durum özellikle hayvancılık sektöründeki emek organizasyonunu pek de değiştirmemişti. Eskiden olduğu gibi bu dönemde de hayvanlar, genelde çoban ya da aşiretlere emanet ediliyor; bir nevi ortakçılık sözleşmeleriyle piyasaya sürülünceye kadar hayvanların semirtilmesi sağlanıyordu. 1840'lı yıllarda bölgenin valisi olarak hem yerelde hem de İstanbul'da büyük bir gücü elinde tutmuş olan Yakup Paşa'nın Tire çiftliklerindeki koyunlarının en azından bazıları, bu şekilde alıcısına ulaşıyordu.⁶ Örneğin 373 koyun Ayasuluğ kazasının Çirkince köyünde ikamet eden Kara Yorgi'ye emanet usulü teslim edilmiş, zamanı geldiğinde de teslimi istenmişti. Her ne kadar Yorgi bazıları teslim edebilmiş; bazıları içinse piyasa fiyatından ödeme yapmış olsa da çiftlik müdürü Tireli tüccar ödenmemiş, 71 koyunun peşine düşmüştü. Bir yandan yatırımcı paşa, diğer yandan

bir miktarını bazı kimselerin bir miktar akçelerin alıp hayvanlarını getirip ol merada ra'y murad ettiklerinde karye-i mezbûre sipahisi ol kimseleri ra'ydan men'a kâdir olur mu? Olmaz!" Bk. Şeyhülislam Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi, *Câmiü'l-İcâreteyn*, (haz: Süleyman Kaya, Emine Toprak, Nilüfer Kaval Koss, Zehra Mercan), İstanbul 2019, s. 289.

Bu fetva çok eski dönemden beri oluşturulmuş kadim bir pratiğe ve toprak hukuku esasına gönderme yapmaktadır; nitekim Şeyhülislam Abdurrahim Efendi meraları tamamen köylülerin tasarrufuna bırakılmış alanlar olarak yorumlamış ve vergi toplayıcı sahib-i arzın buna müdahale edemeyeceğini öngörmüştür.

⁵ Alp Yücel Kaya, "Batı Anadolu ve Balkanlarda İlk Birikimin Gelişimi 1839-1914", *Devrimci Marksizm*, 45/46, (2021), s. 24-29; Hilal Ortaç, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/ 1, (2010), s. 319-336.

⁶ BOA, A. MKT, 205/94, 22 Rebiülevvel 1265-15 Şubat 1849.

tüccar müdür öte yandan çobanları içine alan bu organizasyon çiftlikler ve ağllar etrafında gelişen yeni ağlları kusursuz bir biçimde kapsamaktaydı.

Tire'den Çirkince sırtlarına kadar uzanan coğrafya aslında çok da şaşkırtıcı değildir; nitekim Batı Anadolu'da neredeyse günümüze kadar devam eden hayvancılık pratiği sürülerin nisan-mayıs aylarına kadar kıyıya yakın Batı Anadolu ovalarında kışlamalarını, baharda ise daha doğuya Uşak-Afyon-Kütahya'ya çekilmelerini içeriyordu.⁷ Özellikle aşiretlerin sağladığı bu hareketlilik giderek pazarlara yakın kıyı ovalarındaki otlaklık alanları değerli kılmaktaydı. Tıpkı eski dönemlerde yerel ağlların yaptığı gibi yeni yatırımcı grubun kentlerin yakınlarındaki çiftliklerin içine kimi zaman hali miri alanları, kimi zaman da doğrudan otlak alanlarını katması; bu yüzden hiç de şaşkırtıcı değildir. Şaşkırtıcı olmayan bir diğer dinamik ise bu yatırım stratejisinin onları köylüler ve aşiretlerle karşı karşıya getirmesiydi. Nitekim bu dönemi tanımlamak için burada kullanacağım üç örnek tam da bu yeni yatırımcı profiliyle ilişkilidir.

II- İzmir Mera Kavgaları ve Tarih Yazımında Mera Algısı

Yukarıda bahsettiğimiz Yakup Paşa'nın Tire'deki çiftlikleri 1840'lı yılların ortasında krize sahne olmuştu.⁸ Çiftliklerin giderek tahkim edilen sınırlarla mera ve otlak alanlarını içine aldığı anlaşılıyor: "...çiftlik arazisini mera ittihazıyla..." tabiri daha sonra birçok çiftlik merası kavgasında birebir kopya edilip kayıtlara girecekti. Daha önce ahalinin kullanımına açık bir sahanın bir nevi çitlemeyle çiftlik hududuna alınmasına gönderme yapan bu tabir, Tire'de bu sefer konar-göçer aşiretleri hedef almıştı. Yörük taifesi olarak adlandırılan bu grup çok uzun zamandan beri Tire'ye geliyor, 4-5 ay burada kalıp sürüleri için sahanın otundan suyundan istifade ediyordu. Çok uzun süreden beri devam ettiği anlaşılan bu pratik, şimdi çiftlik sahibinin o otlak alanlarından kira istemesiyle kesintiye uğramıştı. Türkmen taifesi ise mâl-ı mirîlerini hali hazırda verdiklerini söyleyerek bu toprak kirasını vermeyi reddetmişlerdi. Konar-göçerlere sunulan teklif ya kendilerine başka yer bulmaları ya da kirayı ödemeleriydi. Başka mahalde yer tutup hayvanlarını oralarda olatma ise konar-göçerlerin tam da o sıralarda yapmaya çalıştığı şeydi, nitekim inceleyeceğimiz ikinci kavgada da yine Tire etrafında kendilerine yer arayan aşiretler ön plandaydı.

Bu sefer Yörük aşiretlerinin karşısında güçlü bir siyasi figür yerine tüccarlar vardı. İstirnolo (?) isimli zimminin sunduğu arzuhalde tapu ile Bayındır civarında tasarruf ettiği davar ağılı, İzmirli Dimitraki ile birlikte hayvanlarını otlattıkları merayla çevrelenmişti.⁹ Şimdi ise Yörük aşiretleri buraya gelip hayvanlarını sokmakta, ağıl ve sahiplerine zarar vermekteydiler. Ağıl tapu ile tutulduğuna göre miri arazi üzerine

⁷ 1930'lu yılların gazetelerinde bile batıda kışlayan aşiretlerin bahar veya yazın gelmesiyle doğuya doğru gitme vakitlerinin geldiği rutin bir pratik olarak duyurulmaktaydı. Cumaovası ve Torbalı sahaları bu hareketlilikte öne çıkmışa benziyor. APİKAM, Anadolu Gazetesi, 26 Nisan 1931; Anadolu Gazetesi, 26 Mayıs 1931.

⁸ BOA, A. MKT, 205/3, 20 Recep 1265-11 Haziran 1849.

⁹ BOA, A. DVN, 34/71, 14 Rebiülevvel 1264-19 Şubat 1848.

kurulu olmalıdır; ancak etrafındaki otlak alanlarının statüsünün ne olduğu eskiden olduğu gibi yine tartışmalıydı. İster köylülere bırakılmış mera alanı olsun ister yerleşimin dışındaki mevat alanlardan olsun isterse de miri arazi olsun buradaki asıl tartışma aşiretlerin eskiden beri kolayca girip hayvan otlattığı yerlerin artık tapulu, hududu çizili, sahibi belli olan alanlar olarak tasavvur edilmesi ve bunun daha önce bu alanları kullananların iddialarını tamamen dışlamasıydı.

Nitekim Baltazzi ailesinin Menemen ve Akhisar'daki çiftliklerinin hudutlarını giderek idareten ve hukûkî yollarla tahkimi de çiftlik içinde kalan otlaklar için yapılan kavgayla yakından ilgiliydi.¹⁰ 1860 baharında Baltazzi ailesinden Temistokli ve Sofokli Menemen'de sahip oldukları çiftlik hududuna çevre köylülerin müdahalesinden şikâyetçiydiler. Bu sarraf-tüccar-arazi sahibi aile 1840'lı yıllardan başlayarak Batı Anadolu'nun farklı yerlerinde büyük çiftlikler tutmaya başlamıştı, nitekim burada köylülerden şikâyetçi oldukları çiftlik Menemen kazasının iki yerinde sahip oldukları Ulucak veya Ali Ağa çiftlikleri olmalıdır. Temistokli ve Sofokli'nin köylülerin hayvanlarını çiftliğin içine saldıkları iddiası, daha sonra kesintisiz biçimde devam edecek kavgaların ilk fitiliydi. Bu şikâyetin hemen ardından ailenin, başlarına bela olmaya başlayan Menemen ve Akhisar'daki çiftliklerinin hudutlarının belirlenmesi için harekete geçtiği anlaşılıyor. Bu yüzden de taleplerinin başında mahalli meclis âzâlarının ve zirâat müdürlerinin katılımıyla çiftlik sınırlarının belirlenmesi geliyordu. Bir anlamda hem tapu nizamnamesine hem de arazi kanunnâmesine gönderme yapıyorlar, topraktaki hukuklarının köylü ve aşiretlere karşı korunmasını istiyorlardı. Baltazzi'lerin bu talepleri aslında 1830-1880 döneminin mera kavgaları ve mera tasarrufunu önceki dönemlerden ayıran en önemli dinamiğin altını çizmekteydi. Bu dönem; arazi kanunnâmesinin hazırlanışı sırasındaki tartışmaları, kanunnâmenin bizzat kendisinin getirdiği regülasyonları, muhacirlere verilen meraların statüsünün ne olacağı yönündeki kafa karışıklığını ve nihayetinde çiftlik içindeki meraların arazi kanunnâmesine göre nasıl tanımlanacağı yönündeki anlaşmazlıkları içine alarak daha önce görülmediği biçimde mera arazilerinin hukuken de büyük toprak sahipleri lehine dizayn edildiği bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır.

Osmanlı ve Cumhuriyet köylüsü üzerinde tarih yazımındaki tartışmalar özellikle köylülerin meraya erişimlerini normatif bir hukuk perspektifinden yorumlamaya eğilimlidir. Bu eğilim ilginç bir şekilde iki kanaldan beslenen bir süreçti. İlki daha çok miri arazi ve tımar rejimi analizine dayanmakta; dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı arazi hukukunun pratiklerini devletin küçük köylüyü koruması olarak yorumlamaktadır.¹¹ Çift-hane sistemi veya reâyâ çiftliği formülleriyle Osmanlı kırsal

¹⁰ BOA, A. MKT. UM, 402/84, 18 Ramazan 1276-9 Nisan 1960; A. MKT. UM, 408/25, 12 Zilkade 1276-1 Haziran 1860.

¹¹ Özellikle çift-hane, reaya çiftliği, küçük meta üreticiliğinin kapitalizm ve devlet politikalarıyla olan ilişkisinin tarih yazımındaki yerinin detaylı bir tartışması için bakınız, Alp Yücel Kaya, "Üretim tarzı, Sınıf, Devlet: Solun Türkiye Tarihiyle Sınarı", *Devrimci Marksizm*, 50, (2022), s. 159-206.

dünyasının temel özellikleri ön plana çıkarılıyor, bu özelliklerin başında da devletin mali ve sosyal düzen algısında küçük köylülüğün korunmasının yattığı tezi işleniyordu. Bu algının vazgeçilmez unsuru olarak merkez köylüye yetecek kadar mera bırakıyor, meraların hudutlarını koruyor, buraların tapuyla alınıp satılmasını ve zirâate açılmasını yasaklıyor nihayetinde köylünün mera alanları üzerindeki hakları güvenceye alınıyordu.¹² Gerçekten de mahkeme kayıtları, ahkâm ve şikâyet defterlerine şöyle bir göz attığımızda bile “mer‘a yerleri alınub ve satılmak ve tapu ile virilüb sökülüb sonradan zirâ‘at olunmak hilâf-ı kânûn olduğundan” ve “kadîmü’l-eyyâmdan berü mahsûs koyun vesâir davarları ra‘y olunup otundan ve suyından intifâ‘ idegeldükleri mer‘âlarında âharun alâkası yoğiken” gibi standartlaşmış ve daha sonra 19. yüzyıl ve Cumhuriyet dönemi metinlerinde bile görülen ifadeler karşımıza çıkar. Ancak özellikle mera hukuku hususunda ve pratikler bakımından başından beri belli olan, hiç değışmez bir devlet politikasının varlığı oldukça problemlı bir gözlemdir.

Tüm bu hukuki tanımlamalar, aslında miri arazi rejimiyle devletin küçük köylüyü koruma kaygısını birleştiren görüş için birer delil olarak sunulurken ikinci bir görüşü de temellendirmektedir.¹³ Küçük meta üretici olarak köylülük fikrinin ele alındığı ve genel olarak feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarına Türkiye sosyal tarihini entegre eden analizler esas itibariyle bağımlılık, eşitsiz gelişim ve ilerlemeci modernizm paradigmalarıyla harmanlanmıştı. Küçük köylülüğün Anadolu’da çözüml(e)meyişi ve küçük meta üreticiliğinin Cumhuriyet’e devredilmesi, bu görüşün temel problemi olduğundan devlete ve onun köylüyü korumacı politikalarına özel vurgu yapılmaktadır ki dolayısıyla Halil İnalçık’ın tanımlamasıyla hiçbir zaman communal tasarrufa bağı köy tipini temsil etmeyen Osmanlı köy modelinde devlet, otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki çatışmaları da en aza indirmeyi amaç edinmiştir.¹⁴ Bu yüzden incelediğimiz dönemin de arazi tasarrufu açısından en önemli metni olan arazi kanunnâmesi, hem küçük meta üreticiliğinin hem de Osmanlı tipi reâyâ çiftliği modelinin sürekliliğinde hayati bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Gerçekten de kanunnâmenin arazi-i metrûke hakkındaki hükümlerini içeren kısmında köylere tahsis edilmiş meraların kullanım/tasarruf haklarına özel olarak

¹² Halil Cin, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22-23/1-4, (1965-66), s. 750-760.

¹³ “Devletin küçük köylüyü koruduğuna” ve her daim böyle davrandığına dair eleştirel görüşler için bk. Yücel Terzibaşoğlu, “Ortaklaşmacılık Ütopik Düşünceden Fazlası: Köylü İsyanları Üzerine”, *Express*, 177, (2021), s. 77-79; E. Attila Aytekin, “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”, 3/5, (2005), s. 723-744.

¹⁴ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, 5. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989)*, s. 6-12.

değnilmektedir.¹⁵ Tıpkı eski dönemdeki pratiklerde görüldüğü üzere kanunnâmenin 97, 98 ve 100. maddelerinde meraların köylülerin elinden hiçbir bir şekilde alınamayacağı, bu alanlarda daha önce ne kadar hayvan besleniyorsa aynı oranda başkalarına zarar vermeden hayvan otlatılabileceği, buralarda mandıra ağıl gibi binaların ihdas edilemeyeceği ve yine bu alanların hiçbir şekilde zirâate döndürülmeyip tapu ile alınıp satılamayacağı tekrarlanmaktadır. Ancak bu tür mera haklarının korunmasına yapılan vurgu, genelde kanunnâmenin sessizce geçiştirdiği 99. maddedeki çiftlik meraları kısmını atlamaktadır.¹⁶ Genel olarak çiftlikleşme meselesindeki sessizliği bilinen kanunnâme, bu maddede özel olarak köylere bırakılmış meralarla çiftlik meralarının hukukunun farklı olduğu ayrımını yapmak zorunda kalmıştır. Buraların tapu ile tutulduğuna değinen kanunnâme, bu alanların arazi-i metrûke gibi değerlendirilmemesini emreder. Çiftlik meralarının hukuku ve çıkarının korunmasına yönelik çaba, 1830-80 döneminde zamanın ruhunu tanımlayan ve bu dönemi daha önceki dönemden ayıran hukûkî düzenlemelerin sosyal ayağını -daha doğrusu sınıf içi ve sınıflar arası mücadeleyle etkileşimi- göz önüne sermektedir. Bu dönem meraları ilgilendiren üç tartışma ekseninde giderek belirginleşen toplumsal realitenin izlerini görmek mümkündür; bir başka deyişle hukûkî ve idari açıdan çiftlikler içinde ihdas edilen, sınırları belli mera alanlarının büyük toprak sahipleri lehine tescilli orta mallar üzerindeki tasarrufun giderek ticarileştiği bir dünyayı işaret eder.

III- 1830-80 Döneminde Arazi Sahipleri ve Mera Hukukunun Şekillenmesi

Nitekim burada zikredeceğimiz ve Attila AYTEKİN tarafından da incelenmiş olan ilk tartışma zamanında karyelere bırakılmış olan mera, kuru ve cibal-i mübâha ormanlardan ifraz edilerek tasarruf altına katılmış alanların durumunu konu almaktadır.¹⁷ Çiftlikat Komisyonu, Fetvahâne ve Tanzimat Meclisi'nin kendi görüşlerini sundukları tartışma arazi kanunnâmesi öncesinde toplumsal dinamikleri, mera gibi orta malların nasıl tasarruf altına alındığını ve toplumsal düzenin korunması adı altında mera çitlemelerinin hukûkî desteğinin nasıl sağlandığını açık biçimde göstermektedir. Fetvahâne köylere mahsus bu alanların tasarruf sahiplerinin elinden

¹⁵ *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 135, İstanbul 2014, s. 121-123.

¹⁶ Hem bu 99. maddenin önemini hem de 1859 Tapu Nizamnâmesi'ne göre meraların tapu alışverişlerindeki rolünü tartışan analiz için bk. Yücel Terzibaşoğlu, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Hukusal Dönüşümü: Balkanlarda İdare Meclisleri, Nizamiye Mahkemeleri ve Mülkiyet Hukuku, *Tübitak 1001 Proje Sonuç Raporu*, İstanbul 2016, s. 63-70.

¹⁷ E. Attila AYTEKİN, "Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, 45/6, (2009), s. 945. Tartışmaların özetlendiği kayıt için bakınız, BOA, A. MKT. MVL, 82/46, 13 Safer 1273-13 Ekim 1856.

alınarak eski haline döndürülmesini savunurken hem Komisyon hem de Meclis bunların tasarruf sahipleri elinde kalmasını savunmuştu. Meclis bu gibi alanların, tıpkı Fetvahâne'nin dediği gibi, aslına ircâsını hukuken uygun bulmuş; ancak bunun uygulanamaz olduğuna kanaat getirmişti. Meclis'e göre bu alanları tapu içinde katmış olanlardan bunların alınması fiilen imkânsızdı. İzmir etrafındaki mera kavğalarında da gördüğümüz üzere bu tartışma, sınırları giderek meraları içine alan çiftlik ya da mandıra sahalarının neden ihtilâflı alanlar haline geldiğine de ışık tutmaktadır. Her ne kadar arazi kanunnâmesi meraların alış satışını hudutlarının değiştirilmesini yasaklamışsa da daha önce yapılan tüm genişlemeleri tapuya bağlanması kaydıyla kabul etmiş görünmektedir.

Bu tartışmalardan yaklaşık 15 yıl sonra mera meselesi, bu sefer bambaşka bir boyutuyla gündeme taşınmıştı. 1870'li yılların başında Biga Sancağı muhacirlerinin arazi yoklamaları sırasında başlayan kargaşa; vilayet meclisini, muhacirin idaresini, Dâhiliye Nezareti'ni ve sonunda Şûrây-ı Devlet'i içine aldı.¹⁸ Meselenin çıkış noktası ise kendilerine verilen arazileri ekmeyen muhacirlerin buraları mera olarak koyun tüccarlarına kiralamasıydı. Hayvan otlatma meselesinin Anadolu coğrafyasının batısında, büyük kentlere yakın bölgelerde nasıl ticari bir hal aldığını ortaya koyan bu mesele, esas itibarıyla 1850'li yıllardan itibaren koyun ve et ticaretinin giderek serbest piyasaya bırakılmasının da bir sonucuydu. Hem Hudâvendigâr hem de Aydın Vilayeti'nin neredeyse tümünde sahip oldukları arazilerin sınırlarına otlakları katmış olan büyük toprak sahiplerinin lehine işleyen bu süreç, çiftliklerin mera olarak kiraya verilen kısımlarından büyük gelir elde edilmesini beraberinde getirmişti. Mera alanlarının ticarileşmesini hızlandıran bu gelişme, Biga muhacirleri hakkındaki tartışmada ise hiçbir şekilde gündeme gelmemişti. İdarenin farklı kurumlarının derdi, daha çok muhacirlerin zirâat aletlerinin eksikliğinden mi böyle bir işe giriştiğini öğrenmekti. Arazi kanunnâmesinin açıkça belirttiği üzere üç sene ekilmeden bilâ-övr boş bırakılan araziler müstahıkk-ı tapu olarak addediliyordu, şimdi buradaki mesele kanunun bu maddesinin muhacirlere uygulanıp uygulanamayacağıydı. Muhacirlerin kanuna tam olarak vâkıf olmadığı ve eski yaşantıları gereği zirâate yavaş alıştıkları ihbar edildiğinde bilgisizlikten böyle bir işe giriştikleri fikri ortaya atılmıştı. Kendilerinin kanunnâme konusunda tembihlenmesi gerektiği söylenirken asıl vazifeleri bir kez daha hatırlatılmıştı: Onlara verilen topraklar zirâat içindi, eski atıl uyuşuk âdetlerinden kurtulup toprakla uğraşacaklardı; bu hem kanuni bir zorunluktan hem de hazinenin gelirlerini sağlayacak yegâne çözümdü. Meraların tüccarlara kiralanmasından sağlanan geliri neredeyse büyük arazi sahiplerine havale eden bu çözümün ortaya çıkışıyla neredeyse eş zamanlı meydana gelen başka bir tartışma arazi sahiplerinin mera tasarrufunu iyice taçlandırmıştı.

Defterhane, Sadaret ve Şûrây-ı Devlet Tanzimat Dairesi'nin dâhil olduğu anlaşmazlık çiftlik içinde mera ihdâsının kanunnâmeye göre nasıl yorumlanması

¹⁸ BOA, ŞD, 2341/39, 17 Cemaziyevvel 1290-13 Temmuz 1873; ŞD, 2397/27, 25 Muharrem 1289-4 Nisan 1872; ŞD, 2398/40, 9 Rebiülevvel 1289-17 Mayıs 1872.

gerektiği üzereydi. Mesele esas itibarıyla tıpkı muhacirlerin arazilerini meraya döndürmesi gibi çiftlik içindeki tarlaların sürülmemesi ve hatta sahiplerince meraya çevrilmesinin arazi kanunnâmesi uyarınca nasıl değerlendirileceğiydi.¹⁹ Kanunnâmenin 68. maddesinin çiftlik içinde boş bırakılan tarlalar için uygulanıp uygulanmayacağı meselesi daha kolay çözüldü; normalde geçerli bir sebep olmaksızın ziraat edilmeyen veya icara verilmeyen arazinin tapusu ya sahibine tekrar bedel-i misliyle geri verilir ya da doğrudan müzayedeye konulup başkasına transfer edilirdi. Zaten çiftlik içindeki bu araziler genellikle ortakçıya veya kiracıya verildiğinden bu ilk meselede sorunun fazla büyümediği anlaşılıyor. Bu maddenin çiftlik içindeki tarlalara uygulanamayacağı ortaya konduktan sonra Defterhane'nin asıl kafasını karıştıran meseleye sıra gelmişti: Çiftlik içinde tarla olarak kaydedilen yerler, çiftlik sahibi tarafından meraya çevrilirse ne olacaktı? Muhacirlerin bile artan koyun ticaretinden gelir kapmaya çalıştığı bir ortamda büyük arazi sahiplerinin bundan etkilenmemesi zaten düşünülemezdi. Ancak bu durum, tarlalardan öşür toplayan Hazine için bu düpedüz gelir kaybı demekti; üstelik kanunnâmenin 98. maddesinin bu şartlarda uygulanmasının gerekip gerekmeyeceği büyük bir sıkıntı oluşturmuştu. 98. maddeye göre meranın belirli bir miktar araziyle çizilen sınırları sonradan katıyen değiştirilemezdi; oysa burada çiftlik sahipleri tamamen kendi iradeleriyle meralarının sınırlarını genişletiyor ve buralar öşür de vermiyordu. Tanzimat Dairesi ise meseleyi hiç bu açıdan ele almadı, daireye göre 98. madde sadece arazi-i metrûke kapsamında sayılan köylere mahsus meraları düzenlemekteydi; onun için de çiftliklerdeki meraları ilgilendirmiyordu. Bir başka deyişle çiftlik arazisi içindeki mera sınırlarının arttırılıp azaltılması tamamen sahibinin tasarrufundaydı. Dairenin yorumuna göre çiftlik tarlalarının mera haline sokulması, kanunnâmenin 99. maddesini ilgilendiriyordu; bu da Hazineye bu değişikliğin hiçbir yük getirmediği anlamına geliyordu, çünkü 99. maddede açıkça zikredildiği üzere bu tür çiftlik meralarından zaten öşre muadil icâre alınmaktaydı. Bu karar, aslında arazi kanunnâmesi öncesinde elde edilen meraların çiftlik hudutları dâhiline alınmasını tamamlayan bir nitelik taşımaktaydı. Batı Anadolu'da 19. yüzyıl boyunca özellikle göçlerle artan nüfusa rağmen büyük arazi sahiplerinin devamlı bir emek açığı içinde oldukları ve bunun neticesinde göçmen emeği, kiracılık ve ortaklığın devamlı bir arada bulunduğu ticari tarım dünyasında, kent ve kasabalara yakın yerlerde mera ittihazının çiftlik sahiplerinin işgücü sorununu hafiflettiğine ve pazar taleplerine göre çiftlik organizasyonunu daha kolay yapabilmelerine imkân sağladığına hiç şüphe yoktur.

IV- 1830-80 Döneminden Geriye Ne Kaldı?

Karşıyaka'nın dört köy ahalisinin vekilleri meşrûtiyetin ilanından kısa bir süre sonra tıpkı imparatorlukta diğer köylü ve işçiler gibi yeni düzene besledikleri umutla başlarından geçenleri son bir çare olarak Osmanlı hükümetine bildirdiler.²⁰ Meşrûtiyetin dilini dilekçelerinin her köşesine yedirmişlerdi. İstibdat zamanında tarla,

¹⁹ BOA, ŞD, 2402/29, 4 Zilhicce 1289-2 Şubat 1873.

²⁰ BOA, DH. MKT, 2730/25, 31 Kanunuevvel 1324-13 Ocak 1909.

bağ ve meralarının olduğu arazinin tapu senediyle Tabak Hacı Mehmed ve Kancıyan oğulları tarafından zapt edildiğini, mera olarak kendilerinin ve tüccarların hayvanlarından yıllık 200 lira civarındaki parayı otlakıye adıyla toplayıp Hazine'ye de zarar verdiklerini ihbar ediyorlardı. Önceki devirde bu baş belasından kurtulmak için yetkililere başvuruda bulunup durmuşlar, hiçbir şey elde edememişlerdi. 1 Ocak 1909 Cuma günü durum artık köylülerin canına tak ettiğinde, kendilerinin olarak gördükleri araziden hayvanları çıkarmak istediler. Ne olduysa ondan sonra oldu, çoluk çocukları jandarmanın yayılım ateşine, askerlerin de kılıç darbelerine maruz kaldı. Onları koruması gereken askerler, arazilerini zapt edenleri himaye etmişti. Hem de tüm bu olanlar istibdat dönemiyle özdeşleşen valinin emriyle olmuştu. Köylülerin anlatımına göre bununla da yetinilmedi; Afrika vahşetine benzer şekilde kadınlar erkeklerle birlikte hapse atıldılar.

Tüm bu kavgaya köylülerin gözünden bir anlatıya dayanıyor; onların yaşananları abartmaları pekâlâ mümkün; tıpkı başka yerlerdeki muadilleri gibi meşrutiyetin yeni yönetimini kendi çıkarları için kullandıkları da bir gerçek. İster abartı olsun ister olmasın burada yaşananların 1880 sonrası dönemdeki mera kavgalarının yeni ruhunu yansıttığı da şüphe götürmez. Bu dönemdeki sayısız mera kavgası bir önceki dönemle kıyaslandığında çok daha çatışmalı bir hal almış, çoğu zaman mesele idare ve jandarmanın müdahalesiyle çözülmüştü (!). Daha önce tapu, hudutlar, tasarruf haklarının tanımlanması üzerinden yürüyen tartışmalar, bu dönemde açık bir çatışmaya dönüşmüştü. Hiç şüphesiz ki bu çatışmalar, arazi sahiplerinin bir önceki dönemde tahkim edilen tasarruf hakları ve onların lehine dizayn edilen mera hukuku üzerinden yükselmişti. Ancak 1880 sonrası dönem, arazi sahiplerinin köylülerin orta mallarına saldırılarını sürekli arttırıp siyasi mekanizmalarca da desteklendikleri sonu belli olan bir “merasızlaştırılan köylü” görüntüsünü asla sunmamaktadır.²¹ Hatta tam

21 Örneğin Alp Yücel Kaya 1876 sonrası dönemde idare meclislerinin çoğunlukla çiftlik sahipleri lehine karar verdiğini, dolayısıyla onların haklarını hukuken ve idareten tahkim ettiğini öne sürmektedir. Ona göre hem 1904 Jandarmanın Nizamnamesi hem de 1908'den sonra verilen Şûrây-ı Devlet kararları ve 1913 tarihli emval-i gayr-i menkûlenin tahdid ve tahriri hakkındaki kanunla “nizamiye mahkemeleri emlak ve arazi anlaşmazlıklarından doğan kavgalarda işlevsiz bırakılmıştır. Taşra burjuvazinin inşa ettiği yeni hukuk 1910'larda kırsal alandaki köylülerin hızlı bir mülksüzleşme sürecine girmesine neden olmuştur.” Oysa Alp Yücel Kaya'nın bizzat kendi metninde belirttiği üzere yüzyılın başında farklı makamların köylülerin tasarruf haklarına getirdiği hukuki yorumlar önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Çalışma için bk. Alp Yücel Kaya, "Batı Anadolu ve Balkanlarda", s. 55-63.

Bu farklılıklar özellikle giderek artan bir biçimde köylülerin siyasi söylemde kendi lehlerine kullandıkları bir ortam yaratmış ve çiftlik sahipleri çıkarına gelişen politikaların ciddi bir muhalefetle karşılaşmasını ve her durumda olmasa da gayet tartışmalı bir zeminde belirli koşullarda -biraz da çekingen bir ortamda- sınırlandırılmasını beraberinde getirmiştir. Hatta bazı durumlarda köylüler hiç de edilgen değil, bizzat Cumhuriyet'in erken dönemlerine devreden arazi hukuku pratiklerinin en önemli aktörü konumundaydılar. Bu

tersine, dönemin Cumhuriyet'e de devreden en önemli özelliği, bu çalışmada incelediğimiz dönemde ortaya çıkan hukuki tartışmaların siyasi ayağının çok daha keskinleşmesiydi. Bu dönemdeki siyasi otoritenin genel tavrı, işçi grevlerinde işçi sınıfının lehine seçici-ürkek müdahale örneklerinde gerçekleşen tercihlerine çok benzerdi.²² Taşra burjuvazisiyle arazi sahiplerinin yükselen gücünün yarattığı ve toprak meselelerinden kaynaklı toplumsal huzursuzluğun, siyasi elitin meşruiyet arayışlarıyla kesiştiği dönemde meraların ticarileşmesi ve köylülere (bazı durumlarda muhacir ve aşiretlere) tahsisi arasında sıkışan tercihler, siyasi tartışmaları giderek keskinleştirmişti. Muhtemelen muadilleri gibi Karşiyaka köylülerini de Osmanlı hükümetine müracaat etmeye iten şey, sadece yeni meşrutiyet döneminin başlaması değil; II. Abdülhamid döneminden itibaren giderek belirgin hale gelen siyasi fırsatları kırsal aktörlerin kullanma isteği ve stratejisiydi.

hususla Menderes Ovası'nı temel alan çalışma için bk. İrfan Kokdaş, *Menderes Kıyısında Bir Çiftlik Hikâyesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Köylüler, Hukuk ve Devlet*, Yayın Aşamasında.

22 Can Nacar, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire. Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912*, London 2019.

Kaynaklar

a) Birincil Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA)

BOA, A. MKT. MVL, 82/46.

BOA, ŞD, 2341/39.

ŞD, 2397/27.

ŞD, 2398/40.

BOA, ŞD, 2402/29.

BOA, DH. MKT, 2730/25.

BOA, A. MKT, 205/94.

BOA, A. MKT, 205/3.

BOA, A. DVN, 34/71.

BOA, A. MKT. UM, 402/84.

A. MKT. UM, 408/25.

İzmir Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi & Müzesi (APİKAM)

Anadolu Gazetesi, 14 Haziran 1931.

Anadolu Gazetesi, 15 Haziran 1931.

Anadolu Gazetesi, 19 Haziran 1931.

Anadolu Gazetesi, 26 Nisan 1931.

b) Telif Eserler

Aytekin, E. Atilla, “Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, 45/6, (2009), s. 945.

_____, “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk Hukuk Tarihi*, 3/5 (2005), ss. 723-44.

Cin, Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Tmk. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22-23/1-4, (1965-66), s. 750-760.

Erol, Emre, *The Ottoman Crisis in Western Anatolia: Turkey's Belle Époque and the Transition to a Modern Nation State*, London 2016.

Frangakis-Syrett, Elena, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, (çev. Çiğdem Diken), İzmir 2006.

İnalçık, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989)*, s. 6-12.

- Kasaba, Reşat, *Peripheralization of the Ottoman Empire, State University of Binghamton*, Doktora Tezi, Binghamton 1986.
- Kaya, Alp Yücel, “Üretim tarzı, Sınıf, Devlet: Solun Türkiye Tarihiyle Sınava”, *Devrimci Marksizm*, 50, (2022), s. 159-206.
- _____, “Batı Anadolu ve Balkanlarda İlk Birikimin Gelişimi 1839-1914”, *Devrimci Marksizm*, 45/46, (2021), s. 24-29.
- Kokdaş, İrfan, *Menderes Kıyısında Bir Çiftlik Hikâyesi: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Köylüler, Hukuk ve Devlet*, Yayın Aşamasında.
- _____, “Sheep, Cotton, Wheat and Commerce: Changes and Continuities in the Demoeconomic System of Çiftliks in Western Anatolia during the Period 1745–1845”, *Halcyon Days in Crete X Symposium: Çiftliks in the Balkans and Western Anatolia*, Yayın Aşamasında.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul 2007.
- Nacar, Can, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire. Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872–1912*, London 2019.
- Özgün, Cihan, *İzmir ve Artalanında Tarımsal Üretim ve Ticareti 1844-1914*, Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2011.
- Ortaç, Hilal, “Batı Anadolu’da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/ 1, (2010), s. 319-336.
- Şeyhülislam Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi, *Câmiu'l-İcâreteyn*, (haz: Süleyman Kaya, Emine Toprak, Nilüfer Kaval Koss, Zehra Mercan), İstanbul 2019.
- Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 135, İstanbul 2014.
- Terzibaşoğlu, Yücel, “Ortaklaşmacılık Ütopik Düşünceden Fazlası: Köylü İsyanları Üzerine”, *Express*, 177, (2021), s. 77-79.
- _____, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Hukuksal Dönüşümü: Balkanlarda İdare Meclisleri, Nizamiye Mahkemeleri ve Mülkiyet Hukuku, *Tübitak 1001 Proje Sonuç Raporu*, İstanbul 2016.

TANZİMAT DÖNEMİNDE İZMİR GÜMRÜK İDARESİ

(1839-1860)

Cenk Reyhan*

Halim Kılıç**

Osmanlı Devleti'nde iç ve dış ticaretin vergilendirilmesi ve kontrolü gümrük sistemi esasına dayandırılmıştır. Gümrük vergisi oranları, iç ve dış yahut başka bir ifadeyle kara ve sevahil/hudut gümrüğü, emtianın cinsi, tüccarın tabiyeti, taraf devlete verilen ahidname gibi unsurlara göre farklılık gösterebiliyordu. Bu nedenle Osmanlı ticaretinin yapısı, gümrük sistemi ile değerlendirilmelidir. Gümrük sistemi iç/kara ve dış/sevahil-hudut olmak üzere iki temel birime ayrılır. Amediye, reftiyye, müruriye ve masdariye gümrüklerden alınan temel vergilerdi. Amediye, denizden yahut karadan Osmanlı topraklarına getirilen yahut Osmanlı sınırları içerisinde bir gümrük bölgesinden diğerine taşınan emtiadan “mevrid/vardığı yer” bölgesinde alınan vergidir. Reftiye ise Osmanlı topraklarından dışarıya yahut Osmanlı sınırları içerisinde taşınan eşyadan “mahreç/çıkış bölgesi” yerinde alınan vergidir. Osmanlı'ya ithal edilip ithal edildiği iskelede yahut farklı bir yerde satılan emtiadan ise masdariye adı altında vergi alınır. İthal edilen ürün Osmanlı topraklarında kullanılmaz başka bir ülkeye götürülür ise müruriye adı altında transit vergisi talep edilirdi¹. İç ve dış ticaret yanısıra kurumsal olarak buldukları mevkilere göre ise gümrükler, sevahil, kara ve hudut olmak üzere üçe ayrılmıştır. Sahil ve hudut gümrükleri dış ticaret ile sorumlu olduğundan buradaki vergi oranları sabittir ancak kara gümrüklerinde vergilendirme ve usuller bölgesel farklılık dahi gösteriyordu. Kara gümrükleri bütün Osmanlı coğrafyasını kılcal uçlara kadar saran örgütlenmeler değildir. Dahili gümrükler genelde Erzurum, Tokat gibi ticaretin yoğun olduğu yahut limanların hinterlandında teşkilatlanmıştır. Kara gümrüklerinde sahil gümrüklerinin aksine belirli gümrük dairesinin dışından getirilen emtia vergilendirilirdi. Geniş bir hinterlanda sahip gümrüklere bağlı daha küçük çaplı gümrükler de bulunurdu. Bunlara tevabii denir ve ana gümrük ünitesi içerisinde iltizama verilirdi. Bundan başka ana gümrük birimine daha uzaktaki bir gümrük idaresinin bağlandığı durumlara da rastlanırdı, bu türden gümrükler ise mülhakat adı altında sıralanırdı.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi ABD, e-mail: cenk.reyhan@hbv.edu.tr.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi ABD, e-mail: halim.kilic@hbv.edu.tr.

¹ Mübahat Küçükoglu, “Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 263.

Ticaretin büyük kısmının sahilden gerçekleştirilmesi, denizden sevkiyatın karaya göre kolaylığı dolayısıyla sahilde indirme-boşaltma yerlerini kontrol etmek isteyen Osmanlı yönetimi kara gümrüklerinin aksine en küçük kasabalarda dahi ufak çaplı da olsa sahil gümrüğü inşa etmiştir. Osmanlı Devleti'nin on yedinci yüzyıldan itibaren gelişimine ihtimam gösterdiği sahil gümrükleri arasında İzmir gümrüğü, artan dış ticaret hacmi ile öne çıkmaktadır.

Klasik dönemde mukataa yahut iltizam usulü ile idare edilen İzmir gümrüğünün idari yapısı Tanzimat sonrasındaki mali reform sürecinde değişime tabi tutulmuştur. Bu dönüşüm sürecinde Tanzimat bürokrasisinin mali yapıyı düzenleme çabaları kadar 1838 Balta Limanı sonrasında ortaya çıkan yeni ekonomik uygulamalar da önemli etkindir. Bu çalışma kapsamında İzmir gümrük idaresinin klasik dönemdeki yapısı kısaca ifade edildikten sonra Tanzimat sürecinde başlayan mali yapıyı, gümrükleri merkezileştirme/modernleştirme politikaları ve Tanzimat reformlarının kronik problemlerinin etkileri İzmir gümrük idaresi üzerinden irdelenecektir. İzmir ve genel itibarıyla Osmanlı gümrük sistemini merkezi bir yapıya kavuşturan Rüşumat Emaneti'nin ihdasına kadar olan süreç bu minvalde değerlendirilecektir.

Klasik dönemde Osmanlı gümrükleri özellikle sahil gümrükleri mali-idari bir ünite olarak mukataa sistemi içerisinde, Osmanlı maliye örgütünün Maden Mukataası Kalemî tarafından iltizam yoluyla idare olunmuştur. Maden, darphane, tuzla gibi doğrudan iktisadi işletmeler, gümrük, ihtisap gibi vergi gelirlerinin tahsiline dayanan ekonomik birimler ile mukataa sistemi altında idare edilmiştir². Tütün, pamuk gibi geniş bir coğrafyada tek bir ürün tipinin vergilerinden müteşekkil tek kaleme dayanan mukataaların yanı sıra gümrük vergisi, ürün vergisi, iktisadi işletme gibi birden çok kalemin bir araya getirildiği mukataa üniteleri, mizan-ı harir, kassabiye gibi bölgesel ticari faaliyetlerin yahut coğrafi olarak uzaktaki iktisadi birimlerin aynı mukataa içerisinde değerlendirildiği örnekler de söz konusudur³. İltizam, emanet yahut malikane bu mukataaların işletilme biçimlerini ifade eder. İltizam sisteminde muteber sarrafların taahhüdüne sahip müteşebbisler kar yahut zararı kendine ait olmak üzere maktu bir bedel üzerinden ihaleye girerdi. İltizamların süreleri 1-3 yıl arası değişirdi. Tanzimat döneminde iltizam usulünden vazgeçildiğinden⁴ gümrük idaresi emanet usulüne başka bir deyişle merkezden resmi bir görevlinin tayini esasına bağlanmış, taşra gümrüklerinin işleyişi ve idaresinden 1840'ta teşkil edilen Dersaadet Emtia Gümrüğü ve gümrük emini sorumlu tutulmuştur. Dersaadet Emtia Gümrüğü'nün üst birimi Maliye Nezareti olarak tayin edilmiştir. Maliye Nezareti'ni yeni gümrük

² Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İ.Ü. İktisad Fakültesi Mecmuası*, 23/ 1-4, (1962-1963), s. 2.

³ Neşe Erim, *18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1984, s. 17; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s.2.

⁴ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2012, s. 41.

yapılanmasındaki sorumluluğu ise denetim, gümrük vergisi gelirlerinin merkezi hazinede eksiksiz toplanması ve gümrük hesaplarının kontrolü ile sınırlandırılmıştır⁵. Ancak 1842’de iltizama genel bir dönüş olduğundan gümrüklerin idaresinde de eski usule dönülmüştür⁶.

Gümrük İşleyişine Dair Tanzimat Dönemi Düzenlemeleri

Gümrük idaresine dair Tanzimat dönemi mali merkezileşme politikası çerçevesinde hazırlanan ilk nizamnameler ve talimatlar genellikle gümrüklerin iç işleyişinden/bürokratik yapısından ziyade vergi toplama usulüne-vergi oranlarına-tarife usulüne riayete ve gümrük muafiyeti verilen emtiaya odaklanır. Nitekim 1857 tarihli Mahreç Nizamnamesi adıyla bilinen taşra gümrüklerinin idaresine dair düzenleme, vergilendirmenin ilk yapılacağı gümrük birimi ve vergi oranlarının tebliği amacıyla hazırlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı mahsulatı her türlü emtianın ticaretinde gümrük vergisinin ürünün çıkış bölgesinde alınması prensip olarak benimsenmiştir. Ancak kara gümrüğü bölgesinden sahil gümrüğüne gönderilecek emtia indirildiği sahil gümrüğünde vergilendirilecek ve eda tezkiresi de orada tanzim edilecekti. Emtia bir kara gümrüğünden başka bir kara gümrüğüne gönderiliyor ise vergilendirme yine mahreç/çıkış gümrüğünde icra edilecekti. Bu konudaki bir başka istisna ise İstanbul gümrüğü için söz konusudur. İstanbul gümrüğüne gitmek üzere Osmanlı topraklarına getirilen yabancı ürünler herhangi bir şekilde başka bir gümrük bölgesinden geçerken vergi talep edilmeyecek gümrüğü İstanbul’da tahsil edilecekti. Amediye gümrük vergi oranı ise %3 eğer tüccar getirdiği emtiayı ülke içine taşımak isterse %2 ilave vergi ödeyecekti. Bu nizamname ile vergi kayıplarının önüne geçmek gümrük beyanından emtia kaçırılmasını önlemek için de birtakım önlemlere başvurulmuştur. Bu husustaki ilk uygulama “kurşun mühür” usulünün tatbikidir. Osmanlı mahsulü emtia liman gümrüğünde vergilendirildikten sonra tezkeresi düzenlenecek ve kurşun mühürle kapatılacaktı. Başka bir gümrük bölgesinde tüccarın sadece tezkiresi değil kurşun mühür de kontrol edilecek mührün bozulduğu tespit edildiğinde emtiaya “controband/kaçak” ürün prosedürü uygulanarak iki kat vergi tarholunacaktı. Nizamname’nin bir başka ele aldığı konu ise taşra gümrüklerindeki fazla gümrük talepleridir. Bu gibi taleplerin tüccarları o gümrük bölgesinden uzaklaştıracağı ifade edilerek gümrüğün kar ve zararından mesul olan mültezimler bu hususlarda ihtimam göstermeleri için uyarılmıştır⁷.

⁵ *Rüsumat Sâlnamesi*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1332/1914, s. 125.

⁶ Mehmet Genç, “İltizama”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 158.

⁷ BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), *C.ML*, 198/8225, 15 Recep 1273/11 Mart 1857, Taşra Gümrüklerinin (1273 senesi martından itibaren ihale olunan) Suret-i İdaresini Şamil Nizamname.

Tanzimat Döneminde İzmir Gümrük İdaresi

Sultan II. Mahmud'un 1827'den sonra uygulamaya koyduğu dahili vergilendirme ve yed-i vahid sistemi yoluyla ahitnamelerle kısıtlanan gümrük vergileri üzerindeki devlet otoritesini genişletme ve gümrük duvarlarını ve gelirlerini bu yolla yükseltme politikası çerçevesinde 19. Yüzyılın başında İzmir ve tevabi gümrükleri emaneten idare edilmeye başlanmıştır⁸. İzmir gümrükleri sadece nefis- i İzmir'de iskelede konuşlu tek bir idari-mali üniteden ibaret değildi. Meyve-i ter ile huşk (dahili ticaret) ve Efrenc (ihracat-ithalat) olmak üzere iki ana gümrük yapısı söz konusuydu. Ayrıca sınırları dönemsel değişiklik göstermekle birlikte çok sayıda yan gümrük bölgesi de "tevabii" ve "mülhakat" adı altında İzmir gümrük idaresi altında işletilmiştir⁹.

1827'de İzmir İhtisap Nazırı Tahir Efendi hem dahili/ihtisap vergilerinin toplanmasından, hem yed-i vahid tüccarının kontrolünden hem de İzmir ve tevabi gümrüklerini "emaneten" idareden sorumluydu. Bu becerikli ve "serbest ticaret karşıtı"¹⁰ maliye bürokratu "Dersaadet emtia gümrüğü" eminliğine tayin edildikten sonra İzmir ve Tévabii gümrüklerinin idaresi ile İzmir İhtisap Nezaretine 1835'te oğlu Hüseyin Bey'i tayin ettirmiştir. Bu devir teslim dolayısıyla Tahir Bey, 1834-35 arasında İzmir İhtisap ve "meyve-i ter" gümrüğünden hasıl olan ve hazineye teslim ettiği meblağın bir dökümünü de sunmuştur. Buna göre İzmir çevresindeki bazı mukataalarla birlikte toplamda 23 yük* 40623,5 guruş 54 akçelik irad hazineye havale edilmiştir¹¹. İzmir gümrüğünün emaneten idaresinden Tanzimat'ın başlarına bir başka ifade ile Balta Limanı muahedesinin ilk uygulama dönemine kadar -aynı süreçte İzmir muhassıllığı da uhdesine verilen- Hüseyin Bey sorumlu olmuştur. Dönemin İngiliz konsolosluk raporlarına yansıyan ölçüde Hüseyin Bey'in Balta Limanı'nın yed-i vahidi lağveden hükümlerini uygulamada isteksiz davranması, kahve gibi değerli

⁸ BOA, C.M.L., 451/18259, Gurre-i Şaban 1242/28 Mart 1827

⁹ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları*, 1, (1980), s. 225.

¹⁰ TNA (The National Archives), FO 78/354, 10 Şubat 1839.

* 1 yük=100.000 birim/guruş; 19. Yüzyıldaki satın alma gücünü ifade etmesi bakımından 1844 tashih-i sikke kanunu ile 1 guruş=1 gr gümüş ayarının sabit hale getirildiği ifade edilmelidir. Ayrıca 1 sterlin=100/110 guruş kur oranı da belirli bir istikrarla yüzyıl boyunca sürmüştür. Osmanlı piyasasındaki satın alma gücünü uzun dönemli ortaya koyan tafsilatlı bir çalışma için bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, İstanbul, 2000.

¹¹ BOA, C.M.L., 121/5380, 21 Şevval 1250/20 Şubat 1835; İzmir gümrüğü bilhassa İzmir Efrenc gümrüğü gelirleri ve gümrük defterlerinin analizi için bkz. Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat İzmir Efrenc Gümrüğü (1818-1838)*, İstanbul 2013; Mesud Küçükkalay, "İzmir Efrenc Gümrüğü'ne Ait Bir İrad Defteri'nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)", *Belleken*, 70, (2006), s. 265-288; Halil Sahillioğlu, "1763 de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8 (1968), s. 53-57.

ticaret emtialarının ticaretini tekel altında tutma çabaları şikayetlere konu olmuştur¹². Bu türden şikayetlerin büyükelçilik yoluyla da iletilmesi üzerine “meclis-i meşverette” bu konu görüşülmüş İzmir iskelesinin/gümrüğünün oldukça “cesim” Avrupa ticaretiyle ve tüccarıyla yoğun münasebeti bulunması dolayısıyla İzmir ticareti hayatından doğrudan sorumlu görünen muhassıl ve gümrük emininin ticaret, Avrupalı tüccarla ilişkiler gibi konularda tecrübeli, bilgili ve kabiliyetli, idari konulara hakim olması Ayrıca İzmir açıklarında sürekli Avrupa donanmasına ait beylik gemileri geçtiğinden tayin olunacak zevat denizcilik-donanma konularında da yetkin olması gerektiği belirtilmiştir. Feshane Nazırı Selim Bey, bu evsafa sahip görülerek Ekim 1839’de İzmir muhassılı, meyve-i ter ve efrenc gümrüğü emini tayin edilmiştir¹³. Selim Bey, gümrük gelirlerini arttırmak ve Balta Limanı sonrası büyük miktarlarda artan İzmir ticaret hacmini karşılayabilmek için 1840 yılında gümrükte inşa faaliyetine başlayarak eski antrepoları genişletmiştir. Bunu müteakiben aynı sene içinde gümrük iskelesinde de genişletme ve tamir çalışmaları yapılmıştır¹⁴. İzmir gümrük ünitesinin bu türden irili ufaklı yapısal tadilleri dönem boyunca devam edecek ancak 1875’te İzmir Limanı’nın inşası sonrasında İzmir kenti modern anlamda antrepo ve gümrük işleyişine kavuşacaktır¹⁵.

Selim Bey idaresindeki İzmir (efrenc) gümrüğünün 1840 senesinde bir aylık hasılat ve giderlerini mübeyyin icmal defteri incelediğinde gümrüğün geniş bir kitabete sahip olmadığı görülmektedir. Bu icmale göre gümrüğün başlıca gideri 1000 gurusluk kira bedelidir. Ayrıca gümrük bünyesinde dört adet kâtip ve muhtemelen istatistik konularında görevli bir adet gazeteci istihdam edilmektedir. Gümrüğün bir aylık toplam hasılatı ise 205.000 guruşa ulaşmıştır. Söz konusu hasılat miktarı İzmir gümrüğünün hazine için oldukça karlı bir mali ünite olduğunu ortaya koymaktadır¹⁶.

Ocak 1841 itibarıyla İzmir gümrük emininin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Osmanlı maliyesinin külliyetli gelir kaynakları arasında olan İzmir gümrüğünde herhangi bir ziyan ve idari uygunsuzluk vuku bulmasını istemeyen Maliye Nazırı Hasip Paşa, Selim Bey İzmir muhassılığı gibi ağır bir memuriyetle mükellef olduğundan gümrük işleriyle gerektiği ölçüde ilgilenemediği gerekçesiyle İzmir gümrüğünün emaneten başka bir memura devredilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine İzmir gümrüğü başkatibi Abdülvehhap Efendi’nin ismi ortaya atılmış ancak kendisinin birtakım uygunsuz uygulamaları duyulduğundan ve başkitabet

¹² TNA, FO 195/128, İzmir Konsolos Vekili Chamaud’tan İngiltere Büyükelçisine, 6 Temmuz-3 Ağustos 1839.

¹³ BOA, İ.DH, 3/132, 2 Şaban 1255-11 Ekim 1839

¹⁴ BOA, C.BLD, 47/2340, 21 Rebiülahir 1256/22 Haziran 1840

¹⁵ Ceylan İrem Gençer, “19. Yüzyılda İzmir ve Selanık’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 1, (2017), s. 39-42.

¹⁶ BOA, C.ML, 2/17006, 5 Şaban 1256/2 Ekim 1840, Receb 1256 (Ağustos-Eylül 1840) Tarihli İzmir Efrenc Gümrüğü hasılatı için bkz. Tablo 2.

memuriyetiyle vazifeli olduğundan Revgan-ı zeyt müdürü Mahmud Efendi aylık 6000 guruş maaşla İzmir gümrük idaresine tayin edilmiştir¹⁷.

1840'lardan sonra İzmir ticaretinde neredeyse kesintisiz bir yükseliş seyrederken Osmanlı mali bürokrasisinin bu ticareti vergilendirme oranının aynı derecede olmadığı aşikardır. Merkezi bürokrasinin- dönemsel yükselişler bir kenara bırakılırsa- beklediği oranda gelir elde edememesinde modern gümrük usullerinin bütün kaideleriyle uygulamaya henüz geçilmemesi esas faktör olarak öne sürülebilir. Nitekim 1842'de İzmir gümrük idaresinin emaneten idaresinden vazgeçilerek maktuen iltizam usulüyle ihale edilmesi gündeme gelmiştir. İzmir meyve-i ter ve tevabii gümrüğü bir senelik olmak üzere Dergah-ı Ali kapıcıbaşlarından Süleyman Bey'e 28500 kese* bedel ile ihale edilmiş ancak Süleyman Bey'in vazgeçmesi üzerine 1842 Temmuzundan itibaren altı aylık bir müddet için 25.000 kese bedelle bir başka talip Hamdi Bey'e ihale edilmiştir. İzmir gümrük idaresinin emanet usulünden iltizam usulüne tahvilini Maliye bürokrasisi, 1841 yılı itibarıyla hasılatının 23622 kese küsur civarında kalması ve bir önceki yıla göre 2552 kese küsur zarar edilmesi mülahazasıyla gümrüğün emaneten idaresinin hazinenin zararını artacağını öne sürerek savunmuştur¹⁸.

Gümrük idare usullerinin değişimi üzerine 1844'te gümrük idaresine dair bir talimatname ilan edilerek söz konusu dönüşüme hukuki bir zemin kazandırılmıştır. Esasında bu talimatın hazırlanmasının ana sebebi 1840'ta eskiden gümrük olmayan ancak canlı bir ticari hayata sahip olan bölgelerde "muhtes" adı altında kara gümrükleri kurulması ve buralardaki genellikle dahili ticaretin vergilendirme çabalarıdır. Bu gümrük türünün getirisi cüzi olduğu gibi pek çok şikayet ve suiistimale konu olduğundan 1844'te "muhtes" olarak kategorileştirilen kara gümrükleri kaldırıldı. Kadim kara gümrükleri ise yakınlarında bulunan büyük liman ünitelerine iltisak ettirildi. Bu düzenleme sonrası İzmir gümrüğüne tevabii/tabii gümrük adedi 10'a yükselmiştir. Ayvacık-Çandarlı-Sığacık-Urla gibi Aydın'da İzmir'in tevabii gümrükleri arasına katılmıştır¹⁹. Ayrıca 1857 Mahreç Nizamnamesinde kesin hükme bağlanan gümrük vergisinin emtianın çıktığı liman iskelesinde alınması prensibi bu talimatnamede belirlenmiştir.

1845 senesinde İzmir gümrüğü bir senelik olmak üzere meyve-i ter, efrenc gümrüğü, tevabii gümrükler ve kantar-damga vergisi gibi bazı kalemlerle birlikte toplamda 35107 kese guruşa ihale edilmiştir. İzmir gümrüğünün yeni mültezimi ise İzmir kaymakamı Raşid Bey'dir. Yeni ihale sonrası Maliye'nin beklediği kar ise senelik 3000 kese civarındadır²⁰. Raşid Efendi'nin taahhüd süresinin dolmasının ardından İzmir ve tevabii gümrüklerinin iltizamına 1846'da üç senelik olmak üzere Abdülkadir

¹⁷ BOA, *İ.DH*, 31/1455, 2 Zilhicce 1256/25 Ocak 1841.

* 1 Kese=500 guruş.

¹⁸ BOA, *İ.DH*, 64/3195, 3 Cemadiyelahir 1258/12 Temmuz 1842.

¹⁹ BOA, *C.ML*, 24/1109, 29 Zilhicce 1259(takribi)/20 Ocak 1844.

²⁰ BOA, *İ.DH*, 110/5544, 27 Ramazan 1261/29 Eylül 1845.

Ağa, “kavî bir sarraf” Cezayirli Mıgırdıç’ın desteğiyle talip olmuştur. Yeni ihale hem süre hem de miktarlar bakımından öncekilerden farklı görülmektedir. Buna göre Abdülkadir Ağa önceki gümrük bedeli üzerine senelik sırasıyla 2500, 3000 ve 3500 kese zam teklifinde bulunmuş ve kendisine her iki birimin bir elden idaresinde fayda olacağı mülâhazasıyla İzmir muhassıllığı vazifesi ile İzmir gümrüklerinin idaresi tevdi edilmiştir. Toplamda 85 bin 400 kese miktara İzmir gümrük iltizamı kararlaştırılmıştır²¹. 1849’da Rodos-Taşoz-Marmaris-Sakız gümrükleri de İzmir gümrük iltizamına dahil edilerek mültezimlik müddeti 2 sene daha uzatılmıştır²². Abdülkadir Ağa’nın mültezimliği döneminde gümrük gelirlerinde dikkate değer bir artış söz konusudur. 1846 sonunda İzmir gümrüklerinden toplamda 45000 kese gelir elde edilmiştir, fakat 9000 keselik bir gümrük gideri söz konusudur²³. Ancak 1851’de Abdülkadir Ağa’nın müteahhidi Mıgırdıç Cezayirliyan’ın usulsüz işlemlerine ve haksız kazanç elde ettiğine dair birtakım iddiaların ortaya çıkması üzerine Osmanlı Devleti’nin İzmir ve Dersaadet gümrükleri gibi devasa cesamette mali ünitelerini ya doğrudan yahut dolaylı kontrol altında tutan Sarraf Mıgırdıç’ın işlemleri ve hesapları inceleme altına alınmış ve yapılan incelemeler neticesinde gümrük hesaplarında 50 bin keseye varan açık tespit edilmiştir²⁴. Bunun üzerine istintak amacıyla 1853’te Abdülkadir Paşa (Ağa) İstanbul’a çağırılarak 8990 kese doğrudan tazminatla cezalandırılmıştır²⁵.

Osmanlı Devleti’nin varidat-ı cesimesi arasından sayılan İzmir gümrüğündeki bu yolsuzluk üzerine Darphane-Maliye ve Hariciye Nazırları Meclis-i Vâlâ çatısı altında gümrük iltizam sistemindeki aksaklıkları görüşmek üzere toplanmış ve öncelikle gümrük tarifelerinin yenilenmesindeki aksaklıkların hem hazine hem de mültezimler için ciddi zararlar doğurduğu ifade edilerek bu hususta seri olunması kararlaştırılmış, gümrüklerin bir müddet daha maktuen idaresine devam edilmesi görüşü benimsenmiş fakat ihale miktarlarında tenzil ve tarife dolayısıyla yaşanan aksaklıkların merkezi bürokrasi tarafından denetim altında tutulacağı da beyan edilmiştir. Nihayetinde İzmir gümrüğü hakkında verilecek karar diğer gümrük mültezimlerinin de yakın takibinde olduğu için aynı sistemin denetim altında belirli

²¹ BOA, *İ.DH*, 117/5928, 18 Safer 1262/15 Şubat 1846.

²² BOA, *İ.DH*, 190/10639, 4 Rebiülahir 1265/27 Şubat 1849

²³ 1849’daki iltizam müddetinin uzatılması esnasında İzmir, Dersaadet gümrükleri ve Mıgırdıç’ın kontrolündeki diğer mali ünitelerin hesaplarına dair genel bir döküm hazırlanmıştır, bkz. *İ.DH*, 190/10639, 4 Rebiülahir 1265/27 Şubat 1849.

²⁴ BOA, *İ.DH*, 237/14345, 4 Ramazan 1267/3 Temmuz 1851

²⁵ BOA, *A.MKT.NZD*, 98/74, 5 Safer 1270/7 Kasım 1853; Mıgırdıç Cezayirliyan ve onun Osmanlı maliyesi ve gelir kalemleri üzerinde kurduğu tekel hakkında bkz. Mustafa Erdem Kabadayı, “The Sharp Rise and the Sudden Fall of an Ottoman Entrepreneur: The Case of Mkrdich Cezayirliyan”, *Merchants in the Ottoman Realm*, ed. Suraiya Faroqi-Gilles Veinstein, Peeters: Leuven 2008, s. 281-299; Seçil Uluşık, *A Nineteenth Century Sarraf in the Ottoman Empire: Mıgırdıç Cezayirliyan*, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

bir müddet sürdürülmesi görüşü benimsenmiştir. 1853 yılında İzmir gümrüğü 1853-54 senelerine mahsuben 61 bin kese bedel ile Raşid Efendi'ye ihale edilmiştir²⁶. Raşid Efendi'nin 1854'te Meclis-i Vala'ya gönderdiği arizadan Kırım Savaşı arefesinde ortaya çıkan ticarete yaşanan daralma ve krizin gümrük idaresindeki uygunsuzluklar nedeniyle derinleştiği anlaşılmaktadır. İzmir'e ithalatın neredeyse durma noktasına geldiğini 4000 kese bedelle iltizamı alınan Frenk Gümrüğü'nün kapanma radesinde olduğunu, meyve-i ter gümrüğünün de varidatının oldukça gerilediğini belirten Raşid Efendi, iltizam bedelinden iskonto ve İzmir gümrüğüne ilave ettirerek bir kısmını emaneten bir kısmını da maktuen idare ettiği Yenişehir, Kavala, ma-Taşöz gümrüklerinin İzmir tevabii gümrüklerinden ayrılmasını Bozcaada, Limni, Imros ve kadim Marmara ve Rumeli sevhil gümrüklerinin İzmir gümrüğü mülhakatına dahil edilmesini talep etmiştir. 15 milyon guruşu aşan bir bedele sahip olan bu cesametli mali ünitenin uğradığı kendi hesaplarına göre %15'i aşan zararı Raşid Efendi esas olarak gergin siyasi ortam nedeniyle İzmir piyasasında ortaya çıkan güvensizlik ve belirsizlik ortamı ile ilişkilendirmiştir. İkincil sebep olarak ise gümrük idare usulündeki eksiklikleri ve uygunsuzlukları vurgulamıştır²⁷. Raşid Efendi'nin bu zararının önüne geçmek için ortaya koyduğu çözüm yolu hem gümrük hem de ticari işleyiş hakkında bu bakımdan pek çok ipucu barındırmaktadır. Rumeli sahil, Marmara ve adalar gümrüklerinden geçen emtianın neredeyse yarısının İzmir'e nakledildiğini burada piyasada dolaşıma girerek Avrupa'ya yahut Anadolu'ya sevk edildiğini ifade ettikten sonra bu gümrük bölgelerinin İzmir tevabii gümrük sahası dışına çıkarılıp emaneten idareye verildiği için vergilendirmenin de kontrol edilmesinin imkan dahilinde olmadığını söylemiştir. Bu işlem 1853'te gerçekleştirilmiştir. Marmara, İnöz, Tekfurdağı gümrükleri Mığırdıç dolayısıyla zarara uğrayan İstanbul gümrüğüne ilave edilmiştir. Tüccar arasında tedavül eden çok çeşitli tezkirelerle emtianın birbirine karıştırıldığı bunların denetimin ise çok sayıda memur istihdamı ve inzibati tedbirlerle mümkün olabileceğini bu bakımdan da eksiklikler söz konusu olduğundan gümrük gelirlerinde büyük kayıpların vukuu bulunduğunu anlatmıştır. Bundan başka İstanbul'a giden emtianın Dersaadet gümrüklerinde vergilendirilmesi prensibinin de tüccarlar tarafından gümrükten kaçınma vasıtasına dönüştürüldüğünü bunun önüne geçilmesini nihai olarak da Selanik, Galos gibi iskelelerdeki emtianın da büyük kısmının İzmir'e taşındığını buradaki ticari emtiayı ihracata uygun hale getiren işletmelerde yarı mamul hale getirildikten sonra Avrupa'ya yahut iç bölgelere nakledildiğini bu tür emtianın da tekrar eden tezkireler dolayısıyla zarara sebep olduğundan bahisle bu gümrüklerin de İzmir gümrük idaresi altına verilmesini istida etmiştir. Kriz ortamında Raşid Efendi'nin idareden el çektilerik gümrüklerin emaneten idaresi mahzurlu bulunduğundan İzmir ve tevabii gümrüklerinin tarife fazlası gelirleri mültezim hesabına ilave edilerek ve talep ettiği

²⁶ BOA, *İ.MVL*, 266/10163, 11 Cemaziyelahir 1269/22 Mart 1853

²⁷ BOA, *İ.MMS*, 1/22, Lef 8; Raşid Efendi'nin istidatı, 27 Rebiülevvel 1270/28 Aralık 1853.

gümrük bölgeleri İzmir tevabii gümrükleri arasına dahil edilerek iltizam müddeti senelik 70335 kese küsur guruş bedelle 1856 yılına kadar uzatılmıştır²⁸.

Raşid Efendi'nin gümrükteki zarar iddiaları ve bu iddialar üzerine İzmir gümrük idaresinin yetki alanını neredeyse bütün Ege kıyılarına genişletmesi yerelde gümrük idaresi için rekabette olan müteahhid sarraf ve onların araçsallaştırdığı idarecilerin tepkisine neden olmuştur. Bu şikayetlerde sabık mütezim Abdülkadir Paşa başı çekmiş ve onun iddiaları üzerine Maliye bürokrasisi Raşid Efendi'nin mevzubahis ettiği zarar iddialarının doğru olmadığını tespit etmiştir²⁹. Bunun üzerine devaren eden uzun yazışma ve müzakerelerin nihayetinde İzmir ve tevabii gümrüklerinin 1855-56 senesi iltizamları için yeni bir ihale yapılması kararlaştırılmıştır. Yeni ihalenin talipleri arasında arkasında güçlü sarrafların desteği bulunan Ahmed Raşid Efendi de bulunuyordu. Eski miktar üzerine ilk sene için 11 bin kese, ikinci yıl için 9000 kese zam ilavesiyle 78120 kese 180 küsur bedel ile gümrük idaresi Raşid Efendi uhdesinde ibka edilmiştir³⁰. İzmir gümrük ihalelerinin çetrefilli mali tartışmalara mevzuu bahis olması konu aldığımız dönem itibarıyla neredeyse sıradan bir hal olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim Hacı Mehmed Ağa'nın Mültezim, Mısırlıoğlu Hacı Bedros'un müteahhid olduğu 1860'da Bedros idaredeki zararlar üzerine taahhüdünün iptalini istida etmiştir. İzmir gümrük masrafının 1858'te 5 yük 30000, 1859'ta 6 yük 44000 guruş gerçekleştiğini, 2 senelik toplam hasılatın ise 8 yük 21000 guruş olduğunu ifade ederek mukavelenamenin toplam zarar 5 yük guruşu aştığı takdirde müteahhidin taahhüdü fesh talep etmesine hak tanıyan hükmünün yürürlüğe girmesini talep etmiştir. Söz konusu hesaplar sahih görülerek iltizam iptal edilmiş, Bedros'un taahhüd dönemi sona erdirilerek Cezzar Bey'e, 143000 kese bedelle İzmir gümrükçülüğü ihale edilmiştir³¹. Bedros'tan sonraki mütezimlerin idare dönemleri oldukça sınırlı kalmıştır. Nitekim İzmir gümrüğü iltizam usulüyle son kez olmak üzere Cezzar Bey'den Fevzi Efendi'ye, bir önceki iltizamlarla aynı şartlar ve bedel şartlarında devredilmiştir³². Bu bağlamda 1860'tan sonra gümrük idaresinin merkezi bir yapı altında yürütülmesi görüşü Osmanlı merkezi idaresi tarafından oldukça benimsenmiş ve maliye bürokrasisi bu yönde çalışmalarını hızlandırmıştır.

1860'a kadar gümrük idaresinde iltizam usul devam etmiş, bu tarihte sahil ve kara gümrüklerinin idaresi için gümrük emanetleri/rüsumat nezaretleri kurulmuş, sahil ve kara gümrüklerinin tamamının idaresi ihdas edilen 17 gümrük emanetine bölge yakınlığı esasına göre tevdi edilmiştir. 1861 Kanlıca Ticaret Muahedesinden sonra gümrük idaresine dair reform süreci hızlandırılmış, İstanbul Emtia Gümrüğü

²⁸ BOA, *İ.MMS*, 1/22, Lef 10; İrade-i Seniyye, 15 Receb 1270/13 Nisan 1854.

²⁹ BOA, *İ.MMS*, 5/181, Lef 1, 27 Receb 1271/15 Nisan 1855.

³⁰ BOA, *İ.DH*, 325/21175, 15 Zilkade 1271/30 Temmuz 1855; *İ.DH*. 327/21291, 21 Zilkade 1271/5 Ağustos 1855.

³¹ BOA, *İ.MMS*, 18/769, 23 Şaban 1276/16 Mart 1860.

³² BOA, *İ.MMS*, 18/786, 18 Şevval 1276/9 Mayıs 1860.

Emaneti'nin ismi 1870 yılında "Rüsumat Emaneti"ne dönüştürülerek tüm gümrüklerin işlemleri bu idareye devredilmiştir³³. Kimi zaman mültezim kimi zaman eminler eliyle yönetilen Osmanlı gümrükleri böylece tek tip bir idareye rapt edilmiştir³⁴.

İzmir Rüsumat Nezareti bünyesinde ise Ayvalık Müdiriyeti, İzmir Efrenci Gümrüğü, Kuşadası, Aydın, Mekri, Muğla, Saruhan müdüriyetleri ihdas edilmiştir. Bu müdürlükler yine alt memuriyetlere bölünmüştür. Böylece bir bölgedeki bütün gümrük sisteminin idaresi yukarıya doğru tek elde toplandı. Bu suretle 1870'te Osmanlı gümrük idaresi rasyonel bir bürokratik yapılanmaya kavuştu. Rüsumat emanetinden önce taşradaki rüsumat nazırları gümrük gelir gider kaydının tutulmasını sağlamakla görevlendirilmişti. Yeni düzenlemeden sonra gümrüklerdeki bütün muhasebe ve bürokratik işlemlerden, memur kadrosunun teşkilinden birinci derecede rüsumat nazırları sorumlu tutulmuştur³⁵.

Sonuç

Osmanlı gümrük sistemini bilhassa İzmir gibi Avrupa kapitalist ekonomisiyle bütünleşmiş bir ticaret kentinin gümrük idaresini Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde İzmir söz konusu olduğunda İngiltere etkisinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Ele aldığımız dönem itibarıyla gümrük iltizam ihalelerinin iç örüntüsüne dair elde ettiğimiz bulgular buradaki yönetim modelinde sarrafların, yerel seçkinlerin, merkezi, yerel idarecilerin ve tarife hususları gündem olduğunda konsolosluk ve elçiliklerin hem idare hem de ihale süreçlerinde aktif rol oynadıkları göze çarpmaktadır. Osmanlı merkezi otoritesinin Balta Limanı sonrası amediye(ithalat)/reftiye (ihracat) vergi oranları üzerindeki tespit yetkisinin zayıflaması gümrüklerin tek elden ve merkezi kontrol altında idaresinin de bir bakıma gecikmesine yol açmıştır. 1861'deki Kanlıca Muahadeleri ile klasik provizyonist ilkenin terki ve himayeci politikaların benimsenmesi ile gümrük idaresinde de merkezi denetim ve kontrolün hakim kılınması süreci hızlanmıştır.

³³ Aslihan Nakiboğlu, "Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim; Rüsûmat Emaneti", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2011, s. 3; Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1 - 05 Ekim 2018, s. 175-177.

³⁴ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)* Maliye Bakanlığı, Ankara 1999, s. 653-657.

³⁵ "Rüsûmat nezaretlerinin süret-i teşkilleri talimatı", *Düstur*, C.II, Tertip I, s. 548-550.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.MKT.NZD, 98/74, 5 Safer 1270/7 Kasım 1853
C.ML, 198/8225, 15 Recep 1273/11 Mart 1857.
C.ML, 451/18259, Gurre-i Şaban 1242/28 Mart 1827.
C.ML., 121/5380, 21 Şevval 1250/20 Şubat 1835.
C.ML, 2/17006, 5 Şaban 1256/2 Ekim 1840.
C.ML, 24/1109, 29 Zilhicce 1259(takribi)/20 Ocak 1844.
C.BLD, 47/2340, 21 Rebiülahir 1256/22 Haziran 1840.
İ.DH, 3/132, 2 Şaban 1255-11 Ekim 1839.
İ.DH, 31/1455, 2 Zilhicce 1256/25 Ocak 1841.
İ.DH, 64/3195, 3 Cemadiyelahir 1258/12 Temmuz 1842.
İ.DH, 110/5544, 27 Ramazan 1261/29 Eylül 1845.
İ.DH, 117/5928, 18 Safer 1262/15 Şubat 1846.
İ.DH, 190/10639, 4 Rebiülahir 1265/27 Şubat 1849.
İ.DH, 237/14345, 4 Ramazan 1267/3 Temmuz 1851.
İ.DH, 325/21175, 15 Zilkade 1271/30 Temmuz 1855.
İ.DH. 327/21291, 21 Zilkade 1271/5 Ağustos 1855.
İ.MMS, 1/22, 15 Recep 1270/13 Nisan 1854.
İ.MMS, 5/181, Lef 1, 27 Receb 1271/15 Nisan 1855.
İ.MMS, 18/769, 23 Şaban 1276/16 Mart 1860.
İ.MMS, 18/786, 18 Şevval 1276/9 Mayıs 1860.
İ.MVL, 266/10163, 11 Cemaziyelahir 1269/22 Mart 1853.

The National Archives (TNA)

- FO 78/354, 10 Şubat 1839
FO 195/128, 6 Temmuz-3 Ağustos 1839.

Ana Kaynaklar

- “Rüsûmat nezaretlerinin sûret-i teşkilleri talimatı”, Düstur, C.II, Tertip I, s. 548-550.
Rüsûmat Sâlnamesi, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1332/1914.

Telif-Tetkik Eserler

- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI- XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.
Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2012.

- Çelik, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1 - 05 Ekim 2018*. s. 173-211.
- Erim, Neşe, *18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1984.
- Genç, Mehmet “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 158.
- Gençer, Ceylan İrem, “19. Yüzyılda İzmir ve Selanik’te Kentsel Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası”, *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 1, (2017), s. 39-42.
- Kabadayı, Mustafa Erdem, “The Sharp Rise and the Sudden Fall of an Ottoman Entrepreneur: The Case of Mkrdich Cezayirliyan”, *Merchants in the Ottoman Realm*, ed. Suraiya Faroqhi-Gilles Veinstein, Peeters: Leuven 2008, s. 281-299
- Küçükcalay Mesud, *Osmanlı İzmir’inde İthalat İzmir Efrenc Gümrüğü (1818-1838)*, İstanbul 2013.
- _____, “İzmir Efrenc Gümrüğü’ne Ait Bir İrad Defteri’nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)”, *Belleten*, 70, (2006), s. 265-288.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 263.
- _____, “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1, (1980), s. 225.
- Nakiboğlu, Aslihan, *Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim; Rüşmat Emaneti*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kocaeli 2011
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, İstanbul, 2000.
- Sahillioğlu, Halil, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/ 1-4, (1962-1963), s. 2
- _____, “1763 de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8 (1968), s. 53-57.
- Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Ankara 1999.
- Uluşık, Seçil, *A Nineteenth Century Sarraf in the Ottoman Empire: Mıgırdaç Cezayirliyan*, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Ekler

Tablo 1: 1827-1860 İzmir Gümrük İdarecileri, İdare Usulü, Hasılat ve İltizam Bedelleri

DÖNEM	Gümrük İdarecisi	İdare Türü	Hasılat	İhale Bedeli
1827-1835	Tahir Efendi	Emaneten	23 Yük 40,623 guruş (1 yük=100.000 akçe)	-
1835-1839	Hüseyin Bey	Emaneten	-	-
1839-1840	Selim Bey	Emaneten	26.174 Kесе (1 Kесе=400-420 guruş)	-
1841-1842	Mahmud Efendi	Emaneten	23.622 Kесе	
1842	Hamdi Bey	İltizam	-	25.000 Kесе (6 aylık)
1845	Raşid Bey	İltizam	-	35.107 Kесе (senelik)
1846-1849	Abdülkadir Ağa	İltizam	1846=45.000 Kесе	85.400 Kесе (üç senelik)
1849-1851	Abdülkadir Ağa	İltizam		İbka (1 keselik zam)
1853-1854	Raşid Efendi	İltizam	-	61.000 Kесе
1855-1856	Raşid Efendi	İltizam	-	70.335 Kесе
1857-1858	Raşid Efendi	İltizam	-	78.120 Kесе
1859-1860	Hacı Mehmed Ağa	İltizam	8 Yük 21.000 guruş	14 Yük küsur guruş
1860	Cezzar Bey	İltizam		143.000 Kесе
1860	Fevzi Efendi	İltizam		143.000 Kесе

Tablo 2: Receb 1256/Ağustos-Eylül 1840 İzmir Efrencü Gümürüğü Hasılatı İcmal Defteri İzmir efrencü gümürüğünün işbu 1256 senesi receb-i şerifi gayesinden gayetine değin bir ayda vaki olan hasılatını mübeyyin tanzim kılınan icmal defteridir ki bermuceb-i tarifename

Taabiyet	Tarih	Kalkış Limanı	Gelir
Sefine-i Yunan	1 receb 1256	Triyeste	-Atık gümürük 2156 guruş 34 küsür -fazla-yı tarifename-i cedide 7059 guruş 24 küsur -yekun: 9218 guruş 58 küsur -fazla-yı tarife-i Rusyaly ---
Sefine-i Cezayir	1 receb	Cezayir	-Atık(?) 666 guruş -Cedid 2203 guruş 6 küsur -2869 guruş 30 küsür -yekun: 2869 guruş -fazla-yı tarife-i Rusyaly ---
Sefine-i harice	7 receb	Âsitane-i Aliyye	-Atık 161 guruş 58 küsür -Cedid 384 guruş 36 küsur -yekun: 545 guruş 44 küsur -rusyaly ---
Sefine-i İngiltere	7 receb	İngiltere	-Atık 205 guruş 25 küsür -Cedid 379 guruş 40 küsur -yekun: 585 guruş 5 küsur rusyaly ---
Sefine-i Nemçe	7 receb	Trieste	-Atık 7158 guruş 9 küsür

Tanzimat Döneminde İzmir Gümrük İdaresi (1839-1860)

			-cedid 11264 guruş 33 küsur yekun: 18423 guruş 42 küsur Rusyalu ---
Sefine-i Nemçe	7 receb	Trieste	-Atık 8068 guruş 26 küsur -Cedid 9901 guruş 34 küsur yekun: 17969 guruş Rusya ---
Sefine-i Nemçe	9 receb	Trieste	-Atık 1573 guruş 15 küsur -Cedid 6197 48 küsur -7771 guruş 3 küsur rusya---
Sefine-i İngiltere	9 receb	İngiltere	-Atık 1603 guruş 40 küsur -Cedid 3856 guruş 46 küsur yekun: 5460 guruş 26 küsur
Sefine-i Fransız	9 receb	Marsilya	Atık 2346 guruş 38 küsur Cedid 6121 guruş 57 küsur Rusya--- 8468 guruş 35 küsur
Sefine-i Yunan	11	Âsitane-i aliyye	Atık 360 guruş 40 küsur Cedid 301 guruş 30 küsur yekun:962 guruş 10 küsur rusya 11 guruş yekun: 973 guruş 10 küsur
Sefine-i İngiltere	14	İngiltere	Atık 8314 guruş 18 küsur

			Cedid 1205 guruş 34 küsur yekun: 9519 guruş 51 küsur Rusya---
Sefine-i Yunan	15 receb	Pire	Atık 178 guruş 20 küsur Cedid 161 guruş 4 küsur yekun: 339 guruş 24 küsur rusya--- 339 guruş 24 küsur
Sefine-i Amerikan	15 receb	Amerika	Atık 945 gurui 19 küsur Cedid 11226 guruş 56 küsur Yekun 20677 guruş 15 küsur rusya ---
Sefine-i Nemçe	15 receb	Malta	Atık 222 guruş 36 küsur Cedid --- rusyalı---
Sefine-i İngiltere	15 receb	İngiltere	Atık 10919 guruş Cedid 3277 guruş 40 küsur 14197 guruş 40 küsur Rusyalı---
Sefine-i Nemçe	16 receb	Trieste	Atık 9934 guruş 2 küsur Cedid 3199 guruş 22 küsur 13133 guruş 24 küsur Rusyalı---
Sefine-i Amerikan	16 receb	Amerika	Atık 1972 guruş 17 üsur Cedid 3324 guruş 1 küsur

Tanzimat Döneminde İzmir Gümrük İdaresi (1839-1860)

			yekun: 5296 guruş 18 kûsur rusya---
Sefine-i Amerikan	16 receb	Amerika	Atık 22468 guruş Cedid 13591 guruş 8 kûsur yekun 36059 guruş 8 kûsur rusya ---
Sefine-i İngiltere	18 receb	İngiltere	Atık 5639 guruş 13 kûsur Cedid 1962 guruş 45 kûsur yekun: 7602 guruş 58 kûsur
Sefine-i Hariç-i Âsitane	18 receb	Âsitane-i aliyye	Atık 1176 guruş 26 kûsur Cedid 254 guruş 15 kûsur yekun: 1431 guruş 41 kûsur Rusyalı---
Sefine-i İngiltere	18 receb	İngiltere	Atık 452 guruş 57 kûsur Cedid 230 guruş 682 guruş 57 kûsur
Sefine-i Felemenk	21 receb	---	Atık 1822 guruş 4 kûsur Cedid 3140 guruş 27 kûsur yekun4962 guruş 31 kûsur rusyalı 75 guruş yekun 5037 guruş 31 kûsur
Sefine-i Fransız	26 receb	Marsilya	Atık 2540 guruş 50 kûsur Cedid 3728 yekun. 6268 guruş 50 kûsur Rusyalı ---

Sefine-i Amerikan	26 receb	Trieste	Atık 2652 guruş 5 küsur Cedid 1733 guruş 38 küsur 4386 guruş 43 küsur Rusyalı---
Sefine-i Amerikan	26 receb	Marsilya	Atık 1720 guruş 45 küsur Cedid 2078 guruş 11 küsur yekun 3798 guruş 56 küsur rusya ---
Sefine-i Fransız	26 receb	Marsilya	Atık 3257 guruş 55 küsur Cedid 3376 guruş 27 küsur 6634 guruş 22 küsur Rusyalı---

Hasılat-ı gümrük-i atık: 107023 guruş 35 küsur

Mesarifat-ı müteaddide: 4271 guruş (matbah-ı gümrük: 2300; icare-i gümrük 1000, mahiyeler; 500, 461, 10)

Yekun: 104034 guruş 35 küsur

İzmir gazetecisi – maaş --- : 2500

Yekun: 101534 guruş 25 küsur

Fazla-yı tarife-i cedide: 100461 guruş 22 küsur

Yekun: 201995 guruş 57 küsur

Mahiye-i katip: 220 guruş

Yekun: 201775 guruş 57 küsur

Fazla-yı tarife-i Rusyalı 86 guruş

Yekun: 201861 guruş 57 küsur

----: 692 guruş 15 küsur

YEKUN: 205053 guruş 12 küsur

OSMANLI ABA ŐIRKETİ [OTTOMAN CLOTH COMPANY] VE BU ŐIRKETİN ÜRETİM FAALİYETLERİNE DAİR BAZI GÖZLEMLER *

Emrah Yılmaz**

Giriş

Anadolu coğrafyasında İzmir öncelikli olmak üzere Batı Anadolu Bölgesi'nde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik anlamda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin yaşanmasında lokomotif görevini yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen demiryolları üstlenmiştir. Demiryollarının ilgili dönemde inşa edilmesi Osmanlı ihraç ürünlerinin nakline ivme kazandırdığı gibi İzmir – Aydın ve İzmir – Kasaba [Turgutlu] demiryolu hatları İzmir gibi Doğu Akdeniz'in önemli bir liman kentini hinterlandıyla buluşturmuş ve bu anlamda Batı Anadolu Bölgesi diğer bölgelere kıyasla birçok ekonomik gelişmeyi görece daha erken bir tarihte tecrübe etmiştir.¹

Demiryollarının bölgeye ekonomik bir dinamizm kazandırması 1860'lı yılların ikinci yarısından sonra mümkün olabilmıştır. İzmir – Kasaba hattı resmi olarak 23 Ocak 1866 tarihinde hizmete girmiş ve bu anlamda Batı Anadolu'da hizmete giren ilk demiryolu hattı olmuştur. Kasaba demiryolu hattının işletmeye açılmasından kısa bir süre sonra 1 Temmuz 1866 tarihinde de İzmir – Aydın demiryolu hattı işletmeye açılmıştır.² İzmir'in 1860'lı yılların ikinci yarısından itibaren demiryollarıyla

* Bu araştırmanın hazırlanmasında Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan The Oriental Carpet Manufacturers Limited [Şark Halı Kumpanyası] ve Osmanlı Halıcılığındaki Yeri ve Önemi isimli doktora tezinden yararlanılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e- mail: emrah.yilmaz09@gmail.com, ORCID; 0000-0001-5955-8277

¹ Demiryollarının Batı Anadolu'da önemi ve etkileri için şu kaynaklara bkz., Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş*, İstanbul 1974, s. 51 – 75; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820 – 1913*, İstanbul 2018, s. 3; 10 – 14; Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976, s. 13 – 26; Ali Akyıldız, “Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği)”, *Yeni Toplum*, 1, (Mayıs – Haziran 1992), s. 114 – 121.

² *Rużname-i Ceride-i Havadis* (H. 23 Ramazan 1282/ M. 9 Şubat 1866). Sayı: 341, s. 1; Ali Akyıldız, “Osmanlı Anadolusunda İlk Demiryolu: İzmir – Aydın Hattı (1856 – 1866)”, *Çağmı Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (Ed: E. İhsanoğlu, M. Kaçar), İstanbul 1995, s. 265; Arif Kolay, “Anadolu'da İşletmeye Açılan

hinterlandı ile bağlantı kurabilmesi İzmir Limanı'nın önemini de arttırmış ve liman hem Batı Anadolu hem de Osmanlı Anadolusunun en önemli ihraç limanı haline gelmiştir. İzmir Limanı'nın bu önemine binaen İngiltere'nin İzmir konsolosu Cumberbatch, limanı Doğu Akdeniz'in en önemli limanı olarak tanımlamış ve kapasite ve giriş kolaylığı açısından da dünyanın sayılı limanlarından biri olduğunu kaydetmiştir.³ Cumberbatch'ın da 1860'lı yılların ortasından itibaren fark ettiği üzere İzmir ticareti 1840'lardan 1870'lere değin oldukça kısa bir zaman zarfında 3 kat artış göstermiştir. İzmir Limanı'nın bu ticaret hacmine ulaşmasında hem demiryollarının Batı Anadolu ile bütünleşmesi hem de limana gelen buharlı gemi sayısının artış göstermesi doğrudan bir etkiye sahip olmuştur.⁴

İzmir Limanı'nın ticaret hacminin artış kaydettiği 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya ticaret hacmi de yaklaşık 5 kat artış göstererek 400.000.000 Sterlin'den [£] 2.000.000.000. £'e yükselmiştir. Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere dünya ticaret hacminin artışıyla İzmir Limanı'ndan yapılan ticaret hacminin artışı birbiriyle eşzamanlıdır ve bu anlamda paralellik gösterdiği söylenebilir. Bu durum, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle benzer eğilimlere sahip olduğunu da göstermektedir.⁵ Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisiyle yüzyılın ikinci yarısından itibaren sonra bütünleşirken aynı zamanda İzmir gibi ihracat odaklı limanlarda ticaret ve ihracat hacmi demiryollarının 1860'lı yılların ortasından itibaren işletmeye açılmasıyla beraber artış trendini sürdürmüştür. 1860'lı yıllara ait birtakım istatistiksel veriler İzmir Limanı'nın 1870'lerin başına kadar bu artış trendini sürdürdüğünü ve ticaretin bu anlamda Osmanlı lehine geliştiğini kaydetmektedir.⁶

İzmir'in 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik gelişmeye elverişli bir mahal olması tarımsal üretim, madencilik ve halıcılık gibi ihracata yönelik faaliyette bulunan birçok yabancı şirketin İzmir merkezli olmasını beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından 1890'lara kadar olan zaman diliminde sadece Fransızlara ait ticaret evleri ve şirketlerin sayısı 33'ü geçmiştir. Fransızlara ait ticaret evleri ve şirketlerin sayısı yüzyılın ilk yarısında ise sadece 12 ile sınırlı idi. Bu hususta sadece Fransız menşeli şirket sayısının yüzyılın ilk yarısına göre 3 kat artış gösterdiği anlaşılmaktadır.⁷ Fransız menşeli şirket sayısının artışına paralel İzmir gibi ihracat

İlk Demiryolu Hattı: İzmir – Kasaba (Turgutlu) Demiryolu”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 54, 2017, s. 92 vd.

³ *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864 – 1914)*, İzmir 1998, s. 1.

⁴ *Reports by Her Majesty's Consuls on British Trade Abroad. Part III*, Londra 1873, s. 739 – 744; *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti*, 1998, s. 18, 37 – 39.

⁵ Eric J. Hobsbawn, *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev. A. Ersoy), Ankara 2018, s. 128.

⁶ *Reports by Her Majesty's Consuls on British Trade Abroad. Part III*, Londra 1873, s. 739. Burada verilen rakamlar değer olarak hesaplanmış ve İngiltere'ye İzmir Limanı aracılığıyla yapılan ticaret hacmini göstermektedir. 1866 – 1870 yılları arasında İngiltere'ye yapılan ihracat sürekli artış göstererek ilgili yıllarda toplam ticaret hacmi yıllık yaklaşık 3.000.000 Sterlin'e yaklaşmıştır.

⁷ Firmin Rougon, *Smyrne, Situation Commerciale et Economique*. Paris 1892, s. 684 – 685.

odaklı bir limana sahip bir mahalde özellikle ihracata yönelik halı üretim faaliyetlerinde bulunan birçok yabancı şirket de İzmir'i merkez olarak seçmişlerdir. Bu yabancı şirketlerden P. De Andria Company, Habif & Polako, T. A. Spartali & Company, W. Griffitt & Co. Smyrna ve Patridge gibi şirketler yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren oluşum gösterirken⁸ 20. yüzyılın başında önemli bir halı üreticisi olan Maple & Company gibi şirketler de İzmir merkezli olmak üzere önemli halı antrepolarına sahipti.⁹

Bu önemli yabancı halı şirketleriyle beraber yine Osmanlı halı sektörünün önemli bir üreticisi ve özellikle de II. Meşrutiyet'ten sonra dikkate değer bir ihracatçısı olan The Oriental Carpet Manufacturers Limited/Şark Halı Kumpanyası [OCM] şirketi de İzmir merkezli olmak üzere 1908 yılından itibaren faaliyetlerde bulunmuştur. Osmanlı halıcılığında bir tekel haline gelen OCM'nin İzmir rihtımında genel merkez ve antrepo olarak kullandığı bir binası bulunmaktaydı. Bu bina aynı zamanda şirketin önemli kararlar aldığı ve uyguladığı yönetim kurulu, olağan ve olağanüstü genel kurul toplantılarına da I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte ev sahipliği yapmıştır.¹⁰ OCM gibi monopol olan bir şirket İzmir'de konumlanırken Batı Anadolu Bölgesi'nin önemli tarımsal ürünlerinden biri olan incirin ticaret ve ihracatı da The Smyrne Fig Packers Limited isimli yabancı şirketin tekelindeydi.¹¹ Halıcılıktan incir ihracatına kadar geniş bir yelpazede faaliyette bulunan yabancı şirketler İzmir'i merkez olarak seçerken araştırmamızın konusu oluşturan Ottoman Cloth Company [OCC] veya Osmanlı belgelerinin diliyle Osmanlı Aba şirketi de İzmir merkez olmak üzere üretim faaliyetlerinde bulunmuştur.

⁸ St. Antony's College Middle East Centre Archive Oriental Carpet Manufacturers Ltd Collection, Kutu: 11, No: 85, Notice. Bu arşiv bundan sonraki sonraki referanslarda SAC MECA OCM COL, kısaltması ile verilecektir. Ayrıca bkz., BOA. HR. TO. Dosya/Gömlek, 225/54, Tarih: M. 20 Mart 1857, 2- 3; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. T. Güney). İstanbul 1999, s. 266 – 267.

⁹ *The Times*, (16 Temmuz 1904). Sayı: 37448, s. 18; *The Times*, (6 Ağustos 1904). Sayı: 37466, s. 16.

¹⁰ OCM'nin İzmir rihtımında bulunan genel merkezinde 1909 – 1914 yılları arasında birçok toplantı yapılmıştır. Şirketin olağan ve olağanüstü genel kurul toplantıları için bkz., SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 9th March 1909, s. 2 – 4; SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 7th November 1910, s. 2 – 3; SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 28th March 1911, s. 2 – 3.

¹¹ *Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the year 1911 – 1912 on the Trade of Smyrna*, 1912, s. 11; *Levant Trade Review* (Haziran 1912). Cilt. 2, Sayı: 1, s. 45. İngiliz konsolosluk raporları bundan sonra Report for the year kısaltması ile verilecektir.

1. Ottoman Cloth Company Ltd [Osmanlı Aba Şirketi]'nin Kuruluşu, Sermayesi ve İdari Yapısı

İzmir, 20. yüzyılın başında Doğu Akdeniz'in önemli bir liman kenti olarak birçok yabancı şirketin üretim faaliyetlerinin merkezi ve aynı zamanda bu şirketlerin ihracat – ithalat yaptığı bir kent olma özelliğine sahipti. Yukarıda da ifade edildiği gibi İzmir, halıcılıktan incir ihracatına kadar geniş bir yelpazede üretim faaliyetlerinde bulunan birçok yabancı şirketin merkezi olması sebebiyle bu dönemde dikkat çekmekteydi. İzmir merkezli üretim faaliyetlerinde bulunan bir diğer şirket ise Ottoman Cloth Company Limited¹² [OCC], Osmanlı Aba Şirketi¹³ veya İzmir Aba Şirketi¹⁴ gibi farklı isimlerle adlandırılan şirketti.

OCC, OCM ve The Smyrna Fig Packers Ltd gibi yabancı şirketlerin yaptığı gibi Londra merkezli bir limitet şirket olarak teşkil edilmiştir. Şirket resmi olarak 1910 yılının Temmuz ayında kurulmuştur ve bu anlamda şirket İngiliz menşelidir. OCC kuruluş amacını, her türlü yünlü kumaş ile diğer kumaşların üretilmesi olarak ifade etmiştir, bu cümleden olarak şirketin özellikle kumaş üretiminde uzmanlaştığı söylenebilir.¹⁵ OCC, her ne kadar Londra merkezli olmak üzere 1910 yılında kurulduysa da alanyazında şirketin İzmir'de 1910 yılında kurulduğunu ifade eden görüşler de bulunmaktadır.¹⁶ Şirketin kuruluş yeri dışında kuruluş tarihi hakkında da farklı tarih ve görüşlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Osmanlı sosyo – ekonomik tarihinde önemli bir kaynak grubunu teşkil eden İngiliz konsolosluk raporları şirketin kuruluş yılı olarak 1911 yılını vermektedir.¹⁷ Ancak her ne kadar hem alanyazında hem de konsolosluk raporlarında şirketin 1910 – 1911 yıllarında İzmir merkezli olarak kurulduğu ifade edilmişse de OCC'nin 1910 yılında Londra'da kurulduğunu belirtmemiz gerekir.¹⁸

¹² Araştırmalarımız sırasında ulaşabildiğimiz İngilizce ve Fransızca kaynaklarda şirket ismi Ottoman Cloth Company Ltd olarak verilmiştir, şirket isminin kısaltması olarak şirket isminin baş harflerinden oluşan OCC'nin kullanılmasını uygun gördük. Şirketin orijinal ismi için şu kaynaklara bkz., SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 25 Mart 1914 tarihli J. A. Sykes ve N. Chryssovergi'den Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

¹³ BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336, 28.

¹⁴ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 39/173, Tarih: H. 20/12/1335, 1 – 2; BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 4/137, Tarih: H. 13/09/1336, 2 – 3.

¹⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 2 Kasım 1914 tarihli İstanbul'daki yönetim kurulu toplantısı, *Annuaire Oriental*, 1912, Cilt. 1, s. 190; *Report for the year 1910 – 11 on the Trade of Smyrna*, 1911, s. 10.

¹⁶ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800 – 1914*, London 2009, s. 211'de OCC'nin İzmir'de 1910 yılında kurulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854 – 1914*, İstanbul 2008, s. 189'da OCC'nin İzmir'de teşekkül ettiği fikrini paylaşmaktadır.

¹⁷ *Report for the Year Ending July 1913 on the Trade of Smyrna*, 1914, s. 15.

¹⁸ *Annuaire Oriental*, 1912, Cilt. 1, s. 190.

OCC gibi yabancı şirketlerin 20. yüzyılın ilk on yıllarında kendilerini Londra'da kayıtlı gösterip Anadolu coğrafyasında faaliyette bulunması dönemin kaynaklarında *dönemin modası* olarak kayda geçmiştir. Dönem kaynaklarında bu tür bir görüşün ifade edilmesinin en önemli nedeni, İzmir ve mülhakatında faaliyette bulunan birçok şirketin özellikle Londra gibi Avrupa başkentlerinde kayıtlı olmasıydı.¹⁹ OCC, kendini Londra'da kayıtlı göstererek OCM gibi şirketlerin yolundan gitmiş ve bu şekilde başta temettü vergisi olmak üzere Osmanlı'ya ödemekle yükümlü olduğu, olacağı birçok vergiden kendisini muaf tutmak istemiştir.²⁰

OCC gibi yabancı şirketler kendilerini Avrupa başkentlerinde kayıtlı gösterip Osmanlı'ya ödemekle mükellef oldukları vergilerden muaf olma yolunu tutmakla beraber kuruluş sürecinde dâhi önemli bir sermayeye sahip olabilmişlerdir. OCC'nin kuruluş sermayesi her biri 5 £ değerinde 16.000 hisseden meydana gelmekteydi ve şirketin kuruluş sermayesi 81.200 £ olarak kaydedilmiştir. Şirketin 1914 yılına kadar olan süreçte de bu sermayesini koruduğu anlaşılmaktadır.²¹ 1910'lu yıllarda İzmir'de kumaş üretim faaliyetlerinde bulunan OCC'nin sermayesi dönemin diğer şirketleriyle karşılaştırıldığında kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Örnek olarak 1907 yılında kurulan Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi/Şirketi, Uşaklı halı tüccarlarının yoğun katılımına rağmen sadece 50.000 Osmanlı Lirası bir sermaye ile teşkil edilebilmiştir.²² OCC'nin sermayesi sırasıyla halıcılıkta bir tekel haline gelen OCM - ki kuruluş sermayesi 400.000 £ idi - ile incir üretim ve ihracatında önemli bir yere sahip olan The Smyrna Fig Packers - sermayesi 200.000 £ idi - gibi şirketlerle kıyaslandığında görece daha düşük olsa da şirketin ilgili dönemde dikkate değer bir sermaye birikimi yapabildiğini belirtmek gerekir.²³ Bu sermaye birikiminin İzmir veya yurt dışında kimin ya da kimlerin elinde olduğu ayrıntılı olarak ortaya konulamazsa da 1912 yılı itibarıyla bu şirketin bir kısım hisselerinin OCM'nin elinde olduğu görülmektedir.

¹⁹ *Report for the Year 1908, on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna*, 1909, s. 12. Bu kaynak OCM'nin Londra merkezli kurulmasını kaydederken bunun daha sonraki süreçte diğer şirketlere de sirayet ettiği OCC örneğinden anlaşılmaktadır.

²⁰ İzmir merkezli üretimde veya ticarete bulunan OCM, OCC ve Smyrna Fig Packers gibi yabancı şirketlerin Avrupa'daki başkentlerde kayıtlı olmalarının esas nedenlerinden biri temettü/kazanç vergisinden kendilerini muaf tutmak istemeleridir. OCM için şu kaynaklara bkz., *Memorandum and Articles of Association of the Oriental Carpet Manufacturers Limited*, s. 1- 8.

²¹ *Annuaire Oriental*, 1912, Cilt. 1, s. 190; *Report for the Year Ending July 1913 on the Trade of Smyrna*, 1914, s.15.

²² *Ahenk* (20 Safer 1325/ 22 Mart 1323). S. 3257, s. 3.

²³ The Smyrna Fig Packers Limited'in sermayesi kurulduğu 1912 yılında 200.000 £ idi Bkz., *Report for the year 1911 – 1912 on the Trade of Smyrna*, 1912, s. 11; *Levant Trade Review* (Haziran 1912). Cilt. 2, Sayı: 1, s. 45; *Levant Trade Review* (Haziran 1913). Cilt. 3, S. 1, s. 49.

OCM'nin sahip olduğu hisselerin miktarı tam olarak kaydedilmemişse de OCM'nin OCC'nin kurucu hisselerini elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.²⁴

OCC'nin sermayesi ve bunun önemiyle beraber üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise şirketin idari yapısıdır. OCC, kurulduktan sonra şirketin yönetim kurulunda Albert Aliotti, H. Aliotti, Tacvor Spartali, Harold F. Giraud ve M. Rankin gibi kişiler yer almaktaydı ki bu kişiler OCM'nin yönetiminde etkin olan ve aynı zamanda ticari sahada tanınan kişilerdi. OCM yöneticilerinin kuruluş sürecinden itibaren OCC'nin yönetiminde etkin bir rol oynaması ve OCM'nin kurucu hisseleri elinde bulundurması OCC'nin OCM ile doğrudan bir bağlantısının olduğunu göstermektedir. Bu anlamda OCC'nin erken tarihlerden itibaren OCM'nin yan bir şirketi gibi hareket ettiği ifade edilebilir.²⁵ OCC idari yapısıyla ilgili ifade edilmesi gereken bir diğer konu ise yönetim kurul üyelerinin tümünün İngilizlerden meydana geldiğinin alanyazında iddia edilmesidir.²⁶ Yukarıda isimleri verilen beş yönetim kurulu üyesinden de anlaşılacağı üzere yönetim kurulu üyelerinin tümüyle İngilizlerden meydana gelmediği anlaşılmaktadır. Öncelikle üyelere Albert Aliotti, İtalyan asıllıydı ve OCM'nin kuruluşundan itibaren uzun yıllar şirket genel müdürlüğü yapmış bir tüccardı.²⁷ Yine aynı şekilde yönetim kurulunda yer alan Tacvor Spartali, Ermeni kökenliydi ve T. A. Spartali & Company'nin başında bulunan tanınmış bir halı tüccarıydı. T. A. Spartali şirketi, Anadolu'daki halı üretim faaliyetlerinde etkin bir rol oynamış ve Anadolu coğrafyasının muhtelif yerlerinde üretim faaliyetlerini OCM'nin üretim faaliyetlerine başladığı 1908 yılına kadar devam ettirmiştir.²⁸ Buraya kadar verilen bilgilerden yola çıkarak OCC yönetim kurulu üyelerinin tümünün İngilizlerden müteşekkil olmadığı söylenebilir.

2. Ottoman Cloth Company'nin Üretim Faaliyetleri: Halkapınar Kumaş Fabrikası ve Önemi

OCC, 1910 yılında Londra merkezli bir şirket olarak kurulduktan sonra İzmir Halkapınar'da bir kumaş fabrikası tesis etmiş ve bu fabrika özellikle Osmanlı ordusunun çeşitli birimlerinin kumaş ihtiyacını karşılamaya yönelik üretimde bulunmaya başlamıştır. Halkapınar'daki fabrika 1911 yılı itibarıyla üretim faaliyetlerine başlamış ve aynı yıl itibarıyla oldukça modern makinalarla donatılmıştı. Dönemin modern teknolojisinin kullanıldığı bu fabrika, Osmanlı ordusunun yıllık

²⁴ SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 25th January 1912, s. 4.

²⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 25th January 1912, s. 4; *Annuaire Oriental*, 1912, Cilt. 1, s. 190; *Report for the year 1910 – 11 on the Trade of Smyrna*, 1911, s. 10.

²⁶ Owen, *a.g.e.*, 2009, s. 211.

²⁷ FO. 195/2383 içinde, Barnham'dan Lowther'e, 13 Aralık 1911, İzmir.

²⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu:3, No: 9, 21 Temmuz 1907 tarihli Albert Aliotti imzalı belge.

olarak ihtiyaç duyduğu 1.000.000 m. kumaş üretebilme potansiyeline 1910'lu yılların başında ulaşabilmiştir.²⁹

OCC'nin 1911 yılından itibaren kumaş üretimine başlaması yukarıda da ifade edildiği üzere öncelikle Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılamaya yönelik gelişme göstermekle beraber ilerleyen süreçte İzmir ve çevresindeki yerel tüketimi de karşılamaya yönelik Halkapınar'da üretim yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.³⁰ Halkapınar'daki fabrika, hem askeri hem de sivil tüketim için üretim faaliyetlerinde bulunurken yünlü kumaşların üretiminde uzmanlaşmış ve bu üretim alanında önemli bir yer edinmiştir. Bilindiği üzere 1913 yılında sanayi sayımı gerçekleştirilmiş ve yapılan bu sayım sonucunda da sanayi istatistiği oluşturulmuştur. İzmir için meydana getirilen sanayi istatistiğinde Halkapınar'daki fabrika *Osmanlı Aba Fabrikası* olarak kaydedilmiştir. Aba fabrikası olarak kaydedilen Halkapınar'daki fabrika İzmir ve çevresinde bulunan sanayi-i nesciye grubundan yer alan 10 sanayi tesisinden 1'i olarak belirtilmiş ve fabrikanın üretim alanı *şayak* olarak kaydedilmiştir.³¹ 1910'lu yıllardan itibaren İzmir'in önemli üretim tesislerinden biri haline gelen Halkapınar'daki fabrikada 1913 yılı itibarıyla 410 işçi çalışmaktaydı. Bu fabrikada çalışan işçilerin etnik aidiyetleri ve cinsiyetleri hakkında bilgi bulunamasa da daha sonraki yazışmalardan bu fabrikada işçi olarak çalışan iş gücünün genellikle kadın ve kız çocuk işçilerden meydana geldiği görülmektedir.³² Halkapınar'daki fabrikada çalışan işçilerin çoğunluğu kadın ve kız çocuklardan müteşekkil olmakla beraber erkek işçilerin de üretim faaliyetlerinde buldukları ve üretime yardımcı oldukları bilinmektedir.³³

Halkapınar'daki fabrikanın 1913 yılı itibarıyla iş gücünün çoğunluğu kadın işçilerden oluşurken I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra da üretim faaliyetlerine paralel olarak fabrikanın işçi sayısını koruduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada, 1915 yılındaki işçi sayısında kısmi bir düşüş olmakla beraber fabrikanın işçi sayısını koruduğu ve fabrikada 1915 itibarıyla toplam 400 işçinin çalıştığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁴ 1915 yılında çalışan işçilerin cinsiyetlerine bakıldığında 1913 yılına benzer bir profile sahip oldukları ve kadın işçilerin üretim faaliyetlerindeki önemini korudukları görülmektedir.³⁵ Halkapınar'daki kumaş fabrikasının işçi

²⁹ *Report for the year 1910 – 11 on the Trade of Smyrna*, 1911, s. 10.

³⁰ *Report for the year 1910 – 11 on the Trade of Smyrna* 1911, s. 10; Owen, a.g.e., 2009, s. 211.

³¹ BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336, 28.

³² BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336, 28; SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 30 Aralık 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan Joe A. Sykes'a gönderilen mektup.

³³ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a yazılan yazı.

³⁴ BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336, 28.

³⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a yazılan yazı; SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 30 Aralık 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan Joe A. Sykes'a gönderilen mektup.

sayısıyla beraber üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise bu fabrikanın teknik donanımı diğer bir ifadeyle sahip olduğu makinalardır. 1913 yılı itibariyle 410 işçinin çalıştığı bu fabrikada 400 beygir kuvvetinde makine ve teçhizat bulunmaktaydı. Bu fabrikada bulunan makine ve diğer ekipmanların teknik donanımlarının ayrıntılı bilgisine sahip olamamak da İzmir ve mülhakatında üretim faaliyetlerinde bulunan ve sanayi-i nesciye grubunda yer alan 10 adet sanayi tesisinde toplam 2611 beygir kuvvetinde teçhizatın bulunduğu kaydedilmiştir. Halkapınar fabrikası sahip olduğu ve üretim faaliyetlerinde etkin bir şekilde kullandığı 400 beygir kuvvetindeki makinelerle dokuma sanayi kapsamında üretim faaliyetlerinde bulunan 10 tesis içinde toplam beygir kuvvetinin 6/1'ine sahipti. Sanayi-i nesciye grubunda yer alan tesislerden en güçlü ve en donanımlı makineler ise *Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi*'ne ait fabrikada bulunmaktaydı. İzmir'de pamuk bezi üretiminde uzmanlaşan bu fabrikada 1913 yılı itibariyle 1250 beygir kuvvetinde makine ve teçhizat bulunmaktaydı.³⁶

OCC'nin sahip olduğu Halkapınar'daki fabrikanın işçi sayısı ile makinelerin teknik özellikleri hakkında bilgi verdikten sonra bu fabrikanın OCM tarafından satın alınmasından önceki üretim faaliyetlerine ve OCC'nin Osmanlı Devleti'yle ilişkileri üzerinde de durmak faydalı olacaktır. Daha öncede ifade edildiği üzere OCC, özellikle Osmanlı ordusunun kumaş ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Bununla beraber, OCC 1914 yılında OCM tarafından satın alınmadan önce Joe A. Sykes adındaki bir kişi şirket adına 1913 yılında Osmanlı ordusunun kumaş ve yün ihtiyacını karşılayacağına dair çeşitli anlaşmalar yapmıştır.³⁷ Bu noktada Sykes'in, Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu ticari emtiayı karşılama noktasında istekli olduğu söylenebilir. Sykes'in devletle yaptığı bahsi geçen anlaşmaların içeriğine bakıldığında anlaşmaların ikisinin yün; ikisinin de kumaş üretimine dair olduğu anlaşılmaktadır.³⁸

Sykes'in Osmanlı Devleti'yle yaptığı ve Harbiye Nezareti ile ordunun çeşitli birimlerinin ihtiyaç duyduğu yün ve kumaş tedarikine dair anlaşmalara bakıldığında Sykes'in diğer ortakları Toledo, Sarfati ve Courouvacalis ile birlikte Harbiye Nezareti'ne 1.100 ton yünü temin edeceği yine Harbiye Nezareti'ne 300 ton yıkanmış Halep yünü tedarik edeceği vurgulanmıştır. Sykes, bir diğer ortağı olan Leon Fresco isimindeki tüccarla Osmanlı 1. Kolordusuna 200.000 metre hâki ve gri kumaş temin edeceğini ilgili anlaşmada taahhüt etmiştir. Sykes'in yaptığı bir diğer anlaşma ise Arthur & George Baker of London ve Kaye & Stewart of Huddersfiels gibi şirketlerin ortaklığıyla yine Harbiye Nezareti'ne 600.000 metre hâki ve gri kumaş

³⁶ BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336, 28.

³⁷ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 25 Mart 1914 tarihli Joe A. Sykes ve N. Chrysoverghi'den Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

³⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 25 Mart 1914 tarihli Joe A. Sykes ve N. Chrysoverghi'den Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

temin edileceği şeklindeydi.³⁹ Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sykes, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu birçok emtiayı karşılamaya çalışmış ve bu anlamda da etkin bir ticari yetkinliğe sahipti. Sykes, yün ve kumaş üretimi ve ticareti dışında pamuk iplik üretimiyle de yakından ilgilenmiştir. Bu noktada İstanbul Yedikule’de 1886 yılında 220.000 Dolar [\$] sermaye ile kurulan ve 1914 yılına kadar sadece pamuk ipliği üreten fabrikayı yeniden organize etmek için 1913 Aralık ayında Edwin Whittall ile bir anlaşma yapmıştır.⁴⁰ Buraya kadar verilen bilgilerden sonra OCC’nin önemli bir halı üreticisi olan OCM tarafından 1914 yılında satın alınması ve OCC’nin bu satın alınmadan sonraki faaliyetlerine değinilecektir.

3. Ottoman Cloth Company’de Bir Dönüm Noktası: Şirketin OCM Tarafından Satın Alınması ve Üretim Faaliyetleri

OCC’nin kuruluşundan itibaren yönetiminde önemli bir pozisyonda olan OCM yöneticileri OCC’nin kumaş üretimi ve yün tedarikindeki önemine binaen ve Halkapınar’daki fabrikanın 1911 yılında üretime geçmesinden sonra bu şirketi kendi bünyelerine katma girişimlerinde bulunmuşlardır. OCM yöneticilerinin OCC’yi kendi ana şirketlerine katma istek ve düşünceleri ilk olarak 25 Ocak 1912 tarihinde yapılan OCM olağanüstü genel kurul toplantısında gündeme gelmiştir. OCM’nin üst yönetiminde bulunan kişiler, şirketin Avrupa’da artan ticari potansiyelinden de faydalanarak ve içinde OCC’nin de bulunduğu Fritz La Rue, Austro – Orientalische Handelsaktiengesellschaft ile Van Gaasbeck & Arkell gibi şirketleri satın alarak OCM’ye iştirak etmeleri için bu toplantıda bir karar almışlardır. OCM yöneticilerinin böyle bir karar almalarında şirketin 1910’lu yıllarda Anadolu halılarının önemli bir üreticisi ve ihracatçısı haline gelmesi önemli bir rol oynamıştır. OCM, hem Austro – Orientalische Handelsaktiengesellschaft gibi Avrupa merkezli hem de OCC gibi Anadolu merkezli üretim yapan şirketleri bünyesine katarak ticari faaliyetlerini devam ettirmek niyetindeydi. Bu anlamda OCC’nin satın alınması için yoğun ve uzun bir mesai yapıldıysa da şirketin OCM tarafından satın alınması 1912 yılında gerçekleşmemiş ve bu şirketin satın alınması 1913 yılına bırakılmıştır.⁴¹

OCM’nin 1912 yılından itibaren OCC’yi kendisi bünyesine katmak istemesinin çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Bunların başında önemli bir halı üreticisi olan OCM’nin halı üretimi sırasında kullan(a)madığı yünün OCC tarafından kumaş üretiminde kullanılması gelmekteydi ki bu sayede ciddi bir ham madde israfının önüne geçilebilecekti. Bir diğer önemli sebep ise OCC’nin satın alınmasıyla birlikte Anadolu’da dikkate değer bir yün tüketicisi yün piyasasından el çektirilecek ve OCM bu sayede hem Anadolu coğrafyasındaki yün piyasasını kontrol edebilecek hem de yün fiyatlarını istediği gibi belirleyebilecekti. OCC’nin OCM’ye dâhil edilme isteğinin

³⁹ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 16 Nisan 1914 tarihli Joe A. Sykes’tan Albert Aliotti’ye yazılan yazışma.

⁴⁰ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, Remark başlıklı metin.

⁴¹ SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 25th January 1912, s. 4.

bir diğ er önemli nedeni ise Halkapınar'da bulunan ve yünl ü kumaş üretiminde uzmanlaş an fabrika sayesinde OCM üretim faaliyetlerinin devamını sağlayabilecekti.⁴²

OCC'nin yukarıda verilen nedenlerden dolayı OCM için önemli bir şirket olması OCM yöneticilerini bu şirketin OCM'ye iştirak ettirilmesini sürekli gündemde tutmasına sebep olmuştur. İlk defa 1912 yılındaki olağanüstü genel kurul toplantısında gündeme gelen bu konu daha sonra 1913 yılında da gündemde kalmaya devam etmiştir. OCC hisselerinin satın alınması sürekli gündemde olmakla beraber bu satın alma işle mi nedeni bilinmemekle beraber 1913 yılında da bir sonuca ulaşamamıştır. 1912'den beri gündemde olan OCC hisselerinin satın alınması konusu I. Dünya Savaşı başlamadan hemen önce yapılan OCM'nin 6. olağan genel kurul toplantısında bir nihayete erebilmiştir. 11 Temmuz 1914 tarihinde yapılan 6. olağan genel kurul toplantısında OCM, OCC'nin tüm hisselerini satın aldığı nı ifade etmiş ve OCC hisselerinin satın alınması şirket tarafından da onaylanmıştır.⁴³ OCC'nin 1914 yılında ve dünya savaşından hemen önce OCM tarafından satın alınmasının doğal olarak hem OCM hem de Osmanlı ordusu için birçok önemli sonucu olmuştur.

OCC hisselerinin 1914 yılının ilk yarısında OCM tarafından satın alınmasından sonra ana şirket olan OCM, OCC'nin üretim faaliyetlerinin devamını sağlamak adına birtakım teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüslerden biri OCC'nin kumaş üretimi için ihtiyaç duyduğu yünün ne şekilde temin edileceği meselesiydi. Hisselerin satın alınmasıyla birlikte ana şirket niteliği kazanan OCM, yünl ü kumaş üretiminde kullanılacak yünlerin nasıl temin edileceğini belli koşullar çerçevesinde belirlemiş ve üretim için uygun olan yünlerin genel müdürlüğe bildirileceğini ifade etmiştir.⁴⁴ Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla yünün tedarik edilmesi konusu ilerleyen zaman diliminde ana şirket OCM ile OCC için önemli konulardan biri haline gelmiştir. Kumaş ve halı üretimi için ham maddenin - yün - tedarik edilmesi önemli bir konu haline geldiği için OCM kendi idari yönetimi altında İstanbul'da bir yün ofisi açmıştır. İstanbul'da teşkil edilen bu yün ofisi her biri farklı alanlarda uzmanlaşmış çeşitli alt bölümlerden meydana geliyordu. OCM, 1914 yılının ilk yarısında halı üretim faaliyetlerini devam ettirdiği için hem halı hem de kumaş üretimi için gerekli yünün temin edilmesi bu alt bölümlere bırakılmıştı. OCC ile ilgili alt bölümlere bakıldığında üçüncü bölümün OCC'nin yün satın alma işiyle ilgilendiği,

⁴² SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 25th January 1912, s. 4 – 5.

⁴³ SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 11th July 1914, s. 5 – 6; Resolutions adopted at the Sixth Ordinary General Meeting held on the 11th July 1914 başlıklı metin.

⁴⁴ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 15 Haziran 1914 tarihli OCM yönetim kurulu tutanağı.

dördüncü bölümün ise yine OCC'nin ürettiği kumaşların satışıyla ilgilendiği görülmektedir.⁴⁵

OCM'nin İstanbul'daki yün ofisinde OCM yönetiminde görev alan kişiler bulunmaktaydı. Yünün tedarik edilmesi I. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonrasında üretim faaliyetleri için hayati bir öneme sahip olduğundan Joe A. Sykes ve Edmund H. Giraud gibi tecrübeli kişiler yün ofisinin işleyişinden sorumluydular ve bu ikili yün ofisinde müdür olarak görev yapmaktaydı.⁴⁶ Sykes ile Giraud'nun başında bulunduğu bu yün ofisi 1914'ün ortalarında Osmanlı Devleti'ne 160.000 Osmanlı Lirası değerinde 2.000 ton yün tedarik etmekle ilgilenmekteydi. Bu miktardaki yünün temin edilme işini sadece OCM yün ofisi değil aynı zamanda 3 farklı tüccar da üstlenmişti. OCM'ye bağlı olan İstanbul'daki bu yün ofisi sadece yün temin etmekle kalmamış aynı zamanda Harbiye Nezareti'ne kumaş tedarik etme işini de üstlenmiştir. Yün ofisi İngiliz menşeli Baker ve Kaye gibi şirketlerle anlaşarak Osmanlı hükümetine ve ordusuna 600.000 m. İngiliz kumaşı temin edeceğini taahhüt etmiştir. Yün ofisinin Osmanlı hükümeti ve ordusuyla ilişkisi bunlarla da sınırlı kalmamış; yün ofisi 145.000 Osmanlı Lirası değerinde ve OCC'nin Halkapınar'da bulunan fabrikasında üreteceği 550.000 m. kumaşı da temin edeceğini devlete taahhüt etmiştir. Yün ofisi ayrıca OCC tarafından üretilen kumaşların satışıyla da yakından ilgilenmiştir. Bu anlamda ofisin OCC'nin üretim, satış ve Halkapınar'daki kumaş fabrikasının ham madde ihtiyacıyla yakından ilgilendiği söylenebilir.⁴⁷

İstanbul'da bulunan OCM yün ofisinin başında daha öncede ifade edildiği üzere Sykes ve Giraud bulunmaktaydı. Bu kişiler, hem OCM'nin hem de OCC'nin ham madde temininde etkin bir rol oynamaktaydılar. OCM'ye ait kaynaklarda bu ikilinin 1914'ün yaz aylarından itibaren tüm enerji ve mesailerini OCC'ye ve Halkapınar'da bulunan kumaş fabrikasına vermek durumunda kaldıkları kaydedilmiştir. 4 Temmuz 1914 tarihli ve Edmund H. Giraud'an Sykes'a gönderilen bir yazıda Giraud, Halkapınar'daki fabrikanın ihtiyaç duyduğu yünün satın alınması için gerekli tüm işlemleri yaptığını ve bu fabrikanın mali hesaplarını kontrol edip daha sistematik hale getirdiğini belirtmiştir. Bu yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla bu ikili Halkapınar'daki kumaş üretiminde de önemli bir rol oynamaktaydı. Sykes ve Giraud, OCC'nin tüm gereksinimleri karşılamak için ve aynı zamanda fabrikanın kumaş üretiminin devamını sağlamak adına ciddi emek verdikleri halde OCM yönetimince takdir edilmediklerini belirtip serzenişte bulunuyorlardı.⁴⁸

⁴⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 16 Haziran 1914 tarihli OCM'nin İstanbul yün ofisinin toplantı tutanağı.

⁴⁶ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 23 Haziran 1914 tarihli Joe. A. Sykes ve Edmund H. Giraud tarafından OCM İzmir sekreterliğine gönderilen yazı.

⁴⁷ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 16 Haziran 1914 tarihli OCM'nin İstanbul yün ofisinin toplantı tutanağı.

⁴⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 4 Temmuz 1914 tarihli Edmund H. Giraud'an Joe A. Sykes'a gönderilen yazı.

Sykes ve Giraud I. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulmaya başladığı günlerde Halkapınar'daki fabrikaların üretim faaliyetleriyle daha yakından ilgilenmeye başlamışlardı. Bunun en önemli nedeni Temmuz 1914 itibarıyla Avrupa'da siyasi atmosferin fazlasıyla gerginleşmesiydi ve bu anlamda OCM'nin ticari menfaatlerini koruması gerekiyordu ki OCC'nin sahip olduğu fabrika OCM yönetiminin elini güçlendirebilirdi. Ayrıca OCM'ye ait ve Bandırma Beyköy'de bulunan yün iplik fabrikasının savaş ortamından dolayı kısa bir süre sonra yün iplik üretimini durduracağı tahmin edildiğinden Beyköy'deki fabrikaların Halkapınar'daki fabrikaların üretim faaliyetlerini desteklemesi bekleniyordu. Bu hususta savaş ortamından kaynaklı OCC'nin kumaş üretim faaliyetlerinin 1914'ün ikinci yarısından sonra çok daha önem kazandığı söylenebilir.⁴⁹

OCC'nin üretim faaliyetlerinin önem kazandığı 1914 yılı Temmuz ayında yapılan yazışmalardan da anlaşılmaktadır. 20 Temmuz 1914 tarihli bir yazışmadan OCM'ye ait Beyköy'deki yün iplik fabrikasının bir süre sonra yün iplik üretiminin ortadan kalkacağı ve bu fabrikasının ham madde ve teknik konularda Halkapınar'daki fabrikaya destek vermesi gerektiği dile getirilmiştir. Yine 23 Temmuz 1914 tarihli ve Sykes'tan Edmund Giraud'ya gönderilen bir yazıda o tarihlerde İzmir'de bulunan Giraud'ya Anadolu'dan mümkün olduğu kadar yün satın almasını ve yünün temin edilme sürecinin hızlandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu yazışmada Beyköy'deki iplik fabrikasının OCC için kullanılmayacağı kaydedilmiş ve OCC'nin üretim faaliyetleri için hayati olan yünün temin edilmesine azami önem verileceği belirtilmiştir. Bu yazışmada dikkati çeken bir diğer husus ise Sykes'ın Giraud'ya Beyköy'deki fabrikayı ve iplik üretimini bir kenara bırakarak tüm enerji ve mesaisini OCC'ye vermesini ve oluşan olağanüstü koşullar nedeniyle Halkapınar'ın üretime ne şekilde devam edeceğini düşünmesini istemesidir.⁵⁰

Sykes'ın belirttiği olağanüstü koşullar Temmuz ayı sonunda Avrupa'da sıcak çatışmaya dönüşen ve dünya tarihine I. Dünya Savaşı olarak geçen savaştı. İngiltere'nin 4 Ağustos'ta savaşa müdahil olması OCM yöneticileri ile OCC'nin yönetim kurulunda panik havası yaratmış ve bu panik havasının doğal bir sonucu olarak 5 Ağustos 1914 tarihinde bazı OCM yöneticileri İzmir'i geçici olarak terk etmişlerdir. Bu panik havasında İzmir'i terk edenler arasında Harold F. Giraud, Reymond Giraud, Edmund H. Giraud ve Ziegler gibi yöneticiler bulunmaktaydı. OCC ve Halkapınar'daki fabrikayla yakından ilgilenen bu kişilerin İzmir'i terk etmeleri sonucunda OCM İzmir yönetim kurulunda bir süreliğine Albert Aliotti ve G. Sebald gibi kişiler kalmıştı.⁵¹ Bu yöneticilerin Osmanlı topraklarını terk etmeleri

⁴⁹ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, Kutu:5, No: 46, 20 Temmuz 1914 tarihli Edmund H. Giraud'an Joe A. Sykes'a gönderilen yazı.

⁵⁰ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, Kutu:5, No: 46, 23 Temmuz 1914 tarihli Joe A. Sykes'tan Edmund H. Giraud'ya gönderilen yazı.

⁵¹ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 5 Ağustos 1914 tarihli G. Sebald'ten Joe A. Sykes'a gönderilen yazı.

ve Ağustos itibariyle İngiltere'nin savaşa dâhil olması hem OCM hem de OCC için bir dizi sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan biri halı üretimi ile OCC'nin yünlü kumaş üretimi için kullandığı yünlere Osmanlı askeri makamlarının el koymasındır. Bu el koyma konusu 18 Ağustos 1914 tarihinde yapılan OCM yönetim kurulunda gündeme gelmiş ve OCM'ye ait bu yünlerin İstanbul Ayvansaray'da bulunan bir depo ile Anadolu Demiryolları Şirketi'nin Haydarpaşa'da bulunan hangarlarında tutulduğu belirtilmiştir. OCM'ye ait olan bu yünlere Osmanlı askeri makamlarınca el konulması Halkapınar'daki fabrikanın üretim faaliyetlerine ciddi anlamda ket vuracağından ana şirket olan OCM bu zorla el komayı İngiliz elçiliği aracılığıyla protesto etmek istemiş ancak daha sonra bundan vazgeçmiştir.⁵²

OCM'nin yünlerine el konulmakla beraber OCC'nin ve Halkapınar fabrikasının üretim faaliyetlerinin devamı yöneticiler için ana gündem konusuydu. OCM genel müdürü Albert Aliotti'nin 6 Ağustos 1914 tarihinde Sykes'a göndermiş olduğu bir yazıda Halkapınar'da Harbiye Nezareti için üretilen kumaşların bir kısım ücretlerinin alındığı ve 1914 yazı itibariyle öncelikli meselenin Osmanlı Devleti'nin OCC'ye olan borçlarının mümkün olan sürede tahsil edilmesi olduğu ifade edilmiştir. 6 Ağustos tarihli yazı ayrıca OCM'nin savaş ortamında ticari faaliyetlerini ne şekilde devam ettireceğine dair de bir fikir vermektedir. Aliotti, OCM bir İngiliz şirketi olduğu için şirketin Osmanlı'ya karşı hoşgörülü davrandığı izlenimini vermemek ve bu tür bir suçlamayla karşılaşmamak için Osmanlı ordusuna yapılacak kumaş sevkiyatlarının bedeli için herhangi bir gecikmenin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. Aliotti, böyle bir yazı kaleme almakla OCM'ye bağlı OCC'nin borçlarını kısa sürede tahsil ederek Osmanlı ordusuna kumaş üretmeye istekli olduğunu ve bu şekilde Osmanlı coğrafyasındaki ticari varlığını sürdüreceğini ima etmek istemiş olabilir.⁵³

Aliotti yönetimindeki OCM, her ne kadar Osmanlı ordusunun 1914 yılı itibariyle kumaş, yün ve diğer ihtiyaç duyulan emtialarını karşılamaya istekli olsa da Osmanlı'nın daha önceden aldığı ve teslim edilen sipariş bedellerinin devlet tarafından ödenmemesi ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Devletin OCC'ye borçlarını ödeyememesi OCM yönetiminin çeşitli kararlar almasına sebep olmuştur. 20 Ağustos 1914 tarihli ve İstanbul'da yapılan OCM yönetim kurulu kararında OCC'nin Ağustos ayının sonuna kadar kumaş üretimini devam ettirmesi kararlaştırılmış; Ağustos ayından sonra devlet tarafından 3.000 Osmanlı Lirası kadar bir ödeme yapılırsa Halkapınar'daki üretimin Eylül ayının sonuna kadar devam edeceği vurgulanmıştır. Ancak devletin borçlarını ödeme(ye)mesi durumunda ise üretimin bu tarihten sonra şirket tarafından durdurulacağı kaydedilmiştir. OCC'nin üretim faaliyetlerinin durdurulacağı belirtilmesi önemlidir; çünkü OCM bu şekilde Osmanlı Devleti ile

⁵² SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 18 Ağustos 1914 tarihinde İstanbul'da yapılan yönetim kurulu tutanağı.

⁵³ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 6 Ağustos 1914 tarihli Albert Aliotti'den Sykes'a gönderilen yazı.

olan ilişkilerini de askıya almayı göze almıştır. Bu kararın altında OCM yönetiminde bulunan birçok kişinin imzasının bulunması da kayda değerdir.⁵⁴

İstanbul'da yapılan toplantıdan kısa bir süre sonra 29 Ağustos'ta Aliotti tarafından OCM'nin İstanbul'daki yönetim kuruluna Osmanlı'nın ödemeyi taahhüt ettiği 5.000 Osmanlı Lirası değerindeki ödemenin yapılmadığı ve oluşan bu durum karşısında da OCM ve OCC'nin mali risklerinin arttığı ve buna bir çözüm bulunması gerektiği belirtilmiştir. Aliotti, kaleme aldığı bu yazısında ayrıca Osmanlı'nın toplam borçları hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre Ağustos 1914 itibariyle devletin OCC'ye borcunun şirketin sermayesini - ki ilgili dönemde 81.000 £ idi - geçeceği ve bu olağanüstü durumun kabul edilmesinin ticari anlamda ve hukuken mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Aliotti, Osmanlı'nın borçlarını ödememesinden şikâyetçi olmakla beraber devlet, savaş koşullarının artık iyice hissedildiği bu dönemde OCC'nin ham madde kaynaklarına el koymuştur. Osmanlı'nın savaş ortamında hem borçlarını ödeyememesi hem de OCC'nin ham madde kaynaklarına el koyması OCM'nin tepkisine sebep olmuştur. OCM yönetimi OCC'nin içine düştüğü bu durum karşısında önemli kararlara imza atmak zorunda kalmıştır. Bu kararlara bakıldığında Halkapınar'daki fabrikanın Harbiye Nezareti ve ordunun diğer birimlerine kumaş üretmeyeceği ve bu kurumların istediği gri kumaş, hâki ve yün gibi teslimatların yapılmayacağı belirtilmiştir. Bu durumun Osmanlı Devleti'nin şirkete olan yüksek miktardaki borçlarını ödemediği sürece de devam edeceği özellikle ifade edilmiştir.⁵⁵

OCM yönetimi bu şekilde kararlar alırken Halkapınar'daki fabrikanın kısa bir süreliğine üretime ara verdiği anlaşılmaktadır. Halkapınar'daki fabrika üretime ara vermekle beraber OCM yöneticileri bu sürecin uzatılmaması için çaba göstermişlerdir. Bu fabrikanın üretim faaliyetlerini durdurması doğal olarak her iki şirketi de mali anlamda zor durumda bırakacaktı. Bunun farkında olan OCM yönetimi, 3 Eylül [1914] tarihli İstanbul'da yapılan yönetim kurulu toplantısında Halkapınar'daki fabrikanın tekrardan üretime geçmesini gündeme getirmiştir. 3 Eylül tarihli toplantıda Osmanlı'nın borçlarını ödemesi için Sykes'ın aracılık yapacağı ve devletin kısa süre içerisinde 6.000 – 10.000 Osmanlı Lirası arasında değişen bir miktar ödeme yapması halinde Halkapınar fabrikasının tekrardan üretime geçeceği kaydedilmiş ve teslimatları yapılamayan hâki ve gri kumaş çeşitlerinin de ilgili birimlere teslimatının yapılacağı belirtilmiştir.⁵⁶ Halkapınar'daki fabrikayla ilgili bu gelişmeler yaşanırken OCM'ye ait Beyköy'deki yün iplik fabrikası da Osmanlı Devleti'nin fabrikanın ham madde, yakacak ve üretim araçlarına el koyması nedeniyle

⁵⁴ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 20 Ağustos 1914 tarihli İstanbul yönetim kurulu tutanağı.

⁵⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 29 Ağustos 1914 tarihli Aliotti'den OCM İstanbul yönetim kuruluna gönderilen yazı.

⁵⁶ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 3 Eylül 1914 tarihli OCM İstanbul yönetim kurulu toplantı tutanağı.

Eylül 1914 itibariyle üretimini durdurmak zorunda kalmıştır. Üretimin durmasına istinaden OCM yönetimi Osmanlı'dan tazminat talep edilebileceğini ve tazminat talebinde bulunmak için de gerekli kurumlara zamanında protesto çekilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁷

Yukarıda ifade edilen şartlardan da anlaşılacağı üzere Eylül ayı [1914] hem OCM hem de OCC için oldukça sıkıntılı bir zamana tekabül etmişti. Bu sıkıntılı zaman dilimi OCC'yi hem mali olarak zor durumda bırakmış hem de şirketin ham maddelerine el konulması Halkapınar fabrikasının üretime devam etmesini zorlaştırmıştır. Bununla beraber ordunun ihtiyaç duyduğu gerekli kumaşların üretimi de dönem koşullarından dolayı mümkün olamamıştır. OCC yönetimi, bu zorlu süreçten kurtulmak için çeşitli kurtuluş reçeteleri geliştirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri İzmir'deki İngiliz konsolosu Heathcote Smith'in duruma müdahil olmasının istenmesidir. OCC yönetimi hem devletin şirkete olan borcunu ödemesi hem de devlet tarafından el konulan ham maddelerinin akıbetini öğrenmek için İngiliz konsolosunu devreye sokmuştur. 28 Eylül 1914 tarihli ve Aliotti ve Harold Giraud imzalı yazıda Osmanlı'nın OCC'nin önemli miktarda yününe el koyduğu ve şirkete ait yünlerin Beyköy ve İstanbul'da muhafaza edildiği ifade edilmiştir. Bununla beraber OCC'nin depolarına da Osmanlı askeri birimleri tarafından mühür vurulduğu ve bu şekilde hareket edildiği sürece Halkapınar fabrikasının üretimi devam ettirmesinin mümkün olmadığı ve bu sürecin daha da uzaması halinde kumaş üretiminin tümüyle tatil olacağı dile getirilmiştir. OCC yönetimi, fabrikanın üretim faaliyetlerinin durması halinde üretimin gelecek yılın ancak yün kırkım zamanında tekrar faaliyete geçebileceğini ve bunun ise bir yıllık bir zaman olduğunu ve bu zaman diliminin şirketin tüm üretim faaliyetlerini durduracağı gibi aynı zamanda kârını da ortadan kaldıracığını belirtmişlerdir.⁵⁸

OCC yöneticileri şirketin kâr payının ciddi anlamda düşeceğini farkında olmakla birlikte Halkapınar kumaş fabrikasının üretime devam edememesi durumunda fabrikanın bakım, tesisat ve personel giderlerinin dâhi ödenemeyeceğini ve yine fabrikanın yapması gereken teslimatları zamanında yapamamasından dolayı idari para cezası alabileceğini belirtmişlerdir. Başta Aliotti olmak üzere şirket yöneticileri Osmanlı Devleti'nin hem şirkete olan borcunun tahsili hem de ham madde sorununu çözmek adına Osmanlı ordusuna külliyyatlı miktarda kumaş üretiminde bulunduğu İngiliz konsolosu Heathcote Smith'e belirtmişlerdir. OCC yönetimi, Halkapınar'daki fabrika aracılığıyla 4. Kolordu için 113.75, İzmir jandarması için 21.17, Beyrut jandarması için 16.16 ve Bağdat jandarması için 45.58 Osmanlı Lirası değerinde kumaş ürettiğini ve bu üretilen kumaşların değerinin Eylül 1914 itibariyle 196.67 Osmanlı Lirası'na tekabül ettiğini dile getirmişlerdir. OCC'nin

⁵⁷ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 23 Eylül 1914 tarihli Aliotti tarafından İstanbul yönetim kuruluna gönderilen yazı.

⁵⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 28 Eylül 1914 tarihli Albert Aliotti, H. F. Giraud ve A. Demetracopoula'dan Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.

alacakları dikkate değer bir yekûna ulaşırken şirket İngilizlerin yardımıyla Osmanlı'dan alacaklarını tahsil edebileceğini düşünmekteydi ve bundan dolayı da hem OCC yöneticileri hem de OCM'nin İstanbul'da bulunan yöneticileri İngiliz elçisi Smith'e durumu ifade etmekten geri durmamıştır.⁵⁹

OCM ve OCC yönetimi şirketin üretim faaliyetlerini devam ettirmeye çalışırken Beyköy'deki yün iplik fabrikası da Halkapınar'daki kumaş fabrikasıyla aynı kaderi paylaşmıştır. Eylül 1914'te bu fabrikada yakacak olarak kullanılan yakıt ve keresteye varıncaya dek fabrikanın tüm araç ve gereçlerine Osmanlı askeri birimleri tarafından el konulmuştur. Bu istenmeyen durumu OCM, İstanbul İngiliz Başkonsolosluğu'na bildireceğini ifade etmiştir.⁶⁰ İngiltere konsolosluğunun OCM ile Osmanlı Devleti arasında aracı bir rol oynaması önemliydi çünkü bu dönemde Osmanlı ile İngiltere halen karşı karşıya gelmemişlerdi. OCM yönetimi, Osmanlı'nın ham maddelerine el koyma girişimlerini ve OCC'ye olan borcun ödenmemesini İngiltere aracılığıyla protesto edeceğini ve tazminat talebinde bulunacağını düşünüyordu. OCM yönetimi ayrıca şirketin özerk bir yapıda olduğunu ve bundan dolayı da tarafsız bir şirket olarak hareket ettiğini Osmanlı makamlarına hissettirmek istemiştir.⁶¹

OCM'nin yapmayı düşündüğü protesto ve tazminat talebinin Ekim aylarının sonunda yapılan bir yazışmadan yapı(a)madığı anlaşılmaktadır. OCM yönetimi, protesto ve tazminat talebi gibi girişimlerin Osmanlı Devleti'ni rahatsız edeceğini düşündüğünden bu tür hareketlerden kaçınmış ve ileride koşullara bağlı olarak gelişecek duruma göre hareket edeceklerini belirtmişlerdir.⁶² OCM ve OCC yönetimi her ne kadar Osmanlı yönetimiyle doğrudan bir sorun yaşamak istemiyorlarsa da bir İngiliz şirketi olarak Osmanlı hükümeti ile ticari ve diplomatik ilişkileri nasıl sürdüreceklarini de düşünmekten kendilerini alamıyorlardı. I. Dünya Savaşı'nın Avrupa'dan sonra Osmanlı'ya sıçrayacağını öngören yöneticiler, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilanından sadece birkaç gün önce 2 Kasım 1914 tarihinde İstanbul'da bir yönetim kurulu toplamış ve OCM ile OCC'nin birer İngiliz şirketi olarak Osmanlı'daki ticari varlıklarını nasıl sürdüreceklarını İstanbul İngiliz Büyükelçiliğine sormuşlardır.⁶³ OCM yönetimi ticari varlığını nasıl sürdüreceğini İngiliz elçiliğine sormakla beraber 5 Kasım 1914 tarihinde İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı savaş ilan etmesi var olan tüm dengeleri değiştirmiştir. İngiltere'nin savaş ilanı

⁵⁹ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 28 Eylül 1914 tarihli Albert Aliotti, H. F. Giraud ve A. Demetracopoula'dan Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.

⁶⁰ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 28 Eylül 1914 tarihli OCM İzmir'den Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.

⁶¹ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 21 Ekim 1914 tarihli M.N. Pappadopoulo, H. De Andria ve G. Tanqueray'dan OCM İzmir'e gönderilen yazı.

⁶² SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 26 Ekim 1914 tarihli OCM İzmir'den Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.

⁶³ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 2 Kasım 1914 tarihli OCM İstanbul yönetim kurulu toplantı tutanağı.

üzerine OCM yönetimi, şirket İngiliz tabiiyetinde olduğu için İstanbul'da bulunan Amerika konsolosu G. Bie Ravndal'a bir yazı göndererek şirketin ticari menfaatlerinin korunmasını ve OCM'ye bir mütevellî veya diğer bir ifadeyle yediemin atanmasını talep etmiştir. 9 Kasım 1914 tarihli ve H. De Andria, G. Tanqueray, Joe A. Sykes tarafından Ravndal'a gönderilen yazıda OCM'nin OCC'nin tüm hisselerine sahip olduğu yani şirketle ilgili tüm ticari hakları elinde bulundurduğu özellikle belirtilmiştir.⁶⁴

OCM'nin OCC'nin tüm hisselerini elinde bulundurmasıyla beraber savaşın Osmanlı ile İngiltere'yi karşı karşıya getirmesi OCM'nin tüzel kişiliği ile hukuki yapısının hangi kaidelere dayandığını gündeme getirmiştir. Anadolu coğrafyasında bir İngiliz limitet şirketi olarak 1908 yılından beri halı üretim faaliyetlerinde bulunan OCM'nin ticari menfaatleri bu tarihlerde Amerika tarafından korunmaya başlamıştır. Amerika konsolosu Ravndal, OCM'nin ticari menfaatlerini korumanın zor ve kritik olduğu bu dönemde şirketin başına yediemin olma teklifini Hermann D. Andria'ya götürmüş ve Andria da bu teklifi kabul ederek hem ana şirket olan OCM'nin hem de OCC'nin yedieminini olmuştur.⁶⁵

Hermann D. Andria'nın bu kritik dönemde şirketin başına geçmesi birkaç açıdan önemliydi. Öncelikle Andria, tecrübeli bir iş insanıydı ve yediemin olmakla OCM ile OCC'nin çıkarlarını korumayı kabul etmişti. Amerika'nın I. Dünya Savaşı koşullarında OCM'ye yardım etmesinin birtakım ekonomik gerekçeleri vardı. OCM'nin 1914 yılı itibarıyla nominal değeri 30.000 £ olan 6.000 hissesi Amerikalı iş adamı Charles B. Fritz'in elinde bulunmaktaydı. Amerikalı iş adamının önemli bir hissedar olması Amerikan konsolosluğunun bu olaya neden müdahil olduğunu açıklar niteliktedir. Amerika'nın OCM'nin ticari menfaatlerini korumasının yanında Hermann D. Andria'nın yediemin olarak atanmasının 16 Kasım 1914 tarihinde kesinleştiği anlaşılmaktadır. 16 Kasım tarihinde OCM'nin İzmir'de bulunan yönetim kuruluna bir yazı gönderen Andria, yediemin olarak atandığını ve İzmir'de alınan kararların onayı olmadan bundan sonra herhangi bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmiştir.⁶⁶

Hermann'ın Kasım 1914 tarihinden itibaren yediemin olması OCC'nin üretim faaliyetleri için bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. 29 Kasım 1914 tarihinde İstanbul'da yapılan yönetim kurulu toplantısında Halkapınar kumaş fabrikasının üretim faaliyetlerine başladığı ve Kasım ayı itibarıyla üretimin devam ettiği belirtilmiştir. Osmanlı'nın savaşa fiili olarak katıldığı bu dönemde Halkapınar fabrikası Osmanlı Harbiye'si ve diğer askeri birimler için kumaş üretiminde

⁶⁴ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 9 Kasım 1914 tarihli Joe A. Sykes, H. De Andria, G. Tanqueray, M.N. Pappadooulo'dan G. Bie Ravndal'a verilen dilekçe.

⁶⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 9 Kasım 1914 tarihli Joe A. Sykes, H. De Andria, G. Tanqueray, M.N. Pappadooulo'dan G. Bie Ravndal'a verilen dilekçe.

⁶⁶ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 16 Kasım 1914 tarihli Hermann D. Andria'dan OCM İzmir'e gönderilen yazı.

bulunmaktaydı ki üretim için fabrikanın boyarmadde, yün vb. diğer hammaddelere ihtiyaç duyduğu kaydedilmiştir. İhtiyaç duyulan boyarmaddelerin temini için İzmir'deki yönetim kurulu İstanbul'daki yönetim kurulu üyelerini bilgilendirmiş ve bu durum Sykes aracılığıyla Harbiye Nezareti'ne iletilmiştir. Harbiye Nezareti yani Osmanlı'nın Halkapınar fabrikasının ham madde ihtiyacını temin etmesi savaşın başlamasından kısa bir süre sonra OCM ve OCC'nin Osmanlı Devleti'nin yanında taraf aldıklarını ve şirket yöneticilerini uzun zamandır meşgul eden nasıl bir pozisyon almaları gerektiği sorusunun bu şekilde çözüme kavuşturulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷

OCC'nin Osmanlı Devleti'nin yanında taraf alması ve Kasım ayı itibarıyla üretim faaliyetlerini devam ettirmesi şirketin İngiltere ile olan iletişimine ket vurmuştur. Bir İngiliz şirketi olan OCC'nin bu dönemde İngiltere ile haberleşmesi sınırlı ve gemiler aracılığıyla mümkün olmuştur. Bu anlamda, OCC yönetimi İngiltere'den gelen posta ve telgrafları Pire Limanı'nda bulunan Van Der Zee adındaki bir acente aracılığıyla Albert Aliotti adına almaktaydı. Van Der Zee adındaki acente İngiltere'den gelen her türlü postayı kaptanları aracılığıyla Urla Limanı'na gönderiyor ve bu şekilde şirketle ülke arasındaki haberleşme sağlanabiliyordu. Gemiler aracılığıyla sınırlı bir şekilde yapılabilen bu iletişim OCC için önemliydi çünkü özellikle Londra'da bulunan James Baker gibi yöneticilerle bu şekilde iletişim sağlanıp şirketin ticari varlığı ve fabrika hakkında bilgi veriliyordu.⁶⁸

Savaşın başlamasıyla birlikte OCC'nin İngiltere ile iletişimi sınırlı ve belirli ölçülerde devam ederken bu dönemde OCC yönetimi ve fabrikanın üretimi hangi koşullarda devam ettirdiği de önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı vatandaşı olmayan yabancılar ile Levanten aileler savaş ortamından kaynaklı panik yaşamışlardır. Bu panik havasına rağmen İzmir valisi Rahmi Bey'in Levanten ailelere karşı hoşgörülü tutumu sayesinde kısa bir süre içerisinde bu aileler panik havasından çıkabilmiş ve bu tarihlerde İzmir'i sadece birkaç aile terk etmiştir. İzmir'in bu tarihlerde görece daha sakin olması ve Levanten ailelerin kendilerini güvende hissetmeleri İzmir'deki üretim faaliyetlerini olumlu anlamda etkilemiştir. Bu uygun koşulların varlığı sayesinde Halkapınar'daki fabrika üretim faaliyetlerine devam edebilmiş ve fabrikanın bu dönemde oldukça iyi bir durumda olduğu belirtilmiştir. OCC'nin Halkapınar fabrikasıyla beraber İzmir'de faaliyette bulunan Osmanlı Gaz Şirketi, Şark Sanayi Şirketi [Industrial Company of Levant], İzmir – Aydın ve İzmir – Kasaba gibi şirketler de bu dönemde görece daha rahat hareket edebilmişlerdir. Bu tür şirketlerin savaş koşullarında İzmir'de faaliyette bulunabilmelerinde Osmanlı'nın bu şirketlerden yararlanmak istemesi önemli bir rol oynamıştır. Savaş ortamında devlet özellikle OCC ve Şark Sanayi Şirketi gibi üretim

⁶⁷ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 29 Kasım 1914 tarihli İstanbul'daki yönetim kurulu tutanağı.

⁶⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a gönderilen yazı.

faaliyetlerinde bulunan şirketleri yanına alarak kendi gereksinimlerini karşılamaya çalışmıştır.⁶⁹

Devlet bir yandan bu tür şirketler aracılığıyla ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken diğer taraftan olağanüstü koşulların hâkim olduğu böyle bir zaman diliminde OCC gibi üretici şirketlere muafiyetler tanımıştır. Osmanlı, I. Dünya Savaşı başladığında sayıları 400⁷⁰ kadar olan Halkapınar kumaş fabrikası işçilerini askerlikten muaf tutmuş ve aynı zamanda fabrikanın ihtiyaç duyduğu yün ve boyarmaddeleri karşılamaya yoluna gitmiştir. Devlet, ham madde ihtiyacını karşılamaya çalışırken fabrikadaki üretimin devamını sağlayacak kömür ve yakıt gibi ihtiyaç malzemelerini de muhafaza etmeye çalışmıştır.⁷¹ Osmanlı Devleti, fabrikeyi ayakta tutmak için çabalarırken şirkete olan borcunu da ödemeye başlamıştır. Daha öncede ifade edildiği üzere devletin OCC'ye olan borcu Ağustos 1914 itibariyle şirket sermayesine yaklaşmıştı ve bu durum şirket için birçok mali sorunu beraberinde getirmişti.⁷² OCC'nin devlet için Kasım [1914] ayı itibariyle kumaş üretimine başlamasıyla Osmanlı'nın şirkete 8.000 Osmanlı Lirası ödeme yaptığı görülmektedir. OCC yöneticilerinden Edmund Giraud, savaşın başlamasından itibaren devletin şirkete 12.000 Osmanlı Lirası ödeme yaptığını ifade etmiştir.⁷³ Osmanlı'nın borçlarını ödemeye başlaması OCC yönetimi memnun etmekle beraber Halkapınar'daki fabrikanın mümkün olduğu sürece üretimi devam ettirmesine ehemmiyet verilmiştir. OCC, bu dönemde kendisiyle birlikte İzmir'de üretim faaliyetlerinde bulunan Şark Sanayi Şirketi gibi yabancı şirketlerle temas kurarak onların üretimlerinin devamını sağlamaya çalışmıştır. Şark Sanayi Şirketi'nin başında bulunan Elie Guiffroy, Osmanlı Devleti izin verdiği sürece İzmir – Aydın ve İzmir – Kasaba demiryolu şirketlerinde olduğu gibi kendi şirketinin de üretim faaliyetlerini devam ettireceğini ifade etmiştir. Elie Guiffroy'nun bu olumlu yaklaşımı başta Edmund Giraud olmak üzere OCC yöneticilerini olumlu anlamda etkilemiş ve Giraud, kumaş üretim faaliyetlerinin savaş ortamında devam etmesi gerektiğini kaydetmiştir. Guiffroy'nun İzmir'in bilinen ve zengin iş adamlarından biri olması Giraud gibi OCC yöneticilerinin bu tür kararlar almalarında doğrudan bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.⁷⁴

⁶⁹ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a gönderilen yazı.

⁷⁰ BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336, 28.

⁷¹ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a gönderilen yazı.

⁷² SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 29 Ağustos 1914 tarihli Albert Aliotti'den OCM İstanbul yönetim kuruluna gönderilen yazı.

⁷³ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a gönderilen yazı.

⁷⁴ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a gönderilen yazı.

Giraud gibi OCC yöneticileri üretimin devamını istemekle birlikte bu koşulların ancak Osmanlı'nın tolerans ve hoşgörüsüyle mümkün olduğunun bilincindeydiler. Giraud, Anadolu'daki varlıkları ile Halkapınar fabrikasının faaliyetlerinin devletin hoşgörüsüyle mümkün olabileceğini ayrıca Almanya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzunun artmaması temennisinde bulunuyordu ki bu temenni onların ne kadar ince bir çizgide durduğunu göstermekteydi.⁷⁵ Giraud'nun Osmanlı hoşgörüsünü dile getirmesi şirketin ekonomik gerçekliğiyle yakından ilgiliydi. Savaşın Avrupa'da hızlı bir şekilde devam etmesi ve Osmanlı'nın bu savaş içerisinde yer alması sonraki zaman diliminde hem OCM hem de OCC yönetimini zor durumda bırakacaktı. Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına girmesinden 40 gün sonra Halkapınar fabrikasıyla ilgilenen ve OCC yönetiminde yer alan Harold F. Giraud, James Baker'a gönderdiği bir mektupta böyle bir ortamda kendilerinin ne olacağını soruyordu. Harold Giraud, bir taraftan OCM ve OCC'nin İngiliz şirketleri olması ve yöneticilerinin de aynı zamanda İngiliz tabiiyetinde olması diğer taraftan da Anadolu'daki ticari çıkarlarını korumak arasında kaldıklarını belirtmiştir. Savaş ortamında tâbi oldukları uyruklarıyla ticari menfaatleri arasında sıkışan yöneticiler, ailelerinin refahı ve şirketlerinin devamını düşünmeyi birincil sorumlulukları saymışlardır. Fabrika ve şirketlerin Anadolu'daki ticari varlıklarını devam ettir(e)memeleri bu şirketleri kuran ve yöneten aile ve kişiler açısından ciddi ekonomik kayıplara neden olabilecekti.⁷⁶ Oluşabilecek bu ekonomik kayıpların farkında olan şirket yönetimi İzmir'de mukim ABD konsolosu George Horton'dan yardım ve rehberlik talep etmiştir. ABD konsolosu Horton, Osmanlı'yı tahrik edecek şeylerden uzak durulması gerektiğini ve fabrikanın koşullar el verdiği sürece üretim faaliyetlerini devam ettirmesini tavsiye etmiştir.⁷⁷

1914 yılının sonuna yaklaşırken Halkapınar kumaş fabrikasının önemi gittikçe artmış ve bu fabrikeyi ayakta tutmak OCM'nin varlığının garantisi olarak görülmeye başlanmıştır. Bu anlamda kumaş fabrikasının ana şirket olan OCM için bir kurtuluş reçetesi sunacağı belirtilmiştir. 1914 yılının sonlarına doğru yazılan bir kayıttan OCC yöneticilerinin 1915 yılı için oldukça iyimser oldukları ve 1915 yılı itibarıyla savaşın biteceğine dair umutlarını korudukları anlaşılmaktadır. OCC yöneticileri, her ne kadar gelecek için umutlu olduklarını ifade etmişlerse de savaşın olağan hızıyla devam ettiği 1914 yılının son ayında yöneticilerin savaş psikolojisi altında ve farklı bir ruh halinde oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁸ OCC yöneticileri savaş psikolojisi altında hayatlarını idame ettirirken savaşın ilk yılı sona ermiş ve 1914 yılı birçok açıdan OCC

⁷⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a gönderilen yazı.

⁷⁶ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Aralık 1914 tarihli Harold F.Giraud'an James Baker'a gönderilen yazı.

⁷⁷ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Aralık 1914 tarihli Harold F.Giraud'an James Baker'a gönderilen yazı.

⁷⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 23 Aralık 1914 tarihli Harold F.Giraud'an James Baker'a gönderilen yazı.

ve Halkapınar kumaş fabrikası için önemli gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 1914 yılı için öncelikle ifade edilmesi gereken şey, OCC hisselerinin OCM tarafından satın alınmış olmasıdır. Bununla beraber, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte OCC Osmanlı için kumaş üreten bir şirket sıfatına haiz olmuştur. Tüm bunlar göz önüne alındığında şirketin kısa bir süre içerisinde yaşadığı ve tecrübe ettiği değişimin kayda değer olduğu söylenebilir. Buraya kadar belirtilen süreçte özellikle 1914 yılı üzerinde durulurken bundan sonra elimizde bulunan birtakım verilerden yola çıkarak şirketin 1915 ve daha sonraki yıllardaki üretim faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerine değinilecektir.

OCC'nin savaşın ikinci yılındaki üretim faaliyetlerine yakından bakıldığında şirketin devlet için kumaş üretimini devam ettirdiği görülmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin de şirketin ham madde ihtiyacını karşılama yönünde azami gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu gayret kapsamında Ocak 1915 tarihinde devletin Tekâlîf-i Harbiye Kanunu kapsamında Halkapınar aba/kumaş fabrikasına yaptığı tedarik ettiği ve yapacağının teslim edilmesi için mahalli tekâlîf-i harbiye komisyonunun görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁹ Fabrikanın kumaş üretimi 1915 yılında hızlı bir şekilde devam ederken ilerleyen aylarda yine ham madde sorunu ortaya çıkmıştır. Ham madde tedariki kapsamında tekâlîf-i harbiye usulüyle toplanan yapağuların yine fabrikaya teslim edildiği ve devletin savaş döneminde fabrikanın üretimini devamı için tüm kurumlarıyla yoğun bir mesai harcadığı ve ham madde tedarikine önem verildiği anlaşılmaktadır.⁸⁰ 1915 yılındaki üretimin devamı için devlet önemli bir destek verirken Halkapınar fabrikasının renkli kumaş üretimi için de 1915 yılının ilk aylarında boyarmadde ihtiyacı hâsıl olmuştur. Fabrikanın boyarmadde ihtiyacı için OCC yönetimi, ana şirket pozisyonunda olan OCM'nin yolunu izleyerek Almanya Stuttgart yakınlarında bulunan Ludwigshafen Badische Anilin fabrikasından boyarmaddeleri temin etme yoluna gitmiştir. Boyarmaddelerin temini önemli bir konuydu çünkü birbirinden farklı renklerde kumaşların üretimi ancak bu renkli boyalarla mümkün olabiliyordu.⁸¹

Savaş süresince ham maddelerin temini şirketle Osmanlı Devleti'ni sürekli olarak karşı karşıya getirmekteydi. Olağanüstü koşulların var olduğu bu dönemde OCC yöneticileri fabrikanın üretim faaliyetlerini devam ettirmek için ham madde temini konusunda farklı alternatifler yaratmanın peşindeydiler. Edmund H. Giraud, fabrikanın ihtiyaç duyduğu boyarmaddelerin temini noktasında Hermann De Andria'ya hitaben yazdığı bir yazıda boyarmaddelerin Ludwigshafen Badische Anilin fabrikasından temin edilmesini veya Osmanlı Devleti'nden bu konuda yardım talep edilmesini öneriyordu. Bunlar yapılamadığı takdirde fabrikanın gelecekteki üretimi için bir şey yapılamayacağı kaydedilmiştir. Halkapınar'daki fabrikanın bu raddede

⁷⁹ BOA. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 03/03/1333, 1 – 2.

⁸⁰ BOA. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 21/03/1333, 1 – 2.

⁸¹ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 31 Mart 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

ham maddeye ihtiyaç duymasının sebebi devam eden savaşın bu tür kaynakların bulunmasını gün be gün zorlaştırmasıydı.⁸²

Savaş koşullarının yarattığı kaynak bulma sorunun yanında 1915 yılında fabrikanın sürekli çalışır durumda olması da kolay olmuyordu. OCC'nin yönetiminde yer alan Edmund H. Giraud ile A. Demetracopoulo, 12 Nisan 1915'te kaleme aldıkları bir yazıda fabrikanın ayakta kalması için ciddi anlamda mücadele ettiklerini ve bu süreci tüm aksiliklere rağmen 1914'ün Eylül'ünden beri başarılı bir şekilde yürüttüklerini belirtmiştir. Aynı yazıda, çabaları sayesinde kumaş fabrikasının kapanmadığı ve 1915 yılında şirket ve fabrikanın varlığının devamı için daha fazla çaba sarf etmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu tür yazışmalardan şirketin dönem dönem üretim faaliyetlerinde ciddi sorunlarla karşılaştığı sonucu çıkarılabilir ki bu yönde ciddi emareler mevcuttur.⁸³ Bu emarelerin neler olduğu Hermann De Andria tarafından yazılan bir yazıda görülmektedir. 13 Nisan 1915 tarihinde fabrikanın ham madde ihtiyacına binaen kaleme alınan yazıda, 1915 yılının para harcamak için uygun bir yıl olmadığı ifade edilmiş ve bu anlamda şirketin mali sıkıntı içinde olduğu belirtilmiştir.⁸⁴

OCC'nin mali sıkıntılar içinde olduğu ve ciddi bir ham madde ihtiyacı içinde bulunduğu ve 1915 bahar aylarındaki ham madde ihtiyacının ancak devlet eliyle ve Harbiye Nezareti tarafından karşılanabileceği bilakis Andria tarafından dile getirilmiştir. Harbiye Nezareti fabrikanın kumaş üretiminde kullanması için 1915 Nisan ayında Feshane'den 70 ton yün tedarik etmiştir. Bununla beraber, fabrikanın yakıt ihtiyacının da karşılanması yoluna gidilmiş ve 400 ton kömürün İzmir'e sevk edilmesi kararlaştırılarak kömürün İzmir'e 14 Nisan itibarıyla gönderilmek üzere yola çıktığı ifade edilmiştir. Bu anlamda 1915'in ilk birkaç ayında özellikle Harbiye Nezareti aracılığıyla fabrikanın ham madde ihtiyacının karşılanmaya çalışıldığı söylenebilir.⁸⁵

Harbiye Nezareti ham madde meselesini çözüme kavuşturmaya çalışırken fabrikada üretilen kumaşların da en uygun fiyata üretilmesi konusu ön plana çıkmıştır. Savaş dolayısıyla 1915 yılında Osmanlı'nın askeri kumaş ihtiyacı çok arttığından OCC yönetimi de Osmanlı'ya mümkün mertebe en ucuz kumaş üretmenin hâl ve çaresini aramaya koyulmuştur. Şirket kayıtlarına yansdığına göre Halkapınar fabrikasında üretilen renkli kumaşların dönemin en ucuz kumaşları olduğu belirtilmiş ve bu ucuz kumaş üretiminin 1915 yılı itibarıyla devam ettiği

⁸² SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 1 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud ve G. Sebaeld'ten Hermann De Andria'ya gönderilen yazı.

⁸³ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 12 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud ve A. Demetracopoulo'dan OCC İstanbul yönetimine gönderilen yazı.

⁸⁴ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 13 Nisan 1915 tarihli Hermann De Andria'dan OCC İzmir yöneticilerine gönderilen yazı.

⁸⁵ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 14 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

kaydedilmiştir. Tekâlif –i Harbiye Kanunu gereğince üretim faaliyetlerine devam eden Halkapınar fabrikası devlete en uygun fiyata kumaş üretimini sağlayarak zorlu koşulların hâkim olduğu bu dönemde ekonomik varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.⁸⁶ Fabrikanın ve doğal olarak OCC'nin bu zorlu koşullarda varlığını devam ettirme isteği birçok yazışmanın konusu olmuştur. İzmir'de bulunan Edmund H. Giraud ile A. Demetracopoulo gibi şirket yönetiminde etkin olan kişiler, Halkapınar kumaş fabrikasının üretime her koşul ve şartta devam ettirmesini ve mücbir sebeplerle dahi olsa fabrikanın üretimi geçici veya sürekli durdurmasına taraf olmadıklarını ifade etmişlerdir. Bu anlamda, İzmir'deki yönetimin her şeye rağmen fabrikanın üretimini devam ettirme isteklerinin altında OCC'nin mali sorunlarını çözmeye yardımcı olacağı düşüncesinin olduğu görülmektedir. Üretimi devam ettirerek dönemin önemli kumaş üreticilerinden biri olan OCC'yi ayakta tutmaya çalışan yöneticiler, bunu yapmanın başta yükselen ham madde fiyatları olmak üzere ciddi bir maliyetinin olduğunu da farkındaydılar.⁸⁷

OCC'yi ayakta tutmaya çalışan yöneticiler bu kapsamda ana şirket niteliği olan OCM'nin başında yediemin olarak görev yapan Hermann'dan yardım istemekten de geri durmamışlardır. Hermann, OCC yönetiminin bu yardım teklifini doğal karşılamakla beraber savaş dolayısıyla ve Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereği tüm fabrika ve tesislerin devlet kontrolünde ve devlet için çalıştığını dile getirmiş ve Osmanlı'nın fabrikanın ham madde ihtiyacını karşılama noktasında önemli bir çaba sarf ettiğini belirterek OCM olarak bu dönemde bir şey yapamayacaklarını ve fabrika için daha fazla sorumluluk yüklenemeyeceklerini ifade etmiştir. Hermann ayrıca 1915 yılının OCM için bir kâr – zarar yılı olmaktan ziyade hem ana şirket olan OCM hem de OCC'nin varlığının korunmasının daha hayati olduğunu belirtmekten geri durmamıştır.⁸⁸

1915 yılında hem OCM hem de OCC'nin ticari varlığını devam ettirmesi yoğunluğu her geçen gün katlanarak devam eden savaş ekonomisi nedeniyle zor bir süreçten geçmekteydi. 3 Mayıs'ta Aliotti tarafından kaleme alınan bir yazıda OCM'nin savaş koşulları ve öngörülemeyen olağanüstü sebeplerden dolayı nakit paraya ihtiyaç duyduğu Hermann'a belirtilmiş ve nakit para ihtiyacı karşılanmadığı takdirde Halkapınar fabrikasının kapanma riskiyle karşı karşıya kalacağı ve böyle bir durumda da Osmanlı Devleti'ne verilen taahhütlerin de karşılanamayacağı dile getirilmiştir. Ekonomik olarak Mayıs ayında ciddi sorunlarla karşılaşan OCM yönetimi, kasalarında sadece 3.000 Osmanlı Lirası kadar bir nakit kaldığını ve son zamanlarda Halkapınar'da çalışan işçilerin işçi ücretlerinin dahi öden(e)mediğini, işçi

⁸⁶ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 14 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

⁸⁷ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 16 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud ve A. Demetracopoulo'dan OCC İstanbul yönetimine gönderilen yazı.

⁸⁸ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 17 Nisan 1915 tarihli Hermann De Andria'dan OCC İzmir yönetimine gönderilen yazı.

ücretleri ödenmediği takdirde kaybedilecek kalifiye işçilerin telafi edilmesinin pek mümkün olmadığına dikkat çekerek yediemin Hermann'dan şirketin nakit para ihtiyacının karşılanmasını talep etmiş ve acil bir cevap beklenildiğini de belirtmişlerdir.⁸⁹ 1915 Mayıs'ında Halkapınar kumaş fabrikasının mali sorunlarını katlanarak devam ederken 12 Mayıs 1915 tarihinde yediemin olarak görev yapan Hermann De Andria'nın da İstanbul'dan aniden ayrıldığı kayıtlara yansımıştır. OCM ve OCC yöneticileri maddi olarak bir kurtuluş çaresi ararken Hermann'ın aniden İstanbul'u terk etmesi OCM'de yönetim boşluğu doğurmuş ve bu yönetim boşluğu kısa bir süre içerisinde S. M. Kiatibian tarafından doldurulmuştur. Kiatibian OCM'ye yediemin olarak görev yapmaya başlayınca şirketin belli periyodlarla yapılan yönetim kurulu toplantılarını yapmama kararı almıştır. Kiatibian'ın yaşanan olağanüstü koşullardan dolayı böyle bir karar aldığı savunulabilir. Kiatibian, İzmir'de bulunan OCC yönetimine de yönetim kurulu toplantılarını yapmama kararını bildirmiştir.⁹⁰

Kiatibian'ın bu kararı bildirmesinden kısa bir süre sonra Albert Aliotti, Louis De Andria ve Piere De Portu gibi OCC yöneticilerinin de Atina'ya gittikleri anlaşılmaktadır. Atina'ya giden yöneticiler, olağanüstü durumlar söz konusu olmadığı sürece kısa bir süre içerisinde İzmir'e döneceklerini belirtmişlerdir. OCC yönetiminde etkin rol oynayan bu kişilerin İzmir'i neden terk ettiklerine dair yazışmalarda herhangi bir kayda rastlanmazken bu kişilerden sonra OCC yönetiminde Harold F. Giraud ile Edmund H. Giraud'nun kaldığı görülmektedir.⁹¹ Harold ile Edmund Giraud'nun yönetiminde bulunan Halkapınar fabrikası, 1915 yılı Mayıs ayı sonlarında üretim faaliyetlerini yürütme konusunda yine ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. 22 Mayıs tarihli bir yazışmadan Giraud aile üyelerinin OCC ve Halkapınar'ın tüm sorumluluğunu üzerine aldıkları ve aynı şekilde üretim faaliyetlerini devam ettirdikleri kaydedilmiştir. 1915 bahar aylarında yaşanan bu maddi sıkıntı sürecinde OCM'den hiçbir şekilde maddi yardım alınmadığı gibi fabrika ihtiyaçlarının OCC yönetimi tarafından karşılandığı belirtilmiştir. Osmanlı'nın bu zaman zarfında Halkapınar fabrikasının ham madde ihtiyacını karşılama konusunda ya koşullardan kaynaklı ya da devletin kendi isteğiyle ham madde tedarikini yapmadığı belirtilmiştir. Devletin üretim faaliyetlerinin devamı konusundaki hassasiyetine rağmen bu dönemde neden ham madde temin edemediği bilinmemekle beraber Giraud ailesinin fabrikanın üretimi için tüm koşulları zorladığı şirket kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁹²

⁸⁹ SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 3 Mayıs 1915 tarihli Albert Aliotti'den Hermann De Andria'ya gönderilen yazı.

⁹⁰ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 3 Mayıs 1915 tarihli yazıdan sonra kaleme alınan tarihsiz ve imzasız yazı.

⁹¹ SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Mayıs 1915 tarihli Harold F. Giraud ile Edmund H. Giraud'an S. M. Kiatibian'a yazılan yazı.

⁹² SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Mayıs 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an P. Franco'ya yazılan yazı.

Halkapınar kumaş fabrikası ve OCC ile ilgili şirket kayıtları 22 Mayıs 1915 tarihinden sonra kesintiye uğramakla beraber Osmanlı kaynaklarından fabrikanın daha sonraki zaman dilimlerinde üretim faaliyetlerini nasıl devam ettirdiği kısmen takip edilebilmektedir. Buna göre, fabrikanın 1915 Ekim ve Kasım aylarındaki üretimi için devletin Halkapınar'ın ham madde ihtiyacını yerinde gidermek için birtakım tedbirler aldığı görülmektedir. Bu tedbirlere bakıldığında Halkapınar'ın ihtiyaç duyduğu yapağının İzmir ve havalisinden ucuz bir fiyatla satın alınması gündeme gelmiş ve fabrikanın çalışmalarına ara vermemek adına 500.000 kıyye yapağının acil bir şekilde fabrikaya temin edilmesi istenmiştir. Osmanlı ordusunun kumaş ihtiyacını giderme hususunda ciddi bir üretim potansiyeli olan fabrikanın 1915 yılı kış mevsimi gelmeden ordunun ihtiyaç duyduğu kışlık elbiseleri üretmesine devlet tarafından azami bir gayret gösterildiği anlaşılmaktadır.⁹³ Devlet, ordu için kışlık elbise üretimine azami gayret göstermekle beraber yapağının fabrikanın bulunduğu mahalde yani İzmir ve havalisinden temin edilmesi mümkün olamamıştır. Bunun en önemli nedeni İzmir'den temin edilmesi istenen 500.000 kıyye yapağının bedelinin öden(e)memesidir. İzmir valisi Rahmi Bey tarafından 28 Ekim 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda yapağının satın alınması için emir tarihinden itibaren kendilerine para gönderilmediği ve daha önceden satın alınan yapağların parasızlık yüzünden sahiplerine iade edildiği bildirilmiştir. Rahmi Bey ayrıca İzmir ve havalisinde ilgili dönemde ancak 100.000 kıyye kadar muhtelif cinsteki yapağının bulunduğunu belirtmiş ve bu anlamda 500.000 kıyye yapağının tedarikinin mümkün olmadığını nezarete bildirmiştir.⁹⁴

Fabrikanın ihtiyaç duyduğu 500.000 kıyye kadar yapağının temin edilememesi üzerine Osmanlı Devleti, İzmir ve havalisinde şimdiki kadar kimlerden yapağı satın alındığını, ne kadar borcun bulunduğunu ve daha ne kadar yapağının hangi tüccarlardan kaç kuruşa satın alınabileceğini bildirilmesini istemiştir. Aydın vilayetine gönderilen telgrafta yapağının vaktinde satın alınmaması yüzünden ordunun kışlık elbiselere erişmesinin mümkün olmadığı belirtilirken ordunun ihtiyaçları karşılanmadan yapağının dışarıya ihracatına katiyen izin verilmeyeceği de ifade edilmiştir.⁹⁵ Osmanlı Devleti, kış mevsimine girilmesinden ve ordunun kışlık elbise ihtiyacının giderilmemesinden dolayı birtakım çözüm yolları aramaya koyulmuş ve bu anlamda ordunun her türlü kışlık kumaş ihtiyacını giderme gayreti içinde olmuştur.⁹⁶ Devlet bu tür adımlar atarken ayrıca Halkapınar'ın üretim faaliyetlerinin devamını sağlamak adına önlemler almaya çalışmıştır. Bu kapsamda 4 Kasım 1915 tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere *fabrikanın tâtil etmesine mahal bırakılmamak üzere salîfü'l arız beş yüz bin kıyye yapağının müddet-i külliye zarfında vilayetçe tedarikle fabrikaya itası* istenmiştir. Harbiye Nazırı namına Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bu belgede

⁹³ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 22/12/1333, 1 – 2.

⁹⁴ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 22/12/1333, 4 – 5.

⁹⁵ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 02/01/1334, 1.

⁹⁶ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 02/01/1334, 2 – 3.

eğer yapağının tedariki vilayetçe mümkün değilse beklemeye mahal bırakmadan haber verilmesi rica edilmiştir.⁹⁷ 4 Kasım 1915 tarihli yazısmadan kısa bir süre sonra İzmir ve havalisinden 100.000 kıyye yapağının tedarik edilmesinin mümkün olduğu ve bu miktarın 70.000 kıyyesinin hazır ve mevcut olduğu ve 70.000 kıyye yapağının okkası 6.5 kuruştan olmak üzere satın alınabileceği kaydedilmiştir. Ayrıca adı geçen 100.000 kıyye yapağının satın alınması için 650.000 kuruşun İzmir vilayetine gönderilmesi Harbiye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır.⁹⁸

Halkapınar fabrikasının ihtiyaç duyduğu yapağının tedarik edilmesi bir yana savaş koşullarından kaynaklı tedarik edilen yapağının bedelini ödemek de Osmanlı Devleti adına 1915 yılı sonlarına doğru ciddi bir sorun olmaya başlamıştır. Bu noktada gerekli olan 650.000 kuruşun ödenmesi 4. Kolordu Kumandanlığı namına yapılması gündeme gelmiş ancak Maliye Nezareti gerekli olan ücretin ancak 3.000 Osmanlı Lirası'nın karşılanabileceğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş ve üst tarafının mahallince temin edilerek ödenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Maliye Nezareti'nin adı geçen 3.000 lirayı 11 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Aydın vilayeti defterdarlığına göndermiş olduğu daha sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁹⁹ 1915 yılındaki ham madde meselesi bu şekilde çözüme kavuşturulurken 1916 yılında da fabrikanın ham madde ihtiyacı yine devlet tarafından karşılanmaya devam etmiştir. 1916 yılındaki üretim faaliyetlerinin devamı devlet tarafından sağlanırken devlet gerekli gördüğü yer ve zamanlarda ham maddeyi bilakis kendi kurumları aracılığıyla kontrol etmekten geri durmamıştır.¹⁰⁰ Halkapınar kumaş fabrikasının 1917 yılındaki üretim faaliyetlerine bakıldığında fabrikanın hem ordu ve hem de polis teşkilatı için kumaş üretiminde bulunduğu anlaşılmaktadır. Devlet, bu dönemde fabrikanın üretim faaliyetleriyle yakından ilgilenirken kendi ihtiyaç duyduğu kumaşların da 1917 yılı içerisinde hızlı bir şekilde üretilmesini fabrikadan talep etmiştir.¹⁰¹ Fabrikanın 1917 yılındaki faaliyetleriyle ilgili olarak ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise OCM'nin I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz şirketi olmasından kaynaklı ortaya çıkmıştır. Ana şirket niteliği taşıyan OCM'nin, 13 Aralık 1914 [30 Teşrin-i Sani 1330] tarihli *Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Müinkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanunu Muvakkat* isimli geçici kanunun 15. maddesi gereğince 3 ay zarfında Osmanlı anonim şirketine dönüşmesi gerekirken bu zaman zarfında ve daha sonraki zaman diliminde bunun gerçekleşmediği görülmektedir. OCM'nin I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı anonim şirketine dönüşmediği Almanya'da faaliyette bulunan ve OCM'ye tâbi Orient Teppich Aktiengesellschaft [Doğu Halı Anonim Şirketi] adlı şirketin Alman hükümeti tarafından tasfiye edilmek istenmesi üzerine ortaya çıktığı

⁹⁷ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 02/01/1334, 4.

⁹⁸ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/2, Tarih: H. 05/01/1334, 1.

⁹⁹ BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/2, Tarih: H. 05/01/1334, 2.

¹⁰⁰ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 39/109, Tarih: H. 13/11/1335, 1 – 2.

¹⁰¹ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 39/173, Tarih: H. 20/12/1335, 1 – 2.

anlaşılmaktadır.¹⁰² Bu gelişmelerin yaşanması üzerine OCM, Osmanlı anonim şirketi olduğunu kanıtlamak ve sermayesinin birçok Osmanlı vatandaşının elinde olduğunu ifade etmek için OCC'nin ve doğal olarak Halkapınar fabrikasının uzun yıllardır ordu için kumaş üretiminde bulunduğunu ve 1917 itibariyle bu hizmetin halen yüklü miktarlara varan bir şekilde devam ettiğini belirtmiştir. 1917 yılı itibariyle Osmanlı ordusuna yüklü miktarda kumaş üreten Halkapınar kumaş fabrikası OCM'nin savaş yıllarında varlığını korumasının ve fiili olarak ticari faaliyetlerini devam ettirmesinin en önemli araçlarından biri olmuş ve şirket bu şekilde 1920'lere kadar tüzel kişiliğini devam ettirebilmiştir.¹⁰³

1917 yılından sonraki zaman diliminde Halkapınar'ın Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti için elbiselik kumaş üretiminde bulunduğu anlaşılmaktadır. 1 Haziran 1918 tarihli ve Emniyet-i Umumiye levazım müdürü tarafından yazılan bir kayıtta fabrika müdürü Edmund Giraud ile görüşülerek Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti için aylık 4.600 m. elbiselik kumaş imalinin söz konusu olabileceği ancak fiyat hususunda ihtilaf olduğu kaydedilmiştir. Bu noktada yapağı fabrikaya ait olmak üzere her metre elbiselik kumaş için 200 ve yapağı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından tedarik edilmek istenildiği takdirde her metre kumaş için 3 kıyye 100 dirhem yapağı hariç 70 kuruş imalat ücreti talep edildiği belirtilmiştir. Fabrikanın Emniyet-i Umumiye için 1918 yılında kumaş üretiminde bulunması İzmir valisi Rahmi Bey'in İstanbul'da bulunması ve fabrika müdürü Edmund Giraud'nun da bir süreliğine tebdil-i hava için dağlara çıkması nedeniyle bir sonuca bağlanamamıştır. Ancak Giraud'nun İzmir'e gelmesiyle beraber fiyat konusunun halledilebileceği ve Rahmi Bey'in bu konuda kendilerine yardım edeceği levazım müdürü tarafından ifade edilmiştir.¹⁰⁴

Halkapınar fabrikası 1918 yılında Emniyet-i Umumiye için kumaş üretiminde bulunurken birtakım sorunlar da meydana gelmiştir. Emniyet-i umumiye levazım müdürü, İzmir'de mensucat fabrikalarına memur tayin edilen Binbaşı Eşref Bey'in polisler için üretilen kumaşların imalatına mani olduğunu belirterek daha önce Emniyet-i Umumiye'ye tahsis edilen iki tarak ve tezgaha da askeri birimlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştıracığı bahanesiyle itiraz etmek istediğini ancak buna cesaret edemediğini kaydetmiştir. Levazım müdürü, Binbaşı Eşref Bey'in

¹⁰² BOA. HR. SYS. Dosya/Gömlek: 2431/79, Tarih: M. 22/02/1917, 1 – 3; BOA. HR. HMŞ. İŞO. Dosya/Gömlek: 2/19, Tarih: R. 25/07/1334, 8.

¹⁰³ BOA. HR. SYS. Dosya/Gömlek: 2431/79, Tarih: M. 22/02/1917, 2. Halkapınar fabrikasının Osmanlı ordusu için kumaş ürettiği Osmanlı belgelerinde şu şekilde ifade edilmiştir: “Oryantal Karpet Şirketi tarafından Ticaret Nezareti'ne ita olunan istidanamede Osmanlı tebaasından birçok eşhas(ın) şirketin hisse senedatına malik oldukları ve şirkette müteaddid menafi-i Osmaniye mevcut olup merbutatından İzmir Aba Şirketi'nin cihet-i askeriye için evvelden beri ve halen külliyetli hizmeti sebk etmekte bulunmuş olduğu beyan edilmekte (...)”

¹⁰⁴ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 42/137, Tarih: H. 13/09/1336, 1.

muhalefetine rağmen daha önceleri imal edilen 2.000 m. kumaşın umum müdüriyete gönderildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Aynı şekilde levazım müdürü, 1 Haziran 1918'de kaleme aldığı yazısında 2 – 3.000 m. kumaş için gerekli olan ipliklerin hazırlandığını ve aynı gün itibariyle 1.000 m'ye yakın kumaşın dahi imal edilmiş olduğunu kaydetmiştir. Levazım müdürü, 1 Haziran sabahı fabrikayı ziyareti sırasında Eşref Bey'in askeri kumaş ihtiyacının olağanüstü bir artış kaydettiğini belirterek polisler için kumaş üreten tarak ve tezgâhları bozdurduğunu ve bu tarak ve tezgâhlarda askeri kumaş imaline başlanılmış olduğunu teessürle öğrendiğini ifade etmiştir. Bununla beraber, polislerin elbiselik kumaşlarının tekrar imaline Eşref Bey'i İzmir'de mecbur edecek bir kuvvet olmadığını belirterek polis müdür-i umumisi Nihad Bey vasıtasıyla Harbiye Nezareti'ne durumun bildirilmesini ve bu anlamda kumaş imaline izin verilmesini talep etmiştir.¹⁰⁶ Levazım müdürünün bu talebi karşısında Baş Kumandanlık Vekaleti'ne yazılan yazıda *polis memurlarının elbise hususu ihtiyaç fenkaladelerine binaen mezkur kumaşların imal ettirilmesi hususunda lazım gelenlere emr ü tebliğin buyurulması* istenmiştir. Buna istinaden yazılan 6 Haziran 1918 tarihli ve Aydın Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda ise polis memurları için imal ettirilmekte olan kumaşların imalinin hızlı bir şekilde tamamlanması vilayetten rica edilmiştir.¹⁰⁷

Haziran ayından sonra fabrikanın Emniyet-i Umumiye müdüriyeti için kumaş üretiminin devam ettiği görülmektedir. 1 Kasım 1918 tarihli ve Halkapınar fabrika müdürü tarafından Dersaadet Emniyet-i Umumiye Müdürü Hüsnü Bey'e gönderilen bir yazıda 3.182 metre. ceketlik ve 814 m. pantolonluk kumaşın İzmir polis idaresi namına demiryollarına teslim edildiği ve ilerleyen süreçte bir miktar daha kumaşın hazır olacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Kasım ayı içerisinde daha sonraları da polis memurları için kumaş üretimi devam etmiştir. 18 Kasım 1918 tarihli bir belgede polis memurları için fabrikaya sipariş edilen kumaşlar hesabına Aydın Vilayeti'ne 10.000 Osmanlı Lirası'nın gönderildiği ayrıca o güne kadar ne kadar kumaş imal edilmiş ise İstanbul'a gönderilmek üzere İzmir polis müdüriyetine teslimi ve sonucun bildirilmesi istenmiştir.¹⁰⁹ 1918 yılı sonuna yaklaşırken ve savaş ortamı Mondros Mütarekesi'yle son bulurken Halkapınar kumaş fabrikasının Osmanlı ordu ve emniyet-i umumiyesi için kumaş üretim faaliyetleri devam etmiştir. 10 Aralık 1918 tarihli bir kayıta fabrikada imal edilen kumaşların ne zaman sevkedileceği sorulmuştur. Verilen tarihten de anlaşılacağı üzere OCC'nin kumaş fabrikası aracılığıyla Osmanlı Devleti ile savaş sonrasında da ticari ilişkilerini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar savaş döneminde ordunun çeşitli birimlerinin kumaş ihtiyacı artış göstermiş ve bu anlamda Halkapınar bu ihtiyaçları tedarik etmeye

¹⁰⁵ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 42/137, Tarih: H. 13/09/1336, 1 – 2.

¹⁰⁶ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 42/137, Tarih: H. 13/09/1336, 1 – 2.

¹⁰⁷ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 42/137, Tarih: H. 13/09/1336, 2 – 3.

¹⁰⁸ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 44/64, Tarih: H. 21/02/1337, 1.

¹⁰⁹ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 44/55, Tarih: H. 13/02/1337, 1.

çalışmışsa da devlet ve şirket ilişkisinin sıcak savaş sonrası dönemde de devam ettiği görülmektedir.¹¹⁰ OCC örneği, Osmanlı'da üretim faaliyetlerinde bulunan bu tür yabancı şirketlerin varlıklarının devletle olan ilişkileriyle yakından ilgili olduğu göstermektedir. Ayrıca yine OCC özelinde şirket – devlet ilişkilerinin savaş dönemi gibi olağanüstü durumların olduğu zamanlarda bile farklı boyutlarda devam edebildiğini ve ticari ilişkilerin ve ihtiyaçların belirleyici bir güce sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Sonuç

İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen demiryolu ulaşım ağı ve İzmir Limanı'nın bu zaman diliminde ihracat odaklı bir liman haline gelmesiyle Doğu Akdeniz'in önemli sermaye çekim merkezlerinden biri haline gelmiş ve bu durum İzmir'i yabancı şirketlerin de merkezi haline getirmiştir. Bu yabancı şirketler halıcılık, incir ihracat ve ticareti, pamuklu – yünlü kumaş üretimi gibi geniş bir yelpazede üretim faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. Bu yabancı şirketlerden biri de İzmir'de mensucat sanayi grubunda yer alan ve 1910 yılında Londra merkezli olarak kurulan Ottoman Cloth Company veya Osmanlı Aba Şirketi idi. OCC, limitet bir şirket olarak kurulduktan sonra İzmir Halkapınar'da bir fabrika tesis etmiş ve 1910'lu yılların başında özellikle yünlü kumaş üretiminde uzmanlaşmıştır. Halkapınar'da tesis edilen yün kumaş fabrikası ilgili dönemde İzmir'in mensucat sanayi grubunda yer alan önemli tesislerden biri haline gelmiş ve I. Dünya Savaşı'ndan önce fabrika sayıları 400'leri bulan işçi istihdam ettirebilmiştir. İş gücünün kalifiye bir nitelik taşıdığı anlaşılan bu fabrikada üretim faaliyetlerinde kullanılan teknik donanım ve makinaların da dönemin modern teçhizatları olduğu anlaşılmaktadır. Modern makinalarla teçhiz edilen Halkapınar kumaş fabrikası kısa süre içerisinde Osmanlı ordusunun çeşitli birimlerinin yün, kumaş ve diğer malzemelerinin tedarik edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde yapılan çeşitli anlaşmalarla ordunun ihtiyaç duyduğu kumaş ve yün OCC tarafından tedarik edilmeye başlanmıştır. Bu süreç 1914 yılına gelindiğinde OCM'nin OCC'nin hisselerini satın almasıyla farklı bir hâl almıştır. 1914 yılında savaşın başlamasından çok kısa bir süre önce OCC'nin hisselerini satın alan OCM, hem savaş öncesi dönemde ve savaş döneminde hem de savaş sonrası dönemde Osmanlı ordusu ve emniyetinin ihtiyaç duyduğu askeri kumaş ve yünü tedarik etmiştir.

Savaş yıllarında olağanüstü koşullardan dolayı Halkapınar kumaş fabrikası Tekâlif-i Harbiye Kanunu gereğince devlet adına üretim yapmaya başlamıştır. Tekâlif-i Harbiye Kanunu'yla beraber Osmanlı, Halkapınar'ın ham madde ihtiyacını karşılamaya ve fabrikanın üretimini devamını sağlamaya çalışmıştır. Bu noktada OCC ile devlet arasında bazen üretim ve ham madde konusunda ihtilaflar söz konusu olmakla birlikte şirket ve devlet arasında hem savaş yıllarında hem de 1918'e kadar olan süreçte ticari ilişkilerin sağlıklı bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Buradan yola çıkarak Osmanlı Devleti nezdinde önemli olan hususun ordunun ihtiyaçlarının

¹¹⁰ BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 44/83, Tarih: H. 06/03/1337, 1.

en kısa sürede temin edilmesi ve bu şekilde ülkenin başta güvenlik olmak üzere var olan sorunların çözümüydü. OCC gibi yabancı şirketler açısından bakıldığında ise Anadolu coğrafyasındaki ticari varlıklarını devam ettirmek bu noktada bu tür şirketler için hayati bir öneme haizdi. Ayrıca bu şirketlerde görev yapan veya hisse sahibi olan birçok kişi Levanten idi. Levanten aileler bilindiği gibi başta İzmir olmak üzere yüzyıllardır Osmanlı topraklarında hayatlarını idame ettirmekteydiler, bu ailelerin bu topraklardaki varlığının devamı da bu şirketleri yönetenler açısından ticari menfaatleri kadar ve hatta onun ötesinde önemli bir konuydu.

Kaynaklar

I. Arşivler

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 39/109, Tarih: H. 13/11/1335.

BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 39/173, Tarih: H. 20/12/1335.

BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 42/137, Tarih: H. 13/09/1336.

BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 44/55, Tarih: H. 13/02/1337.

BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 44/64, Tarih: H. 21/02/1337.

BOA. DH. EUM. LVZ. Dosya/Gömlek: 44/83, Tarih: H. 06/03/1337.

BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/1, Tarih: H. 03/03/1333.

BOA. DH. İ. UM. Dosya/Gömlek: 81/2, Tarih: H. 05/01/1334.

BOA. DH. UMVM. Dosya/Gömlek: 78/4, Tarih: H. 18/01/1336.

BOA. HR. HMS. İŞO. Dosya/Gömlek: 2/19, Tarih: R. 25/07/1334.

BOA. HR. SYS. Dosya/Gömlek: 2431/79, Tarih: M. 22/02/1917.

BOA. HR. TO. Dosya/Gömlek, 225/54, Tarih: M. 20 Mart 1857.

B. St. Antony's College Middle East Centre Archive Oriental Carpet Manufacturers Ltd Collection [SAC MECA OCM COL]

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 9th March 1909.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 7th November 1910.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 28th March 1911.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Extraordinary General Meeting of the 25th January 1912.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, The Oriental Carpet Manufacturers Ltd, Ordinary General Meeting of the 11th July 1914.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 1, No: 2, Resolutions adopted at the Sixth Ordinary General Meeting held on the 11th July 1914.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 3, No: 9, 21 Temmuz 1907 tarihli Albert Aliotti imzalı belge.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 25 Mart 1914 tarihli Joe A. Sykes ve N. Chrysovergi'den Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.

SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 16 Nisan 1914 tarihli Joe A. Sykes'tan Albert Aliotti'ye yazılan yazışma.

SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 15 Haziran 1914 tarihli OCM yönetim kurulu tutanağı.

- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 16 Haziran 1914 tarihli OCM'nin İstanbul yön ofisinin toplantı tutanağı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 23 Haziran 1914 tarihli Joe. A. Sykes ve Edmund H. Giraud tarafından OCM İzmir sekreterliğine gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 4 Temmuz 1914 tarihli Edmund H. Giraud'an Joe A. Sykes'a gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, Kutu: 5, No: 46, 20 Temmuz 1914 tarihli Edmund H. Giraud'an Joe A. Sykes'a gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 23 Temmuz 1914 tarihli Joe A. Sykes'tan Edmund H. Giraud'ya gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 5 Ağustos 1914 tarihli G. Sebaeld'ten Joe A. Sykes'a gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 6 Ağustos 1914 tarihli Albert Aliotti'den Sykes'a gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 18 Ağustos 1914 tarihinde İstanbul'da yapılan yönetim kurulu tutanağı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 20 Ağustos 1914 tarihli İstanbul yönetim kurulu tutanağı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 29 Ağustos 1914 tarihli Aliotti'den OCM İstanbul yönetim kuruluna gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 3 Eylül 1914 tarihli OCM İstanbul yönetim kurulu toplantı tutanağı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 23 Eylül 1914 tarihli Aliotti tarafından İstanbul yönetim kuruluna gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 28 Eylül 1914 tarihli Albert Aliotti, H. F. Giraud ve A. Demetracopoula'dan Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 28 Eylül 1914 tarihli OCM İzmir'den Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Ekim 1914 tarihli M.N. Pappadopoulo, H. De Andria ve G. Tanqueray'dan OCM İzmir'e gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 26 Ekim 1914 tarihli OCM İzmir'den Heathcote – Smith'e gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 2 Kasım 1914 tarihli İstanbul'daki yönetim kurulu toplantısı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 9 Kasım 1914 tarihli Joe A. Sykes, H. De Andria, G. Tanqueray, M.N. Pappadooulo'dan G. Bie Ravndal'a verilen dilekçe.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 16 Kasım 1914 tarihli Hermann D. Andria'dan OCM İzmir'e gönderilen yazı.

- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 21 Kasım 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan James Baker'a yazılan yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 29 Kasım 1914 tarihli İstanbul'daki yönetim kurulu tutanağı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Aralık 1914 tarihli Harold F. Giraud'an James Baker'a gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 23 Aralık 1914 tarihli Harold F. Giraud'an James Baker'a gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 30 Aralık 1914 tarihli Edmund H. Giraud'dan Joe A. Sykes'a gönderilen mektup.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, Remark başlıklı metin.
- SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 31 Mart 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 1 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud ve G. Sebaeld'ten Hermann De Andria'ya gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 12 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud ve A. Demetrapoulo'dan OCC İstanbul yönetimine gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 13 Nisan 1915 tarihli Hermann De Andria'dan OCC İzmir yöneticilerine gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 14 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an Albert Aliotti'ye gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 16 Nisan 1915 tarihli Edmund H. Giraud ve A. Demetrapoulo'dan OCC İstanbul yönetimine gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 17 Nisan 1915 tarihli Hermann De Andria'dan OCC İzmir yönetimine gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 3 Mayıs 1915 tarihli Albert Aliotti'den Hermann De Andria'ya gönderilen yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 5, No: 46, 3 Mayıs 1915 tarihli yazıdan sonra kaleme alınan tarihsiz ve imzasız yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Mayıs 1915 tarihli Harold F. Giraud ile Edmund H. Giraud'an S. M. Kiatibian'a yazılan yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu:5, No: 46, 22 Mayıs 1915 tarihli Edmund H. Giraud'an P. Franco'ya yazılan yazı.
- SAC MECA OCM COL, Kutu: 11, No: 85, Notice.
- Memorandum and Articles of Association of the Oriental Carpet Manufacturers Limited.

C. Foreign Office [FO]

FO. 195/2383 içinde, Barnham'dan Lowther'e, 13 Aralık 1911, İzmir.

II. Süreli Yayınlar ve Yayımlanmış Konsolosluk Raporları

Ahenk (20 Safer 1325/ 22 Mart 1323). Sayı: 3257.

Annuaire Oriental, 1912, Cilt. 1.

Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the Year 1908, on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, 1909.

Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the year 1910 – 11 on the Trade of Smyrna, 1911.

Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the year 1911 – 1912 on the Trade of Smyrna, 1912.

Diplomatic and Consular Reports Turkey. Report for the Year Ending July 1913 on the Trade of Smyrna, 1914.

Levant Trade Review (Haziran 1912). Cilt. 2, Sayı: 1.

Levant Trade Review (Haziran 1913). Cilt. 3, Sayı: 1.

Reports by Her Majesty's Consuls on British Trade Abroad. Part III, Londra 1873.

Rużname-i Ceride-i Havadis (H. 23 Ramazan 1282/ M. 9 Şubat 1866). Sayı: 341.

The Times, (16 Temmuz 1904). Sayı: 37448.

The Times, (6 Ağustos 1904). Sayı: 37466.

III. İkinci El Kaynaklar

Akyıldız, Ali, “Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği)”, *Yeni Toplum*, 1, (Mayıs – Haziran 1992), s. 114 – 121.

Akyıldız, Ali, “Osmanlı Anadolusunda İlk Demiryolu: İzmir – Aydın Hattı (1856 – 1866)”, *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, (ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar), İstanbul 1995, s. 249 – 270.

Geyikdağı, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854 – 1914*, İstanbul 2008.

Hobsbawn, Eric J, *Sanayi ve İmparatorluk*, (çev. A. Ersoy), Ankara 2018.

İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864 – 1914), İzmir 1998.

Kolay, Arif, “Anadolu’da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu Hattı: İzmir – Kasaba (Turgutlu) Demiryolu”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 54, (Ekim 2017), s. 89 – 106.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul 1974.

Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800 – 1914*, London 2009.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820 – 1913*, İstanbul 2018.

Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev. T. Güney), İstanbul 1999.

Rougon, Firmin, *Smyrne, Situation Commerciale et Economique*. Paris 1892.

Varlık, Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, Ankara 1976.

19. YÜZYILDA ALMAN KOLONİ EKONOMİ DERNEĞİ'NİN ÇALIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE İZMİR HALISI ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

M. Önder Duran*

İzmir Halısı Tarihi ve Ticari Anlamı

Türk kültürünün konar-göçer dönemlerinden itibaren önemli bir ürünü olan halı ve kilim çeşitli kullanım amaçlarına hizmet etmek üzere gelişmiştir. Doğu toplumlarının pek çoğunda kendisine yer bulan kilim ve halı dokumacılığı zamanla Batı toplumlarına ihraç edilen önemli bir emtia ürünü haline gelmiştir. İran halısı ve Türkmen halısı da dünya piyasasında kendilerine yer edinmiş halı pazarının önemli temsilcileridir¹.

Türk halı ve kilim dokumacılığı çeşitli Türk şehirlerine ait birer kültürel ve ticari meta olarak iç ve dış pazarda yerini almıştır. Kayseri, Isparta, Uşak, Gördes, Milas, Demirci, Bursa, Ardahan, Kars şehirlerinin halı dokumacılığının önemli merkezleri olarak kabul edilmektedir². Batı Anadolu'da İzmir, Uşak, Gördes, Demirci, Akhisar ve Kula gibi mahallerde evde yürütülen halı dokumacılığı uzun süre etkinliğini korumuştur³. Zamanla bölgede faaliyet gösteren Batılı şirketler vasıtasıyla halı dokuma atölyelerinin sayısı ve yabancı şirketlerin etkinliği ve fabrikaların etkinliği bölgede hissedilir derecede artmıştır⁴. Bölgede çoğunlukla XIX. yüzyılın ikinci

* Dr., M. Önder Duran, Uşak Üniversitesi.

¹ Besim Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Ankara 1967, s. 22.

² Bu konuda yapılmış önemli çalışmalar şunlardır. Harun Ürer, *Haneden Ticarethaneye Batı Anadolu Halıcılığı (1839-1935)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2007; Emrah Yılmaz, *The Oriental Carpet Manufactures Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı halıcılığındaki yeri ve önemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2020; Biray Çakmak, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında bir batı Anadolu kazasında sosyo-ekonomik yapı: Uşak (1786-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

³ Biray Çakmak, "İktisadi Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2009, s. 139-163; Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin son döneminde Uşak'ta halıcılığının makineleşme süreci", *Bellekten*, C. 71, S. 260, s. 65-97.

⁴ Emrah Yılmaz, "Bir Zamanlar Anadolu'da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1917-1914)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2020, s. 293.

yarısından itibaren evlerde yürütülen halı ve kilim ticareti ekonomik gelirin önemli bir kısmını teşekkül ettirmiştir⁵.

Halı ve kilim dokumacılığı endüstrisinden elde edilen gelirin sürekli artış göstermesi üzerine Batılı müteşebbislerin ilgisi de bu ticari faaliyete yönelmiştir. Batı ülkelerinin çoğunda özellikle Almanya'da Türk halı ve kilimine özel bir ilgi gösterilmiştir⁶. Alman kamuoyunun ilgisine yönelik olarak ticari değerinin belirlenmesi yönünde her dönemde Alman kurumları çalışmalar yürütmüştür⁷. 1854'te Almanya'nın pek çok şehrinde mevcut altyapının kullanılması için çalışmalar yürütülmüştür.

Değinilmesi gereken bir diğer konu ise İzmir halısı/kilimi kavramının kökenidir. Wilhelm von Bode (1845-1929) Alman sanat tarihçi ve müzecedir. Modern müzeciliğin inşa edilmesinde önemli uzmanlardan sayılmaktadır. İzmir halısı kavramını ortaya atan kişidir. Bu kavramın doğuşunda İzmir Limanının yabancı tüccarlar tarafından biliniyor olmasının etkisi olduğu ifade edilebilir. İzmir halısı/kilimi kavramı sonradan oluşturulmuştur. İzmir körfezine atıfta bulunarak çevresinden toplanmaktadır. İzmir, Smyrna, Smyrne halısı denilmesinin en önemli nedeni, halılar İzmir Limanı'ndan ihraç edildiği için, nerede üretildiğine bakılmaksızın İzmir/Smyrna halısı kavramı kullanılmıştır.

Almanya'da Halı Endüstrisinin Gelişimi

1830'lu yıllardan itibaren Alman kamuoyunda dünyanın farklı bölgelerinde koloniler inşa etme fikri giderek artmıştır. Bu bağlamda Asya, Amerika ve Afrika ülkelerinde araştırmalar yapılarak Berlin, Leipzig ve Frankfurt merkezli dergilerde makaleler neşredilmiştir. 1840'lerden itibaren Prusya'dan Osmanlı Devleti'ne gönderilen askeri uzmanlar başkentlerine gönderilmek üzere pek çok rapor kaleme almıştır⁸. İngilizlerin Osmanlı-Avrupa ticari ilişkilerinde önemli rolüne değinilen raporlarda Almanlara ait ticari kurumların hedeflerinin neler olabileceği konusunda tahliller yapılmıştır. Hollanda, Fransa ve İngiltere'nin Batı Anadolu bölgesindeki ticari etkisi bilinmektedir.

1854'te Leopold Schoeller, Düren'de Schoeller firmasını kurmuştur. Halı dokumacılığı endüstrisinin inşa denemesini ilk defa yayımlanmıştır. Firma Gebrüder Schoeller firmasıyla rekabete girerek uzun süre çalışmaları sekteye uğratmıştır. Almanya'nın çeşitli şehirlerinde kurulan fabrika ürünleri, yünden yapılan halılar Türk

⁵ Rudolf Neugebauer, Julius Orendi, *Handbuch der Orientalischen Teppichkunde*, Leipzig, 1920, s. 102.

⁶ Kurt Erdmann, *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts*, İstanbul 1957; Stefan Milhofer, *Teppich Atlas, Persian, Turkestan*, Hannover 1980; Stefan Milhofer, *Teppich Atlas, Türkei, Kaukasus*, Hannover, 1979.

⁷ Kurt Erdman, *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts/ 15. Asır Türk Halısı*, İstanbul 1957, s. 85.

⁸ Sebastian Conrad, *Deutsche Kolonialgeschichte*, München, 2008, s. 21.

ve İran motiflerinin etkilerini taşımaktadır⁹. 1856 yılından itibaren Schmiedeberg, Cottbus, Wurzen, Springe, Linden ve Viyana'da iyi taklitlerini bulmak mümkündür¹⁰.

Cottbus'ta üretilen halılar Almanya'nın merkezi olarak kabul edilmektedir. 1861'de Theodor Kühn, Cottbus'ta ünlü şirketini kurmuştur. Üretim kapasitesi giderek artmıştır. 1873'te Otto Pietsch fabrikanın yönetimine getirilmiştir. 1894'te Schmiedeberg'deki Gevers&Schmidt şirketi Hanover-Linden'deki Dehmann, Spoerer&Friedrichs şirketlerini satın almıştır. Bunun sonucunda Vereinigte Smyrna-Teppich AG şirketi kurulmuştur. Smyrna halıları, yolluk ve kilimlerinin imalatı yapılmıştır. Görlitz'deki Gevers&Schmidt kumaş fabrikasının sahibi Doğu'daki halıların düğümleme tekniklerini Almanya'ya öğretmiştir. Schmiedeberg düğümlü halıları dünya çapında ün kazanmıştır¹¹. Bu şirketlerin yanı sıra Almanya'da Korte, Herford, Breitling, Soltau, Gevers&Schmidt, Brotzen, Becher&Hoffbauer şirketleri de iç pazarda etkin olmuşlardır.

Buna karşın Almanya'nın etkisi uzun süre beklenen etkiyi göstermemiştir. 1870'lerden itibaren Osmanlı pazarında etkisi artan Alman tüccarlar Batı Anadolu bölgesine yoğunlaşan ilgileri gözlemlenmiştir¹². Almanya'nın siyasi birliğinin sağlanması koloni politikasının etkin bir şekilde uygulanmasını da beraberinde tetiklemiştir. Dünya pazarlarının her alanında etkin olmak isteyen Alman tüccar ve girişimciler Batı Anadolu bölgesindeki ticaret fırsatları üzerine de araştırma gezileri tertiplemişlerdir. Bunlardan birisi de 1906'da Julius Holz'un Batı Anadolu'ya yapmış olduğu gezidir.

Julius Holz'un Batı Anadolu Gezisi

Julius Holz, Leipzig bölgesinde ticaret faaliyetlerine yönelmiş bir girişimcidir. Alman koloni derneklerinin faaliyetleriyle yakından ilgilenen Holz, Almanya'nın ekonomik potansiyeli üzerine makaleler kaleme almıştır¹³. Fikirlerini siyasi mercilere sıklıkla anlatan Julius Holz, Osmanlı Devleti'nin ekonomik gelirlerinin belirli bir bölümünü teşkil eden tekstil endüstrisi üzerine gözlemler yapmak amacıyla 1906'da Batı Anadolu bölgesine seyahat etmiştir. Seyahatinin detayları hakkında bilgiler vermeyen Holz, yazmış olduğu eserden anlaşıldığı üzere İzmir, Uşak ve Manisa'nın ilçeleri de dahil olmak üzere geniş bir kapsamlı bir geziyi tamamlayarak Berlin'e geri

⁹ Hans H Meyer-Mark, *Anker-Teppich-Fabrik, Gebrüder Schoeller, Düren-Rhld*, Berlin, 1931, s. 12.

¹⁰ L. Hagen, "Die Deutsche Smyrnateppich-Industrie", *Kunstgewerbe Blatt*, Heft 1-3, Oktober-Dezember 1899, s.204.

¹¹ BArch, R 907/3917 Vereinigte Smyrna-Teppiche Fabriken, 1917-1936.

¹² Harun Ürer, *Haneden Ticarethaneye Batı Anadolu Hahıcılığı (1839-1935)*, Ege Üniversitesi Yayınları, s. 16.

¹³ BArch, R 907/3840 AG Vereinigte Smyrna-Teppiche Fabriken, Cottbus, 1910.

dönmüştür¹⁴. Julius Holz, Ticaret Bakanlığına yazmış olduğu dilekçesinde Almanya'daki halı dokumacılığı endüstrisinin ihtiyacı olan hammaddelerin Rusya ve Afrika'dan sağlandığını belirterek mevcut durumda daha fazla kar edilebilmesinin yolu olarak Anadolu'yu işaret etmiştir. İlâveten İzmir halısının renk ve desen çeşitliğinin dikkate şayan bir değeri olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini ifade etmiştir¹⁵.

Çalışmada, Doğu dünyasına ait az bilinen bir emtia olan halının Almanya'da tanıtılarak dokuma tezgahlarını herkesin hizmetine açarak, böylelikle halı üretim tesislerinin kendi kendine yetmesini sağlamak amaçlanmıştır. XVI. yüzyıldan bu yana bilinen İran halısına gösterilen ilgi, alakanın benzer örneklerini barındırmasının altının çizilmesinin önemine vurgu yapılmıştır. İran halılarının resimleri getirilerek el broşürlerinin basılması planlanmıştır. İran ve İzmir halısının Almanya'da tanıtılma girişimlerine *Bayerischen Nationalmuseum, Leipzig Kunstgewerbemuseum* kurumlarının desteklerinin önemli bir yer tuttuğu ifade edilmiştir¹⁶.

Kitap çalışması sadece İzmir kiliminin imalat tarzını tanıtmak amaçlanmamıştır. Öte yandan yerli üretime entegrasyonu hakkında neler planlanması gerektiği hakkında fikirlerini ileri sürmüştür. Düğümlü halı üretiminin etkili, önemli işletmeler inşa edilmesi önerilmiştir. Düğümlü halı endüstrisinin geleceği hakkında Viyana Ticaret Müzesinde (Österreichischen Handelsmuseum Wien) tanıtılarak gerekli çabanın Ticaret Bakanlığı vasıtası ile tamamlandığı aktarılmıştır. Viyana müzesinde "Orientalische Teppiche" sergisinin kamuoyunda yaratmış olduğu ilgiye dikkat çekilmiştir¹⁷.

1904'te Viyana'da yapılan sergi de halı endüstrisinin gelişmesi hakkında halı endüstrisinin olmasının zor olduğu kaydedilmiştir. İnsan gücü yerine makineler gelmiş olması, değişmeyen ve sürekli aynı renk tonlarını sağlayan halıların üretimi sağlanmalıdır. Doğu tekniğindeki halı üretimi, sürekli aynı örneklerden olması gerekmektedir. Çok sayıda dokuma tezgâhı kurularak kırsaldaki halkın da ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmelidir. Hazırlanan kitapçıkta hem İran hem de İzmir halısından örnekler vererek yapılması gerekenler örnekler ışığında aydınlatılmıştır. Almanya'nın her evinin ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde endüstrinin inşa edilmesi ev endüstrisinin temellerini de atılmasının önüne açacağı fikri ileri sürülmüştür.

Julius Holz halıyı şu şekilde tanımlamıştır: Eski çağlardan günümüze kadar sadece yeri kaplaması için değil aynı zamanda perde olması ve duvarları süslemesi amacıyla kullanılmıştır. Konar-göçer toplumlarda (umherziehende Hirtenvölker)

¹⁴ Julius Holz, Die Technik des Perser- und Smyrnateppichs u. e. Wort z. Hebung d. deutschen Knüpfteppichindustrie, Leipzig, 1905, s. 5.

¹⁵ Barch, R 1001 6873A, *Einführung der Teppichknüpfindustrie in den Kolonien*, Oktober 1906-März 1910.

¹⁶ J. Holz, *Smyrnateppichs*, s. 7.

¹⁷ J. Holz, *Smyrnateppichs*, s. 9.

mutlaka sıcak örtüler, çadırların girişini kaplamıştır. Rüzgâra, yağmura karşı koruma amacıyla kullanıldığını da aktarmıştır. Konar-göçer toplumlar ilk başlarda halıyı yurtlarda imal etmiştir. Genellikle ilk halılar nispeten kocaman, hayvan figürleri ve ilkel süslemelerle kaplanmıştır. İlk üretimler daha çok battaniyeyi andırsa da zamanla günümüzdeki halının şekline zamanla ulaşılmıştır. İlk halı dokumanın tarihlendirilmesinin oldukça zor bir şey olduğunu tahminen İsa'nın doğumundan öncesine kadar gidebileceği ifade edilmiştir. Orta çağda ise İran halısının en üst seviyeye ulaştığı kaydedilmiştir. Müzeler ve koleksiyonlardaki kalıntılardan VII. yüzyıla kadar halının tarihlendirilmesinin yapılacağı aktarılmıştır. Günümüzde XIII. yüzyıla ait çok az örneklerin muhafaza edildiğini yazar eserinde dile getirmiştir. En azından bugüne kadar bu tür bir çalışmanın ortaya konulmadığını ifade etmiřtir¹⁸.

Eserde, halının ilk örnekleri başlangıçta oldukça basit bir şekilde görünse de zamanla en güçlü örneklerini temsil edilebildiği aktarılmıştır. Halının ilk örneklerinden başlayarak şaşırtıcı güzelliğe sahip örnekleri müze ve koleksiyonlarda sergilenmesinin Alman toplumunun uzun süreli ilgisine atıfta bulunduğu kaydedilmiřtir¹⁹. Kültürel ve sanatsal çalışmaları desteklemek isteyen kral ve beyliklerden pek çok yönetici yetenekli zanaatkarları saraylarında ve konaklarında işe alarak halı dokumacılığını renkli örneklerinin Doğu toplumlarının pek çoğunda yer aldığı dile getirilmiştir. Bu toplumlarda maliyetlerini göz önünde bulundurulmadan halıcılığın gelişimi desteklenmiştir. Üç yüzyıl boyunca şaşırtıcı derecede güzellikte örnekleri binlerce marka satışa sunulmuştur. En güzel örnekleri 16. yüzyılda I. şah Abbas (1587-1628) sarayında yapılmıştır. şah Abbas döneminden Avusturya sarayında av halılarının en güzel örnekleri bulundurulmuştur. İran halılarının en üst örneklerinin renkleri, yeşil çiçekler, kılıç, kavis kıvrımlarla avcılarının bindikleri atların koşumları halılarla donatılmıştır. Avcıların koşumlarında aslanlar, vahşi domuzlar, antilop, kiraz gibi hayvan ve meyve figürleri ile donatılmıştır. Ejderha figürü bulunan özellikle dikkat çekicidir. Julius Holz, eserinde İran halılarının bu tür örnekleri Schwarzenberg sarayında avcı halılarının örnekleri bulunabileceğini ifade etmiştir. Buradaki örneklerde Çin motiflerinden yararlanılmış olduğu göze çarptığını belirten Holz, Çin etkisinin bulunduğu diğer örnekler ise Milano'da bulunan Sanat Müzesinde (Museo Poldi Pezzoli) sergilenmesini önemli bir veri olarak değerlendirmiştir.

Öte yandan Julius Holz, Viyana ticaret müzesinde (Orientalische Teppiche) sergilenen üç halı Doğuya ait güzelliklerin tüm detaylarını açıkça ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Berlin Kraliyet Müzesinin katalogunda ise eşsiz güzelliğe sahip 3 halının örneklerine sahip olduğunu ve inceleme şansı bulduğunu dile getirmiştir. Berlin müzesindeki örnekler benzeri başka müzelerde bulunmayan örneklerden olduğunun altını çizmiştir. İran halılarından bir tanesi büyüklüğu yaklaşık olarak 5 metre 2,1 metre genişliğindedir. Bahsedilen İran halısı 1873'de Tirol'daki bir kilisede

¹⁸ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 10.

¹⁹ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 11.

bulunmuştur²⁰. Kökeni XVI. yüzyıla kadar dayandırılan örnek, düğümleri tamamen kızıl tonlardan yapılmıştır. Müzedeki bir diğer halının ilginç yönü XIV. yüzyıla tarihlendirilmesidir. Büyük halının aksine sarı düğümleri bulunan zemin üzerine mavi hayvan desenleri halılarda göze çarpmaktadır. Halılardan dikkat çeken bir diğer detay ise "la il al" olarak çevrilmiştir²¹. Anlamını ise 'Gott ist gross und Muhammed ist sein Prophet'. Allah büyüktür ve Muhammed onun peygamberidir.

Berlin müzesinde tasvir edilen bir diğer halı ise Leh halıdır. "Polenteppiche" Polonya halısı olduğu iddiasının gerçeği yansıtmadığı ve şüpheli olduğunu aktarmıştır. Bunun sadece bir varsayım olduğu gerçeğinin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. III. Jan Sobieski, döneminde yapılan savaşlarda esir düşen Mazarski adında bir asker uzun yıllar boyunca Anadolu'da halı atölyeleri, fabrikalarında çalışmış birisidir. Esaretten sonra Lehistan'a dönen asker uzun yıllar sonucunda elde ettiği deneyimi ülkesinde yeniden hayata geçirdiğini belirtmiştir. Kendine ait halılar ise M imzası ile üretilmiştir. Leh halısı kavramının Türk halısının taklidinden ibaret olduğunu açıkça ifade etmiştir²². Julius Holz, Leh halısı olarak adlandırılan türün ipek, altın ve gümüşlerle süslemeli olduğunu belirtmiştir. Zincir burguların eklenmesiyle halıların bağlantısı oldukça etkileyici bir hale büründüğünün görüldüğünü aktarmıştır. Ayrıca dayanıklılığı, yıkanması oldukça kolay bir halı türü olduğu ifade etmiştir.

Julius Holz, Ticaret Bakanlığı verdiği raporda ve eserinde halıların ayrıntılı tasvirlerini yapmıştır. Resimde gösterilen halı Sachsen Kralına aittir. Zarif dokusu, renkleri ile ihtişamlı bir görünüme sahiptir. Altın sırmalı köşelerine kırmızı, yeşil, koyu, turkuaz, beş farklı tonu barındırmaktadır. Halının tam ortasında dört alana kırmızı madalyona kırmızı, mavi çerçevelerle ayrılmıştır. Karşılıklı alanlarda yeşil tonlara ek olarak, yaprak tasvirlerini görmek mümkündür. Gümüş zeminde kırmızı ve sarı tonlarda süslemeler mevcuttur.

İkinci resmin tasviri şu şekilde verilmiştir. Bu halı ise Münih Ulusal Müzesinde muhafaza edilen İran halısının örneklerinden birisidir. Zarif bir yapıya sahip halıda ana zemininde kırmızı tonları küçük süslemeler takip etmektedir. Sarı, kırmızı, mavi, gümüş tonlar hakimdir. Ortasındaki motiflerde birbirine bağlı bir çelenkler görülmektedir. Çelenklerin içinde ise açık kırmızı tona siyah boya ve gümüş eşlik etmektedir.

Olağanüstü değerli, ipek halı ise üçüncü resimde detaylandırılmıştır. Bu halıda kök kırmızı ton hakimdir. Halının tam ortasında madalyon mavi, sarı ve kırmızı tonlardan oluşan bir çiçek bulunmaktadır. Halının ortasında krem tonlarda, kırmızıyı andıran gül motifi bulunmaktadır. Madalyonun ortasında sarı, kahverengi tonlarda çiçek desenleri yer almaktadır. Dört noktada gül motifleri köşelere bezenmiştir. Alt

²⁰ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 14.

²¹ Burada dikkat edilmesi gereken yazının doğrusu "La İlah İllallah Muhammedür-Resulüllah" şeklindedir. Julius Holz, muhtemelen yazının çevirisini yardım olarak tamamlamıştır.

²² J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 16.

kısımındaki motifte sarı tonlarda gül motifi vardır. Sarı, kırmızı, mavi ipliklerle bezenmiş püsküllü bölgeye doğru genişlemeler yapılmıştır.

XV. yüzyıldan kalma diğer bir halı ise Bayer Ulusal Müzesi katalogundadır. Bu halı namazlık olarak kullanılmıştır. Bilindiği üzere Doğu dünyasında namaz vakitlerinde ibadet edebilmek için ayrı bir (*Gebetteppich*) halı/seccade kullanılmaktadır. Bu halıya örneği ise dördüncü resimde bulabilirsiniz²³. Evlerde birden fazla bulunan bu örneğin eşsiz örneklerini bulmanın oldukça kolay olduğu ifade edilmiştir. Müzedeki örnekte sağ ve sol kısımlarında mavi, kırmızı tonların yoğun bir şekilde işlendiği ifade edilmiştir. Seccadenin altında kırmızı, açık kahverengi, mavi, sarı tonlarda içinde yıldızda barındıran bir gül bulunmaktadır. Beşinci örnek ise XVI. yüzyıla tarihlendirilebilen bir halıdır. Gümüş kahverengi, mavi, yeşil dalgalarla ve çiçeklerle bezelidir. Halının ortasında altın renginin hâkim olduğu bir madalyon tarif edilmiştir. Kenar süslemeleri, altın sarısının yanı sıra yeşil zemine doğru yayılmıştır. Alt şeritleri ise mavi, sarı tonlar hakimdir²⁴.

Bir diğer önemli örneklerden birisi ise broşürde altıncı resim olarak verilmiştir. Bu örnek de Bayer Krallık Müzesinde muhafaza edilmektedir. Bu halıda göze çarpan detayların en önemlisi yuvarlak madalyonların olmasıdır. Madalyonun etrafında Arap motifleri de barındıran renkleri altını süslenmiştir. Latin süslemenin tam ortasında mavi-yeşil tonlarda dört tane çiçek yerleştirilmiştir. Her bir çiçeğin etrafında midye şeklinde süslemeler etrafına işlenmiştir. Halının dört ana köşesinde mavi-yeşil tonlarda bezemelerle altıncı püsküller serilmiştir.

Bir diğer örnek ise diğer altı örneklerden farklı olarak yünlü pelüş hatları ile dört bir yönü çevrilmiştir. Şaşırtıcı kısmı ise çok az renkle çalışılmış olmasıdır. Beyaz zemin üzerinde pembe ve sarı renklerle çiçekler köşeli kareler sadece iki renkte dağılmıştır. Halının tam ortasında turkuaz renklerde motifler yer almıştır. Çapraz sarı renklerde sağ ve sol kenarlarda figürler yer almaktadır. Dört kenarı da süsleyen benzer desenler, mavi, sarı ve kırmızı tonlarda bezenmiştir.

Almanya'da bulunan eşsiz örneklerin dışında Viyana Ticaret Müzesinde XV. ve XVI. yüzyıla ait iki tane İran halısı bulunmaktadır. İran halıları hayvan figürleri ile bezenmiştir. Bir tane eşsiz motiflerle güçlendirilmiş Türk halısı bulmakta mümkündür. En önemli iki kişi İran ve Türk halılarının Avrupa'da yayılmasını sağlayan iki kişiden birisi II. Johannes Liechtenstein ve Alexei Borissowitsch Lobanow-Rostowski'dir. Arthur Graf von Schönburn, Albert Salomon Anselm von Rotschild halı endüstrisi ve ticaretindeki en önemli isimler arasındadır. Leipzig Sanat Müzesinde de Türk ve İran halılarının önemli örneklerini bulmak mümkün olduğunu aktarmıştır²⁵.

²³ Ekte halının fotoğrafı verilmiştir.

²⁴ Ekte halının fotoğrafı verilmiştir.

²⁵ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 17.

Julius Holz, eserinde halı endüstrisindeki en büyük başarının XVI. yüzyılda yapıldığını aktarmıştır. Yazara göre, halının ünü Hindistan'da topraklarında Babür şahı Ekber (1556-1605) döneminde olmuştur. Şah Ekber'in sarayında onlarca İranlı zanaatkarın istihdam edildiği kaydedilmiştir. Şah'ın katkıları sayesinde halı endüstrisi üzerinde çalışmalar yapılabilmektedir. Halı tasarımları doğal olarak İran kökenlidir. Fakat dizaynları Hindu kültüründen beslenerek, çiçek motifleri ile bezenmiştir. Hint halıların temelinde pamuk kullanılırken İran ve Türk halılarında yün dokuma tercih edildiğini eserinde aktarmıştır.

Arapların halı dokumacılığını Avrupa kıtasına, özellikle İtalya, İspanya, Fransa ve Hollanda'ya götürdüğünü belirterek özellikle İtalya'da ısrarlı girişimlerin sonucu alabildiğini belirtmiştir. Fransa'da halı dokumacılığı daha erken tarihlerde imalathaneler kurularak sanat eseri çalışmalar yapılabilmektedir. Fransa'da sadece el dokuması halının atölyeleri değil, aynı zamanda Doğu halıları da kendi tarzlarında pazarda kendilerine yer bulduğunu ifade etmiştir²⁶.

Öte yandan eserde Holz, halı dokumacılığının gelişimine dair bilgiler vermiştir. Halıların dokunması sürecinde renkli yün ipleri kullanılması tavsiye edilerek belirli bir standardın sağlanması hedeflenmiştir. Bu tarz halı üretimine Gobelin tarzı halıcılık olarak tasvir etmiştir. Oldukça zahmetli, yorucu aşamalardan geçerek farklı zaman dilimlerinde halılar üretilebilmiştir. Kalelerde ve saraylarda Gobelin tarzı halıcılığın av tasvirlerini barındıran sanatsal örnekler üzerinde yıllarca emek verilerek ortaya konulmuştur. Bazı örnekleri pazarda binlerce Mark'a alıcısını bulmuştur. Leipzig Sanat Müzesinde muhteşem bir Gobelin halısı "Der Jahrmarkt" Etienne Jeurat'ın yağlı boyasını temel alarak 1750'de örüldüğünü belirtmiştir²⁷.

Holz, bunlara ek olarak Almanya'da halı dokumacılığı üretimi nispeten oldukça geç bir dönemde başladığını da kanaat getirmiştir. Fakat halı dokumacılığının ürünleri Alman bürokratları başta olmak üzere çeşitli katmanlardan insanlar tarafından bilindiğini eserinde dile getirmiştir. Holz, Dr. Alois Riegl'in kaleme aldığı çalışmasında XIII. yüzyıldan kalma Orta Avrupa halı dokumacılığının örneği sahip olan Grafen Hans Wilczek'e ait halının örneklerinden bahsetmiştir²⁸.

Öte yandan Doğu dünyasından farklı ve önemli bir örneği olarak görülebileceğini ifade ederek örneklerden bahisle İzmir halısının tarihi gelişimini detaylandırmıştır. Birbirlerini üzerine geçilmiş yün ipliklerin renk ahengi yukarıdan aşağıya tüm halıda gözlemlenebildiğini aktarmıştır. Halı üst kısmında ipliklerin birbiri üstüne daha çok yığılmışken aşağıya doğru daha seyrekleşmiştir. İkinci bir halı da ise XIV. XV. Yüzyıllara kadar dayandırılan Almanya'da dokunmuştur. Bu halının sahibi ise ünlü bankacı Albert Figdor'un mührünü barındıran aslan figürlü bir halı örneğidir.

²⁶ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 18.

²⁷ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 20.

²⁸ Alois Riegl, *Altorientalische Teppiche*, Leipzig 1982, s. 14.

19. Yüzyılda Alman Koloni Ekonomi Derneği'nin çalışmaları çerçevesinde
İzmir Halısı Üzerine Bir Tartışma

Her iki örnekte müzelerde koruma altına alınmış olsalar da manastır ve kiliselerin envanterinde ortaya ıkarılmıřlardır²⁹.

Almanya'ya doğu halıcılığının örnekleri milyonlarca marka kendisine alıcı bulmaya devam etmektedir. Bu ilgiden faydalanamayan Alman halı dokumacılığı uzun süre fırsatları değerlendirememiştir. Kottbus, Schiedeberg, Hannover şehirlerinde İzmir halısı fabrikası, Wurzen halısı ve yünlü kadife türün fabrikalar Saksonya bölgesindeki Wurzen'de, Potsdam bölgesinde ise Nowawes, Neuendorf'da halı dokumacılığının örneklerini veren fabrikalar inşa edilmiştir. Buralarda imal edilen halılar "Doğu halısı" başlığında geçmişte üretilen halılardan farkı olmayan nadide örnekleri içermektedir³⁰.

Arşiv belgelerinde anonim olarak kaleme alınan halının kısa tarihçesinde Doğu'da hala halı dokumacılığı büyük çoğunlukla el yapımı ve tekniğiyle yapılmaya devam ettiği ifade edilmiştir. Büyük bir fabrika, atölye kurulmasına gerek olmadığını, ilkel aletlerle genellikle dış mekanlarda üreilmeye devam ettiğinden bahsedilmiştir. Genellikle evlerde kadınların boş zamanlarda iki yana dayandırılmış kirilerde üretime devam ettiği dile getirilmiřtir³¹.

Holz'un eserinde değindiği bir diğer nokta ise halı üretimi yapanlara ödemeler sınırlı olmasıdır. Çalışanların haftalık sadece 3 Mark kazanmalarına şaşırmıştır. İran halısında kadife içerik daha yoğunken Türk ya da İzmir halısında peluş madde daha yoğunluktur. İzmir halısını sadece üretilen bir malzeme olmasının dışında aynı zamanda önemli bir ihracat malzemesi olarak gören Holz, öte yandan İzmir'in doğusunda yer alan Uşak şehrinde üretim önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Yün ipliklerinin renklendirilmesi özellikle şehirden alınan malzemelerle sağlanmaktadır. Halı malzemesi, koyun yünü başta olmak üzere keçi ve ipek karışımı bir malzemedен elde edilmektedir. Uşak'ta yaklaşık 30 bin nüfus ikamet ettiğini aktaran Holz, 8bin tane kadın halı dokuma tezgahlarında istihdam edildiğini kaleme almıřtır³². Uşak'ta yıllık halı üretimi ise yaklaşık 3 milyon marka tekabül ettiğini, bahsi geçen halıların çok büyük bir çoğunluğu eski Türk desenlerini devamı olduğunu görmüştür.

Holz, Batı Anadolu gezisi boyunca Uşak'tan başka civarda ilçelerden Kula'ya da uğramıştır. Kula ise yaklaşık 18 bin nüfusu ile yıllık 400 bin Marka ulaşan küçük halı atölyelerinde bölgeye ait imalat sektöründe önemli bir yer edinmiştir. Burada üretilen halılarda İran motiflerinin etkisi görüldüğünü belirtmiştir. Güre'de kadınların yanı sıra erkeklerde halı dokumacılığı sektöründe çalışmaya devam etmektedir. Kula'da yapılan halı üretiminin iki katı üretim bölgedeki köyleri dahil edilince yapılmaktadır. Bahsedilmeye değer diğer bir üretim merkezi ise Demirci'yi işaret

²⁹ J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 21.

³⁰ BArch, R 907/3840 AG Vereinigte Smyrna-Teppiche Fabriken, Cottbus, 1910.

³¹ BArch, R 907/3840 AG Vereinigte Smyrna-Teppiche Fabriken, Cottbus, 1910.

³² J. Holz, *Smyrnatteppichs*, s. 24.

etmiştir. 8bin nüfusu ile Demirciler'e ek olarak Akhisar'da 12 bin nüfusu ile halı dokumacılığına katkı vermesinden bahsetmiştir³³.

Holz, Batı Anadolu gezisi boyunca sadece halı dokuma tezgahlarına ait teknik bilgilerin yanı sıra gözlemlerini kaydetmiştir. Eserinde, kadın çalışanların oldukça çalışkan ve tutumlu olduğunun altını çizerek, kız çocukları çocukken eğitilerek olağanüstü yeteneklerine beceriler katabildiklerini gördüğünü belirtmiştir. Diğer yandan ödemelerin ise İran'daki gibi oldukça az olmasını eleştirmiştir. Haftalık kazançları yaklaşık 4 Mark'a tekabül eden kadınların masraflarını kendileri karşılamalarına rağmen bile halı dokumacılığında çalışan kadınlar tasarruf yapmaya da muvaffak olabilmesine anlam verememiştir³⁴.

Holz, eserinde İzmir halısının fiyatları çok değişken olduğunu not almıştır. Kalitesi düşük olanların metrekaresi 12 Mark'a, kalitesi nispeten daha iyi olanlar ise 30-40 Mark'a, daha da güzel olanlar 50 Mark üzerine metrekaresine satın almak mümkündür. Fiyatın belirlenmesi hangi malzemelerin, ne kadar kullanıldığına bağlı olarak değişmesi doğaldır. Almanya'ya ithalat kilogram başına 1 marka tekabül etmektedir. 1906'da bu oran yüzde 50 artış gösterdiğini aktarmıştır. Öte yandan, Almanya'da halı dokumacılığı atölyeleri kurulmaya devam etmektedir. Şehirlerde fabrika ve atölyelerin inşası devam ederken, evlerde üretime devam edilebileceğini önermiştir. İskandinavya bölgesinde halıcılığın olağanüstü benzer örnekleri Almanya'daki ev halı dokumacılığının etkileri görülmüştür³⁵. Alman Patent merkezine (Deutsches Reichspatent) göre başvuru yapılarak evlerin içerisinde ya da bahçelerinde halı dokumacılığını örneklerinin çoğaltılması gerektiği görüşü eserinde değerlendirilmiştir.

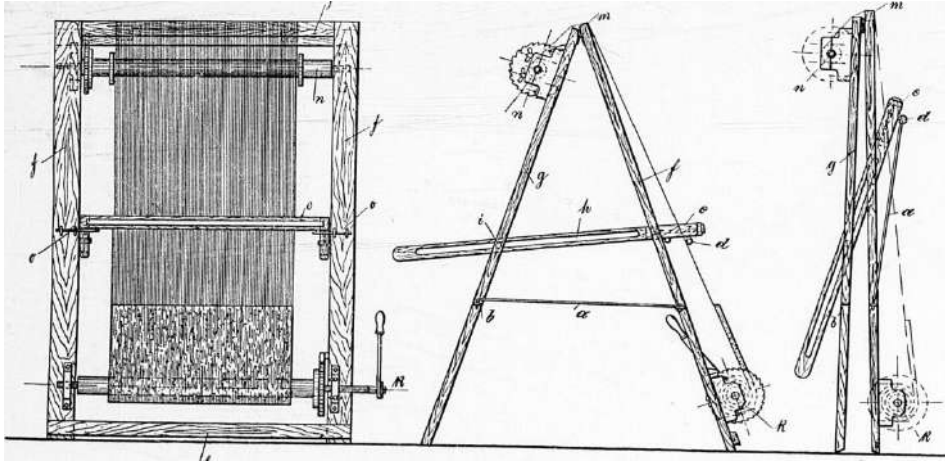
Alman halı dokumacılığının örnekleri basın aracılığıyla duyurularak kamuoyunun beğenisine sunulması istenmiştir. Alman halı dokumasının örneklerinin İran motiflerinin uzun çizgileri yerine daha kısa ve kendine özgü yapıları ile var olabilmeyi tercih etmesi salık verilmiştir. Tahta tezgahlardan fabrikasyona geçmenin halı dokumacılığına katkı vereceğini görüşü Julius Holz'un halı dokumacılığı endüstrisinde gerçekleştirmek istediği fikirler arasında yer almıştır.

Holz, Alman endüstrisinde kurulacak tahta tezgahların nasıl kurulması gerektiği detaylandırmıştır. Ayrıca yapılması gereken bir diğer konu ise fabrikada halı üretiminde kullanılması gereken maddelerin neler olduğu hakkında bilgilendirmeyi de yapmanın gerekli olduğunu düşünerek hazırlamış olduğu broşürde çizimlerini detaylandırmıştır. Halı kalitesinin kullanılan malzeme ile doğru orantılı olduğunun altı çizilmiştir.

³³ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 26.

³⁴ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 26.

³⁵ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 27.

Resim 1: Halı dokuma tezgahının kurulma aşamaları

Resimlerde gösterilen malzemelerin nasıl kullanılması gerektiği detaylı bir şekilde anlatılarak yapılması gereken işlemler sırası ile broşürde açıklanmıştır. Keten ipliklerin taraklar sayesinde sıkılaştırılması ve boyalarının yıpranmadan tutulması konusunda eğitim verilmiştir. Figürler üzerinden düğümlenmenin nasıl yapıldığı resimlendirilerek anlatılmıştır. Halı dokumasının aşamaları resimlerle birlikte çeşitlendirilmiştir. Broşürde anlatıldığı üzere halı dokumacılığının inceliklerini öğrenmek sanıldığı kadar zor değildir. Doğu'da önemli bir yeri olan halının Alman endüstrisine kazandırmanın ekonomik bir değeri olacağı ifade edilmiştir³⁶.

Alman endüstrisine nasıl adapte edileceği konusunda son bölümde genel bir değerlendirme yapılmıştır. Okullarda ders verilerek el zanaatı olan halı ve kilim dokumasına ilginin artırılması hedeflenmiştir. (Handarbeitsunterricht) Okulların eğitim planına dahil edilmesinin ekstra bir masrafa gerek olmadığının altı çizilerek mevcut yapıyla denemelerin yapılması salık verilmiştir. Almanya'da Doğu'dan ithal edilen İran ve Türk halılarının milyon marklara tekabül etmesinin altı çizilerek verilmesi gereken mesaj oldukça nettir. Kâfi miktarda olan ilginin kız meslek liseleri vasıtasıyla Doğu kilimleri ile yarışacak bir üretime ulaşılabileceği iddiasıyla seri üretimle Alman şehirlerinde ve evlerinde yerli üretimin yer alabileceği dile getirilmiştir³⁷.

Mevcut halı ihtiyacı dikkate alındığı zaman İzmir halısı fabrikasının 1904'te gereken ihtiyacı karşılamakla birlikte Almanya'nın yerel kaynakları kullanılarak üretime geçilmesinin gerektiği belirtilmiştir. Wurznar ve Velours fabrikalarının

³⁶ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 28.

³⁷ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 29.

geçmiş yıllardaki raporlarına göre yeni fabrika ya da atölyelerin kurulması zor değildir. Şiddetli rekabetin Alman piyasasını olumlu yönde etkileyeceği ifade edilmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere, halı dokuma İran ve Türkiye'deki endüstri devasa üretime ulaşmıştır. İplik üretimi ve renklendirme çeşitleri en üst düzeyde olmasından dolayı bazı mallar ihraç edilebilecektir. Almanya'da İran ve Türk halı örnekleri oldukça fazladır. Mevcut örnekler kullanılarak üretilecek mallar Türk ve İran halılarıyla yarışabilecek bir düzeyde olmak zorundadır. Değeri düşük Alman halıları yerine Doğu'dan ithal edilecek halılarla rekabet edebilecek bir düzeye ulaşacak endüstri mallarının üretiminin altı çizilmiştir. Halı üretimindeki örneklendirmelerin müzedeki örnekler üzerinden yapılması teklif edilmiştir. Böyle bir endüstri inşasında Fransa'dan kazançlarının olacağı vurgulanmıştır. Fransa'da tanıtımlarının yapılması için bir komite kurulması teklif edilmiştir. Ayrıca Alman kurumlarından destek sözlerinin alınabileceği de umulmaktadır. Özellikle Ticaret Bakanlığı ve alt kurumları konuyu ilgi göstermiştir. Özellikle kadınlar, zanaatkar çevreleri, tanınmış fabrikatörler, ticaret odaları bir araya gelerek Alman halı endüstrisinin gelişimi hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Bu tür alanda yeteri kadar propaganda yapmanın anlamının ne olduğu gözden geçirilmelidir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer konu Alman kadınların ve kızların Doğu toplumlarına benzer bir şekilde angaje edilmesinin önemine dikkat çekilmiştir³⁸.

Almanya için halı dokuma endüstrisi ve tezgahlarının kurulabileceği bir diğer alan ise Afrika kolonileridir. Togo, Kamerun, Doğu Afrika'daki kolonilerde atölye ve fabrikaların kurulması istenebilir. Bölgeyi bilen uzmanlardan fikir alınması gündeme getirilmelidir. Yerel kadınların yeteri derecede yetenekli olanların zorlanmadan kullanılabilmesi tahmin edilmektedir. Her şekilde denemeye değer bir uğraş olarak görülebilir. Yayıncı ilk önce Almanların ithalata harcadıkları milyonlarca markı düşünmektedir. Afrika'da koloni kurulmasının avantajlarından bir tanesi yoğunlukla halı dokumacılığında kullanılan koyun yünü'nün maliyetinin oldukça ucuz olmasına vurgu yapılmıştır. Halı dokumacılığı endüstrisinin olgunlaşması için kâfi miktarda desteğe ihtiyacı olduğunun altı çizilerek başlangıç sürecinin önemine vurgu yapılmıştır³⁹.

Julius Holz'un Afrika Kolonilerinde İzmir Halı Fabrikası Açma Girişimi

Julius Holz'un faaliyetleri Alman Koloni Ekonomi Derneği (Kolonialwirtschaftliches Komitee e.V.-KWK) tarafından desteklenmiştir. 1896'da kurulan derneğin faaliyetleri özellikle ekonomik faaliyetlerini yıllık toplantılarında yayımlamışlardır⁴⁰. Derneğin çalışmalarını Karl Supf başlatmıştır. Derneğin

³⁸ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 29.

³⁹ J. Holz, *Smyrnatappichs*, s. 30.

⁴⁰ Albrecht Zimmerman, *Anleitung für die Baumwollkultur in den Deutschen Kolonien*, Berlin, 1910.

19. Yüzyılda Alman Koloni Ekonomi Derneği'nin çalışmaları çerçevesinde
İzmir Halısı Üzerine Bir Tartışma

alışmalarını Afrika ve Güney Amerika'ya yönelerek yoğunlaşmasını ise Otto Waarburg sağlamıştır. Dernek temelde Alman kolonilerinde ulaşım güçlenmesini sağlayarak, kolonilerdeki Alman nüfusun dini, kültürel faaliyetlerle Almanya ile olan bağlantısını güçlü tutmayı temel hedefleri arasına almıştır. 1897'den itibaren dernek çalışmalarını Tropenpflanzer dergisini derneğin bir yayın organı olarak çıkarmaya devam etmişlerdir. Ferdinand Wohltmann derginin sorumlusu olarak görev almıştır.

Julius Holz'un 2 Kasım 1906 tarihli başvurusu Koloni-Ticaret Derneği tarafından yapılmıştır. Holz, derneğin yayın organı "Der Tropenpflanzer" Afrika üzerine yapılan değerlendirmelerde hammaddeye ulaşmanın öneminden sıklıkla bahsedilmiřtir⁴¹.

Alman dokuma endüstrisinin ileri gelen fabrikatörleri ile istişare halinde bulunarak Alman kamuoyunun ilgisine yönelik ürünlerin taklit ya da benzerlerinin piyasaya sürülmesi gerektiği ifade eden Holz, benzer renk ve motifleri kullanmanın zorlanmadan yapılabileceği vurgulamıştır. Özellikle Viyana ve Münih müzelerindeki örneklerin yeterince zenginlik barındırdığının altını çizerek mali alt yapının Afrika'da fabrika açma girişimi için yeteri kadar gelişmiş olmasından sitayişle bahsetmiştir. XVI. yüzyıla ait eşsiz örneklerden yararlanarak Alman gençleri kütüphanelerdeki kaynakları kullanarak yeni bir iş alanının oluşumuna katkı da bulunabilir mi diyerek broşürde beklentisini açıkça dile getirmiřtir⁴². Togo ve Kamerun'da hammaddenin yeteri kadar olmasından faydalanılarak bir an evvel hareket geçmek istediğini dilekçeyle Alman yetkililere bildirmiřtir⁴³.

Koloni-Ticaret Derneği tarafından verilen broşür incelenerek Alman yetkililer tarafından Afrika kolonilerinde halı dokuma tezgahlarının kurulmasının önünde bir engel olmadığı kararına varılmıştır. Ayrıca hammadde konusunda herhangi bir sorunla karşılaşılmayacak olması da avantaj olarak görülmüştür. Holz'un çıkarmış olduğu broşürden yeterince satın alınarak ilgilenmesi muhtemel kişilere dağıtılması istenmiřtir⁴⁴.

Bir yıl sonra gelen yazıda ise Afrika kolonilerindeki temsilcilere gönderilen broşürden şu ana kadar herhangi bir sonuç alınamadığı, komite temsilcilerinin İzmir ve İran halılarının Alman halı dokumacılığına uygulanıp uygulanamayacağı konusunda fikir beyan edemeyeceği ifade edilmiřtir⁴⁵. Almanya'nın iç pazarında söz sahibi olan diğer işletmelerin kolonilerde açılacak olan İzmir Halısı fabrikası fikrine sıcak bakmadığına dair bir değerlendirme yapılmıřtır⁴⁶. Bu bağlamda Julius Holz

⁴¹ Der Tropenpflanzer, Zeitschrift für Tropische Landwirtschaft Organ des Kolonial-Wirtschaftlichen Komitees, 1897.

⁴² BArch, R 1001 6873A, Einführung zur Teppichindustrie im Smyrna.

⁴³ BArch, R 1001 6873A, Julius Holz Antrag 2 November 1906.

⁴⁴ BArch, R 1001 6873A, Julius Holz Antrag 15 März 1907.

⁴⁵ BArch, R 1001 6873A, Julius Holz Antrag 15 November 1907.

⁴⁶ BArch, 8127/4786 Vereinigte Smyrna-Teppich Fabriken AG, Cottbus, 1896-1939.

tarafından yapılan girişimin Alman hükümeti tarafından desteklenmemesini iç pazarın etkili olan tüccarların etkilediğini düşünebiliriz.

Sonuç

Siyasi birliğini tamamlayan Almanya, ticari alanların her aşamasında faaliyetlerini artırmak istemiştir. Bu amaca uygun bir şekilde kurumlar inşa eden Alman ticaretini yürüten aydın-bürokratlar Berlin, Frankfurt ve Münih merkezli dernek ve birlikler inşa etmişlerdir. Alman Koloni Ekonomi Derneği (Kolonialwirtschaftliches Komitee e.V.-KWK) bu bağlamda kurulmuş dernekler arasında yerini almıştır. Asya, Amerika ve Afrika'da kolonizasyon bölgelerine yönelik yapılan bilimsel gezilerde bilhassa ekonomik potansiyelin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Dernek, çalışmalarını kapsamında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki bölgelere seyahatler de planlamıştır. Julius Holz'un Batı Anadolu bölgesini kapsayan gezisi de Türk kültürünün önemli bir parçası sayılan halı dokumacılığı endüstrisine yönelik olmuştur.

Julius Holz, 1904'te İzmir, Uşak, Kula, Gördes ve Demirci'ye seyahat etmiştir. Seyahati sırasında halı dokumacılığı üzerine gözlemlerini sonrasında yayımlamak üzere kaydetmiştir. Alman Koloni Ekonomi Derneği'nin desteğiyle Batı Anadolu bölgesindeki üretilen halıların model alınarak Afrika kolonilerindeki halı dokuma atölyelerinin kurulmasını teklif etmiştir. Kültürel değeri dünya piyasasına tanıtılmak istenen İzmir halısının (Smyrnateppich) Alman koloni endüstrisine entegre edilmesini hedeflemiştir. Afrika kolonilerindeki ucuz hammadde imkanlarından yararlanarak Alman ekonomisine katkı sağlaması hedeflenmiştir. Dış İşleri Bakanlığına yapmış olduğu teklif uzun süre bürokraside bekletilmiştir.

Holz, çalışmasında bir taraftan İzmir halısının ticari ve sosyal değeri hakkında tespitler yaparken bir diğer taraftan da fotoğraflarla Alman kamuoyuna tanıtımı gerçekleştirilmesini de yetkili mercilerden talep etmiştir. Fakat çalışmalarından beklenen sonucu alamayan tüccar Holz'un girişimi sonuçsuz kalmıştır.

Burada değinilmesi gereken bir diğer konu ise İzmir halısı kavramının Almanya'da ticari bir müessese haline dönüşmesidir. Resmi yazışmalardan anlaşıldığı üzere İzmir halısı adında Almanya'nın farklı şehirlerinde kurulan fabrikalarda halı dokumacılığı belirli bir ticari kapasiteye ulaşmıştır. İzmir halılarını üreten Almanya fabrikalarının iç pazara yönelik üretimi karşılayacak bir düzeye ulaşabilmesinde Alman Koloni Ekonomi Derneği'nin başlattığı çalışmaların bir sonucudur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Zeki, Mehmet, "İzmir İktisadi Mıntıkasının Ticari Faaliyeti", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, IV/5, (Mayıs 1929).

Arşiv Kaynakları

BArch, R 907/3840 AG Vereinigte Smyrna-Teppiche Fabriken, Cottbus, 1910.

BArch, R 907/3917 Vereinigte Smyrna-Teppiche Fabriken, 1917-1936.

BArch, 8127/4786 Vereinigte Smyrna-Teppich Fabriken AG, Cottbus, 1896-1939.

Sürelı Yayınlar

Der Tropenpflanzer, Zeitschrift für Tropische Landwirtschaft Organ des Kolonial-Wirtschaftlichen Komitees, 1897.

Araştırma Eserler

Atalay, Besim, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halları*, Ankara 1967.

Biray Çakmak, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında bir batı Anadolu kazasında sosyo-ekonomik yapı: Uşak (1786-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Çakmak, Biray, "İktisadi Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Güz 2009, s. 139-163.

Böde, Wilhelm von *Vorderasiatische Knüpfteppiche aus älterer Zeit*. Leipzig 1901, 2. Auflage mit Ernst Kühnel 1914, 3. Auflage Leipzig 1922.

Erdmann, Kurt *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts*, İstanbul 1957.

Holz, Julius Die Technik des Persers und Symrnateppichs und ein Wort zur Hebung der deutschen Knüpfeteppichindustrie, Mit Abbildungen und 7 Lichtdrucktafeln von noch erhaltenen Meisterwerken aus der Blütezeit altpersischer Teppichwebkunft, Leipzig, 1905.

Georg Butterweck Das Standart werk des Anatolischen Knüpfteppichs,

Hans H Meyer-Mark, Anker-Teppich-Fabrik, Gebrüder Schoeller, Düren-Rhld, Berlin, 1931.

L. Hagen, "Die Deutsche Smyrnateppich-Industrie", *Kunstgewerbe Blatt*, Heft 1-3, Oktober-Dezember 1899, s.201-210.

Milhofer, Stefan, *Teppich Atlas, Persian, Turkestan*, Hannover 1980

Rudolf Neugebauer, Julius Orendi, *Handbuch der Orientalischen Teppichkunde*, Leipzig, 1920.

Tutsak, Sadiye, "Osmanlı Devleti'nin son döneminde Uşak'ta halıcılığının makineleşme süreci", *Belleten*, C. 71, S. 260, s. 65-97.

Ürer, Harun, *Haneden Ticarethaneyeye Batı Anadolu Halıcılığı (1839-1935)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2007.

Yılmaz, Emrah, *The Oriental Carpet Manufactures Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı halıcılığındaki yeri ve önemi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2020.

Yılmaz, Emrah, “Bir Zamanlar Anadolu’da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1917-1914)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2020.

Zimmerman, Albrecht, *Anleitung für die Baumwollkultur in den Deutschen Kolonien*, Berlin, 1910.

İZMİR VE ÇEVRESİNDE AMERİKAN SİNGER ŞİRKETİNE UYGULANAN BOYKOT

Vahdettin Engin*

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Girit Hristiyanları, 13 Ekim 1908'de Yunanistan'a ilhak kararı aldılar. Buna karşı Osmanlı ülkesinin her tarafından protestolar yağmaya başladı. Bu protestoların bir yansıması da Yunan mallarına boykot uygulanması şeklinde kendini gösterdi. Ancak boykot yayılınca, Yunanlı çalıştıran ve Yunanlılarla ilişkisi olan Amerikan şirketleri de boykottan nasibini aldı. Amerikan Elçiliği, derterine çözüm bulmak için Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını aşındırdı, durdu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri sonucu, 1908'de Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet ilân edilmişti. 23 Temmuz'da meydana gelen bu olaydan sonra Osmanlı Devleti yeni bir döneme girdi. Artık ülkenin kaderine siyasi parti hâline dönüşen İttihat ve Terakki hâkim olacaktı. Meşrutiyetin ilk aylarında İttihat ve Terakki devletin gidişatına tam anlamıyla yön verecek konumda değildi. Dolayısıyla meydana gelen boşluk ortamında bazı siyasi gelişmeler peş peşe yaşandı. Bulgaristan Prenslüğü, 5 Ekim 1908'de krallığa dönüştü ve Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsızlığını ilân etti. Avusturya-Macaristan da hukuken Türk toprağı olan, Bosna-Hersek'i ilhak etti. Yunanistan ise 6 Ekim 1908'de Girit'i kendi toprakları arasına kattığını duyurdu.

Osmanlı hükümeti bu oldubittileri kabul etmek istemedi fakat bağımsızlık ve ilhak kararlarını geri alıracak siyasi güce sahip değildi. Ama bu gelişmeler toplumda derin yaraların açılmasına sebep olmuştu. Devlet siyaseten ağırlığını koyamayınca, ülkenin her tarafından protestolar yağmaya başladı, mitingler yapılarak özellikle Bosna Hersek'in Avusturya, Girit'in ise Yunanistan tarafından ilhak edilmesi şiddetle kınandı. Tepkiler bununla da sınırlı kalmadı, Osmanlı toplumu önce Avusturya'dan gelen feslere boykot uygulamaya başladı. Akabinde de Girit'in kaybının getirdiğı kızgınlık Yunanistan'a yönelik bir boykot hareketinin başlamasına yol açtı.

Aslında Girit'te 19. Yüzyıl boyunca yaşanan hadiseler ve meydana gelen isyanlar hep Adanın Yunanistan'a bağlanması amacına yönelik olmuştu. Girit özellikle 1821'deki Mora isyanı sırasında isyancıların hareket alanlarından birini oluşturmuştu. Bilahare 1830'da Mora Yarımadası'nın güneyinde küçük bir Yunanistan'ın kurulmasından sonra, bu ülke genişleme politikası uygulamaya başladı. Hedef aldığı alanlardan biri de Girit'ti. Dolayısıyla bu tarihten sonra Girit Yunanistan'ın kıskırtmalarıyla çıkan isyanlara sahne oldu. Osmanlı Devleti'nin isyanlara bastırma girişimleri ise Avrupa devletlerinin müdahalesine yol açıyordu.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Anlaşılan 19. yüzyılda büyük Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne uyguladığı sihirli formül burada da geçerli olacaktı.

Avrupalıların sihirli formülü şuydu: Osmanlı Devleti'nden koparılmak istenen toprak parçasında önce isyan çıkartılırdı. Osmanlı güvenlik güçleri, doğal olarak olayların önüne geçmek için tedbir alırdı. Bunun üzerine büyük Avrupalı güçler müdahalede bulunur, o yörede ıslahat yapılmasını isterlerdi. Islahatın arkasından özerklik talebi gelir, en sonunda o toprak parçası Osmanlı Devleti'nden koparılır ve mesele kendi açılarından böylece halledilmiş olurdu. İşte bu sihirli formül aynen Girit'te de uygulandı.

Girit'in Hristiyan halkı, 1866'da Osmanlı hükümetine bir dilekçe vererek ıslahat talebinde bulundular. İstekleri reddedilince de Hacı Mihal'in liderliğinde ayaklandılar ve Girit'in Yunanistan'a katıldığını ilân ettiler. Girit'e gönderilen Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın başarılı askeri harekâtı sürerken Rusya, Fransa, İtalya ve Prusya Bâbıâli'ye, yani Osmanlı hükümetine bir nota vererek Girit'te uluslararası bir komisyon kurulup ıslahat yapılmasını istediler. Bu gelişme sihirli formülün ikinci aşamasını oluşturuyordu. Osmanlı Devleti 1868'de bizzat Sadrazam Âli Paşa'yı Girit'e gönderdi. Âli Paşa, bir nizamname hazırlayarak yeni bir yönetim biçimi meydana getirdiği Girit'e bir süre yabancı devletlerin müdahalesini önlemiş oldu. Girit meselesi, 1897'de yine alevlendi. Yunanistan'ın kışkırtması ile adada çeteler faaliyete geçti. Aynı yıl meydana gelen Osmanlı-Yunan savaşı sonrasında Girit'te İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın himayesinde özerk bir yönetim kuruldu. Girit, bundan sonra Osmanlı egemenliğinde olmakla beraber bu dört devletin işgali altında özel bir statü ile yönetildi. Yunanistan, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile Girit'i ilhak kararı aldı.

Sihirli formülün son aşamasına gelinmişti. Büyük devletler, 1909 Temmuz'undan sonra Adadan askerlerini çekme kararı aldılar. Bunun anlamı adanın Yunanistan'a bırakılacağıydı. Nitekim devletlerin askerlerini çektikleri gün Hanya Kalesi'ne Yunan bayrağı dikildi. Osmanlı hükümeti, 5 Ağustos 1909'da Girit'in ilhakını hoş görmediğini söyleyip Yunanistan'dan izahat istedi. Fakat Girit Hristiyanları, Yunanistan ile birleşme teşebbüsünden vazgeçemediler. Girit Meclisi, 9 Mayıs 1910'da Helenlerin kralı adına açıldı ve kral adına yemin edildi.

Bu son davranış Osmanlı kamuoyunun tepkisini en üst düzeye çıkardı. Toplumdaki tepki neticesi Yunan mallarına ve gemilerine boykot uygulanmaya başlandı. Boykot öncelikle, 17 Haziran 1910'da İstanbul'da başladı. Daha sonra Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli vilâyetlerine sıçradı. Sadrazam Hakkı Paşa'nın başkanlığındaki İttihat ve Terakki hükümeti görünüm itibarıyla boykotu desteklemiyor ve hatta önüne geçmeye çalışıyordu. Hükümetin tavrı böyle olmakla beraber İttihat ve Terakki siyasi parti olarak boykota öncülük etti. Vilâyetlerde ve kazalarda boykot komiteleri oluşturuldu ki bunlara öncülük edenler partinin mahalli yetkilileri idi.

Sonuçta İstanbul'dan Bolu'ya, Karadeniz sahillerinde Zonguldak'tan Samsun ve Trabzon'a kadar olan yörelerde, Akdeniz'de Mersin, Beyrut ve Akkâ'da,

Rumeli’de Selanik, Yanya, Kavala, Priştine gibi şehirlerde boykot başlatıldı. Boykotun esas yoğunlaştığı yöre ise Ege bölgesi oldu. Bütün buralarda, Yunan mallarının alım ve satımı engellendi. Yunan gemilerine yükleme ve boşaltma yapılmadı.

Boykotun amacı Girit’in Yunanistan tarafından ilhakını protesto etmek ve mümkün olursa Girit’i kurtarmaktı. Dolayısıyla, Yunan hükümetini etkilemeye yönelik olarak Yunan kurumlarının zarara sokulmasına çalışılıyordu ama gelişmelerden Yunanlılarla irtibatı olan diğer bazı yabancı şirketler de etkilendiler. Bunlar arasında, boykota direkt olarak maruz kalıp mallarının satışı engellenen bir Amerikan şirketi de bulunuyordu.

Amerikan Elçiliği, 16 Aralık 1910’da Osmanlı hükümetine başvurarak Amerikan Singer Dikiş Makineleri Şirketi’ne uygulanan boykottan şikâyetçi oldu. Elçilik yazısında, İzmir Amerikan Konsolosluğundan aldıkları bilgiye göre bir Amerikan kurumu olan Singer Dikiş Makineleri Şirketi’ne boykot uygulandığını haber veriyordu. Boykot komitesi özellikle şirketten alış veriş yapan Yunan uyruklulara engel oluyordu. İzmir konsolosu, boykotçuları engellemek için yerel yetkililer nezdinde gerekli girişimleri yapmışsa da başarılı olamamıştı.

Olay şu şekilde cereyan etmişti: Birkaç hafta önce boykot komitesinin iki üyesi Singer Dikiş Makineleri Şirketi’ne giderek, müdürden, kurumda çalıştırılan bütün Yunan uyrukluların görevine son verilmesini istedi. İşten çıkarılması istenilenler arasında özellikle, şirketin bölge temsilcisi olup, İzmir civarında sürekli dolaşan Christo Bertelli’nin ismi verilmişti. Şirket müdürü boykotçulara böyle bir harekette bulunmalarının çıkarlarına uymayacağını, çünkü bu hâlde büyük kayıplara uğrayabileceklerini söyledi. Bunun üzerine komite üyeleri şirketi, mallarına boykot uygulamakla tehdit ettiler. Nitekim İzmir Tire, Alaşehir, Ayvalık ve diğer bazı yörelerde Singer’e karşı boykot başlatılmıştı.

Osmanlı uyruklu İzidorides, Tire’de şirketin istasyona yeni gelen makinelerini teslim alırken boykotçular tarafından engellenmişti. Gerekçe olarak, bu makinelerin faturalarının İzmir Boykot Komitesi’nden usulüne uygun şekilde alınmadığı gösterilmişti. Daha sonra, boykot komitesinden faturaları alınmayan ve komitenin mührünü taşımayan hiçbir makinenin satışının yapılamayacağı İzidorides’e söylendi.

Ayvalık’ta ise Masconisi Şirketi acente sahibi Yoanides, dört mahalli boykotçu tarafından tehdit edildi. Kendisine ticaret yapmaya devam ettiği takdirde zor kullanılarak müdahale edileceği söylendi.

Amerikan Elçiliği, bu gelişmeleri aktardıktan sonra 1830’daki Osmanlı-Amerikan antlaşmasının üçüncü maddesini hatırlatıyordu. Buna göre, bir yabancı şirket hangi ırktan ve dinden olursa olsun istediği simsarla çalışma hakkına sahipti. Bütün bu hususlara değinen Amerikan Elçiliği, Osmanlı hükümetinden, İzmir’deki yerel yetkililere emir verilip boykottan vazgeçmelerinin temin edilmesini istiyordu. Elçilikçe aynı zamanda, hiçbir yasal dayanağı olmayan boykot komitelerinin hükümet adına hareket eder şekilde tavır takınmalarının yadırgandığı da söylenmişti.

Elçilik, bir süre sonra, 23 Aralık 1910'da yine bir boykot hadisesinden bahisle Osmanlı Hariciye Nezaretine müracaatta bulundu. Bu defa şikâyetçi olan Yunan kökenli Amerikan vatandaşı Ange Romeos idi. Romeos'un Edremit'te mağazası bulunmakta ve kendisine boykot yapıldığını iddia etmekteydi. İfadesine göre boykotun sona erdirilmesi için müracaat ettiği hiçbir makamdan ilgi görmemiş, en son kaymakamlığa dilekçe vermişse de cevap alamamıştı. Bunun üzerine endişeye kapılıp mağazasını kapatmak zorunda kalmıştı. Elçilik yazısında, İzmir'de olduğu gibi Edremit'te de yetkililere emir verilip, yasal olmayan boykotun sona erdirilmesini ve Amerikan vatandaşlarının haklarının korunmasını istiyordu.

Bu gelişmelerden de anlaşılacağı üzere, Yunanlılara yönelik boykot giderek Amerikan şirketlerini de etkilemeye başlamıştı. Elçilik sürekli olarak Dışişleri Bakanlığı'na müracaatta bulunarak hadiseleri anlatıyor ve tedbir alınmasını istiyordu. Elçilik, Ange Romeos hakkındaki ilk müracaattan sonuç alınamayınca 10 Ocak 1911'de tekrar başvuruda bulundu. Bu defa gelişmeler daha teferruatlı olarak anlatılıyordu. Buna göre, boykotçular Romeos'un dükkânına gelerek tehdit etmişlerdi. Özellikle Edremit'te ikamet eden Hacı Edhem, Süleyman Ağa ve Hidayet Pehlivan boykotçuların liderliğini yapıp onları yönlendiriyorlardı. Tehditlerden korkan Romeos dükkânını açamıyor ve zarar ediyordu.

Amerikan Elçiliği, Romeos'un Ayvalık'ta da tehdit edildiğini haber vermişti. Romeos'un Edremit'te olduğu gibi Ayvalık'ta da bir mağazası vardı. Kendisinin bulunmadığı zamanlarda mağazayı Jorj Karanikola adlı biri idare ediyordu. Mağazada Karanikola'nın bulunduğu bir günde Cemal adlı bir polis memuru gelmiş, çekmeceleri ve dolapları karıştırmaya başlamıştı. Daha sonra da 1800'den fazla tabanca mermisini alıp götürmüştü. Bu yüzden tabancalar satılamıyordu. İddiaya göre, müsadere edilen bu mermilerin gümrük vergisi tamamen ödenmiş, memurların izni ile resmi yollardan işlemler yapılmıştı. Mermilerin sahibi bunların iadesini istemişti fakat kendisine yardımcı olunmak bir yana, itiraza devam ederse hem kendisinin hem de yardımcısının tevkif edilerek yurtdışına gönderilecekleri bizzat Ayvalık Kaymakamı Hakkı Bey tarafından söylenmişti.

Hakkı Bey ayrıca Amerika aleyhine sözler sarf ederek, bu gibi meselelere müdahale konusunda Amerika'nın hiçbir resmi hakkının olmadığını ifade etmişti. Amerikan Elçiliği, Leon Romeos'un yardımcısı Karanikola'nın çok zor durumda bulunduğunu, korkusundan mağazayı açamadığını ve evinden çıkamadığını, mağazanın, asılan bir Amerikan bayrağı sayesinde korunabildiğini söylemişti. Romeos da, kaymakamın korkusundan mağazasını korumak için Ayvalık'a gidemiyordu. Amerikan Elçiliği, vatandaşlarının haklarının korunması için Osmanlı hükümetinin müdahalesini istiyordu.

Hariciye Nezareti, Amerikan elçiliğinin talebini Osmanlı hükümetine ilettili. Hükümet, baştan beri resmi olarak boykotu destekler bir tavır takınmamıştı. Hatta gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının boykottan zarar görmesini engellemeye çalışıyordu. Dolayısıyla Sadrazam Hakkı Paşa, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği cevabi yazıda, İzmir'de, Amerikalı Singer Dikiş Makineleri Şirketi'ne boykot

uygulandığı hakkındaki iddialarını incelemek ve gerekenleri yapmak üzere ilgililere kati emir verildiğini ifade etti. Bununla beraber Hakkı Paşa bir konuda tereddütlü idi. Bir süredir boykot hadiseleri sona ermişti ve şikâyet konusu olan hadisenin eski bir olay olması ihtimali de mevcuttu. Konu bu yönüyle de ayrıca araştırılacaktı.

Meselenin yerel yetkililerden sorulması üzerine Karesi Mutasarrıfı, merkeze şu bilgileri verdi: Amerikalı olduğunu iddia eden Doktor Ange Romeos, Edremit'te ikamet etmeyip Ayvalık'ta silah ticareti yapmaktaydı. Ange Romeos, yanında Karanikola isimli Yunan uyruklu bir şahsı çalıştırmaktaydı. Karanikola en son Osmanlı-Yunan savaşına gönüllü olarak katılmış, Girit isyanında yer almış, sürekli olarak çevresindeki Rumlar'ı kıskırtıp ayaklanmaya teşvik eden, durumu oldukça şüpheli bir şahıstı.

Karanikola çalıştığı dükkâna Amerikan bayrağı çekmek suretiyle boykottan kurtulmanın yollarını aramıştı. Adı geçen Romeos ise aslen Edremitli olup önceleri Ayvalık'ta terzi çıraklığı yapmıştı. Bunun dışında Ayvalık'ta bir dükkânı olduğuna dair ortada resmi bir kayıt yoktu. Aslında dükkân silahçı Karanikola'ya ait olup, Karanikola gelir vergisinden kurtulmak amacıyla mağazasını Romeos'a devretmişti. Ayrıca iddia edildiği gibi mağazadan mermiler alınmamıştı. Romeos, İstanbul'a gidince Yunanlı Karanikola, mağazaya Amerikan bayrağı çekmişti. Karesi Mutasarrıfı'na göre, Romeos'un amacı, Yunanlılara destek olmak suretiyle Osmanlı hükümetini zor duruma düşürmeye çalışmaktan ibaretti. Ayrıca resmi hiçbir mahiyeti olmaksızın asılan bayrak da kaldırılmıştı.

Konu, Osmanlı hükümetini tarafından değerlendirilirken Karesi Mutasarrıfı'nın görüşleri destek bulmuş, meselenin böyle uzatılmasıyla hükümetin zor duruma düşürülmesinin amaçlandığı kanaatine varılmıştı. Nisan 1911'e gelindiğinde Amerikan Elçiliği'nin şikâyetlerinin devam etmesinden anlaşılıyordu ki Singer Dikiş Makineleri Şirketi'ne yönelik boykot henüz sona ermiş değildi. Elçiliğin beyanına göre gerek İzmir'de gerekse Ayvalık'ta şirket çalışanlarının köylerde dolaşmasına ve makinelerini satmalarına izin verilmiyordu.

Geçen zaman içinde Girit meselesindeki gelişmelere paralel olarak boykot hareketi de gevşedi. Buna bağlı olarak Amerikan şirketinin çalışmalarını da izin verildi. Nitekim Amerikan Elçiliği, Hariciye Nezareti'ne 2 Haziran 1911'de gönderdiği bir yazıyla Singer Dikiş Makineleri Şirketi çalışanlarının hiçbir engelle karşılaşmadıklarını ve bundan duyulan memnuniyeti ifade etti.

İNGİLİZ KONSOLOSLUĞU RAPORLARINA GÖRE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA İZMİR ŞEHRİNİN EKONOMİK DURUMU (1900-1914)

Mehmet Kaya*
Gülin Öztürk**

Giriş

Yabancı ülkelerin Osmanlı Devleti ile ilişkileri bağlamında Venedik ve Cenevizlilerin öncülük ettiği konsolosluklar ilerleyen dönemde diğer Avrupa Devletleri tarafından da kurulmuştur. İngiltere de Osmanlı devletinde konsolosluk kuran devletler arasındadır. Konsolosluk ve elçilikler buldukları devletlerin siyasal, sosyal ve ekonomik durumuna dair düzenli raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlar ülkenin tanınmasına dair birinci elden kaynak durumundadır. Raporlar, öncelikle konsolosun bağlı olduğu ülke özelinde ve diğer ülkelerin durumları da dahil olmak üzere, ele alınan döneme dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu anlamda ele aldığımız İzmir İngiliz Konsolosluğu raporlarında birinci elden bilgilere yer verilmekle birlikte, bu raporların önemi, muhtemelen resmi belgelerde bulunamayacak hususları da içermesidir. Bu da raporların kıymetini arttırmaktadır.

House of Parliamentary Papers evrakı içinde Türkiye Diplomatik-Ticaret ve Konsolosluk Raporları bölümünde İzmir Ticaret Raporları yer almaktadır¹. Ele aldığımız dönem (1900-1914) içerisinde on üç rapor bulunmaktadır. Raporların içeriğini ele almadan önce, görünüm hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Ele aldığımız dönemde ilk rapor 4 Haziran 1900 tarihinde hazırlanmış olmakla birlikte, 1897-1889 yıllarına ait bilgileri içermektedir. Anlaşılacağı üzere, raporlar bir önceki

* Prof. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, kayamehmet@ohu.edu.tr.

** Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, gulinoztürk51@hotmail.com.

¹ İngiliz Konsolos raporları üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Funda Adıtatar, İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasal Faaliyetleri (1878-1914) İngiliz Konsolosluk Raporlarında, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011, s.10. Bu konudaki önemli bir çalışmadır. Bunun dışında çeşitli şehirlere dair makaleler de bulunmaktadır. Oğuz Kalafat- Mehmet Kaya, “İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu (1888-1909)”, *Turkish Studies- Historical Analysis*, Vol.18, Issue 4, Aralık 2020, s.1159; Ahmet Gündüz, “İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Musul Vilayetinin Ekonomik ve Ticari Durumu (1896-1912)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (3), 2017, s.849.

yılın verilerini içermektedir. 1914 tarihli rapor da Haziran 1912- Haziran 1913 tarihleri arasındaki döneme aittir. Burada 1914 yılına ait verilerin olmadığı akla gelebilir. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeden önce, bu dönemde İtilaf Devletleri elçi ve konsolosların ülkeyi terk etmesiyle 1913 yılının geri kalan kısmı ile 1914 yılı verileri elimizde bulunmamaktadır. Bu durumu ya bu döneme ait raporun hazırlanmaması ya da söz konusu bölümde bulunmaması ile açıklamak mümkündür. Ancak, raporun bulunmaması önceki raporlar incelendiğinde zayıf bir ihtimal olduğundan, 1913'ün kalan kısmı ile 1914 dönemine ait raporun hazırlanmadığı akla gelmektedir.

Ele alınan dönemde ilk rapor 1897-1899 yılına aittir. Son rapor 1912-1913 yıllarını kapsamaktadır. İzmir İngiliz Konsolosluğunca ele aldığımız döneme ait raporların numaraları yıllara göre tabloda belirtilmiştir.

Yıllar	Raporların Tarihleri	Raporların Arşiv Numaraları
1897-1899	1900	[Cd.1-99] 2462
1900	1901	[Cd.429-99] 2461
1901	1902	[Cd.786-158] 2844
1902-1903	1904	[Cd.1766-104] 3170
1904	1905	[Cd.2236-211] 3467
1905	1906	[Cd.2682-247] 3722
1906	1908 a	[Cd.3727-4] 3921
1907	1908 b	[Cd.3727-224] 4141
1908	1909	[Cd.446-188] 4364
1909	1910	[Cd.4962-210] 4598
1910-1911	1911	[Cd.5465-202] 4809
1911-1912	1912-1913	[Cd.6005-184] 5011
1913	1914	[Cd.7048-64] 5247

Konsolosluk ticaret raporlarını düzenleyenlerin isimlerine ulaşmak mümkündür. İlk rapor İzmir Konsolosu Cumberbatch, 1901-1902 tarihli raporu İzmir Konsolos Yardımcısı Hampson, 1902'yi Konsolos Cumberbatch, 1904- 1909 tarihli raporlar Başkonsolos B.A. Alintop, 1910-1911 tarihli raporu konsolos yardımcısı C.E. Heathcote-Smith,1912-1913 tarihli raporu Başkonsolos B:A.Altintop, 1914'ü Başkonsolos C.E. Heathcote-Smith hazırlamışlardır. Bu bilgiler ışığında raporları dört kişinin yıllara göre hazırladığı anlaşılmaktadır. 1911 tarihli raporu hazırlayan C.E. Heathcote-Smith Konsolos Yardımcısı iken, 1914 tarihli raporda Başkonsolos sıfatıyla yer almaktadır.

Raporların yapısına dair açıklamadan sonra içeriğinden söz etmek gerekir. Raporlarda ilk önce İzmir'in genel bir görünümünü yansıtan bilgi verilmektedir. Bu bilgiden sonra son yıllara ait raporlarda konular bütünlük içerisinde ayrıntılı ele

alınmakla birlikte, dönemimizin ilk yıllarına ait raporlarda sosyal ve ekonomik durum hakkında daha kısa bilgiler yer almaktadır.

Ticaret raporlarında İzmir'den başka Ayvalık, Urla, Aydın, Kuşadası, Antalya ile Midilli, Rodos, Sakız adaları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Raporlarda İzmir, Adalar Denizi, hatta Antalya'nın da yer alması, Batı ve Güney Anadolu'ya ait bilgilerin kayıt altına alındığını göstermektedir.

Bu raporların içeriğine gelince, öncelikle ticaretin genel durumuna yer verilmekte, daha sonra ithalat-ihracat, dokuma endüstrisi (pamuklu ve yünlü dokuma), diğer kumaşlar (deri vb.) tarım ürünleri, sanayi ürünleri (pamuk, pamuk yağı, zeytin, zeytinyağı, incir, üzüm, tütün, susam), bankacılık, cam endüstrisi, saat, ilaçlar, hazır giyim, ticari seyahatler, ateşli silahlar, haberleşme araçları, ulaşım (deniz, demiryolları), basın-yayın, fiyat hareketleri gibi daha sayamadığımız çeşitli alanlarda önemli bilgiler bulunmaktadır.

Raporlardaki bilgiler, belli alanlarda Osmanlı resmi kayıtlarında bulunamayacak verileri içermektedir. Raporları hazırlayan konsolos ve konsolos yardımcıları, ticaret odaları, gümrükler yanında, İzmir'deki İngiliz Ticaret Ofisi, İzmir Ticaret Müdüriyeti gibi resmi ve özel kuruluşlardan elde ettikleri güncel bilgileri kullanmışlardır. Birden fazla kaynaktan elde edilen verilerin bir arada kullanılması raporların önemini arttırmaktadır.

Raporlarda çiftçinin ürününü etkileyen faktörler üzerinde durmak gerekir. Bunların üretimdeki etkileri ortaya konması, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı şüphesizdir. Bu bakımdan öncelikle tarımı derinden iklim koşulları üzerinde durulacaktır.

1- İklim Koşulları ve Hastalıklar

İzmir ve çevresinde iklimin tarımsal üretimde önemli etkisi vardır. Yağışların yeterli olduğu dönemde rekolte belirgin bir şekilde artmaktaydı. 1906 yılında üzüm üretimi hariç olmak üzere, diğer ürünler verim açısından önceki yıla (1905) göre bir buçuk kat daha fazlaydı². Anlaşılacağı üzere, iklimin elverişli dönemlerinde (yağışların zamanında ve yeterli olduğu durumlarda) ürünün miktar ve kalite bakımından iyi olduğu anlaşılmaktadır.

Aksi durumda miktar ve kalite düşüklüğü görülmekteydi. Verimi kalite ve yüksekliği ticareti de doğrudan etkilemekteydi. Üreticinin fiyatı artışı yapmak zorunda kaldığı kurak geçen yıllarda özellikle ihraç ürünlerinde (İzmir dışına çıkan yurt içi ve yurt dışı) hissedilmekteydi. Böyle bir durumdan ürünlerin yurt içi ve yurt dışında satışını üstlenen ihracatçılar olumsuz etkilenmekteydi. Raporlarda bu durumda İngiliz tüccarın son derece olumsuz etkilendiği, kendi ifadeleriyle “felaket yılına” dönüştüğü ifade edilmektedir. İklimin tarım ürünleri yanında, hayvansal

² House of Parliamentary Papers, 1908 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.3727-4]. No.3921, s.2.

üretim etkisi de tartışılmazdı. Kurak geçen yıllar doğrudan etkiliydi. Hayvan üretiminde olumsuz sonuçlara, hastalık ve toplu ölümlere yol açmaktaydı.

Salgın hastalıklar da üretim düşüklüğünü etkilemekteydi. 1901 yılındaki salgın hastalık (ismi belirtilmese de, muhtemelen kolera) nedeniyle İzmir'e girişte karantina uygulandı. Vaka sayısı az olsa da bu uygulama ticareti olumsuz etkiledi, karantina sebebiyle ekonomik hayat adeta felç oldu. Kilizman Karantina İstasyonunda malların tahliyesiyle indirme masrafları, navlun ücretleri arttı. Aynı yılın Eylül ayından itibaren durum düzelmeye başladı. Zararlar da telafi edildi³.

1911 yılının ikinci yarısında kolera İzmir'i derinden etkiledi. Bölge için koleranın önceki yıllara ait bazı sayısal verilerini rapordan öğrenebilmekteyiz. 1831'de 6000 üzeri, 1848'de 1500, 1854'de 172, 1865'de 1932, 1883'de 408 koleradan ölüm gerçekleşti. Verilere göre hastalığın XIX. yüzyılda, 1831'de en üst noktaya ulaştığı, 1848 ve 1865 yıllarında önemli sayıda can kaybına sebep olduğu anlaşılmaktaydı. XX. yüzyılın başında, İzmir ve çevresinde ilk defa 8 Kasım 1910'da ortaya çıktı; hastalık 9 Şubat 1911'e kadar devam etti, bu sürede 170 ölüm meydana geldi. İkinci defa aynı yılın 13 Nisanı'nda başladı, 9 Eylül'e kadar sürdü. Bu sefer etkisi daha şiddetli olup, 633 vefat gerçekleşti⁴. 1913 yılında şehirde kolera salgını yoktu. Ancak, kızıl, çiçek gibi bazı hastalıklar görülmekteydi. Bu hastalıklardan az sayıda ölenler oldu⁵.

İzmir için 1904 yılı hayvanlarda görülen hastalık (muhtemelen sığır vebası) bakımından etkiliydi. İhracata yönelik hayvansal ürünlerin dezenfeksiyonu zorunlu hale getirildi. Yün ihracında belirgin bir düşme görüldü, Mısır ve Girit'e yapılan büyükbaş hayvan ihracı bu yıl durduruldu. Sadece yaşlı ve sakat hayvanların ülke dışına çıkarılmasına izin verildi⁶.

1905 yılında başlayıp üç yıl etkisini sürdüren sığır vebası büyükbaş hayvanları "kırıp geçirdi". Sığırlarda etkili olan bu hastalık nedeniyle çiftçiler tarlalarını eşeklerle sürmeye başladılar. 1906-1907 kışında başka bir hastalık küçükbaş hayvanlarda önemli kayıplara yol açtı. Bu durum karşısında küçükbaş hayvanların vilayet dışına satışının yasaklanması kısmi çare olarak uygulandı, et ve yumurta fiyatları dikkate değer bir şekilde artış gösterdi. İzmir'den yurt dışına ihraç edilen mallar üzerinde de etkili oldu, fiyatlar %8-11 oranında arttı⁷. 1912'de sığır vebası görülmekle birlikte, ciddi sonucu olmadı, fare ve çekirgelerin tarım ürünlerine verdiği zarar nedeniyle

³ House of Parliamentary Papers, 1901 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.429-99], No. 2641, s.3.

⁴ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.15.

⁵ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.18.

⁶ House of Parliamentary Papers, 1905 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.2236-211], No.3467, s.3.

⁷ House of Parliamentary Papers, 1908 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.3727-4]. No.3921, s.3-4.

verim düşüklüğü görülmekteydi. Önceki yıllarda dikkate değer kayıp olmasına rağmen, 1913 yılında sığır vebasına dair bir kayıt yoktu⁸. Hükümet bu konuda bazı çalışmalarda bulunsa da bu yeterli değildi⁹.

2-İthalat ve İhracat

İzmir şehri XX. yüzyıl başlarında önemli bir ticaret merkezi idi. Şehrin ve hinterlandının çeşitli alanlardaki üretim faaliyetleri incelendiğinde bu durum daha açık bir şekilde görülmekteydi.

Yüzyılın başında önceki yıllara göre ihracatta azalma söz konusuydu. Önceki yıllarda daha fazla olan ihracat 1900 yılında bu yıl 2.540.000 pound seviyesindeydi. İngiltere'nin ihracatı da bu pay içerisinde 2.190.000 pounddan 1.700.000 pounda düştü. Bu durum toplam ihracatta yarıdan fazlasını ifade etmekteydi¹⁰. 1901 ve 1902 yıllarında ithalat ve ihracatta artış gözlemlendi. İthalatta İngiltere başat bir rol üstlenmişti. Bu durum ihracat içinde geçerliydi¹¹. 1901-1903 yıllarının ithalat ve ihracat bilgileri 1905 yılının raporunda yer almaktaydı. İthalata baktığımızda 1901'de 2.849.304 pound, 1902'de 2.804.773, 1903'de 2.802.364 pound idi. İhracat ise 1903'te 4.833.931 pound idi¹². 1904'te ithalat 3.060.803 pound, ihracat ise 4.833.931 pound oldu¹³. Bu yılın ithalat ve ihracatın toplamı 7.815.336 pound, 1905'te 8.718.680 pound gerçekleşti¹⁴. 1906'da toplam ithalat pound esasında 3.547.367, ihracat 4.973.412 pound idi. Bu maddi değer yanında, ithalat ve ihracatı ton hesabıyla da kayıtlara göre bilebilmekteyiz¹⁵. Bu verileri 1905 yılı ile karşılaştırma imkânına sahibiz. Buna göre, 1905 yılında ithalat 3.214.518, ihracat 3.504.162 idi pound idi¹⁶. 1907 ve 1908 yıllarında ithalat 3.182.921, ihracat 4.690.107 pound; 2.938.496 pound ithalat, 4.452.983 pound ihracat gerçekleşti. 1906-1908 yılları arasında ithalat Rusya,

⁸ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.18.

⁹ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.15-16.

¹⁰ House of Parliamentary Papers, 1901 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.429-99], No.2641, s.3.

¹¹ House of Parliamentary Papers, 1904 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.1766-104], No.3170, s.6.

¹² House of Parliamentary Papers, 1905 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.2236-211], No.3467, s.7.

¹³ House of Parliamentary Papers, 1906 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.2682-247], No.3722, s.5

¹⁴ House of Parliamentary Papers, 1908 b Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.3727-224], No. 4141, s.6.

¹⁵ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.6.

¹⁶ House of Parliamentary Papers, 1909 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.4446-188], No.4364, s.6.

Bulgaristan ve Çin haricinde düşüş gösterdi. Bu dönemde ithalatta %17'lik bir azalma söz konusuydu. İngiltere'nin ithalatı da %21, Avusturya-Macaristan %37, Romanya %22, Amerika %60 azaldı. Hollanda, İtalya, Hindistan, Yunanistan'ın aynı oranda kaldı. 1909 yılı verilerine göre, ihracatta bir durgunluk söz konusuydu. Bu dönemde bazı ihraç ürünlerinde belirgin bir artış gözlemlendi. Bu ürünler arasında halı, taze ve kurutulmuş meyve, sakız, deri, defneyaprağı, zeytin, zeytinyağı, afyon, bez, Sultana üzüm, sabun, tütün, palamut, taze sebzeler, buğday, şarap, arpa, fasulye, balmumu, kepek, darı, zımpara, incir, meyankökü, ceviz kütüğü, yulaf yer alıyordu¹⁷. İzmir Rihtım Şirketi'nin verilerinde 1909'da 4.813.600 pound ithalat, 3.414.000 pound ihracat belirtilmekteydi¹⁸. 1910'da 4.061.360 pound ithalat, 4.500.000 pound ihracat; 1911'de 4.137.850 pound ithalat, 4.400.000 pound ihracat, 1912'de 3.788.380 pound ithalat, 4.000.000 pound ihracat yer almaktaydı¹⁹.

İthalat ve ihracatta İzmir Rihtım Şirketinin verileri doğrultusunda 1906'da İzmir'in ithalatı 336.622 ton, ihracatı da 378.095 ton idi. Bu sayıları bir önceki verilerle karşılaştırmak mümkündür. 1905'te ithalat 298.753 ton, ihracat ise 395.046 ton idi. İthalatta belirgin bir artış, ihracatta ise nispi bir yükselme görülmekteydi. 1907'de ithalat 321.865, ihracat 368.015; 1908'de ithalat 329.096, ihracat 359.290 ton gerçekleşti. İthalata bakıldığında önceki yıllara göre (1905-1907) bir artış, ihracatta dalgalı bir seyir vardı²⁰. 1909-1910 yıllarındaki verilere göre ithalat ve ihracat 329.000 ton ithalat, 352.000 ton ihracat; 341.000 ton ithalat, 382.654 ton ihracat yapıldı²¹. 1910'da ithalat 349.600 ton, ihracat 382.000 ton, 1911'de 345.831 ton ithalat, 399.740 ton ihracat verilerde yer almaktaydı. 1912'de 322.000 ton ithalat, 404.980 ton ihracat gerçekleşti²².

Bu sayısal değerleri belirttikten sonra dönemin önemli bir olayını göz ardı etmemek gerekir. Bu da Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgali sonrasında İstanbul, İzmir gibi liman şehirleri başta olmak üzere, Avusturya mallarına ve Girit'in Yunanistan'a ilhakı nedeniyle Rum esnafa uygulanan boykotlar, yağışların azlığı nedeniyle yaşanan kuraklık, kolera salgını etkili oldu. 1911 yılı verilerinde, Türk-İtalyan Savaşı sebebiyle İtalyanların denizde Türk ve diğer devletlerin gemilerine

¹⁷ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.6-7.

¹⁸ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.4

¹⁹ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.9.

²⁰ House of Parliamentary Papers, 1909 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4446-188], No.4364, s.7.

²¹ House of Parliamentary Papers 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu [Cd.5465-202], No.4809, s.6.

²² House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.4.

uyguladığı abluka dönemin başlıca olumsuz etkileri sayılabilir. 1912 Eylül ayında başlayan Balkan Savaşı da bu anlamda İzmir ticaretine büyük sekte vurmuştur.

1910 yılının ithalat ve ihracatı ele alındığında, ithalatında pirinç önemli bir yer tutmaktaydı. Yerli üretim olsa da dışa bağımlılık daha fazla fazlaydı. Şekerde eldeki stoklar yerel ihtiyaca yetmediğinden ithal edilmekteydi. Petrol tüketimi son yıllarda artmaktaydı. Bu konuda The Standard Oil ve Bremen Deutsche Ottomansche Şirketi piyasayı elinde tutmaktaydı. İki şirket arasında rekabet olduğundan fiyatlar da bir düşüş yaşanmıştı. Petrol tüketimi iç bölgelerde de gittikçe artmaktaydı. Kullanım alanının artmasıyla odun kömürüne olan ihtiyaç azalmaktaydı. Çiftçinin modern tarım yapabilmesi için Avrupa'dan tarım araç ve gereçleri getirilmekte, istasyonlarda halkın görmesi için teşhir edilmekteydi. Bisiklet, motosiklet ve diğer motorlu araçlar son yıllarda artmaya başladıysa bile, dikkate değer bir özellik taşımamaktaydı. Ayakkabı ve bot gibi hazır yapım ülkede yaygınlaşıyordu. İngiltere ayakkabıda ABD ile rekabet halindeydi²³. Mum ithalatında Avusturya-Macaristan ve Fransa rekabetteydi. Kömür küçük sanayi tesisleriyle birlikte artış göstermekteydi. 1890 yılında 55.000 ton İngiliz kömürü demiryollarında kullanıldı. Yurt içinde üretilen kömür sebebiyle İngiliz kömüründe azalma söz konusuydu. 1910'da Türk kömürünün ağırlık kazandığı görülmekteydi. 75.000 ton Türk kömürüne karşılık 55.000 ton İngiliz kömürü ağırlıklı olarak demiryollarında tüketildi. Bu yıl Rusya'dan da 650 ton kömür satın alındı. Pamuklu tekstil endüstrisinde İngiltere'den tişörtler, Avusturya-Macaristan'dan çeşitli tekstil ürünleri ithal edilmekteydi. İtalya'dan gri kaput ve düşük kaliteli yün-pamuk karışımı ürünler, İspanya'dan da tişört ve kaput gelmekteydi²⁴. Hint ve İtalyan pamuk ipliği tüketimi artmaktaydı. Bu durum İngiliz ipliğini tehdit eden bir durum değildi. Galoş ithali de %60 ABD, %20 İngiltere, kalanı Avusturya-Macaristan'dan gerçekleşmekteydi. Toplumda yeni yeni görülmeye başlayan kravatlar da Avusturya-Macaristan %40, İtalya %30, kalan kısım İngiltere ve Fransa'dan ithaldi. Elbiselerin düğme ihtiyacında Avusturya-Macaristan %60, İtalya %20 karşılamaktaydı. Küçükbaş hayvan, özellikle kuzu ithalinde, Avusturya-Macaristan ve Almanya başlıca tedarikçilerdi²⁵. 1911 yılında ithalata dair bazı veriler bulunmaktadır. Bu anlamda 1910'un bilgileri de mevcuttur²⁶.

²³ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.6.

²⁴ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.6.-7.

²⁵ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.6.-7.

²⁶ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.4.

Ürünler	1910 (ton)	1911 (ton)
Çimento	2.549	4.001
Bakır	68	254
Pamuklu ürünler	7.439	9.191
Tuzlanmış balık	916	1.324
Donanım	1.359	1.918
Demir	6.072	7.113
Kereste	39.274	47.182

İthalata dair bu bilgilerden sonra ihracatı ayrıntılı incelemek yerinde olacaktır. 1909'da arpa da verim iyiydi. Temel alıcı İngiltere idi, 550.000 çuval ihraç edildi. Fasulye için de iyi bir yıldır. Üretim alanı bakımından artış göstermekteydi. Halı, Türkiye'de önemli endüstri kollarından biriydi. İşgücünün ucuz olması halı fiyatlarını diğer ülkelere göre daha elverişli kılmaktaydı. Ancak, işgücü sıkıntısı da yaşanmaktaydı. Krom büyük bir ihracat kapasitesine sahipti, dünya piyasalarında baskın olmasından fiyatı düşüktü. Pamuğun bölgede ekim alanı artırılmaya çalışılmaktaydı. Ürün ortalamanın üzerindeydi. Devlet Amerikan pamuğu tohumundan vergi almamaktaydı.

İncir bölgenin en önemli ihraç ürünlerinden biriydi. 1908'de 110.000 ton, 1908'da 115.000 tın gerçekleşti; ancak, iklim sebebiyle zamanında sararmadığından ürün fazla olsa da kalite düşüktü. Bu yüzden tüccar arasında ihraç edilememe korkusu yaşanmaktaydı. Bölgenin önemli bir ihraç ürünü olduğundan on iki yılın incir ihracat rakamları verilmiştir:

Yıllar	Yaş incir (ton)	Kuru incir (ton)
1897	15.800	5.650
1898	2.800	350
1899	12.200	2.700
1900	15.800	5.200
1901	15.800	5.900
1902	12.900	1.800
1903	22.150	7.200
1904	20.350	5.650
1905	25.300	6.300
1906	26.000	6.800
1907	27.100	10.400
1908	26.000	5.650
1909	24.500	-

Tablo incelendiğinde, 1909 yılının kuru incir ihracat miktarının belirtilmediği görülmektedir. Bu da kuru incir ihracatının henüz sonuçlanmadığını göstermektedir. Tabloda bazı yıllarda ihracat rekoltesinin fazlalığını ürünün miktarı ve fiyatların uygunluğu ile açıklanması mümkündür. 1912'de yağışın azlığı ile ürün 1911'e göre daha azdı. Ürün 75.000 yük²⁷ tahmin edilmekteydi²⁸.

İzmir, 1909 öncesinde un ithal etmekteydi. Son yıllarda faaliyete geçen yeni un değirmenleri ile ihraç eder hale geldi. Meyankökü ihracı 1909'da durgundu, İngiltere'ye ihraç edilmekteydi.

Zeytin ve zeytinyağı bölgenin önemli geçim kaynağı ve ihraç ürünüydü. Ürün kalitesi iyi idi. Zeytin üretimi kıyı kesimi ile birlikte yaklaşık 50-60 km lik bir alanda yapılabilmekteydi. Sofralık zeytin hasadın erken döneminde toplanmakta, yeşil zeytin özel işleminden geçirildikten sonra uygun hale gelmekteydi. Fiyatlar baharda yükseliyordu. Fiyatların artması sadece yerel tüketimi değil, ihracatı da derinden etkiliyordu. 1910 yılında 250 galonluk her biri teneke zeytinin fiyatı 60-64 pound arasında değişiyordu²⁹. Fermantasyona tabi tutulduğunda zeytinin kalitesi artmaktaydı. Bu sebeple de kaliteli ürünün fiyatı da yüksekti. Zeytinyağı milde sıkılarak elde edilmekteydi. Zeytinyağı üç kalite idi. Solmuş ve zarar görmüş zeytinlerden elde edilen yağ en düşük kaliteyi olanıdır. Yağın büyük bir kısmı ülke içinde tüketilmekteydi. İhraç edilen kısım ancak %25 kadardı. Ortalama yağ üretimi 65.000 ton idi. Sabun ise yılda 15.000 ton elde edilmekte, geri kalan kısım da yerel üretim ve stok için harcanmaktaydı. Zeytin ezmesi de yapılmaktaydı. Fabrikalarda karbon bisülfür ve sülfürik asitle elde edilmekteydi. Üç fabrika (ikisi İzmir biri Aydın) yağın 2.000 tonundan sağlamaktaydı, önemli bir kısmı Yunanistan'a ihraç edilmekteydi. Ayrıca prima sülfür yağları ton başına 20-25 pounddan satılmaktaydı.

Önemli bir üretim pamuk için de geçerliydi. Pamuk bölgenin önemli ihraç ürünleri arasındaydı. 1910'da üretim 34.000 balya, 1911'de 55.000 balya idi. Bölge pamuğunun kalitesi iyi olup, Avrupalı tüccar buna ilgi göstermekteydi. Konsolos %50 daha verimli Mısır pamuğunun burada ekimini önermekteydi³⁰. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, pamuk yağı ile diğer tohumlu yağların ülkeye girişine izin verildi. Bu yağın ithali konusunda birtakım zorluklar söz konusuydu. Konsolosun düşüncesine göre bu yağın ülkeye rahatça girebilmesi halinde zeytinyağının fiyatının düşecekti.

²⁷ Bir yük iki çuvaldır.

²⁸ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.17.

²⁹ House of Parliametary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s. 8.

³⁰ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.6.

Başka bir etkisi de sabun endüstrisinde maliyetin düşmesine katkıda bulunacaktı³¹. 1911 yılında ürün düşük oldu, 1912 yılının daha verimli olması muhtemeldi³².

Afyon bölgenin iç kesiminde yetişen önemli bir üründü. 1907'de 2360, 1908'de 4000, 1909'da 4700 torba idi. Büyük miktarda ABD'ye satılmaktaydı. Libresi³³ pounda satılmaktaydı. Suriye'nin 45.000 çuval üretimine karşılık bölgedeki üretim bunun iki katı idi³⁴. Her 100 kilo için fiyatlar 49-53 Frank arasında değişmekteydi. Beş yıllık bir sürede afyon fiyatı iyi idi. Üzüm (Sultani) bölgenin en önemli ürünü idi. 1898 ürünü önceki yıl kadar kaliteli değildi. Endüstriyel olan siyah üzüm Aydın ve Tire'de ağırlıklı olarak yetiştirilmekteydi. 1909 üretimi 4.000 ton idi, ürünün %60'ı Fransa'ya ihraç edilmekteydi. Son yıllarda üzümde ürün söz konusuydu. Ancak bu yıl (1912) durum henüz belirsizdi. Ürün tahmini 35-40.000 ton arasında bekleniyordu. Üzümler zamanından önce olgunlaşmıştı³⁵.

Kuzeybatı Anadolu çeşitli tohumların üretimi bakımından elverişli bir yapıya sahipti. Tohumların en büyük alıcısı Avusturya-Macaristan idi. 1909'da ortalama ürün 100.000 çuval³⁶, 1908'de ise 150.000 çuval gerçekleşti³⁷. Darı da 1909'da hasat (800 çuval) önceki yıllarla (1907'de 10.000, 1908'de 25.000 çuval) karşılaştırıldığında düşüktü. Susam üretiminin büyük bir kısmı yerel tüketimde kullanılmaktaydı. 1910 yılında Suriye'nin 45.000 çuval üretimine karşılık bölgedeki üretim bunun iki katı idi. Her 100 kilo için fiyatlar 49-53 Frank arasında değişmekteydi. Fiğ de 1910 yılı üretimi yaklaşık 29.000 ton idi. Halı endüstrisi özellikle Batı Anadolu'da gelişme göstermekteydi³⁸.

Sabun zeytinyağına bağlı önemli bir üründü. Sabun üretiminin büyük bir kısmı Midilli adasında yapılmaktaydı. İzmir-Kasaba ve Aydın ikinci önemli merkezdi. Üretim büyük kalıplar halinde kesilmekteydi. Bölgede yıllık üretim 18.000 ton olup, büyük kısmı ülkenin çeşitli kesimlerine, kalan az bir kısım da Mısır'a gönderilmekteydi. Tuvalet için de kullanılan sabunun tonu kalitesine göre 17-25

³¹ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.8.

³² House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.17.

³³ 1 libre 0,45 kilogramdır.

³⁴ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.17.

³⁵ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.17.

³⁶ Çuval konusunda sabit bir birim olmasa da yaklaşık 40 kiloyu ifade etmektedir.

³⁷ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.12.

³⁸ House of Parliamentary Papers, 1911Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.7-8.

pound civarındaydı. Sabun yapımında kullanılan sodalı karbonat tamamen yurt dışından ithal ediliyordu.

Tütün üretiminde 1909'da azalma olup, 4.250.000 libre idi. Önceki yıl kalite iyi olsa da fiyatlar yüksekti. Fiyat artışı kaliteli tütünde %30, diğerinde %20 idi. Ürünün başlıca alıcısı Amerika Birleşik Devletleri idi³⁹. Türk tütüne ilgi gittikçe artıyordu. Bu anlamda Amerikan Tütün Şirketi'nin 1907-1911 verilerinde bölgede tütün miktarı ve fiyatı bilinebilmektedir.

Yıllar	Tütün Miktarı (okka)	Fiyatı (okka-kuruş)
1907	1.716.000	16
1908	1.326.000	18
1909	2.500.000	22
1910	5.250.000	24
1911	8.500.000	-

1908 yılı dışında tütün üretiminde artış görülmektedir. Bu düşüşün nedeni de muhtemelen iklim koşullarının elverişsiz olmasıdır. 1910 yılında üretimde iki kat, 1911'de de 1910 üretiminin yarısı bir artış yaşanmıştır. Daha önce ifade ettiğimiz üzere, üretim fazla olsa da fiyatlarda yükselme söz konusuydu. Fiyat artışı tütünü de etkiledi, 1910 yılında 1907'nin yarısı kadar bir yükselme vardı. Raporun kaleme alındığı tarihte 1911 yılı tütün fiyatı henüz belirlenmemiştir. 1911 iyi ürünü hem fazla, hem de kaliteli idi, yağmuru az bir mevsimdi. Raporunda, 1912 ürününe dair bazı bilgiler de verilmekteydi. Henüz tütün bozum zamanı gelmediği halde, tarladaki ürünün gelişiminden fikir edinmek mümkündür. Elverişsiz hava koşulları tütünün gelişimini önlemekteydi. Bu yılın ürünü (1912) tahmini 4-5.000.000 okka arasında tahmin edilmekteydi. İşgücü ve kalifiye eleman eksikliği, olumsuz iklim koşulları tütünde verimi etkilemekteydi. 1912'de ekim alanı 1911'e göre daha düşüktü⁴⁰.

Elimizdeki verilerde 1912 yılının ihracat ürünleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Bu anlamda amyant, antimon, krom, hayvan bağırsağı, asma fidanı, kenevir, kozalak, konyak, paketlenmiş ve kurutulmuş sebzeler, atlar, mineral sular, kök boya, sakız, sakız kabağı, tohumlar, nar, kahve değirmeni, nohut, zambak, sumak, kil sayılabilir. Aynı yılda ithalat ürünlerinde İngiltere'nin payı %30 idi. Spor kıyafetleri, sağlık malzemeleri, kurutulmuş besinler, deri giysiler, tuzlu balık, makineler başlıca ithal ürünlerdi⁴¹.

³⁹ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.16-17; House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.5465-202],No.4809,s.9.

⁴⁰ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.5

⁴¹ House of Parliamentery Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.6

3- Deniz Taşımacılığı

Liman şehri olan İzmir’de deniz taşımacılığı önemli yer tutmaktaydı. Taşımacılıktaki teknik gelişmeler kısa sürede alana yansımaktaydı. Sanayi devrimi ile buharlı makinelerin keşfi taşımacılıkta önemli değişime yol açtı. Yelkenli gemiler yanında, buharlı gemiler de yaygın bir şekilde diğer limanlarda olduğu gibi, İzmir’e taşımacılık gerçekleştirmekteydi.

Konsolosluk raporlarında önemli bir ekonomik faaliyet olan deniz taşımacılığına ait veriler dikkate değerdir. İzmir’in deniz taşımacılığında önemli bir şehir olduğunu limana gelen gemilerin sayısından anlamak mümkündür. 1905 yılında 5745 gemi liman gelmişti. Bu gemilerin toplam tonajı 2.340.025 tondur. 1906 verileri daha kapsamlıdır. Buna göre 5749 geminin 2643’ü buharlı, kalanı da yelkenli gemi idi. XX. yüzyılın başlarında yelkenli gemilerin toplam gemi sayısının neredeyse yarısı kadar olması bu gemilerin önemini koruduğunu göstermektedir. 1906’da gemilerin toplam tonajı 2.370.217 ton idi. Bu yılda toplam tonaj artışı 30.000 tondur⁴². 1908 yılı bilgileri buharlı gemi ve yelkenli teknelerin sayı ve tonajları hakkında daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır. 2933 buharlı geminin tonajı 2.743.823 ton, 4347 yelkenli teknenin tonajı 76.137 ton olup toplam miktar 2.819.960 ton idi⁴³. 1910 yılında 412.584 tonluk azalma vardı. Rum boykotu sebebiyle İngiliz, Alman ve Rus posta servisleri limana yanaşmaktan kaçınılmaktaydılar. Aynı yılın Haziran ayında hiçbir Yunan gemisi limana gelmedi. Taşımacılık verilerinde ABD açısından önemli bir artış görülmekteydi. Hacı Davud Şirketi 1910 yılında ABD’li şirket tarafından satın alındığından artış bu ülkeye yansımıştı⁴⁴. İzmir ve Bulgaristan arasında sefer yapan Bulgar şirketi 1910 yılında faaliyetini durdurdu. Bir İsveç kargo şirketinin buharlı gemileri İzmir ve diğer limanlar arasında sefer yapmaktaydı⁴⁵. Yerel feribot servisinin de sayısı belirtilmeyen 250 tonluk buharlı gemileri vardı. İlerleyen yıllarda gemi taşımacılığı dalgalı bir seyir izledi.

Rusya’nın da Adalar Denzinde önemli ticareti vardı. 1907-9 Rus Japon Savaşı nedeniyle Pasifik Okyanusu (Büyük Okyanus) ticaretinde azalma oldu, bu durum Adalar Denzindeki ticaretin genişlemesine sebep oldu. Bölgede 115.000 ton olan ticaret, 438.918 tona yükseldi. Rusya Denizcilik Şirketi İzmir’den Karadeniz ve İskenderun’a haftalık sefer düzenliyordu. Birleşik Krallığın İzmir’deki etkisi düzenli posta hatları nedeniyle azaldı. Alman tonajının düşmesinde büyük yolcu gemilerinin

⁴² House of Parliamentary Papers, 1908 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, Cd.3727-4.No:3921, s.6-7.

⁴³ House of Parliamentay Papers, 1909 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.446-188], No.4364, s.9.

⁴⁴ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.18.

⁴⁵ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.11.

Cenova-Marsilya arasında çalışması etkili oldu. Avusturya-Macaristan bu yıllarda deniz ticaretini geliştirmeye uğraşsa da bir şansı yoktu.

Yerel gemicilik acenteleri için de geçerli olan Akdeniz ve İngiltere limanlarında uygulanan ortak bir tarife vardı. Bazı armatörler taşımacılık ücretlerini yüksek buldular; İngiltere ile charter seferleri düzenleyip, adeta taşımacılık savaşı başladılar. 1910 yılı Mart ayında şirketler arasında bir anlaşmaya varıldı⁴⁶.

1912'de toplam tonaj 2.214.037 ton olup 1908'den itibaren belirgin bir azalma vardı. 1913'te 2.800.000 tona ulaşabildi. Bu azalma Avusturya mallarına boykot, İtalyan ve Balkan Savaşları tetikledi. Bu tehditler sebebiyle sigorta acenteleri sigorta bedelini ve navlun ücretlerini arttırdılar. Doğal olarak bu durum deniz taşımacılığının azalmasına yol açtı.

Deniz taşımacılığı konusunda 1913 tarihli rapor daha ayrıntılı bilgi sunmaktaydı. 1912 yılında İzmir'e 380 İngiliz bandıralı gemi geldi, bu gemilerin tonajı 652.900 ton idi. Önceki yıl (1911) 348 gemi ve 581.405 tondu. Yunan deniz taşımacılığının İzmir'e gelen gemilerinin tonajı 1909'da 314.664 ton olup, ifade ettiğimiz nedenlerden dolayı 1911-1912 yıllarında 1909 tonajının üstünde gerçekleşmedi. İtalyan Cenova Denizcilik ve Venedik Nazıralı Şirketleri 1913 yılının Haziran ayında faaliyete geçtiler. Bu şirketler haftalık İzmir-Karadeniz, İzmir-Suriye limanları ile İtalya'dan da diğer limanlara taşımacılık yapmaktaydılar. Amerikan Levant Hattı adlı İngiliz Şirketi her biri 7.000 tonluk iki buharlı gemiye sahip olup sermayesi 120.000 pound idi⁴⁷. Bu azalma İzmir limanının XX. yüzyılın başlarına kadar Levant ticaretinin en önemli merkezi iken, 1913 yılı itibarıyla diğer limanların İskenderiye gibi öne çıkması, bu düşüşün doğal bir sonucudur⁴⁸.

4- İzmir'i Etkileyen Önemli Olaylar

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra, Avusturya- Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi karşısında Avusturya mallarına ülke çapında boykot uygulandı. Bu uygulama kapsamında İzmir'e gelen bu ülkenin malları limana indirilmedi, Girit'in Yunanistan tarafından ilhak edilmesi sırasında da Yunan mallarına karşı boykot başlatıldı, yerli Rumların sattığı mallar boykot edildi, bu dükkân ve mağazalardan alışveriş yapılmadı. 1911'de başlayan Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı, Birinci Balkan Savaşı, 1906-1913 sürecinde kolera, çiçek hastalığı, sığır vebası, yetersiz yağışlarla tarımsal üretimin zarar görmesi gibi üst üste gelen olumsuzluklar İzmir şehri ve çevresini derinden etkiledi. Buna rağmen konsolosun hayretle ifade ettiği gibi, 1913 yılında İzmir hala ayakta durmakta, az da olsa yeni yatırımlar yapılmaktaydı.

⁴⁶ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.18

⁴⁷ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.14-15.

⁴⁸ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No. 5247, s. 5

Sermayesi güçlü şirketler işlerini geliştirdiler; ele aldığımız süre içinde iki demiryolu hattı ulaşma açıldı. Birkaç fabrika ve un değirmeni kuruldu, ismi belirtilmeyen yeni bir banka açıldı.

İzmir ve çevresinde bu dönemde (1900-1914) eşkıyalığın arttığı görülmekteydi. Eşkıya çeteleri içinde en bilineni Çakırcalı idi. İzmir merkezde faaliyeti olmayıp şehrin çevresinde etkili idi. Başka bir çete ticari alanda faaliyet gösteren konsolosun ifadesiyle “Siyah Çete” idi. Ancak bunun hakkında başka bir bilgi yoktur⁴⁹.

5- Şirketler

İzmir, karşılaştığı ekonomik sorunlara rağmen belli bir düzeyde gelişmesini sürdürmekteydi. Şehirde ilerleyen yıllarda yeni şirketler kurulmaktaydı. 1911 yılında bir İngiliz firmasının iplik fabrikası halı doluma işinde günde 1.400 librelik iplik ürettiyordu. Başka bir İngiliz şirketi pamuk yağı ayıklama fabrikası kurma çalışmalarına başladı. Osmanlı Elbise Şirketi İngiliz Doğu Halı Endüstrisi Şirketi'nin bir koluydu, Türkiye'nin askeri ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bir yerel şirket zımpara üretiminde İngiltere ile rekabet etmeye çalışıyordu. Bölgedeki bira fabrikası İstanbullu bir tüccardan İngiliz şirketince satın alındı. 20.000 Türk Lirası sermayeli Anadolu Osmanlı Şirketi kuru malların ticaretini yapmak üzere kuruldu. Türk şirketi tarafından kurulan Büyük Doğu Pazarı 15.000 Türk lirası sermayesi olup kumaş ticareti yapıyordu⁵⁰. Bu anlamda 1913 yılında Taşımacılık Ajansı Limited Şirketinin sermayesi 10.000 pound idi.

İzmir İncir Paketleme Şirketi incir üzerindeki rekabeti kontrol etmek üzere 1912'de faaliyete başladı, sermayesini 200.000 pounddan 250.000 pounda çıkardı. İzmir Üzüm Müstahsilleri Şirketi şirketin sermayesi ise 400.000 pound idi.

Doğu Halı İmalatı Limited Şirketi 1911'de kuruldu, sermayesi 81.200 pound olup, alanıyla ilgili çeşitli şirketlerle iş birliği yapmaktaydı. Bu şirket Osmanlı Elbise Şirketinin hisselerini satın alarak kapasitesini arttırdı. 1912'de kurulan Küçük Asya (Anadolu) Tütün Şirketinin 30.000 poundluk sermayesi vardı. Alanında önemli hizmetler yaptı. Bir Ermeni Halı İmalathanesi, İngiliz Şirketi tarafından satın alındı. 20.000 poundluk bu şirketle birleşince M.H. Ekisler Limited Şirketi adını aldı. Başka bir Ermeni firması Anglo-Anadolu Ticaret Şirketi adıyla Manchester mallarının satışını üstlendi. Sermayesi 20.000 pound idi. Sakız Şarap Şirketi 120.000 poundluk sermayesi ile bir İngiliz şirketi ile ortak çalışmaktaydı. Deniz taşımacılığında İzmir Mavna Sahipleri Limited Şirketi limanda kayıtlı mavnalarla ilgilenmekteydi. Yaz sezonunda mavna trafiği artmaktaydı. Amerikan Levant Şirketi bu şirket Levant'tan İskenderun'a, Batum'dan Amerika'ya likör taşımaktaydı. İzmir Yarışlar ve Sporlar

⁴⁹ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s. 6.

⁵⁰ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir Konsolosluğu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.9-10.

Limited Şirketi sermayesi 5000 pound, İzmir Zımpara Limited Şirketi 10.000 pound sermayeleri vardı⁵¹.

İzmir İngiliz Konsoloslugu ticaret raporlarında madenler konusuna kesintili olsa da yer verilmiştir. 1905 yılında Denizli'de kömür, bakır çıkarılmaktaydı; Ödemiş yakınındaki Halıköy'de cıva madeninin işletme hakkı Tantavizade Halil Bey'e aitti⁵².

Bu raporlarda verilen şirketler yanında, isimleri belirtilmeyen bazı şirketler de vardı. Madencilik alanındaki şirketlerin 27'si zımpara, 22'si krom, 13'ü gümüş, 10'u kurşun, 9'u altın, 10'u manganez ve bakır başta olmak üzere mika, demir, gümüş-kurşun, çinko, kalay, sülfür, cıva, petrol, kömür, arsenik, antimon, linyit, asfalt, zift, bizmut, kaya kristali, alüminyum gibi çeşitli alanlarında üretim yapmaktaydı. Bu madenlerin pek çoğu bir arada çıkarılmaktaydı⁵³.

6- Madencilik

İzmir ve çevresi madenler bakımından zengindi. Raporlarda buna dikkat çekilmekteydi. 1909 yılında vilayetin madencilik alanındaki üretimi 140.000 lira idi. Çine'de arsenik, Bayındır yakınında Hisarlık'ta gümüş-kurşun, Tavas'ta zımpara (İngiliz işletmeci), Maktı'de manganez (İngiliz işletmeci), Buldan yakınında taş ocağı (Türk işletmeci), Edremit Balyanbolu'da gümüş madeni (Türk) Karaburun'da cıva, Kimituria (Menderes) çinko, Çinilikaya'da antion mevcuttu. Bu yılda iki antimon, bir gümüş ve arsenik madeni çıkarma izni verildi. Konsolos bir maden mühendisinin fikrine yer vererek bölgenin maden açısından zengin, ancak keşfedilen kısmın az olduğunu ifade etmekteydi⁵⁴. 1910 tarihli raporda İzmir ve çevresindeki madenler ve bunların imtiyazını alan ülkeler hakkında kapsamlı bilgi yer almaktadır. Alaşehir altın (Türk), Söke çeşitli mineraller (Türk), zımpara-Çardak (İngiliz), linyit-Karahayit Söke ve Gülhisar (Türk), krom- Aydın (Türk), gümüş-kurşun, arsenik, bakır-Çengel (Türk), altın-Kordali, sülfür, bakır-Aydın, gümüş-kurşun- Kasaba, Çinko-Urla, demir İncik-Bergama, bakır Bülbüldere-Ödemiş, arsenik Sarılar-Kemalpaşa, gümüş-altın-Torbali, mika-Gördes, Demirci, gümüş-kurşun, Dağ Marmara-Kasaba (İngiliz)⁵⁵.

7- Bankacılık

İzmir'de geniş bir ekonomik faaliyet olduğundan bankacılık sektörü de gittikçe gelişmekteydi. Şehirde bazı Avrupa ülkelerinin bankalar da vardı. İzmir'de ismi

⁵¹ House of Parliamnetary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.8,11.

⁵² House of Parliamentary Papers, 1908 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, Cd.3727-4.No:3921, s.7.

⁵³ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s. 15-16.

⁵⁴ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.19-20.

⁵⁵ House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir Konsoloslugu Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.12.

belirtilmeyen iki banka 1909 yılında sermayelerini yükselttiler. Atina Bankası da iki banka gibi sermayesini arttırmak eğilimindeydi. Çiftçilere kredi vermek üzere İngiltere menşeli İzmir Bankası kuruldu. Muhtemelen 1909'da kurulan bu bankanın 170.000 poundluk sermayesi olup bunun 90.000 poundu nakit yatırılmıştı. Birtakım ekonomik sorunlar nedeniyle bankaların iş hacminde daralma mevcuttu, ancak, bu durum iş hayatını sıkıntıya düşürecek durumda değildi.

Avusturya Wiener Bankası İzmir'de şube açtı, Macar Budapeşte Bankası iş çevrelerinde tanınan bir banka idi. İtalya, Rusya ve Almanya ait üç bankanın şehir de şube açacağı ifade edilmekteydi. Credit Lyonnais Bankasının da şubesi mevcuttu⁵⁶. Balkan Savaşı sebebiyle 1913 yılında bankalar etkin bir varlık gösteremediler. Bankaların bu duruma düşmesinde kanunların yeterince düzenlenmemiş olması da etkiliydi⁵⁷. Bu yılda Atina Bankası, Orient Bank, Selanik Bankası, Viyana Bankası, Avusturya-Macaristan Ticaret Anonim Bankası ile bazı özel firmalar da faaliyetlerini sürdürmekteydiler⁵⁸.

8- Fiyatlar

İzmir'de ekonomik hayatın değişen durumu hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu anlamda bazı malların fiyat artışlarını bilebilmekteyiz. II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen dört yıl içinde büyük fiyat artışları meydana geldi. Dünyada artan fiyat artışları İzmir'de derinden hissedildi. Petrol ve sezonlarındaki meyveler haricinde her şeyin fiyatı ikiye katlandı. 1911 yılı itibariyle 75 poundluk kiralık bir evin fiyatı bu sürede 75,150,180 pounda yükseldi. Bir okka et (1.283 gram) bir senti aştı. Bir okka süt 5 metelikten 8 meteliğe, işçi yevmiesi 10, 12 kuruştan 16 kuruşa, bir evin yapım maliyeti 500 pounddan 700 pounda çıktı. Bazı örneklerini verdiğimiz fiyatlardaki bu yükselme sebebiyle kıyı kesiminden iç bölgelere yoğun bir göç hareketi yaşandı. 1911 yılına kadar tespit edilebilen 8.000 kişi yurt dışına, başta Amerika olmak üzere, göç etti, bu durum beraberinde bazı sorunları getirdi. Nitelikli işgücünde azalma işverenleri düşündürmekteydi, bu da ticari hayatta önemli bir sorundu⁵⁹.

9- Sergiler

Ekonomik hayatın ve ürün pazarlamanın önemli bir noktası da mal ve hizmetlerin sergiler vasıtasıyla halka duyurulmasıydı. II. Meşrutiyet sonrasında ülkenin çeşitli yerlerinde sergiler düzenlenmeye başlandı. Raporda, 1909 yılında

⁵⁶ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.11.

⁵⁷ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.15.

⁵⁸ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.17.

⁵⁹ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.13.

Rusya'nın sergi düzenlemek istediği; ancak, bunda başarılı olamadığı, Japonya'nın bu konuda örnek oda sistemini benimsediği, alıcı ve satıcıları odalarla görüştürerek, günümüzde de etkili olan bir yöntem geliştirdiği ifade edilmekteydi⁶⁰. İzmir Şehrinde de bu anlamda 1912 yılında çeşitli ülkeler sergiler düzenlediler. Romanya 1911 yılında İzmir'e ticaret ataşesi görevlendirdi. Bu ataşenin koordinatörlüğü ve yerel yönetimin desteği ile sergi düzenlenmesi kararlaştırıldı. Serginin navlun ve diğer gereçleri için bağlantılar kuruldu. Şehirde faaliyet gösteren İngiliz Ticaret Ofisi sergi planladı, ancak yüksek maliyetler (kira ve diğer masraflar) nedeniyle bu sergi gerçekleştirilemedi. Macar Ticaret Bankası'nın gösteri merkezinde geniş kapsamlı bir sergi düzenlendi. Aynı yıl içinde Avusturya-Macaristan'dan bir ticari heyet şehirdeki tüccarla görüşerek çeşitli iş olanakları hakkında bilgi aldı⁶¹. Sergiler kapsamında değerlendirilebilecek müzeler kurulmasına dair konsolosluğun düşüncesi vardı. Bu tür bir çalışmanın daha az maliyetle yapılabileceğini ifade edilmekteydi⁶².

10- İzmir Limanı

Konsolosluk raporlarında ithalat ve ihracatın bel kemiği diyebileceğimiz limana önem verilmiştir. Liman kurallarına dair 1911 yılında bir düzenleme yapılmadığı, var olan sisteme göre hareket edildiği belirtilmekteydi. Türk-İtalyan Savaşı gemilerin limana gelmesini engellemekteydi. Limana giriş ve çıkış Sancakkale tarafından olmakta, belli kurallara uyulmaması halinde kötü sonuçlar ortaya çıkabilmekteydi. 800 tona kadar gemilere ton başına 30 para, bu tondan fazla olanlara ton başına ilave 15 para ilave fener vergisi konmuştu. 200 tonun üzerinde gemiler ton başına 20 para, 500-1000 ton arasındaki gemilerde indirimle gidilip bunlar ton başına 12 para ödeyeceklerdi. Yükleme ve boşaltmada buharlılar ton başına bir frank ödeme yapacaklardı. Rıhtım kılavuzluğunun bir Türk lirası ücreti vardı. Limanda 250 duba, yirmiden iki yüz elli tona kadar mavnalar ve on römorkör demirliydi. Otuz tonluk yüzer vinç de hizmet vermekteydi. Limanda 4 şantiye tamirat işleriyle uğraşmaktaydı. Bu tamirat şirketleri içinde en önemli olanı İzmir Vapur İşletmesi Şirketi idi. Küçük buharlı gemilerin tamiri karada yapılmaktaydı. Limanda mühendislik dükkânı, dökümhane, demirhane, kazan dairesi, marangoz dükkânı yer almaktaydı.

İç limanın girişi 270 feet genişlikte, 36-40 feet derinliğinde idi. Buharlı gemiler limanın iç kısmına girebilmekteydiler. Liman boyunca Aydın Demiryolu uzanmaktaydı. İskelenin beş rıhtımı vardı. Türk İtalyan Savaşına kadar navlun ücreti normal olup İzmir'e 7 sent, İzmir'den yon başına 11-12 sent idi. Savaşın başlamasıyla birlikte ücret iki katına yükseldi. Yunan boykotu ve savaş nedeniyle deniz

⁶⁰ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluk Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.23.

⁶¹ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluk Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.14.

⁶² House of Parliamentary Papers, 1911 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluk Raporu, [Cd.5465-202], No.4809, s.14

taşımacılığında duraklama yaşandı. Sigorta ücretleri de büyük artış gösterdi. Bu da diğer ifade ettiğimiz sebeplerle birlikte durumu zorlaştırmaktaydı⁶³.

11- İzmir İngiliz Ticaret Ofisi

İzmir, ekonomik yönden gelişmiş olduğundan şehirde tarihi belirtilmeyen tarihte, İngiliz Ticaret Ofisi kuruldu. Ofisin amacı, bölgedeki İngiliz tüccarını çeşitli konularda bilgilendirmek, ticari fırsatları araştırıp tacirlere bilgi vermek, bölgenin ekonomik durumuna dair istatistikler hazırlamaktı. Ofiste konsolosluğun bilgileri de bulunuyordu, konsoloslukla koordineli bir şekilde çalışmaktaydı. Bu işbirliğinin bir sonucu olarak İzmir İngiliz Konsolosluğu ile İngiliz Ticaret Ofisi arasında 1910 yılında bir anlaşma imzalandı. Protokole göre, dolandırıcı tüccarla birlikte mücadele edilecekti. Bu anlamda yirmiden fazla tüccar bu dolandırıcılardan etkilenmişti. Konsolos raporunda Ticaret Ofisi başkanının güçlü bir kişiliğinin olduğundan söz edilmekteydi. İki yüzden fazla İngiliz tüccar bu ofise üye idi. İngiliz tüccarın karşılaştığı önemli bir sorun sigorta idi. Yüksek sigorta ve navlun ücretleri tüccarın şikâyet konusu idi⁶⁴.

Türk-İtalyan Savaşı sırasında ofisten bir heyet İngiltere'yi ziyaret etti, burada İngiliz Örnek Müzesinden dolandırıcı tüccar ile mücadele konusunda destek aldı. Ayrıca, Ticaret Bakanlığı ile görüşmelerde bulundu⁶⁵.

12- Ekonomik Alandaki Usulsüzlükler

İzmir'in yoğun bir ticaret merkezi olması beraberinde birtakım yolsuzlukları da beraberinde getirmektedir. Ekonomik alanda usulsüzlükler de mevcut durumu etkilemekteydi. Konsolosluk raporlarında dolandırıcılığın nasıl yapıldığına dair bazı noktalar yer almaktaydı. Dolandırıcılık (Siyah Çete) bu kişiler bir veya iki firmaya kendileri referans vermekte, sahte ofis bilgileriyle müşterileri etkileyip sahte isimler, adresler takdim etmekteydi. Türkiye'den sipariş verilen mallar için hesap ödemeleri ve hesap kabulleri sunmak, kalite mallar yerine bozuk, kalitesiz ürünler göndermek, İngiltere'den ithal edilen mallar için kısmi ödeme yapıp satış emri vermek, sipariş kabul edip satmak, ödemenin kalanını ertelemek gibi bu çetenin faaliyetlerle tacir iflasa sürüklendiği gibi karşı taraf da zor duruma düşmekteydi⁶⁶. Çeteye bu adın verilmesi, sahtekârlıkların kolay anlaşılacak kadar karışık olmasıydı.

İngiliz Ticaret Ofisi tüccara bazı noktalara dikkat etmesi konusunda uyarıda bulundu. Buna göre: eski ve yeni müşterilere dair çeşitli kaynaklardan bilgi almak,

⁶³ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.7-8.

⁶⁴ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.23.

⁶⁵ House of Parliamnetary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.18.

⁶⁶ House of Parliamnetary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.17-18.

ticari geziler düzenlemek, firmalara temsilci göndermek, şehirdeki fiyatları izleyip malların maliyetini öğrenmek ve navlun fiyatı hakkında bilgi sahibi olmak, siparişleri sıkı tutup sipariş verilmeyen malların yerine yenilerini belirlemek; uzun krediler alırken güvenliği ön planda tutmak, ürünlerde doğal tadı koruyup çekici ürünlerden numune göndermek gibi çeşitli hususlarda İngiliz tüccarın dikkatini çekmekteydi⁶⁷.

Raporda aynı zamanda ticaret ofisinin desteğiyle ekonomik yapının gelişmesi için bazı öneriler yer aldı. Türk piyasasını sık gözlemleyerek öneriler geliştirebilmek, en küçük işlerin bile küçümsemeden kabul edilmesi, banka ve gemicilik şirketleriyle ilişkilerin artırılması, satıcılara ödemede kolaylık gösterilmesi, güvensiz malların dolaşımının engellenmesi, numunelerin gönderilmesine önem verilmesi, milli kâğıtlarla malların tedarikinin cazip hale getirilmesi gibi dikkate değer öneriler yer almaktaydı⁶⁸.

13- Demiryolları

İzmir-Kasaba demiryolunun yapımı, Temmuz 1863'te Edward Price'a verilen imtiyazla 1864'te başladı, 23 Ocak 1866'da hizmete açıldı⁶⁹. Hattın devamı olan Kasaba-Alaşehir kısmının yapımına bir süre mali sorunlar nedeniyle ara verildi, hat ancak 1872'de tamamlanabildi. Bu kısım ile birlikte İzmir-Kasaba Demiryolu 175 km ye ulaştı, Anadolu'nun o dönemde en uzun demiryolu güzergâhı oldu. İzmir Kasaba Demiryolu (SCR) Şirketi 1893 yılı başında Osmanlı Devletince satın alındı, aynı yılda imtiyaz Georges Nagelmacker'e devredildi. Bu kişi hattı işletebilmek için Fransız İzmir-Kasaba Demiryolu ve Uzantıları Şirketini (SCP) kurdu. Şirkete demiryolu hattını Alaşehir'den Afyonkarahisar'a kadar uzatmak için yeni bir imtiyaz tanındı. Ancak, Afyonkarahisar bölgesindeki hat ve gar benzeri mekânların inşaa hakkı Anadolu Demiryolu Şirketine ait olduğundan iki şirket arasında mukavele imzalanarak bu hat 1899 yılında hizmete girdi. Hattın kuzeyde Soma'dan Bandırma'ya uzatılması işi ancak 1912'de tamamlanabildi. Soma-Bandırma hattı 119 mildi. Demiryollarının millileştirilmesi çerçevesinde hat satın alınıp Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryollarına devredildi. İzmir-Kasaba Demiryolunun 1907-1909 yıllarına ait geliri raporda verilmişti. 1907'de 208.889 pound, 1908 yılında 224.505 pound, 1909'da 218.734 pound gelir kaydedilmişti⁷⁰.

İzmir-Aydın Demiryolunun Eğridir hattında 1910 yılında hattın 20 kilometrelik kısmının tamamlanması hedeflenmişti. 1912 itibarıyla ilerleme söz

⁶⁷ House of Parliamentary Papers, 1914 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.7048-64], No.5247, s.18.

⁶⁸ House of Parliamentary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.12.

⁶⁹ Arif Kolay, "Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu Hattı: İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demiryolu", *ASOS JOURNAL (The Journal of Academic Social Science)*, Yıl 5, Sayı 54, Ekim 2017, s.102.

⁷⁰ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsoloslugu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.17.

konusuydu. Raporunda, Türkiye Kamu Yatırımları Girişimi adlı Fransız şirket Aydın'dan Marmaris'e uzatılması planlanan hattın imtiyazını kazandığı, bu konudaki çalışmanın devam ettiği belirtilmekteydi⁷¹. Bu çalışmalar kapsamında İzmir-Aydın 1910 yılında hattın uzunluğu 234 mil idi. Hattan elde edilen gelir, yük ve yolcu taşımacılığına dair bilgi edinebilmek mümkündür.

Yıllar	Taşınan Mallar (ton)	Yolcu Sayısı	Mineral (ton)	Toplam Gelir (pound)
1907	296.673	55.052	19.438	333.276
1908	274.338	39.279	23.320	303.213
1909	285.989	41.702	19.281	314.074

Bu hatta taşınan malların miktarında belirgin bir düşüş, yolcu sayısında daha açık görülmekteydi. Madencilik alanında 1908 yılında nispi bir yükselme olsa da, sonraki yıl 1907 yılı değerine indi. Toplam hattan elde edilen gelir malların ve yolcu taşınmasına paralel olarak düşme gösterdi. Konsolos Yardımcısı Heathcote-Smith'e göre, bu düşüşün sebebi Meşrutiyet'in ilan edilmesiydi⁷².

14- Endüstri

İzmir şehir ve hinerlandı ile gelişmiş bir yapıya sahipti. II. Meşrutiyet'in ilanı ile çeşitli alanlarda gelişme yaşandı. üç ya da dört demir, iki iplik eğirme, üç buz fabrikası açıldı. Un değirmenlerinin sayısı arttı. Bölgede afyonun işlenmesi iki fabrikada gerçekleşmekteydi. Bundan başka sigara, fayans, tuğla, zeytinyağı, karton, ahşap, parfüm, makarna ve hazır giyim fabrikaları da faaliyet göstermekteydi.

Amerikan menşeli buz fabrikası 1909'da kuruldu. Sermayesi 60.000 pound, üretimi de yetmiş tondu. Belçikalı Levant Endüstri Şirketinin pamuk ipliği fabrikası vardı. 100.000 poundluk sermayesi ile İngiltere, Hindistan ve İtalya'ya iplik ihraç etmekteydi. Bu alanda gümrük vergisinin %11 olması önemli bir sıkıntı idi. 1909 yılında küçük çaplı bir yünlü dokuma fabrikası kuruldu. Manisa'da zeytinyağı sıkım ve makarna fabrikaları elektrikle çalışmaktaydı.

Sabun üretimi bölgede önemli bir iş koluydu. Yıllık 18.000 ton gibi küçümsenmeyecek bir üretim söz konusuydu. Üretim ağırlıklı olarak yurt içinde tüketilmekte, kalan kısım da Mısır'a ihraç edilmekteydi. Sabun ihracında İngiliz gemileri ağırlıklı kullanılmaktaydı. Tuvalet sabununun tonu 17-25 pound idi. Ancak, bu sabunların kalitesi düşüktü, Avrupa'dan kaliteli sabunlar ithal edilmekteydi. Birkaç yerli girişimci tuvalet sabunu yapmaya çalıştılar; kaliteli bir üretim yapamadılar. Sabun

⁷¹ House of Parliamantary Papers, 1912-13 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.6005-184], No.5011, s.14.

⁷² House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.17.

yapımında kullanılan sodalı karbonatın %95'i Belçika'dan, kalan kısmı İngiltere'den gelmekteydi⁷³.

Tütün bölgenin önemli endüstri ürünlerinden biri idi. Tütün çeşitleri arasında Ayasulug tütünü bölgenin tanınanı idi. 1909 yılında 4.250.000 libre üretim gerçekleşti. Tütün fiyatları beklenenden fazla bir şekilde yükselmekteydi. İkinci ve üçüncü kalite tütünde bile fiyat artışı %20-30 oranında gerçekleşti⁷⁴. Başka bir endüstriyel ürün de palamuttu. Bölgede iki palamut işleyen fabrika vardı. 1909 yılı ürün bakımından verimli idi. Bu iki fabrikanın kapasitesi 5.000 ton olup İngilizlere aitti.⁷⁵

Sonuç

Konsolos raporları nesnel nitelikli olup aynı zamanda dönemin birinci elden kaynakları durumundadır. Bu bilgilerin dönemin Osmanlı kayıtlarında bulunabilmesi de her zaman mümkün değildir. Resmi kayıtların eksik bıraktığı noktalar belirtildiğinden raporların önemi artmaktadır.

Raporlar, XX. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde İzmir ve çevresinin sosyal, ekonomik yönünü aydınlatıcı bir nitelik göstermektedir. Aynı zamanda İzmir'in gelişen durumu da ortaya konmaktadır. Şehir hızlı bir gelişmeye sahne oldu, bu durum sosyal hayata yansdı.

Hızla gelişmekte olan liman aynı zamanda ekonomik hayatta da etkili olmuştur. İthalat ve ihracatın yoğunluğu şehrin Avrupa ile ilişkisini geliştirmiş, bu da yeniliklerin hızla mevcut dokuyla bütünleşmesine katkı sağlamıştır.

⁷³ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.18

⁷⁴ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.19.

⁷⁵ House of Parliamentary Papers, 1910 Tarihli İzmir İngiliz Konsolosluğu Raporu, [Cd.4962-210], No.4598, s.19

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

House of Parliamentary Papers, Diplomatic and Consular Reports 1900-1914.

Telif Eserler

- Adıttar, Funda, İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914) İngiliz Konsolosluk Raporlarında, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011.
- Gündüz, Ahmet, “İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Musul Vilayetinin Ekonomik ve Ticari Durumu (1896-1912)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (3), 2017, s.848-863.
- Kalafat, Oğuz-Kaya, Mehmet, “İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu (1888-1909)”, *Turkish Studies- Historical Analysis*, Vol.18, Issue 4, Aralık 2020, s.1157-1180.
- Kolay, Arif, “Anadolu’da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu Hattı: İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demiryolu”, *ASOS JOURNAL (The Journal of Academic Social Science*, Yıl 5, Sayı 54, Ekim 2017, s.89-106.

İZMİR MERKEZLİ YAPILAN İLK DEMİRYOLLARIN BÖLGENİN İKTİSADİ VE SOSYAL GELİŞİMİNE ETKİSİ

Arif Kolay*

Giriş

Batı Anadolu Bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ürünleri ve yer altı kaynakları bakımından zengin bölgelerinden biridir. İç ve dış ticaretin eski tarihlerden beri daha canlı olması nedeniyle, ulaşım sistemindeki gelişmeler diğer bölgelere göre daha erken ortaya çıkmıştı. Bölgede Büyük Menderes ve Gediz olmak üzere iki önemli vadi vardı. Ülkenin doğu-batı arasındaki ulaşımı bu vadiler boyunca sağlıyordu. Buraları aynı zamanda eskiden beri kullanılan ticaret yolları idi. Bu yollar üzerinde devam edegelen uzun mesafe ticaretinin yanı sıra bölgenin kendi iç ihtiyacına cevap verecek bir kısa mesafe ticareti de, hem bu yollar hem de bu yolları birbirine bağlayan tali yollar üzerinden yapılmaktaydı. Yolların tekerlekli taşıtlar için çok elverişli olmaması nedeniyle uzun mesafe ticaretinde develer, kısa mesafe ticaretinde de katır ve eşekler kullanılmaktaydı¹.

XVII. yüzyıla kadar Batı Anadolu'da dış ticaret çok önemli boyutlarda değildi. Bölge daha çok kendi içinde bütünlüştü. Urla, Efes, Milet gibi yerler bölgenin öne çıkan yerleşim yerleriydi. İzmir çok fazla gelişmemişti. Sakız Adası'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Akdeniz daha güvenli bir konuma geldi. Gerek Kanuni Sultan Süleyman ve gerek III. Murad dönemlerinde Avrupa'daki çeşitli devletlerle yapılan ticari anlaşmalar sonucunda İzmir önem kazanmaya başladı ve XVII. yüzyıldan itibaren yabancı devlet konsolosluklarının da açılmaya başlamasıyla İzmir'in ticari hayatı değişmeye başladı².

İzmir'in yükselişini başlatan ilk hareket, XVI. yüzyılın sonunda Halep'in, Avrupa ile Asya arasındaki ticaretteki önemini yitirmeye başlamasıyla olmuştu. Yaklaşık aynı dönemde, ilkin Erzurum ve Bursa'dan geçip Balkanlara doğru devam eden ve Venedik'e kadar uzanan yol kullanılmaya başladı. Ardından, bu yolun batı kesimi güneye doğru, yani Bursa'dan İzmir'e doğru kaymaya başladı. Böylelikle

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/ arif.kolay@dpu.edu.tr.

1 Vildan Okyay, "Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844–1914)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt VIII, sayı 3-4, Ankara 1981, s. 650-651.

2 Vildan Okyay, *a.g.m.*, s. 650-651.

Halep ve Bursa'nın önem kaybetmeye başlamasıyla İzmir, Avrupa'nın Asya ile yaptığı ticarete önemli bir transit noktasına dönüştü³.

İzmir'in dış ticarete yaşadığı bu dönüşümün yanında iç ticareti de oldukça işlek bir konuma gelmişti. İstanbul'un gereksinimi olan meyve, sebze, kuru yemiş büyük ölçüde İzmir Limanı'ndan yükleniyordu. Bu ürünler içinde üzüm, badem, incir ilk sırada yer almaktaydı. İzmir'den İstanbul'a sevk edilen ürünlerin büyük bölümü Saray'ın tüketimine ayrılıyordu. XIX. Yüzyılda İngiltere'nin gelişmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin hammadde ihtiyacı ve Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkardığı hammadde ihtiyaçlarını karşılamak üzere İzmir Limanı büyük bir yük üstlenmişti. Zaten İzmir'in Anadolu'nun en önemli ihraç limanı olması dolayısıyla rıhtıma kavuşması da diğer limanlara nazaran erken olmuştu. Bunda şüphesiz 1866'da tamamlanan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının da rolü vardı⁴.

Demiryollarının Bölgenin İktisadi ve Sosyal Gelişimine Etkisi

Sanayi devrimini yaşayan Avrupa'da XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, demiryolları gibi insanlığın kaderini değiştiren buluşlar ortaya çıktı. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de demiryolları yapılmaya başlandı. Osmanlı'nın Asya toprakları üzerinde yapılan ilk iki demiryolu için Batı Anadolu seçilmişti. İlk imtiyaz İzmir-Aydın, ikinci imtiyaz da İzmir-Kasaba demiryolu için verilmişti. Her iki demiryolunun çıkış noktası da İzmir'di. 1863 yılında imtiyazı verilen Kasaba hattı, 1866 yılında tamamlanarak hizmete açıldı. Daha sonra peyderpey uzatılarak 1897 yılında Afyon'a kadar ulaştı. Aynı şekilde Aydın Demiryolu da daha sonraki süreçte peyderpey uzatıldı ve muhtelif kollara ayrıldı. 1879 tarihinde alınan imtiyazla Sarayköy'e kadar uzatıldı ve Torbalı'dan Tire'ye kadar bir şube inşa edildi. Haziran 1882'de Sarayköy kısmı Eylül 1883'te Tire şubesi işletmeye açıldı⁵. Çatal'dan Ödemiş'e kadar olan şube Aralık 1888, Sarayköy'den Dinar'a kadar olan kısım Ekim 1889, Sütlaç'tan Çivril'e kadar olan kısım Aralık 1889, Söke şubesi Ocak 1891 ve Goncalı-Denizli arası da Mart 1892'de hizmete açıldı⁶. Devletten hiçbir mali yardım almadan yapılan Aydın hattı aynı zamanda Anadolu toraklarında yapımına başlanan ilk demiryolu hattı unvanını elinde bulundurmaktadır.

Aydın Demiryolu ve Kasaba Demiryolu'nun işletmeye geçmesiyle birlikte Batı Anadolu bölgesinde eksi ve artılarıyla pek çok değişim ve gelişim yaşanmıştır⁷.

³ Filiz Çolak, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2005, s. 32-33.

⁴ Filiz Çolak, *a.g.t.*, s. 34-36.

⁵ Ali Akyıldız, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 63-95.

⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, sene 1312, s. 135.

⁷ Demiryolunun bölgeye sağladığı fayda ve zararlarla ilgili tartışmalar için bkz. Akyıldız, *a.g.t.*; Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, s. 15-74; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye*

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan köklü değişiklikler ve Batı ile bütünleşme girişimleri sonucu üretim ve ticaret desteklenmiş, uluslararası ticarete katılım sağlanmaya başlamıştı. Bu süreçle birlikte, Osmanlıların ticaret ilişkileri Yakın Doğu ve Asya'dan Batı Avrupa ve Birleşik Devletlere kaydı. Batı Anadolu'nun fiziki coğrafyasının da etkisiyle, 100 bine yaklaşan nüfusuyla bölgedeki hinterlandın toplanma merkezindeki İzmir, bu süreçte ön plana çıktı. Bu yüzyılda İzmir, Doğu Akdeniz ticaretinin odaklandığı yeni ve önemli bir ithalat-ihracat merkezine dönüştü. Bunun sonucunda iç bölgelerden Batı Anadolu kıyı kentlerine ve İzmir'e nüfus kaymalarıyla birlikte, ticaret için buralara gelen yabancı sayısında büyük artış oldu⁸.

Yabancı tüccarlar, araçlarla birlikte çalışmalarının yanı sıra, Batı Anadolu ticaretine doğrudan girmeye çalıştılar. Gümrük indirimleri, Hükümetin denetimi azaltması ve Hükümetin dışındaki korumacılık ile yargı alanının gelişmesi ve bölgenin demografik yapısı Batı Anadolu'yu yabancı ticaret çıkarları açısından dünyanın en çekici ve en umut veren bölgelerinden biri haline getirdi.

1847 ile 1880'ler arasında, İzmir'deki yabancıların sayısı 15.000'den 50.000'in üzerine çıktı. Kentin toplam nüfusa oranları ise %15'ten %25'e çıktı. Avrupalılar beraberlerinde sermaye, uzmanlık, üretim araçları ve yatırım planları da getirdiler. Böylelikle İzmir ve hinterlandı XIX. yüzyıl boyunca dünyanın en seçkin kültürel ve ticari merkezlerinden biri haline geldi. XIX. yüzyılın sonlarında (1889) bütün Batı Anadolu'daki 55.000 civarındaki yabancıların 50.000'i İzmir'in içinde ya da hemen yakın çevresinde yaşıyordu. İç bölgelerdeyse yabancılar, ekonomik faaliyetin önceden var olan kanallarını ve bunları denetleyenleri yani yerel aracılara kabullenmek zorunda kalmışlardı. Ticaret artık büyük ölçüde iç kesimlerden kaynaklanıyor olsa da kıyı kesimi ve özellikle İzmir, bu etkinliğin odağında ve merkezi olmayı sürdürdü. Çoğunlukla mal sınıflandırmak, tartılmak, paketlenmek ve sigorta edilmek üzere kıyıya naklediliyordu⁹.

1842 yılında İngiltere'ye yaklaşık 60.000 ton meşe palamudu, 15.000 ton kuru üzüm, 7.500 ton afyon ve sadece 955 ton pamuk ihraç edilirken 1876'da bu rakamlar ürün sırasıyla 601.000, 362.000, 222.000 ve 125.000 ton gibi oldukça yüksek rakamlara ulaştı. Bu süre içinde Osmanlı ticaret hacmi dört kat arttı. Bunun büyük bir bölümü İzmir Limanı'ndan gerçekleştirilmekteydi¹⁰.

Demiryollarının Batı Anadolu'ya girişinden sonra ticaret hacminde çok belirgin bir artış oldu. Bu artış, aşağıdaki tabloda açık bir şekilde görülmektedir.

Girişi, Ankara 1982; A. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, İzmir 2002, s. 138-157; Fahrettin Emrah Köşgeroğlu, *An Approach For Conservation Of Railway Heritage; Assessing And Experiencing The İzmir-Aydın Railway Line*, ODTÜ Mimarlık Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

⁸ Ersal Yavi, *Manisa*, İzmir 1995, s. 39.

⁹ Filiz Çolak, *a.g.t.*, s. 33.

¹⁰ Ersal Yavi, *a.g.e.*, s. 39.

1839-1900 Yılları Arasında İzmir Limanı'ndaki Ticaret Hacmi (1000 Sterlin).					
Yıl	İhracat	İthalat	Yıl	İhracat	İthalat
1839	1.434.240	681.160	1870	--	--
1840	--	--	1871	4.024.400	--
1841	1.242.880	722.280	1872	4.866.840	3.473.840
1842	1.323.400	734.000	1873	4.158.860	4.668.400
1843	1.298.280	1.103.600	1874	3.939.560	4.495.300
1844	--	--	1875	3.896.063	3.483.404
1845	--	--	1876	4.629.590	2.859.934
1846	800.000	500.000	1877	4.687.491	3.082.400
1847	--	--	1878	3.542.944	4.139.907
1848	--	--	1879	4.406.699	4.755.609
1849	--	--	1880	3.852.479	3.980.411
1850	1.449.080	1.241.240	1881	3.803.639	4.656.134
1851	1.467.280	1.138.920	1882	3.841.862	3.215.921
1852	1.458.000	1.114.000	1883	4.710.756	3.238.064
1853	--	--	1884	4.820.383	2.928.591
1854	1.120.000	1.200.000	1885	4.315.340	2.692.947
1855	2.520.000	2.280.000	1886	4.331.536	2.706.736
1856	2.888.000	2.874.000	1887	4.099.310	--
1857	2.517.000	2.447.480	1888	3.867.083	2.710.445
1858	2.230.920	2.367.280	1889	4.535.975	3.236.139
1859	2.124.680	2.227.600	1890	3.708.149	3.030.559
1860	1.846.360	2.386.520	1891	3.927.182	2.985.851
1861	--	--	1892	3.647.512	3.010.472
1862	4.518.680	2.726.320	1893	3.282.761	--
1863	4.955.240	3.738.520	1894	4.323.839	3.158.263
1864	3.842.286	2.538.200	1895	4.334.097	2.880.727

1865	5.130.760	1.869.826	1896	3.334.000	2.220.000
1866	4.156.480	2.210.988	1897	3.100.000	2.250.000
1867	4.011.850	2.129.774	1898	3.294.529	2.678.000
1868	--	--	1899	3.782.781	2.563.000
1869	--	--	1900	4.157.405	2.538.000

Tabloda görüldüğü üzere, 1840'lı yıllarda ortalama bir düzeyde olan ticaret hacmi, 1860'lı yıllara gelindiğinde önemli bir artış göstermiştir. Bu tarihten sonra bazı dalgalanmalar olmuştur. Ancak rakamlar hiçbir zaman 1840'lı yıllardaki seviyeye düşmemiştir. XIX. Yüzyılın geri kalan döneminde de İzmir, Osmanlı Devleti'nde en fazla ihracat yapılan ve İstanbul'dan sonra en fazla ithalat yapılan liman olma özelliğini korumuştur¹¹.

1890 yılında İzmir-Kasaba Demiryolu'nda taşınan yük 134.826 tondu. Bunun 46.423 tonu zahire, 26.432 tonu palamut, 6.775 tonu üzüm, 4.633 tonu çeşitli bitkisel tohum, 4.131 tonu pamuk ve 31.867 tonu çeşitli eşya idi¹². İzmir-Kasaba hattı ile 1895'te 115.000 ton mal ve 1,5 milyon yolcu taşınırken, 1913'te 430.000 ton mal ve 3 milyon yolcu taşınmıştı¹³. Demiryollarının bölge ekonomisine getirdiği hareket ve canlılık, devletin vergi gelirlerinin yükselmesinde de rol oynadı¹⁴.

Nüfus Artışı ve Kademelenme

Yine bu dönemde İzmir'den sonra Batı Anadolu'da nüfusu 10 binin üzerinde olan beş yerleşim yeri vardı. Bunlar Aydın, Manisa, Muğla, Akhisar ve Isparta idi. İzmir sahip olduğu konum itibarıyla bu şehirlerden farklı durumda olup bölgenin hinterland merkezi idi. Bu şehirlerin özellikleri birbirine benziyordu. Ulaşım imkânları yerinde idi ve ana kervan yollarının kesişme noktalarında bulunuyorlardı. Ayrıca buraları zengin tarım alanlarına sahip önemli yerleşim merkezleri idi. Bu hususların haricinde 5.000-10.000 arası nüfusa sahip on iki¹⁵ ve nüfusu 2.000 ile 5.000 arasında bulunan kırk yerleşim birimi vardı. Nüfusu 5-10 bin arasında olan yerlerin çoğu kaza, bir kısmı sancak merkeziydi. Ayrıca tarıma elverişli arazilere sahiptiler ve önemli yollar üzerinde bulunuyorlardı. Nüfusu 2 ile 5 bin arasında olanlar da daha çok

¹¹ Tablodaki veriler ve değerlendirme için bkz. Leyla Şen, "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri", *Kebikeç*, sayı 11, Ankara 2001, s. 110-111.

¹² Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, İzmir 1999, s. 80-81.

¹³ Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, Sayı I, İzmir 2000, s. 146.

¹⁴ Abdullah Martal, *a.g.e.*, s. 80-81.

¹⁵ Nüfusu 5-10 bin arasında olan yerler Tire, Alaşehir, Uşak, Afyon, Eğirdir, Burdur, Davas, Milas, Urla ve Karayükpazarı idi.

önemli kervan konaklamalarının olduğu yerlerdi. Bunların altında da, yani nüfusu 2 binden az olan köy veya mezra durumunda olan yerleşim yerleri de bulunmaktaydı.

Demiryollarının yapılmasıyla bu yerleşim yerlerinin kademelenmesinde önemli değişiklikler oldu. Dikkati çeken en önemli husus, nüfusu 10.000'i geçen merkezlerin sayısındaki artışı. 1844 yılında İzmir'le birlikte sayısı 6 olan bu merkezler, 1914 yılına gelindiğinde 26'ya çıkmıştı. Kasaba Demiryolu'nun etkisiyle nüfusu artan yerleşim yerleri şunlardı:

1844 yılında nüfusu 5 bin ile 10 bin arasında olan Alaşehir, Kula, Uşak ve Afyon, 2 ile 5 bin arasında olan Menemen, Kasaba (Turgutlu) ile Gördes ve nüfusu 2 binden az olan Salihli ile Eşme idi¹⁶. 1896'da Alaşehir 9.424, Turgutlu da 13.557 nüfusa ulaşmıştı¹⁷. 1914 yılına gelindiğinde diğerlerinin de nüfusu 10 binin üzerine çıkmıştı. Bunların hepsi demiryolu ile doğrudan bağlantılı yerlerdi. Dolayısıyla nüfus kademelenmesi ile ilgili değişikliklerde en önemli rolü demiryolları üstlenmişti¹⁸.

1896'da Alaşehir ve Turgutlu'nun yanında diğer yerlerin nüfusları da aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildeydi:

Yerleşim Birimi	Gayrimüslim		Müslüman		Toplam
	K	E	K	E	
Manisa	5.002	4.760	12.879	12.489	35.130
Kırkağaç	1.569	1.527	4.345	4.296	11.737
Salihli	189	361	678	788	2.016
Soma	681	688	1.587	1.381	4.337
Alaşehir	1.416	1.345	3.156	3.507	9.424
Akhisar	2.523	2.387	2.746	2.848	10.504
Gördes	300	295	1.680	1.710	3.985
Eşme	--	--	330	401	731
Kula	1.258	1.224	4.026	4.075	10.583
Demirci	15	28	3.613	3.462	7.118
Kasaba	1.753	1.802	4.964	5.038	13.557
Yekün	14.706	14.417	40.004	39.995	99.698

Kaynak: BOA, Y.EE.KP. 86-7/604.

¹⁶ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s.653-680.

¹⁷ BOA, Y.EE.KP. 86-7/604.

¹⁸ Demiryolunun şehir kademelenmesine olan etkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Vildan Okyay, *a.g.m.*, s. 653-680.

Tarih boyunca önemli güzergâhların kavşak noktasında bulunması sebebiyle birçok yerleşime sahne olan Turgutlu,¹⁹ İzmir'e gerek demiryolu gerekse kestirme bir kara yolu bağlantısının kurulmasıyla önemli bir ticaret merkezi haline geldi. 1882 yılında Turgutlu'da 27 değirmen, 4 çırçır fabrikası, bir üzüm paketleme ve bir de iplik atölyesi bulunuyordu²⁰. Aynı tarihte 36.000 nüfuslu Manisa'da dört adet buharla çalışan çırçır fabrikası kurulmuşken, bu sayının 6.500 nüfuslu Turgutlu'da üç adet olması oldukça dikkat çekiciydi. Bu bağlamda Turgutlu'da pamuk üretiminin yüksek seviyede olduğu ve endüstrileşmeye ayrı bir önem verildiği söylenebilir. Diğer şehirlerle bağlantı kuran Turgutlu, verimli tarım arazilerinin avantajını kullanarak büyük ölçüde ihracat yapmıştı. Bu durum Turgutlu'da endüstrileşmeyi desteklemiş ve yapılaşmayı hızlandırmıştı²¹.

Geviz ve Menderes vadilerini kontrol eden bir konumda olması dolayısıyla eskiden beri önemli bir yerleşim yeri olan Alaşehir, demiryolunun 1875'te buraya gelmesiyle daha çok önem kazanmış ve Uşak dâhil olmak üzere çevre bölgelerin ürünlerinin İzmir'e yollanmak üzere toplandığı bir merkez olmuştu²². Alaşehir hattı, eski önemli ticaret yollarının yerini almasıyla, Alaşehir'in gelişmesini büyük ölçüde hızlandırmış ve şehirde özellikle ticari alanda büyük bir canlılığa neden olmuştu²³. Üzüm, susam, tahıl, pamuk ve meyan kökü gibi ürünlerin kısa zamanda İzmir'e taşınması, halkın zenginleşmesine de katkıda bulunmuştu. Buna karşılık demiryolundan olumsuz yönde etkilenenler de olmuştu. Mesela kervancıların çoğu işsiz kalmıştı²⁴.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Alaşehir'de bazı şirketlerin acentesi açılmıştı. Bunların başında, meyan kökü alan Amerikan Forbes Şirketi'nin 1859'da Alaşehir'de açtığı şube gelmekteydi. Bu şirket, Alaşehir'den bazı yıllarda 4500 ton kadar meyan kökü alıp ihraç ediyordu. Bundan başka Ziraat Bankası şubesi 1889'da Duyûn-ı Umûmiye İdaresinin Alaşehir bürosu da 1890 başında açılmıştı²⁵.

Menemen, 1866 yılından beri İzmir ile bir demiryolu bağlantısına sahip olmasına rağmen 1882'de çok fazla gelişmiş değildi. Menemen'in İzmir'e çok yakın olması nedeniyle uzun süre birçok fonksiyonlar (toplama-dağıtma, imalat, idari, sosyal-kültürel fonksiyonlar) açısından İzmir'e bağımlı kalmış olmasından dolayı gelişmemesi doğaldı²⁶.

¹⁹ Kübra Işıl Meşe, *Turgutlu Tarihi Kent Dokusunun İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2005.Sh. 350-351.

²⁰ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s. 653-680.

²¹ Meşe, *a.g.t.*, s. 350-351

²² Vildan Okyay, *a.g.m.*, s. 670.

²³ Arzu Altun Ceylan, *Alaşehir'in Şehir Coğrafyası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 17.

²⁴ M. Akif Ceylan, *Alaşehir*, İstanbul 2004, s. 62:

²⁵ Arzu Altun Ceylan, *a.g.t.*, s. 18.

²⁶ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s.672

Salihli de 1875 yılında demiryoluna sahip olduğu halde, 1882'de 7.000 nüfuslu bir yerleşim yeri idi. İzmir ile önemli bir ticari faaliyeti bulunan Salihli'de bu tarihte 10 değirmen, bir Pazar ve bir kapalı çarşı bulunmaktaydı²⁷. Demiryolu antik çağın Lidya bölgesini geçerken, Lidya'nın başkenti Sardes'te bir istasyon kurulmuş ve adına Sart denmişti. Demiryolu, o dönem için asıl hedef olarak, antik çağın Philedelphia'sı, daha sonraları Hıristiyanlığın dünyaya yayıldığı 7 kiliseden birine sahip olan Alaşehir'i seçtiği için, Salihli İstasyonu o dönem kasabanın bir kilometre kadar güneyine kurulmuştu. Ancak bugün demiryolu Salihli'nin tam ortasında kalmıştır²⁸.

1882 yılında küçük bir yerleşim yeri olan Eşme'nin nüfusu 1914'e gelindiğinde 10 binin üzerine çıkmıştı. Bu nüfus artışının en önemli sebebi de kuşkusuz demiryolunun Eşme'den geçmesiydi²⁹.

Bunlardan başka mahalle, köy veya diğer yerleşim yerleri gibi pek çok yer demiryolları sayesinde öne çıktı. Demiryolu, insanların dar bir coğrafyaya sıkışmış mekânını genişletti ve onlara büyük bir hareketlilik sağladı. Bölgeye demiryollarının girişiyle yerleşim birimleri arasındaki mesafeler kısaldı, taşıma hızı arttı ve buna bağlı olarak üretim ve ticaret gelişti. Bunların sonucu olarak da daha büyük ve kalabalık yerleşim birimleri ortaya çıkmaya başladı.

İzmir Merkezine Etkileri

Basmane Garı, bugün Oteller Sokağı olarak bilinen, Çorakkapı'ya doğru uzanan, 1860'lı yıllarda İzmir'in anayolu konumunda olan ve Keçeciler Caddesi'ne bağlanan yerde kurulmuştu. Bu yol, kervanların kente giriş yolu olup önce Ermeni ve Türk sonra da Yahudi mahallelerinden geçirdi. Tüm kervanlar, Türk tüccarların kumaş ve iplik ticareti yaptığı Demirhan'da birleşirdi. Demirhan'a ulaşan Osmaniye Caddesi, Basmane Garı inşasıyla önem kazanmıştı³⁰.

Hem Karşıyaka hem de Bornova'ya ulaşabilmek için zor bir güzergâh seçildi. Bugünkü itfaiye binasının yerinde Kervanlar Köprüsü vardı. Hat, Punta'dan gelen Aydın Demiryolu'yla kesişecekti. İki hat birbirini haç yani artı biçiminde kestiği için mahalleye İstavroz adı verildi. Cumhuriyetten sonra Hilal olarak değiştirildi³¹.

İzmir-Kasaba Demiryolu hattı İzmir'in kentsel gelişiminde de etkili olmuştu. İmtiyaz mukavelesi gereği şirket Bornova'ya ek hat açmak zorundaydı. Bunun

²⁷ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s.672

²⁸ A. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, İzmir 2002, s. 114:

²⁹ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s.673.

³⁰ Raziye Oban Çakıoğlu, *İzmir'deki Eski Kentsel Dokusunun Korunması ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006 s. 104; Erkan Serçe, "Bir Şirket Komedi ve Bir Bulvarın Öyküsü", http://www.izmirkitap.com/erkan_serce.htm

³¹ Sadık Kurt, *İzmir'de Kamu Hizmeti Gören Kuruluşlar, 1850-1950*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 65; Atilla, *a.g.e.*, s. 109:

üzerine şirket Halkapınar İstasyonu'ndan açılan ek bir hat ile Bornova'yı 1865 yılında İzmir'e bağladı. İzmir'deki İngiliz kolonisinin görkemli köşkler kurarak yaşamaya başladıkları bu önemli yerleşim birimi demiryoluna sahip olunca, kısa bir sürede değişim ve gelişime sahne oldu³². Özellikle İngiliz kolonisi için döşenmiş olan Bornova hattında İzmir-Bornova seferleri oldukça sık yapılıyordu³³. Seferler sabah 05.00'dan gece 09.00'a kadar devam ediyordu. Basmane-Bornova arasında günde ortalama 10-11 sefer yapılıyordu. Tatil ve bayram günlerinde bu sayı artarken kış aylarında ve savaş dönemlerinde azalıyordu. Ramazan aylarında ise geç saatlere kadar seferlere devam ediliyordu³⁴.

İşletmeye açılan demiryolu, Körfezin kuzeyinin gelişmesine de zemin hazırladı. 1865 yılında işlemeye başlayan İzmir-Manisa postası, Bayraklı'yı bir yerleşim birimi haline getirirken, küçük bir köy konumunda olan Karşıyaka'nın büyüyüp gelişmesini sağlayarak, burada kentsel bir yaşantının kurulmasına vesile oldu³⁵. Demiryolunun Karşıyaka'ya ulaşmasıyla gözle görülür bir canlanma meydana geldi³⁶. Banliyö trenlerinin de işlemeye başlamasıyla burası aynı zamanda bir gezi yerine dönüştü. Halk, Karşıyaka'ya çok rağbet gösteriyordu. Burada bulunan sazlık ve bataklıklar kurutulmuş, kısa süre içinde bağlar dikilmeye, tarlalar açılmaya ve köşkler, yalılar, sahilhaneler ve gazinolar yapılmaya başlandı³⁷.

1890'lı yıllara gelindiğinde Karşıyaka önemli bir gelişme sağlamıştı ancak mahalli idare açısından hâlâ Bornova'ya bağlı bir köy statüsündeydi. Yapılan çalışmalarla, İzmir'e yakınlığı da göz önüne alınarak, Şûrây-ı Devlet ve Meclis-i Vükela kararı ve Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle, 1892 yılında Karşıyaka, doğrudan İzmir'e bağlandı³⁸. 1892 yılında yapılan bir sayımda Karşıyaka'da 966 hane mevcuttu ve burada 1.778 Müslüman, 1.002 Rum ve 219 Ermeni olmak üzere 3.000 civarında nüfus yaşıyordu. Nüfus artışıyla birlikte sosyal ve kültürel ihtiyaçlar için

³² Sabri Yetkin, "İzmir'in Demiryolları-3", *Milliyet* (15.08.2004).

³³ XVII. yüzyıldan itibaren İzmir'de varlığını sürdürmüş olan Levanten toplum özellikle 19. yüzyılda kent merkezinden dış bölgelere yönelen yerleşim üzerine birçok yer etkilenmiştir. Levantenlerin tercih ettiği en önemli yerlerin başında Bornova gelmekteydi. Özellikle bölgeye demiryollarının gelmesi ve buralara banliyö hatlarının kurulması ile ulaşım sıkıntıları da ortadan kalkmıştı. İzmir Aydın hattından dolayı Buca, Kasaba hattından dolayı Bornova önem kazandı. Bornova'da yaşayan Levanten ailelerin büyük bir kısmı İzmir'in ekonomik ve politik hayatında önemli rol oynamıştı. Bkz. Hümeysa Birol Akkurt, *19. Yüzyıl Batılılaşma Kesitinde, Bornova ve Buca Levanten Köşkerleri Mekânsal Kimliğinin İrdelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2004, 28, 39, 60, 69.

³⁴ Atilla, *a.g.e.*, s. 110:

³⁵ Sabri Yetkin, "İzmir'in Demiryolları-3", *Milliyet* (15.08.2004).

³⁶ *Abenk*, nr. 72 (27 Teşrinievvel 1311/9 Kasım 1895), s. 3.

³⁷ BOA, T. DMİ, 921/62; Sabri Yetkin, "Niçin Kent Tarihi", <http://www.1912karsiyaka.org/karsiyaka.php>

³⁸ BOA, DH.MKT., 1954/12.

gerekli bina ve yapılar da inşa edilmeye başlandı. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Karşıyaka'da beş Ortodoks, iki Ermeni ve bir Katolik olmak üzere sekiz kilise, iki camii ve iki mescit bulunurken, iki Rum, iki Katolik, bir Ermeni ve iki de Türk okulu faaliyet göstermekteydi³⁹.

İzmir Dışındaki Bölgelere Etkileri

Manisa'ya demiryolunun ulaşması ile birlikte özellikle kervanlarla yapılan taşımacılık azaldı. Devciliğin önemli bir meslek olduğu Menemen'de ekonomik yaşam yeniden şekillenirken, o zamana kadar diğer küçük köylerden farkı olmayan Emirâlem'e bir istasyon kurulması bu köyü de ön plana çıkardı. Emirâlem hızla büyümeye başladı ve civar köylerin iskelesi haline geldi⁴⁰.

Demiryolu hattının Uşak'tan geçmesiyle şehir sosyo-kültürel alanda değişikliklere uğramıştı. Bu değişikliklerde özellikle Fransızların etkili olduğu görülmekteydi. Demiryolunun yapıldığı tarihlerde Uşak şehrinde çeşitli Fransız sosyal ve kültürel müesseseleri açılmıştı. Fransız Katolik misyonerleri buraya gelerek çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bunların sonucunda Fransız misyonerler tarafından Uşak'ta, iki kilise, bir mabet, bir manastır ve bir mektep tesis edildi. Ayrıca bu dönemde Uşak'ta gayrimüslim nüfusunda da artış gözleniyordu⁴¹.

Demiryolu Uşak'a ulaşırken çok önemli bir Roma yerleşim yeri olan Blaundos yakınlarındaki İnay'a bir istasyon yapıldı. O zamana kadar 4-5 hanelik bir mezra iken demiryolunun geçmesinden sonra önemli bir yerleşim yeri haline geldi. O günlerden kalan bir alışkanlıkla, bugün hâlâ halk arasında İnay'a "İnay istasyonu" denmektedir⁴².

Bunların yanında hem Kasaba hattına hem de Anadolu hattına ev sahipliği yapan Afyonkarahisar, demiryollarının gelmesinden sonra önemli değişikliklere uğradı. Afyon'dan iki farklı demiryolu hattı geçtiği için iki istasyonlu şehir olmuştu. Bunlar İzmir ve İstanbul istasyonlarıydı. Bu istasyonlar şehrin yerleşiminde de etkili oldu. Demiryolu sayesinde Afyon şehrinin nüfusu artı ve ticareti de canlandı⁴³.

XIX. yüzyıla gelene kadar Afyon bir uç şehri olarak işlev görmüş, burada nüfus XVII. ve XVIII. yüzyıllarda belirgin bir artış göstermeden ve yaklaşık 15.000 kişi seviyesinde kalmıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde ise nüfus artmaya başlamış ve 1890-91 yıllarında kentnin nüfusu 12.606 Müslüman, 4612 Ermeni ve 218 Rum olmak üzere toplam 17.436 kişiye ulaşmıştı. Demiryolunun 1897'de kente gelmesinden sonra, nüfusta büyük bir artış yaşanmış ve 1898 yılında Afyon'un nüfusu 25.194 Müslüman

³⁹ Sabri Yetkin, *aynı makale*.

⁴⁰ Atilla, *a.g.e.*, s. 110.

⁴¹ Adnan Şişman vd., "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IV, Sayı: 1, Haziran 2002, s. 95.

⁴² Atilla, *a.g.e.*, s. 115.

⁴³ Alparslan Aliğaoglu, *Afyonkarahisar Şehir Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 190.

ve 6055 Ermeni olmak üzere toplam 31.249 kişi olmuştur. Elbette demiryolları Afyon nüfusunun artışının en önemli sebeplerinden biriydi. Ancak bu gelişmeyle birlikte kente büyük oranda göçmenin de yerleştirilmesinin bu artışta payı vardı. Demiryolunun Afyon'a gelmesiyle, Konya ve İzmir istasyonlarına çıkan yollar üzerinde düzenli oteller, mağazalar ve gazino ve kahvehaneler yapıldı. Kentin geleneksel ticaret merkezi ile Konya İstasyonu arasında yer alan cadde üzerinde yeni ticaret merkezi olan Uzunçarşı ortaya çıkmıştı⁴⁴.

Sanayi ve Madencilik Alanındaki Etkileri

Demiryolları, Batı Anadolu'da tarım, sanayi ve madencilığe de tesir etti. Batı Anadolu Bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ürünleri ve yer altı kaynakları bakımından zengin bölgelerinden biriydi. İç ve dış ticaretin eski tarihlerden beri daha canlı olması nedeniyle, ulaşım sistemindeki gelişmeler diğer bölgelere göre daha erken ortaya çıkmıştı⁴⁵.

XIX. yüzyılda İzmir limanının hemen ardındaki hinterlandı olan Gediz Vadisi, demiryolu ile ilgili gelişmelerden en fazla payı alan bölge oldu. İhracatın önemli bir bölümünü oluşturan ürünlerin çoğunun Manisa ve çevresinden sağlanması sonucu XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gediz havzasının tarımsal ürün tablosu büyük değişikliğe uğradı. Daha önceleri ovalarda yetiştirilen ürünler, geçimlik düzeyde buğday, baklagiller gibi bitkilerdi. Dışa açılmayla birlikte yabancı pazarların talep ettiği sanayi ürünleri, pamuk, palamut, tütün, kök boya, kuru üzüm gibi ürünler ön plana çıktı. Bu gelişme Gediz Ovasına bir dinamizm getirmişti. Yeni iş imkânları ortaya çıkmış ve refah seviyesi de artmıştı⁴⁶.

Ekonomik açıdan bakıldığında demiryolları, Osmanlının tarımsal ekonomisini birçok yönden geliştirmişti. Demiryollarının sağladığı ucuz ve kolay taşımacılık Osmanlı Devleti'nde yeni ve geniş alanların tarıma açılmasını sağlamıştı. Bu durumdan özellikle tahıl üretimi etkilendi. Çünkü büyük yer tutmasına karşın fiyatı düşük olan tahılın hayvan sırtında taşınması çok daha pahalıya mâl oluyor, bu da tahıl taşımacılığını kısıtlı bir mesafeyle sınırlıyordu. Demiryolları Anadolu'da yapılmaya başlayınca, İç Anadolu hem İstanbul'un hem de Avrupa'nın tahıl ihtiyacını karşılamaya başladı. Demiryollarının tarıma etkisi bu kadarla da kalmamış, demiryolunun geçtiği bölgelerdeki mevcut çiftçi ailelere hızla yenisi eklenmişti. Hükümet de bu fırsatı değerlendirerek Balkanlardan gelen Müslüman göçmenleri demiryolu boylarında açılan yeni tarım alanlarında iskân etmişti. Hatların geçtiği

⁴⁴ Yonca Kösebay Erkan, *Anadolu Demiryolu Çevresinde Gelisen Mimari ve Korunması*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 97-98.

⁴⁵ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s. 650.

⁴⁶ Ersal Yavi, *Manisa*, İzmir 1995, s. 39.

tarım bölgelerinde gözlenen çarpıcı ekonomik gelişmenin biri ucuz taşımacılık, diğeri de ek insan gücü olmak üzere iki nedeni vardı⁴⁷.

Batı Anadolu'da Gediz ve Küçük Menderes Havzası'nda üretilen üzüm, incir, pamuk, tütün, fındık, meşe palamudu, zeytinyağı, tiftik, afyon, meyan kökü gibi tarım ürünleri develerle limana getirilerek buradan dış ülkelere gönderilmekteydi. Dışarıdan da yünlü kumaş ve cam eşya gibi ürünler kente gelmekteydi. Bu ticari canlılık ulaşım olanaklarının kolay sağlanabiliyor olmasından kaynaklanıyordu⁴⁸. Kasaba hattının yapılmaya başlamasından sonra Batı Anadolu o zamana kadar pek bilinmeyen bir tarım aracı olan pullukla tanıştı. O zamana kadar demiryolcuların yol açmada kullandığı pulluğu halk tarımın hizmetinde kullanmaya başladı. Bu da üretimin artmasında etkili oldu⁴⁹.

Daha önce sınırlı miktarda olan pamuk üretiminin 1862-1870 arasında oldukça fazla arttığı görülmekteydi. Özellikle demiryolunun geçtiği güzergâhlara yakın bölgelerde pamuk ekimi yoğunlaşmıştı. Fazla pamuk üretiminin dış taleple de ilgisi vardı. Çünkü Amerika'daki kuzey ve güney vilayetleri arasındaki savaşlar⁵⁰ yüzünden pamuk ihtiyacını karşılayamayan İngilizler, bu ihtiyacı Batı Anadolu bölgesinden karşılamayı düşündüler ve pamuk üretimini teşvik ettiler⁵¹. Bu teşvikler demiryolu inşa edilinceye kadar pek başarılı olmadı. Zaten bunu fark eden tekstil sanayicileri de demiryolu yapımını desteklediler.

Pamuk üretimine Osmanlı Hükümeti de destek vermişti. 1862'de çıkarılan bir fermanla, pamuk ekmek isteyenler, ekili olmayan devlet arazilerine bedava sahip olabilecekler ve bu araziler ile pamuk üretiminde kullanılan araç-gereçlerden beş yıl vergi alınmayacaktı. Yine 1863 senesinde Hükümet 142 ton pamuk tohumunu çiftçilere ücretsiz olarak dağıttı. Hem Hükümetin hem de İngilizlerin desteğiyle demiryolları yapıldıktan sonra pamuk üretiminde ciddi artışlar oldu⁵². Ancak 1865 yılında Amerikan iç savaşı bitince pamuk tekrar Amerika'dan elde edilmeye başladı ve 1870'den sonra Batı Anadolu'da pamuk üretimi hızla düşmeye başladı⁵³. 1862'den itibaren bölgenin çeşitli yerlerinde çırçır fabrikaları ve pamuk işlemesi ile ilgili bazı

⁴⁷ Donald Quataert, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", *Tanzîmattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi VI*, İstanbul 1985, s. 1631.

⁴⁸ Raziye Oban Çakıcıoğlu, *İzmir'deki Eski Kentsel Dokusunun Korunması ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006, s.101.

⁴⁹ Atilla, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁰ Hüseyin Avni Şanda, *İşçi Hareketleri/Yarı Müstemele Oluş Tarihi*, İstanbul (tarihsiz), s. 68.

⁵¹ Pamuk üretimini teşvik amacıyla ilk etapta Liverpool'den 60 torba Amerikan tohumu getirilerek çiftçilere bedava dağıtıldı. Bkz. Ali Akyıldız, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 113.

⁵² Akyıldız, *a.g.t.*, s. 113; Okyay, *a.g.m.*, s. 662.

⁵³ Vildan Okyay, *a.g.m.*, s. 662.

tesisler yapılmaya başlamıştı. 1870'li yıllara gelindiğinde demiryolu güzergâhında pek çok çırçır fabrikası işler durumda idi.

1880 yılına kadar pamuğun %40'ı İngiltere'ye, geri kalanı da Fransa, Avusturya ve Almanya'ya ihraç edilmekteydi. Bu dönem içerisinde İzmir'den ihraç edilen pamuk miktarı şöyleydi⁵⁴.

İzmir'den İhraç Edilen Pamuk Miktarı (1863-1877 arası)				
Yıl	İhracat (Sterlin)		Yıl	İhracat (Sterlin)
1863	1.674.536		1871	216.800
1864	2.076.086		1872	770.000
1865	1.267.920		1873	81.000
1866	521.600		1874	631.730
1867	1.187.358		1875	521.000
1868	321.270		1876	655.751
1869	461.320		1877	423.754
1870	431.750		-----	-----

Avrupalılar bu dönemde en çok pamukla ilgilenmişler fakat yabancı sermayenin girişi diğer tarım ürünlerini de etkilemişti. Pamuktan sonra en çok ihraç edilen ürünlerden biri de tütündü. Tütün üretimi de Amerikan iç savaşının başlaması ile Batı Anadolu'da gelişmeye başladı. Pamukta olduğu gibi İngilizler değil, Fransızlar tütün ekimini desteklediler. Tütün üretiminin çoğu Kasaba hattı çevresinde idi. Üretim en fazla Manisa, Kırkağaç, Bergama, Akhisar, Turgutlu, Alaşehir, Demirci, Salihli ve civarında yapılmaktaydı. En fazla tütün ihracı Fransa'ya yapılıyordu. Tütün alım-satım ve üretiminin hızla arttığı 1871 yılında devlet müdahale ederek tütün üretimini devlet tekeline aldı⁵⁵.

Avrupalıların ilgilendiği diğer bir tarım ürünü de afyondur. Afyon Kırkağaç, Afyonkarahisar ve Akhisar civarında yetiştiriliyor ve ilaç sanayinde kullanılmak üzere İngiliz ve Fransız tüccarlar tarafından ithal ediliyordu. Fransa'ya 1840'da 48.000, 1858'de 314.000 ve 1876'da 504.000 Franklık afyon ihraç edilmişti. 1890 yılında İngiltere'ye 1.052.000 frank değerinde afyon satılmıştı. Bunun yanında, üzüm, incir, susam, meşe palamutu, meyan kökü, tiftik ve yapağı da yabancıların ilgisini çeken diğer ürünlerdi⁵⁶.

⁵⁴ Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976, s. 51.

⁵⁵ Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁶ Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 55-56.

Demiryollarının yapılmaya başlamasıyla yabancılar toprak satın almaya başladı. İngilizlerin Batı Anadolu'da toprak satın almaları 1867 yılında çıkarılan yasadan sonra iyice hızlandı. 1868 yılında İzmir yakınlarında tarıma elverişli bütün toprakların en az üçte biri İngilizlerin tapulu malı haline gelmişti⁵⁷.

Demiryollarının inşa edilmesinden sonra yabancılar tarımda olduğu gibi maden konusuna da el atmışlardı. Batı Anadolu maden bakımından da zengin bir bölge idi. Bölgedeki madenleri çıkarmak ve işletmek için başvurularla bulundular. Önce 1861 yılında hazırlanan Maden Nizamnamesi ile Osmanlı vatandaşlarının kurduğu maden şirketlerine yabancılar ortak olmaya başladılar. Ardından 1869'da çıkarılan başka bir yönetmelikle yabancılar, Osmanlı vatandaşlarıyla aynı haklara sahip oldular ve pek çok maden çıkarma işini üstlendiler⁵⁸. Avrupa sanayisi için gerekli olan madenler işletilerek demiryolları vasıtasıyla İzmir'e, oradan da Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gönderiliyordu. Madenlerin işletilmesi, tarım ve sanayinin aksine bölgeye hiçbir fayda sağlamadı. Çünkü maden ocaklarında yerli işçiler değil de Yunanlı ve İtalyalı işçiler istihdam edilmişti⁵⁹.

İngiliz ve Fransız sermaye sahipleri bölgenin iç taraflarına kadar uzayan iki demiryolunun yapımından sonra sanayi alanında da yatırımlara giriştiler. Bölgede yerli sanayinin zayıf olması onların hem teşkilatlanmasını hem de çalışmalarını kolaylaştırdı. Hatta kısa sürede bazı alanlarda tekel bile oluşturdular. Sözelimi halıcılık bunlardandı. Halıcılık Osmanlı halkı tarafından bilinen bir sanat olmakla beraber, belli bölgelerde üretim yoğunlaşmıştı. Batı Anadolu'da halıcılık genellikle, Kula, Demirci, Gördes, Simav ve Uşak'ta gelişmişti. İngiliz sermayesi halıcılığa 1864'te el attı. Merkezi İzmir'de olan bu sermaye, kısa sürede tekelleşti ve ipin eğirilmesinden, boyanmasına ve ihracata kadar her şeyi kontrolüne aldı. Ancak halıcılık konusunda yerli halktan çok istifade edildi. Tüccarların getirdiği ham yün, buralardaki evlere dağıtılır, bunlar eğirilip boyandıktan sonra dokunur ve ihraç edilirdi. Daha sonraki yıllarda fabrikasyona geçildi. Fabrikaların artmasına paralel olarak talep de arttı. Talebin artarak devam etmesi üretimin daha örgütlü olarak yapılmasını gerektirdi. 1908 yılında altı yabancı şirket birleşerek "The Oriental Carpet

⁵⁷ Bu dönemde, İngilizlerin yanı sıra Rum, Ermeni ve Yahudilerin eline geçen toprak miktarı 5-6 milyon dönüm kadardı. Bkz. Akyıldız, *a.g.t.*, s. 114; Ancak toprağın görece bol ve emeğin görece kıt olduğu Batı Anadolu koşullarında, İngiliz sermayedarları büyük işletmeleri için gerekli olan ücretli işçileri kolayca sağlayamadılar. Kendi topraklarını işleyen ya da ortaklık yapan köylüleri topraklarından koparamadılar. Yabancıların elinde bu kadar çok toprak birikmesini kuşkuyla karşılayan Hükümetin yabancılara ait topraklardan özel bir vergi almak için bir yasa çıkartmak için çalışmalar yapıldığı duyulduysa da bu yasanın çıktığı veya uygulandığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Filiz Çolak, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2005, s. 38.

⁵⁸ Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 58-63.

⁵⁹ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 116.

Manufacturers Ltd.” şirketini kurdular. Bunlar Batı Anadolu dışında da şubeler açarak ülkede tekel durumuna geldi. Dokunan halılar genellikle İngiltere, Fransa ve Amerika’ya ihraç ediliyordu⁶⁰.

Toplumsal Etkileri ve Sonuç

Demiryollarının toplumsal etkileri de olmuştu. Demiryolunun Batı Anadolu’ya gelişi heyecan uyandırmıştı. Bölge halkı bu yeniliği çabuk benimsedi. Hatta o kadar ileri gittiler ki, demiryolu inşaatlarında bedava çalışmak için girişimlerde bulundular. Zaman ve mekân kavramları değişti. Sabah evden işe gitme, akşam işten eve dönme biçiminde yeni bir alt kültür oluştu⁶¹.

Demiryolu hatlarının döşenmesi, istasyon binalarının yapılması, işletilmesi sırasında yeni istihdam alanları da ortaya çıktı. Çalışanlar ve yolcular için iskân imkânı sağlanmış, taşınan mallar için de depo, silo, antrepo gibi tesisler inşa edilmişti⁶². Bu durum mevcut yerleşmelerin gelişmesine ve yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına sebep oldu. İstasyonların yapılması sırasında demiryolu çalışanları genellikle çalıştıkları çevrede ikamet ettirilmişlerdi⁶³.

Demiryolları aynı zamanda çeşitli bölgeler arasında işçi akımını da hızlandırmış, genel olarak İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde oturan ahali arasındaki ilişkileri önceki dönemlerden daha yakın ve sık hale getirmişti. Bir zamanlar dış dünyadan alâkası kesilmiş, kendi içine kapanmış olan küçük yerleşim yerleri bile demiryolu sayesinde büyük taşra yerleşim merkezleriyle yakın ilişki içine girmişlerdi⁶⁴.

Demiryollarının bütün bu olumlu etkileri yanında bazı olumsuz tesirleri de oldu. Öncelikle, demiryollarının geçtiği yollarda daha önce taşımacılık işi yapan kervancıların birçoğu işlerini kaybederek açığa kaldı. İç bölgelerdeki Osmanlı esnaf ve zanaatkârları bu işten zararlı çıktı. Çünkü el işçiliğine dayanan Osmanlı üretimi zaten uzun zamandır daha iyi durumda olan Avrupa’nın tehdidi altındaydı. Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan makine yapısı mamuller hızla küçük atölye yapısı mamullerin yerini almaya başladı. Avrupa’daki Sanayi Devrimi’nden ilk etkilenenler kıyı kentlerde oturan Osmanlı küçük esnafı oldu. Demiryollarının iç bölgelere girmesiyle iç kesimlerdeki küçük esnaf da Avrupa endüstri ürünlerinin rekabetiyle karşılaştı. Sonuçta demiryolları yüzünden, esnaf ve zanaatkâr önce müşterilerinin çoğunu, sonra da işlerini kaybetti⁶⁵. Dış ticarete genişlemenin Osmanlı sanayisinde yarattığı en büyük yıkıntı kumaş üretiminde görüldü. İthal malların ucuzluğu karşısında

⁶⁰ Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 65-68.

⁶¹ Donald Quataert, “19. Yüzyılda Osmanlı ...”, s. 1634.

⁶² Talip Yücel, *Demiryollarımızın İstasyon Nüfuslarına Etkisi*, İstanbul 1960: s.143.

⁶³ Y. Nasif Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire*, İndiana Univeritesi Doktora Tezi, 1963, s. 147.

⁶⁴ Donald Quataert, “19. Yüzyılda Osmanlı ...”, s. 1634.

⁶⁵ Donald Quataert, “19. Yüzyılda Osmanlı ...”, s. 1632-1633.

binlerce pamuk tezgâhı terk edildi. İpeklî ve yünlü dokuma sanayisinde de büyük gerilemeler oldu⁶⁶.

Demiryolu şirketleri yöneticilerinin uyguladığı istihdam politikaları sıkıntılara sebep oldu. Şirketlerin üst yönetim makamlarıyla idari kademelerinde Avrupalılar çalıştırılırken, Osmanlı tebası Rum ve Ermeniler orta kademedeki konumları yabancılarla birlikte eşit olarak paylaşıyordu. Buna karşılık en alt düzeyde ise büyük çoğunlukla Müslüman Türkler yer alıyordu. Onlar da yol yapım, bakım ve onarımı ile atölye hizmetleri ve trenlerdeki işleri yapıyorlardı⁶⁷.

Demiryolunun olumsuz etkilerinden biri de Batı Anadolu bölgesindeki arkeolojik kazılar vesilesiyle ortaya çıktı. Demiryollarının döşendiği bölgeler genellikle eski yerleşim yerlerinin bulunduğu alanlardı. Çeşitli milletlerden pek çok arkeolog bu dönemde kazı çalışmaları yaptı. Yapılan kazılar sonunda pek çok tarihi eser trenlerle İzmir'e getirilip oradan da yurtdışına kaçırıldı⁶⁸.

II. Meşrutiyet'e kadar diğer iş kollarında çalışanlar gibi demiryolu işçilerinin de sosyal hakları yoktu. İşçilerin örgütlü olarak hareket etmeye başlamaları 1908'den sonra oldu. 1908 yılında ülkenin dört bir tarafında peş peşe grevler başladı⁶⁹. 1908 grevlerinin temel özelliklerinden en önemlileri ücret artışı, çalışma süresinin kısıtlanması ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi talepleri idi⁷⁰. Bu grevlerden birisi de İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketi işçilerinin yaptığı grevdi. Grev, 15 Eylül 1908'de başladı⁷¹. Kasaba Demiryolu çalışanları 1910 yılında "İzmir-Kasaba ve Temdidi Şimendüfer Kumpanyası Müstahdemîn Cemiyeti"ni kurdular⁷². Kasaba Demiryolu işçilerinin ikinci grevi 1911 yılında oldu. 22 Temmuz'da başlayan greve Turgutlu, Afyon ve demiryolunun geçtiği diğer şehirlerden 1.500 işçi katıldı⁷³. Çalışanlar, bu yılda yaptıkları grev sonucunda % 20-30 ücret artışının yanı sıra bazı sosyal haklar da elde ettiler⁷⁴.

⁶⁶ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, İstanbul 2002, s.72.

⁶⁷ Donald Quataert, "19. Yüzyılda Osmanlı ...", s. 1635.

⁶⁸ Bu dönemde yapılan arkeolojik kazılarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Burcu Kutlu, *Batı Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar 1860-1910*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2007, s. 39-40.

⁶⁹ 23 Temmuz'dan 1908'in sonuna kadar yani yaklaşık beş ay kadar süre içinde ülkede çeşitli iş kollarında 111 grev düzenlenmişti. Bu grev patlaması çok önemli bir ekonomik, toplumsal ve siyasi bir olaydı. Bu denli kısa bir dönem içinde yaşananlar ülkemizde bir daha yaşanmayacaktı. Bkz. Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi III*, İstanbul 1985, s. 803.

⁷⁰ Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi III*, İstanbul 1985, s. 796-797.

⁷¹ Şehmus Güzel, *a.g.m.*, s. 814; Mesut Gülmez, *a.g.m.*, s. 797.

⁷² Atilla, *a.g.e.*, s. 142.

⁷³ Şehmus Güzel, *a.g.m.*, s. 818.

⁷⁴ BOA, DH.İD. 107/34; Atilla, *a.g.e.*, s. 142.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri, Gazeteler, Salnameler

BOA, DH.İD. 107/34.

BOA, DH.MKT., 1954/12.

BOA, T. DMİ, 921/62;

BOA, Y.EE.KP. 86-7/604.

Ahenk, nr. 72 (27 Teşrinievvel 1311/9 Kasım 1895).

Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, sene 1312.

Kaynak Eser ve İncelemeler

AKYILDIZ, Ali, *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul 2005.

AKYILDIZ, Ali, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

ATILLA, A. Nedim, *İzmir Demiryolları*, İzmir 2002.

AKKURT, Hümeyra Birol, *19. Yüzyıl Batılılaşma Kesitinde, Bornova ve Buca Levanten Köşklere Mekânsal Kimliğinin İrdelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2004.

ALİAĞAOĞLU, Alparslan, *Afyonkarahisar Şehir Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004.

CEYLAN, Arzu Altun, *Alaşehir'in Şehir Coğrafyası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

CEYLAN, M. Akif, *Alaşehir*, İstanbul 2004.

ÇAKICIOĞLU, Raziye Oban, *İzmir'deki Eski Kentsel Dokusunun Korunması ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora tezi, İzmir 2006.

ÇOLAK, Filiz, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908-1923)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2005.

ERKAN, Yonca Kösebay, *Anadolu Demiryolu Çevresinde Gelişen Mimari ve Korunması*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.

GÜLMEZ, Mesut, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi III*, İstanbul 1985.

GÜZEL, Şehmus, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi III*, İstanbul 1985.

KARKAR, Y. Nasif, *Railway Development in the Ottoman Empire*, Indiana Univeritesi Doktora Tezi, 1963.

- KAYNAK, Muhteşem, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış”, *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, sayı I, İzmir 2000.
- KOLAY, Arif, *Anadolu’da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu: İzmir-Kasaba Hattı ve Uzanlıları (1863-1897)*, TTK yayını, Ankara 2019.
- KÖŞGEROĞLU, Fahrettin Emrah, *An Approach For Conservation Of Railway Heritage; Assessing And Experiencing The İzmir-Aydın Railway Line*, ODTÜ Mimarlık Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara 1982.
- KURT, Sadık, *İzmir’de Kamu Hizmeti Gören Kuruluşlar, 1850-1950*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 1996.
- KUTLU, Burcu, *Batı Anadolu’daki Arkeolojik Kazılar 1860-1910*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- MARTAL, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme*, İzmir 1999.
- MEŞE, Kübra Işıl, *Turgutlu Tarihi Kent Dokusunun İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2005.
- OKYAY, Vildan, “Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844–1914)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt VIII, sayı 3-4, Ankara 1981.
- QUATAERT, Donald, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Demiryolları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi VI*, İstanbul 1985.
- SERÇE, Erkan, “Bir Şirket Komedi ve Bir Bulvarın Öyküsü”, http://www.izmirkitap.com/erkan_serce.htm
- ŞANDA, Hüseyin Avni, *İşçi Hareketleri/Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul (tarihsiz).
- ŞEN, Leyla, “Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğunda Ulaştırma Sistemleri”, *Kebikeç*, sayı 11, Ankara 2001.
- ŞİŞMAN, Adnan vd., “XX. Yüzyıl Başlarında Uşak’taki Fransız Müesseseleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt IV, sayı I, Afyon 2002.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul 2002.
- VARLIK, Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, Ankara 1976.
- YAVI, Ersal, *Manisa*, İzmir 1995.
- YETKİN, Sabri, “İzmir’in Demiryolları-3”, *Milliyet Gazetesi* (15.08.2004).
- YÜCEL, Talip, *Demiryollarımızın İstasyon Nüfuslarına*

ULAŞIM TEKNOLOJİLERİNİN DEĞİŞİM ÇAĞINDA İZMİR LİMANINDA: RUS VAPURLARI *

Mesut Karakulak**

XVI. yüzyılın sonlarında küçük bir kasaba olan İzmir, XVII. yüzyıldan itibaren gelişme göstererek XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ard bölgesiyle bağlantı kurmasını sağlayan demiryolları ile Doğu Akdeniz'in en önemli liman kenti haline geldi¹. İzmir konum itibarıyla geniş ve korunaklı bir körfezin ucuna yerleşmiş, nehirler ve vadiler aracılığı ile hem kuzey ve doğu hem de güneye doğru geniş bir ard bölgesine sahipti. Anadolu'nun göze çarpan bu limanı Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticari bağlantıda stratejik bir yerdedi². Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasında gerçekleşen ticaret kahir ekseriyetle bu liman üzerinden yapılmaktaydı. Bu sayede bölgedeki Rum ve Ermeni tüccarlar aracılığı ile İzmir-Liverpool arasında önemli miktarda emtia akışı gerçekleşmekteydi³. Aslında İzmir'in Doğu Akdeniz limanları arasındaki yükselişi XVIII. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar uzanan süreçteki hızlı değişimindeydi. Bu süreçte İzmir'in İstanbul'u besleyen bir depo hüviyetinden kurtulup, Avrupa ve Asya ticaretinde mühim bir liman olmaya başlaması kenti, diğer limanlar arasında daha da ileriye

* Bu çalışma 2020 yılında yayınlanmış olan Osmanlı Sularında Rus Vapurları, Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914), TTK, Ankara 2020, adlı kitabın İzmir bölümünün gözden geçirilmiş kısmıdır.

** Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mesut.karakulak@hotmail.com.

¹ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağmı Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1915, s. 182; Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman kentleri (1800-1914)*, Editörler, Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özeveren-Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.1.

² Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine" *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, Çev., Sermet Yalçın, İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 102.

³ Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı 1856-166", *Çağmı Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1915, s. 249.

taşıdı⁴. Bu bakımdan İzmir rakipleri olan Selanik, Trabzon, Samsun, Mersin ve İskenderun limanlarından daha öndeydi⁵.

İzmir, buharlı teknolojisinden evvel doğu ürünlerinin Avrupa'ya aktarıldığı, Batı ürünlerinin de iç pazara gönderildiği ana limanlardan biri olmuştur.⁶ Fakat İzmir'in asıl yükselişi diğer limanlarda da olduğu gibi XIX. yüzyılın başlarından itibaren buhar makinesinin deniz ulaşımında kullanılması ile doğru orantılıdır. Billhassa Balta Limanı Ticaret Antlaşması (1838) İzmir'deki ticaretin seyrini değiştirmiş buharlı gemi trafiğinin artmasını tetiklemiştir⁷. Bu haliyle birçok devletin uğrak limanı haline gelen İzmir, uluslararası rekabetin de odak noktası haline dönüşmüştür. Diğer Doğu Akdeniz limanlarında olduğu gibi Batılı rakiplerine nazaran İzmir rekabetine daha geç dâhil olan Ruslar önceleri küçük tüccar gemileri ile İzmir'i ziyaret etmeye başlamıştır. Fakat buharlı gemilerin yoğun olarak limana gelişleri yelkenli gemileri bu rekabette hayli gerilere itmiştir⁸. Bu sebeple tam manasıyla düzenli olarak İzmir'e sefer düzenleyemeyen Ruslar, ancak ROPİT⁹'in kuruluşuyla seferlerini düzenli hale getirebilmiştir. Ruslardan çok daha önce İzmir'e uğramaya başlayan Fransızlar 1837'de ilk düzenli buharlı seferlerini yapmaya başlamıştır. Fakat bu seferler genelde posta bağlantısı kurma mahiyetinde olmuştur. Bu sebeple Fransızlar yolcu ve emtia hareketliliğini sağlamak amacıyla 1845 yılında *Rostand Kumpanyası* (Rostand et Compagnie) kurmuştur. Bu şirkete ait *Hellespont* adlı buharlı 1846 yılında Livorno ve İzmir arasında ilk seferini gerçekleştirmiştir¹⁰. XIX. yüzyıl buharlı trafiğinde önemli bir yeri olan Lloyd Kumpanyası ise İzmir'e ilk seferini 1837 yılında Trieste ve İstanbul arasında faaliyet yürüten *Arciduca Ludovica* isimli buharlı ile yapmıştır¹¹. Lloyd, Doğu Akdeniz limanları arasında İzmir'i ana

4 Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman kentleri (1800-1914)*, Editörler, Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özeveren-Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 3.

5 Eyüp Özveren, Erkan Gürpınar, "Rekabet ve Yarış: Büyük Buhran'da İzmir", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, Çev., Neyyir Berktaş İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 230.

6 *Listok Russkogo Obşestva Parobodstva i Torgovli, 7-go Yanvar 1860*, No: 2, s. 13.

7 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü, *İzmir Taribinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 290.

8 Haydar Kazgan, Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları" *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2003, s. 37-38.

9 Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası.

10 Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet, Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitabyayımevi, İstanbul 2015, s. 144.

11 Emre Kılıçaslan, *Avusturya Lloyd Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, OMU. SBE, Tarih, Samsun 2013., s. 18.

çıkış noktası olarak belirlemiştir¹². Diğer bir Fransız Şirketi olan Mesajeri Maritim ise ancak 1851 yılında kurduğu iki hatla İzmir'e düzenli seferler düzenlemeye başlamıştır¹³. Fransızların faaliyet gösterdiği on deniz hattından üçünde İzmir limanı bağlantısı bulunmaktaydı¹⁴. Kırım Savaşı'na kadar olan süreçte İzmir limanına İngiltere, Fransa ve Avusturya buharlıları düzenli olarak uğramıştır. Bu süre zarfında İzmir limanında her zaman iki ya da üç buharlının bulunduğu görülebilirdi¹⁵.

Kırım Savaşı'ndan sonra İzmir'e uğrayan buharlı şirketlerine yenileri eklendi. Bunlar arasında şüphesiz en önemlilerinden biri de İzmir'de yaklaşık olarak 50 yıl faaliyet göstermiş olan ROPİT'ti. Aslında şirketin Odesa-İzmir arasında direkt sefer düzenleyen bir hattı mevcut değildi. Kumpanya İzmir seferlerini ekseriyetle *Doğrudan İskenderiye ve Çevresi* hatları üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Bu nedenle Mısır ve çevresine sefer düzenleyen şirket gemileri mutlaka İzmir limanına da uğramaktaydı. Bu hatlar dışında şirketin kurduğu *Selamık Hattı* ile bazı zamanlar İzmir'e sefer düzenlenmekteydi. ROPİT kurulduğu yıllarda gemi yetersizliğinden dolayı İzmir'e düzenli sefer gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle ilk seferini *İskenderiye Hattı* dâhilinde 1860 yılında yapmıştır. Aynı yıl bu hatla beraber 47 sefer gerçekleştiren kumpanya toplamda 27.351 yolcu taşımıştır. Bu yolculardan 3.723'ü İzmir limanına seyahat etmiştir. Bunun yanı sıra Rus limanlarından İzmir'e 1 piyano, 10 hayvan ve 120.300 pud emtia getirilmiş 3 hayvan 151.000 pud emtia ise götürülmüştür¹⁶.

1860'lı yıllarda ROPİT dışında İzmir'e birçok vapur şirketi sefer düzenlemekteydi. Bunlardan en baskın olanı Mesajeri Maritim Kumpanyasıydı. Bu şirket İzmir'e haftada üç sefer uğramaktaydı. Fakat Mesajeri, Suriye'de yaşanan hadiseler neticesinde sefer sayısını ikiye düşürdü. Benzer nedenler Lloyd Kumpanyasının da kısa süreliğine İzmir seferlerinin aksamasına sebep verdi. Bunlar dışında İngiliz Yunan, Belçika ve Fransız Marsilya Phocenne Kumpanyası buharlıları da İzmir'e sefer gerçekleştirmekteydi¹⁷. Bu haliyle İzmir limanına uğrayan buharlıları iki kategoriye ayırabiliriz. Birincisi İzmir limanına düzenli olarak uğrayan ROPİT, Mesajeri Maritim ve Lloyd ikinci ise limana düzensiz olarak uğrayan Yunan Hellen, Fransız Phocenne ve son olarak Belçika buharlılarından oluşan şirketlerdi. Düzensiz olarak İzmir'e uğrayan şirketler ekseriyetle büyük gemileri ile emtia taşırdı. Bu nedenle taşıdıkları yolcu miktarı oldukça azdı. Yolcular genellikle daha düzenli, hızlı ve güvenilir kumpanyaları tercih etmekteydiler. İzmir'in yolcu trafiğinde Mesajeri Maritim rakiplerine nazaran öndeydi. Lloyd kumpanyasının da hatırı sayılır bir yolcu grafiği vardı. Rekabete geç dâhil olan ROPİT ise yeni ve sübvansede edilmiş

¹² *Listok Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli, 7-go Yanvar 1860*, No: 2, s. 13.

¹³ Süleyman Uygun, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁴ *Listok*, No: 2, s. 13.

¹⁵ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1857. s. 85-86.

¹⁶ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1860 god*, s. 1-25.

¹⁷ *Annales du Commerce Exterieur Turquie*, Faits Commerciaux, N: 17, 1860, Librairie Administrative de l'Aul Dupont, Paris 1869, s. 31.

vapurlarıyla İzmir yolcu trafiğinde pay sahibi olma yolunda ilerlemekteydi¹⁸. Fakat limanın genel istatistiği incelendiğinde Rus gemilerinin bu ilk dönemlerde İngiliz, Yunan, Fransız, Avusturya ve İtalyanlardan sonra yer aldığı görülmektedir¹⁹.

ROPİT günden güne ard bölgesi ile bağlantıları güçlenen İzmir'den genelde taze meyve, ceviz, yün, ipek, koza, kenevir, balmumu, bez, zımpara, sünger, hububat, zeytinyağı, meyan kökü, reçine, susam, tütün, halı, taze sebze, helva ve bal ithal etmekteydi. Buna karşılık ekseriyetle çelik, ispirto, kibrit, silah, inek yağı, maden kömürü, kiremit, kerpiç ve çivi ihracı yapmaktaydı²⁰. Şirket bu emtianın yükleme ve boşaltmasında büyük zorluklarla karşılaşmaktaydı²¹. Bu durumun en önemli sebebi artan talebe karşılık mevcut limanın yetersiz kalmasıydı. Ayrıca limana yanaşan buharlı gemiler rüzgârdan kaynaklı bazı sıkıntılar da yaşamaktaydı. İmbat adı verilen bu rüzgârın sürekliliği gemicileri zor durumda bırakmaktaydı. Bu nedenle şirketler rüzgârın kuvvetli olmadığı sabahın erken saatleri ve geceye yakın yükleme boşaltma işlemi yapmaktaydı²². Lakin buharlı gemilerin deniz ulaşımında aktif olarak yer alması birçok Doğu Akdeniz limanının ticari çehresini değiştirdiği gibi İzmir limanının da yeniden inşasını elzem hale getirdi²³. Bu ihtiyaç 1866 yılında hizmete açılan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının faaliyete girmesiyle daha belirgin hale geldi²⁴. Bunun akabinde 1868'de İzmir'e rıhtım inşa etme amacıyla bir İngiliz şirketine imtiyaz verildi. Bu rıhtım İzmir-Aydın Demiryolunun bitiş istasyonundan Gümrük Binasına kadar uzatılacak ve yaklaşık 2 millik mesafeyi kapsayacaktı²⁵. Fakat bu imtiyaz daha sonra rıhtım inşasını 1875 yılında tamamlayacak olan Marsilyalı Messars. Dussaund firmasına devredildi. Bu firma Rıhtım projesinde değişikliğe giderek Gümrük Binasının önüne oldukça geniş ve güvenli bir liman inşa etti²⁶. Bu şirket Bab-ı Âli'den 25 yıllığına İzmir rıhtımının inşası ve geçişlerde bazı vergiler

¹⁸ *Annales du Commerce Exterieur Turquie*, Faits Commerciaux, N: 22, 1862-1863, Librairie Administrative de l'Aul Dupont, Paris 1869, s. 12-13.

¹⁹ *Annales du Commerce Exterieur Turquie*, s. 12.

²⁰ *Putevoditel Russkago Obşestva Parohodstva i Torgovli 1914*, s. 326.

²¹ 1864 yılında İzmir'de pamuğun hem iç bölgelerden limana nakli konusunda büyük gecikmeler yaşanmış hem de limanda yük arayan pek çok geminin limanın yetersiz olmasından dolayı emtia almadan ayrılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla limanın yetersiz olması daha büyük bir nakliye talebinin ortaya çıkmasını engellemiştir. Bknz., *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1864. s. 595.

²² *Listok Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli, 7-go Yamar 1860, No: 2, s. 13*.

²³ Cristina Pallibi, "Doğu Akdeniz'de Coğrafi Tiyatrolar, Liman Peyzajları ve Mimari: Selanik, İskenderiye, İzmir" *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, Çev., Neyyir Berktaş İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 73; Mehmet Murat Baskıcı, 1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim, Turhan Kitapevi, Ankara 2005, s. 62-63.

²⁴ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1865. s. 159.

²⁵ *A&P Records, Report on Smyrna*, 1865. s. 159.

²⁶ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1869. s. 358-359.

koyma imtiyazı elde etti²⁷. Zira şirket İngiliz kumpanyalarını dışarda bırakarak ROPİT'in de dâhil olduğu şirketlere %50'lere ulaşan indirim tarifesi uyguladı. Bu uygulama İngilizler tarafından şiddetle protesto edilerek 1880'de her şirket için eşitlendi²⁸.

1860'lı yılların ortalarına yaklaşırken ROPİT, İzmir limanındaki artan buharlı trafiğinde hatırı sayılır bir yerdedi. Kumpanya sadece *İskenderiye Hattı* dâhilinde İzmir'e 37 sefer gerçekleştirmiş 4.545 ruble acente geliri elde etmişti. Şirket diğer hatları ile beraber İzmir'e yılda ortalama 60 sefer gerçekleştirmekteydi²⁹. Aşağıdaki tabloda ROPİT'in İzmir limanındaki buharlı trafiğindeki yerini daha iyi anlamak mümkündür.

Tablo 1: 1864 Yılında İzmir Limanına Giren ve Çıkan Gemiler

	GİREN		ÇIKAN	
	SAYI	TONAJ	SAYI	TONAJ
Osmanlı	13	5151	13	5151
İngiliz	254	117343	252	116954
Fransız	128	81625	128	81557
Ermeni	10	3774	10	3774
Hollanda	23	3586	23	3586
İtalyan	30	5206	34	5501
Hansa Birliği	3	1156	3	1156
Danimarka	3	581	3	581
İspanyol	2	243	2	243
Portekiz	1	350	1	350
Yunan/Rum	445	46476	434	44997
Oldenburg	1	227	1	227
Prusya	10	2726	10	2726
Rus	67	36240	67	36240
Hannover	7	784	7	784
İsveç	11	2476	10	2169
Kudüs	1	350	1	350
Mısır	9	4158	9	4158
Avusturya	196	86708	195	86283
Belçika	9	5383	9	5383
Toplam	1223	404543	1212	402170

Kaynak: A&P Records, *Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1865. s. 596.

²⁷ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1876. s. 1046.

²⁸ Süleyman Uygun, *a.g.e.*, s. 148.

²⁹ Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1864 god, s. 1-8.

Ertesi yıl İzmir limanına Rus bandıralı 67 gemi yanaşmış olmasına rağmen. Bir önceki yıla nazaran bu gemilerin tonajları yarı yarıya düşmüştü. Lakin şirketin İzmir limanındaki kâr oranı %100 arttı³⁰. Aynı yıl şirket bir önceki yıla kıyasla daha az kar elde etmişti. Bunun en önemli sebebi 1865 yılı yazında meydana gelen salgın hastalıkların yayılması neticesinde İskenderiye hattındaki seferlerin düzensiz hale gelmesiydi³¹. Ağır karantina uygulamaları şirketin seferlerinin aksamasına neden oluyordu. Fakat İzmir limanında diğer Doğu Akdeniz limanlarına kıyasla daha hafif bir karantina uygulanıyordu. Şirket gemileri demir attıktan hemen sonra bazı ufak tefek formaliteleri yerine getirerek sağlık patenti almak için karantina müdürlüğüne başvuruyordu. Gemilerin limandan ayrılması için de bu sağlık patentine ihtiyaç vardı³². Odesa'dan hareketle İstanbul ve Çanakkale'ye uğradıktan sonra İzmir limanına uğrayan şirket gemileri karantinayla beraber limanda 10 saat bekliyordu³³.

ROPİT dışında rakipleri de İzmir limanında yoğun faaliyetlerde bulunmaktaydı. İngilizlerin her zaman olduğu gibi İzmir limanında üstün durumları devam etmekteydi. Lakin İngiliz gemileri yolcudan ziyade daha çok emtia taşımaktaydı. Bell's Asia Minor kumpanyası aracılığı ile yolcu taşımacılığını sürdüren İngilizler beklenen başarıyı elde edememişti. Bunun en önemli sebeplerinden biri Osmanlıya ait kumpanyaların aynı güzergâhlar üzerinde kısmen daha avantajlı olarak sefer düzenlemesiydi. Nitekim bu tarafgirliğin son bulması için İngiliz temsilcileri Osmanlı buharlılarına verilen ayrıcalığı kendilerine de verilmesi için teşebbüste bulundular³⁴. Bu limanda yoğun faaliyet yürüten Lloyd her ne kadar müşterilerine en iyi hizmeti sunmaya çalışsa ve Mesajeri Maritim 'den daha çok gemisini İzmir'e gönderse de İzmir'deki rekabette Mesajeri Maritim'in gerisinde kalmışlardı³⁵. Yunan/Rum şirketleri ise İzmir limanına en çok sefer gerçekleştirmesine rağmen bu

³⁰ Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1865 god, s. 33-34.

³¹ I.Ilovayskiy, Istoricheskiy Oçerk Pyatidesyatiletia Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli, Odessa.1907: Tip. Aktsionernogo Yujnorusskogo Obşestva Peçatnogo Dela, Odesa 1907, s. 90.

³² *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1865. s. 154. İzmir Karantina Teşkilatı için bkz., Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *ÇTTAD*, VII/18-19, 2009, ss. 137-159.

³³ Fedor Karloviç Fonton, O Deyatelnosti Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli, S. Petersburg 1894, s. 23-24.

³⁴ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1869. s. 353.

³⁵ Lloyd kumpanyası genel itibariyle konforlu gemilere sahip olmasının yanı sıra Osmanlı sularında faaliyet gösteren şirketler arasında en iyi kaptan ve müretteba sahip olduğu söylenebilir. Bu şirketin ekseriyetle emek profesyonellerle denizcilerle çalışmasıyla da açıklanabilir. Bkz, N. Novoselskiy, "Sravnenie Russkovo obş. Parohodstva i Torgovli», «Frantsuskaya Kompaniya» «Slujba Morskikh Priklyuçeniy Imperialov i Avstriyavo Lloyd», *Morskoy Sbornik*, Vol. XLIII, No. 10 Oktyabrya 1859 g. s. 441-44.

seferler ekseriyetle düzensiz olup daha çok navlun bolluğuna göre değişkenlik göstermekteydi³⁶.

İzmir limanı dışında şirketin bu bölgede faaliyet gösteren *Selanik Hattı* da mevcuttu. Önceleri *İskenderiye Hattı* içerisinde düşünülen bu hat daha sonra Taganrog veya Odesa'dan hareketle İstanbul, Sire, Pire, Kavallo, Volo ve Atina'ya uğrayacak şekilde Selanik'e kadar uzatıldı. Bu hat dâhilinde şirket 1860 yılında 56 sefer düzenledi ise de daha sonraki yıllar bu sayıda önemli düşüş yaşandı. Öyle ki 1862'de 24, 1863'te 26, 1864'te 4 sefere kadar geriledi. Bu düşüşte Selanik'in tekrardan İskenderiye hattı güzergâhına eklenmesi kararı önemliydi. Lakin bu hat zorunlu limanlar arasından çıkarılmıştı³⁷. ROPİT'in ilk faaliyet yıllarında Selanik limanında İzmir limanı gibi bir başarı ivmesi yakaladığı söylenemezdi.

1870'li yıllarda İzmir limanının hem ithalat ve ihracat miktarında hem de limana giren gemilerin brüt tonajlarında önemli artış vardı. Zira İzmir XIX. yüzyılın sonlarına yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğunun en büyük ihracat limanı haline geldi. Aşağıdaki tabloda da bu durumu ayrıntıları ile görmek mümkündür³⁸.

Tablo 2: 1871'de İzmir Limanı Gemi Trafikçi

Bandıra	Gemiler		Küçük Tekneler	Geliri £
	SAYI	TONAJ	SAYI	
İngiliz	212	124.850	4.033	1.841.210
Amerikan	12	3.812	124	60.340
Avusturya	202	177.793	7.822	719.340
Hollanda	14	4.406	186	28.310
Mısır	108	81.100	6.070	90.160
Fransız	6	1.516	71	7.800
Alman	6	1.516	71	7.800
Rum	137	46.210	2.326	35.120
İtalyan	33	9.792	369	84.300
Rus	60	41.260	2.691	271.590
İspanya	9	2.261	87	10.260
İsviçre ve Norveç	12	2.619	113	12.200
Türk	496	71.599	4.982	250.970
TOPLAM	1.405	658.913	35.115	3.760.040

Kaynak: A&P Records, *Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1871. s. 1358.

³⁶ A&P Records, *Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1875. s. 1071-1075.

³⁷ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parobodstva i Torgovli za 1860 god*, s. 1-5; *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parobodstva i Torgovli za 1862 god*, s. 1-8; *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parobodstva i Torgovli za 1864 god*, s. 1-7.

³⁸ Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman kentleri (1800-1914)*, Editörler, Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özeveren-Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.17.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde hammadde ihtiyacı oldukça yüksek olan İngilizlerin sefer sayısı ve tonaj değerinin diğer devletlere göre oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Bu yoğunluk İngiliz tüccarların İzmir ve çevresinde pazar oluşturarak pamuk, hububat ve diğer emtiaları kendi buharlıları ile taşınmasını sağlamasıyla açıklanabilir³⁹. Zira İngiliz konsolos raporları İzmir özelinde incelendiğinde bölgedeki uluslararası pazara yönelik tarımsal üretimin ne kadar yakından takip edildiği görülmektedir⁴⁰. İzmir limanına giriş yapan Rus bandıralı gemilerin neredeyse tamamı ROPİT'e aitti. Limanın genel gemi trafiği incelendiğinde şirket her ne kadar önceki 10 yıllık dilime göre büyük bir atılım gerçekleştirememiş olsa da seferlerini istikrarlı durumda tutabilmiştir. Şirket raporları incelendiğinde ROPİT'in İzmir limanında elde ettiği kâr faaliyet gösterdiği diğer limanlar ile karşılaştırıldığında azımsanmayacak bir oranda olmuştur⁴¹. Şirket hissedarları İzmir ile ticari ilişkileri geliştirmek için büyük rezerve sahip Bakü petrollerini bölgede depolamıştır. Yaklaşık 600 bin pud civarında olan bu petrol, ROPİT'in faaliyet yürüttüğü diğer limanlara İzmir üzerinden dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra kumpanyanın İzmir acentesi G. Fesun İzmir Ticaret Evleri ile Rus tüccarlar arasında bazı anlaşmalar yaparak ticari ilişkilerini ilerlemesini sağlamıştır. Bu anlaşmalar neticesinde İzmir'den zeytinyağı, taze meyve, tütün alımı gerçekleşmiştir. İzmir'den gelen ve milyonlarca pudu aşan bu emtia Odesa aracılığı ile Moskova ve Varşova'ya aktarılmıştır⁴².

ROPİT'in, İzmir dışında Sakız ve Midilli Adasına da seferleri vardı. Sakız, limon, portakal, badem ve sakız ağacı üretimi ile dikkat çeken bu bölgelere şirket vapurları 1871 yılında 48 sefer düzenledi ve 36.000 pound değerinde emtia taşıdı. Bu emtianın çoğunluğunu badem, portakal ve limon oluşturmaktaydı. ROPİT dışında Sakız ve Midilli adasında İngiliz, Avusturya, Mısır, Fransız, Yunan, Danimarka, Hollanda ve muhtelif ülkelere ait buharlılar da sefer düzenlemekteydi. Bu bölgede Avusturya buharlıların üstünlüğü söz konusuydu⁴³. Lloyd'un bu bölgelerdeki üstünlüğü uzun süre devam etti.

1870'li yılların ortalarına gelindiğinde İzmir'in genel ihracatında önceki senelere göre bir artış vardı. Fakat Hersek ve Bulgar isyanlarının bölgeye getirdiği

³⁹ Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine" *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, Çev., Sermet Yalçın, İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 154.

⁴⁰ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1871. s.1357-1363; İzmir ve çevresindeki tarımsal üretim için bkz., Cihan Özgün, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak 1844-1914*, İBB Yayınları, İzmir 2014.

⁴¹ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otchetu Russkogo Obschestva Parokhodstva i Torgovli za 1871 god*, s. 1-5.

⁴² A. A. Skalkovskiy, "Russkoe Obşestvo Parokhodstva i Torgovli 1857-1869g", *Deribasovskaya-Rishelyevskaya: Odesskiy Al'manakh*, Odesa 2009, No:40, s. 234.

⁴³ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1871. s.1364.

istikrarsız hava sebebiyle ithalatta düşüş yaşandı⁴⁴. İzmir'in genel ticari seyrinde hal böyleyken Osmanlı-Rus ilişkileri de günden güne gerilmektedir. Lakin tüm bu olumsuz havaya rağmen ROPİT, Osmanlı limanlarında faaliyet yürütmeye devam etmekteydi. Zira 1875 yılında şirket İzmir'e *İskenderiye Hatı*yla 33, *Selanik Hatı*yla 2 sefer düzenledi⁴⁵. Toplamda ise İzmir limanına 69 sefer düzenleyen ROPİT, 181 bin pound değerinde emtia ihraç ederken 121 bin pound değerinde ithal emtia taşıdı⁴⁶. Ertesi yıl şirket limana 71 sefer düzenlerken Osmanlı-Rus savaşının başlaması ile İzmir'e yapılan seferlerini durdurmak zorunda kaldı⁴⁷. Nitekim 1877 yılında sadece 3 Rus bandıralı gemi İzmir limanına giriş yapabildi⁴⁸. Aynı yıllarda İngilizlerin bu limandaki üstünlüğü devam etmekteydi. Öyle ki limandaki toplam emtia hareketliliğinin neredeyse yarısı İngilizler tarafından taşınıırken Rusya'nın limandaki emtia girişi ve çıkışındaki payı %5-6 civarlarındaydı⁴⁹.

1880'li yıllara gelindiğinde İzmir limanındaki gemi trafiği bir hayli artmıştı. ROPİT, Mesajeri Maritim, Lloyd kumpanyaları dışında İngiliz Joly Victoria ve Bell's Asia Minor, Osmanlı Hamidiye ve Hacı David, Yunan Carava, İtalyan Florio Rubattino kumpanyalarının İzmir limanı rekabetine iyice dâhil oldu. Zikredilen kumpanyalar haricinde muhtelif ülkelere ait küçük çapta birçok şirket de limanda faaliyet göstermekteydi⁵⁰. Osmanlı şirketleri genelde daha bölgesel seferler düzenlemekteydi. Osmanlı hükümetinin 1880'li yıllarda Hamidiye şirketine İzmir Körfezinde imtiyaz vermesi ve diğer faaliyet gösteren vapur kumpanyalarının faaliyetlerinin durdurmasını tebliğ etmesi bölgedeki vapur trafiğinin değişmesine neden oldu⁵¹. Lakin Lloyd'un bölgedeki üstünlüğü değişmedi⁵². 1884 yılında seferlerine başlayan Hamidiye şirketi daha çok körfez içi olmak üzere güney Ege kıyılarında faaliyet yürütmekteydi⁵³. ROPİT'in bu hattaki en önemli rakiplerinden olan Fransız şirketi Mesajeri Maritim ise daha ziyade Fransa-İzmir arasındaki emtia trafiğinde tekel kurmuş vaziyetteydi. ROPİT, *Marsilya Hatı* dâhilinde Odesa-İzmir-

⁴⁴ 1876 yılında İzmir konsolosu Stephen Joly'nin sunduğu rapora göre İzmir'in ithalatı bir önceki yıla göre 600 bin paund/sterlin düşerken ihracatı 700 bin paund/sterlin artmıştır. Bknz., *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1876. s. 1039.

⁴⁵ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1875 god*, s. 1-5.

⁴⁶ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1875. s. 1072-1073.

⁴⁷ *Obyasnitelnaya Zapiska za 1875 god*, s. 1.

⁴⁸ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-83. S. 1038.

⁴⁹ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1876. s. 1040-1041.

⁵⁰ Mehmet Murat Baskıcı, *a.g.e.*, s. 66.

⁵¹ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağmı Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1915, s. 193.

⁵² Emre Kılıçaslan, *a.g.t.*, s. 162.

⁵³ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağmı Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1915, s. 196-198.

Marsilya arasında hatta sahip olsa da bu güzergâhta Fransız şirketlerle rekabet edebilecek düzeyde olmadığından dolayı bu yıllarda neredeyse bu hatta hiç sefer yapmadı. Zira Mesajerinin bu hattaki en önemli rakipleri olan Fransız şirketleri Paquet ve Chyprien Fabre Kumpanyaları bile bu rekabette çok gerilerdeydi⁵⁴. İzmir'e en çok *İskenderiye Hatları* dâhilinden uğrayan ROPİT, bu hatların seferlerini sıklaştırma kararı aldı⁵⁵. Böylece İzmir limanı dâhilinde *İskenderiye Hatlarıyla* beraber 1880 yılında 77, 1881 yılında 78 sefer düzenledi. Lakin İzmir'in artan liman trafiğine rağmen şirketin bu limanda taşıdığı toplam emtia tatmin edici seviyede değildi. Zira şirketin İzmir acentesinin geliri 1880 yılında 1951 ruble 1881 de ise 2027 rubleydi⁵⁶.

1877-83 yılları arasında İzmir'in genel ticari seyri incelediğinde özellikle Osmanlı-Rus savaşının cereyan ettiği iki yıl kentin hem gemi trafiğinde hem de ticaretinde ciddi düşüş yaşandı. Fakat 1879'da bu durum normal seyrine dönerek yükselişe geçti. Bu 5 yıllık dönemde Rusya'nın İzmir'deki ticaret hacmi değişkenlik göstermekteydi. Nitekim Rusya 1877 yılında İzmir'den 39.250 sterlin değerinde ithalat 40.375 sterlin değerinde ihracat yaptı. Ertesi yıl ithalat 3 katına kadar çıkarken ihracat 2 katına ulaştı. Bu durum Osmanlı-Rus savaşının bitmesiyle de doğru orantılıydı. Zira 1880 yılında Rusya'nın İzmir'deki ithalatı 218.219 sterline ihracatı 275.512 sterline ulaştı. Lakin İzmir'in genel ticari hacminde Rusya'nın yerinin çok iyi olduğu söylenemezdi. İngilizler bu ticari hacmin neredeyse yarısını oluşturmaktayken Fransızlar %10-15 arası, Avusturyalılar ise 10-16 civarında değişen oranlara sahipti. Rusya ise bu ticari hareketlilikte sadece %3-5 aralığındaki payı oluşturmaktaydı⁵⁷.

Rusya, ROPİT gemileriyle İzmir'den çok çeşitli emtia ithal ve ihraç etmekteydi. Bu emtia arz talep oranlarına göre değişkenlik göstermekteydi. Nitekim aşağıdaki tabloda bu durumu daha açık görmek mümkündür.

⁵⁴ Süleyman Uygun, *a.g.e.*, s. 150.

⁵⁵ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1880 god*, s. 2-3; *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1881 god* s. 2-3.

⁵⁶ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1880 god*, s. 31; *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1881 god*, s. 32-33.

⁵⁷ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-81. S. 1041-1045.

Tablo 3: Rusya'nın 1877-81 Yıllarında İzmir'den İthal Ettiği Emtialar

Emtia	1877	1878	1879	1880	1881
	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank
Kuru Üzüm	170.390	284.469	759.850	570.160	940.559
Meyve	620	26.480	71.400	49.860	38.500
Pamuk	3200	164.400	15.400	105.600	78.180
Meşe Palamudu	16.320	470.100	604.000	405.280	687.640
Afyon	-	-	3000	-	15.000
Tütün	676.800	821.700	1.666.600	4.763.700	340.460
Zeytin Yağı	216.800	25.600	280.000	800	113.400
Kürk ve Deri	-	500	50.000	262.800	15.600
Susam	1.750	56.000	99.190	96.720	109.560
Sünger	26.620	4.400	13.860	8.740	8.870
Mum	-	-	1520	-	-
Mazı	-	-	1050	900	400
Boyacı Dikeni	2.940	17.500	8.250	16.200	42.300
Zamk	-	18.400	5.060	17.020	26.220
Zımpara Taşı	-	360	270	-	-
Halı	4.800	1.200	2.400	4.000	1.000

Kaynak: A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-81. S. 1075-1082.

1880-81 yıllarında kuraklık yaşanması İzmir'de hububat ihracatının düşmesine neden olsa da bazı ürün kalemlerinde artış da yaşanmıştır. Üzüm bunların başında gelir. Üzümün en önemli alıcısı %52'lik oranlara kadar çıkan Fransızlardır. Ruslar da azımsanmayacak oranda üzüm ithal etmişlerdir. Zira artan talep karşısında İzmir ve civarında bağ dikili alanlar artmıştır⁵⁸. İzmir'in diğer önemli ihraç ürünü ise zeytinyağıydı. Bu ürünün neredeyse yarısından fazlası İngilizler tarafından ithal edilmekteydi. Rusya ise Hollanda'dan sonra üçüncü sıradaydı. Lakin bazı yıllar iklim koşullarına göre ihracat oranlarında değişiklik olabiliyordu. Zira tabloda görüldüğü üzere 1880'de Rusya'nın zeytinyağı ithalatında önemli bir düşüş yaşandı. Bu durumun en önemli sebebi yukarıda da bahsedildiği gibi o yıllarda İzmir ve civarında yaşanan kuraklıktı⁵⁹.

Osmanlı İmparatorluğunun en önemli ihracat limanlarında olan İzmir, bunun yanı sıra ithalatı ile de dikkat çekmekteydi. Nitekim Avrupa'nın birçok limanından emtia buharlı vapur şirketleri aracılığı ile İzmir limanına ulaştırılıyordu. Bu emtia İzmir ve çevresinde tamamlanan demiryolu veya çeşitli ulaşım araçları ile Anadolu'nun iç kısımlarına kadar dağılmaktaydı. ROPİT'in de bu emtia trafiğinde hatırı sayılır bir payı vardı. Nitekim şirket bölgedeki simsarları aracılığı ile Rusya'dan İzmir limanına gelen emtianın dağıtımını yapmaktaydı. Bu gemilerle genelde

⁵⁸ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü, *İzmir Taribinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 294.

⁵⁹ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-81, s. 1075.

pamuklu ve ketenli ürünler, deri, hırdavat, çanak-çömlek, seramik eşya, cam, kereste, demir-çelik, bakır, bez, ilaç, balmumu, un, tuzlanmış balık, şeker, tereyağı, peynir getirilmekteydi⁶⁰.

ROPİT, 1880'lerin ortalarında kolera salgınından dolayı *İskenderiye Hatları* dâhilinde bulunan bazı limanlara uğrayamamıştır⁶¹. Bu nedenle şirket, çok sık olmasa da kimi zaman İzmir limanına giriş yapamamıştır. Lakin önceki yıllara kıyasla sefer sayılarında artış olmuştur. 1885 yılında 82'si *İskenderiye Hatlarından* olmak üzere İzmir'e 113 sefer düzenlemiştir⁶². Fakat bu hatta kızışan rekabetten dolayı kumpanya 1887 yılında yük ve yolcu tarifelerinden indirim yapmak zorunda kalmıştır⁶³. Bu yıllarda şirketin ekseriyetle İzmir'e taşıdığı emtia kereste, petrol, tereyağı ve peynirden oluşmaktaydı⁶⁴. Ertesi yıl ROPİT İzmir'e tüm hatlarıyla beraber 119 sefer düzenlerken Rusya kentin ihracatında %3-4 ithalatında ise yaklaşık olarak %4-5'lik bir paya sahipti. XIX. yüzyılın sonlarına yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğunun en önemli ihracat limanı konumunda olan İzmir'de Rusya, sırasıyla İngiltere, Avusturya, Amerika, Hollanda, İtalya ve son olarak İspanya'dan sonra gelmekteydi⁶⁵.

Buharlı teknolojisinin gelişmesi daha hızlı ve yüksek tonajlı gemilerin hatlardaki faaliyetlerinin seyrinin değişmesine neden olmuştur. ROPİT de serbest rekabet çerçevesinde bunu takip etmek durumunda kalmıştır. Bu nedenle 1890'lı yıllarda şirket bazı hatların güzergâhını ve sefer sıklığını değiştirmeye başlamıştır. Böylece İskenderiye hattı, hızı saatte en az 10 mil olmak üzere Odesa'dan Çanakkale, İzmir, Sakız Adası üzerinden, dönüşte Port-Said, Yafa, Beyrut, Trablusşam, Sakız Adası, İzmir, Çanakkale ve İstanbul'dan Odesa'ya haftada bir defa gerçekleşecek şekilde değiştirilmiştir⁶⁶. Bu haliyle ROPİT vapurları yolcu ve emtia trafiğine göre İzmir'e uğramıştır. Bu sebeple kumpanya İzmir güzergâhında daha fazla sefer gerçekleştirmesine rağmen 1890 yılında limana 103 kere uğramıştır⁶⁷. Şirket diğer vapur şirketlerin de yaşadığı gibi bu sene yük ve yolcu bulmakta zorlanmıştır⁶⁸. 1891 yılında ise İzmir limanına toplamda 2.376 buharlı gemi uğramıştır. ROPİT, aynı yıl

⁶⁰ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-81. s. 1082-1091.

⁶¹ Ilovayskiy, *a.g.e.*, s. 210.

⁶² Skalkovskiy K.A. *Russkiy Torgovyy Flot i Srochnoye Parokhodstvo...*, s. 538-539; *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1882-85. s. 4.

⁶³ Şirket 1882'de de Mesajeri Maritim Kumpanyası ile İzmir üzerindeki rekabeti engellemek adına özel bir anlaşma yaparak fiyatları sabitleme kararı almıştı. Bkz., Sülayman Uygun, *a.g.e.*, 149; Ilovayskiy, *a.g.e.*, s. 223.

⁶⁴ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1882-85. s. 16-20.

⁶⁵ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1886. s. 4.

⁶⁶ *Ustav Russkogo Obşestva Parokhodstva i Torgovli 1891, Sankt-Peterburg 1879, Tip. D. Kesneviha*

⁶⁷ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1890. s. 8.

⁶⁸ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü, *İzmir Taribinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 298.

limana 107 kere uğrarken İngilizler 627, Fransızlar 205, Avusturyalılar 163, Yunanlılar 204 sefer düzenlemişlerdir⁶⁹. Bu seferler neticesinde ROPİT, 290.800 frank alkol, 507.000 frank tereyağı, 168.000 frank ahşap ürünleri, 38.400 frank havyar, 299.100 frank hububat, 6.200 frank gıda maddeleri, 119.000 frank deri, 273.000 frank un, 35.760 frank peynir, 247.700 frank çeşitli mallar, 1750,287 frank petrol, 91,600 frank kereste, 21.000 frank değerinde hırdavatı İzmir'e taşımıştır. Rusya İzmir'e ihraç edilen petrolün neredeyse tamamını sağlamıştır. Aynı şekilde un ve alkolde de Rusya'nın kesin üstünlüğü söz konusudur⁷⁰. Bu durumu Rodos'a yapılan sevkியatta da görmek mümkündür⁷¹.

ROPİT, 1897 yılında *Makedonya Hattı* adı altında İzmir ile ticari bağlantıları arttıracak bir hat kurma kararı aldı. Bu hat iki haftada bir İstanbul ile İzmir arasında Atina ve Selanik'e de uğrayacak şekilde sefer düzenleyecekti⁷². Nitekim aynı yıl şirket bu hatla beraber İzmir'e 13 sefer düzenledi. Bu sefer neticesinde 87.837 pud emtia, 1 piyano, 7819 hayvan taşıyarak 12.405 ruble kazanç elde etti. Aynı zamanda 2348 yolcudan da 9233 ruble gelir sağladı⁷³. İzmir limanının dâhil olduğu *İskenderiye Hatlarıyla* beraber ise şirket 78 sefer gerçekleştirdi⁷⁴. Şirket bir diğer önemli güzergâhı olan Selanik'e ise 1898'de 56 sefer düzenledi. Lakin bu hatta seferlerin çok düzenli olduğu söylenemezdi⁷⁵.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde İzmir hem gemi trafiği hem ticaret hacmi bakımından Doğu Akdeniz limanları arasında önemli bir yere sahipti. Fakat 1906 yılından itibaren bu durumda düşüş yaşandı. Bu düşüşte kısmen Amerika'daki iktisadi kriz, İzmir'de mevsimsel şartlardan dolayı mahsulün zarar görmesi etkiliydi⁷⁶. Ayrıca Avusturya'nın 1908'de Bosna-Hersek'i işgali ardından Osmanlı'da bu duruma karşı gelişen tepkilerin de İzmir ticaretinin düşüşüne tesiri olduğu muhakkaktı⁷⁷. Zira Avusturya mallarına başlatılan boykot hareketi Avusturya gemileri ile diğer muhtelif ülkelerin vapurlarının da emtia taşımaya engel teşkil ediyordu. 1909 yılında son bulan bu boykotu adalar ticaretinde önemli yeri olan Yunan tebaasına karşı başlatılan

⁶⁹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, Paris-1892. C. 3, s. 435.

⁷⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie...*, C. 3, s. 430.

⁷¹ *A&P Records, Report on Smyrna*, Printed by George E. Eyre, Londra-1890. s. 11.

⁷² Ilovayskiy, *a.g.e.*, 290.

⁷³ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1897 god*, s. 1-3.

⁷⁴ *Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1897 god*, s. 2.

⁷⁵ *A&P Record, Diplomatic and Consular Reports Turkey Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of the Consular District of Salonica*, No. 2270, Annual Series, Printed for Her Majesty's Stationery Office by Harrison and Sons, London 1899, s. 8.

⁷⁶ Mübahat Kütükoğlu, "İzmir Ticaret Odası İstatistiklerine Göre XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 317.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için, bkz, Emre Kılıçaslan, *a.g.t.*, 181-189.

boycot izledi. Üstüne İzmir’de kolera salgınının görülmesi gemi trafiği ve ticareti hareketliliği olumsuz etkiledi⁷⁸.

XX. yüzyılın başlarında İzmir ticari hacmi daralmasına rağmen limanda faaliyet gösteren şirket sayısında sürekli artış yaşanmaktaydı. Zira ROPİT, Lloyd, Mesajeri Maritim, Florio Rubattino kumpanyaları dışında, Cenova, Marsilya ve İzmir arasında sefer yapan Alman, Mittelmeer Linie kumpanyası, Yunan Panhellenique, Bulgar Gemi Şirketi, Romanya Kumpanyası, Cunard Line, Wescot&Laurence, Leyland&Moss Steamship, P. Wilson&Sons Limiteden, Talbot Steamship, Danimarka Kumpanyası Forened, Fransız Fraisinnet Kumpanyası ve muhtelif ülkelere ait kısa ve uzun mesafede faaliyet gösteren birçok kumpanya İzmir limanı rekabetine dâhil oldu. Bu durum ROPİT’in limandaki faaliyetlerinin azalmasına neden oldu⁷⁹. Nitekim Rusya’nın 1905 yılında İzmir’den ihraç ettiği emtianın değeri 69.312 sterline kadar geriledi. Aynı dönemde İngiltere’nin 2.625.164 sterlin, Fransızlar 244.381, Avusturya’nın 754.322 olduğu hesaba katılırsa Rusya’nın özelde ise bu taşımacılığı üstlenen ROPİT’in limandaki payının oldukça düşük olduğu anlaşılır⁸⁰.

ROPİT’in İzmir’deki gemi trafiği ve ticari hareketlilikteki payı giderek azalırken Rusya’nın İstanbul ve İzmir konsoloslari, Türk-Rus ticari ilişkileri geliştirmek adına iki ticaret komitesi kurdular⁸¹. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun dönem itibariyle içinde bulunduğu buhranlı durum ve 1904-05 yıllarında cereyan eden Rus-Japon savaşı ve daha sonrası gelen iç huzursuzluklar ROPİT’in İzmir’deki faaliyetlerinin iyice düşmesine neden oldu⁸².

Sonuç

ROPİT’in 1860’larda düzenli olarak uğramaya başladığı ve yaklaşık olarak 50 yıl faaliyet gösterdiği İzmir ve çevresindeki faaliyetleri incelediğinde Rusya için önemli kazanımlar elde ettiği aşikârdı. Zira XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu gibi Rusya da kısmen dünya ekonomik sistemine entegre olurken, Batılı devletlerin uluslararası rekabette takip ettiği politikaları uygulamaktan da geri kalmıyordu. Nitekim İzmir bu uluslararası rekabette mühim konumdaydı. Daha çok ROPİT aracılığı ile bu rekabette yer alan Rusya şehrin genel ticari istatistikleri ve şirket raporları incelediğinde İzmir ticaretinin önde gelen aktörlerinden biri olmayı başarmıştı. Bilhassa Rus geleneksel ürünleri ihracı noktasında rakiplerine kıyasla

⁷⁸ Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 317.

⁷⁹ Paul Fesch, Abdulhamid’in Son Günlerinde İstanbul, s. 556; Süleyman Uygun, *a.g.e.*, s. 156.

⁸⁰ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı...”, s. 309.

⁸¹ Sergei M. İvanov, “Osmanlı-Rus Ticareti (1853-1917)”, *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 466-473.

⁸² Peter Weisensel, «The Russian Steam Navigation and Trade Company,» *MERSH*, vol. 32, s. 169; *İstoriya Torgovli İ Promyshlennosti v Rossii* 1913, s. 22-23.

üstün konumu dikkat çekmekteydi. Fakat şehrin genel ticareti ve bilhassa gemi trafiği göz önüne alındığında ROPİT'in payının çok yüksek olduğu söylenemezdi. Bu durum Rusya'nın Avrupalı rakiplerine göre ticari bağlantı kurma beceresinin çok daha sonra gelişmesiyle de açıklanabilir. Zira kentün ticari hacminde %50'lik bir paya sahip olan İngiltere veyahut gemi trafiğindeki başarısıyla öne çıkan Fransız Mesajeri Maritim kumpanyasının başarısı daha ziyade şehirde bağlantılı olduğu simsarlar aracılığıyla idi. Bilhassa Fransızlar bölgede kurduğu ticaret evleri, bankaları aracılığı ile yürüttükleri sosyo-kültürel faaliyetleri ile alafangalaştırdıkları İzmir ve Doğu Akdeniz limanlarını Fransız ürünleri için mükemmel bir pazar haline dönüştürmüşlerdir. Rusların ise sosyo-kültürel ve ekonomik alt yapı oluşturmadığı sürece ne kadar modern vapura sahip olsa da veyahut sefer sayısını arttırsa da Rus ürünlerine olan talep artmadıkça tek başına bir vapur şirketi ile uluslararası rekabete yetişemeyeceği açıktı. Sonuç olarak genel bir bakış açısıyla ROPİT'in İzmir ve çevresindeki faaliyetleri göz önüne alındığında kendi özelinde başarılı olduğu muhakkaktı.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1857.*
A&P Record, Diplomatic and Consular Reports Turkey Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of the Consular District of Salonica.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1864.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1865.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1869.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1871
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1875.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1876.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-81.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-83.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1882-85.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1886.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1890.
A&P Records, Report on Smyrna, Printed by George E. Eyre, Londra-1877-81
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1860 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva İ Torgovli za 1865 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1862 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1864 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1871 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1875 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1880 godç
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1881 god.
Obyasnitelnaya Zapiska k Otçetu Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli za 1897 god.

Eserler

- Akyıldız, Ali, “Osmanlı Anadolu’sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı 1856-166”, *Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1915, s. 249-270.
- Annales du Commerce Exterieur Turquie, Faits Commerciaux, N: 17, 1860, Librairie Administrative de l’Aul Dupont, Paris 1869.*
- Annales du Commerce Exterieur Turquie, Faits Commerciaux, N: 22, 1862-1863, Librairie Administrative de l’Aul Dupont, Paris 1869.*

- Annual Series, Printed for Her Majesty's Stationery Office by Harrison and Sons, London 1899.*
- Baskıcı, Mehmet Murat, 1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim, Turhan Kitapevi, Ankara 2005.
- Böke, Pelin “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *ÇTTAD*, VII/18-19, 2009, ss. 137-159.
- Cuinet, Vital *La Turquie D'Asie, Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, Paris-1892. C. 3.
- Esch, Paul, Abdulhamid'in Son Günlerinde İstanbul, (Çev. Erol Üyepazarcı), Kurtiş Ofset, İstanbul 1999.
- Fonton, Fedor Karloviç, O Deyatelnosti Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli, S. Petersburg 1894.
- Goffman, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine” *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, Çev., Sermet Yalçın, İş Bankası Yay., İstanbul 2010.
- Ilovayskiy, I. *Istoriçeskiy Oçerke Pyatidesyatiletıya Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli*, Odessa.1907: Tip. Aktsionernogo Yujnorusskogo Obşestva Peçatnogo Dela, Odesa 1907.
- İvanov, Sergei M. “Osmanlı-Rus Ticareti (1853-1917)”, *Türkler*, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 466-473.
- Kasaba, Reşat “İzmir”, *Doğu Akdeniz'de Liman kentleri (1800-1914)*, Editörler, Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özeveren-Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.1-22.
- Kazgan, Haydar Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları” *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2003.
- Kılıçaslan, Emre *Avusturya Lloyd Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, OMU. SBE, Tarih, Samsun 2013.
- Kütükoğlu, Mübahat “İzmir Ticaret Odası İstatistiklerine Göre XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 313-336.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi”, *Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1915, S.165-206.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 285-312.
- Listok Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli, 7-go Yanvar 1860, No: 2.*

- Novoselskiy, N. “Sravnenie Russkavo obş. Parohodstva i Torgovli», «Frantsuskaya Kompaniya» «Slujba Morskih Priklyuçeniy Imperialov i Avstriykavo Lloyd», Morskoy Sbornik, Vol. XLIII, No. 10 Oktyabrya 1859 g.
- Özgün, Cihan *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak 1844-1914*, İBB Yayınları, İzmir 2014.
- Özveren, Eyüp, Gürpınar, Erkan “Rekabet ve Yarış: Büyük Buhran’da İzmir”, *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, Çev., Neyir Berktaş İş Bankası Yay., İstanbul 2010.
- Pallibi, Cristina, “Doğu Akdeniz’de Coğrafi Tiyatrolar, Liman Peyzajları ve Mimari: Selanik, İskenderiye, İzmir” *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, Çev., Neyir Berktaş İş Bankası Yay., İstanbul 2010
- Putevoditel Russkago Obşestva Parohodstva i Torgovli 1914.*
- Skalkovskiy, A. A., “Russkoe Obşestvo Parohodstva i Torgovli 1857-1869g”, Deribasovskaya-Rishelyevskaya: Odesskiy Almanakh, Odesa 2009, No:40.
- Ustav Russkogo Obşestva Parohodstva i Torgovli 1891, Sankt-Peterburg 1879, Tip. D. Kesneviya.*
- Uygun, Süleyman *Osmanlı Sularında Rekabet, Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitabıyayinevi, İstanbul 2015.
- Weisensel, Peter «The Russian Steam Navigation and Trade Company,» MERSH, vol. 32, s. 169; *İstoriya Torgovli İ Promyshlennosti v Rossii 1913*, s. 166-172.

İKTİSAT KONGRESİ VE İZMİR

Nilgün Nurhan Kara*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi ile fiilen tasfiye edilmesi sonrası topraklarının paylaşımı ciddi sorunların yaşanmasına yol açmıştır. Paylaşımı Yunanistan ve Ermenistan eliyle gerçekleştirmek isteyen İtilaf Devletleri amaçlarına ulaşamadılar. Anadolu'nun Doğu ve Batı Cephelerinde yapılan Milli Mukavemet sonrası Lozan Görüşmeleri başlamıştır. Görüşmelerde İtilaf Devletleri, Türkiye'nin yeni sınırlarını tanıma karşılığı olarak sahip oldukları kapitülasyonları devam ettirmek istediler. Kapitülasyonları, doğrudan siyasi bağımsızlığa engel sayan Türk tarafı ise ısrarla kapitülasyonların kaldırılmasını talep etmiştir. Bu yüzden Lozan Görüşmelerinde siyasi sınırlar kadar, kapitülasyonlar da şiddetli tartışma konusu olmuştur. O dönemde toplanan Türkiye İktisat Kongresi kararları ise Türkiye'nin siyasi ve ekonomik tercihlerini ortaya koymuştur.

17 Şubat / 4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde özel sektör öncelikli bir ekonomik model uygulama kararı alınmıştır. Ancak yeni kurulan Türk devletinde yeterli sermayenin olmayışı ile yetişmiş, kalifiye insan gücünün yokluğu ya da azlığı kongrede alınan kararları fiilen uygulanamaz hale getirmiştir. Nitekim 1929'da Amerika'da başlayıp kısa sürede Türkiye'yi de etkileyen “*Dünya Ekonomik Kriz?*” kongrede alınan kararları uygulamadan kaldırmış; 1930 yılı başlarından itibaren devletçi, planlamacı bir ekonomik modelin benimsenmesine yol açmıştır.

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının ardından Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı şartlara bağlı olarak 1923'ten itibaren takip edilecek iktisat politikasının objektif çerçevesini ve sınırlarını belirlemeye çalışanlardan birisi de Korkut Boratav'dır. Boratav'a göre; Kurtuluş Savaşı emperyalist saldırıya karşı verilen bir mücadeledir. Bu mücadele boyunca ülkedeki gayrimüslim azınlıklar aynı safta yer aldıkları için Rum, Levanten ve Ermeni sermaye çevrelerinin iş birliği iyice ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve iflasında uluslararası mali sermayenin ve onların ülkedeki ortaklarının oynadıkları rol Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından iyi bilinmektedir. Bu bilinç, Millî Mücadele kadrosunu ekonomik bağımsızlık, dış ekonomik ilişkiler ve yabancı sermaye konularındaki tavırlarını belirleyen ana etken olmuştur¹.

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, nilgunnurhan.kara@ikcu.edu.tr.

¹ Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974, s.19.

Türkiye İktisat Kongresi ya da İzmir İktisat Kongresi olarak bilinen kongre ilk olarak 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanmıştır. Dönemin siyasi şartları içinden kongreye bakıldığında; Lozan Görüşmeleri halen devam etmektedir. Türkiye yönetiminin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tipinde olacağı ya da Avrupa yerine SSCB blokunda Türkiye'nin yer alacağı söylentileri yaygın bir kanaattir. Hâlbuki Türk makamlarının ne böyle bir siyasetleri olmuş ne de dış dünyaya bu kanaatlerin doğru olmadığını telkin etmek gibi bir gayretleri olmuştur. Türk Hükümetinin önünde Kongreden kısa bir süre önce 30 Ocak 1923'te Lozan'da Türkiye ile Yunanistan arasında yapılmış olan nüfus mübadelesi anlaşması vardır. Mübadele anlaşmasının ekonomik tarafı oldukça önemlidir. Çünkü 2 milyon civarında Rum nüfusun Türkiye'den gönderilmesi buna karşılık 700.000 civarında bir Türk nüfusunun gidenlerin yerlerine getirilip yerleştirilmesi, bunların yeniden üretici durumuna getirilmeleri ciddi bir ekonomik sorundur. Her ne kadar kongre kararı mübadele anlaşmasından önceki günlerde alınmış ise de kongre öncesinde anlaşmanın yapılması, Türkiye'nin ekonomik şartlarını daha ağırlaştıracağı algısını yaratmıştır.

İzmir İktisat Kongresi ile Türkiye'nin nasıl bir ekonomi modelini tercih ettiğinin yeterince açıklığa kavuşmadığı gibi görüşler² olsa bile Avrupa'nın "*Yeni Türkiye*" yönetimi hakkındaki tereddütlerini gidermesi bakımından siyasi amacının baskın olduğu söylenebilir. Kongre ile muhtemelen bu siyasi amaç da tahakkuk etmiştir. Türkiye'nin yeni yönetimi hakkında tereddütleri, beklentileri olan sadece Batı Avrupa ülkeleri değildir. Dönemin SSCB yönetiminin de Türkiye'den beklentileri vardır. İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nden yaklaşık iki yıl önce 1-8 Eylül 1920'de Bakü Birinci Doğu Halkları Kongresi toplanmıştır. Kongre Komite Raporunda Türkiye için: "*Türkiye'de Mustafa Kemal Hükümeti gibi İran ve Hindistan'da ulusal liberal hükümetler, İngilizleri yurtlarından kovmuşlar ve siyasal bağımsızlıklarını İngiltere'ye kabul ettirmiş olsalar bile ülkelerindeki kapitalist toplum yapısını elde tutmakla, ekonomik açıdan bağımsızlıklarını aynı ölçüde sürdürecektir.*"³ gibi dikkat çeken bir görüşe yer verilmiştir.

1. Türkiye İktisat Kongresi'nin İzmir'de Toplanması Kararı

Coğrafi konumu itibarıyla İzmir, tarih boyunca Anadolu'nun önemli bir şehri olmuştur. 17. yüzyıla gelindiğinde ise Anadolu ticaretinin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bunda bulunduğu konumun yanı sıra çok verimli vadilerin mahsullerinin buradan ihraç edilmesi, limanının ehemmiyeti bu şehre adeta müstesna bir mevki kazandırmıştır. İlk zamanlarda Halep'in gördüğü bu görevi Mehmet Köprülü; "*bu asrın başlarında onun ticari ehemmiyeti, biraz sonra kazanacağı ehemmiyete nazaran, oldukça geriydi. İzmir o sıralarda yalnız Anadolu mabsulâtı için bir pazar hükmünde*

² Ömer Celal Sarc, "Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul 1983, s. 389.

³ Zafer Toprak, *Millî İktisat, Millî Burjuvazi Türkiye'de Ekonomi ve Toplum 1908-1950*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 120.

idi. Hâlbuki daha sonraları İzmir'e asıl ehemmiyet veren, onu zenginleştiren, İran malları için bir pazar olmasıydı.”⁴ şeklinde belirtmektedir.

İzmir'in coğrafi açıdan taşıdığı önemin ötesinde Millî Mücadele'nin başladığı günlerde şehrin işgaliyle adeta ateşlenen kıvılcım, yine İzmir'de 9 Eylül 1922 tarihinde zaferle sonlanmasıyla önemini sembolleştirmiştir. Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından barış görüşmeleri için yer belirlenirken İzmir'in işaret edilmesi İtilaf Devletleri tarafından kabul görmemiştir. Daha sonra Lozan'da siyasi mücadelenin verildiği süreçte toplanacak Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanma yeri olarak askeri zaferin son durağı olan İzmir'in seçilmesi önemlidir⁵. Savaştan savaşa koşmuş olan Türk milletinin çağdaş medeni milletlere yetişebilmesi için iktisadi, sosyal, kültürel alanlarda atılımlar yapması kaçınılmazdır. Yeni kurulan Türk devletinin başlangıç noktası olabilecek kararların alındığı kongrenin İzmir'de toplanması bu açıdan da önem arz etmektedir⁶.

Lozan Konferansı Aralık ayı ortalarında çıkmaza girmek üzere iken İsmet Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği şifre telgrafında, Türk yönetiminin ve ordunun hazırlıklı olmasını istediği ve “dört bir yandan bunalımlarla çevriliyiz” tespiti görülmektedir. Aynı günlerde İngiliz baş delegesi ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un İngiliz askeri makamlarını her türlü önlemin alınması ve bir durumun ortaya çıkması halinde uygulanabilecek bir harekât planı hazırlanmasına dair uyarıda bulunması dikkatlerden kaçmamalıdır. Bütün bu gelişmeler Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı süreçte mevcut ortama dikkat çekmektedir⁷.

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı ve Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanmasına yönelik çalışmaların sürdürüldüğü bu günlerde yazışmalara baktığımızda sürecin hassasiyetine bir nebze dikkat çekmiş oluruz. 12 Şubat tarihinde İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson'la Adnan Bey arasında yapılan görüşmede,

⁴ Köprülüzade Mehmet Fuat, “XVII inci Asırda İzmir'in İktisadî Ehemmiyeti P”, *Hayat*, Cilt: V, Sayı:115,7 Şubat 1929 s. 203.

⁵ Mehmet Kayıran-Selami Saygın, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2019 Cilt 2 Sayı 5, s. 32: “İktisat Kongresi için İzmir'in seçilmesinin de dönemin ulaşım şartları içinde makul bir açıklama bulmak zordur. Çünkü hava yolunun hiç olmadığı, kara yolunun henüz başladığı bir dönemde, Ankara'nın doğusuna demiryolunun gitmediği bir zamanda bütün Türkiye'den delegelerin İzmir'e davet edilmesini açıklamak müşkeldir. Üstelik bu delegelerin alacağı kararlarında bağlayıcı olmayacağı zaten ilan edilmişti. İstisari mahiyette bir kongre için bu kadar zamanın, masraflın harcanması oldukça tartışılmalara, tepkilere yol açmıştı. Nitekim TBMM'de Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey benzer nedenlerden dolayı İzmir'de iktisat kongresi toplanması kararını şiddetle eleştirmiştir.”

⁶ Kenan Kırkpınar, “Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.2, 1 Haziran 1992, s.106.

⁷ İDA,FO 371/967/E 1492: İsmet Paşa'dan Ankara'ya kapalı telyazısı, Lozan, 18.12.1922'den aktaran; Salahi R. Sonyel, “Lozan Konferansı'ndan Önce, Konferans Günlerinde ve Konferansı İzleyen Dönemde İzmir'deki Durum”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, s.175-176.

Ankara Hükümetinin düşmanca bir niyetinin olmadığı ve artık İngiltere'nin savaş gemilerini geri çekerek bir iyi niyet işareti gösterebileceği vurgulanmıştır. 12-13 Şubat tarihlerinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgraflarla İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi başlamadan ve İsmet Paşa İstanbul'dan ayrılmadan önce gemilerin geri çekilmesi gerektiği şeklinde siyasi kaygıların ifade edilmesi dikkat çekmektedir. Bu süreçteki gelişmeler sonucu İngiltere'nin İzmir Limanı'nda bulunan savaş gemilerinde geri adım atma yolunu tercih ettiği görülmektedir⁸.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlandığı günlerde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kuranlar bir yandan iktisadın millileştirilmesini isterlerken diğer yandan ise savaşlarla harap⁹ olmuş, yıkılmış ülkenin o günkü şartlar içerisinde yabancı sermayeye olan ihtiyacının da farkında idiler. Dolayısı ile mevcut ve yeni gelecek yabancı sermaye karşısında benimsenecek tavır önem taşımaktaydı. Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı günlerde İzmir'de toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi'nde İtilaf Devletleri'ne verilecek mesaj önemlidir.

Millî Mücadele'nin ardından uzun süren savaşlar ve işgaller nedeniyle Anadolu bir enkaz yığını gibi olmuştur. Yapılması icap eden çok iş vardır. Ancak bunun için para, yetişmiş eleman ve ciddi bir organize, planlama lazımdır. Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, “Uzun senelerden beri unutulmuş olan iktisadiyat hakkında memleket iktisat âlimlerinin bir araya gelerek düşünmelerini, nokta-i nazarlarını Büyük Millet Meclisine ve Büyük Millet Meclisi Hükümetine bildirmelerini ve teşebbüsü şahsileri ile orada yapılması lazım gelen işlere derhal orada karar vererek harekete geçmeleri” görüşünde olmuştur¹⁰. İzmir'de bir kongrenin toplanması önerisi ilk kez İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından yapılmıştır. O, siyasal örgütlenmede “mesleki temsil” sisteminden yana bir düşüncüyü benimsemiştir¹¹. Yani İktisat Vekili Kongre'ye katılacakların her meslek grubundan seçecekleri temsilcilerinden oluşmasından yana olduğu görüşündedir.

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey bu görüşünü 21 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf yoluyla ileterek hem onayını hem de şayet uygun görürse kongrenin Fahri Başkanlığını üstlenmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa da hem Kongre fikrini hem de onun Fahri Başkanlığını uygun gördüğünü İktisat Bakanına bildirmiştir¹². 1922 Aralık ayından itibaren İktisat Kongresi'nin toplanacağı haberleri

⁸ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan Taktik- Stratejik Diplomatik Mücadele*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015., s.161.

⁹ Asaf Özkan, “Millî Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi”, *Belleten*, Cilt. LXXVIII, S. 283, Aralık 2014, s.1137-1138.

¹⁰ Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 205.

¹¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi; Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, 3. Kitap, Birinci Bölüm, İstanbul 1995, s. 254.

¹² *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi*, (5 Şubat 1923), D. I, C. 27, s. 171.

basında yer almaya başlamıştır¹³. 1135 kişi delege olarak Kongre'ye katılmış ve müzakerelerde bulunmuştur. Bu delegeler arasında köylüler, şehirli tüccarlar, okuması yazması olmayan çiftçiler (zürralar), az çok mütefekkir sayılacak sanayiciler, akıllı iktisat uzmanları yer alırken,¹⁴ çiftçi (zürra), ve işçi (amele) temsilcisi olarak seçilen delegelerin adı geçen grupları temsil etmedikleri görülmektedir. Mesela Kazım (Karabekir) Paşa Manisa'dan sanayicileri temsilen, yazar Aka Gündüz de Kütahya'dan işçileri temsilen seçilmiştir¹⁵.

Lozan Konferansı birinci döneminin başladığı tarih ile Kongrenin karar tarihinin aynı zaman denk düşmesi tesadüften ötedir. Bir bakıma yeni Türkiye idaresinin Batı Bloku yanında mı yoksa SSCB'nin yanında mı yer alacağı tartışmalarının yapıldığı bir zamanda özel teşebbüs öncelikli bir ekonomi kongresinin İzmir'de toplanması kararının alınması ile Lozan görüşmelerinde müzakere halindeki İtilaf Devletlerine de bir mesaj verilmeye çalışıldığı söylenebilir. Yeni Türkiye idaresinin tercihini SSCB'den yana değil Batı'dan yana yaptığı belki bu kongre aracılığı ile güçlü bir şekilde gösterilmek istenilmiştir. İktisat Kongresi için İzmir'in seçilmesinin de dönemin ulaşım şartları için de makul bir açıklama bulmak zordur. Çünkü hava yolunun hiç olmadığı, kara yolunun henüz başladığı bir dönemde, Ankara'nın doğusuna demiryolunun gitmediği bir zamanda bütün Türkiye'den delegelerin İzmir'e davet edilmesini açıklamak müşküldür. Üstelik bu delegelerin alacağı kararlarında bağlayıcı olmayacağı zaten ilan edilmiştir.

İstişari mahiyette bir Kongre için bu kadar zamanın, masrafın harcanması oldukça tartışmalara, tepkilere yol açmıştır. Nitekim TBMM'de Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey benzer nedenlerden dolayı İzmir'de İktisat Kongresi toplanması kararını şiddetle eleştirmiştir. İtalya Başbakanı Mussolini'nin de bir "*İktisat Kongresi*" toplayacağı haberinin gazetelere konu olduğunu anlatmıştır. Kongre'nin istişari amaçlı olmasına karşılık iki bin kişinin İzmir'de toplanması yerine daha çok sayıda ve iktisat konusuna vakıf kimselerin görüşlerinin İktisat Vekâleti tarafından sorulup öğrenilebileceğini ve bu görüşlerin de Vekâletin tesis edeceği bir Komisyon tarafından rapor haline getirilebileceğini ve bu raporun da TBMM'ye sunulabileceğini belirtmiştir. İktisat Vekili'ni de eleştiren Ali Şükrü Bey, bunun memleketin iktisadi sorunlarını biz Vekâlet olarak bilmiyoruz, siz bunu yapın anlamına geldiğini ve hatalı olduğunu savunmuştur. Gündemi bile olmayan bir Kongre'ye katılacak olanların iktisadi konuların çözümü için bir neticeye varamayacaklarını, sadece harcadıkları paranın ve zamanın boşu boşuna israf demek olacağını iddia etmiştir. Her gün elli bin lira ödenerek Bulgaristan ve benzeri ülkelerden un ithal edilmesine karşılık, Anadolu'da buğdayların İktisat Vekilimiz en basit tedbirlerle doğal kaynaklarımızı kullanılır hale getireceğine, tahıllarımızın çürümesine bir çare aramak yerine İktisat

¹³ *Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi (AYG)*, 27 Kânunuevvel 1338 (1922), NO. 1059, s. 3, Gündüz Ökçün: *a.g.e.*, s. s. 29 vd.

¹⁴ Necmettin Sadak, *Akşam Gazetesi*, 8 Mart 1923, Aktaran: Gündüz Ökçün: *a.g.e.*, s. 370.

¹⁵ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.255.

Kongresi toplamanın yanlış olduğunu açıklamıştır. Örneğin madenler için gerekli olan direkleri bizim ormanlarımızdan temin etmek yerine Romanya'dan tomruk ithal etmeye devam ederken bu arada İktisat Kongresi yapmak gibi işlere teşebbüs ettiğini, bugünün kongre toplama günü olmadığı eleştirilerinde bulunmuştur¹⁶.

Kongrenin toplandığı günlerde Ziya Gökalp konu ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır: *"İki hafta sonra İzmir'de bir İktisat Kongresi toplanıyor. Bu Kongre'nin nasıl bir "iktisadi misak" vücuda getireceğini bilmiyoruz. Fakat, her halde bakışa gerek devlete yapılması lazım gelen işler hakkında vazih bir program vücuda getirecektir.*

"Şimdiye kadar iktisadi faaliyetler sarf-ı hususi teşebbüslere terk olunması lazım gelen bir saba sayılıyordu. Hatta yakın zamana kadar bir "İktisat Vekâleti" yoktu..." denilmekte ve ferdler ve şirketler gibi bütçeye malik olan nahiyeler, livalar gibi devletin dahi birer iktisadi saha olduğu belirtilmektedir. *"Bunlar, müsteblik oldukları gibi müstabsil olmakla da mükellestirler. Hususi teşebbüsler, rekabet etmemek şartıyla, "reji" usulünü tatbik ederek, ferdlerin ve şirketlerin teşebbüs etmeyecekleri her türlü fabrikaları tesis edebilirler. Biz bu gün yerli şirketlerden büyük işler bekleyebiliriz..."*¹⁷

1.1. TBMM'de İktisat Kongresi Tartışması

Bugünlerde İzmir'de İktisat Kongresi'nin toplanmasına dair görüşlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de gündeme geldiğini görmekteyiz. Kongrenin toplanmasına o günlerde muhalif olan bir isim Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'dir. Kongre haberlerinin basında yer alması sonrasında Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey Meclis Başkanlık Divanı'na konu hakkında bir soru önergesi vermiştir¹⁸.

Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanması öncesinde Trabzon mesailinde mebusu Ali Şükrü Bey meclise verdiği soru önergesinde: *"...İktisadiyatın aleyhinde değilim. Fakat her meselede olduğu gibi iktisadiyat mesailinde de ehemi mühimme tercih etmek lazım geldiği kanaatindeyim. Bendenizin kongrelerin aleyhinde bulunduğum zannedilmesin. Böyle yüzbin kongre akdolunsun. Fakat bugün kongre akdolunmak günü değildir. Kongrenin tesbit edecek olduğu mesaili muazzamadan daha ufak, daha basit birtakım mesail vardır ki, bunların hiçbirisi yapılmamıştır. Memleket bundan dolayı birçok zararlara giriftar olmaktadır..."*¹⁹

Ali Şükrü Bey'in dikkat çektiği noktalara cevap veren İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt Bey ise Kongre'ye katılacak azalara değinmekte ve *"Áza intihab ediniz, gönderiniz! diye de bir karar vermedik. Hattâ verdiğimiz emirlerde arzı eden gelir, arzı etmiyen de gelmez tebligatını verdik. Yoksa şunu bunu cebren gönderiniz, demedik. Hattâ harcırahları da olmadığını kendi keselerinden para sarf ederek bu işe gelebileceklerini söyledik. Şu veya bu köylüden para alınmış ise bu memleket kanun memleketidir, mahkemeler vardır, adliye vardır, o gibiler takibedilir, tecziye edilir. Binaenaleyh, bu gibi meseile meydan verebilecektir diye İktisat*

¹⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, (5 Şubat 1923), D. 1, C. 27, s. 173-184, İkdam Gazetesi, 10 Şubat 1923.

¹⁷ Küçük Mecmua, Yıl-1, Sayı-20, 15 Kanun-u Sani 1923, s.2-3.

¹⁸ BOA, 30.10.0.0.5.29.17/ 21.52.09, Bkz. Ek.1

¹⁹ TBMM Tutanak Dergisi, I. Dönem, C. 27, Birleşim: 187, s. 176.

Vekâletinin iktisat âmillerini davet etmemesi bilmem doğru mudur? sorusunu yöneltmektedir.²⁰

Mahmut Esat Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde konu ile ilgili yaptığı konuşmada; *"Türkiye iktisat Kongresi İktisat Vekâlet'inin teşebbüse isteklendirmesi ile toplantıya çağrılmıştır. Bakanlar Kurulu'nun kararı yoktur. Memleketimiz iktisatçılarının biraraya gelmesindeki ihtiyacı duyup 2 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'den bir telgraf çekerek; meslek adamlarını dinlemek ve dileklerine göre bir ekonomik program düzenlemek gerekir dedim. Bu kongredeki amaç, yol ve uzaklık nedeniyle birbirlerini tanımayan, türlü yerlerdeki memleket çocuklarının birbirlerini tanınması yurt ekonomisini birlikte düşünmesi, ekonomik meseleleri topluca çözmesi lazımdır. Yetkileri dışındaki konularda da muhtıralar vererek BMM Hükümeti'nin dikkatini çekmesidir. Ben meslek adamlarının verecekleri bilgilerden İktisat Vekâleti'nin hükümetin ve meclisin aydınlanacağı kanısındayım."*²¹

İktisat Vekili konuşmasının devamında kongreler üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır: *"Diğer memleketlerin tarihlerine bakıldığı zaman hemen her tarafta iktisadiyatın inkişafı bu suretle başlamış olduğu görülür. Macaristan'ın iktisadiyatını çizen bundan, elli altmış sene evvel toplanan büyük bir kongre olmuştur. Bizde çizezler mi? Çizerler. Efendiler! Türk milleti yalnız harb milleti olarak kabiliyetini göstermemiştir. Bunu söyleyenlere reddederiz. Tarihçe sabittir; Türk Milleti iktisadiyatta da, edebiyatta da en ileri giden bir millettir..."*²²

İzmir'de İktisat Kongresinin toplanmasına dair fikirleri beyan edildiği oturumda söz alanlar arasında Hüseyin Rauf Bey de bulunmaktadır: *"... Mesleki gemici olan Şükrü Bey, zannetmeyin 'ki, endişe ediyorum, zannediyorum ki, Şükrü Bey de bu kongreye gitmek arzı edecek ve bu suretle Meclisin nisabı ekseriyetine tesir edecektir. Hâlbuki kendilerini muarız gördüm. Efendim. Meselenin şeklini İktisat Vekili arkadaşım müdellel bir surette söylediler ve muvazzağ olarak Heyeti Aliyenize arz ettiler. Bu İktisat Kongresinde, yani ismi ecnebi olan ve iktisat ile hayatını kazanan hakiki müktesitleri bir araya toplayıp koklaştrarak, görüştürecek olan bu içtimada fayda var mıdır? Hiç şüphesiz fayda vardır. Memleketimiz inşaallah yakında ittihaz buyuracağımız kararlar hututu hadidiye ile bağlanacak, meadin ve ormanlar işliyerek inkişaf edecek. Binaenaleyh böyle bir kongreye evlâbittarık lüzum vardır. Memleketin aksamı muhtelifesinden gelecek çiftçiler orada toplanacak. Senin toprağın hangi sabanı ister, benim arazim hangi harman makinası ister diye bunu tesbit eder ve sami sıfatıyla bulunan İktisat Vekili bu talepleri tetkik ve tetebbu ederse faydasız mı olur? Bu itibarla bendeniz böyle bir kongrenin muzır olmak cihetini anlayamadım."*²³

²⁰ TBMM Tutanak Dergisi, I. Dönem, C.27, Birleşim.187, s.177.

²¹ TBMM Tutanak Dergisi, I. Dönem, C.27, Birleşim.187, s.177.

²² TBMM Tutanak Dergisi, I. Dönem, C.27, Birleşim.187, s.178.

²³ TBMM Tutanak Dergisi, I. Dönem, C.27, Birleşim: 187, s.179.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 17 Şubat 1923 Cumartesi günü İzmir’de Türkiye İktisat Kongresi’nin açılışını yapmış ve bu konuşmasında iktisadi hayat ve geleceği üzerine önemli bir konuşma yapmıştır²⁴:

“Efendiler,

Aziz Türkiye’imizi iktisadi yükselmenin sebeplerini aramak ve bulmak gibi vatanı, hayatı ve millî bir kutsal gaye için bugün burada toplanmış olan sizlerin, saygıdeğer halk temsilcilerinin huzurunda bulunmakla çok şanslı ve mutluyum”²⁵ diyerek başladığı sözleriyle kongrenin düzenlenme amacını ifade etmiştir. Sözlerini bitirirken ise; “Efendiler, yüce beyetinizin bugün yapmış olduğu Türkiye İktisat Kongresi çok önemlidir, çok tarihidir. Nasıl ki Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi felâket noktasına gelmiş olan bu milleti kurtarmak hususunda Misak-ı Millî’nin ve Anayasa’nın ilk temel taşlarının sağlanması hususunda etkili olmuş, girişimci olmuş ve bundan dolayı tarihimizde, millî tarihimizde ve millî hayatımızda en değerli ve yüksek anıyı kazanmış ise, kongreniz de milletin ve memleketin hayat ve gerçek kurtuluşunu sağlamaya yardımcı olacak ilkelerin temel taşlarını ve esaslarını ortaya koymak suretiyle, tarihte en büyük ünü ve çok değerli bir hatırayı kazanacaktır.”²⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın bu konuşması İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold tarafından “meydan okumasına karşın, barışa kesinlikle karşı olmayan bir konuşma” olarak yorumlanmıştır.²⁷

Gazi Mustafa Kemal Paşa, I. Türkiye İktisat Kongresi’nin açılışını yaptıktan sonra ertesi gün, Lozan’dan dönen İsmet Paşa ile Eskişehir’de buluşmak ve Ankara’ya gitmek üzere 17-18 Şubat tarihinde Latife Hanım’la birlikte özel trenle hareket etmiştir.²⁸

Kongreye, 1135 kişi delege olarak katılmış ve müzakerelerde bulunmuştur. Bu delegeler arasında köylüler, şehirli tüccarlar, okuması yazması olmayan zürralar (çiftçiler), az çok mütefekkir sayılabacak sanayiciler, akıllı iktisat uzmanları vardı. Ancak çiftçi ve amele (işçi) temsilcisi olarak seçilen delegelerin adı geçen grupları temsil etmedikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Kazım Karabekir Paşa Manisa’dan sanayi temsilcisi, yazar Aka Gündüz ise Kütahya’dan işçi temsilcisi diye seçilmişti.²⁹

“Kongrenin karar tarihi aynı zamanda Lozan Konferansı birinci döneminin de başladığı tarihtir. Türkiye idaresinin Batı Bloku yanında mı yoksa SSCB’nin yanında mı yer alacağı tartışmalarının yapıldığı bir zamanda özel teşebbüs öncelikli bir ekonomi kongresinin İzmir’de toplanması kararının alınması ile Lozan görüşmelerinde müzakere halindeki İtilaf Devletlerine

²⁴ Necmi Ülker, Vehbi Günay, Latif Daşdemir, *İzmir’in Sevinç Günleri Atatürk’ün İzmir Ziyaretleri*, Ege Üniversitesi Yayinevi, İzmir 2009, s.74.

²⁵ Necmi Ülker ve vd., *a.g.e.*, s.74.

²⁶ Necmi Ülker ve vd., *a.g.e.*, s.81.

²⁷ Sevtap Demirci, *a.g.e.*, s.164.

²⁸ Necmi Ülker ve vd., *a.g.e.*, s.82.

²⁹ Mehmet Kayıran-Selami Saygın, *a.g.m.*, s.32.

de bir mesaj verilmeye çalışıldığı söylenebilir. Yeni Türkiye idaresinin tercihini SSCB değil Batı'dan yana yaptığı belki bu kongre aracılığı ile güçlü bir şekilde gösterilmek istenilmiştir.”³⁰

Kongre için Mahmut Esat Bey'in başkanlığında bir “heyeti faale” (çalışma heyeti) oluşturuldu. Heyette: Osman Hamdi Bey (Ertuğrul), Enver Bey (İzmir), Necati Bey (Saruhan), Vehbi Bey (Konya), Reşat Bey (Saruhan) ve Hacı Bekir Efendi (Konya) adlı milletvekilleri de yer aldı. Çalışma Heyeti, Kongre öncesinde yapılması icap eden hazırlıkları ve Kongre'nin muhtevası hakkında kararlar alıp uygulamakla yetkili sayıldı.³¹

Kongrede her ilçenin en çok sekiz üye ile temsil edilebileceği ilkesi kabul edilmiştir. Üyelerin üçünün çiftçi, birer tanesi de tüccar, sanatkâr, işçi, şirket temsilcisi, bankacı olması kararlaştırılmıştır. Bu sınıflandırma ve üye seçimindeki temel amaç kongrenin geniş çaplı olmasının istenmesi ve toplumu oluşturan kitlelerin katılımının beklenmesidir. Seçimlerde servetin etkili olmaması esas olarak kabul edilmiştir. Kongreye katılacak kişiler için İzmir'de ikinci kordonda bulunan Hamparsomyan Mağazaları hazırlanmıştır. Kongrenin açılışından önce iktisat sergisinin hazırlanması suretiyle ülkenin sanayi ve tarım ürünleri tanıtılmaya çalışılmıştır. Kongreye katılacak olan temsilcilerin salonda oturacakları yerler belirlenmişti. Bu hazırlıklar devam ederken kongre ile ilgili haberler basında çeşitli yazılarda konu edilmiştir.³²

Kongreye bazı dernek ve meslek örgütleri de temsilci göndermişlerdir. Bunların bazıları Milli Türk Ticaret Birliği, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Alisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti ile Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti yer almıştır. Kurumlar ve meslek grupları adına görüş ve beklentilerin dile getirildiği kongrenin sonunda on iki maddeden oluşan, üzerinde bütün kesimlerin mutabık kaldığı ve “*Misak-ı İktisadi*” başlığı altında yayınlanan bir bildiri kamuoyuna duyurulmuştur.³³

³⁰ Mehmet Kayıran-Selami Saygın, *a.g.m.*, s.32.

³¹ *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 18 Kanunusani 1339 (1923), No. 716, s.3; Mehmet Kayıran-Selami Saygın, *a.g.m.*, s.32.

³² Ökçün, *a.g.e.*, s.29-63.den aktaran Ceyhan Koç, *a.g.m.*, s.149

³³ Arzu Varlı-Murat Koraltürk, “II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl.2010Cilt:9, Sayı 20, Yıl 2010, s. 132-133. “Ahmet Hamdi Başar misak-ı milliye dair hatıralarında şu değerlendirmeyi yapar: “İzmir İktisat Kongresi'nde bir de ‘Misak-ı İktisadi’ kabul etmişti. Öyle ya, Misak-ı Milli olur da neye Misak-ı İktisadi olmasın? Fikir doğrudan doğruya Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nındır. Ben Kongre kâtipliğini yaptığım için hemen hemen her gün, her saat Paşa ile beraberdim. İlk günden beri Paşa, Kongrenin bir Misak-ı İktisadi yapmasını isterdi. Bir müsvedde hazırlamış, bana vererek mütalaamı sormuştu. Şimdi iyice hatırlayamıyorum; galiba 10-15 madde kadar bir şeydi. İçinde bir takım öğütler, öğünmeler vardı, ama iktisada ait hiç bir şey yoktu. ‘Türk yılmaz, Türk çalışır, Türk dinini sever, milletini sever’ gibi marşlara girecek laflar bir araya

Bu tarihlerde İctihat dergisinde yer verilen yazıda İzmir’de toplanan İktisat Kongresi müteşebbisleri ve pişvası tebrik ve takdir edildiği belirtilerek nazarı dikkati çelbettiği vurgulanmaktadır.³⁴ Bu yazının devamı şu şekildedir; “1334 de intişar eden (Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? unvanlı risalesinde ulumu içtimaiyede üstadımız Fazıl Muhterem Sabahaldin Bey efendi şöyle söylüyordu: “Türkiye’nin istikbal-i içtimaiyesi memurin-i namzedi, olan münevverlerin çoğalmasına değil, mesaii istihaliyeyi teşebbüsleriyle terakekiye sevk ederek muhit-i içtimaiyemizi tabvile uğratacak âmillerin yetişmesine bağlıdır! Akim bir vadiye saplanıb kalan heraset-i fikriyemizi, edebiyat ve sanayii nefisemizi içinde metin ve feyz-nak bir zemin inkişaf vücuda gelmesi ancak muhit-i içtimaiyenin bu tabvil-i mesudiyle kabildir.”

Millî Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasının ardından Mustafa Kemal Paşa’nın ifade ettiği üzere iktisadi alanda savaş başlamıştı. Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında savaşlar gibi diğer etkenlerin yanında yabancı devletlere tanınan kapitülasyonlar ekonomiyi olumsuz etkilemişti. Bu sebeple yeni kurulan Türk devletinde siyasi zaferler ekonomik zaferlerle taçlandırmak isteniyordu. Lozan Konferansı’nda Müttefik Devletler kapitülasyonların kaldırılmasına onay vermekle birlikte,

toplanmıştı. Kongre kapanmazdan önceki toplantısını yapıyordu. Paşa bir Misak-ı İktisadi hazırlanacağını, bütün delegelerin bu misakta dikkate alınmasını istedikleri noktalar hakkında yazılı teklifler yapılabileceğini söyledi. Başkanlığa yüzlerce yazılı teklif verildi. İçinde toprakların sulanmasından, köylere su getirilmesinden, camilere, köy mezarlıklarına kadar dilekler vardı. Bunları Paşa ile beraber okuduk. Kendisinin hazırladığı taslakta ufak tefek değişiklikler yaptık. Hazırladığımız metin ertesi günü kürsüde okundu. Paşa da bir konuşma yaparak Misak-ı İktisadi’nin Misak-ı Milli’den daha önemli olduğunu söyledi. Sonunda alkışlar arasında ‘Misak-ı İktisadi’ kabul edildi ve Kongre kapandı... Misak-ı İktisadi kahramanı Kâzım Karabekir Paşa, yarattığı bu eserin kılına hiç kimseyi dokundurtmadı. Kendisi bu maddeleri bana dikte ettirdi; adeta ordu kumandanının emir subayına talimat dikte ettirdiği gibi. Vakıa itiraza kalktım; böyle misak olmaz dedim ama Paşa’ya dinletemedim. Bu sözlerim hiç hoşuna gitmedi. Fakat bazı maddeleri benim değiştirdiğim şekilde aynen kabul etti. Merhum, memleket aşkıyla yüreği yanan temiz ve son derece çalışkan bir büyüğümüzdü. Hatırası her zaman saygıyla anılacaktır. Hazırladığı Misak-ı İktisadi, Onun saf emellerini yansıtan bir vesika olarak tarihe geçecektir.”, bkz. *Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları “Gazi Bana Çok Kızdı!..”*, cilt 1, yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 150-152. Ahmet Hamdi, misak-ı milliden duyduğu memnuniyetsizliği kongrenin hemen ardından Türkiye İktisat Mecmuası’nda yayınlanan bir makalesinde dile getirir.” Bkz. Ahmet Hamdi [Başar], “Zavallı Misak-ı İktisadi”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 15, 1 Haziran 1339/1923, s.33-35.

³⁴ *İctihad*, 1 Nisan 1923, No.152, s. 2157. Bu yazının devamı şu şekildedir: “1334 de intişar eden (Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Unvanlı risalesinde ulumu içtimaiyede üstadımız Fazıl Muhterem Sabahaldin Bey efendi şöyle söylüyordu: “Türkiye’nin istikbal-i içtimaiyesi memurin-i namzedi, olan münevverlerin çoğalmasına değil, mesaii istihaliyeyi teşebbüsleriyle terakekiye sevk ederek muhit-i içtimaiyemizi tabvile uğratacak âmillerin yetişmesine bağlıdır! Akim bir vadiye saplanıb kalan heraset-i fikriyemizi, edebiyat ve sanayii nefisemizi içinde metin ve feyz-nak bir zemin inkişaf vücuda gelmesi ancak muhit-i içtimaiyenin bu tabvil-i mesudiyle kabildir.”

Türkiye’de yaşayan sermaye sahibi olan ve Osmanlı tebaası olan vatandaşlarının sahip oldukları mevcut ayrıcalıklarının kaybetmesine razı olmak istemiyorlardı.³⁵

Mustafa Kemal Paşa yeni Türkiye’nin yabancı sermayeye bakışını şöyle özetlemektedir: “...İktisadiyat sahasında düşüncüm ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine basımız; hayır bizim memleketimiz vâsidir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımızı riayet #artıyla ecnebi sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim sâyimize inzimam etsin bizim ile onlar için faydalı neticeler versin”.³⁶

Ziya Gökalp’in Diyarbakır’da çıkardığı Küçük Mecmua isimli derginin Mart başında yayınlanan sayısında “İktisadi İnkılap İçin Nasıl Çalışmalıyız?” başlığı ile aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Asri devlet, büyük sanayii malik bir devlet demektir. O halde yeni Türkiye asri bir devlet için ...milli bir sanayii malik olmağa çalışmalıdır. Memleketimizde, büyük sanayii vücuda getirmek için nasıl hareket etmeliyiz? Avrupa’nın en son en müterakki Derhal iktibas etmek mecburiyetinde bulunan yeni Türkiye, memleketde büyük sanayinin teşkili için ferdlerin rubunda kendiliğinden teşebbüs hissini doğmasını bekleyemez. Milli bir hamle ile askerlikde Avrupa’ya yetişdiğimiz gibi sanayide de derhal onlara ulaşmamız lazımdır. Hem de tedrici bir tekâmülün merhalelerini takip etmeyerek, Avrupa’nın en son fenni terakkilerinden istifade ile işe başlamalıyız...” diyerek yazının devamında bu ilerlemelerden biri olan elektrğin yaygınlaşmasına yer vermektedir.³⁷

I. İktisat Kongresi’ne dair değerlendirmelerin yapıldığı diğer bir yazının başlığı aslında o günlerin her açıdan adeta önemine dikkat çekmektedir. Burada üst başlık “Yeni Türkiye Tarihinde” İzmir İktisat Kongresi başlığını taşımaktadır. Burada İzmir’de toplanan kongrenin önemine değinirken; 17 Şubat 1922 gününün yeni Türkiye’nin mukadderatında tarihi bir “an” olacağını belirtirken; “...istiklal, hürriyet ve hakiki medeniyet için mücadele eden Türkiye’nin her köşesinden Anadolu’nun başı olan güzel İzmir’e gelen binlerce murabbas, memleketin müstakbel hayat-ı İktisadiyesi hakkında müdavele-i efsâr ederek meselenin iktiza ettiği mukarreratı ithaz etmişlerdir. Gazeteler buna dair uzun uzadıya malumat verdiklerinden biz burada meseleyi tarihi nokta-i nazarından tetkik edeceğiz.

İzmir İktisat Kongresinin, açıldığı dakikaya kadar mazî ve açıldıktan itibaren istikbal ile olan münasebatı iki cihetden pek mühimdir.

Birinci cihet ile alakası olan barb-i umuminin mütarekesi, bu konferansı toplamağa sebep olmuşdur. Mütareke, Türkiye’nin müttelikleriyle dâhil olduğu barb-i umumiye nihayet vermek için derhal, âlem-i İslam’a kıymedar hizmetler ifa etmiş olan Türkiye’yi tamamıyla ortadan kaldırmak için seçilmiş bir devredir.” diyerek Sevr anlaşmasına dikkat çekmektedir. Burada Sevr’i “İdam” olarak nitelemekte ve bunu kabul etmeyen milletin mücadele yolunu seçtiğini belirtmektedir. “Dünyayı alt üst eden, tarihinde yeni bir devr açan bu

³⁵ Asaf Özkan, a.g.m., s.1135-1137.

³⁶ Gündüz Ökçün, a.g.e., s. 252-253.

³⁷ Küçük Mecmua, Yıl-1, Sayı-23, 5 Mart 1339, s. 2-3.

mücadelenin netayicinden biri, İzmir İktisat Kongresinin küşadı olmuştur ki, bu da, Türkiye abalisinin efkârında husule gelen azim intibahın derecesini gösterir.

İşte İzmir konferansının mazîye aid olan cibeti” demektedir.

İstiklale aid olan cibeti nedir?

Eski Osmanlı İmparatorluğunun enkazından yeni Türkiye doğdu.

Yeni Türkiye'nin eski Türkiye'ye nazaran olan hududu daba kısa olmakla beraber vaziyet-i coğrafyesi itibarıyla gayet mühimdir. Şimdiye kadar Türkiye, eski ve adedi az olmayan medeniyetlerin yerini tutar ve Avrupa ile Afrika ve hatta ileri Asyanın yol üstünde bulunur. Kıymetli ve zengin şeylere göz dikmek, tabiat-ı iktisadinden olduğu için memleketimizde de bir “bazîne” olan göz dikenlerin adedi az değildir...”³⁸

Memleketin siyasi bağımsızlığını sağlamak ve iktisadi kalkınmasına hizmet etmek kaygısıyla İzmir İktisat Kongresine katılan delegeler, ülkenin asayışı ve bayındırlık hususlarında önem taşıyan yollar meselesini, “amel-i milliye dairesinde hal eylemeleri kendileri için vicdani, vatani bir vazifedir. Bu hissi vazife ile malum olan murahaslarımız, memleketin istiklâl ve saadetine yardım edeceği şüphe olamayan bu kongrede, “*Milli Türk Tarihi*” yapacaklardır. İşte İzmir Kongresinin istikbale aid olan cephesi.”³⁹

Kongrede alınan kararlar “*Misak-ı İktisadi*” ve “*Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarına İlişkin Esaslar*” olarak adlandırılan iki bölümde toplanmıştır. İlk ve ikinci bölümde yer alan kararlardan bazıları şunlardır:

- Yerli üretimin geliştirilmesine çalışılacak,
- Lüks ithalattan kaçınılacak,
- Ekonomik gelişmenin sağlanması için yabancı sermayeye izin verilecek.

İkinci bölümde yer alan kararlardan bazıları ise şu şekildedir:

- Reji idaresi ve yönetimi kaldırılacak,
- Tütün tarımı ve ticareti serbest olacak,
- Aşar kaldırılacak, yerine uygun bir vergi konulacak,
- Ziraat Bankası yeniden düzenlenecek,
- İhracat teşvik edilecek, lüks ithalattan kaçınılacaktır.
- Demiryolları, limanlar ve diğer ulaşım alt yapısı geliştirilecektir. Türk limanlarında kabotaj hakkı sağlanacaktır.
- Yeni bir gümrük tarifesi hazırlanacaktır
- Sanayicilere kredi vermek üzere bir Sanayi Bankası kurulacak,

³⁸ Avram Galanti, “İzmir İktisat Kongresi”, *Yeni Mecmua*, 1 Mart 1923, Dördüncü Cilt, Sayı 5-71, s.73.

³⁹ Avram Galanti, *a.g.m.*, s.73.

- Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun günün ihtiyaçlarını karşılar hale getirilmesi ve beş yıl sonra 25 yıl süre ile uzatılması sağlanacak,
- İşçilerin çalışma saatleri düzenlenecek ve 18 yaşından küçükler çalıştırılmayacak, haftada bir gün çalışanlara tatil olanağı verilecek,
- "Amele" kavramı yerine "İşçi" kavramı kullanılacak,
- Tüm iş gücüne sendika hakkı tanınacak.

Kongrede alınan kararlar "Misak-ı İktisadi" ve "Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarına İlişkin Esaslar" olarak adlandırılan iki bölümde toplanmıştır. İlk ve ikinci bölümde yer alan kararlardan bazıları şunlardır:

- Yerli üretimin geliştirilmesine çalışılacak,
- Lüks ithalattan kaçınılacak,
- Ekonomik gelişmenin sağlanması için yabancı sermayeye izin verilecek.⁴⁰

*"1923- 29 yılları arasında liberal iktisat uygulamalarının manifestosu olan ve İzmir İktisat Kongresi'nin sonuç bildirgesi olan Misak-ı İktisadi Kararları, milli sanayinin kurulması için devlete büyük görevler yükliyor, ulusal hüviyetli özel teşebbüsü özendirmeye çalışıyordu."*⁴¹

Kongre, bu dönem boyunca ekonomik politikaları şekillendirmiş ve bunların sağlıklı şekillenmesine öncülük etmiştir.

Türkiye'nin 1923 yılı şartları göz önünde bulundurulduğunda Sivas Kongresi gibi Türk Milletinin kaderini etkileyecek bir kongrenin 17 Şubat -4 Mart tarihleri arasında İzmir'de gerçekleştirilmesi yeni Türk devletinin kuruluşuna giden yolda tam bağımsızlığın gereği olarak iktisadi alana verilen önemin göstergesidir.⁴²

İktisat Kongresinin sonunda oybirliği ile kabul edilen Misak-ı İktisat, modern ve müreffeh Türkiye için çanla başla çalışmaya and içtiklerinin belgesidir.⁴³ İzmir'in kurtuluşundan beş ay sonrası, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının dört ay öncesinde İzmir'de toplanan kongre yeni Türk devletinin kuruluş sürecinde ülkeyi yönetenlerin iktisadi milliyetçilik anlayışı ile beklentileri, yabancı sermayenin ulusal ekonomi ile ilgili karar sürecine karışmamaları ve Türkiye'nin ekonomi alanında kurallarına, yargısına uygun faaliyetler yürütmeleri idi. Yabancılarla, ayrıcalıklar mümkün olmadığı gibi siyasi ve iktisadi bağımsızlığı çerçevesinde faaliyet göstereceklerdi.⁴⁴

⁴⁰ Savaş Durmuş- Kemal Aydemir, Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938), *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S.12, Y. 2016, s.158.

⁴¹ Yaşar Aksoy, *Smyrna İzmir Efsaneden Gerçeğe*, İzmir 2002, s.163.

⁴² Nilgün Nurhan Kara, "İzmir İktisat Kongresinin Basındaki Yansımaları", *II. Ulusal İktisat Kongresi*, 20-22 Şubat 2008, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, s. 53.

⁴³ Necmi Ülker, Vehbi Günay, Latif Daşdemir, *a.g.e.*, s.74.

⁴⁴ Asaf Özkan, *a.g.m.*, s. 1138

Sonuç

Milli mücadelenin zaferle sonuçlanmasının ardından, yeni kurulan Türk devletinin siyasi, ekonomi, kültür gibi diğer sahalarda da tam bağımsızlığını sağlanması için mücadeleye girişilmişti. Zafer sonrasında Lozan'da barışın sağlanması için görüşmeler başlamış fakat çetin geçen bu görüşmeler kesintiye uğramıştı. Bu günlerde işgaliyle ve kurtuluşu ile Milli Mücadelenin simge şehri olan İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştı. Kongrenin TBMM'de gündeme geldiğini, basında ve o günün dergilerinde yer verildiğini, değerlendirildiğini görmekteyiz. Meslek temsilcilerinin katılımı ile Şubat ayının başında toplanan kongrede Misak-ı İktisadi kararlarının alınmış ve bu kararlar ile yeni kurulan Türk Devletinin bundan sonra izleyeceği ekonomik yol belirlenmiştir. Kapitülasyonlar kabul edilmeyeceği vurgulanırken yabancı sermayenin Türkiye'nin kanunlarına saygılı bir şekilde faaliyette bulunması kararlaştırılmıştır. “*Milli İktisat*” diye bilinen bu kararlara göre, eskiden kapitülasyon adıyla yabancı sermaye sahiplerinin ve azınlıkların yürüttüğü ekonomi yerine, daha çok yerli sermaye sahipleri eliyle liberal bir ekonomi modeli benimsenmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, 30-10-0-0_5_29_17/ 21_52_09.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, Dönem. I, C. 27, Birleşim.187.

Sürelî Yayınlar

Gazete ve Dergiler

Ahmet Hamdi [Başar], “Zavallı Misak-ı İktisadi”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, S. 15, 1 Haziran 1339/1923.

Anadolu’da Yeni Gün Gazetesi, 27 Kânunuevvel 1338 (1922), NO. 1059.

Avram Galanti, “İzmir İktisat Kongresi”, *Yeni Mecmua*, 1 Mart 1923, Cilt.4, Sayı 5-71.

Hakimiyet-i Millîye Gazetesi, 18 Kanunusani 1339 (1923), No. 716.

İctihad, 1 Nisan 1923, No.152.

İkdam Gazetesi, 10 Şubat 1923.

Küçük Mecmua, Yıl-1, Sayı-20, 15 Kanun-u Sani 1923.

Küçük Mecmua, Yıl-1, Sayı-23, 5 Mart 1339.

SADAK, Necmettin, *Akşam Gazetesi*, 8 Mart 1923.

Diğer Kaynaklar

Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları “Gazi Bana Çok Kızmış!”, C.1, yay. Haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Aksoy, Yaşar, *Smyrna İzmir Efsaneden Gerçeğe*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2002.

Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.

Demirci, Sevtap, *Belgelerle Lozan Taktik- Stratejik Diplomatik Mücadele*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

Durmuş, Savaş - Aydemir, Kemal, “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S.12, 2016, (ss.155-167).

Halıcı, Şaduman, *Yeni Türkiye Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozokurt (1892-1943)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004.

Kara, Nilgün Nurhan, “İzmir İktisat Kongresinin Basındaki Yansımaları”, *II. Ulusal İktisat Kongresi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 20-22 Şubat 2008, (ss.53-64).

- Kayıran, Mehmet - Saygın, Selami, “İzmir İktisat Kongresi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2019 C.3, S.5, (ss. 27-70).
- Kırkpınar, Kenan, Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.2, 1 Haziran 1992, (ss.105-125).
- Koç, Ceyhan, “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Sayı: Yıl 2000, Cilt 3, Sayı 1, (ss. 145-167).
- Köprülüzade Mehmet Fuat, “XVII.’nci Asırda İzmir’in İktisadî Ehemmiyeti I”, *Hayat*, C. V, S. 115, 7 Şubat 1929, (ss.202-203 ve 263-264).
- Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir -Haberler Belgeler Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981, s. 29 vd.
- Özkan, Asaf, “Milli Mücadele’den Sonra ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi”, *Belleten*, Cilt. LXXVIII, S. 283, Aralık 2014, (ss.1135-1156)
- Sarc, Ömer Celal, “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul 1983, (ss.3-33).
- Sonyel, Salahi. R., “Lozan Konferansı’ndan Önce, Konferans Günlerinde ve Konferansı İzleyen Dönemde İzmir’deki Durum”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, (ss.173-181).
- Toprak, Zafer, *Milli İktisat, Milli Burjuvazi Türkiye’de Ekonomi ve Toplum 1908-1950*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi; Yeni Türkiye’nin Oluşumu*, 3. Kitap, Birinci Bölüm, İstanbul 1995.
- Ülker, Necmi, - GÜNAY, Vehbi, - DAŞDEMİR, Latif, *İzmir’in Sevinç Günleri Atatürk’ün İzmir Ziyaretleri*, Ege Üniversitesi Yayınevi, İzmir 2009.
- Varlı, Arzu - Koraltürk, Murat, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl.2010, C.9, S. 20, Yıl 2010, (ss.127-142).

DIPLOMASI

JOHANNES HEYMAN (1667-1737): İZMİR'DE HOLLANDALI BİR ORYANTALİST VE ORYANTALİSTİK FAALİYETLERİ

Sabri Çap*

Giriş

Bazı Avrupa devletleri özellikle 17. asırdan itibaren başta İzmir olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif şehirlerinde diplomatik temsilcilikler açmışlardır. Avrupa ile Osmanlı arasındaki ticarî ilişkilerin artmasıyla birlikte Akdeniz çevresine ve İzmir'e gelip yerleşen Avrupalıların sayısı gün geçtikçe artmıştır. İzmir, Osmanlı teb'ası olan gayr-i Müslimlerin de yoğun olduğu bölgelerden biri idi. Batı'dan gelen Hıristiyanlarla birlikte bu şehir çok kültürlü ve farklı etnik kökenlere sahip insanların barış içinde yaşadıkları bir dünya şehri olmuştur.

Avrupa'da 17. asrın başlarından itibaren oryantalistik faaliyetler artmaya başlamıştır. Hollanda ise bu tür araştırmalarda önde olan ülkelerden biridir. Bunun bir sonucu olarak ticaret ve misyonerlik düşüncesi başta olmak üzere çok sayıda tüccar, seyyah, diplomat, politikacı ve akademisyen Osmanlı coğrafyasına gelmişler ve her biri ülkelerine dönerken çok sayıda elyazma eserleri beraberlerinde götürmüşlerdir. Müteakip asırlarda da Doğu-İslâm kaynaklarının Batı'ya taşınması devam etmiş ve kısa süre sonra Avrupa'nın birçok üniversitesinde İslâm eserleriyle dolu kütüphaneler oluşmuş ve bu eserlerin katalog çalışmaları zorunlu hale gelmiştir. Akademik oryantalizmin kurumsallaşmasından sonra bu faaliyetler iyice artmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif şehirlerindeki diplomatik temsilcilikler adeta kurumsal oryantalizmin şubeleri gibi faaliyetlerde bulunmuşlar, bazı konsolosluklara oryantalistik çalışmalarıyla tanınan akademisyenler atanmışlardır. Diğer taraftan 16. asrın sonlarından itibaren konsolosluklarda görevli olan bazı sefaret vaizleri de gerek yazma eser toplama gerekse seyahatleriyle Doğu'yu araştırma çabalarıyla oryantalistik faaliyetlerin bir parçası olmuşlardır.

18. yüzyılın hemen başında İzmir'de bulunan Hollandalılara din hizmeti sunmak üzere Hollanda'nın İzmir Konsolosluğu'nda görevlendirilmiş bir papaz olan Johannes Heyman (1667-1737), uzun süre İzmir'de kalmış bir oryantalisttir. Bu görev münasebetiyle 1700-1707 yılları arasında İzmir'de yaşamış ve burada Türkçe, Arapça, İbrânice gibi Doğu dillerini öğrenmiş olan Heyman, aynı zamanda İstanbul, Şam ve Mısır başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasını dolaşmış bir seyyahdır.

Heyman, İzmir'de veya Osmanlı coğrafyasında bulunduğu sürede sefaret vaizliğinin yanında bazı oryantalistik faaliyetlerde bulunduğu gibi ülkesine döndükten

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, sabricap@hotmail.com orcid.org/0000-0002-1999-2893.

sonra Leiden Üniversitesi'nde akademisyen iken de Doğu dilleri ve Osmanlı toplumu ve İslâmî literatür ile ilgilenmiştir. Bu araştırmada Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya açılan liman şehri İzmir'in konumu ele alındıktan sonra Batılı seyyahların bu şehre verdikleri önem ve Avrupa devletlerinin temsilciliklerinde görevlendirilen sefaret vaizliği hakkında kısaca bilgi verilecektir. Daha sonra ise Heyman'ın hayatı, eserleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğu sırada ve bir akademisyen olarak Leiden Üniversitesi'ndeki oryantalistik çalışmaları ele alınacaktır.

1. Osmanlı'nın Batı'ya Açılan bir Şehri Olarak İzmir

Eski adı Smyrna olan İzmir, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olup şehrin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İzmir'in Müslümanlarla ve Türklerle tanışması da İslâm'ın erken dönemlerine kadar uzanmaktadır. İzmir, 1/7. yüzyılın ikinci yarısında özellikle İstanbul'u fethetme maksadıyla yola çıkan Müslüman Araplar tarafından, Hz. Muâviye'nin (ö. 60/680) Suriye valisi olduğu 33/654 yılında ve daha sonra da 52/672 yılında Muhammed b. Abdullah komutasındaki donanma tarafından fethedilmiş ve böylece iki kez Müslümanlarla tanışmıştır. 52/672 yılının kışını Smyrna'da geçiren Müslümanlar, Kyzikos'u lojistik merkez olarak kullanmışlar ve 53/673'den 58/678'e kadar İstanbul'u 5 yıl boyunca kuşattıkları halde şehri fethedemeyince İstanbul'dan ve Smyrna'dan çekilmişlerdir.¹

Uzun bir aralıktan sonra İzmir 5/11. yüzyılın sonunda Müslüman Türklerle tanışmıştır. Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Çaka Bey (473/1081-484/1092) kısa süreli de olsa İzmir merkezli bağımsız bir Türk Devleti kurmuştur.² Smyrna, 33/654 yılında Hz. Muâviye'nin, 52/672 yılında Emevîlerin ve daha sonra da Çaka Bey'in kontrolünde kalmıştır.³

İzmir 16. asırdan sonra ise Batılıların gelip yerleştiği, seyyahların mutlaka uğramaya çalıştığı bir Akdeniz liman şehri olmuştur. Özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nda uluslararası ticaretin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bunun bir sonucu olarak şehir, çok sayıda Avrupalıya ev sahipliği yapmıştır. Yabancıların ikamet süreleri İslâm hukukuna göre art arda en fazla on yıla sınırlandırılmış olduğu halde, uygulamada bazı Avrupalılar ömür boyu İzmir'e yerleşmişlerdir. Bir kısım Avrupalı ise bu liman şehrini sadece kısa bir süre için ziyaret etmiştir. Çok az sayıda seyyah İzmir'i seyahat güzergâhlarına dâhil etmemiştir.⁴

¹ Akın Ersoy, "Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/İzmir'de İnançlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), s. 103.

² Ersoy, "Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/İzmir'de İnançlar", s. 104.

³ Harun Ürer, "İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler", *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Emvanteri Dergisi*, 16 (2017), s. 183.

⁴ Maurits H. Van den Boogert, "Freemasonry in Eighteenth-Century Izmir: A Critical Analysis of Alexander Drummond's Travels (1754)", *Ottoman İzmir: Studies in honour of*

İzmir tarih boyunca farklı din ve kültür mensuplarının yaşadığı önemli şehirlerden biridir. Fransız seyyah Jean Baptiste Tavernier (ö. 1689), 17. yüzyılda İzmir’de çeşitli milletlerin yaşadığını ve şehrin nüfusunun 241.000’e yaklaştığını söylemektedir. Ona göre şehirde 60.000 Türk, 15.000 Rum, 8.000 Ermeni ve 6-7.000 Yahudi bulunmaktadır. Bu sayıya Avrupa’dan gelerek burada ticaret yapan Hıristiyanlar dâhil değildir. İzmir’de Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar tepeye doğru yerleşmişken; şehrin aşağı kısmında ve kıyı boyunca Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar ve İtalyanlar yerleşmiştir.⁵ Tavernier, bu milletlerin hepsinin kendi dinî vecibelerini yerine getirmekte tamamen özgür olduklarını; İzmir’de Türklerin 15 camii, Yahudilerin 7 sinagogu, Ermenilerin 1, Rumların 2 ve Latinlerin 3 kilisesinin olduğunu, Fransız Kapusenlerinin de kilise ve mahkeme olarak kullandıkları güzel bir manastır inşa etmiş olduklarını belirtmiştir.⁶ Hollandalıların da İzmir’de bir kiliseleri vardır.⁷

Goffman, çoğu yabancılara ait olan mektuplar, seyyahların anlatımları, misyoner raporları ve günlüklerin İzmir’in ticarî ve kültürel süreci ve kentin yabancı topluluklarının zihniyeti hakkında son derece değerli bilgiler verdiği halde bunların İzmir ve çevresindeki Osmanlı toplumunun iç işleyişi konusunda çok az bilgi verdiğini vurgulamaktadır.⁸ Ona göre İzmir ve çevresindeki Müslüman Türkler, belgelerde yabancılardan, hatta gayr-i müslim Osmanlılardan bile çok daha az görülmektedir. Yabancılar hem dil hem de kültür gibi basit nedenlerle, Hıristiyanlarla ve hatta Yahudilerle, Türklere ve diğer Müslümanlara göre daha kolay ilişki kurmuşlardır.⁹

İzmir’in Batı ile ticaretin önemli merkezi haline gelmesi, şehrin hızlı gelişimi ve değişimine yol açmıştır. Ticaret ve endüstri transferi İzmir’in topografyasını, nüfus yapısını ve hayat tarzını değiştirmiştir. Öncelikle gayr-i müslim Osmanlı vatandaşları ile birlikte çok sayıda Avrupalı bu şehre yerleşmiştir. 1600 yılı civarında İzmir’de sadece birkaç Avrupalı varken, otuz yıl sonra Batı’dan gelenler kenti Doğu Akdeniz turlarının sürekli bir parçası haline getirmiş ve Venedik, Marsilya, Londra ve Amsterdam’daki tüccarlar temsilcilerini İzmir’e göndermişlerdir. 1620’lerden önce İzmir’in adı pek duyulmazken daha sonra hiçbir seyyah veya ticarî temsilci onu tasvir etmekten kendini alamamıştır.¹⁰

Alexander H. de Groot, ed. Alexander H. de Groot, Maurits H. van den Boogert, Leiden 2007, p. 103.

⁵ Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, s. 17-18, 92.

⁶ Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, s. 17-18.

⁷ Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, s. 92.

⁸ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2003, s. 93.

⁹ Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, s. 94.

¹⁰ Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, s. 105.

İzmir'in ticarî hayatı yanında çok kültürlü yapısı da erken dönemlerden itibaren özellikle seyyahlar tarafından vurgulanmıştır. Mesela Fransız seyyah Joseph Pitton de Tournefort (ö. 1708) burada kendini Hıristiyan âleminde gibi hissettiğini, insanların burada İtalyanca, Fransızca, İngilizce ya da Felemenkçe'den başka dil konuşmadıklarını, birbirlerine saygılarını göstermek isteyen herkesin şapkasını çıkardığını, sokaklarda Kapusenlerin ve Cizvitlerin görüldüğünü, kiliselerde hep birlikte ilahîler söylediklerini; hiçbir sorunla karşılaşmadan dinî görevlerini yaptıklarını, Müslümanlardan rahatsız olmadıklarını ve meyhanelerin gece-gündüz açık olduğunu söylemektedir.¹¹

Goffman'ın belirttiğine göre İzmir rıhtımının arkasından dolaşan Frenk Sokağı'nda İngilizler, Fransızlar, Venedikliler ve Osmanlılar serbestçe sohbet ediyor, Anglikanlar, Kalvinistler, Katolikler, Sefarad Yahudileri, Müslüman Türkler, Ortodoks Rumlar ve Ermeniler neredeyse omuz omuza ibadetlerini yapıyor, hatta birlikte eğleniyorlardı.¹² Kentin tüm sakinleri pasajlarda iç içe geçer, Arapça, Ermenice, Felemenkçe, İngilizce, Fransızca, Rumca, İtalyanca, Yahudi İspanyolcası ve Türkçe bağırıp çağırırlar, sıkı pazarlıklar ederler, çeşitli dillerin sözcükleri havada uçuşur, alandaki sesler, görüntüler, kokular çok hoş bir karışım oluştururdu.¹³

İzmir'e 1650-1660'larda Avrupa'dan daha fazla tüccar geldiği gibi Osmanlı teb'ası olan çok sayıda Hıristiyan Ermeni, Ortodoks Rum, Yahudi ve Müslüman şehrin zenginliğinden ve serbestliğinden istifade etmek için buraya gelmiştir. 17. yüzyılın ortalarında Türk-Müslümanlar şehrin çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen, çok sayıda Ermeni, Rum ve Yahudi ile birlikte Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedikli topluluklar İzmir'i gerçek bir dünya şehrine dönüştürmüştür.¹⁴ 17. yüzyılda önemli bir liman ve ticaret merkezi olan İzmir, 19. yüzyıla kadar bu gelişimini sürdürmüştü, 18. ve 19. yüzyıllarda ticaret maksadıyla Fransız, İtalyan, İngiliz ve Hollandalı Levantenler şehre gelmişlerdir.¹⁵

Avrupa devletlerinin konsolosluk arşivleri ve elçiliklerin ülkeleriyle yazışmaları İzmir'in tarihini araştırmada önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Mesela 1688 İzmir depremi hakkında Hollanda'nın İzmir konsolosu ülkesine önemli bilgiler aktarmıştır.¹⁶

¹¹ Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", s. 106 (Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Lyon: 1727, 2/375'den naklen).

¹² Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", s. 106.

¹³ Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", s. 116.

¹⁴ Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", s. 117.

¹⁵ Ürer, "İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler", s. 181.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Jan Schmidt, "Johannes Heyman (1667-1737) His Manuscript Collection and the Dutch Community of Izmir", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphey, London- New York 2005, 2/82-87.

1.2. İzmir’e Gelen veya İzmir’de Kalan Bazı Oryantalistler ve Seyyahlar

Oldukça erken dönemlerden itibaren birçok oryantalist veya batılı seyyah İzmir’e uğramışlar ve bazıları uzun süre burada ikamet etmişlerdir. Doğu’ya yaptığı gezileriyle tanınan Fransız seyyahı Jean-Baptiste Tavernier (ö. 1689) İzmir’de uzun süre kalmış ve seyahatnamesinde İzmir hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.¹⁷ İzmir’e gelmiş ve uzun süre burada kalmış olan Fransız oryantalist Antoine Galland (ö. 1715) ise İzmir hakkında müstakil eser kaleme alan biridir.¹⁸ Onun *Smyrne ancienne et moderne* (Antik ve Modern Smyrna) ve *Voyage fait en Levant* (Levant’a Yolculuk) adlı eserleri neşredilmiştir.¹⁹ 17. yüzyılda İzmir’e gelen ve İzmir hakkında eserlerinde bilgi veren seyyahlar arasında Jean Baptiste Tavernier, aynı zamanda Fransa büyükelçilik papazı Robert de Dreux (ö. 1669), Thomas Smith (ö. ?), Jacob Spon (ö. 1685), Cornelis De Bruijn (ö. 1727), Olfert Dapper (ö. 1689), Martin Wintergerst (ö. 1710) gibi seyyahların adı zikredilmektedir.²⁰ Joseph Pitton de Tournefort (ö. 1708), Richard Pococke (ö. 1765), M. Stephan Schulz, Johann Hermann von Riedesel (ö. 1784), Christoph Wilhelm Lüdeke (ö. 1805), Comte de Ferrières-Sauveboeuf (ö. 1814), James Dallaway (ö. 1834) gibi şahıslar 18. yüzyılda İzmir’e gelen seyyahlardan bazılarıdır.²¹

19. yüzyılda da çok sayıda seyyahın yolu İzmir’e düşmüştür.²² Fransız şair, yazar ve devlet adamı Alphonse de Lamartine (ö. 1869) İzmir’e yerleşmeyi düşünmüşse de bu gerçekleşmemiştir.²³ Çok sayıda yazma eser satın almış olan Alman şarkiyatçısı ve seyyahı Ulrich Jasper Seetzen (ö. 1811) birçok Osmanlı şehri ile birlikte İzmir ve çevresini dolaşmıştır.²⁴ Fransız şarkiyatçısı Jean-Henri Abdolonyme Ubicini (ö. 1884) İstanbul’da uzun süre kalmış ve 1848’de İzmir’e

¹⁷ Zeki Arıkan, “Tavernier, Jean-Baptiste”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 181-183.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. David Thomas, John Chesworth (ed.), *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History Volume 13 Western Europe (1700-1800)*, Leiden-Boston 2019, p. 533-536.

¹⁹ Frederic Bauden (ed.), *Le voyage à Smyrne Un manuscrit d’Antoine Galland (1678) contenant Smyrne ancienne & moderne & des extraits du Voyage fait en Levant*, Paris: 2000. Söz konusu eser Erol Üyepazarıcı tarafından *İzmir Gezisi Antoine Galland’ın Bir Elyazması (1678)* adıyla Türkçe’ye de tercüme edilmiştir (İzmir 2003).

²⁰ Geniş bilgi için bkz. İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir –XVII. Yüzyıl*, İzmir 1998, s. 15-93.

²¹ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir -XVIII. Yüzyıl*, İzmir, 1996, s. 3-127.

²² Bkz. İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir -XIX. Yüzyıl I-II*, İzmir 1996.

²³ Emel Kefeli, “Lamartine, Alphonse de”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 27, İstanbul 2003, s. 92-93.

²⁴ Kemal Beydilli, “Seetzen, Ulrich Jasper”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt EK-2, İstanbul 2019, s. 481-483.

gelmiştir.²⁵ Fransız şarkiyatçısı, filolog, tarihçi ve edip Ernest Renan (ö. 1892) bazı Anadolu şehirleriyle birlikte İzmir'e de uğramıştır.²⁶ Fransa'nın Kudüs, İzmir ve İskenderiye temsilciliklerinde uzun süre mütercim sıfatıyla çalıştıktan sonra 1849'da İstanbul büyükelçiliğinin başmütercimliğine tayin edilen Fransız şarkiyatçı ve diplomat Charles Henri Auguste Schefer (ö. 1898), İzmir'de kalan diğer bir Fransızdır.²⁷

1.3. Avrupa Ülkelerinin Sefaretlerinde Görevlendirilen Papazlar

Burada kısaca Avrupa ülkelerinin başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinde açtıkları büyükelçilik ve konsolosluklarda sefaret vaizi olarak görev yapan papazlar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. Zira araştırmanın konusu olan Heyman, seyyah ve akademik kimliği yanında böyle bir görev için İzmir'e gelmiştir. Sefaret vaizleri, sefaret görevlilerine ve temsil ettiği devletin vatandaşlarına dinî hizmet vermektedirler. Vaizlik dışında misyonerlik ve yazma eser toplama gibi ülkeleri adına başka faaliyetlerde bulunanlar da mevcuttur. Levant Şirketi vasıtasıyla özellikle İzmir'de görevlendirilen birçok rahipten söz edilmektedir.

Rahipler, imparatorluk topraklarında aynı zamanda hacı olmak ve İslâm devletinde yaşayan Hıristiyanlarla bağlantı kurmak için geziyorlardı. 17. yüzyılda özellikle Fransızlar Kudüs ve çevresindeki Katolik hükümrânlığını genişletmeye çalıştıkları gibi Rum Ortodoks rakipleri arasında da çalışıyorlardı. Belgelerde sık sık seyahat ve kiliselerin yeniden inşası izinlerine, Kudüs, Beytüllahm ve diğer yerlerdeki keşiş ve rahipler arasındaki entrikalar ve münakaşalara rastlanmaktadır. Fransızlar, Filistin'deki Kapusen ve Cizvitleri korumaya çalıştığı gibi Fransız tüccarlar nereye giderse rahipler de onları izliyordu.²⁸ İslâm dünyasında dolaşan seyyahlar arasında misyonerler de bulunmaktaydı. Stephan Schulz (ö. 1776), 1752-1756 yılları arasında Ortadoğu'da misyoner olarak seyahat edenlerden biridir.²⁹

İzmir'de birçok İngiliz rahibin görevlendirildiğinden söz edilmektedir. İngiliz Levant Company, İstanbul, İzmir ve Halep'teki personeli için dinî disiplin, evlilik, vaftiz ve cenaze hizmetlerini sağlayan din görevlileri göndermiştir. Bunlar fabrikanın maaşlı personeli olarak görülmektedir.³⁰ Babası da bir papaz olan Edmund Chishull

²⁵ Zeki Arıkan, "Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul 2012, s. 32-33.

²⁶ Faruk Bilici, "Renan, Ernest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s. 568-571.

²⁷ İsmail Yiğit, "Schefer, Charles Henri Auguste", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul 2009, s. 226-227.

²⁸ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev. Ayşen Anadal, Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1995, s. 135.

²⁹ Bkz. Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands Minor Collections*, Volume 3, Leiden-Boston 2012, p. 331.

³⁰ Christine Laidlaw, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, London 2010, p. 75.

(ö. 1733) 1698-1702 yılları arasında İzmir’de görev yapmıştır. Oxford’da eğitim görmüş olan Chishull, daha sonra kraliçenin papazı olarak da görev yapmıştır. Yine John Tisser, 1702-1711 yılları arasında İzmir’de görev yapmış diğer bir papazdır. 1725’ten sonra İngiltere’de çeşitli dinî görevlerde bulunmuş olan Bernard Mould, 1716’dan muhtemelen 1724’e kadar İzmir’de görevliydi. 1724 dolaylarında İzmir’e gelmiş olan diğer bir İngiliz papaz Charles Burdet, muhtemelen 1759’a kadar İzmir’de kalmıştır. Papaz Philip Brown, Ekim 1759’da; Cambridge’de eğitim görmüş olan Beveridge Clendon da 1768’de İzmir’de bulunuyordu. Daha önce Halep’te papaz olan Robert Foster, 18 Ekim 1778’de İzmir’e taşınmıştır. Onun Ağustos 1780’de İzmir’de olduğu kaydedilmektedir.³¹ İngiliz papazların İzmir’de ortalama 4-6 yıl arasında kaldıkları, bazılarının görev sürelerinin on yıldan fazla uzayabildiği belirtilmektedir.³²

İngiltere’nin bilhassa Halep’te çok sayıda papaz görevlisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 17. yüzyılın başından itibaren çok sayıda İngiliz papaz bölgede görev yapmıştır. Bay Maye (1597-1600), William Biddulph (1600-1608), Charles Robson (1624-1630), Edward Pocke (1630-1635), Thomas Pritchett (1636- ?), Nathaniel Hill (1650-1654), Robert Frampton (1655-1670), Robert Huntington (1671-1681), John Guise (1681-1687), William Halifax (1688-1694), Henry Maundrell (1695-1701) ve Henry Brydges (1701-1703) bu sırada görev yapmış olan papazlardır. Bunların arasında bilhassa Edvard Pocke (ö. 1691) zikredilmesi gereken önemli oryantalistlerden biridir. 18. sırada da çok sayıda İngiliz papaz Halep’te görev yapmıştır. Bunlardan bazıları aynı zamanda Arapça, Hıristiyanlık ve İslâm hakkında önemli eserler yazmışlardır.³³ Diğer taraftan İzmir’e karşılık Halep’de görevlendirilen papazların akademik özellikler açısından daha donanımlı oldukları öne sürülmektedir.³⁴

Burada vurgulanması gereken bir husus, sefaret vaizlerinin iyi yetişmiş kimselerden seçilmiş olmasıdır. Heyman başta olmak üzere bu kişilerin daha sonra ülkelerine döndüklerinde önemli görevler üstlendiklerini, bir kısmının akademik ünvanlar edindiklerini görmekteyiz. Mesela İngilizler için İzmir papazlığı, aralarında John Luke’un da bulunduğu yetenekli görevliler tarafından yürütülmüştür. John Luke, 1665’ten 1669’a kadar İzmir’de kalmış, daha sonra Cambridge’de Arapça profesörü seçilmiş ve 1685’ten 1702’de ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Yine 1697’den 1701’e kadar klasik bir bilgin ve antikacı olan Edmund Chishull (ö. 1733) İzmir’de papaz olarak görev yapmış, o da daha sonra kraliçenin papazı olarak

³¹ Laidlaw, *The British in the Levant Trade*, p. 226-227.

³² Laidlaw, *The British in the Levant Trade*, p. 78.

³³ Halep’te görevli İngiliz papazları ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Andrew J. Lake, *The First Protestants in the Arab World The Contribution to Christian Mission of the English Aleppo Chaplains 1597-1782*, Melbourne School of Theology, Doctoral Dissertation, 2015, p. 22-123.

³⁴ Van den Boogert, “Freemasonry in Eighteenth-Century Izmir”, p. 103.

görevlendirilmiştir. Chishull, bilimsel metotla yazdığı ve ölümünden sonra rağbet gören günlüklerinde İzmir'den Efes'e ve İstanbul'a yaptığı gezilerini ve görevine gidiş-gelişlerini anlatmıştır.³⁵

Hollanda sefaretlerinde de Heyman başta olmak üzere çok sayıda papaz görevlendirilmiştir. 16 Kasım 1716'da İstanbul'daki Hollanda Büyükelçiliği'ne vaiz olarak atanmış olan Jan David de Reuter, 29 Aralık 1724'te orada ölmüştür.³⁶ Hollanda büyükelçiliğine 1726'ya kadar yeni bir vaiz atanmamıştır.³⁷ Büyükelçi Jacobus Colyer'in (ö. 1725) de nikâhını kıyan Jan David de Reuter'den önceki vaizin ise kötü uygulamaları sebebiyle bazı insanların Katolik veya Müslüman olduğu belirtilmektedir.³⁸ Kur'an tercümesine sahip olduğundan da söz edilen³⁹ vaiz Jan David de Reuter'in oldukça zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır.⁴⁰

Hollandalı diğer bir rahip Martin Hendrik Nieupoort, ilahiyat ve Doğu dilleri okumuş olup Fransızca ve Felemenkçe vaazlar vermiş ve beş yıllık bir süre için 19 Ağustos 1726'da İstanbul'a vaiz olarak atanmıştır. Ancak bu süreyi tamamlayamadan 1730'da vefat etmiştir.⁴¹ Nieupoort'un ölümünün akabinde, dört yıldan fazla süren bir boşluktan sonra ise Jean Gonnet, 2 Şubat 1734'te Hollanda büyükelçiliğine vaiz olarak atanmış ve 1744'de ölümüne kadar bu görevi yürütmüştür.⁴² Rahip Jean Gonnet'in kitapları arasında Hz. Peygamber'in hayatı da dâhil olmak üzere İslâmî eserler bulunduğu, özellikle Osmanlı tarihine ve din-siyaset ilişkisine dair kitaplara sahip olduğu vurgulanmaktadır.⁴³ *Histoire de L'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi) ve *La vie de Mahomed* (Muhammed'in Hayatı) adlı eserler onun kütüphanesinde bulunanlar arasında zikredilmektedir.⁴⁴ Hendrik Mierckens⁴⁵ ve Andreas Forestier⁴⁶ Hollandalı vaizler arasında zikredilen diğer şahıslardır.

³⁵ Laidlaw, *The British in the Levant Trade*, p. 86.

³⁶ Marloes Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer: Material Culture of the Dutch 'Nation' in Istanbul During the First Half of the 18th Century*, Sabancı University, Institute of Social Sciences, Philosophy in History, İstanbul 2015, p. 261.

³⁷ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 133 (Dipnot: 480).

³⁸ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 187 (Dipnot: 654). Yabancıardan bazılarının Müslümanlarla evliliklerinden ve ihtidalarından da söz edilmektedir. Mesela Hollandalı bir tüccarla evli olan Maria Violier'in Clara adındaki kızı 1715'te bir Müslüman ile evlenmiş ve Müslüman olmuştur. Cornelissen, *a.g.e.*, p. 348.

³⁹ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 480.

⁴⁰ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 432.

⁴¹ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 276-278.

⁴² Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 294-299.

⁴³ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 297-298.

⁴⁴ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 101.

⁴⁵ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 142.

⁴⁶ Cornelissen, *The World of Ambassador Jacobus Colyer*, p. 348.

İzmir’de ise araştırmanın konusu olan Heyman’dan önce Hollandalılar için 1684’ten 1691’e kadar papaz Henricus Francken’in adı zikredilmektedir.⁴⁷ Heyman’ın İzmir’deki halefi ise Herman van der Horst olmuştur.⁴⁸

2. Johannes Heyman’ın Hayatı ve Eserleri

2.1. Hayatı

Johannes Heyman, 1 Ocak 1667’te Ren Nehri üzerinde bulunan ve bugünkü Hollanda sınırına yakın bir Alman kasabası olan Wesel’de doğdu. O, 1691’de başladığı Franeker Üniversitesi’ndeki ilahiyat öğreniminden sonra, doğduğu yere yakın bir mekân olan Hollanda’nın Limburg eyaletindeki Urmond ve Grevenbicht köylerinde Protestan papazı olarak görev yaptı.⁴⁹ Onun hayatının erken dönemleri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.

1699 Ağustos’unda Amsterdam’daki Levanten Ticaret Kurulu, Heyman’ı Hollanda için Doğu Akdeniz’de en önemli Osmanlı ticaret merkezi olan İzmir’deki Hollanda Ticaret Topluluğu’na pastoral destek sağlamak üzere sefaret vaizi olarak atadı.⁵⁰ Heyman’ın Levant Ticaret Şirketi yöneticilerinin dikkatini nasıl çektiği bilinmemekle birlikte onun Amsterdam’da yaşayan erkek kardeşinin başkentteki bağlantıları sağlamış olabileceği düşünülmektedir.⁵¹

Dönemin Hollanda devletinin önde gelen vatandaşlarından biri olan ve Deventer’de bulunan akademisyen-siyasetçi Gisbert Cuper (ö. 1716), atanmasından sonra Heyman’la temasa geçmiş ve ondan eski eserleri toplamasını talep etmiştir. Heyman, İtalya’da çeşitli geziler yaptığı yaklaşık altı aylık bir yolculuktan sonra 8 Haziran 1700’de İzmir’e geldi.⁵²

Johannes Heyman’ın özel yazışmalarından anlaşıldığına göre o, 1700 yılında Hollanda’dan gelip İzmir limanına indiğinde henüz Arapça ve Türkçe bilmiyordu. O, yedi yıllık İzmir’deki ikametı sırasında, önce İzmir’de bulunan bir hahamdan özel ders alarak bu iki dili ve biraz da Farsça öğrenmiştir.⁵³ Heyman’ın İzmir’e geldiğinde

⁴⁷ Maurits H. Van den Boogert, “Entangled Travellers: Analyzing the Reizen (1758) by Johan Ægidius van Egmond and Johannes Heyman”, *Quaerendo*, 47/2 (2017), p. 124.

⁴⁸ Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, 324. İzmir’de görevli bazı Hollandalı papazların 17. yüzyılın ikinci yarısındaki faaliyetleri hakkında bkz. Willem Edmond Van Dam Van Isselt, “Een En Ander Omtrent Onze Predikanten Te Smirna in De 2e hEft Der 17e eEuw”, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 13/1 (1916), p. 81-112.

⁴⁹ Maurits H. Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire: Johannes Heyman (1667-1737) between Izmir and Damascus”, *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, ed. Jan Loop, Alastair Hamilton, Charles Burnett, Leiden 2017, p. 295.

⁵⁰ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 295.

⁵¹ Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 109.

⁵² Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 110.

⁵³ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 308-309.

İbrânîce dışında başka bir Doğu dilini bilmediği belirtilmektedir. Fakat o, İzmir’de bulunduğu sürede İbrânîce, Türkçe ve Arapça okumuştur.⁵⁴

İzmir’de bulunduğu sürede öncelikle Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini öğrenmiş olan Heyman, 8 Haziran 1700’de İzmir’e geldiğinde başlangıçta herhangi bir şark dilini öğrenmeye istekli değildi. Çünkü onun Osmanlı İmparatorluğu’na geldikten kısa bir süre sonra öğrenmeye başladığı ilk dil, pratik Yunanca idi. Heyman, Aralık 1701’de Cuper’e yazdığı bir mektupta, bazı hahamlardan Türkçe, Arapça ve günlük İbrânîce dersleri almayı düşündüğünü belirtmektedir.⁵⁵

Heyman’ın 1700’lü yılların başında İzmir’de satın aldığı bazı elyazmaları, özellikle onun dil öğrenme maksadıyla bunları elde ettiğine işaret etmektedir. Heyman’ın *Æsop’s Fables*’nın (Ezop’un Fablları) Türkçe’sini istinsah etmesi bunların başında gelmektedir.⁵⁶ Heyman, yabancı bir dil öğrenmeye başlayanların uyguladıkları basit metinler okuma metodu olarak Yunan masalcı *Æsop*’un (Ezop) (ö. MÖ 564) fabllarının Türkçe tercümelemlerini okumuştur.⁵⁷ O, *Æsop* fablları gibi basit Türkçe metinleri inceleyerek, özellikle Arapça, hem günlük hem de yönetici elitin Osmanlı Türkçesi olmak üzere Türkçe ve Farsça’ya hâkimiyetini artırmıştır.⁵⁸

Heyman’a ait bazı yazılı notlarda onun İzmir’de istinsah ettiği bir dil öğrenme kılavuzunun başlık sayfasının arka yüzünde “Türkçe kelime hazinesi” ifadesi bulunmaktadır. Burada İtalyanca tercümelemleri ile Türkçe kelime ve deyimler yer almaktadır. Heyman, İzmir’de bir kâtip tarafından 1104/1693’te istinsah edilmiş ve yazarı belli olmayan kâfiyeli bir Arapça-Türkçe sözlük satın almıştır.⁵⁹

Heyman’ın bildirdiğine göre o, bazı Batı dillerini de İzmir’de öğrenmiş veya geliştirmiştir. O, 1704 yılında filolog ve politikacı Gisbert Cuper’e yazdığı bir mektupta şöyle demektedir: “*Okulda iken öğrendiğim Latince, Yunanca ve İbrânîce dillerine ve iki ana dilim olan Almanca ve Felemenkçe’ye ek olarak, Fransızca, İtalyanca, İngilizce ve İspanyolca’yı da buraya (İzmir’e) getirdim. İzmir’de çeşitli milletlere mensup kişilerle her gün olan temaslarım, bana bu dillerin her biri ile ilgili olarak pratik yapmak için en iyi fırsatı verdi. Öyle ki, şimdi bu dillerin hepsini eşit seviyede konuşuyorum. (İzmir’e geldiğimden beri) Türkçe’nin*

⁵⁴ Bkz. Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 296.

⁵⁵ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 298.

⁵⁶ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 308-309.

⁵⁷ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 302. (Bu Türkçe tercümelemler Manchester John Rylands Kütüphanesi’nde Türkçe çevirisinin bir kopyası bulunmaktadır. Bkz. Schmidt, “John Rylands University Library at Manchester, Leiden”, p. 256-257).

⁵⁸ Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 110.

⁵⁹ Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, p. 176-177; Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 298.

yanında çağdaş Yunanca’yı da öğrendim ve İzmir’de vazifliğimin beşinci yılına Arapça’yla başladım.”⁶⁰

Heyman, 5 Haziran 1709 tarihli bir mektubunda, İstanbul’a döndüğünden ve kara yoluyla Hollanda’ya dönmeyi planladığından bahsetmektedir.⁶¹ O, bu mektubunda dil bilgisi hakkında da bazı mâlûmat vermektedir: “*Bu yılın başında karayoluyla Suriye’den Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’a geldim. Daha önce Arapça öğrendiğim gibi, ağırlıklı olarak zor metinleri okuma alıştırmaları yapmak suretiyle tekrar Türkçe’ye yoğunlaştım. Elimden geldiği kadar Mısır, Suriye ve Filistin’de yazılı ve sözlü olarak; Tanrı’nın yardımıyla, bu dillerdeki metinleri sadece tercüme etme ve onları konuşma değil, aynı zamanda mektupları ve diğer metinleri yazmama da yardımcı oluyor. (...) Farsça öğrenmek için daha önceki gayretlerimi de artırdım; ayrıca artık konuşulmayan Süryânice ve Sâmîrice dillerinde de biraz pratik yaptım (...).*”⁶²

Haziran 1700’de İzmir limanına gelmiş olan Heyman, Eylül 1705’e kadar bu görevini sürdürmüştür. Resmî görevinden sonra onun bir süre daha İzmir’de kaldığından bahsedilmektedir. Heyman, daha sonra ise pastoral faaliyetinin sonlarına doğru Doğu’yu tanımak ve bilhassa yerel diller hakkındaki bilgisini artırmak için Mısır, Filistin ve Suriye’ye uzun sayılabilecek bir yolculuk yapmıştır.⁶³

Heyman, 1709’da Hollanda’ya dönmüş ve ertesi yıl için Leiden Üniversitesi’nde Doğu Dilleri kürsüsüne atanmış ve 1737 yılında ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Hayatının son yıllarında Heyman’ın sağlığı bozulmuş ve 1732’de Doğu dillerine ikinci profesör olarak 1729 yılından beri Doğu elyazmaları koleksiyonundan sorumlu olan Albert Schultens (ö. 1750) atanmıştır.⁶⁴ 7 Nisan 1737’de ölmüş olan Heyman, Leiden Üniversitesi rektörlüğüne aday olmuşsa da bu göreve atanamamıştır.⁶⁵ Onun akademik faaliyetleri aşağıda ele alınacaktır.

Rahipliği yanında seyyah, Arabist, filolog ve oryantalist olan Heyman aynı zamanda akademik bir unvan olarak Leiden Üniversitesi’nde Doğu Dilleri profesörü olarak da görev yapmıştır. Heyman’ın biyografisi hakkında bilgi veren eserlerde onun hayatının diğer kısımlarına göre İzmir’deki hayatı ve Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerine dair daha çok bilgi verildiğini belirtmeliyiz.

⁶⁰ A. H. Huussen, C. Wes-Patoir, “Hoe een Ambitieuze Predikant te Smirna Professor te Leiden Werd Brieven van Ds, Johannes Heyman en Gisbert Cuper 1699-1710”, *Holland Historisch Tijdschrift*, 31 (1999), p. 94; Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, 299; a.mlf., “Entangled Travellers”, p. 109.

⁶¹ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 301. Heyman, Hollanda’ya dönüşte bir grup Hollandalı ve İngilizle birlikte hareket ettiklerini ve bu yolculuğun Belgrad ve Viyana üzerinden 2-3 ay süreceğini bildirmektedir (A.y.).

⁶² Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 302.

⁶³ Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/76.

⁶⁴ Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/77.

⁶⁵ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 296-297.

2.2. Eserleri

Sınırlı sayıda eserinden söz edilen Heyman'ın bütün çalışmalarının neredeyse Doğu ve İslâm dünyası hakkında olduğunu söylemek mümkündür. Ona nisbet edilen eserlerin belli-başlıları şunlardır:

1. Arapça, Türkçe ve Farsça Mektuplardan Oluşan Koleksiyon

Thomas Erpenius (ö. 1624), Jacob Golius (ö. 1667) ve diğerlerine Arapça, Türkçe ve Farsça yazılmış 183 mektuptan oluşan bir koleksiyon olup⁶⁶ Manchester John Rylands Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶⁷ Bu koleksiyonda Heyman'ın önemli eserleri arasında onun farklı kişilere yazdığı veya muhtelif şahıslardan aldığı mektuplar da vardır. Bu koleksiyonda Heyman'a ait kırk dokuz Arapça ve üç Türkçe olmak üzere elli iki mektup bulunmaktadır.⁶⁸ Bundan ayrı olarak Heyman'ın Cuper'le mektuplaşmalarının adedinin ise kırk altı olduğu belirtilmektedir.⁶⁹

2. Leiden Üniversitesi'nde Göreve Başlama Konuşması ve Metni

Heyman, 24 Mart 1710'da Leiden Üniversitesi'nde akademik kadro ve üniversite dışından üst seviye bürokrat ve siyasetçilerden oluşan seçkin bir dinleyici kitlesinin önünde bir sunum yapmıştır. Onun bu ilk ders niteliğindeki *Oratio inauguralis de commendando Studio Linguarum Orientalium* (Doğu Dillerinin İncelenmesinin Tavsiyesi Üzerine bir Deneme) adlı konuşması müstakil olarak basılmıştır.⁷⁰ Kırk yılı aşkın bir süredir boş kalan bir makamı doldurmak için görev üstlenen Heyman'ın, açılış konuşmasına giriş cümlelerinden akademisyenlerin yanında çok farklı unvanlara sahip üst düzey idareci, siyasetçi, ruhban ve bürokrattan ibaret kalabalık bir topluluğa hitap ettiği anlaşılmaktadır.⁷¹

⁶⁶ Johannes Heyman, *Collectio 183 Epistolarum variis annis conscriptarum ad Viros toto Oriente celeberrimos Apollines Linguae Arabicae Thomam Erpenium Jacobum Golium & alios &c &c. Arabice Turcice Persice*. Manchester: John Rylands University Library, MS Persian 913.

⁶⁷ Koleksiyonun muhtevası hakkında geniş bilgi için bkz. Jan Schmidt, *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester* volume 2, Leiden-Boston 2011, p. 314-330; Jan Schmidt, "An Ostrich Egg for Golius: The John Rylands Library MS Persian 913 and the History of Early Modern Contacts between the Dutch Republic and the Islamic World", *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History, and Orientalism (1500-1923)*, ed. Jan Schmidt, Istanbul 2002, 2/9-74.

⁶⁸ Bu mektupların kime ve kimden olduğuna dair bkz. Schmidt, *A Catalogue of the Turkish Manuscripts*, p. 325-326.

⁶⁹ Bkz. Bianca Chen, "Digging for Antiquities with Diplomats: Gisbert Cuper (1644-1716) and His Social Capital", *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts*, 1/1 (May-2009), p. 18.

⁷⁰ Johannes Heyman, *Oratio inauguralis de commendando studio Linguarum Orientalium*, Leiden: Joannem du Vivie and Isaacum Severinum, 1710.

⁷¹ Elias Muhanna, *The World in a Book- Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton- Oxford 2017, p. 132-133.

3. Seyahatname

Heyman, İzmir’de yaşarken kısa ve uzun süreli bazı seyahatlerde bulunmuştur. O, İzmir ve çevresine yaptığı kısa süreli seyahatlerin yanında 1704’ün sonu ve 1705’in başında, beş-altı aylık bir süre içinde Kıbrıs, Mısır, Filistin, Kudüs ve Suriye’yi ziyaret etmiştir.⁷² Aşağıda onun İzmir ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki faaliyetleri anlatılırken bu konu daha ayrıntılı ele alınacaktır. Heyman, gezileri esnasında edindiği bilgileri ihtiva eden bir seyahatname yazmış olmakla birlikte onun bu eseri hayatta iken yayımlanmamıştır.

Johannes Heyman’ın seyahatnamesi, onun yeğeni olan Johannes Wilhelmus Heyman (ö. 1788) tarafından Johannes Aegidius’a ait seyahatnameyle birleştirilerek yeniden tanzim edilip basılmıştır.⁷³ Bunlardan biri, Hollanda devleti adına Napoli kraliyet sarayında bulunan Jan Aegidius van Egmond van de Nijenburg’un (ö. 1747) 1720 yılında gerçekleştirdiği Doğu Akdeniz seyahatine,⁷⁴ diğeri ise Johannes Heyman’ın seyahatnamesine dayanmaktadır. Bir tabip olan yeğen Heyman, Van Egmont ve amcası Heyman’ın birbirinden bağımsız seyahat notlarını birleştirerek bunları mektuplar tarzında 1757’de Hollanda’da yayımlamıştır. Seyahatname, Floransa, Messina (Sicilya), İzmir güzergâhından sonra Efes, Magnesia, antik Sardes, Midilli, Bozcaada, Manisa, Akhisar, Bursa güzergâhıyla İstanbul’da son bulmaktadır. Sonra İzmir, Sakız, Rodos, Kıbrıs Kudüs, Mısır, Şam, Halep, Antakya ve İskenderun üzerinden Livorno’da sona ermektedir. Seyahatname daha sonra İngilizce’ye çevrilmiştir.⁷⁵ Bu çeviri ile eserin aslı arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır.⁷⁶

⁷² Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 110.

⁷³ Johan Aegidius van Egmond van der Nyenberg and Johannes Heyman, *Reizen door een Gedeelte van Europa, Klein Asien, Verscheide Eilanden van de Archipel, Syrien, Palestina ofbet H. Land, Aegypten, den Berg Sinai, enz. In den beginne van deze eeuw gedaan*, 2 Volume, ed. Johannes Wilhelmus Heyman, Leiden 1757-1758.

⁷⁴ İzmir’deki Hollanda konsolosu Daniel Jean de Hochepied, 1721 yılı başında Hollanda Eyaletler Başsavcılığı’na yazdığı bir mektupta Johan (Jan) Aegidius van Egmond van de Nijenburg’un İstanbul’dan İzmir’e geldiğini, İzmir ve çevresini gezmek istediğini, Fransız gemisiyle Sakız adasına, oradan Rodos üzerinden Mısır’daki İskenderiye limanına, oradan da Kudüs’e seyahat etmek ve orada geleneksel Paskalya törenlerini görmek istediğini bildirmektedir. Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 113.

⁷⁵ Johannes Heyman, *Travel through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago; Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai*, Vol. L. London: Printed for L. Davis, 1759.

⁷⁶ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Van den Boogert, “Entangled Travellers”, s. 118-121; Jan Schmidt, “Between Author and Library Shelf: The Intriguing History of Some Middle Eastern Manuscripts Acquired by Public Collections in the Netherlands prior to 1800”, *The Republic of Letters and the Levant*, ed. Alastair Hamilton, Van den Boogert, Bart Westerweel, Leiden-Boston 2005, p. 42.

4. Leiden Üniversitesi'ndeki altı ciltlik şark elyazmaları kataloğu

Heyman, 1716'da diğer bazı kişilerle birlikte Leiden Üniversitesi elyazması eserler kataloğunu hazırlamıştır.⁷⁷ Bu katalogun sadece bir cildi yayımlanmıştır.

5. Türkçe-Latince Sözlük

Heyman'ın basılmayan bir Türkçe-Latince Sözlük yazdığından söz edilmektedir. O, Leiden Üniversitesi'ndeki altı ciltlik şark elyazmaları kataloğu dışında önemli hiçbir şey yayımlamadı. Yazdığı Türkçe-Latince sözlük de hiçbir zaman yayımlanmadı.⁷⁸

3. Heyman'ın İzmir ve Osmanlı Coğrafyasındaki Oryantalistik Faaliyetleri

Heyman, Haziran 1700'de İzmir (Smyrna) Hollanda konsolosluğunda papaz olarak görevlendirilmiş ve bu görevi münasebetiyle yaklaşık yedi yıl İzmir'de ikamet etmiştir. O, kendi isteğiyle, 30 Eylül 1705'te bu görevinden ayrılmış ve 6 Temmuz 1706'da veda vaazını yapmıştır.⁷⁹ Mayıs 1707'ye kadar İzmir'de kalmış olan Heyman, görevinin sona ermesinden sonra bir müddet daha İzmir'de ve Osmanlı coğrafyasında bulunmuştur.

Heyman, sefaret vaizi ünvanıyla İzmir'de Hollanda konsolosluğu ailesinin bir üyesi olarak, konsolosluk evinde yaşamıştır. Onun görev yaptığı dönemde İzmir'deki Hollanda cemaati Levant'ta en büyük topluluklardan biri durumundaydı. Heyman dini görevi dışında kendisine kalan zamanını arkadaşlarıyla yazışmalara, bu sıralarda neredeyse Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bütün Avrupalıların hobisi ve merakı olan yazma eser toplamaya, Doğu dillerini inceleme veya öğrenmeye ayırmıştır. Heyman'ın hayatına dair kaynaklar, onun bu dilleri nereden ve nasıl öğrendiği hakkında bize bilgi verdikleri gibi İzmir'de bulunduğu sırada satın aldığı elyazmaları da bu maksatla onun kullandığı kaynaklar hakkında fikir vermektedir.⁸⁰

Heyman'ın eserlerinin bir yönüyle Doğu ve İslâm tarihi ve kültürü hakkında olduğu görülmektedir. Burada Heyman'ın İzmir veya seyahatleri esnasında oryantalistik faaliyetlerini ele almak istiyoruz. Yine Onun bazı görüşleri veya muhtelif konulardaki çalışmaları hakkında bazı bilgilere de yer verilecektir.

3.1. Heyman'ın Topladığı Doğu Elyazmaları

Özellikle 17. asırdan itibaren birçok Avrupalı diplomat, seyyah, tüccar ve akademisyen İslâm dünyasında elyazmaları satın alarak bunları Avrupa kütüphanelerine götürdükleri gibi sadece bu maksatla Osmanlı coğrafyasını dolaşan

⁷⁷ Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", 296-297.

⁷⁸ Jan Schmidt, "Between Author and Library Shelf", p. 42.

⁷⁹ Bkz. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*, 338; Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", p. 294.

⁸⁰ Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", p. 294-295.

kimseler olmuştur. Aynı şekilde Heyman’ın da hem İzmir’de hem de seyahatleri esnasında Ortadoğu’da bazı Türkçe, Arapça ve Farsça yazma eserler topladığı, bu maksatla bazı eserleri istinsah ettirdiği görülmektedir. Bunlar, hem Leiden Üniversitesi hem de diğer bazı akademi koleksiyonlarında saklanan, çeşitli türlerde Türkçe metinlere sahip en az on dört muhtelif özellikteki belgelerden ibarettir. Mektuplar, diplomatik belgeler, hukuk, İslâm akaidi, hadis, tarih, sözlükler ve onun kendi el yazısıyla metinlere yaptığı zengin açıklamalar bunların başında gelmektedir.⁸¹

Heyman, muhtemelen İzmir konsolosluğunda çalışan bir kişi tarafından istinsah edilen sekiz elyazması almıştır. Bunlar 1690-1691 ile 1708-1709 arasına tarihlendirilmişlerdir. Bu yazmalardan biri, Heyman’dan sonra 1718-1727 yıllarında İzmir’de Protestan bir papaz olan Herman van der Horst’a geçmiştir. Yine Van der Horst’a ait 1719 ve 1720’de İzmir çevresine ve 1726 ve 1727’de İstanbul’a yapılan iki gemi yolculuğu notları Leiden Üniversitesi Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir.⁸²

Batılılar için dil öğrenmekte kullanılan önemli eserlerden biri *Binbir Gece Masalları* olmuştur.⁸³ Heyman’dan sonra 18. asırda *Binbir Gece Masalları* ile birlikte diğer bazı hikâyeler Patrick Russell (ö. 1805), Schultens ve Reiske (ö. 1774) gibi şahıslar tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmek için yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca bazı şahıslar Doğu dillerindeki hikâye koleksiyonlarını toplamışlardır. Hatta bu dönemlerde söz konusu eserlerin Doğu’da aynı oranda itibar görmediğinden de söz edilmektedir. Heyman’dan çok önce Hollandalı Erpenius (ö. 1624) bilhassa misyonerlerin Arapça öğrenmeleri için çok sayıda Arapça eseri tercüme etmiştir.⁸⁴ Bu dönemde dikkat çeken bir husus ise Heyman’ın selefi olan Jacobus Golius (ö. 1667), Antoine Galland (ö. 1715), Albert Schultens (ö. 1750) gibi Doğu hakkında araştırma yapan veya Doğu’ya ilgi duyanların Doğu dillerinin biri veya birkaçı hakkında sözlükler hazırlamış olmalarıdır. Bunlardan bazıları yayımlanmıştır.⁸⁵

Heyman’ın yazma eserler koleksiyonundan oluşan kütüphanesi, muhtemelen 1737’de ölümünden bir süre sonra muhtelif müzayedelerde parçalar halinde satılmış

⁸¹ Schmidt, “Between Author and Library Shelf”, p. 44.

⁸² Schmidt, “Between Author and Library Shelf”, p. 45.

⁸³ Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, s. 308. *Binbir Gece Masalları*’nın oryantalistik çalışmalarındaki yeri ve özellikle Hollandalı bazı oryantalistlerin bu esere dair çalışmalarını hakkında geniş bilgi için bkz. Richard van Leeuwen, Arnoud Vrolijk, *The Thousand and One Nights and Orientalism in the Dutch Republic, 1700-1800: Antoine Galland, Gbisset Cupper and Gilbert de Flines*, Amsterdam 2019.

⁸⁴ Bu hususta ayrıca bkz. Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 309. Erpenius’un oryantalistik faaliyetleri için bkz. Sabri Çap, *Goldzüber Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, İstanbul 2021, s. 235-238.

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 304-305.

veya birilerine verilmiştir. Bu yazmalardan bazıları ise sonraki nesil Hollandalı oryantalistlerin koleksiyonları arasında Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Onun elde ettiği eserlerin bir kısmı ise İngiltere'deki bazı kütüphanelerde bulunmaktadır.⁸⁶

Heyman'ın İzmir'de hangi elyazma kitaplarla ilgilendiğine dair bazı bilgiler bulunmaktadır: Onun Pîr Mehmed Üskübî'nin (ö. 1020/1611) fetvalarının istinsahına sahip olduğu belirtilmektedir. Fakat onun, başlıktaki elyazması notta eserin dilini Arapça olarak kaydettiği, daha sonra bunu düzelterek Türkçe olduğunu belirttiği ifade edilmektedir. Onun kullandığı diğer bir yazma eser ise Birgîvî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) *Vasiyetnâme*'sidir. O, bu esere bazı kısa notlar, Latin alfabesine transkripsiyonlar, Felemenkçe ve Latince açıklamalar eklemiştir.⁸⁷

Erpenius ve Golius gibi bazı Hollandalı şarkiyatçılara gönderilen Arapça, Farsça ve Türkçe mektuplardan ibaret bir koleksiyon, Ezop Masallarının anonim bir Türkçe tercümesi, İslâm akaidi hakkında yazarı belli olmayan *Cevâbiru'l-İslâm* adlı bir risale (Heyman, bu risale üzerine bazı Latince transkripsiyonlar ve notlar yazmıştır), Kemâl Paşazâde'nin (ö. 940/1534) Arapça *Kırk Hadis* Risalesi (risalenin ilk yapraklarında Latince bir başlık ve Heyman'ın el yazısıyla bazı açıklamalar bulunmaktadır), Şemsî'nin (ö. 17. yüzyıl) Arapça-Türkçe manzum sözlüğü, Atasözleri derlemesi (Heyman'ın el yazısıyla transkripsiyon ve İtalyanca, Felemenkçe tercümeleleri de bulunmaktadır), *Müfîdû'l-müste'fîdin* adlı anonim bir Arapça-Türkçe sözlük, mektupların bulunduğu üç koleksiyonla birlikte mektup terimlerini ihtiva eden anonim bir Arapça-Farsça-Türkçe sözlük Heyman'ın yazmalar koleksiyonunda bulunan eserlerden bazılarıdır.⁸⁸

Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bazı yazmalardan aslen Heyman'a ait olan birkaç elyazması, İzmir'de, muhtemelen bir konsolosluk memuru tarafından, onun burada papazlık yaptığı sırada istinsah edilmiştir.⁸⁹ Bu koleksiyonlardan birinde yedi hadis kitabının bulunduğu da söz edilmektedir.⁹⁰

Heyman'ın koleksiyonunda bulunan önemli eserlerden biri de 1684-1690 yılları arasında İzmir'de bulunan Hollanda toplumu adına yayınlanan fermanlar ve bazı resmî yazışmalardan ibaret koleksiyondur.⁹¹ Bu koleksiyonda yirmi altı ferman bulunmakta ve bunlar Bâbîâli'deki Hollanda elçisi Jacob Colyer'in 1682-1725 yılları arasındaki görev süresinde İzmir'de bulunan Osmanlı makamlarına, genelde mahallî kadınlara veya gümrük görevlilerine yazdığı yazılardır. Fermanların on beşi,

⁸⁶ Schmidt, "Johannes Heyman", 2/78-79. Heyman'ın koleksiyonunda bulunan Türkçe eserlerin bir listesi için bkz. Schmidt, "Johannes Heyman", 2/79-82.

⁸⁷ Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", p. 301.

⁸⁸ Heyman'ın koleksiyonunda bulunan eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Schmidt, "Johannes Heyman", 2/79-81.

⁸⁹ Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, p. 330.

⁹⁰ Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, p. 330.

⁹¹ Schmidt, "Johannes Heyman", 2/79-81.

konsolosluk personeli dâhil olmak üzere Hollandalı kaptanlara veya diğer şahıslara yapılan taciz ve vergi tahsilatı hakkındadır. Yedi ferman ise 1688 depreminden kaynaklanan problemleri, üçü İzmir ve çevresinde Cezayirli korsanların yol açtığı güvenlik ve saldırı durumlarını, ikisi ise Hollandalıların ticaretinin engellenmesini tartışma konusu yapmaktadır. Bunlara ilave olarak yedi mektup, bir hüccet, bir tarihsiz ticarî mektup Heyman’ın 1700’de İzmir’e gelişinden hemen önce İzmir’de bulunan Hollanda toplumunun hayatları hakkında belgeler sunmaktadır.⁹²

3.2. Heyman’ın Arapça Hakkındaki Bazı Görüşleri

Heyman’ın bir filolog olarak dillerin kökenine dair araştırmaları bağlamında Doğu dilleriyle ve özellikle Arapça’yla ilgilendiğini söylemek mümkündür. Onun Leiden Üniversitesi’nde örnek ders sunumu niteliğindeki göreve başlama konuşması, Doğu dillerinin tarihi ve birçok disiplinin, özellikle de karşılaştırmalı teolojinin incelenmesinin önemi hakkındaydı. O, konuya Rönesans ve Aydınlanma tarihinin temel entellektüel tartışmalarından biri olan, Büyük Tufan’dan önce insanların hangi dili konuştuğu ve dillerin karışıklığının araştırılması açısından yaklaştı. Birçok bilim adamı bu görüşü sorgulamaya başlamış olsa da, o dönemde hâkim olan düşünce bu dilin İbrânîce olduğuydu. Heyman, Hz. Âdem ve Havva’nın konuştuğu dilin “ne İbrânîce, ne Süryânîce, ne Arapça ve ne de başka bir Doğu dili” olduğunu savunarak karşı görüşte olanlar arasında yer alıyordu. Çünkü bu diller yalnızca “değişiklikler, eklemeler, çıkarmalar, aktarmalar ve telaffuzlar” yoluyla gelişen ilkel dilin türevleridir. Heyman’ın ön gördüğü orijinal dil, artık belirgin bir şekilde tanımlanamaz olup, bu artık orijinal dilden türeyen lehçelerde gizlidir. Bilginler, yalnızca bu dilleri tek bir aile olarak inceleyerek Mukaddes Kitap anlayışlarını geliştirebilirler.⁹³

Heyman’ın Arapça’ya olan ilgisi sadece teolojik değildi. Kendinden önceki ve sonraki birçok oryantalist gibi, o da Arapça’yı, Avrupa’nın “miras yoluyla” sahip olduğu felsefe, matematik, metafizik, tıp, kimya, şiir, tarih ve bilim alanlarını içeren bir miras olan Avrupa’nın hayal bile edemeyeceği entellektüel bir hazinenin kilidinin anahtarı olarak görüyordu. Heyman, bu konuşmasıyla dinleyicilerini Arapça’nın “son derece gelişmiş, muhteşem, ifade gücü açısından zengin, sanki dünyada Latince ile bölünmüş bir krallığa sahip bir dil” olduğu konusunda ve bu dilin Hıristiyan bilginlere yalnızca Doğu’yu değil, aynı zamanda Avrupa’yı da anlamaları için bir yol sunduğu hususunda etkilemiştir.⁹⁴

Heyman’ın Arapça hakkındaki ifadeleri şöyledir: “*Arap tarihçiliğinden bizim tarihimizin kusurları düzeltilebilir ve Keldânîlerin, Mısırluların, Perslerin, Suriyelilerin ve Hintlilerin ilkeleri ve dinleri bilinebilir. Doğu’daki Hıristiyanlığın tarihi, sapkınlıkları, yalanlamaları, âyinleri, vaazları, kilise meclislerinin kararnameleri ve bu türden daha pek çok şey ortaya çıkıyor. Kilise babalarının ve Roma dininin birçok kitabı Arapça’ya çevrilmiştir. Bugüne*

⁹² Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/82.

⁹³ Muhanna, *The World in a Book*, p. 133 (Heyman, *Oratio inauguralis*, 25, 45’den naklen).

⁹⁴ Muhanna, *The World in a Book*, p. 133.

kadar ihmal edilmiş olan Arap sikkeleri, bazineleri süsleyebilir. (...) Tarihin sağ kolu olan coğrafya ve astronomi de Arapça literatürden gösterilebilir ve adamlarımızın ayak basmadığı bölgelerden geçilebilir. Kısacası, tabiat ananın kendisi de Arapça'nın bakış açısından incelenmeyi arzulamaktadır: Minerallerin, ağaçların, bitkilerin, çiçeklerin, kokuların, dört ayaklıların, kanatlı yaratıkların ve diğer canlıların adları ve özellikleri ondan öğrenilebilir. Bu nedenle, her türlü entelektüel arayışın Arapça çalışmayı büyük ölçüde artırabileceği sonucuna varıyorum.”⁹⁵

Heyman'ın Nuh tufanı öncesi konuşulan dille Arapça arasındaki münasebet hakkındaki düşünceleri halefi Albert Schultens (ö. 1750) tarafından daha da geliştirilmiştir. Heyman 1737'de ölünce onun yerini, Heyman'ın sağlığı nedeniyle birkaç yıl önce Leiden koleksiyonunu fiilen devralan Hollandalı filolog Schultens almıştır. Onun temel araştırma alanları, dilin tarihi ve kutsal metinlerin incelenmesi için karşılaştırmalı filolojinin kullanımıyla ilgiliydi. O, Doğu dillerini tufan öncesi dilin kardeş lehçeleri olarak gördü ve Heyman'ın yolundan giderek diğer bazı bilim adamlarının bu dilin İbrânîce olduğu görüşüne karşı çıktı. Heyman da, 1710'da Leiden'deki açılış konuşmasında bu noktayı teyit etmişti. Ancak Schultens, Arapça'nın bazı eski lehçelerinin- örneğin, Arapların atası olan Kahtân'ın Yemenli torunları tarafından konuşulanlar gibi- dilin saf bir biçimini temsil ettiği ve Bizanslılar, Persler ve Berberiler ile temastan etkilenmediği teorisiyle daha da ileri gitti. O, İbrânîce'nin kaybettiği tufan öncesi dilin bazı biçimlerini Arapça'nın koruyabileceğine inanıyordu. Heyman'ın izinden giden Schultens, bu konuda açıklama yapmak için en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) İslâm öncesi tarih açıklamalarına müracaat etti ve bu materyali düzenleme ve yayınlamada selefi Heyman'dan daha başarılı oldu.⁹⁶

3.3. Heyman'ın en-Nüveyrî'nin *Nihayetü'l-ereb* Adlı Eseri Hakkındaki Çalışmaları

Heyman'ın gerek Arapça ve gerekse İslâm kaynaklarına ilgisini göstermesi ve “Batı'yı anlamakta Doğu'dan ve İslâm'dan istifade etme”ye çalışması açısından Memlükler devrinin önde gelen devlet adamı ve tarihçilerinden Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî'nin ansiklopedik eseri *Nihayetü'l-ereb fi fünümi'l-edeb*⁹⁷ hakkındaki araştırmaları da dikkat çekmektedir. Hatta onun en önemli çalışmalarından birinin ilk defa bu eseri incelemesi ve tercüme etmeye çalışması olduğu söylenebilir. Onun Doğu koleksiyonunun hazinelerinden biri olan *Nihayetü'l-*

⁹⁵ Muhanna, *The World in a Book*, p. 133-134 (Heyman, *Oratio inauguralis*, 44'den naklen).

⁹⁶ Muhanna, *The World in a Book*, s. 138. Schultens'in ilkel dil hakkındaki görüşleri için bkz. Josef Eskhult, “Albert Schultens (1686-1750) and Primeval Language: the crisis of a tradition and the turning point of a discourse”, *Metasprachliche Reflexion und Kontinuität: Wendepunkte-Krisenzeiten- Umbrüche*, Ed. Gerda Haßler, Münster: Nodus Publikationen, 2014, p. 1-10.

⁹⁷ en-Nüveyrî ve söz konusu eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 304-306.

ereb hakkındaki çalışmaları Hollanda’daki oryantalistik araştırmalar bağlamında önemlidir. O, 1720 yılında on beş ciltlik elyazması bir kopyası bulunan bu ansiklopedik eserden hareketle Hıristiyanlığı savunmak için İslâm tarihi ile Hıristiyanlık arasında karşılaştırmalı bir teolojik çalışma başlatmış gözükmektedir. Fakat bu çalışmanın bir baskısı veya tercümesi yayımlanmamıştır. Heyman’ın el yazısıyla sadece Latince kısmı çeviri ve bazı açıklamalar ihtiva eden bir çalışma Leiden Üniversite Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.⁹⁸

Heyman, *Nowairiana* olarak adlandırdığı en-Nüveyrî’nin *Nihâyetü’l-ereb*’ini incelemeye başlamış ve bu eseri tercüme etmeye karar vermiştir. Daha önce Golius ve Warner gibi oryantalistler, bazı çalışmalarında en-Nüveyrî’nin söz konusu kitabına atıfta bulunurken Heyman, tamamlayamadığı çalışmasıyla *Nihâyetü’l-ereb* hakkında kapsamlı bir çalışma yapan ilk kişi olmuştur. Onun *Nihâyetü’l-ereb* üzerine çalışmasından geride kalan, Leiden’de iki cilt halinde muhafaza edilen el yazısı notlardır. Birinci cilt, eserin içeriği hakkında açıklayıcı notların bir karışımını ve tarih hakkındaki beşinci kitabın başlangıcının bir transkripsiyonunu içermektedir. Heyman, *Nihâyetü’l-ereb*’den Kitab-ı Mukaddes tarihini ele alan alıntılarının bir kopyasını oluşturmaya çalışıyor gibidir.⁹⁹ İkinci cilt ise *Nihâyetü’l-ereb*’den seçmelerin Latince’ye Heyman’ın elyazması çevirilerini içermektedir. O, yine karşılaştırmalı teolojik problemler üzerine odaklanmıştır. Heyman, Leiden’de İslâm tarihi ve teolojisi üzerine verdiği bir derste en-Nüveyrî’nin çalışmalarını temel olarak kullanmıştır. Ancak söz konusu çeviriler hiçbir zaman yayımlanmadı. Heyman Leiden’deki görev süresi boyunca başka bir çalışma yapmamıştır. Selefleri Golius ve Warner’in yolunu takip eden Heyman’ın bilimsel faaliyetleri kurumunun beklentilerinin çok gerisinde kalmıştır.¹⁰⁰

3.4. Heyman’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Seyahatleri

Johannes Heyman’ın öncelikle Arapça öğrenmek amacıyla İzmir’den ayrılarak İslâm dünyasını gezmeyi planladığını söylemek mümkündür. Ancak aşağıda görüleceği üzere onun seyahatleri dil öğrenmekle sınırlı kalmamıştır. Heyman, İzmir’deki çalışmalarını Arapça öğrenmek için yeterli görmemiş ve bu yüzden Leiden Üniversitesi ona Doğu dilleri kürsüsünü teklif etmeden önce o, Doğu Akdeniz’de dil bilgisini geliştirmek için üç yıllık, iki veya daha çok defa seyahat etme izni verilmesi konusunda ısrar etmiştir. Bu maksatla o, 1704 yılı sonu ve 1705 başında beş-altı ay süreyle Mısır, Filistin ve Suriye’ye bir seyahatte bulunmuştur. O, Şam’da Arapça, Farsça, Türkçe gibi diller hakkındaki bilgisini mükemmelleştirmek için İzmir’deki cemaatin ve Levant ticaret yöneticilerinin izniyle vazifeli bırakmıştır. Heyman, Filistin

⁹⁸ Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/77.

⁹⁹ Muhanna, *The World in a Book*, p. 134. Muhanna bu eserinde en-Nüveyrî’nin eserini ve Heyman’ın çalışmasını geniş bir şekilde ele almıştır.

¹⁰⁰ Muhanna, *The World in a Book*, p. 135.

ve Kudüs'e yaptığı yolculuk esnasında aynı zamanda eski eserler ve madalyalardan ibaret seçkin bir koleksiyon edinmiştir.¹⁰¹

Heyman'ın, Şam'da Arapça öğrenme düşüncesinin sebebi ise bu dönemde orada Batılıların bulunmamasıdır. 18. yüzyılda Şam'da Batı ülkelerine ait bir konsolosluk yoktu ve burada yaşayan bazı Fransisken rahipler dışında çok az sayıda Avrupalı vardı. Heyman, Leiden'e yazdığı bir mektupta Suriye'ye gittiğini, bir süre Şam'a ya da "Araplar arasında başka bir yere" ve sonra da "Persler arasında bir yere" bir süre yerleşmeyi düşündüğünü yazmaktadır. O, metinler temelinde Arapça ve Farsça'yı öğrendiğini, ancak bunları yeterince konuşma pratiği yapmadığını söylemektedir. Konuşma dili olarak onun Türkçe'si iyiydi, fakat saray Türkçesi Arapça ve Farsça kelime ve deyimler içerdiğinden, Heyman yolculuğunun sonunda saray Türkçesini öğrenmek için İstanbul'da bir süre kalmayı planlamıştır.¹⁰²

Heyman ve Van Egmond'un seyahatnameleri, Hollandalı seyyahlar tarafından Doğu'nun en iyi bilinen anlatılarından kabul edilmektedir. Heyman'ın seyahat notlarından bazı anekdotlara burada yer vermek istiyoruz. Tarihi çok eskilere dayanan antik Sardes kenti hakkında seyahatnamede şöyle bir bilgi yer almaktadır: *"Bir zamanlar ünlü başkent ve Lidya'nın zengin krallarının ikametgâhı olan Sardes şehri, şimdi çok sayıda manda ve öküz barınağıdır; Sardes şimdi çok kötü bir köye dönüşmüştür ve sakinlerinin hepsi birer çoban olup insan boyunu geçmeyen kılden kulübelerde yaşıyorlar. (...) Şu anda Sardes'in sakinleri arasında tek bir Hıristiyan bile yok; ama revakları büyük antik sütunlarla süslenmiş bir Türk camii var. Cami gerçek bir Türk eseri değil, Rumların bir yapısı. Muhtemelen kiliselerinden biri gibi görünüyor."*¹⁰³

Heyman'ın seyahatnamesinde bulunan ve İstanbul seyahatine dayanan diğer ilginç bir bilgi ise şöyledir: *"Leiden'de eğitim görmüş ve adı Karatza olan üç erkek kardeşe ait harika bir eczacıya da rastladık. İşlerini iyi bildikleri için bu adamların hareketli bir ticareti vardı. Bizze güzel dükkânlarını ve içki fabrikasını gösterdiler. Orada en yaygın hastalıkların hangileri olduğunu merak edip sorduğumda açıkça ve çekinmeden; bunun veba dışında zührevî hastalık olduğunu ve sadece sıradan insanlar arasında değil Saray'da bile yaygın olduğunu itiraf ettiler."*¹⁰⁴

Heyman'ın sözünü ettiği İskerlet (Skarlatos veya Carolus), Yorghaki (Jacobus) ve Zachariyya (Zacharias)'dan ibaret Karaca/Caratza kardeşlerin İstanbul'da tanınmış kişilerden oldukları, üçünün de 1715'te Leiden'de tıp öğrenmeye başladıklarından ve İstanbul'a döndükten sonra birçok Osmanlı asilzadesini tedavi ettiklerinden bahsedilmektedir. Heyman'ın seyahatnamesi onların başarılı eczacılar olduklarını bildiren tek kaynaktır. 1720-1764 yılları arasında Hollanda

¹⁰¹ Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", p. 300.

¹⁰² Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", p. 300.

¹⁰³ Jan Aegidius Van Egmont, Jan Heyman, *Travels through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, etc*, London 1759, 1/148; Howard Crane, "Some Archaeological Notes on Turkish Sardis", *Muqarnas*, 4 (1987), p. 46.

¹⁰⁴ Van den Boogert, "Entangled Travellers", p. 126.

Büyükelçiliği’nde tercüman olarak çalışan İskerlet, aynı zamanda Osmanlı sarayıyla olan bağlantıları ile de ünlüdür.¹⁰⁵

Seyahatnamede bulunan diğer ilginç bir bilgi ise Dürzîlikle ilgili bir eserin veya bilgilerin Fransa’ya ulaşmasına dairdir. Fransa kralının kütüphanesinde, Dürzîlerin kökeni ve tarihi hakkında Arapça bir elyazmasından ve ondan Fransız şarkiyatçısı Petit de la Croix (ö. 1713) tarafından tercüme edilmiş bir alıntıda söz edilmektedir. Bu ünlü elyazmasının başlığı *Kitâbü’l-meşâhid* veya *el-Esrâru’t-tevhîdiyye* olup Dürzî din adamlarından Hamza b. Ahmed tarafından yazılmıştır. Dört cilt olan eserin ilk üçünü Suriyeli bir doktor olan Nasrullah b. Gilda Paris’e götürmüş, dördüncü cild ise daha sonra özel bir kütüphaneden gitmiştir. Bu elyazması Dürzîlerin yaşadığı Baclim denilen mezrada önemli Dürzî âlimlerden Şeyh Nasreddin’in evinde bulunmuştur.¹⁰⁶

Heyman, İzmir’de bulunduğu sıralarda 1701 yılında Efes’e ve 1703’de İstanbul’a kısa süreli seyahatlerde bulunmuştur. Fakat o, İzmir’deki görevi esnasında, bilgisini daha da derinleştirmek için üniversiteden daha fazla seyahat etmek için bir hibe ve izin alarak bir yıl sonra Sakız Adası, Mısır, Filistin, Şam ve Halep’e daha uzun bir yolculuk yapmıştır. O, 1708’de Filistin’in Safad kentine gelmiş ve Akkâ’da yaşayan ve yerli Arap halkıyla bütünleşmiş Hollandalı tüccar Paul Maashoek (ö. 1711) ile tanışmış ve onun Arapça ve Türkçe ticarî yazışmalarını elde etmiştir.¹⁰⁷

Heyman’ın seyahatnamesinde sözünü ettiği önemli bir husus, 17. asırda Filistin’e gelip yerleşmiş olan ve Hoca Merzûk olarak da tanınan Paul Maashoek ve onun yerli kimselerle münasebetleri hakkında verdiği bilgilerdir.¹⁰⁸ Paul Maashoek, ana vatani Hollanda’yı terk edip “İzmir veya İstanbul gibi büyük Osmanlı limanlarından ve topluluklarının sosyal hayatından kaçınarak” Ortadoğu’ya gelmiş ve neredeyse tek yabancı olduğu “Akkâ kasabasında yaşamayı” seçmiştir. Bunun sebebi, o dönemde Hollanda ticaretinin elverişsiz durumu sebebiyle Maashoek’in şansını Levanten ticarî sözleşmelerinin belirlediği sınırların dışında denemeyi düşünmesi olarak gösterilmektedir.¹⁰⁹

1700’lü yılların başında Nablus’a gitmiş olan Maashoek’e oradaki Sâmîrîler (Samaritan) Avrupa şehirlerinde bulunan kardeşlerine hitaben bir mektup vermişlerdir. Bu mektup, bir asırdan fazla bir süre sonra, Heyman’ın geride bıraktığı belgeler arasında bulunmuştur. Görünüşe göre Paul Maashoek’i iyi tanıyan Heyman, onun hakkında şu bilgiyi vermektedir: “*Ülkenin Arapları (Bedevîler) arasında çok fazla*

¹⁰⁵ Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 126.

¹⁰⁶ Van den Boogert, “Entangled Travellers”, p. 129.

¹⁰⁷ Schmidt, “Between Author and Library Shelf”, 43; Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/77.

¹⁰⁸ Paul Maashoek (Pavlo Merzuk) hakkında geniş bilgi için bkz. Jan Schmidt, İsmail Hakkı Kadı, “Paul Maashoek: Dutch Merchant and Adventurer in Palestine (1669-1711),” *Eurasian Studies* 4/1 (2005), p. 1-17; Mahmoud Yazbak, “The Politics of Trade and Power: Dahir al-Umar and the Making of Early Modern Palestine”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 56 (2013), p. 696-736.

¹⁰⁹ Mahmoud Yazbak, “The Politics of Trade and Power”, p. 706.

saygı ve etki kazanmayı başarmıştı. Hatta o, onların anlaşmazlıklarında ve çekişmelerinde sık sık hakemlik yaptı. Ayrıca o, doğası gereği çok cömertti ve sahib olduğu refah şartlarını başkalarıyla paylaşmaktan hoşlanıyordu. Evi herkese sürekli olarak açtı ve masasındaki misafirler arasında önde gelen Araplar bulunuyordu.¹¹⁰

Heyman ayrıca Maashoek tarafından imzalanmış bir kâğıt parçasıyla seyahat eden herkesin Bedevilerin bölgelerinden güvenli geçişinin nasıl sağlandığını da anlatmaktadır.¹¹¹

3.5. Kıbrıs'taki Hala Sultan Türbesi ve Heyman

Johannes Heyman'ın seyahati esnasında bilgi verdiği önemli mekânlardan biri de Kıbrıs'ta bulunan Hala Sultan türbesidir. O, Ortadoğu seyahatini gerçekleştirdiği 1705-1709 yılları arasında Kıbrıs'a da uğramıştır. Heyman, türbeden önce yakınında bulunan göl hakkında bilgi vermektedir. Heyman'ın Hala Sultan türbesi hakkında verdiği bilgi genişçe şöyledir: “*Gemiler burada, Türklerin Tuzla olarak isimlendirdikleri Salines Limanı adını taşıyan büyük bir koyda demirliyorlar. Burada tuzlalar var ve her yer o kadar tuzlu alanlarla dolu ki, yaklaşık yedi mil boyunca tek bir bağ bile göremezsiniz. Bu tuz evlerinin yakınında küçük bir göl vardır. Bu gölün bir tarafında tuz vergisi tahsildarı için bir ev bulunmaktadır. Diğer tarafında ise, Müslümanların ziyaret ettiği, kutsal sayılan (veli) bir Türk prensesinin türbesi vardır. Ayrıca yakınlarda Saint George'a adanmış bir Yunan şapeli de bulunmaktadır.*”¹¹²

Heyman'ın türbe hakkında verdiği bilgileri değerlendiren Papalexandrou, bu bilgileri şaşırtıcı bulmaktadır. Ona göre Heyman'ın verdiği bilgiler, o dönemdeki türbenin durumunu iyice anlaşılabilir kılmaktadır. Papalexandrou'un değerlendirmesine göre bu bilgi son derece kısadır. Yine diğer bir Hollandalı seyyah Cornelis de Bruyn (ö. 1726), burayı “*Mina, Peygamber'in annesi*” şeklinde tanımlarken, Heyman'ın tanımlamasında burası Müslümanların ziyaret ettiği “*veli bir Türk prensesinin türbesi*”ne dönüşmüştür. Ona göre bunun sebebi, Heyman'ın yerel bir bilgi kaynağını yanlış anlaması, yazarken hafızasının zayıf olması veya “ötekiler” olarak gördüğü Müslümanların uygulamaları hakkında doğru ve dürüst davranma hususundaki kayıtsızlığı olabilir. Öte yandan Heyman, türbenin yakınında bulunan Rum St. George şapelinden bahsetmiş ve Hala Sultan türbesinin özel çevresini oluşturan kutsallık mozağine önemli ve eşsiz bir parça daha eklemiştir. Bu, gölün kuzeybatı tarafında bulunan ve 1706'da restore edilmiş bir 12. yüzyıl kuruluşu olan Agrinou veya Makris'li Ayios Yeorgios'un manastır kilisesi olmalıdır. Heyman'ın verdiği bilginin anlaşılması zordur ve onun türbeyi ziyaret edip etmediği hususunda

¹¹⁰ Mahmoud Yazbak, “The Politics of Trade and Power”, p. 705.

¹¹¹ Mahmoud Yazbak, “The Politics of Trade and Power”, p. 706.

¹¹² Heyman, *Travel*, 1/293; Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, Cambridge 1908, p. 250; Nassos Papalexandrou, “Hala Sultan Tekke, Cyprus: An Elusive Landscape of Sacredness in a Liminal Context”, *Journal of Modern Greek Studies*, 26/2 (October 2008), p. 263.

kuşku uyandırmaktadır. Yazar, Heyman’ın hem türbeyi hem de Hıristiyan şapelini uzaktan gördüğü kanaatini ifade etmektedir.¹¹³

Hollandalı seyyah Cornelis de Bruyn’un türbe hakkında verdiği bilgi ise şöyledir: “*Tuğ çukurlarının yakınında, Türklerin peygamberleri Muhammed’in annesi Mina’nın türbesi olduğunu söyledikleri bir cami var. Mezar, ikisi dik duran, üçüncüsü onların üzerlerine serilmiş üç büyük taşla çevrilidir. Dik duran iki taş on üç karış genişliğinde ve yaklaşık aynı yüksekliktedir. Taş şu anda kireçle kaplanmıştır, dolayısıyla onlardan hiçbir şey görülmez.*”¹¹⁴ Batılı seyyah ve bilim adamlarının İslâm, Hz. Peygamber ve genel olarak Doğu hakkında verdikleri gerçek dışı bilgilerin kaynağı ve sebepleri geniş araştırmaları gerektiren bir husus olarak gözükmektedir.

3.6. Heyman’ın Sabatay Sevi Hakkındaki Değerlendirmeleri

Heyman’ın İzmir’de bulunduğu yıllarda 17. yüzyılın ortalarında İzmirli bir Yahudi olan Sabatay Sevi hakkındaki tartışmalar sona ermemişti. Sonraki yıllarda da Dönmeler için İzmir ve Selanik merkez olmuştur.¹¹⁵ Muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu’nun en ünlü Yahudisi olan Sabatay Sevi’nin ailesi yaklaşık 1614’te Mora’dan İzmir’e göç etmiştir. O, İzmir’de dönemin en ünlü hahamlarından bazılarının gözetimi altında Talmud çalışmaları yapmıştır.¹¹⁶ Sabatay, 1660’larda geleneksel Museviliği reddetti ve 1666’da birçok dindaşını kendisinin uzun zamandır beklenen mesih olduğuna inandırdı. Bu, İzmir Yahudi cemaatini darmadağın ettiği gibi tüm Yahudi dünyasına yayıldı ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ticarî hayatta olumsuz bir etki oluşturdu. 1672’de din değiştirmesinin ve dört yıl sonra da ölümünün ardından Sevi’nin şöhreti azaldı.¹¹⁷

1709’a kadar Smyrna’da bulunan Heyman ve Hochepped, Hollanda’daki Cuper ile Sabatay Sevi hareketi ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yahudilerin durumu hakkında hararetli tartışmalar yapmışlardır. Cuper daha sonra bu bilgileri Fransız Protestan ilahiyatçı ve dilbilimci Jacques Basnage’e (ö. 1723) aktarmış ve o da 1706’da yazdığı *Histoire des Juifs* (Yahudilerin Tarihi) adlı eserinin 1708’deki İngilizce baskısına dâhil etmiştir. Bu kişiler, Hollanda veya Fransız Reform Kilisesi’nin bir üyesiydi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Yahudi cemaatine olan ilgilerinin arkasında Kalvinizm vardı. Osmanlı Yahudileri ve özellikle Sabatay Sevi hareketi hakkında bu şahıslar arasındaki mektuplaşmalar ve bilgi paylaşımı önemlidir. Klasik filoloji

¹¹³ Papalexandrou, “Hala Sultan Tekke, Cyprus”, p. 262-263.

¹¹⁴ Cornelis de Bruyn, *A Voyage to the Levant: or, travels in the principal parts of Asia Minor, the islands of Scio, Rhodes, Cyprus, etc.* Translated by W. J. Reizen (London: Jacob Tonson and Th. Bennet, 1702), p. 272; Cobham, *Excerpta Cyprica: Materials for a History of Cyprus*, 240; Papalexandrou, “Hala Sultan Tekke”, p. 261.

¹¹⁵ Sabatay Sevi ve Dönmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Şişman, *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönme*, Oxford 2015; Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi The Mystical Messiah 1626-1676*, Oxford 1975.

¹¹⁶ Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, p. 113.

¹¹⁷ Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, p. 114.

profesörü olan Gisbert Cuper, hem Hollanda hem de yurtdışındaki önde gelen bazı bilim adamlarıyla ve İzmir'deki papaz Heyman ve konsolos Hochepped'le düzenli olarak yazışmıştır.¹¹⁸

Cuper'in yazışmalarından, Heyman ve Hochepped'in Sabatay hareketine özel ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Zira ikisi de Herborn'da 1683'te Yahudi mesihleri üzerine Sabatay Sevi'nin kariyerini tartıştığı bir çalışma yayınlamış olan teolog, Doğu dilleri ve Kilise tarihi profesörü Johannes á Lent'in (ö. 1696) öğrencisiydi. 1688'de Türkiye'de Hollanda konsolosluğunda görevlendirilen Hochepped, İzmir'deki Reform Kilisesi'nin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin koruyucusu olmaya çalışmıştır.¹¹⁹ Heyman ise, Herborn'dan mezun olduktan sonra İzmir'deki Hollandalı tüccarların papazı olarak atanmıştır ve Osmanlı İmparatorluğu'na gelişinden itibaren çevresindeki birçok kültürü anlamak için araştırmalar yapmıştır.¹²⁰

Cuper'in 1703'teki mektuplarında, Heyman'ın Türk Yahudileri arasındaki Yahudi mesihçiliğini incelediğinden ve birkaç ay sonra araştırmasının sonuçlarını içeren bir makaleyi Hochepped aracılığıyla Cuper'e gönderdiğinden bahsedilmektedir. Tesbit edilemeyen bu kitapçığın içeriğinin büyük bir kısmının mektuplarda tekrarlandığı belirtilmektedir. Heyman ve Hochepped, Smyrna ve çevresindeki mesihvari Yahudi faaliyetleri hakkında mümkün olduğunca çok şey öğrenerek Cuper'a rapor vermeye çalışmışlardır.¹²¹

Sabatay Sevi 1676'da baş peygamberi Gazzeli Nathan ise 1680'de ölmüştür. Nathan'ın ölümünden sonraki on yıl içinde, Sabatay'ın yakında döneceğine inanan önemli sayıda Osmanlı Yahudisi, onun izinden İslâm'a geçmiştir. Dönme olarak tanınan Müslüman Sabatay mezhebi, sonraki yarım yüzyıl boyunca Yahudi cemaati içinde kalan daha muhafazakâr Sabataycılarla temasını yavaş yavaş kaybetmiştir. Aynı dönemde, Avrupa'da Sabatay peygamberlik faaliyetlerinde bir artış oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Abraham Miguel Cardozo (ö. 1706), hareket adına öğretim ve peygamberlik faaliyetlerini sürdürdü. Müridi ve peygamber olan Daniel Israel Bonafoux (ö. 1710), kendisine çeşitli mesih beklentisi tarihleri de dâhil olmak üzere bazı sırları açıklayan bir akıl hocasına sahipti. O, Cardozo'dan gerçekleştireceği bazı mistik-büyülü faaliyetler hakkında talimat aldı.¹²²

Heyman, Cuper'la mektuplaşmalarında Sabataycılarının hem İzmir'deki durumları hem de Filistin'deki faaliyetleri hakkında ve Sabataycı grupların birbirinden farklılıklarına dair bilgiler aktarmıştır.¹²³ O, 1706'da Kahire'de

¹¹⁸ Richard H. Popkin - Stephanie Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey (1703-1708) and Reverberations in Northern Europe", *The Jewish Quarterly Review*, 94/2 (Spring, 2004), p. 301-303.

¹¹⁹ Popkin - Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey", p. 305.

¹²⁰ Popkin - Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey", p. 306.

¹²¹ Popkin - Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey", p. 306.

¹²² Popkin - Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey", p. 306.

¹²³ Bkz. Popkin - Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey", p. 307-309.

Sabataycıların lideri Abraham Miguel Cardozo ile bir araya gelmiştir. Cuper’e yazdığı bir mektupta o, Cardozo’nun yaklaşık yüz yaşında olduğunu ve biri çocuk sahibi olacak kadar genç görünen iki hanımının bulunduğunu bildirmiştir. Cardozo, Heyman’a bu görüşme sırasında Daniel Israel’in öğrencisi ve müridi olduğunu söylemiş ve yaklaşmakta olan mesih olayına dair ipucu vermek için Nostradamus’tan bir dörtlük aktarmıştır. Heyman, Cardozo’nun bir peygamber olduğu iddialarına şüpheyle yaklaştığını ve gelecekteki olaylarla ilgili tahminlerinin onun yanlışlarını gösterdiğini söylemektedir. Cardozo, ayrıca kendisinin gerçek mesih olduğunu isbat için Heyman’a bazı olağanüstü özelliklerinden söz etmiştir.¹²⁴

Heyman, yine Cuper’e yazdığı bir mektupta, Smyrna Yahudileri tarafından İlyas peygamberin mağarasının üzerinde bulunduğu iddia edilen bir sinagogu görmek için İzmir yakınındaki Sjobar köyüne götürüldüğünü ve orada tüm zamanını mesihin gelişini tartışarak geçirdiğini söylemektedir.¹²⁵

Heyman’ın söz konusu ettiği diğer bir husus ise Türklerin deccal, mesih, Hz. İsa’nın nüzûlü gibi hususlardaki inancına dairdir. O, Türklerin, aralarında yarım mil uzaklık olan tepeleri atlayarak aşabilen ve sesi tüm dünyada duyulabilen bir deccâlin gelişini beklediklerini, deccâlin çağrısını duyan dünyanın her yerindeki Yahudilerin bir araya toplanacaklarını, daha sonra meleklerin kanatları üzerinde Hz. İsa’nın gökten Şam’daki Beyaz Camii’nin minarelerine ineceğini beklediklerini ve bu esnada erkeklerin ellerine hançer alıp deccâli öldüreceklerini aktarmaktadır. Heyman’ın bildirdiğine göre İstanbul’da bulunan Yahudilerden biri ona, elinde Bağdat’ta sünnet edildikten sekiz gün sonra konuşabilen Yahudi bir çocuğun doğumunu bildiren Almanca bir mektup olduğunu söylemiştir. Heyman, Yahudiye söz konusu çocuğun mesih olup olmadığını sormuş; çocuğun mesih olmadığı fakat mesih tarafından gönderildiği cevabını almıştır. O, ayrıca ertesi yıl bu hususta daha fazla bilgi edinmek için İstanbul’a seyahat etmeyi ümit ettiğini de eklemiştir.¹²⁶ Cuper ise bir mesihin doğumuyla ilgili İzmir’den gelen bu haberi, “bu zavallı ve mutsuz insanlar ümit veren her şeye inanıyorlar” diyerek bu tür haberlerin birer kurgu olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷

Heyman’ın Osmanlı coğrafyasında seyahatleri ve Hollanda ile yazışmaları bağlamında söz konusu ettiği diğer önemli bir konu ise “kayıp kabileler” münasebetiyle “Mekke’nin Yahudiler tarafından fethedilmesi”ne dair söyledikleridir. Öncelikle o, Yahudilerin dünyanın her tarafına dağılması gerçeği ve önceki asırda olduğu gibi kendi döneminde kayıp kavimlerin aranmasına yoğunlaşıldığına dikkat çekmektedir. Daniel ve Vahiy kitaplarına dayanan bin yıllık inanca göre on kabile, kıyametten önce yeniden ortaya çıkacaktır. Bin yıl inancına sahip Yahudi ve Hıristiyanlara göre bütün Yahudiler Kutsal Topraklara geri dönecekler ve bundan

¹²⁴ Popkin - Chasin, “The Sabbatian Movement in Turkey”, p. 309.

¹²⁵ Popkin - Chasin, “The Sabbatian Movement in Turkey”, p. 310.

¹²⁶ Popkin - Chasin, “The Sabbatian Movement in Turkey”, p. 310.

¹²⁷ Popkin - Chasin, “The Sabbatian Movement in Turkey”, p. 311.

sonra evrensel kurtuluş gerçekleşecektir. Hıristiyanlara göre ise bunun gerçekleşmesi için Yahudilerin Hıristiyanlığa dönmesi zorunludur. Kâşiflerin verdiği bilgilere dayanılarak kayıp kabilelerin hem Kuzey hem de Güney Amerika'da olduğuna- hatta Kızılderililerin Yahudi olduklarına- dair iddialar yanında Hindistan ve Çin'deki Yahudi faaliyetlerinden hareketle kayıp kabilelerin Asya'da olduğu düşüncesi de yaygınlık kazanmıştır. Yine Yahudileşmiş Habeşliler ile münasebetler de bu doğrultuda tartışmaları doğurmuştur.¹²⁸

Heyman ve Cuper de kayıp kabilelerin bin yıllık teorisi etrafındaki tartışmalara ilgi duymuşlar ve bu husus, ikisi arasındaki yazışmalara yansımıştır. Mekke'nin İsrail'in on kabilesi tarafından fethi düşüncesi, 1640'lardan beri Avrupa'da mesih çağının başlamak üzere olduğunun bir işareti olarak değerlendirilmiştir. Bunun sebebi ise; Hz. Muhammed'in (s.a.v.) MS 630'da Mekke'yi fethinden bin veya daha fazla yıl sonra, Yahudilerin Mekke'yi yeniden fetihleriyle onların Kutsal Topraklara dönüşlerini sağlayacağı düşüncesi ve bunun ardından mesih olaylarının gerçekleşeceği beklentisidir. Bazı 17. yüzyıl raporlarında, Mekke'nin İsrail'in on kabilesi tarafından fethedildiği ve diğer mesih olaylarının gerçekleşmesine birkaç gün kaldığı iddiaları yer almaktaydı. Heyman bu hususta 1705 yılında Cuper'e yazdığı bir mektupta Mekke yakınlarında yaşayan ve Hayber Yahudileri olarak bilinen bir grup Arap'tan söz etmiştir. Heyman ve Cuper bu grubun soy kütüğünü belirlemeye çalışmışlar, hatta 1708 yılında hâlâ bu topluluk hakkında karşılıklı bilgi alış-verişinde bulunmaya devam etmişlerdir. Heyman, birçok kişiye bu grubu sorduğundan bahsetmiştir. İddiasına göre o, bu Yahudilerin Hz. Peygamber zamanında her biri bin kişiden oluşan yirmi dört taburluk bir orduya sahip olduklarını, Hz. Peygamber ve ümmetiyle savaştıklarını öğrenmiştir. Diğer taraftan Heyman, Yahudilere bu topluluk hakkında soru sorduğunda, ona böyle bir grup hakkında hiçbir şey bilmediklerini ve o topraklarda sadece Arap Müslümanların yaşadığını, anlatılanların ise muhtemelen Sabataycıların hayalî hikâyelerinden alınmış olduğunu söylediklerini belirtmiş ve bu konuda daha çok bilgi edinmeye çalışacağını ifade etmiştir.¹²⁹

Heyman'ın yer verdiği önemli bir konu da Osmanlı'da İslâmî eserlerin matbaada basımının İslâm dışı eserlere göre geç olmasının sebebi hakkındadır. Ona göre, Osmanlı'da matbaanın olmamasının başkalarının dediği gibi kötü sonuçları olmamıştır. Maddî şartların varlığı sebebiyle, bu bilinçli ve tercih edilen bir durumdur. O, bu konuda şöyle demektedir: “*Türk diyarında büyük bir sayıda, 60 bin civarında, hayatlarını Kur'an ve kitap kopyalayarak geçiren insanlar var. Bu insanların varlığı da Türklerin basımeleri kurmaları için cesaretlendirilmelerini engelliyor, aptallıktan veya bilgi isteksizliğinden değil.*”¹³⁰ Diğer bazı seyyahlar gibi Heyman ayrıca Osmanlı'da

¹²⁸ Popkin - Chasin, “The Sabbatian Movement in Turkey”, p. 311-312.

¹²⁹ Popkin - Chasin, “The Sabbatian Movement in Turkey”, p. 312.

¹³⁰ Heyman, *Travel*, 2/71; Engin Cihad Tekin, *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017, s. 75.

müstensihlerin faaliyetleri hakkında elyazmalarının kopyalama işinin ikinci bir meslek ve sadece gelir kaygısı ile yapıldığına dikkat çekmekte ve çok sayıda insan tarafından yapılmasının denetimsizliğe yol açtığını söylemektedir.¹³¹

Heyman Osmanlı’daki Yahudi matbaacılar hakkında da değerlendirmede bulunmakta ve “Yahudilerin burada hâlâ bir basımcıları ve üniversiteleri vardır. Burada çocuklarına eğitim verilir ve İbrânî dilinde Talmud’u anlamaları beklenir. İspanyol kökenleri sayesinde İspanyolca’yı da mükemmel konuşurlar” demektedir.¹³²

Heyman ayrıca İstanbul seyahati esnasındaki bir gözlemini aktarırken Osmanlı’daki eğitim faaliyetleri hakkında “Türkler birçok konuda yazmışlardır. Konstantinopolis’te de dikkatimi çekti ki, büyük bir gençlik, eğitimlerini alıyorlar ve bu eğitim ile hâkim veya kadı olarak ya da müftü veya imam olarak yetişiyorlar. Bu okullarda temel çalışmalar ilahiyat ve hukuktur” şeklinde kanaatini aktarmaktadır.¹³³

4. Heyman’ın Leiden Üniversitesi’ndeki Oryantalistik Faaliyetleri

Hollanda’da şarkiyat araştırmaları, 16. yüzyılın sonlarında ciddi bir artış göstermiş ve bu 17. yüzyılda daha da gelişmiştir. Bunda Hollanda’nın Akdeniz bölgesindeki gemi seferlerinin artmasının ciddi etkisi olmuştur. Hollanda’nın önce Fas ve ardından Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki ekonomik ve diplomatik ilişkiler, 1590’dan sonra artmıştır. Ayrıca Osmanlı’nın Avrupa’nın merkezine doğru genişlemesi de bunda etkili olmuştur. Zira Osmanlı seferleri, Katolik Avrupa’yı tehdit ederken Protestan topluluklar için önemli bir siyasî imkân doğurmuştur. Hollanda, 1612’de Osmanlı İmparatorluğu ile düzenli diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bunun sonucunda öncelikle Arapça başta olmak üzere İslâm dünyasındaki dillerin öğrenilmesi ve incelenmesi bilim adamları, tüccarlar ve politikacılar arasında giderek artış göstermiştir.¹³⁴

Hollanda’daki şarkiyat araştırmalarında, 1575’te kurulan Leiden Üniversitesi önemli bir rol oynamıştır. Burada ders veren Joseph Scaliger (ö. 1609) ve Golius (ö. 1667) ilk önemli şahsiyetlerdir. Şarkiyat araştırmaları öncelikle din, tarih, kültür ve bilimler hakkındaki elyazmalarının elde edilmesiyle kendini göstermiştir. Fas ve Ortadoğu’yu dolaşan (1622-4 ve 1625-9) Golius ile 1654’te Hollanda elçisi olarak atandığı İstanbul’da 1644’ten itibaren ikamet eden onun öğrencisi Levinus Warner (ö. 1665) çoğunluğu Arapça olmak üzere Doğu’ya ait elyazmalarından yaklaşık 1200 eserden oluşan ve Leiden Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan önemli bir koleksiyonu bir araya getirmişlerdir.¹³⁵

Hollanda’nın Doğu ile artan ticarî faaliyetleri aynı zamanda Hollanda üniversitelerinde Arapça ve Türkçe dillerinin araştırılması ve şarkiyat araştırmalarının

¹³¹ Tekin, *Osmanlı’da Kitap ve Kütüphane Kültürü*, s. 180.

¹³² Heyman, *Travel*, 2/42; Tekin, *Osmanlı’da Kitap ve Kütüphane Kültürü*, s. 89.

¹³³ Heyman, *Travel*, 2/70-71; Tekin, *Osmanlı’da Kitap ve Kütüphane Kültürü*, s. 162.

¹³⁴ Jan Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/75.

¹³⁵ Jan Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/75-76.

artmasına yol açmıştır. Sonuçta Leiden Üniversitesi'nde Arapça ve Türkçe kürsüleri kurulmuştur. 17. yüzyılda Arabist ve Türkolog Thomas Erpenius (ö. 1624) ve Jacobus Golius (ö. 1667), Leiden Üniversitesi'nde Arapça ve Türkçe derslerinin okutulmasına destek olmuşlardır. Golius, Arap dünyasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi kişisel tecrübeleriyle tanıyordu. O, 17. yüzyılın yirmili yıllarında Suriye ve Türkiye'ye seyahatta bulunmuş ve bu seyahatleri sırasında Halep konsolosu Cornelis Pauw (ö. 1668) ve İstanbul'da elçi olan Cornelis Haga (ö. 1654) tarafından misafir edilmişti. Hollanda'ya dönerken de bugün Leiden Üniversitesi'nde bulunan önemli miktarda bir elyazması koleksiyonu götürmüştür. Golius, öğrencilerini Doğu'ya seyahat etmeye teşvik etmiş ve bu maksatla tüccarlardan da yardım istemiştir. Daha sonra Levinus Warner (ö. 1665) Golius'un talebesi sıfatıyla 1654'de İstanbul'a gelmiş ve 1657'de burada siyâsi temsilci olmuştur. O da Leiden Kütüphanesi'ne elyazmaları koleksiyonunu bağışlamıştır.¹³⁶

Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler 1700'lü yıllardan sonra iyice artmıştır. Bazı yazarlar Yakın Doğu'ya ilgiyi artırmıştır. Bunlardan birincisi Olfert Dapper (ö. 1689) olmuştur. O, Yakın Doğu ile dünyanın başka bölgelerini anlatan çok sayıda eser yazmıştır. Daha sonra ise seyyah Cornelis de Bruyn (ö. 1719) Batı Asya, Filistin, Mısır ve İran'a seyahatlerde bulunmuş, onun seyahatleri ve İstanbul, Kudüs, Palmyra, Halep, İzmir ve Persepolis hakkında yaptığı resimler, Hollanda'da Yakın Doğu'nun tanınmasına katkıda bulunmuştur. Üçüncü önemli bir şahıs ise Adrian Reland'dır (1676-1718). Onun, Utrecht Üniversitesi profesörü olarak Arap ve İran dilleri ve İslâm araştırmalarına katkısı olmuştur.¹³⁷

Heyman'ın hayatında Leiden Üniversitesi'nde bulunduğu görev önemli bir yer tutmaktadır. O, Ocak 1707'de Cuper'in tavsiyesi üzerine Leiden Üniversitesi'ndeki Doğu Dilleri kürsüsüne aday gösterildi. Bu görevi kabul etmekten memnun olan Heyman, Arapça ve Türkçe bilgisini mükemmelleştirmek ve Farsça'yı daha iyi öğrenmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda bir süre daha kalabilmek için ısrarla izin talebinde bulundu. Bu amaçla üniversite ona iki yıllık bir süre için maaşlı izin verdi. Üniversitenin Heyman'dan beklentisi, selefleri tarafından toplanan Doğu elyazmalarını incelemesi, düzenlemesi ve yayımlamasıydı. Heyman'ın akademik görevi tam olarak Mart 1710'da başlamıştır.¹³⁸

¹³⁶ Bkz. Arie Abraham Kampman, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hollandalılar", *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, 23/91, (Temmuz 1959), s. 517.

¹³⁷ Kampman, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hollandalılar", s. 519-520. Adrian Reland'ın oryantalistik faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bart Jaski, Christian Lange, Anna Pytlowany, Henk J. van Rinsum (Ed.), *The Orient in Utrecht: Adriaan Reland (1676-1718), Arabist, Cartographer, Antiquarian and Scholar of Comparative Religion*, Leiden-Boston: Brill, 2021; Sabri Çap, *Goldzıber Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, s. 324-330.

¹³⁸ Van den Boogert, "Entangled Travellers", p. 110. Heyman'ın Leiden Üniversitesi'ne atanma süreci hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. A. H. Huussen, C. Wes-Patoir, "Hoe

Warner ve Golius’un ölümlerinden sonra, Leiden Üniversitesi’nde Avrupa’da şimdiye kadar bir araya getirilmiş en büyük İslâmî elyazması koleksiyonu oluşmuştu. Fakat orada bunu inceleyecek kimse yoktu. Bu durum, Heyman’ın Golius’un kürsüsüne atanana kadar kırk üç yıl devam etti. Golius ve Warner gibi, dillerini ve bölge hakkındaki bilgilerini geliştirmek amacıyla Levant’ı dolaşan Heyman, 1707’de Hollandalı filolog ve politikacı Gisbert Cuper’in tavassutuyla, Leiden Üniversitesi’ne, Warner mirası elyazmalarından bazılarını tercüme etme görevini üstlenmesi için davet edilmiştir.¹³⁹

Hollanda’da 1667’de Golius’un ölümünden sonra şarkiyat araştırmalarında ciddi bir durgunluk yaşanmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Üniversite Kütüphanesi raflarında yer alan Doğu elyazmaları, büyük ölçüde keşfedilmeden kalmıştır. Hollanda’da Doğu Dilleri kürsüsü 43 yıl boş kaldıktan sonra oryantalist faaliyetler bir papaz olan Johannes Heyman tarafından üstlenilmiş ve bundan sonra şarkiyat araştırmalarında yeniden bir artış başlamıştır.¹⁴⁰

Günlük konuşma diline ve Osmanlı Türkçesi’ne hâkim olan Heyman, Leiden’de Doğu Dilleri profesörü olup aynı zamanda 18. yüzyıl Leiden Üniversite Kütüphanesi Doğu elyazmaları bölümü kataloğu yazarlarından birisidir. Zamanında bilimsel çalışmaları sebebiyle büyük saygı görmüş olan Heyman’ın uluslararası alanda tanınmasında ise ölümünden sonra Leiden’de yeğeni tarafından yayınlanan ve kısa süre sonra İngilizce’ye çevrilen Doğu Akdeniz’e yaptığı yolculukları anlatan seyahatnamesidir.¹⁴¹

Heyman, 1710-1716 yılları arasında, altı cildi günümüze ulaşan Leiden elyazmalarının kataloğu üzerinde çalışmıştır. Bunlardan yalnız bir cildi yayımlanmıştır. 27 yıl boyunca yapmış olduğu bilimsel çalışmalar Heyman için yeterli bir sonuç olarak değerlendirilmektedir. Onun akademik faaliyetleri olarak sadece birkaç makalesinden bahsedilmektedir. 19. yüzyıl Hollanda teoloji eğitimi tarihçisi Christiaan Sepp (ö. 1890), Heyman’ı “önemsiz kişiler arasında az bilinen” biri olarak nitelendirmekte ve onun değerlendirmesi sonraki bilim adamları tarafından tekrarlanmaktadır. Bunda onun birilerinin tavassutu ile akademik göreve gelmesinin etkisinin olduğu düşünülmektedir.¹⁴²

Pek bir eser yayımlanmamış olmasına rağmen Heyman, kendi dönemi Osmanlı dünyasıyla, Hollanda Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki tarihsel ilişkilerle ilgilenen ilk Hollandalı oryantalist olarak tanıtılmaktadır. O, Osmanlı’da

een Ambitieuze Predikant te Smirna Professor te Leiden Werd Brieven van Ds. Johannes Heyman en Gisbert Cuper, 1699-1710”, *Holland Historisch Tijdschrift* 31 (1999), p. 87-100.

¹³⁹ Muhanna, *The World in a Book*, p. 132.

¹⁴⁰ Schmidt, “Johannes Heyman”, 2/76.

¹⁴¹ Bkz. A. Vrolijk and R. van Leeuwen, *Arabic Studies in the Netherlands A Short History in Portraits, 1580-1950*, 64; Van den Boogert, “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire”, p. 294.

¹⁴² Bkz. Schmidt, “Between Author and Library Shelf”, p. 43.

İslâm ve İslâm hukuku ve az miktarda filoloji, felsefe ve edebiyatın soyut alanlarıyla ilgilenmiştir.¹⁴³ Heyman, kendisinden önceki Scaliger veya Golius kadar parlak bir bilim adamı olmasa da, onun oryantalistik faaliyetlerine yönelik eleştiriler abartılı bulunmaktadır.¹⁴⁴

Çok fazla akademik yayını bulunmayan Heyman'ın çalışmaları üniversite ile sınırlı kalmamıştır. O, yerel diller hakkındaki pratik bilgisi sebebiyle mükemmel bir tercümandır. Heyman, Levanten ticaret müdürlerine ve devlet adamlarına sözlü ve yazılı tercümanlık yapmış ve bu şekilde ciddi gelir elde etmiştir. Yine geride kalan elyazmalarından anlaşıldığı üzere onun, dönemindeki çağdaş Türkçe metinlerle yoğun bir şekilde ilgilendiği anlaşılmaktadır. Kendisinden önceki şahıslar gibi o da iyi bir elyazması koleksiyoncusuydu. O, koleksiyonunda bulunan eserlerin birçoğunu İzmir'de bir kişiden satın almış, bazı eserleri ise ona istinsah ettirmiştir. Herhangi bir kaynakta ismine rastlayamadığımız bu müstensihin Hollanda konsolosluğu için çalışan bir tercüman olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴⁵

Heyman'ın koleksiyonunda bulunan elyazmalarındaki kendine ait açıklamaları çokluğu, onun bu yazmalardan bazılarını ayrıntılı olarak incelediğini göstermektedir. Onun, İzmir'de kaldığı süre boyunca Arapça, Farsça ve özellikle Türkçe bilgisini geliştirmek için sözlük ve halk dilindeki konuşma metinlerini kullandığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁶ Heyman'ın Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ne önemli katkıları olmuştur.¹⁴⁷

Heyman ayrıca Hollanda hükümeti için Türkçe belgeleri tercüme etmiştir.¹⁴⁸ Onun üniversitede iken de zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hollanda'ya gelen delegasyona yardım ve tercümanlık gibi görevlerle ciddi paralar kazandığından söz edilmektedir.¹⁴⁹

Akademik faaliyetleri güncelden daha çok geçmişe yönelik olan Heyman, filolojik ve teolojik çalışmalardan ziyade çağdaş İslâm dünyası, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve Batı ile ilişkileriyle ilgilenen ilk Hollandalı oryantalisttir. Ayrıca, Levant'ın ticaret müdürleri ve Lahay'deki Devlet-hükümet ve yazılı belgelerin tercümanı olarak mükemmel bir mütercimdir.¹⁵⁰

Diğer taraftan asırlar boyu Avrupalı diplomat, seyyah ve akademisyenler tarafından Doğu'nun ve özellikle İslâm dünyasının dinî, tarihî, edebî, kültürel her türlü alandaki elyazmaları Batı'ya taşınırken ve bazı İslâm eserlerinin nadir

¹⁴³ Schmidt, "Johannes Heyman", 2/77.

¹⁴⁴ Schmidt, "Johannes Heyman", 2/78.

¹⁴⁵ Schmidt, "Johannes Heyman", 2/78.

¹⁴⁶ Schmidt, "Johannes Heyman", 2/78.

¹⁴⁷ Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, p. 326.

¹⁴⁸ Popkin - Chasin, "The Sabbatian Movement in Turkey", p. 306.

¹⁴⁹ Bkz. Van den Boogert, "Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire", p. 296.

¹⁵⁰ Schmidt, "Between Author and Library Shelf", p. 44.

nüshalarının tek örnekleri sadece Avrupa kütüphanelerinde bulunurken Müslümanlar tarafından “Batı elyazmaları veya basılı eserlerin temin edilmesinin hiçbir zaman gerçekleşmediği”nin ifade edilmesi¹⁵¹ acı bir gerçektir.

Sonuç

Eski adı Smyrna olan İzmir, İslâm’ın ilk yüzyılında İslâm’la tanışmış olmakla birlikte Müslümanların hâkimiyetine girmemiştir. Çaka Bey tarafından kısa süreli de olsa Türk hâkimiyetine sokulmuş olan şehir Osmanlı ile birlikte bir Müslüman-Türk şehri olmuştur. Osmanlı-Avrupa arasında ticârî ilişkilerin arttığı 17. asırdan itibaren şehir Osmanlı’nın Avrupa’ya açılan bir kapısı olmuş ve özellikle ticârî maksatla çok sayıda Avrupalı İzmir’e yerleşmiştir. Bunun sonucunda bazı Avrupa devletleri Levant bölgesinde oldukça erken kabul edilecek bir dönemde konsolosluklar açmışlardır.

Hem İzmir’deki hem de diğer Osmanlı şehirlerindeki konsolosluk veya diğer diplomatik temsilciliklerde Avrupa ülkelerinden gelen papazlar sefaret vaizliği adıyla görev yapmışlardır. Bu görevle Osmanlı İmparatorluğu’na gelenler oldukça iyi yetişmiş kimseler olup bunların birçoğu daha önce veya ülkelere döndüklerinde üst seviyede önemli görevler üstlendikleri gibi bir kısmı da üniversitelerde Doğu Dilleri veya Arapça kürsülerinde görevlendirilmişlerdir. 18. yüzyılın başında Hollanda’nın İzmir Konsolosluğu’nda vaiz olarak görevlendirilen Johannes Heyman da yedi yıl İzmir’de kalmış ve bu sürede bazı Doğu dillerini öğrendiği gibi birkaç Avrupa dilini de burada öğrenmiş veya geliştirmiştir.

Avrupa ülkelerinin bazı büyükelçi, konsolos veya sefaret görevlileri, buldukları şehir ya da genel olarak Osmanlı İslâm dünyası hakkında akademik çalışmalar yapmışlar, bazı seyahatlerde bulunmuşlar ve çok sayıda yazma eser toplayarak bunları ülkelere taşımışlardır. 17. asrın sonlarından itibaren neredeyse Doğu’ya geldiği halde yazma eser toplamayan hiçbir kimse yoktur.

17. asrın başlarından itibaren Osmanlı-Hollanda ilişkileri artmaya başlamış, aynı zamanda Hollanda’da oryantalistik faaliyetler yoğunlaşmıştır. Avrupa’dan diplomatik, dinî, ticârî ve seyahat maksatlı bazı kimseler Osmanlı İmparatorluğu’na gelmişlerdir. Bu kişilerin kısa süreli uğradıkları veya uzun süre kaldıkları şehirler arasında İstanbul, Şam, Halep, Mısır, Bağdat, Kudüs ile birlikte İzmir de bulunmaktadır. Avrupa devletlerinin konsolosluk arşivleri ve elçiliklerin ülkeleriyle yazışmaları İzmir’in tarihini araştırmada önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Mesela 1688 İzmir depremi hakkında Hollanda’nın İzmir konsolosu ülkesine önemli bilgiler aktarmıştır.

Rahipliği yanında seyyah, Arabist, filolog ve oryantalist olan Heyman aynı zamanda akademik bir unvan olarak Leiden Üniversitesi’nde Doğu Dilleri profesörü olarak da görev yapmıştır. Onun biyografisi hakkındaki bilgilerin çoğu İzmir’deki hayatı ve Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerine dairdir. Hollanda’da Erpenius’tan sonra artarak devam eden ve bir süre sonra Hollanda’nın oryantalistik araştırmalarda

¹⁵¹ Schmidt, “Between Author and Library Shelf”, p. 49.

Avrupa’da söz sahibi olan kurum-kuruluş ve literatür üstünlüğüne sahip olmasına Heyman’ın düşünceleriyle katkıda bulunduğunu söylemek gerekmektedir.

Heyman bir filolog olarak dillerin kökenine dair araştırmaları münasebetiyle Doğu dilleri ve özellikle Arapça’yla ilgilenmiştir. Onun Leiden Üniversitesi’nde örnek ders niteliğindeki göreve başlama konuşması, Doğu dillerinin tarihi hakkındadır. Onun döneminde tufandan önce insanların konuştuğu dilin İbrânîce olduğu düşüncesi hâkimdi. Heyman ise Hz. Âdem ve Havva’nın konuştuğu dilin İbrânîce, Süryânîce, Arapça veya başka bir Doğu dili olmadığını savunuyordu. Fakat o, Doğu dillerinin ilk dilin gelişimiyle oluşmuş diller olduğunu düşünüyordu. Ona göre tufan öncesi dilin Arapça ile bir münasebeti vardır ve bu sebeple Arapça araştırılmalıdır.

Heyman’a göre Arapça sadece teolojik olarak değil aynı zamanda kültürel olarak da araştırılması ve bilinmesi gereken bir dildir. Zira Arapça, Avrupa’nın sahip olduğu, felsefe, matematik, metafizik, tıp, kimya, şiir, tarih gibi bilim alanlarını ihtiva eden bir hazinenin kilidinin anahtarı durumundadır. Arapça Hıristiyan bilginlere yalnız Doğu’yu değil, aynı zamanda Avrupa’yı da anlamaları için bir vasıta. Bu nedenle Heyman’a göre son derece gelişmiş, muhteşem ve ifade gücü açısından zengin bir dil olan Arapça Avrupa için Latince’den daha az önemli değildir. Onun Nuh tufanı öncesi konuşulan dille Arapça arasındaki münasebet hakkındaki düşünceleri halefi Schultens tarafından daha da geliştirilmiştir.

Batı’da Memlûkler devri tarihçilerinden en-Nüveyrî’nin ansiklopedik eseri *Nihâyetü’l-ereb fî fûnûni’l-edeb* adlı eserini ilk defa ciddi bir şekilde inceleyen ve tercüme etmeyi hedefleyen oryantalist Heyman olmuştur. Onun en önemli çalışmalarından biri ilk defa bu eseri incelemesi ve tercüme etmeyi hedeflemesidir. Heyman, tamamlayamadığı çalışmasıyla *Nihâyetü’l-ereb* hakkında kapsamlı bir çalışma yapan ilk kişi olmuştur.

Johannes Heyman’ın Osmanlı coğrafyasına yaptığı uzun süreli gezi de hem onun kişisel faaliyetleri hem de oryantalizm açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Onun Kıbrıs’ta Hala Sultan türbesi hakkında bilgi vermesi ve burayı “Müslümanların ziyaret ettiği veli bir Türk prensesinin türbesi” diye nitelendirmesi de kayda değer bir husustur. Hollandalı seyyahlar arasında Heyman ve Van Egmond’un seyahatnameleri en önemlileri arasındadır.

Heyman’ın İzmir’de iken takip ettiği önemli diğer bir konu ise Sabatay Sevi ve taraftarlarının faaliyetleri ve Yahudiler arasında mesih beklentisinin Osmanlı coğrafyasındaki yansımalarına dair yaptığı yazışmalardır. Onun “kayıp kabileler” hakkında Hayber Yahudileri hakkında yaptığı değerlendirmeler de kayda değer özelliktedir.

Kaynaklar

- Ankan, Zeki, “Tavernier, Jean-Baptiste”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, 40/181-183.
- Ankan, Zeki, “Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, 42/32-33.
- Beydilli, Kemal, “Seetzen, Ulrich Jasper”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2019, EK-2/481-483.
- Bilici, Faruk, “Renan, Ernest”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, 34/568-571.
- Chen, Bianca, “Digging for Antiquities with Diplomats: Gisbert Cuper (1644-1716) and His Social Capital”, *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts* 1/1 (May-2009), <https://arcade.stanford.edu/rofl/digging-antiquities-diplomats-gisbert-cuper-1644-1716-and-his-social-capital>. Erişim: 20.03.2022.
- Cobham, Claude Delaval, *Excerpta Cyprica: Materials for a History of Cyprus*, Cambridge 1908.
- Cornelissen, Marloes, *The World of Ambassador Jacobus Coyer: Material Culture of the Dutch ‘Nation’ in Istanbul During the First Half of the 18th Century*, Sabancı University, Institute of Social Sciences, Philosophy in History, İstanbul 2015.
- Crane, Howard, “Some Archaeological Notes on Turkish Sardis”, *Muqarnas*, 4 (1987), p. 43-58.
- Ersoy, Akın, “Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/İzmir’de İnançlar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2018), s. 89-107.
- Çap, Sabri, *Goldziber Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, İstanbul 2021.
- Goffman, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2003.
- _____, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (çev. Ayşen Anadal, Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1995.
- Huussen, A. H.- Wes-Patoir, C, “Hoe een Ambitieuze Predikant te Smirna Professor te Leiden Werd Brieven van Ds, Johannes Heyman en Gisbert Cuper 1699-1710”, *Holland Historisch Tijdschrift*, 31 (1999), s. 87-100.
- Jaski, Bart- Lange, Christian- Pytlowany, Anna, ed. *The Orient in Utrecht: Adriaan Reland (1676-1718), Arabist, Cartographer, Antiquarian and Scholar of Comparative Religion*, Leiden-Boston 2021.
- Kampman, Arie Abraham, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hollandalılar”, *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, 23/91 (Temmuz 1959), s. 513-523.

- Kefeli, Emel, “Lamartine, Alphonse de”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, 27/92-93.
- Laidlaw, Christine, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, London 2010.
- Lake, Andrew J., *The First Protestants in the Arab World The Contribution to Christian Mission of the English Aleppo Chaplains 1597-1782*, Melbourne Melbourne School of Theology, Doctoral Dissertation, 2015.
- Muhanna, Elias, *The World in a Book- Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton- Oxford 2017.
- Öz, Mustafa, “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 304-306.
- Papalexandrou, Nassos, “Hala Sultan Tekke, Cyprus: An Elusive Landscape of Sacredness in a Liminal Context”, *Journal of Modern Greek Studies*, 26/2 (October 2008), p. 251-281.
- Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir -XVII. Yüzyıl*, İzmir 1998.
- _____, *Gezginlerin Gözüyle İzmir -XVIII. Yüzyıl*, İzmir 1996.
- _____, *Gezginlerin Gözüyle İzmir -XIX. Yüzyıl I-II*, İzmir 1996.
- Popkin, Richard H.- Chasin, Stephanie, “The Sabbatian Movement in Turkey (1703-1708) and Reverberations in Northern Europe”, *The Jewish Quarterly Review*, 94/2 (Spring, 2004), p. 300-317.
- Schmidt, Jan., *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, volume 2, Leiden-Boston 2011.
- _____, “An Ostrich Egg for Golius: The John Rylands Library MS Persian 913 and the History of Early Modern Contacts between the Dutch Republic and the Islamic World”, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History, and Orientalism (1500-1923)*, (ed. Jan Schmidt), İstanbul 2002, 2/9-74.
- _____, “Between Author and Library Shelf: The Intriguing History of Some Middle Eastern Manuscripts Acquired by Public Collections in the Netherlands prior to 1800”, *The Republic of Letters and the Levant*, (ed. Alastair Hamilton, Maurits H. van den Boogert, Bart Westerweel), Leiden-Boston 2005, p. 27-51.
- _____, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands Minor Collections*, Volume 3, Leiden-Boston 2012.
- _____, “Johannes Heyman (1667-1737) His Manuscript Collection and the Dutch Community of İzmir”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, (ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphey), London- New York 2005, 2/75-90.
- _____, Kadı, İsmail Hakkı, “Paul Maashoek: Dutch Merchant and Adventurer in Palestine (1669-1711)”, *Eurasian Studies*, 4/1 (2005), p. 1-17.

- Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi The Mystical Messiah 1626-1676*, Oxford 1975.
- Şişman, Cengiz, *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönme*, Oxford 2015.
- Tekin, Engin Cihad, *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı’da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)*, Ankara Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Thomas, David- Chesworth, John, ed. *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History Volume 13 Western Europe (1700-1800)*, Leiden-Boston 2019.
- Ürer, Harun, “İzmir Tarihi Kent Merkezinde Bulunan Cami ve Mescitlerden Örnekler”, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 16 (2017), s. 179-242.
- Van Dam Van Isselt, Willem Edmond, “Een En Ander Omtrent Onze Predikanten Te Smirna in De 2e hElft Der 17e eEuw”, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 13/1 (1916), p. 81-112.
- Van den Boogert, Maurits H., “Entangled Travellers: Analyzing the Reizen (1758) by Johan Aegidius van Egmond and Johannes Heyman”, *Quaerendo*, 47/2 (2017), p. 107-131.
- , “Freemasonry in Eighteenth-Century Izmir: A Critical Analysis of Alexander Drummond’s Travels (1754)”, *Ottoman Izmir: Studies in honour of Alexander H. de Groot*, (ed. Alexander H. de Groot, Maurits H. van den Boogert), Leiden 2007, p. 103-121.
- , “Learning Oriental Languages in the Ottoman Empire: Johannes Heyman (1667-1737) between Izmir and Damascus”, *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, (ed. Jan Loop, Alastair Hamilton, Charles Burnett), Leiden 2017, p. 294-309.
- Van Egmond van der Nijenburg, Johannes Aegidius- Heyman, Johannes Wilhelmus-Heyman, Johannes, *Reizen door een gedeelte van Europa, klein Asien, verscheide eilanden van de archipel, Syrien, Palestina of het H. Land, Aegypten, den berg Sinai, enz*, Leiden 1757-1758.
- Van Egmont, Jan Aegidius- Heyman, Jan, *Travels through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai, etc*, London 1759.
- Van Leeuwen, Richard- Vrolijk, Arnoud, *The Thousand and One Nights and Orientalism in the Dutch Republic, 1700-1800: Antoine Galland, Ghisbert Cuiper and Gilbert de Flines*, Amsterdam 2019.
- Yazbak, Mahmoud, “The Politics of Trade and Power: Dahir al-Umar and the Making of Early Modern Palestine”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 56 (2013), p. 696-736.
- Yiğit, İsmail, “Schefer, Charles Henri Auguste”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, 36/226-227.

DIPLOMATIC LIFE IN IZMIR IN THE SEVENTEENTH CENTURY

Mahmut Halef Cevrioglu*

Introduction

The sudden increase in Izmir's importance among the Eastern Mediterranean ports in the seventeenth century was described by Daniel Goffman as the "discovery of Izmir by the Atlantic". Accordingly, Western European states started to shift their trade to Izmir between 1600 and 1610, and the port of Izmir managed to rival Aleppo in the seventeenth century.¹ By the middle of the century, Izmir acted as a window through which agricultural products of Western Anatolia were exported to Europe, while Western European cities (Amsterdam, London, Marseille and Venice) sent their products (especially textile products) into the Ottoman Empire through here. Thus, Izmir connected two different commercial networks.² In particular, the change in clothing preferences (as brightly coloured Dutch cottons became fashionable in the Ottoman lands) led to an increase in the population of foreign merchants in Izmir.³ Therefore, the establishment of foreign representations (in the form of consulates) in the city accompanied this process.

By the year 1670, representatives of Venice (since 1602), England (since 1611), Genoa (since 1666), the United Provinces of the Netherlands (since 1618) and the Kingdom of France (since 1626) were established as consuls in Izmir.⁴ In other words, the diplomatic life in the city resembled the diplomatic activity created by the manifold embassies in Istanbul: the five European consuls in Izmir lived in a neighbourhood close to each other in a cosmopolitan environment.

* Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Dep. of History, halefcevrioglu@gmail.com.

¹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650* (A. Anadol ve N. Kalaycıoğlu, trans.) İstanbul 1995, p. 44-52.

² Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", Edhem Eldem, Daniel Goffman and Bruce Masters (eds.) *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti. Halep, İzmir ve İstanbul* (Sermet Yalçın trans.), İstanbul 2012, p. 108-109.

³ Zeki Çelikkol, A. De Groot and Ben J. Slot, B.J., *Lale ile Başladı. Türkiye ve Holanda Arasındaki Dört Yüzyıllık İlişkilerin Resimli Tarıfçesi*, Ankara 2000, p. 62.

⁴ M. Jonah Brewer, *Gold, Frankincense, and Myrrh: French Consuls and Commercial Diplomacy in the Ottoman Levant, 1660-1699*, Unpublished Ph.d dissertation, Georgetown University, 2002, p. 145; O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers, Residerende in het Buitenland 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976, p. 331; Onorato Pástine, *Genova e l'Impero ottomano nel secolo XVII*, Genoa 1952, p. 34; Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi* (Çiğdem Erkal İpek, trans.) Ankara 2013, p. 320.

Disregarding this burgeoning diplomatic zone, modern historians of Ottoman diplomacy have long chosen to treat Istanbul almost exclusively as *the* diplomatic hub of the early modern Ottoman Empire. So, diplomatic encounters that took place in an early modern port city like Izmir was largely doomed to escape the notice of Ottoman historians. The fact that the consuls of *abidname* holding states such as Venice, Genoa, England, the Dutch Republic and France, that aimed to protect their commercial-social privileges in Izmir, provided a suitable ground for studying diplomacy outside of Istanbul in the seventeenth century was ignored. However, one can easily argue that the consuls in Izmir were in a diplomatic activity similar to that of the ambassadors in Istanbul. It can also be asserted that the unwritten rules we encounter within the framework of the functioning of diplomacy are also valid in Izmir.

This study deals with the diplomatic activity in question by looking at the sociability of different state consuls and their communication with the Ottoman administrators. The focus of the study is on selected examples, especially from the middle of the seventeenth century. The reports of the consuls in Izmir and the documents produced by the travellers passing through Izmir constitute the main source group. In this direction, it will be claimed that the inter-consular diplomacy in Izmir is based on the diplomatic life in Istanbul.

Any examination of the diplomatic community of Izmir should provide reference to the framework of Ottoman-European diplomacy during the early modern era. Slightly different from today's diplomatic understanding, early modern diplomacy gave a lot more meaning to symbols and Ottoman diplomacy gained a unique appearance with the blending of European and Ottoman cultures in Istanbul.⁵ It is certain that there was a similar blending in Izmir as well.

Consular Sociability

One can suggest that the main duties of the consuls were to protect the interests of their countries and to establish order among the trade firms present in their cities. However, in addition to their obligations in an economic nature such as protecting merchants and their commercial interests, consuls also had roles of a more social character such as presiding over events and ceremonies.⁶ Illuminating the role of consuls as diplomatic agents in these social dynamics will emphasise Izmir's importance as an Eastern Mediterranean port in the early modern period.

In doing this, we can benefit from the concept of elite sociability. As Kaczka has recently argued, the concept of "sociability" has been widely introduced into

⁵ Emrah Safa Gürkan, "Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeniçağ İstanbul'u", M. Akif Aydın and Coşkun Yılmaz (eds.), *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyula Büyük İstanbul Tarihi*, Istanbul 2015, p. 372-399.

⁶ Christine Laidlaw, *Levant'teki İngilizler: 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*, (Hakan Abacı, trans.), Istanbul 2014, p. 49.

Ottoman studies through the concept of tobacco, coffee and coffeehouses. Broadly defined, it refers to the human tendency to interact with the society in daily life and a further reflection of the concept is also traceable to the diplomatic sphere. However, the studies referred to by Kaczka all focus on the diplomatic sociability in Istanbul.⁷ The case of İzmir, however, can also be helpful in contributing to the spectrum of diplomatic sociability in the early modern Ottoman Empire.

With respect to sociability, it is common knowledge that the diplomatic group (*corps diplomatique*) composed of European diplomats gathered in Pera in Istanbul and interacted with each other in their district. It is also well-known that the ambassadors in Istanbul came together to hunt and socialise in places outside the city such as Küçük Çekmece (Ponte Piccolo) or the Belgrad Forests.⁸ A similar sociability inside and outside the city was also visible in İzmir.

In the seventeenth century, the area that coincides with today's Kemeraltı and Alsancak was known as the Frenk Street due to the dominant presence of the European merchant communities around.⁹ The residences of the consuls representing these European merchants were lined up on the same street, on the side facing the sea. In a way, one can compare Pera (where embassies were located in Istanbul) with the Frenk Street, where consulates were lined side by side in İzmir.

The first encounters of this small diplomatic group took place within the first week after a new consul arrived in İzmir. For example, in a letter written a week after British Consul Paul Rycout came to İzmir in September 1667, he stated that first the Genoese and then the Dutch consuls sent their servants to greet him.¹⁰ A few months later, on the occasion of the visit of the wife of the British ambassador in Istanbul to İzmir, the Genoese consul personally visited the lady, and then the Dutch consul chose to send his son to convey his greetings.¹¹

Laurent d'Arvieux, a French traveller, also included his impressions of the friendly interaction between the consuls in İzmir. We learn from d'Arvieux that the consuls congratulated each other on religious holidays and on the New Year's Eve. First of all, the British consul would send two of his merchants accompanied by

⁷ Mariusz Kaczka, *Pashas and Nobles Pawel Benoe and Ottoman-Polish Encounters in the Eighteenth Century*, Unpublished Ph.D. Thesis, European University Institute 2019, p. 147-148.

⁸ G. R. Berridge, G. R., "Notes on the origins of the diplomatic corps: Constantinople in the 1620s", *Netherlands Institute of International Relations (Clingendael) Discussion Papers in Diplomacy*, 92, (2004), p. 1-20; Metin Ziya Köse, *1600-1630 Osmanlı Devleti ve Venedik: Akdeniz'de Rekabet ve Ticaret*, Istanbul 2010, p. 38.

⁹ Mehmet Ali Demirbaş, "Osmanlılar Dönemi'nde İzmir", A. Eziz, C. Keskiner, G. Dilemre and K. Erge (eds.), *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, p. 64.

¹⁰ Allan George Finch and Royal Commission on Historical Manuscripts, *Report on the Manuscripts of Allan George Finch, Esq. of Burley-on-the-Hill. Rutland. Vol. I*, London 1913, p. 477-478.

¹¹ Finch, *ibid*, p. 484-485.

janissaries and translators. It should be noted here that the consul chose people from among his retinue for the visit and did not show up himself. The men sent by the British consulate were greeted in the reception hall of the French consulate, and then moved to another room where they would eat and drink. During the meal, the French consul would raise a toast to the honour of both the British consul and the ambassador in Istanbul, and then to the king. A few hours later, the French consul sent his own men and the same celebration took place, this time, at the British consul's house.¹²

Communication between consuls also took place beyond such formal encounters or ceremonies. For example, when the Dutch traveler Gerard Hinlopen, who came to the city in 1670, wanted to visit Istanbul, the consul of his own nation (Jacob van Dam) warned him that transportation was quite dangerous via overland route. Thereupon, the consul directed the traveler to a friend of his, Venetian Consul Lupozzolo. Lupazzolo not only gave advice to the traveler on which boat to take, but also helped him charter the relevant vessel to Istanbul.¹³

Thus could the socialisation of the consuls in Izmir sometimes go beyond national ties. For example, when the Dutch representative, Jacob van Dam, was first appointed to Izmir in 1668, he found the Dutch merchants of the city divided due to a commercial issue. The mediator for the settlement of a long-lasting hostility would be British Consul Paul Rycaut: accepting Van Dam's request for intervention, the British consul invited some of the hostile Dutch merchants to a discussion and started negotiations on behalf of van Dam. Thankfully, with the intervention of an outside view, it was understood that the hostility was unnecessary and peace was established between the parties again.¹⁴

Another case involving the Dutch Consul Jacob van Dam gives us even more details on diplomatic socialisation in Izmir. In 1676, the Genoese consul rented the garden opposite the Genoese embassy from a French tavern. He also had a small room built on the garden, whose costs were to be covered by the consulate. Every evening, merchants of various nations and even consuls came side by side to discuss issues related to protecting their common interests in the Ottoman state in this room. In short, the Genoese consulate garden became a diplomatic space for socialisation. However, less than two months after the garden was opened for use, a new Genoese consul was sent to Izmir and the new consul deemed the money spent

¹² Laurent D'Arvieux, *Mémoires du chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy à la Porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres Échelles du Levant, Tome I*, Jean-Baptiste Labat (ed.), Paris 1735, p. 129.

¹³ Gerard Hinlopen, *Een vorstelijk voorland. Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul (1670-1671)*, Joris Oddens (ed.), Zutphen 2013, p. 121.

¹⁴ W. E. van Dam van Isselt, "De klachten, tusschen 1672 en 1675 ingebracht tegen Jacob van Dam, consul te Smirna (1668-1688)", *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4, (1907), p. 305.

on the garden was unnecessary. Thereupon, the former Genoese consul hurriedly chose to hand over the garden to Dutch Consul van Dam, who readily accepted.¹⁵

Izmir's topography also provided propitious ground for the consuls to have a good time. It was reflected in the letter of the British consul dated 21 October 1667 that Seydiköy was particularly suitable for travel and hunting.¹⁶ There were even a few nature clubs in seventeenth-century Izmir, too. Furthermore, it is also known that the same consul (Paul Rycaut) was bird watching.¹⁷ Rycaut also noted in a letter that he planned a visit to Ephesus, in the vicinity of Izmir.¹⁸

Festivals could also be counted among such social activities. According to d'Arvieux's account, the *Papegai* Festival¹⁹ was celebrated every year at Easter. If there would be no problem of precedence among them, the consuls were also a part of this festival together with their entourage. While the so-called *king* of the festival, d'Arvieux observed, was passing by the French consulate, the consul invited him inside and offered food to him and everyone else who attended the celebration.²⁰ In another carnival (*mascara*), the son of the Dutch consul had an argument with one of the Ottoman officials of the region (Ahmet Voyvoda) while passing over the Frenk Street, and his hand was cut off during the fight.²¹ No matter how unfortunate the event was, it is important to show that the consuls included European style festivals in their daily lives in Izmir.

Consuls' Interaction with the Ottoman Administration

The most voluminous content reflected in the reports on Izmir's diplomatic community was the one about the relations the consuls established with the Ottoman administrators, both individually and collectively. Considering that the consular institution is an intermediary between the merchants and the host government, this is quite natural. It can be said that the functioning of the consuls in Izmir and their reactions to the crises imitated the embassies in Istanbul.

Mehmet Kuru has recently drawn attention to the fact that the head of the administrative authority in Izmir was the *kadı* (local judge) until the early nineteenth century.²² From a diplomatic point of view, we can claim that the *kadı*, in a way,

¹⁵ Pástine, p. 166-167.

¹⁶ Finch, p. 482.

¹⁷ Brewer, p. 223.

¹⁸ Finch, p. 491.

¹⁹ This festivity was also known as *tir à l'oiseau/papegay/papegaut*. For detailed information, see Christine Lamarre, "Les jeux militaires au xviiie siècle. Une forme de sociabilité urbaine négligée", *Société française d'histoire urbaine*, 5, (2002), p. 89-91.

²⁰ D'Arvieux, p. 100-103.

²¹ Finch, p. 494.

²² Mehmet Kuru, *Locating an Ottoman Port-City in the Early Modern Mediterranean: Izmir 1580-1780*, Unpublished Ph. Dissertation, University of Toronto, 2017, p. 193-194.

took the place of the grand vizier in Izmir. For instance, when a new ambassador came to Istanbul, he was not allowed to see other state representatives and Ottoman leaders without first appearing before the grand vizier. When European consuls came to Izmir, they could not leave the consulate house and hold meetings with locals before seeing the *kadı*, either. As we can see from Paul Rycaut's letter dated September 13, 1667, he was still not allowed to leave his house even after eight days had passed since his arrival in Izmir, because he had not yet met with the *kadı*.²³

At this point, the detail Rycaut provided about why he still could not meet with the *kadı* is important: the *berat*, which stated that he could start working, had not yet reached Izmir. In other words, just as the ambassadors who came from their countries to Istanbul brought a letter of credentials and presented it to the grand vizier, the consuls who would appear before the *kadı* for the first time in Izmir had to present a *berat* sent from Istanbul (prepared by the Ottoman administration) to the *kadı*. Briefly, first the ambassador in Istanbul had to obtain a certificate from the Ottomans, and then he had to send this certificate to the consul, and only when this process was over, the consul had to visit the *kadı* with the certificate in his hand.²⁴ Since Rycaut had not yet received the certificate from Istanbul, his meeting with the *kadı* was duly delayed. It is also reflected in the reports that Rycaut's predecessor, Consul Cave, similarly presented his certificate before he fully started his duty in 1662.²⁵

Once having shown their certificates to the judge, the consuls were now fully involved in Izmir's diplomatic life. Consuls were now part of the legal processes between the Ottoman local administration and their respective states' merchants. In this context, it was common for European consuls to collectively appear before the *kadı* for various commercial matters. In 1670, Kadi Kassam Mustafa Efendi's ban on ships in the Izmir port and the events that followed provide a good example.

It is alleged by European accounts that Kadi Mustafa Efendi abused his office and demanded Italian fabrics and cash (*ducat*) from European merchants, causing a strong reaction from the merchant community in Izmir. When the merchants did not want to present the requested gifts, the *kadı* forbade the ships in the Izmir port from departure. Thereupon, the Venetian consul had the Dutch and British consuls sign a petition requesting the removal of the blockade. Upon the objection of the consuls, who came before the judge collectively, Mustafa Efendi lifted the eighteen-day ban and the merchant ships were thus able to leave the port.²⁶

²³ Finch, p. 478.

²⁴ Pàstine, p. 142.

²⁵ Finch, p. 194.

²⁶ Umberto Signori, *Venezia e Smirne tra sei e settecento. Istituzioni, commerci e comunità mercantili*, Unpublished MA Thesis, Università degli Studi di Padova, 2014, p. 32-33; van Dam van Isselt, p. 108-109.

On the more symbolical side of diplomatic life, the ceremony that took place when the consuls appeared before the *kadı* was actually reminiscent of that of the frontier governors in the provinces and the grand vizier in Istanbul.²⁷ Although it is a challenging task to find information about the meetings in the presence of the *kadı* in the written sources, it is possible to spot patterns similar to those in the reception of the grand vizier in a rare image that can be dated to the beginning of the eighteenth century: consuls can sit in the presence of the grand vizier. In addition, the details such as the serving of sherbet, perfume and Turkish delight by the judge of Izmir during the meetings were features common with the receptions of European ambassadors by the grand vizier (Rijksmuseum, SK-A-4085). In these respects, one can argue that the diplomatic receptions in the presence of the *kadı* show parallelism with the unfolding of meetings with the grand vizier.

Apart from the judge of Izmir, who was standing at the top of both a symbolic and functional hierarchy, several different local administrators were in contact with the consuls. Among them, the grand admiral of the Ottoman fleet (*kapitan-ı derya*) and the customs officer (*gümrük emini*) were in the foreground. However, in the consular reports, these people tended to appear within the framework of problematic issues and were generally attributed negative qualities. As an example, we can point out that in November 1667, Customs Officer Hüseyin Agha demanded more than normal customs fees from the merchants, and, in response, European consuls started to seriously consider the idea of sending their translators all together to Istanbul in order to file their complaint.²⁸

Dutch Consul Hochepied's (1657-1723) Reception by the Kadı of Izmir (Rijksmuseum, SK-A-4085)

²⁷ Michael Talbot, *British-Ottoman Relations, 1661–1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*. Woodbridge 2017, p. 152-153; M. Halef Cevrioglu, “Grand Vizierial Reception Ceremonies of European Ambassadors in the First Half of the Seventeenth Century”, *Legatio: The Journal for Renaissance and Early Modern Diplomatic Studies*, 4, (2020), p. 123–141.

²⁸ Finch, p. 485, 495.

The demands or exactions by the local administrator, as reflected in the consular reports, were more than a few exceptional examples and can be better summarised within the framework of a mechanism. The fees given to the customs officers, the gifts presented when a new judge was appointed to Izmir and the presents destined for the grand admiral when he set sail for the Mediterranean every year all indicate a unilateral gift-giving system. As Umberto Signori and Onorato Pástine pointed out, it is possible to categorise these gifts (*donativo*) as fabrics given to the grand admiral on the one hand, and cash (*gurush* or *zecchini*), cloth, coffee, sugar and again cash given customarily to newly appointed *kadıs* on the other.²⁹ In one such case, the gifts given to the captain pasha were not only limited to the pasha himself, but eight pieces of cloth and thirty-nine *gurush* were presented also to his men.³⁰

If we compare the central diplomacy of Istanbul with that of Izmir again, an inevitable parallelism draws attention. The Dutch ambassador in Istanbul, Justinus Colyer, who showed up at the presence of the Ottoman sultan and the deputy grand vizier (*sadaret kaymakamı*) together with the Dutch Consul in Izmir (Jacob van Dam) in 1668, similarly presented cloth caftans (*vesten*). While ten of these caftans, which were as diverse as wool, satin and silver threads, were given as gifts to the deputy grand vizier, a total of one hundred and forty-four caftans were distributed to Ottoman officials and palace staff between 1 June and 16 August.³¹

Regarding the fact that the capitulations did not envisage any gifts or payments to the local administrators, the consuls regarded these as a kind of extortion (or more accurately, *avania*). Nevertheless, European merchants were trying to win the favour of the Ottomans by competing with each other in delivering such gifts/payments through their consuls in an effort to guarantee their trade in the Eastern Mediterranean. And this was a sort of competition where the states on the Atlantic coast had an undeniable advantage over those in the Mediterranean.³² However, whatever the relative power of the consuls might have been, their methods in establishing a healthy trade was the same: gifts for the Ottoman administrators.

This quasi-compulsory gift-giving was not taking place only during the appointment of a new *kadı* or the grand admiral's stops at Izmir during the annual naval campaigns in the Mediterranean. A similar procedure could also be followed to end various legal suits or to settle conflicts, as the following case suggests: according to British reports of 1662, certain Ottoman soldiers from the galley of the grand admiral attacked British merchants, and in the fight that broke out, the British traders injured one of their Ottoman subjects. Thereupon, the infuriated Ottoman

²⁹ Pástine, p. 110; Signori, p. 45-46.

³⁰ Pástine, p. 110.

³¹ Jacob van Dam and Justinus Colyer, *Dagh-register van't gene de Heere Justinus Coljer, s' Graven-hage 1668*, p. 28-31.

³² Signori, p. 46.

admiral wanted to arrest the criminals and try them himself. However, the English Consul Mr. Cave (in an effort to protect the interests of the British merchants) immediately sent gifts (2050 gurus) to the pasha and managed to persuade him to drop the case.³³

The last example regarding relations with local administrators draws attention to the importance of gifts in terms of the Eastern Mediterranean trade. As Brewer calls attention, a converted slave was discovered in a French cabaret in Izmir in November 1663. When rumours spread that the slave would be smuggled back to Europe, local Ottoman officials became very angry and a diplomatic crisis broke out. In order to cover up the incident, the French consul visited all the Ottoman administrators he could reach in the city and emptied his pocket: a purse (*kıse*) of 250 guruh to the *kadı*, 10 guruh of cash to his clerk, and both a robe of honour (*kaftan*) worth 15 gurus and a cash amount of 100 guruh to the janissary agha. Brewer sums up the whole mechanism most succinctly: the operation of the French trade in Izmir was largely based on the jars of jam that the consul gave to the *kadı*.³⁴

Conclusion

The case study of Izmir suggests that the city represented an intersection point. As a port city, Izmir was as open to interaction as Istanbul, where the Europeans and the Ottomans came face to face. Hence, the city was naturally a space where diplomatic practices were at play. Moreover, a considerable diplomatic milieu was formed by the middle of the seventeenth century that resembled that of Istanbul. In this respect, studying port cities within the ambit of early modern Ottoman diplomacy will be as much productive as the imperial capital.

Diplomatic sociability in Izmir manifested itself akin to that of Istanbul through spatial parallelism. The *corps diplomatique* formed by the European embassies in Istanbul clustered in Pera and ensured the establishment of social as well as physical intimacy between the ambassadors. A similar situation was observed in Izmir on the Frenk Street, where the consuls made their mutual visits and performed ceremonies in the same space. In a way, the Frenk Street fulfilled the diplomatic function of Pera.

Further comparison of the diplomacy in Istanbul (or, in other words, the imperial diplomacy) with that of Izmir reveals that the *kadı* came to the fore in its diplomatic function in line with that of the grand vizier. Both the symbolism observed in admissions to the *kadı*'s presence and the fact that the consuls were directly in touch with the *kadı* in the problems they encountered indicate this parallelism between the grand vizier and the *kadı* in diplomacy. Finally, the view that the *kadı*s were the highest administrative authority in the city of Izmir until the

³³ Finch, p. 202.

³⁴ Brewer, pp. 290-291, 294.

nineteenth century is reinforced by drawing attention to his high-standing diplomatic authority, as well.

Bibliography

- D'Arvieux, Laurent, *Mémoires du chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy à la Porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres Échelles du Levant, Tome I*, (ed. Jean-Baptiste Labat), Paris 1735.
- Berridge, G. R., "Notes on the origins of the diplomatic corps: Constantinople in the 1620s", *Netherlands Institute of International Relations (Clingendael) Discussion Papers in Diplomacy*, 92, (2004), p. 1-20.
- Brewer, M. Jonah, *Gold, Frankincense, and Myrrh: French Consuls and Commercial Diplomacy in the Ottoman Levant, 1660-1699*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Georgetown University 2002.
- Cevrioğlu, M. Halef, "Grand Vizierial Reception Ceremonies of European Ambassadors in the First Half of the Seventeenth Century", *Legatio: The Journal for Renaissance and Early Modern Diplomatic Studies*, 4, (2020), p. 123-141.
- Çelikkol, Zeki, De Groot, A. and Slot, B.J., *Lale ile Başladı. Türkiye ve Hollanda Arasındaki Dört Yüzyıllık İlişkilerin Resimli Tarihçesi*, Ankara 2000.
- van Dam, Jacob and Justinus Colyer, *Dagh-register van't gene de Heere Justinus Coljer, s' Graven-hage 1668*.
- van Dam van Isselt, W. E. "De klachten, tusschen 1672 en 1675 ingebracht tegen Jacob van Dam, consul te Smirna (1668-1688)", *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4, (1907), p. 277-351.
- Demirbaş, Mehmet Ali, "Osmanlılar Dönemi'nde İzmir", (eds. A. Eziz, C. Keskiner, G. Dilemre and K. Erge), *İzmir Kent Tarihi*, İzmir 2009, p.55-78.
- Finch, Allan George ve Royal Commission on Historical Manuscripts, *Report on the Manuscripts of Allan George Finch, Esq. of Burley-on-the-Hill. Rutland. Vol. I*, London 1913.
- Goffman, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (A. Anadol and N. Kalaycıoğlu, trans.), İstanbul 1995.
- , "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", (eds. Edhem Eldem, Daniel Goffman and Bruce Masters), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti. Halep, İzmir ve İstanbul*, (Sermet Yalçın, trans.), İstanbul 2012, p. 95-164.
- Gürkan, Emrah Safa, "Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeniçağ İstanbul'u", (eds. M. Akif Aydın and Coşkun Yılmaz), *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul 2015, p. 372-399.
- Hinlopen, Gerard, *Een vorsteljik voorland. Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul (1670-1671)*, (ed. Joris Oddens), Zutphen 2013.
- Kaczka, Mariusz, *Pashas and Nobles Paweł Benoe and Ottoman-Polish Encounters in the Eighteenth Century*, Unpublished Ph.D. Thesis, European University Institute 2019.

- Köse, Metin Ziya, *1600-1630 Osmanlı Devleti ve Venedik: Akdeniz'de Rekabet ve Ticaret*, Istanbul 2010.
- Kuru, Mehmet, *Locating an Ottoman Port-City in the Early Modern Mediterranean: İzmir 1580-1780*, Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Toronto, 2017.
- Laidlaw, Christine, *Levant'taki İngilizler: 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*, (Hakan Abacı, trans.), Istanbul 2014.
- Lamarre, Christine, "Les jeux militaires au xvııı^e siècle. Une forme de sociabilité urbaine négligée", *Société française d'histoire urbaine*, 5, (2002), p. 85-103.
- Pástine, Onorato, *Genova e l'Impero ottomano nel secolo XVII*, Genoa 1952.
- Schutte, O, *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers, Residerende in het Buitenland 1584-1810*, 's- Gravenhage 1976.
- Signori, Umberto, *Venezia e Smirne tra sei e settecento. Istituzioni, commerci e comunità mercantili*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Università degli Studi di Padova 2014.
- Talbot, Michael, *British-Ottoman Relations, 1661–1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, Woodbridge 2017.
- Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Taribi*, (Çiğdem Erkal İpek, trans.), Ankara 2013.

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSVEÇLİLERİN İZMİR'DEKİ DİPLOMATİK FAALİYETLERİ (1159-1205)

Rıfat Günalan*

Giriş

Osmanlı Devleti tarih sahnesine çıktığından itibaren birçok batılı devletle; ticari, askeri, idari, hukûki konularda ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Bunlar arasında İngiliz, Fransız, Ceneviz, Venedik, Hollanda, İsveç ve Amerika bunların belli başlılarıdır. Bunlara dair olan yazışmalar öncelikle Divan-ı Hümayun'un görevi dahilindedir. Osmanlı Devleti dahilinde elçilik ve konsolosluk açma, elçi kabulleri, ticari ve sınır antlaşmaları, ikili ilişkiler bunlardan ancak birkaçıdır. Bu hususlara dair tarihçilerin birçok kaynaktan istifade ettiği bilinmektedir. Bu kaynaklardan en önemlisi hiç şüphesiz Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde değişik fon ve serilerde yer alan belgeler; Mesail-i Mühimme İradeleri'nde, Yıldız Evrakı ile Fonlarında ve Hariciye Nezaretine ait kayıtlar ile Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Amedi Kalemî Defterleri, Mühimme Defterleri ve Nâme-i Hümâyûn Defterleri sayılabilir. Divan-ı Hümayun'a bağlı kalemlerden biri olan Amedi Kalemî'nde her türlü anlaşma ve ahidnâme metinleri, görüşme mazbataları, protokolleri, yabancı elçilere, konsoloslara ait hükümlerin yer aldığı kaynaklara Düvel-i Ecnebiye (Ecnebi) Defterleri ismi verilmiştir.¹ Diğer devletlerle ilgili ahidnâmelerin yanında ahkâm, nişan, konsolosluk çalışanlarına ait beratlar da bu defterlerde tutulmuştur. Konsoloslardan, yabancı tüccar ile elçilerden gelen her çeşit yazışmalar da burada muhafaza edilmiştir. Yabancı devletlere ait gemilere Osmanlı limanlarından yararlanmaları için gerekli izinlerin verilmesi, bu izinlerin düzenli olarak denetimi ve yabancı devletlerle ilgili çeşitli konulardaki haberlerin de bu kalemde tutulduğu bilinmektedir. Tüm bunlarla beraber elçi, konsolos ve tercüman, tercümanların oğullarına ve yardımcılarına tanınan ayrıcalıklar, giyecek ve içeceklerinin temini, muhtelif vergilerden muafiyet, özel mahkemelerde yargılanmaları gibi konuları içeren hükümler ve beratlar da Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nin konuları arasında bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde genellikle maliyeye ait hükümlerin toplandığı defterlere Mâliye Ahkâm Defteri denilmiştir. Ancak Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerin

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, rifat.gunalan@istanbul.edu.tr.

¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 41. Hazırlayanlar; Yusuf İlhan Genç, Mustafa Küçük, Raşit Gündoğdu, Sinan Satar, İbrahim Karaca, Hacı Osman Yıldırım ve Nazım Yılmaz, Genişletilmiş 3. Baskı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No:108. Ankara, 2010, s. 41.

kaydına mahsus olan defterlere de Ahkâm Defteri adı verildiği bilinmektedir². Düvel-i Ecnebiye Defterleri fonunda yer alan Ahkâm Defterleri'nin içerdiği hükümlerde, anlaşma yapılan ilgili devlete ait gemilerin geçişi, seyr ü sefer izni, konsolos tayinleri, yiyecek ve içecek temini, vergi muafiyeti, eşya sevkiyatı, korsanlık ve yabancı devlet tebaasının serbest dolaşımı gibi konular yer almaktadır.³

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bir tanesi 1736-1758 tarihli İsveç Ahidnâme Defter ile iki adet İsveç Ahkâm Defteri olmak üzere 3 adet defter olduğu tespit edilmiştir. Bu Ahkâm Defterleri'nden biri, 50/2 numaralı defter olup 1759-1827 yıllarını kapsamaktadır. Bir diğeri ise 1827-1912 yılları arası hükümlerini ihtiva eden 51/3 numaralı defterdir. Bu çalışmada 50/2 nolu defterde yer alan hükümler ve beratlar kullanılmıştır. ⁴ Bu çalışma bir İsveç projesi için 20 yıl önce yaptığım Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alan Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nden 50/2 numaralı İsveç Ahkâm Defteri'nin transkripsiyonlarının değerlendirilmesiyle şekillenmiştir. Yaptığım araştırmalarda son dönemlerde bu defterlere dair yapılan yüksek lisans tezleri olduğu görülmüş ancak birinin tezinin kaynakçada gösterilmesi uygun görülmüştür.

Sıra No	Defterin Adı	Tarih (Hicri/Miladi)	Sayfa adedi
49/1	İsveç Ahidnâme Defteri	1149-1172/1736-1758	160
50/2	İsveç Ahkâm Defteri	1172-1242/1758-1826	193
51/3	İsveç Ahkâm Defteri	1243-1331/1827-1912	176

1- İsveç Elçilerine Dair Belgeler

a) İsveçli Elçilerin Tayin, Azil ve Muafiyetleri

Yabancı devlet elçileri Osmanlı Devleti ile kendi devletleri arasındaki iletişim sağlayan en önemli görevlilerdir. Bu iletişimi sağlayabilmek adına pay-i tahtta ikamet etmekte, kendi devletine ait tüm konsolosluklardan sorumlu olup diplomatik ve bürokratik işlemleri icra ile görevlidirler. Görev ve sorumlulukları ahidnâme-i hümayûn ve antlaşmalarla belirlenmiştir. Batılı elçiler kendi kralları tarafından tayin edilip Osmanlı Devleti'ne gönderilip padişahın huzuruna çıkarak kabul edildikten sonra elçilik beratı yazılarak görevlerine başlarlar. İsveç elçisi veya vekili; konsolos,

² Bilgin Aydın ve Rıfat Günelan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 227; Rıfat Günelan, *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, Kayıhan, İstanbul, 2010, s. 101-105.

³ Ural Candost, *50/2 Numaralı İsveç Ahkâm Defteri'nin Işığında Osmanlı-İsveç İlişkileri (1759-1827)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2020, s. 7-8.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 44; Evren Küçük, "İskandinavya Çalışmaları Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-61, Ocak, Erzurum, 2018, ISSN-1300-9052 s. 422-423.

konsolos vekilleri, konsolos tercümanları, tercüman hizmetkarlarına ait tayin, azil, berat yenilenmesi, yol hükmü vs. gibi işlemleri divân-ı hümayûna arzuhal veya mühürlü arzuhalle bildirip Divân-ı Hümayûn'dan çıkan kararları da ilgili konsolosluklara bildirmekle yükümlüdürler. Ayrıca Osmanlı topraklarında çeşitli vesilelerle oturma izni olan İsveçli beyzâdeleri, vatandaşlar, tüccarlara ait her türlü resmi muamele elçinin vasıtasıyla yerine getirilmektedir. Elçinin de Osmanlı topraklarında yaptığı her türlü diplomatik işlemleri, İsveç devleti ile yapılan ahidnâme hükümleri doğrultusunda icra etmek zorundadır. Elçi olmanın getirdiği yetki ve sorumlulukların dışında muafiyetleri de bulunmakta olup ahidnâmede bu görev ve sorumluluklar ile muafiyetleri açıkça ifade edilmektedir.

Bu duruma ait evâsıt-ı C sene 1210/23 Aralık-1 Ocak 1795-96 tarihli bir belgede; *"...varınca mürrûr ve ubûruna mümâna'at ve hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn cizyedârân vesâir zâbitân taraflarından cizye ve tekâlif-i sâire talebiyle ta'addi ve rencide olunmayup bermuceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ve siyânet olunmak bâbında emr-i şerîfîm recâ itmeğîn devlet-i alîyye-i ebediyyü'l-istimrârının İsveç devleti dost-ı ehâbbı olmağla tüccâr ve züvvâr ve elçilerinin himâyet ve siyânet ve eyyâb u zehâblarında istihsâl-i emn u râhatları matlûb ..."* şeklinde açıkça ifade edilmektedir.⁵

Belge'nin İsveç Elçisi Dasib'in mühürlü arzuhaliyle bildirilmekte olduğu konu eski İsveç elçisi ile üç müste'menin İstanbul'dan İzmir'e olan seyahatlerine vergi vs. teklifi ile karışmaması ahidname gereği talep olunmaktadır. Bu belge ile elçi, tüccar, ziyaretçilerin de cizye ve diğer vergilerden muaf olduğunu bildirmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu belge yol esnasında elçi ve hizmetkarlarının korunup kollanmasını da ahidnâme gereğince emretmektedir. İsveç Ahkam Defteri'nde Evâsıt-ı R sene [1]217/11-20 Ağustos 1802 tarihine kadarki belgelerde elçi ifadesi kullanılırken bu tarihten sonra elçi yerine maslahatgûzar tabiri kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Elçiler, konsolosluk faaliyetleri ile ilgili olarak Divân-ı Hümayûn'a arzuhallerini mühürlü arzuhalle bildirmekte olduğu anlaşılmaktadır.⁶

Elçiler görevlerini tamamlama, ayrılma, azledilme veya ölümleri durumunda İsveç devleti tarafından hemen bir elçi görevlendirilmesi mümkün olamayabiliyor. Diplomatik faaliyetlerin aksamaması için geçici olarak vekil bir elçi görevlendirebiliyorlardı. Görevlendirilen kişiler tüccardan bir şahıs olabildiği gibi bir müste'mende olabilmekteydi. Evâsıt-ı R sene [1]217/11-20 Ağustos 1802 tarihli belgede *"İsveç maslahatgûzar vekili Serafîn mühürlü arzuhalle gönderip"* ifadesi yeni elçi tayin edilene kadar İsveç devleti adına işlemlerin vekil tarafından yerine getirildiğine güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁷ İsveç elçisi ve hizmetkarlarının seyahat güzergahlarındaki kişilere hitâben yazılan yol ve muafiyet hükümleri, gidecekleri yerlerin idari ve mülki amirlerine hitaben: *"İzmir mollasna ve Asitâne-i aliyemden birren"*

⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 89/502.

⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 14/721.

⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 140/721.

ve bahren İzmir'e varınca vâki' kuzzât ve niuvâba ve iskele emînleri vesair zâbitâna ve a'yân-ı zâide kadruhuma hüküm "gibi ifadelerle yazılmaktadır.⁸

2- İzmir Konsolosluk Faaliyetlerine Dair Belgeler

a) Konsolos veya Vekilinin Tayini

İsveç devleti tarafından Osmanlı Devleti'nde özellikle ticari bölgelerde, iskelelerde diplomatik ve ticari işlemler için konsolosluklar ihdas edilmiştir. Bu konsoloslukların faaliyet alanları, çalışanlar, çalışanların görev tanımları, göreve tayin, azil ve bunlara ait davalara dair konuları öncelikle belgelerde sıklıkla ifade edilen ahidnâme-i hümayûnlardan öğrenmekteyiz.

Çalışma tarihi aralığında İsveç'in İzmir'de görevlendirdiği konsolos vekiline dair Evâsıt-ı M sene 1182/ 28 Mayıs-6 Haziran 1768 tarihli belgeden İzmir İsveç konsolosu yerine İsveç kralı tarafından yerine yeni bir konsolos tayin oluncaya kadar İsveç elçileri Baron Çonki ve Komsar Karlson'ın teklifi ile İzmir'de oturan Custi adlı müste'menin İzmir'in İsveç konsolos vekili olarak tayin edilip beratının verildiğini öğrenmekteyiz. Belgede konsolos vekilinin görevi: "İsveçliü kapudânlarına müte'allik umûr ve maslahatlarını ri'yet ve temşiyetine ve kapudan ve mellablarının nizâm ve zabtına siz kei mevlâna ve voyvoda-i mûma ileyhimâsız mu'âvenet ve bâ-busûs memnû' olan eşyayı götürmekte men' gereği gibi ihtimâm ve dikkat edilmesi" şeklinde ifade edilmektedir.⁹

3 Ra sene [1]199/14 Ocak 1785 tarihli derkenarda ise vekil konsolosun da ölümü sebebiyle adı geçen vekalet başka birinin tayin olduğu belirtilmektedir.¹⁰ Evâil-i R sene 1206/28 Kasım-7 Aralık 1791 tarihinden evâsıt-ı L sene 1215/25 Şubat-6 Mart 1801 tarihine kadar vekâleten idare edilen konsolosluk yaklaşık 16 yıl sonra vekaletin asalete çevrilip beratı yenilenerek asıl konsolosluk beratının yazıldığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bu konuya ait belgede yeni konsolos vekilinin seçim ve tayini; "İzmir'deki İsveç konsolos vekili Konte De Hoşpiye adlı müste'mene konsolosluk vekâleti hizmetinden muattal kalmağla yerine devleti tarafından asıl konsolos gelinceye değin kendii cinslerinden Herber Vileklison (Vikelson) adlı müste'men iskele-i mezbûrede konsolos vekili tayin edildiği" şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu tür konsolos ve vekillerine ait tayin işlemlerine ait belgelerde konsolosların görev ve muâfiyetleri ahidnâme-i hümayûn referans gösterilerek beratlarına yazıldığı görülmektedir.¹²

Konsolos ve adamlarının yiyecek ve içeceklerinden vergi alınmamasına dair belgelere yansıyan önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden biri de evâsıt-ı C sene 1198/2-11 Mayıs 1784 tarihli olup kısaca belgede İsveç Elçisi'nin arzuhalı üzerine İzmir'deki İsveç konsolosu ve adamlarının içecekleri şıradan vergi

⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 89/502.

⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 37/169.

¹⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 66/356.

¹¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 77/436.

¹² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 77/436.

alınmaması talep edilmektedir. Şıra ise Bozcaada'dan getirilmektedir. Şıra'nın Bozcaada'dan alınıp nakledilmesi ve vergi alınmaması ile ilgili izin yazısı yine ahidnâme-i hümayûna dayandırılarak talep edilmektedir: "...*Dîvân-ı Hümayûnu'mda mahfûz kıyûd-ı ahkâma mürâca'at olundukda İzmir'de mukîm İngiltere konsolosu kendinün ve adamlarının keffâf-ı nefisleriçün Bozcaada cezâresinden bir mikdâr hamr iştirâ ve medine-i mezbûrede vâkî hânesine nakl murâd eyledikde ba'zı kimesneler mezbûre ve gümrük ve rüsum ve avâid ve haraç nâmıyla akçe talebiyle te'addî olunmağla mümâna'at olunmamak üzere emsâline virilen emr-i şerîf mücebince yüz doksan üç senesi evâil-i Rebû'l-âbiri'nde İngilterelü'ye emr-i şerîf verildiği mastûr ve emsâl olmak üzere ibrâç olunmağla vech-i meşrûb üzere amel olunmak bâbında vüsûl-ı amel dahi siz ki mevlânâ ve voyvoda-i mûmâ ileyhim siz ber-vech-i muharrer İsveç konsolos vekîli mesfûr kendinün ve adamlarının keffâf-ı nefisleriçün Bozcaada cezâresinden akçesiyle iştirâ ve tedârik eylediği bir mikdâr şıranın hânesine nakline mümâna'at ve gümrük ve avâid ve haraç mutâlebesiyle te'addî ve rencide itdirmeyüp ve mikdâr-ı kifâyeden ziyâde nakl olunmaktan hazer ve mücânebet eyleyüp mazmûn-ı emr-i şerîfimle amel olasız...*"¹³

Bu hükümde İngiltere'ye verilen iznin aynısının İsveç konsoloslarına da verildiği İngiltere vurgusu yapılarak açıklanmaktadır. Bu hükümdeki diğer bir husus da şıranın ticârî ve ihtiyaçtan fazla olmaması şartının altının çizildiği kısımdır.

Konsolos veya vekillerinin diplomatik işlemlerin görülmesinde yardımcıları ihtiyaç duyduğu belgelerden anlaşılmalıdır. Özellikle tercümanlar ve tercümanların hizmetkarları ilk sırada yer almaktadır. Diplomatik işlemlerin icrası açısından bu hususun oldukça önemli olduğu, gördükleri hizmetler değerlendirildiğinde ortaya çıkmaktadır. İzmir konsolosunun İstanbul'daki elçi ve diğer konsoloslarla olan iletişimleri bu yardımcıları eliyle yerine getirilmektedir. Bunun için de özellikle bu görevlilerin görevlerini yerlerine getirirken lazım olan yol hükmü veya muafiyet belgeleri konsolosluk tarafından merkezle yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanabilmektedir.

b) İzmir Konsolosluğunda Görevli Olan Konsoloslar veya Vekilleri

1-Custi adlı müste'men İsveç'in İzmir konsolosluğuna konsolos vekili olarak tayin olmuştur. Evâsıt-ı M sene 1182/28 Mayıs – 6 Haziran 1768¹⁴

2- Konte De Hoşpiye nam müste'men konsolos vekili nasb ve tayin Fi evâil-i Ra sene 199-evâil-i R sene 1206/28 Kasım – 7 Aralık 1791¹⁵

¹³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 65/354.

¹⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 23/87;77/436.

¹⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 77/736.

3-İsveç'in Konsolos Tercümanlarına Dair Belgeler

a) Konsolos Tercümanlarının Tayin, Azil, Görev ve Muafiyetleri

Hiyerarşik olarak elçi, konsolos ve üçüncü sırada tercümanlar gelmektedir. Konsolosların en önemli yardımcıları tercümanlar olarak görülmektedir. Bu kısımda İzmir konsolosu yanında görev yapan tercümanların tayini, tercümanlık beratının farklı kişilerce kullanımının önlenmesi, diplomatik işlemlerin yerine getirilmesinde tercümanlara verilen yol hükümleri ve tercümanların ticaretle ilgili faaliyetleri tespit edilen belgeler ışığında değerlendirilmiştir.

Tercüman tayini ve görevlerine dair ilk belge evâhir-i Z sene 1174/23 Temmuz-1 Ağustos 1761 tarihli olup İzmir'deki İsveç Konsolosluğu'na Kıryako De Kostala'nın tercüman olarak tayin edildiği, görevleri, muafiyetleri ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Bu belgeye göre, Tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları;

1-*baraç ve avârız ve kassâbiye akçesi vesâir rüsûm ve tekâlif-i örfiye teklifi ile rencûde olunmayup kendisü ve adamı ve tasarrufunda olan câriyeleri baraç ve avârız ve kassâbiye akçesinden ve rüsûm-ı masdûriyeden ve tekâlif-i örfiyenin cümlesinden mu'af ve müsellemler olalar deyu tercümanlara verilen beratları şürûtunda münderiç olmağın ahidnâme-i hümayûn ve şürût-ı berat müciblerince amel olunmak bâbında fermân-ı âlişân...*

2-*ve esvâb ve tavarına ve me'kûlât ve meşrûbâtına ve mahall-i mezkûrda meks ve ikâmet ve ma'rifet-i tabâbeti izbârında müdâhale ve iktizâ iden zâd u zevâdesin rızâlarıyla satanlardan narh-ı rûzî üzere akçesiyle almasına mümâna'at olunmayup*

3-*hülafl-ı şürût-ı berât cizyedârlara cizye talebi vesâirlere dahî tekâlif mutâlebesiyle rencûde ve remûde ütdirilmeyüp*

4-*ve abz ve i'tâyâ dâir husûslarında bilâ-sened da'vâ sadedinde olanlar ahidnâme-i hümayûna muğâyir vâki' olan te'addileri men' ve def' olunup*

5-*ahidnâme-i hümayûn mücebince himâyet ve siyânet olunmak*¹⁶

Evâhir-i Ca sene 1186/19-29 Ağustos 1186 tarihli belgede İzmir'deki İsveç konsolosu tercümanı Yani v. Mile Hormozi'nin ölümü üzerine oğlu Mike Hormozi'nin tercüman olarak tayin olduğu belirtilmektedir. Bu durum tercümanlığın aynı ailede devamı şeklinde de yorumlanabilir.¹⁷

Bu konuya dair ikinci bir belge evâil-i N sene 219/4-13 Aralık 1804 tarihli olup konusunu, İzmir'deki İsveç konsolosu tercümanı Yavli v. Yorgi Markoz Doka'nın ölümü üzerine yerine Vasiloğlu v. Seraki'nin hizmetkârı Karonyas Kığı'nın tayin edildiği oluşturmaktadır.¹⁸

Evâil-i R sene 216/11-20 Ağustos 1801 tarihli belgede ise İzmir'de oturan İsveç konsolosunun tercümanı Parasko Karahani'nin, tercümanlık hizmetinde

¹⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 8/33.

¹⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 24/92.

¹⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 149/760.

olanlar ve oğulları ile ellerine başka başka emir verilen iki hizmetkarının haraç, avâriz ve kassâbiye akçesi gibi vergi ve tekâlîf-i örfiye talebiyle incitilmemeleri için hüküm yazılmıştır. Bu hükümde özellikle tercüman ve hizmetkarlarından cizye ve diğer vergilerin talep edilmemesi: “...berât-ı şerîfîmle tercüman olup ve tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve yedlerine başka başka evâmîr-i şerîfem virilen iki nefer hizmetkârları haraç ve avâriz ve kassâbiye akçesi vesâir rüsum ve tekâlîf-i örfiye teklîfîyle te'addî olunmamaları berâtı şürrütundan idüğü mukayyed bulunmağın tercüman-ı mersûmun hizmetinde olup âbar mahalde mütemekkin ve tamâmen şartıyla vech-i meşrûh üzere amel olunmak babında...” şeklinde ifade edilmektedir.¹⁹

İstanbul'daki İsveç Elçisi De Selsin'nin mühürlü arzuhâline göre evâhir-i R sene 1173/11-20 Aralık 1759 tarihli belgede Sakız iskelesinde İsveç konsolosunun tercümanlığını yapan Abram v. Simon'un bazı işlerini görmek için Tokat'ta ikamet ettiği sırada öldüğü oğlu Siman'un babasının tercümanlık beratı ve ona ait senetlerle Tokat ve İzmir'de gezdiği için bu berat ve belgelerin Simon'dan alınıp konsolosuna teslim edilmesi için emr-i şerif yazıldığı görülmektedir. Babasının beratıyla gezen kişinin yakalanarak elindeki berat ve diğer resmi belgelerin alınarak konsolosuna teslim edilmesi emredilmektedir.²⁰

c) Tercümanlara Diplomatik ve Ticari Faaliyetler İçin Yol Hükümü Verilmesi

İzmir konsolosluğunda görevli tercümanların konsolosluğun diplomatik hususlarını veya kendi ticari işlerini görmek üzere Osmanlı Devleti'nin değişik bölge, şehir ve kasabalarına ve hatta Akdeniz adalarına gidip geldikleri görülmektedir. Bu hususda tespit edilen belgeler oldukça önemli ve fazla miktardadır. Öncelikle diplomatik kişilerin Osmanlı devletindeki hareketleri, iletişimleri ve seyahatleri devletin bilgisi dahilinde olmak zorundadır. Herhangi bir izin belgesi olmaksızın diplomatik veya ticari, hatta seyahat dahi mümkün değildir. Bu diplomatik veya diğer türden Osmanlı şehir, iskele ve kasabalarında dolaşmak için İsveç elçisinin mühürlü arzuhaliyle talepte bulunulması hukûkî bir zorunluluktur. Bu talepler kişi veya grup şeklinde olabilir ancak her bir şahıs için ayrı bir yol hükümü ve muafiyet belgesi hazırlanmak zorundadır. Bu durum aslında ilgili devletle yapılan ahidnâmelerde de açıkça ifade edilmektedir.

Tercümanlar da beratla göreve getirilmekte ve beratlarının kaydına göre tercümanlara yol izni verilmesi kânûni bir gerekliliktir. Burada konu İzmir olduğu için İzmir'den Osmanlı Devleti'nin değişik şehir, ada, kasaba ve iskelelerine gidip gelen tercümanlar ve onların hizmetkarlarına verilen yol hükümleri dikkate alınmaya çalışılmış ancak değişik şehir ve kasabalardaki konsolosluklardan İzmir'i de içine alan görevlendirmeler de değerlendirilmiştir. Bu konuda tespit edilen ilk belgelerden biri evâhir-i Ş sene 1218/5-14 Aralık 1803 tarihli olup İstanbul'daki İsveç maslahatgüzarı

¹⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 126/650.

²⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 1/11.

vekili Serafino'nun bazı işlerinin halledilmesi amacıyla tercümanı olan Ohan v. Kalyos Sahom'u görevlendirdiği, tercümanın İzmir, Sakız ve çevresine hızlı bir şekilde gidip gelmesi için yol emri yazıldığı görülmektedir.²¹

Bir başka belge ise evâil-i C sene 218/18-27 Eylül 1803 tarihli olup Sakız'daki İsveç konsolosu tercümanı Petro v. Agob'un bazı işlerini görmesi için hizmetkarı Bogos v. Murad'ın Sakız'dan İzmir'e gidip gelmesi için yol emri yazılmıştır. Bu belgenin derkenarında kanuna aykırı hareketi yazışmalardan tespit edilen hizmetkarın yol emri terkin edildiği yani iptal edildiği ayrıca bildirilmektedir.²²

İzmir'deki konsolos vekili yanında görev yapan tercümana ait evâil-i N sene 1209/22-31 Mart 1795 tarihli belgede Tercüman Dimitri Yovnapo'nun konsolosun bazı işlerini halletmek için İzmir'den Eğriboz, Atina ve çevresine gidip gelmesi için yol emri yazıldığı ve belgenin içerisinde ahidnâme maddesi : "...varup gelince mürrür ve ubûruna mümâna'at olunmayup şürüt-ı berat mücebiyle himâyet ve siyânet olunmak bâbında emri şerîfîm sudûrını recâ itmekle maslahatı bitâmında bilâ tevakkuf avdet şartıyla şürüt-ı beratı derciyle bir kat'a yol emri yazılmışdır..." ifadeleriyle hatırlatılmaktadır.²³

Belgelerde tercümanların yapacakları seyahatlere ait güzargah belirtilmiş ancak çoğu kez hangi diplomatik faaliyetler için gidecekleri belirtilmemiştir. evâhîr-i Ca sene 206/16-25 Ocak 1792 tarihli belgede Mora'daki Koron iskelesinde oturan İsveç konsolos vekilinin tercümanı olan Dimitri Ropodi v. Cani'nin Koron'dan İzmir ve Sakız'a kara ve deniz yoluyla olan seyahatine izin verilmesi İsveç elçisi tarafından arzuhalle talep edildiği görülmektedir. Görüldüğü üzere seyahat sebebi belgede yazılmamıştır.²⁴ Evâil-i C sene 197/4-13 Mayıs 1783 tarihli belgede ise "20 L sene 196/28 Eylül 1782 tarihinde beratla tercüman olan Mike Kırallı v. Nikola **tercüman bazı hususîcün** Reşid'den İzmir ve Sakız'a azîmet murad itmeğın bildiriip ancak tercüman-ı mesfur Reşid'den mahall-i merkûma gelip gidince mürrûruna mümâna'at ve cizye ve avâriş ve kassâbiye akçesi vesâir rîsûm ve tekâlif-i örfiye teklifi ile te'addi olunmayup ber-mücebi şürüt-ı berat himâyet ve siyanet olunmasıçün **maslahatı hitamında bilâ-tevakkuf mahalline avdet eylemek** üzere şürüt-ı beratı mücebince ber-mu'tâd bir kat'a yol hükmü yazılmışdır" şeklinde bilginin bulunması tercümanların görevlerinin sınırlarını ve muafiyetlerini belirtmesi açısından önemlidir.²⁵

Tercümanların yol izinlerine dair son örnek evâil-i R sene 219/10-19 Temmuz 1804 tarihli olup belgede ise: İskenderiye iskelesinde oturan İsveç konsolos vekilinin tercümanı Aleksandri v. Dimo'nun bazı işlerini görmek için İskenderiye'den İzmir, sakız ve çevresine hızlı bir şekilde gidip gelmesi için yol emri: "Tercüman-ı mersûmun mahall-i merkûma varup gelince mürrür ve ubûruna mümâna'at olunmamak bâbında emri şerîf

²¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 141/727.

²² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 141/726.

²³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 88/497.

²⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 75/414.

²⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 61/330.

sudürünü istid'a itmeğin tercümân-ı mersûm seri'an gidüp gelmek ve gittiği yerde eğlenmemek şartıyla bir keta yol emri yazılmıştır” şeklinde yazılmıştır.²⁶

Yol hüküm ve emirleri kişiye özel olarak verilip görev bitiminde evrakın konsolosluğa teslimini gerektirmektedir. Hükümün zayı edilmesi veya kaybedilmesi durumunda yenisi verilmekte eskisi bulununca bunun derhal konsolosluğa teslimi emredilmektedir. Padişahların cülusundan sonra tüm beratlar gibi konsolos, tercüman ve hizmetkarların beratları da tecdid edilmekte yani yenilenmektedir. Yol hüküm ve emirleri belli bir süre için verilmektedir. İşin halledilmesi üzerine vakit kaybetmeden görev yerlerine dönmeleri emredilmektedir. Her ne kadar belgelerde ne kadar sürede iznin verildiği kaydedilmese de “seri'an gidip gelmek ve gittiği yerde eğlenmemek şartı” bağlayıcı bir durumu ifade etmektedir.

Belgelerde tercümanların gayri Müslimlerden oluştuğu görülmektedir. Bunlar Rum, Ermeni, Yahudi veya kendi milletlerinden olabilmektedir. Tercümanların gönderildiği yerler de işin içeriğine göre değişiklik gösterdiği: *“İzmir'deki konsolos vekilinin tercümanı Rafael v. Bağdesar'ın hizmetkarının İzmir'den İstanbul'a gidip gelmesi, İzmir'deki İsveç konsolos vekilinin tercümanı Dimitri Yovnapo'nun bazı işlerini halletmek için İzmir'den Eğriboz ve Atina ve çevresine gidip gelmesi, Reşid'de oturan İsveç konsolosunun tercümanı Mike Ferali v. Nikola'nın Reşid'den İzmir, Sakız ve İstanbul'a gidip gelmesi, Mora'daki Koron iskelesinde oturan İsveç konsolos vekilinin tercümanı olan Dimitri Ropodi v. Cani'nin Koron'dan İzmir ve Sakız'a kara ve deniz yoluyla olan seyahatine izin verilmesi”* şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.²⁷

d) Tercümanların Ticareti Yapmaları

İzmir konsolosluğunda görev yapan tercümanların resmi görevlerinin yanı sıra ticaret, tababet/hekimlik gibi işlerle uğraşmasında bir sakınca görülmemiştir. Buna dair evâhir-i L sene 1174/26 Mayıs-3 Haziran 1761 tarihli belgede İzmir'deki İsveç konsolosunun tercümanı Yani v. Mengi Henürmozi'nin İzmir'e getirip alıp götürdüğü emtia ve eşyadan ahidnâme-i hümayûn gereğince %3 gümrüğün dışında bir şey talep edilmemesi: *“... İsveçlü'nün tüccârı karadan ve deryâdan memâlîk-i mabrûsâma getürdükleri ve alıp götürdükleri bi'l-cümle emtialarından müste'menlere kıyâsen yüzde üç gümrüklerin o vech üzere virügeldüklerinden sonra ziyâde bir şey talep olunmaya...”* emredilmektedir. ²⁸ Evâhir-i Z sene 1174/23 Temmuz-1 Ağustos 1761 tarihli belgede tercümanların vergi muafiyetleri: *“İsveç elçilerinin ve konsoloslarının tercümanları çizyeden ve tekalif-i örfiyenin cümlesinden muaf ve müsellemler olalar”* şeklinde ifade edilmektedir. ²⁹

²⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 146/748.

²⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 67/369.

²⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 6/27.

²⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 8/33.

e) Tercümanların Ticari Davaları

Tercümanların Osmanlı teb'asıyla yaptıkları ticaretlerde meydana gelen anlaşmazlıklar ve alacak-verecek davaları da diğer ticari davalarda olduğu gibi konsolosluk belgelerine yansımaktadır. Bu hususta ilk belgelerden birisi evâil-i M sene 1200/4-13 Kasım 1785 tarihli olup İsveç elçisi mühürlü arzıhal gönderüp İzmir'deki İsveç konsolosu tercümanı Pavli v. Yorgi Maverkodano'nun Yenişehir Fenar'dan Osman Paşazâde Abdi Bey'in zimmetinde bulunan alacağının tahsil edilmesini talep ettiği belgedir.³⁰ Aynı kişiler ve alacak verecek davasına dair ikinci belge altı yıl sonrasına ait olup evâsıt-ı N sene 1206/3-12 Mayıs 1792 tarihlidir.³¹ Evâhir-i Ra sene 1200/21 Şubat – 1 Mart 1786 tarihindeki davadan da istenilen sonuç elde edilememiştir.³² Bu durumda Pavli'nin 10 yıldır alacağını tahsil edemediğini açıkca ortaya koymaktadır.

Alacak verecek davasına dair son belge Evâsıt-ı Ca sene 1200/12 Mart 1786 tarihli olup İsveç'in İzmir konsolosu tercümanlarından Yani'nin hizmetkârlarından birinin, Nazilli'de oturan Başakçı çırağı olarak da bilinen Osman adlı kişideki alacağını Osman'ın ölümü üzerine varislerden tahsil edilmesini talep ettiği belgedir.³³

Açılan davaların uzun sürmesi ve gereğinin yapılmaması diplomatik sıkıntılara sebep olabilmektedir. Aslında ticari davalar hususunda ahidnâme-i hümayûnda davaların nasıl görüleceğine dair açık hüküm de bulunmaktadır. Ahidnâmeye göre; *“İsveçlî ve ana tâbi' olan yerlerin bâzırğanları ve adamları ve tercümanları ve simsarlarının memâlik-i mahrûsamda bey' u şirâ ve vîresi ve ticaret ve kefâlet husûsları vesâir umûr-ı şer'îyyeleri vâki oldukda murâdları olur ise kadıya varup sebt-i sicil üdiriüp hüccet alalar, ba'debû nizâ' olur ise hüccet ve sicile nazâr idüüp da'vâları hüccete muvâfık ise mücebe-hüccet-i şer'îyyeleri ile amel oluna ve madem ki kuzâtdan hüccetleri olmayup mücerred şâhid-i zor ikâmet itmekle da'vâları istimâ olunmayup dâima hüccet-i şer'îyye muktezâsınca icrâ-yı hak oluna”* şeklinde dava sürecinin nasıl olması gerektiği açıklanmaktadır.³⁴

Tercümanların ölümleri, görevi terkleri veya ihmalden dolayı azledilenlerin beratları ellerinden alınarak görev başka birine yine beratla verilmektedir.

4- İsveç Tercümanlarının Hizmetkarlarına Dair Belgeler

a) Hizmetkarların tayin, terfi, azilleri

Konsolosluk faaliyetlerini; konsolosluğun sahadaki elemanları olan tercüman ve tercümanların hizmetkarları diğer bir ifadeyle adamları aracılığıyla yerine getirilmektedir. Tercümanların adamları daha çok değişik şehirlerdeki konsoloslarla iletişimi sağlamaktadır. Konsolosların tercümanlara verdikleri diplomatik ve ticari

³⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 69/379.

³¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 72/397.

³² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 70/384.

³³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 70/385.

³⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 121-122/636.

işlemler hizmetkarlar aracılığıyla yerine getirilmektedir. Hizmetkarlar da konsolos ve tercümanlar gibi beratla tayin olunup görevlerini ahidnâme-i hümayûn gereğince icra ederler. Bunlar da diğer diplomatik görevlilerle aynı muafiyete sahiptirler. Her görev için ayrı bir yol hükmü ve muafiyet belgesi hazırlanır. Hizmetkarlar görevlerini bitirdikten sonra görev belgelerini konsolosluğa teslim etmeleri gerekmektedir. Belgelerini teslim etmedikçe yeni bir görev verilmediği belgelerde ifade edilmektedir. Görev esnasında gerek devlet görevlileri ve gerekse eşkıya tarafından bir sıkıntıya uğramamaları için ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde hareket etmeleri için verilmektedir. Bazen bu belgeler olsa bile darb, gasb ve katl olaylarına da maruz kaldıkları olabilmektedir.

İsveç Ahkam Defterlerinde İzmir'in İsveç konsolosluğuna dair belgeler içerisinde en fazla konuyu tercüman hizmetkarlarına dair belgelerde rastlamaktayız. Bu konuda ilk olarak hizmetkarların tayini, görevi, muafiyetleri, davaları gibi hususiyetler sırasıyla değerlendirilecektir.

Tercüman hizmetkarı tayinine dair evâsıt-ı R sene 1202/20-29 Ocak 1788 tarihli belge oldukça güzel bir örnektir. İsveç elçisinin arzına göre Halep'deki İsveç konsolos vekilinin tercümanı olan Salomon v. Gazi Garbaçoğlu'nun hizmetkarı olan Mihâl v. Kostantin'in ölümü üzerine yerine Esvador v. Artin'in tayin edildiği ve bazı işleri için Halep'ten İzmir'e gelmesi için yol izni talep edildiği belirtilmektedir. Ancak belirlenen kurallara uymaması sebebiyle kaydın iptal edildiği görülmektedir.³⁵

b) Tercüman hizmetkarlarının görevleri ve yol hükümleri

Evâhir-i Ra sene 198/13-22 Şubat 1784 tarihli belgede İzmir'deki İsveç Konsolosu'nun tercümanı Kıryakoda Kostade'nin bazı işlerini görmesi için görevlendirdiği Ditiir adlı hizmetkarına İzmir'den Yenişehir Fenar'a gidip gelmesi için yol izni verilmesi ve vergi talep edilmemesi belirtilmektedir. Bu hususta müste'men, tercüman, hizmetkarların yol hükümlerine ait ahidnâme maddesi: "...varıup gelince müür ve ubûruna mümâna'at ve cizye ve avarız ve kassâbiye akçesi vesâir rüsûm ve tekâlif-i örfiye tekelifiyle te'addi ve me'kâilât ve meşrûbât ve melbûsata müdahale ve ta'arruz ve iktizâ iden zâd u zevadesine vesâir zabîrelerin narb-ı rûzî üzere akçesiyle istira murâd eyledükde te'allül ve muhalefet olunmayup ve iktizâ iden husûsî dahî ma'rifet-i şer'le rü'yet ve ber-mûceb-i şürû-ı berat-ı alîşân himâyet ve siyânet olunmak için mu'tad üzere bir kat'a yol hükmü..." oldukça açıktır.³⁶

Evâil-i B. sene 199/10-19 Mayıs 1785 tarihli belgede ise İzmir'deki İsveç konsolosu'nun tercümanı olan Yanipiha v. Pavli'nin İstanbul'daki hizmetkarı Pandeli Kondosna v. Lenardi adlı hizmetkarının bazı işlerin halli için görevlendirdiği İstanbul'dan Sakız'a gidip İzmir'e gidebilmesi için kendisine yol hükmü verildiği ancak zaî olduğu için tekrar verildiği belirtilmektedir.³⁷

³⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s.73/402.

³⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s.64/349.

³⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 68/371.

Diplomatik yol hükümlerinde, her yol izni şahsa özel olup sadece o görev için verildiği anlaşılmaktadır. Görev bitince yerine geri dönmek zorunda olup tekrar görev verildiğinde yeniden izin alınması gerekmektedir. Görevlerde süre belirtilmektedir. Yol emir ve hükümleri gidecek olan yerlerin kadıları naibleri, yeniçeri serdarları, iskele eminleri, gümrük eminlerine hitaben; “*każât ve nüvvâba ve yeniçeri serdarları ve iskele ümenâsı vesâir zâbitâna hüküm ke*” şeklinde yazılır.³⁸

Evâsıt-ı Ra sene 1206/ 8-17 Kasım 1791 tarihli bir başka belgede İzmir’deki İsveç konsolosun tercümanı Yani Maverkordano’nun Kozma v. Manol adlı hizmetkarını İzmir’den Aydın ve havalisine gidip gelmesi için yol hükmü yazılmıştır.³⁹

Hizmetkar emirlerinin ilgili kaleme teslim edilmedikçe yeni tercüman hizmetkarlarına muafiyet emri verilmemesi ve eğer tercüman ölürse yenisi için berat verilmesi emredilmektedir.

Evâil-i L sene 206/23 Mayıs–1 Haziran 1792 tarihli belgede İzmir’deki İsveç konsolos vekilinin tercümanı Yani v. Pavli’nin Pandereli Kondostavlo v. Linardi adlı hizmetkarının İstanbul’dan Sakız ve İzmir’e gidip gelmesi için yol emri belgenin sonunda: “...murur ve uburuna mumanaat olunmayup şurut-ı berat muccebince himayet ve siyanet olunmak için mu’tad üzere tecliden yol emri yazılmışdır...” şeklinde belirtilmektedir.⁴⁰

Evâil-i R sene 216/9-18 Ekim 1801 tarihli belgede tercüman, oğulları ve hizmetkarlarına ait ahidname kuralı tekrar hatırlatılmaktadır. İzmir’de oturan İsveç konsolosunun tercümanı Parasko Karahani ve tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve yedlerine başka başka emir verilen iki nefer hizmetkarları haraç ve avâriz ve kassâbiye akçesi vesâir rüsûm ve tekâlif-i örfiye teklifiyle rencide olunmalarına dair: “...berât-ı şerîfîmle tercüman olup ve tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve yedlerine başka başka evâmir-i şerîfem virilen iki nefer hizmetkârları haraç ve avâriz ve kassâbiye akçesi vesâir rüsûm ve tekâlif-i örfiye teklifiyle te’add olunmamaları berâtı şürütundan idüğü mukayyed bulunmağın tercüman-ı mersûmun hizmetinde olup âhar mabalde mütemekkin ve tamâmen şartıyla vech-i meşrûb üzere amel olunmak babında...” ahidnâmenin ilgili kısmı belgede yer almaktadır.⁴¹

c) Tercüman hizmetkarlarının yol emirlerinin yenilenmesi

Tercüman ve hizmetkarlarına verilen yol emri ve muafiyet belgeleri bazı sebeplerden dolayı zayi olabiliyordu. Bu durumda belgelerin yenilenmesi gerekmektedir. Buna dair Evâhir-i S sene 217/23 Haziran – 1 Temmuz 1802 tarihli belgede, İzmir’deki İsveç konsolosu tercümanlarından Mike Horzomi’nin hizmetkarı Sevabik v. Kirkor’un İstanbul’dan İzmir’e gidip gelmesi için verilen yol emrinin zayi olduğu için yenisinin hazırlanarak verilmesi; “...bin iki yüz yedi senesi evâil-i Cumâdiye’l-

³⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 67/367.

³⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 74/410.

⁴⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 76/425.

⁴¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 126/650.

âhiri'nde tevdiden yol hükmü verildiği mukayyed ve muktezâsı su'âl olundukda fîmâ ba'd emr-i mezkûra amel ve i' tîbâr ve emr-i mezkûr ile bir ferd himâye olunmaması hîn-i zübûrunda kaleme teslim olunması ve mer-i mezkûr kaleme teslim olunmaksızın eğer mesfûrun yedine âhar isimle yol emri mutâlebe olunur ise mukaddemâ zâyi' oldu deyû inbâ olunan emr dahî kaleme teslim ve hıfz olunmadıkça âhar isimle yol emri verilmemesi şerâyiti derc ile zâyi'den yol emri i' tâsı..." şeklinde talep edilmektedir.⁴²

Evâhir-i B sene 1217/17-25 Kasım 1802 tarihinde sonra yol hükümlerinin içeriğinde bazı değişiklikler olmuştur. Bu konuda ilk değişiklik "*eğlenmeyüp serian gidüp gelmek şartıyla*" ibaresi bu tür belgelerde yer almaya başlamıştır. Bu konuya dair ilk belge; Tercüman İlyas Sayada v. Corcos Sayada Halik ve hizmetkarı Polikoroni v. Dimandı'nın Antakya'dan İzmir'e hızlı bir şekilde gidip gelmelerine dair yol emri yazılmasıdır. (136/695) Bundan sonraki belgelerde bu durum "*ber-mûceb-i nizâm-ı cedûd yol emri yazılmıştır*" ifadesiyle birlikte izin belgelerinin verildiği görülmektedir.⁴³

Tercüman hizmetkarlarının Osmanlı Devleti içerisindeki hareketleri ve yol izinlerinin sebeplerine dair kullanılan ibarelerden yenisi "*...ba'zı maslabatı ru'yet zımmında...*" şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca yol emri ile birlikte muafiyet emri verilmesi ibaresi de yeniliklerden biridir. Bu konudaki örnek ise; Evâil-i Ş sene 217/27 Kasım – 6 Aralık 1802 tarihli belge olup "*...yedinde olan muafiyet emrine havale ile bir kat'a yol emri yazılmıştır*" şeklindeki belgede belirtilmektedir.⁴⁴ Hizmetkarların muafiyetleri de konsolos ve tercümanlarınki ile aynıdır. Tercümanlık hizmetinde olanlara ait ahidnâme maddesi de belgede "*tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve iki nefer hizmetkarları baraç ve avârz ve kassâbiye akçesi vesâir rûsûm ve tekâlif-i örfiye tekâlif-i istid'o olunmaları berâtı şûrûtunda münderiç derce muharrer*"⁴⁵

5-İsvaçli Müste'menlere Dair Belgeler

a) Müste'menlerin Konsolos Vekili Olarak Tayin Edilmeleri

Müste'men, kendisine Osmanlı topraklarında oturmasına müsaade edilmiş yabancılar için kullanılan bir kelimedir. İsvaçli olup Osmanlı topraklarında oturan yabancılar zaman zaman elçi, konsolos ve tercüman olarak görev verilmiş ve bu belgelere yansımıştır. Bu konuya dair ilk belge, evâil-i R sene 1206/28 Kasım 1791 tarihli olup İzmir'deki İsvaç konsolos vekili Konte De Hoşpiye adlı müste'menin konsolosluk vekaleti hizmetinden anlamaması üzerine azli ve yerine devleti tarafından asıl konsolos gelinceye kadar İsvaçli Herber Vilaklison adlı müste'menin İzmir iskelesindeki konsolosluğa vekili tayin olmasına dairdir. Ancak bu vekalet daha sonra asaletle çevrilip konsolos berâtı yazılmıştır. İstanbul'daki İsvaç elçisi Dasib'in mühürlü ve imzalı takriri tercümesinde yeni konsolos tayin edilen müste'menin

⁴² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 132/678.

⁴³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 137/701.

⁴⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 136/698.

⁴⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 140/720.

görevleri: “...vürud iden İsveçlü'nün umûr ve husûsların ru'yet ve kapudâan ve mellâblarının zabt ve rabtına ve memnû'âtdan olan eşyanın alup götürmek hususunda men' olunmak için mu'âvenet olunup vekâleti umûruna âbardan bir ferdi dahl ve ta'arruz ütdirilmeyüp himâyet ve siyânet olunmak...” şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁶

b) Müste'menlerin Ticaret Yapması ve Muafiyetleri

İsveçli tüccarlar Osmanlı topraklarında oturan İsveçli müstemenerle ortak bir şekilde Osmanlı Devleti içerisindeki şehir ve kasabalarda ticaret yapabilmekte idiler. Bu şekilde ticaret yapanlara verilen izinlere dair ahkam defterlerinde birçok belge bulunmaktadır. Bu hususta Evâsıt-ı L sene 174/16-25 Mayıs 1761 tarihli ilk belgede, İsveç bazirganlarından Galata'da ticaret için oturan Palmo'nun Edirne'deki ortağı olan Sinano Todori adlı müste'men'in tacirin maliyle ticaret yapmak için Edirne'den İslimiye panayırına, Siroz ve Uzuncaabad, İzmir ve çevresine gidip ticaret yapmasına karışılmaması için hüküm verilmiştir. Hüküm'de Ahidnâme-i hümayûnda; “...Her kangınzın tabt-ı kazasına varup dahil olur ise esnâ-i rahba ve menâzil ve merâbilde kendüsüne ve esvab ve tavarına müdahale ve iktiza iden zâd u zevadesin rızâlarıyla satanlardan narh-ı rûzî üzere akçesiyle almasına ve mahall-i mezkûrda meks ve ikâmet ve ticâretine mümâna'at olunmayup ve cizyedârlara hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn cizye talebi vesâirlere dahî tekalif mutâlebesiyle rencide ve remide olunmayup ahidnâme-i hümayûn mücebine himâyet ve siyânet bâbında hükm-ı hümayûnum recâ itmeğın ahidnâme-i hümayûn mücebine amel olunmak” şeklinde müste'menlerin ticaret yapmaları ve mu'afiyetler açıkça ifade edilmektedir. Burada önemli hususlardan bir tanesi tüccardan resmi verginin dışında vergi talep edilmesinin engellenmesidir.⁴⁷

Aynı konuda evâhir-i L sene 1174/26 Mayıs – 3 Haziran 1761 tarihli belgede ise İzmir'deki İsveç konsolosunun tercümanı Yani v. Mengi Henürmozi'nin İzmir'e getirip alıp götürdüğü emtia ve eşyadan ahidnâme-i hümayun gereğince %3 gümrüğün dışında bir şey talep edilmemesi emredilmektedir: “... İsveçlü'nün tüccarı karadan ve deryadan memalik-i mabrusama getirdükleri ve alup götürdükleri bi'l-cümle emtialarından müste'menlere kıyasen yüzde üç gümrüklerin o vech üzere virüldüklerinden sonra ziyade bir şey talep olunmaya...”⁴⁸

Müste'menler arasında emlak ve arazi satışına dışarıdan dahl olunmamasına dair tarihsiz bir belgede; İsveçli Custi adlı müste'mene ait arazinin İzmir'de oturan Merzemat adlı müstemene satışına engel olunmaması emredilmektedir.⁴⁹

c) Müste'menlere Ticaret ve Seyahat İçin Yol Emri Verilmesi

Ticaret yapan müste'menler de yol emri almak zorundadır. Bu konuda Evâsıt-ı L sene 216/14-23 Şubat 1802 tarihli belgede İsveçli Cerasimo Norano adlı

⁴⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 77/436.

⁴⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 6/26.

⁴⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 6/27.

⁴⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 27/109.

müste'men'in ticaret için İzmir'den Sirem ve Kuş adalarına gitmeleri için yol emri verildiğini bildirmektedir.⁵⁰

Müste'menler ticaret dışında bazı Osmanlı topraklarında seyahatler yapabilmekte idi. Bunun için de yol emri almak zorunda idiler. Evâil-i Ra sene 1198/24 Ocak 1784 tarihli belge bu hususta güzel bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı topraklarında; İstanbul'dan İzmir, Selanik, Mısır, Kudüs-ı Şerif, Bağdad, Kıbrıs, Lefkoşa ve Akdeniz adalarına ile denizden ve karadan seyahat eden İsveçlü müste'menlerin cizye ve diğer vergilerden Ahidnâme gereği muaf olduğu talep edilmemesi şu şekilde emredilmektedir: "...müste'men-i mesfûrun birren ve babren mahall-i merkûm ve havâîlerine varup gelince müürûruna mümâna'at ve esnâ-yı rahda ve bir mahalde meks ve ârâmına muğâyir-i ahidnâme-i hümayûn cizyedârân taraflarından cizye talebi ve âhar vecible kimesneye te'addî itdirilmeyüp ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ve siyânet olunmak..."⁵¹

Evâil-i Ca sene 1198/23 Mart – 1 Nisan 1784 tarihli bir diğer belgede Arabistan'a seyahat eden İsveçli Jan Karstok Kunter adlı müste'menden vergi talep edilmemesi ve yol hükmü verildiği ve bu konudaki ahidnâme maddesi de: "*Memâlik-i mabrûsamda bulunan İsveçlü'den cizye ve tekâlif-i sâ'ire mutâlebe olunmayüp mu'af ve müselleml oluna deyu ahidnâme-i hümayûnda mukayyed bulunduğuna*" şeklinde belgede yer almaktadır.⁵²

Evâil-i L sene 1199/7-16 Ağustos 1785 tarihli belgede ise aynı husus farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'daki İsveç Elçisi De Hendistim'in arzuhaline göre İsveçli Arik Cumilad ve Pol Serakız adlı müste'menlerin İstanbul, İzmir, Selanik, Halep, Rodos, Mısır İskenderiyesi'ne seyahatleri için yol hükmü ve cizye ve diğer vergilerden muaf oldukları: "*Müste'men-i merkûmlar birren ve babren mahall-i merkûma ve havâîlerine varup gelince müürûrlarına mümâna'at ve esnâ-yı rahda muğâyir-i ahidnâme-i hümayûn cizyedârların cizye mutâlebesi ve âhar vecible te'addî itdirilmeyüp ber-mûceb-i ahidname-i hümayûn himâyet ve siyânet olunmaları*" şeklinde açıklanmaktadır.⁵³ Bu konuda üçüncü belge evâsıt-ı L sene 1207/22-31 Mayıs 1793 tarihli dir. İsveçli müste'menlerden Çan'ın bazı işleri için İstanbul'dan Bursa ve İzmir'e gidip gelmesi için ahidname-i hümayuna uygun bir yol emri yazıldığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "...varup gelince vaki' kuzğat ve nüvvaba ve yeniçeri serdarları ve iskele ümenası ve cizyedaran vesair zabitana hitaben ahidname-i hümayun derciyle biaynibi balada muharrer emr-i şerif misillü yol emri yazılmışdır..."⁵⁴

⁵⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 130/668.

⁵¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 64/347.

⁵² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 65/355.

⁵³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 68/375.

⁵⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 81/462.

d) Müste'menlerin İstanbul'a Gelen Eşyalarından Gümrük Alınmaması Emri

İsveçli müste'menlerin İstanbul'a kendi kullanımları için getirdikleri eşyalardan vergi talep edilmemesi, almak isteyenlerin men edilmesine dair Evâsıt-ı B sene 1197/2-11 Haziran 1783 tarihli belgede: “Belgrad’dan Asitane’ye gelecek müste’men eşyasından resm-i gümrük mutalebe olunmamak bâbında mukaddemâ sâdır olan emr-i şerîfîm mücebince müceddeden emr-i âlîşânım sudûrunu bi’l-fül Reisü’l-küttâbım olan Es-seyyid Mehmed Sabri -dâme mecdubû- i’lâm ve i’lâmî mücebince amel olunmak fermânım olmağım” şeklinde emredilmektedir.⁵⁵

6-İsveçli Beyzadelere Dair Belgeler

a) İsveçli Beyzadelere Yol Emri Verilmesi ve Muafiyetleri

Osmanlı şehirlerinde ikamet eden, seyahat veya ticari işler için gelen İsveçli beyzadelere ait bilgiler İsveç Ahkam Defterlerinde hükümler bulunmaktadır. İlk belge İsveçli beyzâdeler ile arkadaşlarına Osmanlı’nın iki önemli şehri olan İstanbul ile İzmir arasında seyahat etmeleri için yol hükmü ve mu’afiyet belgesi verilmesi hakkındadır. Evâhir-i Ş sene 1201/8-16 Haziran 1787 tarihli belgede iki adet İsveç beyzadesi ile sekiz adet arkadaşlarının seyahat amacıyla İstanbul’dan İzmir ve çevresine gidip gelmelerine engel olunmayıp cizye ile avarız talep edilmemesi emredilmektedir.⁵⁶

Evâil-i Za sene 1208/31 Mayıs – 9 Haziran 1794 tarihli ikinci belgede ise iki adet İsveç beyzadesi ile bir adet hizmetkarının İstanbul’dan, İzmir, Atina, Mora ve Anadolu sahillerindeki bazı yerleri ve Akdeniz’deki bazı adaları seyahat amacı ile gezebilmeleri için ahidname uyarınca yol hükmü yazılmıştır. Bu hükümle cizyedarların cizye, avâriz ve tekâlif-i örfiye talebiyle rencide olunmamaları amaçlanmıştır.⁵⁷

Bu konuda son belge 27 Ca sene 209/20 Aralık 1794 tarihli olup İsveçli beyzâdelerinden Perkesend’in iki nefer müste’men hizmetkârıyla İstanbul’dan İzmir, Mısır, Şam, Atina, Mora, Akdeniz’deki bazı adaları gezmek istediği, ahidnâme-i hümâyûn hükmünce cizye vs. talep edilmemesi ve buraları ziyaret edip geri gelmeleri için yol emri yazılması talep edilmiştir. Bu husustaki yol emri: “...hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn cizyedârlar vesair zâbûtân taraflarından cizye mutâlebesine ve âhar vecihle rencide ve remide olunmayup ber-müceb-i ahidnâme-i hümâyûn bimâyet ve siyânet olunmak için ber-mu’tad bir kat’a yol emr-i şerîfî yazılmışdır...” ifadesiyle izah edilmiştir.⁵⁸

⁵⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 61/333.

⁵⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 72/396.

⁵⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 86/488.

⁵⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 88/496.

7-İsveçli Tüccarlara Dair Belgeler

a) İsveçli Tüccarların İzmir'deki Ticari Faaliyetleri

İsveçli tüccarlar Osmanlı Devleti ile İsveç Devleti arasında yapılan anlaşmalar gereği Osmanlı liman, iskele ve şehirlerinde ticaret yapma izni almışlardır. Gerek kendi ülkelerinden gerekse farklı ülkelerden getirdikleri eşya ve emtiayı satmaktadır. Bu konuda en büyük sıkıntı gümrük vergisi konusunda yaşandığı belgelere yansımaktadır. Aslında yapılan anlaşmalarda miktar belli olmasına rağmen bazen tüccarın vergi vermemek için gümrüksüz mal satmaya çalıştıkları bazen de gümrük ve iskele emirlerinin gereksiz ve kanunsuz uygulamaları ticareti zaman zaman sekteye uğratmaktadır. Bu bölümde İsveçlilerin kara ve deniz yoluyla İzmir'e getirdikleri veya İzmir'den alıp götürdükleri ticari eşya ve emtilara dair belgeler değerlendirilmiştir.

Bu konuda ilk belgemiz evâhir-i B sene 1175/15-23 Şubat 1762 tarihli olup Edirne'de ticaret için oturan Mestano Todori adlı İsveçli bazırğan Kavala iskelesinde bir miktar penbe, vişne penbe (pamuk) satın alıp ahidnâme-i hümayûn gereğince gümrüğün ödeyip eline eda tezkiresi verilip İzmir'e gönderildiği buradan da müste'men gemisi ile Frengistan'a götürmek istendiğinde İzmir gümrük emini tarafından tekrar gümrük talep edildiğine dairdir. Bu konuda Divân-ı hümayûndaki İsveçli'ye verilen ahidnâme-i hümayûna mürâcaat olundukda; *“İsveç taifesinin tüccarı karadan ve deryadan memalik-i mabrûsaya getirdikleri ve alup götürdükleri bi'l-cümle emtialarından sair müste'menlere kıyasen yüzde üçer gümrüklerin o vech üzere virügeldüklerinden sonra ziyâde bir şey talep olunmaması, İsveçli'nin kendi sefîneleriyle memâlik-i mabrûsama götürdükleri eşyâ ve emtialarının bir def'a ahidnâme-i hümayûn mücebince gümrüğün eda ve teslim eylediklerinden sonra ol metai satmayup memalik-i mabrûsadan bilâd-ı saireye ve iskelesine götürmek lazım gelir ise vâsıl olduklarında ol cânibde olan ümenâ ve ammâl dâimâ ellerinde olan edâ tezâkilerine amel edip metâ-ı mez'bûrdan tekrar gümrük talep edilmemesi, Eşya ve emtia-ı merkûmeyi diledikleri mahalle getirdüklerine dabî mümâna'at olunmayup min ba'd bir dürlü babâne ile kendilerinden bir şey talep olunmaması”* emredildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹

Evâsıt-ı B sene 1197/12-21 Haziran 1783 tarihli belge gümrük vergisinin hangi liman ve şehirlerde alınacağını açıkça ifade etmektedir. Özellikle Nemçe'den veya İsveç'den İstanbul'a gelen eşyadan Belgrad'da gümrük alınmaması alınan gümrük vergisinin İstanbul Gümrük eminine teslim edilmesi emredilmektedir.⁶⁰

b) İsveçli ve Osmanlı Tüccarların Alacak-Verecek Davaları

İsveçli ile Osmanlı tüccarı arasında yapılan ticaret hususunda oluşan anlaşmazlıklar dava konusu olmaktadır. Bu davaların bakıldığı yerler ise yerel mahkemelerdir. Bu konuda ilk belge Evâil-i Za sene 1176/14-23 Mayıs 1763 tarihlidir. Dava konusunu ise, İzmir'de oturan Seyyid Elhâc Kasım b. Mehmed'in İzmir'de oturan İsveç bazırğanlarından Ezmond Balmo adlı tacir ile alacak verecek

⁵⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 10/41.

⁶⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 61/333.

davasıdır. Bu hususta 1159 senesi Zilkadesi'nde İzmir'de yapılan ilk mahkemeye Elhâc Kasım gelmediği görülmektedir. Ezmondo Balmo mallarını Elhâc Kasım'ın kefil olduğu Andriyas adlı İsveçli kaptanın gemisi ile Safacık, İstanköy, Rodos, Kıbrıs'a ve oradan Akdeniz sahillerine taşıdığı ancak Andriyas'ın para ve malları gasb etmesi sebebiyle zararının kefiliden talep edilmesi için açtığı görülmektedir. Gemideki ticari malların pirinç ve şeker olduğunun ifade edilmesi de ayrıca yapılan ticaret hakkında bilgi vermektedir.⁶¹

15 R sene 1199/25 Şubat 1785 tarihli belgede ise, İsveç tüccarı ortaklarından İzmir'de oturan Yani Maverkorda adlı İsveçli tüccarla Osmanlı tüccarı arasında yapılan penbe ticaretindeki anlaşmazlık konu edilmektedir. Bu davanın sonucunda penbenin hazırlanıp tüccara teslim edilememesi sebebiyle paranın iadesi kararlaştırılmıştır.⁶² Evâhir-i B sene 1199/30 Mayıs – 7 Haziran 1785 tarihli belgeden İsveçli tüccarı Yani Maverkordato ile Osmanlı tüccarı İlyaszâde arasında Güzelhisar'dan penbe ticareti sebebiyle borçlu olan Osmanlı tüccarından borcun devlet eliyle tahsili ve İsveç konsolos vekiline teslimi talep edilmektedir.⁶³ Evâhir-i Ş sene 1199/29 Haziran – 7 Temmuz 1785 tarihli belge aynı davanın devam ettiğini göstermektedir. İzmir'deki İsveç konsolosu tercümanı Pavlo v. Yorgi Maverkordato'nun Yenişehir Fenar sakinlerinden Osman Beyzâde Abdi Bey'deki alacağının tahsil edilip Pavlo'ya teslim edilmesi bir kez daha talep edilmiştir.⁶⁴ 6 Za sene 1200/3 Eylül 1786 tarihli belge ile aynı alacak konusu bir daha gündeme gelmiştir. İsveç tüccarı ortaklarından İzmir'de oturan Yani Maverkordato'nun Güzelhisar'da bulunan vekili Todormo Maverkordato penbe almak üzere Güzelhisar'da eski Söke kaimmakamı İlyaszâde Halil Ağa'ya Hanyalı İbrahim kefaletiyle yüz doksan senesinde otuz beş bin yedi yüz guruş verip senet aldıktan sonra vadesi dolduğu halde penbeyi alamadığı için parayı geri istediğinde onu da alamadığından adı anılan kişiden paranın veya penbenin alınması, itiraz ederse İstanbul'a getirip mahkemeye çıkarılması hakkında İsveç elçisinin arzuhalle talep ettiği. Eğer para tahsil edilirse İzmir'de mukim konsolos vekili Konte De Hoşpiye'ye paranın teslim edilmesi emredilmektedir.⁶⁵

Evâhir-i Ra sene 199/1-10 Şubat 1785 tarihli belgede ise İstanbul'daki İsveç elçisinin, İzmir'de oturan İsveçli tüccarlardan Pesti ve Talasniyo'nun Alaşehir'li Dimitri'den alacaklarını almadan Dimitri'nin ölmesi üzerine alacaklarının beytûlmalden tahsil edilip borcun ödenmesi talep edilmektedir.⁶⁶

⁶¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 14/55.

⁶² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 63/346.

⁶³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 68/371.

⁶⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 68/374.

⁶⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 70/386.

⁶⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 66/362.

c) İsveçli Tüccarlarının Tabi Oldukları Gümrük Vergisi

Evâil-i L sene 1206/23 Mayıs – 1 Haziran 1792 tarihli belgede fazla gümrük talebine dair örnek bir belgedir. İsveç tüccarlarından İzmir'de oturan Mike Krali adlı tacirin İsveç gemisiyle İzmir'e ticaret malı getirdiği ahidname-i hümayuna göre %3 gümrük vergisini ödemek istediği ancak daha fazla talep edildiği, bir kere ödedikten sonra mükerrer gümrük talep edildiği ve çeşitli bahanelerle sıkıntı çektiği ifade edilmektedir. Gümrük vergisini ödeyenlerin mallarını satmalarına engel olunmaması, çeşitli bahanelerle gümrük vergisi dışında para talep edilmemesi, edenlerin engellenmesi, bir defa gümrük ödedikten sonra malını istediği limanda karaya çıkarmasına engel olunmamasına dair ahidname-i hümayun hükümlerine uyulması gibi talepleri içeren İstanbul'daki İsveç elçisi Dasib'in mühürlü arzuhalıyla talep edilmektedir: *"...İsveçlü'nün kendü sefineleriyle memâlik-i mahrûsama getürdükleri eşya ve emtialarının bir defa ahidnâme-i hümayun mücebine gümrüğün edâ ve teslîm eyledikten sonra ol metâi satmayup memâlik-i mahrûsamda bilâd-ı sâ'ireye ve iskelesine götürmek lâzım gelürse vâsıl oldukların ol cânibde olan ümenâ ve ammâl dâima ellerinde olan edâ tezkiyesine amel idiüp metâ'ı mezbûrdan tekrar gümrük talep eylemeler ve eşya ve emtia-i merkûmeyi diledikleri maballe götürdüklerine dahi mumâna'at olunmayup min ba'd bir dürlü bahâne ile kendülerden bir şey talep olunmaya ammâ tüccar tâifesi ol gümrüğü virilen metâları içine gümrüğü alınmayan metâ'ı hıfz itmeyeler ve gümrük emînleri İsveç tüccarının emtialarını behâsından ziyâdeye tahmîl itmeyüp değer bahâlarıyla takdîr ve ol vecible îcâb iden gümrüğün alalar deyu ahidnâme-i hümayunda mastûr ve mukayyed bulunmağın..."*⁶⁷

Evâsıt-ı Ra sene 1216/22-31 Temmuz 1801 tarihli belgede, İsveçli tüccar Anton v. Kozdani'nin, şirketini feshetmesiyle ortağı İsveçli Sako v. Zemati'deki alacağı için açılan davalar yapılan mahkemeler neticesinde alacak verecek meselesinin halledildiği hakkındadır.⁶⁸

Evâsıt-ı R sene 1217/1-10 Ağustos 1802 tarihli belgede yine gümrük vergisi konu edinmektedir. İsveç tüccarından Corci Ayod'un İzmir ve havalisinden satın aldığı yasak olmayan malları memleketine götürmek istediği ancak gümrük vergisi olarak %3'den fazla talep olunduğu, ahidname-i hümayun gereğince vergi alınması talep edilmiştir. İsveç tüccarının bağlı olduğu kanun maddesi ise; *"gayri ez-memnu' alup memleketine götürdüğü emtia ve eşyadan ber-müceb-i ahidnâme-i hümayun yüzde üç gümrüğün edâ eyledikten sonra muğayir-i ahidnâme-i hümayun ziyâde talebiyle ta'addi olunmamak"* şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁹

d) Tüccara Yol Hükümü Verilmesi

İsveçli tüccar ve ortaklarının Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmeleri için yol hükümü almaları gerekmektedir. Bu hususta yine adı geçen ahkam defterinde değişik tarihli önemli belgeler bulunmaktadır. Bunlardan ilki evâsıt-ı Z sene 1215/25

⁶⁷ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 77/433.

⁶⁸ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 125/648.

⁶⁹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 140/721.

Nisan – 4 Mayıs 1801 tarihli olup İsveçli tüccar Andre Şapo'nun İzmir'den İstanbul'a gelmesi için yol hükmü verilmesi ve cizyeden muaf olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰

Evâsıt-ı S sene 1218/2-11 Haziran 1803 tarihli belgede ise İzmir'de oturan İsveç tüccarlarından Pirlapilsil'in seyahat ve ticaret işleri için İzmir, Bursa ve İstanbul'da gidip gelmesi için ahidnameye uygun bir şekilde yol emri yazılmıştır.⁷¹ Evâil-i L sene 219/3-12 Ocak 1805 tarihli belgede yine İsveçli tüccarlardan İniço'nun bazı ticari işlerini görmesi için Sakız'dan İzmir ve İstanbul'a gidip gelebilmesi için bir kıta yol hükmü yazıldığı görülmektedir: "...gelüp gidince müür ve ubûruna mümâna'at olunmayup ber-müceb-i şürüt-ı ahidnâme-i hümâyûn himâyet ve sıyânet olunmak üzere ahidnâme-i hümâyûn mücebince bir kat'a yol hükmü yazılmışdır..."⁷² Evâil-i L sene 1219/3-12 Ocak 1805 tarihli belgenin de konusu aynıdır. İsveçli tüccar Andre Lovar'ın bazı ticari işlerini görmesi için İzmir'den Bursa ve İstanbul'a gidip gelebilmesi için bir kıta yol emri yazılmıştır.⁷³ Bu konuda son belge evâil-i L sene 219/3-12 Ocak 1805 tarihli olup İsveçli tüccar Jo Jak Can Batistoriye'nin bazı ticari işlerini görmesi için İzmir'den Edirne ve İstanbul'a gidip gelebilmesi için içerisinde ahidname-i hümayuna ait kısmında bulunduğu bir kıta yol hükmü yazılmıştır: "...gelüp gidince murur ve uburuna mumanaat olunmayup ber-muceb-i ahidnâme-i hümâyûn himâyet ve sıyânet olunmak için bâlâda mubarrer ahidnâme-i hümâyûn derciyle bir kat'a yol emri yazılmışdır"⁷⁴

Tarihsiz bir belgede İsveç tüccarından Celini'nin İzmir sakinlerinden Selaniklîzade Ali'den Çuka ticaretinden bir alacağı olduğu ve bunun tahsili için yapılan mahkemeler ve paranın tahsilini konu edinmektedir.⁷⁵ Evâhir-i R sene 218/10-18 Ağustos 1803 tarihli belgede ise; İzmir'de oturan İsveç tüccarından Fransova Kaladel'in Selanik, Atina ve Akdeniz'deki adaları karadan ve denizden seyahat amacıyla gezmek istemesiyle kendisinden cizye talep edilmemesi için yol emri yazılmasına dair: "Memalik-i mahrûsamda bulunan İsveçlü'den cizye ve tekâlif-i sâire mütâlebe olunmayup mu'af ve müsellemler oluna deyû ahidnâme-i hümâyûnda münderiç olmak"⁷⁶

e) İzmir'e Gelen ve İzmir'den Giden Ticari Mallar

İzmir yakınlarından daha çok çuka, şeker, pirinç, kahve, penbe, vişne penbe (pamuk) şeklinde sıralanmaktadır. Ancak getirilen ticari mal ve eşyalar hakkında bilgi verilmemektedir.

⁷⁰ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 123/640.

⁷¹ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 139/718.

⁷² BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 149/761.

⁷³ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 150/762.

⁷⁴ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 150/763.

⁷⁵ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 152/777.

⁷⁶ BOA, DVNS.DVE.d., 50/2, s. 140/722.

Sonuç

1159-1205/1476-1791 tarihleri arasında Osmanlı İsveç ilişkileri bağlamında İzmir konsolosluk faaliyetlerinin ele alındığı bu makalede özellikle İsveç Devleti ile olan ticari ilişkiler Düvel-i Ecnebiye Defterleri arasında yer alan İsveç Ahkam Defteri özelinde ele alınmıştır. İsveç ile Osmanlı arasında İzmir'deki konsolosluk kanalıyla yapılan diplomatik faaliyetler de gözden geçirilmiştir. Elçi tayininden konsolos tayinlerine, konsolosluk çalışanları ve İsveçli müste'men, beyzade ve tacirlerinin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyet ve seyahatleri de değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan itibaren özellikle deniz ticaret merkezlerinden biri olarak bilinen İzmir'e ayrı bir önem verdiğini yine ahkam defterlerindeki kayıtlardan tespit etmekteyiz. Uluslararası ticarete, liman şehirleri, iskeleler ve buralarda ticareti yönlendiren diplomatik görevlilerin rolleri de çalışma neticesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Liman şehirlerinden İzmir'in yabancı devletlerin ticari ilişkileri açısından önemi İsveç özelinde tespit edilmiştir.

Elçilerin Osmanlı Devleti içerisindeki konumları ve faaliyetleri, faaliyet alanları, sorumluluk ve muafiyetleri, elçilik personeli ve elçiliği kullanan tüccarların diplomatik işlemlerinin nasıl yapıldığı gibi hususlar detaylı bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır. İsveçli tüccarların getirdikleri mallar, limanlardaki işlemleri, yabancı gemi ve mürettebatın hukuki işlemleri, tüccarların Osmanlı Devleti'ne ait topraklarda ticaret yapmaları, ticari anlaşmalar ve uyumsuzluklar, gümrük vergileri, davaları da yine İsveç Ahkam Defterlerindeki belgeler ışığında ele alınmıştır.

Ticaret dışında Osmanlı topraklarında seyahat amacıyla hareket eden İsveçli elçiler, İsveç beyzadeleri, müste'men, tüccar ve hizmetkarlar ile İsveçli seyyahların elçilik ve konsoloslukla aracılığıyla Divan-ı Hümayun'la olan ilişkileri de bu vesile ile tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Düvel-i Ecnebiye Defterleri (DVNS.DVE.d) :50/2 (İsveç Ahkâm Defteri).

Kaynak Eserler

- Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Malıyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 227;
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Genişletilmiş 3. Baskı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No:108. Ankara, 2010, s. 41.
- Candost, Ural, *50/2 Numaralı İsveç Ahkâm Defteri'nin Işığında Osmanlı-İsveç İlişkileri (1759-1827)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2020, s. 7-8.
- Günalan, Rıfat, *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, Kayıhan, İstanbul, 2010, s. 101-105.
- Küçük, Evren "İskandinavya Çalışmaları Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi", *Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-61, Ocak, Erzurum, 2018, ISSN-1300-9052 s. 422-423.

NAPOLİ DEVLET ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE İKİ SİCİLYA (NAPOLİ) KRALLIĞI İZMİR KONSOLOSLUĞUNUN TEŞEKKÜLÜ (1740-1743)

Güner Doğan*

Giriş

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu farklı Avrupa Devletlerine her biri kendine ait çeşitli ayrıcalıklar içeren ve içerik bakımından özellikle ticaret maddelerinin egemen olduğu bir takım ahitnameler bahşetmiştir. Bunlar arasında 1718 yılında Avusturya'ya, 1737 yılında İngiltere, İsveç ve Hollanda'ya, 1740 yılında Fransa'ya ardından 1756 yılında Danimarka'ya, 1761 yılında Prusya'ya, 1774 yılında Rusya'ya ve son olarak 1782 yılında İspanya'ya verilen ahitnameleri sayabiliriz. Bununla birlikte daha Selçuklular zamanından itibaren başlayan Türk-İtalyan ilişkilerini düşündüğümüzde, İtalyan kent devletlerine de yine daha evvelki yüzyıllarda olduğu gibi 18. yüzyılda da bir takım ahitnameler bahşedilmiştir. Bunlar arasında 1712 yılında Cenevizlilere, 1718 yılında Venediklilere ve 1747 yılında Toskana'ya verilenlerden bahsedebiliriz. Bu noktada yine 18. Yüzyıl açısından bakıldığında 1740 yılı itibarıyla bir diğer İtalyan devleti daha karşımıza çıkar ki o da İki Sicilya (Napoli) Krallığıdır¹.

Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı arasında ilk ilişkiler, taraflar arasında “Kavalier Don Bozepa de Fevelon Finoketi²” haşmetlü zir ve hâlâ Sicilya Kralının murahas vekili [ile] yirmi bir madde bir hatime³den meydana gelen anlaşmanın imzalanmasıyla başlamış ve akabinde farklı mevzular etrafında bu ilişkiler zaman içinde ciddi manada gelişme göstermiştir. 7 Nisan 1740 tarihinde imzalanarak

* Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü ve Tercüme Ofisi Koordinatörü: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, gunerdogan@karatekin.edu.tr.

¹ Robert Olson, “The Ottoman-French Treaty of 1740: A Year to be Remembered?”, *Turkish Studies Association Bulletin*, 1991, vol.15, n.2, s.347; M. H. Van Den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, Brill: Leiden-Boston, 2005, s.7. Osmanlı belgelerinde Sicilyateyn olarak geçen İki Sicilya Krallığı ismini bir karışıklığa sebebiyet vermemek adına Napoli Krallığı olarak da zikrettik.

² Giuseppe Finocchietti di Faulon. Bu elçinin görev süresi müddetince İstanbul'daki faaliyetleri için bkz. Feliciano Lepore, “Un Capito Inedito di Storia Mediterranea”, *Spagna e Impero Ottomano nel Secolo XVIII*, Firenze: G. Barbera Editore, 1943, ss.53-76. Ayrıca elçinin göreve nasıl başladığının ilginç ayrıntıları için bkz. Nahit Sırrı, “İstanbul'da Sicilyateyn Elçileri”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, yıl:1930, sayı:3, s.69.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Düvel-i Ecnebiye Defteri, 96/1, s.41.

yürürlüğe giren ticaret anlaşmasıyla artan ilişkileri daha da kalıcı hale getirmek ve sürekli kılmak adına Osmanlı İmparatorluğu Napoli'ye Hacı Hüseyin Efendi adında bir orta elçisini, dönemin ad-hoc (geçici) diplomasi anlayışı bağlamında göndermiştir. İstanbul'dan altmış kişiden mürekkep maiyetle Messina limanına hareket eden elçilik heyeti Napoli kentinde yaklaşık olarak iki ay kadar diplomatik temaslarda bulunmak maksadıyla ikamet etmiştir⁴. Hacı Hüseyin Efendi'nin İki Sicilya Kralının davetiyle saraya girişi esnasında “biz duhul ettiğimizde cümlesi kıyam etdiler ve orta yere gittiğimizde kiral dahi kıyam eyledi⁵” cümlelerini referans kabul edersek, kendisinin daha ilk andan itibaren çok itibar gördüğü sonucunu çıkarabiliriz. Şu bir gerçek ki, İki Sicilya Kralı III. Carlos, Osmanlı İmparatorluğu ile yakın temas halinde olmak istiyordu⁶. Bu istekte üç ana gayenin ön planda olduğunu kabul edebiliriz: Karşılıklı olarak ticareti geliştirmek, Akdeniz'de uzun zamandır her bir devlet için sıkıntı yaratan korsan saldırılarına karşı işbirliği yapmak ve ilişkilerin doğal bir sonucu olarak devletlerarası diplomatik temasları sağlamlaştırmak. Kral'ın arzu ettiği ve Osmanlı tarafının da belgelerden anladığımız kadarıyla benzer bir arzu da olduğu bu üç istek karşılıklı olarak gönderilen elçiler ile kısa zaman içinde karşılığını bulacaktır.

Elçi Hacı Hüseyin Efendi bu zikrettiğimiz, iki ülkenin olması gereken ilişkilerinin çerçevesi noktasında, Napoli kentine gelmiş ve belli bir süre sonra 18 Eylül 1741 tarihinde saraya kabul edilerek hem kendisine teslim edilen nâme-i hümâyunu hem de temelde kumaşlardan mürekkep zengin hediyelerini Krala sunmuştur⁷. Kısa zaman bulunduğu Napoli kentinde görevini başarıyla ifa eden Hacı Hüseyin Efendi tarafına teslim edilen güven mektubunu da alarak 18 Ekim 1741 tarihinde İki Sicilya Krallığı'nın İstanbul'a yeni elçi olarak tayin ettiği Nicola de Majo (1741-1747) ile birlikte kentten ayrılmıştır⁸.

Yeni elçi Nicola de Majo, birazdan bahsedeceğimiz üzere, Fransızların haberi olmaması için gizlice İstanbul'a gelen ve ancak bir Fransız dönmesi sayesinde önemli bir diplomatik başarı elden eden elçi Giuseppe Finocchietti di Faulon'un zorlu bir uğraş ile başlattığı ikili ilişkilerin nispeten rayına girmiş doğası etrafında görevine başlayacaktır. Ancak onun gerçekleştirdiği diplomatik misyonunu bir başka çalışma

⁴ Bu iki aylık ikametgâh süresi hususunda elçi ve maiyeti hakkında İtalyanca olarak kaleme alınan bir relazione/rapor detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. *Relazione della venuta di Hagi Hussein inviato Straordinario della Porta Ottomana e della Pubblica Udienza, che Avuto dal Re Nostro Signore Il Giorno 18 Settembre 1741*, Napoli, 1741.

⁵ Archivio di Stato di Napoli (=ASNP), Ministero Affari Esteri, Busta, 4174.

⁶ Onun yönetimi süresince Krallığın Doğu dünyası ile olan ilişkileri hakkında bkz. Michelangelo Schipa, *Il Regno di Napoli al Tempo di Carlo Borbone*, Salerno: Libreria Antiquaria Editrice, 1972, s.339-363.

⁷ BOA, Topkapı Sarayı Arşivi Evrakı, n.6058; *Relazione della venuta di Hagi Hussein inviato...*s.16-18; Giovanni Caratola, “L'Immagine del Turco nel Presepe Napoletano del '700”, *La Conoscenza dell'Asia e dell'Africa in Italia nei Secoli XVIII. e XIX*, vol. 1, ed. Ugo Marazzi, Napoli, 1984, s.751.

⁸ *Relazione della venuta di Hagi Hussein inviato...*s.16.

da ele alacağımız vadederek, asıl şimdi iki ülke ilişkilerinin asıl mimarı Finocchietti'nin diplomatik misyonuna geçebiliriz.

İki Sicilya Krallığı Elçisi Giuseppe Finocchietti di Faulon ve Pâyitahtta Fransa'ya Rağmen Diplomasi Faaliyetleri

Daha evvel ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu ile iki Sicilya Krallığı ilişkilerinin başlangıç tarihi imparatorluk tarafından Sicilya Kralına 7 Nisan 1740 tarihinde verilen bir ahitname ile başlamıştır. İlgili ahitnamenin içerdiği maddeler çerçevesinde işlerlik kazanma süreci ise hiç kolay olmayacaktır. Bu noktada İstanbul'da İki Sicilya Krallığı adına görevlendirilen Giuseppe Finocchietti di Faulon'un kendi ülkesi için kaleme aldığı elçilik raporlarına bakmak gerekir. Oldukça ayrıntılı olarak yazılan, Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul hakkında farklı bilgiler içeren bu mektupların temelde iki mevzusu ya da sorunu vardır: Birincisi, benzer şekilde aynı yıl içinde Osmanlı tarafından yeni bir ahitname almış olan Fransa ile her ne kadar kaçınılmak istense de yaşanması muhtemel sıkıntılar. Diğeri ise, İki Sicilya Krallığı'na bahşedilen ahitnamenin maddelerinin zaman geçmeden işler hale getirilmesi için gösterilecek çabalar.

İki Sicilya Krallığını temsil eden ilk elçinin ya da daha doğru bir tabirle diplomatın temeldeki amacı daha evvel kendilerine verilen ahitname ile yine kendi ülkesi adına ticaret işlerini Osmanlı limanlarında artırmak istemesidir. Bu maksatla özellikle vurgulamak isteriz ki gizlice İstanbul'a gelen bu diplomat ticarete yeni bir rakip istemeyen ve bir anlamda Osmanlı nazarında tek kalmak için türlü mecralarda çaba sarf eden Fransız elçinin engellemelerinden çekinmektedir. Bilindiği üzere 1740 yılında kapsamlı ve Osmanlı tarihi için, içerdiği ayrıcalıklar bakımından, önemli bir ahitname elde eden Fransızlar başka bir ülkenin buna benzer bir ahitname almasını istememekteydi. Dolayısıyla elçi Finocchietti'nin işi en baştan itibaren çok zorluklarla başlamıştı.

Kral tarafından görevlendirilmesinin ardından yola çıkan Finocchietti'nin yolculuk günlüğü bugün Paris Dışişleri Bakanlığı Arşivindedir⁹. Bu günlüğe göre Finocchietti, Messina limanından yola çıkmıştır¹⁰. Elçi, her ne kadar Napoli'den Messina'ya kadar yolculuk hikâyesini yazıya dökmese de limandan ayrılışının akabinde denizdeki yolculuğunun az da olsa bilgisini verecektir. Onun Çanakkale Boğazına gelene kadar anlatıma değer bulduğu tek yer Milos Adasıdır. Oldukça ufak olan bu adanın limanı, Finocchietti'nin gözlemlerine inanırsak, doğudan gelen tüccarların bir anlamda buluşma noktasıdır. Beş bin kişiden mürekkep ada bu bakımdan geçiş noktası olması hasebiyle önemli bir noktadadır. Buradan hareketle Finocchietti fazla zaman geçmeden ve kendi ifadesiyle çok mutlu bir yolculukla

⁹ Ministère des Affaires Étrangères (=AMAE), vol.107, 1741. "Relatione di cio, che da me se osservato nel viaggio Costantinopoli di piu' rimarchevole con i due Vascelli de Re delle due Sacche nell'anno 1741".

¹⁰ AMAE, vol.107, s.211.

birlikte İstanbul'a giriş yapmıştır¹¹. Elçinin İstanbul'a girişi itibarıyla sarf ettiği cümleler kentten son derece etkilendiğini göstermektedir. "Avrupa'nın en güzel şehri" olarak nitelediği İstanbul'da ilk anlatılan ve elbette ilk dikkati çeken yerler Galata, Pera ve Tophane olacaktır. Buraları cennetin yerine geçen mekânlar olarak nitelerken Finocchietti'nin, bir ön bilgi olmadan bu tanımlamaları yaptığını da söyleyemeyiz. Çünkü elçi için yolculuk öncesinde, bir el kitabı olması noktasında okunan meşhur bir seyyahın çalışması vardır. Bu çalışma Fransız seyyah Joseph Pitton de Tournefort'a ait olan seyahatnamedir. Fransız Krallık bahçelerinin bitki bilimcisi olan Tournefort'un İstanbul'a dair gözlemleri şüphesiz sadece Fransa'da ilgi görmüyor İtalyan okuyucusu nazarında da oldukça önemli iş görüyordu. Finocchietti'nin de benzer bir ilgiyle bu kitabı okuması, verdiği bilgiler özelinden bakacak olursak, İstanbul'a dair bir takım teknik bilgilerin önceden kazanımı noktasında onun için faydalı olmuştur. Son olarak İstanbul'un onun tarafından nasıl görüldüğü noktasında her zaman iyi bir tablo çizmeyen Finocchietti, gelir gelmez şahit olduğu olumsuzlukları sıralarken en başa kentin nüfusunun çokluğunu koyar, ardından barınma sorununa değinen Finocchietti, özellikle ev yapımında kullanılan malzemenin yangınlara davetiye çıkardığını söyler. Onun ifadeleriyle İstanbul'un üç belası vardır: Leventler, Yangınlar ve Veba¹².

Kente girişiyle birlikte ve kısa bir zaman ikamet ile bu tespitleri dile getiren Finocchietti'nin daha evvel ifade ettiğimiz gibi, gizlice İstanbul'a geldiğini hatırlatalım. Bundan dolayı ona hem kent hakkında hem de en mühimi kuracağı ilişkiler noktasında yardım edecek bir kişiye ihtiyaç vardı. O kişi bir Fransız dönmesi olan, Napoli dahil türlü kentlerde bulunmuş ve Osmanlılar için yerine getirdiği vazife bakımından son derece değerli bir isim olan Kont Bonneval'dir¹³.

1740 yılı itibarıyla kendilerine bahşedildiği ahitname ile her bakımdan önemli bir avantaj edinen Fransızların temel gayesi bu avantajlarını sürekli kılacak bir siyaset izlemek olacaktır. Dolayısıyla başka bir devletin benzer maddeleri içeren bir ahitname elde edecek olması ihtimali Fransızları sürekli olarak tetikte durmaya itmiştir. Buna istinaden özellikle ticaret noktasında yeni bir paydaş olarak ortaya çıkacak İki Sicilya Krallığının elde edebileceği herhangi bir hak onlar tarafından istenmemektedir. Bunları gayet iyi bildiği anlaşılan Finocchietti, akıllıca bir siyaset izleyerek kente gizlice gelmiş ve yine akıllıca davranarak (ya da kendisine bu şekilde davranması için önceden talimat verilerek) bir Fransız'dan yardım talebinde bulunmuştur. Doğal olarak bu yardımın karşılıksız olduğunu düşünmek olası değildir. Çünkü o sıralar kariyeri hususunda ve özellikle diploması alanında daha fazla yer almak isteyen Bonneval'in de bu yardım isteğine olumlu cevap verdiğini görüyoruz. Finocchietti işte burada yazdığı günlüğüne Bonneval hakkında, onun karakteri, icra ettiği görevi, zekâsı vb. konularda türlü cümlelerin yer aldığı methiyeler düzdüğüne şahit

¹¹ AMAE, vol.107, s.212-213.

¹² AMAE, vol.107, s.213-216.

¹³ AMAE, vol.107, s.216-217.

olabiliyoruz¹⁴. Dolayısıyla iki taraf arasında yazılı olmayan ancak Finocchietti'nin kendi ifadesiyle “armonia/armoni”nin olduğu bir sözleşme söz konusudur. Ancak bu görünmeyen sözleşmede taraflar için temel saik Fransızlara rağmen iş yapabilme eylemine olan istektir.

İki Sicilya Krallığının iş noktasında yapmak istediği şey oldukça açıktır: ticaret hususunda Fransa ile eşit haklar elde etmek. Finocchietti'nin bu amaç için bütün serencamını anlattığı yere yani onun elçilik süresince tuttuğu raporlara artık geçebiliriz¹⁵. En başta onun eşitlik olarak kastettiği kavram İtalyanca “mezzettaria”dır¹⁶. Yani sözlük anlamı olarak ifade edeceksek, eşitlik ya da daha net bir ifadeyle ticaret noktasında söyleyecek olursak “ölçü birimlerinde eşdeğerlik”. Buradaki birim ise gümrük vergileri meselesidir. İki Sicilya Krallığı'nın gayesi farklı ürünler özelinde gümrük vergisi ile ayrıcalık elde eden Fransızlar gibi ya da onlardan daha avantajlı bir sonuç elde etmektir. Finocchietti'nin Fransızlara rağmen gerçekleştirmek istediği bu istek noktasında rakibi Fransızların mevcut İstanbul'daki elçisi ve artık görevinin son yılına girmiş olan tecrübeli Marquis de Villeneuve'dir. Daha en baştan İki Sicilya Krallığının Osmanlı tarafı ile imzalaması muhtemel anlaşmasına karşı çıkan Villeneuve, yapılacak anlaşmanın olmaması için sürekli olarak diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak Finocchietti'nin Bonneval'e güveni tamdır ve her şeye rağmen Osmanlı tarafından bir ayrıcalık elde edeceğine inanmaktadır. Bunun için başka hiç kimse ile herhangi bir konuşmaya girmeyeceğini de belirten elçi¹⁷, akabinde kendi heyecanı, dikkati ve inancı sayesinde bütün bu güçlüklerden çıkılacağını ve bir anlaşmaya imza atılacağını kaleme aldığı raporunda vaat olarak kendi ülkesine göndermiştir¹⁸.

Yaklaşık iki aylık diplomatik girişimler, Bonneval'in bir yol açmak maksadıyla çabalaması ve Fransız elçinin, zaten daha evvel de bilinen diplomasi oyunları ve

¹⁴ AMAE, vol.107, s.219-221.

¹⁵ Archivio di Stato di Napoli (=ASNP), Ministero degli Affari Esteri (=MAE), Busta:189, Costantinopoli Diversi.

¹⁶ MAE, Busta:189, 2 Gennaio 1741, Costantinopoli Diversi.

¹⁷ MAE, Busta:189, 2 Gennaio 1741, Costantinopoli Diversi.

¹⁸ MAE, Busta:189, 13 Marzo 1741, Costantinopoli Diversi. Marquis de Villeneuve'nin diplomatik misyonunu kaleme alan Albert Vandal, Bonneval'in Fransız elçiye rağmen başarıya ulaştığını şu cümlelerle aktarmaktadır: “Fransa, Levant denizlerinde seyrüsefer yetkisine resmen sahip milletlerin sayısını sınırlamaya ilişkin sisteme sadık bir halde, gelen temsilcinin [Finocchietti] bu yöndeki teşebbüsüne engel olmaya çaba gösteriyordu. Bonneval bunu öğrenince, kalan nüfuzunu İtalya'nın hizmetine sunmakta acele etti, temsilcinin bütün girişimlerine yardımcı oldu ve bu teşebbüsleri başarıya ulaştırdı”. Bkz. Albert Vandal, *Une Ambassade Française En Orient Sous Louis XV: La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Paris: Librairie Plon, 1887. Bu eser Nahid Sırrı Örik tarafından Türk Tarih Kurumu adına tercüme edilmiştir. Daktilo ve el yazısı halinde olan bu çalışma henüz basılmamıştır. İlgili alıntı bu tercümedendir. Bkz. Albert Vandal, *XV. Louis Zamanı Doğu'da Bir Fransız Elçiliği: Villeneuve Markisi'nin Misyonu, 1728-1741*, Ankara, 1947.

birçokları ile birlikte nihayet Finocchietti amacına ulaşmış ve önemli ayrıcalıklar elde ettiğini kendi ülkesine bildirmiştir. Bunu daha somut verilerle dile getirecek olursak mevzunun daha iyi anlaşılabilceğine inanmaktayız. Dolayısıyla İki Sicilya Krallığı tüccarlarının belirli ürünler etrafında, aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, Fransızlara yönelik olarak elde ettikleri avantaj Finocchietti tarafından hazırlanan ürünler özelinde oluşturulan bir tablo ile şu şekilde kâğıda dökülmüştür¹⁹:

İki Sicilya Krallığı Tüccarlarının Fransa ve Diğer Milletlere Nazaran Osmanlı Limanlarındaki Gümrük Avantajı (aspri cinsinden)²⁰			
Ticarete Konu Bazı Ürünler	Fransız Tüccarının Ödediği	İki Sicilya Krallığı Tüccarının Ödediği	Aradaki Fark
Telli hâre	6	5	1
Dîbâ-i Acem	15	12	3
Telli hatâyî	6 ½	5	1 ½
Telli katîfe	15	9	6
Sade katîfe	9	3 ½	5 ½
Sükker-i kelle ve toz beher	55	49	6
Tiftik beher kantârından	90	50	40
Meşîn üç yüzü bir denk olmak üzere	150	120	30
Sof	7	3 ½	3 ½

¹⁹ Tabloda yer alan ürünler oldukça sınırlıdır ve tarafımızdan özetlenmiştir. İki ülke arasında ticarete konu olan hemen her ürünün gümrük tarife defterini bir başka makalede yayınlayacağız. Bkz. Güner Doğan-Özgür Oral, “1740 Tarihli Osmanlı Devleti-İki Sicilya Krallığı Gümrük Tarife Defteri”

²⁰ “di tutte le altre mercanzie, si dovra’ pagare secondo la tariffa’ di Francia eccettuato gli altri articoli specificati nella tariffa, che siamo convenuti doverli pagare sul piede della tariffa d’Ollanda, come sta’ espresso per essere quella piu’ vantaggiosa che la tariffa di Francia”. Bkz. MAE, Busta:189, 8 Aprile 1741, Costantinopoli Diversi.

Belirli ürünler özelinde Finocchietti'nin yazıya döktüğü İki Sicilya Krallığı tüccarlarının bu avantajlı durumunun uygulanabilirliği ise önemli bir mevzu olarak ortada durmaktadır²¹. Bir bakıma kâğıt üzerinde zikredilen avantajlı durumun yine Fransa'ya rağmen işlerlik kazanması ciddi manada çalışmayı ve hiç şüphesiz ticaret noktasında iyi bir teşkilatlanmayı gerektirmektedir. İşte bu noktada İki Sicilya Krallığı'nın Osmanlı limanlarında açtıkları konsolosluklara, ancak konumuz özelinde genel bir örneklem olması açısından İzmir konsolosluğuna, geçebiliriz.

İki Sicilya Krallığı İzmir Konsolosluğunun Teşekkülü ve İlk Konsolos Antonio Romiti

Görevine başlar başlamaz elde ettiği ticari ayrıcalıklar ile Bonneval'in de yardımları sayesinde oldukça başarılı bir profil sergileyen Finocchietti Osmanlı başkentinde diplomasinin gerekliliklerini yerine getirdikten sonra yerini bir başka elçiye bırakarak ülkesine dönecektir. Ancak onun görev yaptığı bu süre zarfında İzmir dâhil olmak üzere farklı Osmanlı liman kentlerinde diplomasinin bu sefer ticaret boyutunu ilgilendiren çok sayıda konsolosluk açılmıştır²².

İstanbul dışında İtalyan tüccarlar özelinde düşünecek olduğumuzda belki de ticaret bakımından diğer önemli kentler arasında İzmir ön plana çıkmaktadır. Özellikle Anadolu'dan gelen birçok ürün burada yer alan liman sayesinde Avrupa ülkelerine taşınmaktadır. Bu noktada Venediklileri ve Cenevizlileri en başta zikretmemiz gerekir. Ardından 18. Yüzyılda tıpkı İstanbul'da olduğu gibi bir başka İtalyan devlet yani İki Sicilya Krallığı elçileri de İzmir'de gözükmeye başlayacaktır. Evvelinde farklı ülkelerin bayrakları altında ticaret yapan Sicilyalılar ve Napolililer artık kendi ülkeleri adına bu ticareti yapmaya başlamışlardır. İzmir özelinden bakıldığında kentte 19 Haziran 1741 tarihinde ilk konsolosluk teşekkül etmiştir Napoli Devlet Arşivi belgelerinden elde ettiğimiz verilere göre İzmir'deki ilk konsolos, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Düvel-i Ecnebiye defterlerinde de sıklıkla adı

²¹ İki ülke arasında ticaretin karşılıklı olduğunu ve Osmanlı tüccarlarının sıklıkla Napoli'de gözüktüklerini de belirtmek gerekir. Osmanlı yönetimi tarafından İki Sicilya Krallığına gönderilen bir belgede Osmanlı tüccarları hakkında İki Sicilya yönetiminin gümrük vergisi hususunda ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde şu noktada dikkati çekilmiştir: "...devlet-i aliyemin iskele ve gümrüklerinde Kral müşarün-ileyhin sefayinlerinden gümrük resmi %3 ve sair devlet olan düvel taraflarından verilen rüsumat eda olunub mukabilinde devlet-i aliyemin sefayini ve reayası dahi tabi olan yerlere vardıklarında bu kıyas üzere sair devlet olan düvel misüllü rüsumatlarını elde edeler..." Bkz. MAE, Miscellanea di Scrittura, Arm. C, stipo B, 41.

²² İki Sicilya Krallığının 18. yüzyıl genelinde Osmanlı limanlarında açtıkları konsolos sayısı 26'dır. Bkz. BOA, Düvel-i Ecnebiye Defteri, 96/1. Bu defterin transkripsiyonu ve değerlendirmesi için bkz. Muhammed Özler, 96/1 Numaralı Sicilya Abitname Defteri (İnceleme-Metin), Yayınlanmamış YLS Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017; Konsoloslukların tam olarak nerelerde açıldığı hususunda ayrıca bkz. Christopher Denis-Delacour, *Les Défis de la Souveraineté Maritime: Navigations Napolitaines en Mer Ottomane (1734-1856)*, Paris: Classiques Garnier, 2021, s.79

Romiti olarak geçen Antonio Romiti'dir. Göreve atanması ile birlikte İzmir'de Kadı dahil farklı kişilere kumaş, kahve ve şekerden oluşan hediyelerini vermesi ile görevine başlayan ve 19 Haziran 1743'e kadar tam olarak iki yıl bu vazifede bulunan Romiti'nin maiyetinde şu kişiler bulunmaktadır: 2 Mühürdar, 2 Yeniçeri, 2 Tercüman ve tam sayısı verilirse de muhtemelen 2 kişiden mürekkep hizmetliler²³.

Toplamda sekiz kişiden oluştuğunu tahmin ettiğimiz konsolos Antonio Romiti'nin maiyetinin diğer konsolosluklar ile karşılaştırıldığında aşağı yukarı benzer bir örgütlenme içinde olduğunu söyleyebiliriz²⁴. Burada mühürdar olarak zikrettiğimiz iki kişiden birisinin ise Sakız Adasında ikamet ettiğini belgeler bize söylemektedir. Böyle bir yapı ile göreve başlayan Antonio Romiti'nin konsolos olarak çok fazla bir iş yüküne sahip olduğunu iddia etmek, belgelerin sunduğu rakamları göz önüne alırsak, zor gözüküyor. Bundan olsa gerek kendisine göreve başladıktan kısa bir süre sonra konsolos olmasının ötesinde bir başka görev tevdi edilecektir.

Sultan I. Mahmud'un İki Sicilya Kralına göndermeyi düşündüğü bir hediye var olan ilişkilerin bir bakıma perçinleşmesi adına işlev görecektir. Napoli'ye gönderilen Osmanlı elçisi Hacı Hüseyin Efendi'nin kısa süre sonra avdet etmesinin akabinde yine Napoli kentine gönderilecek olan bu hediye, daha evvel İran elçisi tarafından Osmanlı Sultanına hediye edilmiş olan bir fildir²⁵. Romiti'nin tuttuğu harcama listesinden anladığımız kadarıyla yanında bir yeniçeri ve bir hizmetli ile İzmir'den İstanbul'a gelen ve hediyeyi alarak Haziran 1741 tarihinde yola çıkan konsolosun yaklaşık olarak bir yıllık yokluğunda onun yerine bakacak olan kişi bu sefer yeni elçi tarafından atanacak olan konsolos yardımcısı sıfatıyla Jacopo Antonio Cavalletti'dir²⁶. Buradaki görüşümüz, 18. yüzyılın en azından ilk yarısında diğer İtalyan Devletlerinde olduğu gibi İki Sicilya Krallığı'nın da İzmir özelinde gerçekleştirdiği ticaret hacminin en azından İngiltere, Hollanda, Fransa ve İsveç ile

²³ Antonio Romiti ve yanında görev yapan kişilerin bilgisine yine Romiti'nin tuttuğu harcama listesinden ulaşabiliyoruz. Bkz. MAE, Busta:196, "Conto generale di tutte le spese fatte da Antonio Romiti console di Smirne del 19 Giugno 1741-fino al 19 Giugno 1743".

²⁴ Böylesine bir karşılaştırmayı Fransız seyyah Antonio Galland ve İngiliz Konsolos Paul Rycaut'un gözlemlerine dayandırıyoruz. Bkz. Frédéric Bauden (yay.haz.), *İzmir Gezisi: Antoine Galland'ın Bir Ehlazması (1678)*, çev. Erol Üyepazarcı, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003, ss.56-68 ve Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Oxford: Oxford University Press, 1989, ss.49-65.

²⁵ Bu hediye hakkında tarafımızdan kaleme alınan makale için bkz. Güner Doğan, "Osmanlı İmparatorluğu İki Sicilya Krallığı İlişkilerinin Başlaması ve İstanbul'dan Napoli'ye Diplomatik Bir Hediye: Sultanın Fili", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2016, sayı:275, ss.62-67.

²⁶ Jacopo Antonio Cavalletti'nin harcama listesi için bkz. MAE, Busta:196, "Per l'ammontare alle spese occorre per servizio si S.M. Mandate da Jacopo Ant. Cavalletti vice console nella mia assenza a S.E. il Ser.re Cav.e de Maio a Costantinopoli".

karşılaştırıldığında kayda değer bir hacme sahip olmadığı yönündedir²⁷. Bu hacimsel düşüklük Antonio Romiti ve onun yerine bakacak olan Jacopo Antonio Cavalletti'nin ve yine en azından ilk dönemlerindeki iş yoğunluklarının çok olmadığını göstermektedir. Kısacası bu fil hikâyesini buradan okumak daha doğru olacaktır ve en nihayetinde İzmir özelinde İki Sicilya Krallığı tüccarlarının Osmanlı limanlarında çok yüksek miktarda iş yapmadıkları bir ön sonuç olarak kabul edilebilir.

Sonuç

1740 yılı itibarıyla iki ülke arasında başlayan ilişkilerde temel mesele ticarettir ve bundan dolayı İki Sicilya Krallığı İstanbul'da gerçekleştirdiği yapılanmadan sonra konsolosluklar özelinde birçok Osmanlı limanında kendi tüccarlarının iş yapmasını arzu etmiştir. Bu konsolosluklardan birisi ise İzmir limanında açılacaktır. Her ne kadar bu iyi niyetli girişimler ile ve özellikle dönemin diplomasi ve ticaret noktasında başat gücü Fransa'ya karşı bazı avantajlar edinilmiş olsa da İki Sicilya Krallığı tüccarlarının ticari aktivitelerinin Osmanlı liman kentlerinde kayda değer derecede büyük boyutlarda olduğunu söylemek güç gözükmektedir.

Son olarak daha sonra ilk defa yayınlayacağımız 1740 tarihli "İki Sicilya Krallığı Gümrük Tarife Defteri" ile her iki ülke arasında alınıp verilenler özelinde ve gümrük vergileri noktasında yeni yorumlar getirebilmek mümkün gözükmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Archivio di Stato di Napoli (=ASNP), Ministero degli Affari Esteri (=MAE)

Busta:189, 2 Gennaio 1741, Costantinopoli Diversi

Busta:189, 13 Marzo 1741, Costantinopoli Diversi

Busta:189, 8 Aprile 1741, Costantinopoli Diversi

Busta:192, 19 Luglio 1742, "Giornale del Viaggio fatta da Antonio Romiti con L'Occasione di Menare sin Durazzo un Elefante Stato Reghalato dal Gran Sultano a S.M. Re delle Due Sicilie Partito di Costantinopoli".

²⁷ 1741-1744 yılları arasında İzmir limanına gelen İki Sicilya Krallığına ait gemi sayısı sadece 6 adettir. 1745 ve 1746 yıllarında hacimsel bir artış göze çarpsa da bunun sürekli olduğunu söyleyemeyiz. Bkz. Christopher Denis-Delacour, *Les Défis de la Souveraineté Maritime: Navigations Napolitaines en Mer Ottomane (1734-1856)*, s.87. 18. yüzyılın ikinci yarısında da İzmir limanında Napoli tüccarlarına dair benzer bir tablo hâkimdir. Limana gelen 73 geminin oransal durumu şöyledir: Fransa: %50.68, Hollanda: %21.91, İngiltere: %16.43, Venedik: %8.21 ve İsveç: %2.73. Diğer bir çalışma için bkz. A. Mesud Küçükkalay ve Numan Elibol, "Ottoman Imports in the Eighteenth Century: Smyrna (1771-72)", *Middle Eastern Studies*, sep.,2006, vol.42, no.5, ss.731-732. Benzer sonuçların yer aldığı başka bir örnek için bkz. Daniel Panzac, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti", çev. Serap Yılmaz, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, yıl: 1989, cilt:4, s.184.

Busta:196, “Per l’ammontare alle spese occorre per servizio si S.M. Mandate da Jacopo Ant. Cavalletti vice console nella mia assenza a S.E. il Ser.re Cav.e de Maio a Costantinopoli”.

Busta:196, “Conto generale di tutte le spese fatte da Antonio Romiti console di Smirne del 19 Giugno 1741-fino al 19 Giugno 1743”.

Busta, 4174.

Miscellanea di Scrittura, Arm. C, stipo B, 41.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA)

Düvel-i Ecnebiye Defteri, 96/1

Topkapı Sarayı Arşivi Evrakı, n.6058

Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères (=AMAE)

Vol.107, 1741. “Relatione di cio, che da me se osservato nel viaggio Costantinopoli di piu’ rimarchevole con i due Vascelli de Re delle due Sacche nell’anno 1741”.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Anderson, Sonia P., *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

Bauden, Frédéric (yay.haz.), *İzmir Gezisi: Antoine Galland’ın Bir Elyazması (1678)*, çev. Erol Üyepazarcı, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003.

Caratola, Giovanni, “L’Immagine del Turco nel Presepe Napoletano del ‘700”, *La Conoscenza dell’Asia e dell’Africa in Italia nei Secoli XVIII. e XIX*, vol. 1, ed. Ugo Marazzi, Napoli, 1984, s.749-766.

Denis-Delacour, Christopher, *Les Défis de la Souveraineté Maritime: Navigations Napolitaines en Mer Ottomane (1734-1856)*, Paris: Classiques Garnier, 2021.

Doğan, Güner, “Osmanlı İmparatorluğu İki Sicilya Krallığı İlişkilerinin Başlaması ve İstanbul’dan Napoli’ye Diplomatik Bir Hediye: Sultanın Fili”, *Toplumsal Tarih*, Kasım 2016, sayı:275, ss.62-67.

Küçükkalay, A. Mesud ve Numan Elibol, “Ottoman Imports in the Eighteenth Century: Smyrna (1771-72)”, *Middle Eastern Studies*, sep.,2006, vol.42, no.5, ss.731-732.

Lepore, Feliciano, “Un Capito Inedito di Storia Mediterranea”, *Spagna e Impero Ottomano nel Secolo XVIII*, Firenze: G. Barbera Editore, 1943, s.53-76.

Olson, Robert, “The Ottoman-French Treaty of 1740: A Year to be Remembered?”, *Turkish Studies Association Bulletin*, 1991, vol.15, n.2, s.347-355.

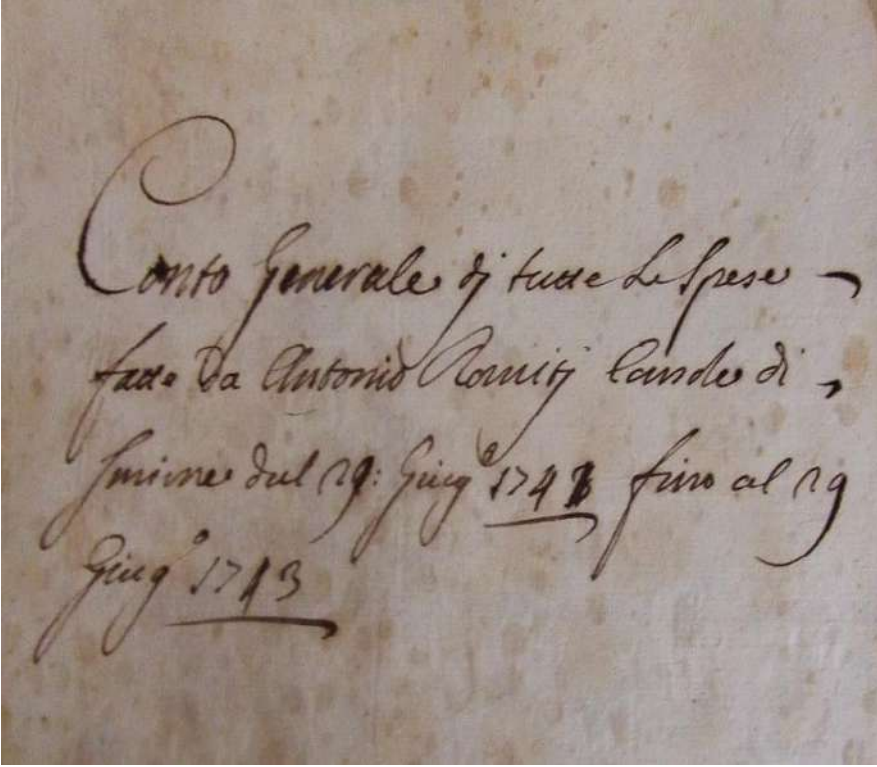
Panzac, Daniel, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti”, çev. Serap Yılmaz, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, yıl: 1989, cilt:4, s.179-192.

Relazione della venuta di Hagi Hussein inviato Straordinario della Porta Ottomana e della Pubblica Udienza, che Avuto dal Re Nostro Signore Il Giorno 18 Settembre 1741, Napoli, 1741.

*Napoli Devlet Arşivi Belgelerine Göre İki Sicilya (Napoli) Krallığı
İzmir Konsolosluğunun Teşekkülü (1740-1743)*

- Schipa, Michelangelo, *Il Regno di Napoli al Tempo di Carlo Borbone*, Salerno: Libreria Antiquaria Editrice, 1972.
- Sırrı, Nahit, "İstanbul'da Sicilyateyn Elçileri", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 3 yıl:1930, sayı:3, s.67-72.
- Vandal, Albert, *Une Ambassade Française En Orient Sous Louis XV: La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Paris: Librairie Plon, 1887.
- Van Den Boogert, M. H. *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, Brill: Leiden-Boston, 2005.

Ekler :

Il - Jacopo Ant. Cavallotti per sua provvisione
ne di Cancelliere l'anno 1792 - 110 -
Il - Dece - il secondo anno 1793 - 110 -
Considerandosi necessario il Cancelliere in
Smines, se li può bonare la provvisione
di 100. l'anno, e si deducano l'altro 100 -
Spese d'altro da Luglio 1792 a tutto il
mese d'Augusto 1793 - 1326. 36
Le sudd. spese si considerano alterate,
e causate nell'assenza del Cavallotti, e non
verificata, ed in oltre che è in clausa la spesa
del mese d'Augusto duplicato, poiché sta

Ek 1: İzmir Konsolosu Antonio Romiti'nin Harcama Defterinden Bir Ayrıntı (ASNP, MAE, 196)

2
Giornale di Viaggio fatto da Antonio Romiti, dal
Napoli in Durazzo per accompagnare un Re Ferdinando il
Cavallotti, dove si sono fatti molti mandati di Re Ferdinando
per al ritorno
Eras. luglio facciano
Lepha
Arrivato dove sono gli Ospitali di Re Ferdinando da
di Re Ferdinando con il Draghamano. Il fatto il gennaio, e
un funzionario di Re Ferdinando il gennaio e il Cavallotti
Re A Il f. f. Il Cavallotti che deve venire con me. con 3 finitrop

Ek 2: İzmir Konsolosu Antonio Romiti'nin Napoli Kralına Hediye Edilmek Üzere Osmanlı Sultanı Tarafından Verilen Fili İstanbul'dan Napoli'ye Götürürken Tuttuğu Günlüğün İlk Sayfası (ASNP, MAE, 192)

İZMİR'DE İLK İNGİLİZLER: KONSOLOSLUK, TÜCCARLAR VE TİCARET (1600-1669)

Rabia Demir*

Giriş

İngilizlerin Akdeniz'de faaliyet gösterdikleri en eski yerleşim yerlerinden biri Sakız Adası'dır. Başlangıçta Venedik aracılığıyla Levant ile bağlantı kuran İngilizler, VII. Henry'nin (1457-1509) saltanatının ilk yıllarında tatlı şarap satın almak amacıyla Kandiye, Sakız ve Venedik'e ait diğer bölgelere yolculuklar yapmışlardır. Ardından 1513'te VIII. Henry tarafından Justiniano isimli bir İtalyan, Sakız konsolosu olarak atanmıştır. Bilindiği kadarıyla bu dönemde Sakız ve Girit'e yapılan İngiliz gemi yolculukları 1534, 1535, 1550 ve 1553 yıllarında gerçekleşmiş¹ ve 1550'lerden 1570'lere kadar olan süre zarfında da İngiliz ticari faaliyetleri kesintiye uğramıştır. Bu ani duraklamanın sebeplerine dair muhtelif fikirler ortaya atılmış ve benzer şekilde İngilizlerin Levant'a geri dönüşleri ile Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin kuruluşu meselesi için de çeşitli iddialar öne sürülmüştür². Konuyla ilişkili olarak, bahsedilen iddialardan biri de Sakız Adası'nın Osmanlıların hakimiyetine girmesinin (1566) ardından İngilizlerin; adadaki ticaretin devamlılığı için bir ahidnâmeye ihtiyaç duyduklarıdır. Buna göre sonraki tarihlerde İngilizler, Sakız yerine İzmir'i ticaret merkezleri haline getirmişlerdir³.

İngilizlerin de içlerinde bulunduğu Avrupalı devletler ve diğer topluluklar, 17. yüzyılın başlarında Sakız'dan İzmir'e taşınmış ve şehrin henüz gelişmekte olan ticaretine katkı sağlamaya başlamışlardır. Sakız'ın dışında çok sayıda bölgeden İzmir'e gösterilen rağbet ve bunun sayesinde şehrin yükselişi, birçok etkenin bir araya gelmesiyle mümkün olmuş ve bu gelişimin sebeplerine dair çeşitli iddialar öne

* Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Çiğli-İzmir. [Çalışmanın hazırlık evresinde büyük emekler sarf eden kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mikail Acıpınar'a ve bildiri metnini okuma zahmetinde bulunan Dr. İlker Külbilge'ye teşekkürlerimi sunarım.]

¹ Alfred Cecil Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev. Çiğdem Erkal İpek, Ankara 2013, s. 20-21. Ayrıca bkz. G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey: 1593 to the Present*, Leiden/Boston 2009, s. 76; M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, Londra, 1908, s. 6-7.

² Konuya dair bkz. Rabia Demir, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik Münasebetleri (1580-1699)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2021, s. 16-21.

³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi- I: 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 442-443.

sürülmüştür. Bunlardan en yaygın olanı, 16. yüzyılın sonlarında Halep'in Avrupa ile Asya arasında gerçekleşen ticaretteki önemini kaybetmeye başladığı ve ardından ipek ticaretinin İzmir'e kaydığı iddiasıdır. Bruce Masters'a göre, Halep'in ticaretini yerel düzeyde Canbolatoğlu isyanı; uluslararası alanda ise İran Şahı Abbas'ın Osmanlı karşısı faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Şahın İran ipeğini Osmanlı pazarlarından başka merkezlere kaydırma girişimleri, 1619 ila 1629 yılları arasında sonuç vermiş ve bu süre zarfında Halep'teki İran ipek ticareti ciddi bir azalmayla karşı karşıya kalmıştır⁴. Daniel Goffman, 17. yüzyılın ortalarına doğru Halep'in yeniden ipek ticaretinin merkezi kimliğine kavuşmasına karşın İzmir'in önemli bir ihracat bölgesi olarak yükselmeye devam etmesi gerçeğine dayanarak; İzmir'in bir liman şehri olarak gelişmesinde tek etkenin ticaret rotalarındaki değişiklik olmadığını savunmaktadır⁵. Halep ile benzer şekilde Bursa'daki ipekli sanayinin de savaş ve ham ipek fiyatlarının yükselişi gibi etkenler nedeniyle, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında, bir bunalım dönemi geçirmesi; şehirdeki ipek ticaretini etkilemiş⁶ ve bu durum İran ipeklilerinin bulunduğu İzmir'i ön plana çıkarmıştır. Yine Halep'te olduğu gibi 1620'lerden itibaren Bursa'daki ipeklilerden elde edilen gelir de yükselmeye başlamıştır⁷.

Goffman'a göre İzmir'in inkişafında rol oynayan etkenlerin başında merkezi otoritenin zayıflaması ve dolayısıyla Batı Anadolu üzerindeki denetimin azalmış olması gelmektedir⁸. Diğer nedenler arasında ise Avrupa'nın Batı Anadolu ürünlerine artan talebi; Osmanlı toplumu, ekonomisi ve siyasi politikalarındaki değişiklikler ile Batılı tüccarların üstlendiği roller bulunmaktadır⁹. Ayrıca Goffman, İzmir ve art bölgesindeki ürünlerin konu olduğu ticarete merkezi otoriteye bağlılığın azalmasına karşılık; Batılı tüccarların bu bölgelerdeki serbest dolaşımının şehrin gelişmesine katkı sağladığını da savunmaktadır. Bu tüccarlar, aracılar vasıtasıyla İzmir ile çevresinde genişçe bir ticaret ağı kurma girişiminde bulunmuşlardır¹⁰. Konuyla bağlantılı olarak Suraiya Faroqhi de tüccarların İzmir'in iç kesimlerinde yüksek miktarda olan gümrük vergileri ödemek yerine metalleri doğrudan üreticiden düşük fiyatlar üzerinden satın

⁴ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2017, s. 37-38.

⁵ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, Çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1995, s. 44.

⁶ Suraiya Faroqhi, "Anayol Kavşağında Bursa: İran İpeği, Avrupa Rekabeti ve Yerel Ekonomi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, İstanbul 2008, s. 113.

⁷ Konuya dair bkz. Murat Çızakça, "The Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review (Fernand Braudel Center)*, S. 8/3, 1985, s. s. 359.

⁸ Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1642-1660)*, Çev. Ayşe Başçı-Sander, İstanbul 2001, s. 34.

⁹ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 47-48.

¹⁰ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2004, s. 153; Aynı yazar, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 64-67.

almayı tercih ettiklerini ifade etmiştir¹¹. Karşılıklı olarak halk da devletin ödediği taban fiyat yerine bu tür bir ticareti tercih etmiş ve rağbet gören metallerin üretimini dahi arttırmışlardır¹². Halil İnalıcık'a göre ise İzmir'in 17. yüzyılın başlarından itibaren diğer şehirleri, özellikle Halep'i, geri planda bırakması ve önemli bir ticaret merkezi haline gelmesinde; pamuk ve pamuklu ihracatındaki gelişmeler etkili olmuştur¹³. Bunlara ek olarak, İzmir'in önem kazanmasını sağlayan unsurlar arasında limanın genişliği ve güvenliği ile şehirde alınan vergilerin diğer bölgelere nazaran daha düşük olması sayılmaktadır¹⁴.

Sonuç olarak temelinde barındırdığı çok sayıda etken sayesinde hareketlenen şehir, Levant Kumpanyası'na bağlı İngilizleri de kendisine çekmiş ve tüccarların faaliyetlerini buraya yönlendirmelerine neden olmuştur. Henüz yüzyılın başlarında Sakız ve İzmir limanlarını müştereken kullanan İngilizler, 1610'lu yılların sonlarından itibaren Sakız'daki faaliyetlerini azaltmış ve adadaki konsolosluklarını İzmir'e taşımışlardır. Şehirde ikamet etmeye başlayan tüccarlar ve onların ihtiyaçları çerçevesinde oluşturulan evler, ibadet yerleri, dükkanlar ve sosyal amaçlı kullanılan diğer yerlerden müteşekkil olan yaşam alanlarının gelişmesiyle birlikte İzmir; zaman içinde İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki üç önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. İzmir İngiliz konsoloslğunun kuruluş süreci ve bununla bağlantılı olarak 17. yüzyılın başlarından itibaren şehirde oluşan İngiliz topluluğu, bu topluluğun diğer tebaalarla olan ilişkileri ile İzmir'deki İngiliz ticaretine etki eden İngiliz iç savaşı ve Girit Savaşı gibi dönemin önemli hadiseleri; çalışmanın konusu dahilindedir. Bildirinin temel problematiği ise literatürde İngilizlerin İzmir'de başta Venedikliler olmak üzere diğer batılı faal devletleri geride bıraktıkları yönündeki iddiaların ne derece doğru olduğudur¹⁵. 17. yüzyıl Osmanlı-İngiliz ilişkilerini konu edinen Türkçe literatür incelendiğinde; Akdes Nimet Kurat veya Mübahat Küçükoglu'nun eserlerinde olduğu gibi erken dönemleri de kapsayan çalışmalarda, İzmir'deki İngilizlerle ilgili bilgilerin oldukça az olduğu görülmektedir. Buna mukabil, Necmi Ülker'in doktora tezinde olduğu gibi İzmir'in gelişimini konu edinen çalışmalarda, diğer Batılı devletlerin yanı sıra İngilizlere de yer verildiğine rastlanmaktadır. Yabancı literatür ise başta Daniel Goffman'ın eserleri gibi ekseriyetle İngiliz arşiv kaynaklarına dayalı olarak kaleme alınan araştırmalardan müteşekkilidir. Bu bildirinin literatüre katkısı, konunun Osmanlı arşivinin yanı sıra

¹¹ Suraiya Faroqi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler (1600-1630)", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, İstanbul 2008, s. 60-61.

¹² Bkz. Goffman, *İzmir ve Levanten Dünyası*, s. 66-67.

¹³ Halil İnalıcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, İstanbul 2009, s. 273.

¹⁴ Niels Steengaards, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Londra 1974, s. 34-35.

¹⁵ Mesela bkz. İnalıcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 452?

Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve Fransız arşivinde tespit edilen yeni Osmanlı arşiv belgeleri çerçevesinde incelenmesi olacaktır. Bu sayede Türkçe ve yabancı literatürdeki bilgilerin teyit edilmesi veya tamamlanması hedeflenmiştir.

İngiliz Konsololuğunun Kuruluşu: Sakız'dan İzmir'e

15. yüzyıldan itibaren belirli aralıklarla Akdeniz'e gelen İngilizlerin Sakız Adası'nda kurdukları konsolosluklarının faaliyetlerine, bu yapının ne kadar süre aktif kaldığına veya adaya gelen tüccarlara dair bilgilerin azlığı malumdur. Anlaşıldığı üzere, 1580 yılında elde edilen imtiyazların ardından adadaki İngiliz ticari faaliyetleri artış göstermiş ve bu ticari hareketlilik, 17. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Ada, İzmir'in bir liman kenti ve ticaret merkezi olarak yükselişine bir süre dirense de 1607'den itibaren batıya ihraç edilen ürünlerin tekeli kaybederek konumunu İzmir'e devretmiştir¹⁶. Bu değişim, bahse mevzu yüzyılın ilk on yıllarında Avrupalı devletler ve onların himayesinde hareket eden tüccarların yanı sıra Yahudiler, Ermeniler veya Rumlar gibi çeşitli Osmanlı reayası topluluklarının Sakız'ı terk etmelerine ve İzmir'in ekonomisine katılmalarına neden olmuştur. Sürece dâhil olan İngilizlerin ticari faaliyetlerini hangi tarihten itibaren İzmir'e yönelttikleri veya İzmir İngiliz konsololuğunun hangi tarihte tesis edildiği sarîh değildir, buna mukabil konsololuğun 1610 ila 1620 yılları arasında faaliyete geçtiği ileri sürülmektedir¹⁷. Bilindiği üzere 1610 yılında Venedik'ten yola çıkarak önce Sakız'a ardından İzmir'e giden seyyah George Sandys, Sakız'daki İngiliz konsolosu tarafından misafir edildiğine dair bilgiler vermektedir¹⁸. Ardından 1611'de John Markham'ın İzmir konsolosu olarak görev yapmak üzere Levant Kumpanyası ile anlaşmaya vardığı bilinmektedir¹⁹. Markham'ın 1612 yılında İzmir'de bulunduğu; Hollanda büyükelçisinin divana sunduğu bir arz ve bunun neticesinde İzmir kadısına gönderilen bir emir ile belgelenebilmektedir²⁰. Bu emir, büyükelçinin isteği üzerine, İzmir'e gelen Hollandalıların resmi olarak İngiliz bayrağı altına tayin edilmeleriyle ilgilidir ve dolayısıyla bu görevi üstlenen Markham, bir süreliğine daha İzmir'de kalmış olmalıdır. Çünkü 16. yüzyılın sonlarından itibaren Hollandalıların hangi devletin bayrağı altında hareket edeceği ve hangi konsolosa ücret ödeyeceği meselesi,

¹⁶ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 57.

¹⁷ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 90.

¹⁸ Necmi Ülker, *The Rise of İzmir (1688-1740)*, University of Michigan, Ph.D. Dissertation, Michigan 1974, s. 194.

¹⁹ Epstein, *a.g.e.*, s. 95. Ayrıca Wood, 1611 yılında İzmir'deki konsolosa yıllık 500 riyal gurus ödendiğini aktarmaktadır, bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 278.

²⁰ Söz konusu hükümde İngiliz konsolosunun adına yer verilmemekte ve kendisinden *İngiltere'nin İzmir'de olan baylosu* şeklinde bahsedilmektedir. Fakat aynı varakta İtalyanca olarak kaleme alınan vasalet konsolosun isminin bulunuyor olması, bu İngilizin Markham olduğunu göstermektedir, BnF, Supplément Turc 118, v. 133. Ayrıca İngiliz büyükelçisinin elde ettiği bu imtiyazın sebep olduğu İngiliz-Fransız anlaşmazlığına dair aynı yıla ait benzer bir belge için bkz, BnF, Supplément Turc 118, v. 139.

İngiliz-Fransız rekabetini arttıran yegâne sorunlardan biridir. Bahsedildiği üzere bu durum, İzmir'deki İngilizlerin lehine bir gelişme olsa da emrin tam olarak hangi zaman aralığında geçerli olduğu veya pratiğe ne kadar yansıdığı hususları muğlaktır. Bunların yanı sıra Mortimer Epstein; önce 1614'te Markham'ın Sakız konsolosu olarak görevlendirildiğini, ardından 1616'da İzmir'e Richard Milward isimli bir İngilizin konsolos vekili olarak atandığını ve son olarak da 1622'de Markham'ın yeniden İzmir konsolosu olarak görev yapmaya başladığı iddialarını ortaya atmış ancak tüm bu bilgileri teyit etmek için gerekli olan kaynaklara yer vermemiştir²¹. Alfred C. Wood'a göre de Markham'ın İzmir'e ikinci kez atandığı yıl 1617'dir. Ancak Wood, belgelerde Markham'dan bazen İzmir bazense Sakız konsolosu olarak bahsedildiğini ifade etmiştir²². Öne sürülen çeşitli iddialar, bu tarihlerde henüz Sakız'daki İngiliz konsolosluğunun refedilmediğini göstermekte ve hatta Markham'ın yetki alanının her iki bölgeyi de kapsamış olabileceğini düşündürmektedir. Son olarak seyyah Lewis Roberts'in verdiği bilgilerden, 1619 yılında İzmir'de kesin olarak bir İngiliz konsolosluğunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır²³.

Hâlihazırda mevcut olan ahidnâmeler incelendiğinde, ilk olarak 1640 yılına ait ahidnâmede İngiliz konsoloslarının atandığı şehirler arasında İzmir'in de yer aldığı görülmektedir. Bu metin, 1580 yılından itibaren yürürlüğe giren ahidnâme maddelerini ihtiva etmekte ve bunların hangi padişahın saltanatında ahidnâmeye eklendiğine dair bilgiler içermektedir²⁴. Sadece 1640 tarihli ahidnâme referans alındığında, söz konusu maddenin yer aldığı metnin teccidinin I. Ahmed devrinde olduğunu öne sürmek mümkündür. Ancak aynı devre ait 1601, 1604, 1612 ve 1614²⁵ tarihli ahidnâmelerde böyle bir ayrıntı bulunmamaktadır. Bu yüzden 1614 ila 1617 yılları arasında bir teccidin daha gerçekleştiği ve bu metnin günümüze ulaşmamış olduğu düşünülebilir. Bu bilgiyi kabul etmek, aynı zamanda İzmir'e yapılan ilk konsolos atamasının 1619'dan önce olduğunu iddia etmek demektir. Dolayısıyla mevcut bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, 1619'dan sonraki yıllara ait teccidlerden birinde konsolosluklarla ilgili maddeye İzmir'in de eklendiğini düşünmek daha uygun görünmektedir. Söz konusu maddenin yürürlüğe girdiği dönem ve ahidnâmedeki sıralaması değiştirilmemiş, içeriğine eklemeler yapılmış

²¹ Bkz. Epstein, *a.g.e.*, s. 214-215.

²² Wood, *a.g.e.*, s. 106.

²³ Wood, *a.g.e.*, s. 106; Ülker, *The Rise of İzmir*, s. 194.

²⁴ *Universitätsbibliothek Leipzig (Leipzig University Library-Islamic Manuscripts)*, B.or.290-01, v. 1/2.

²⁵ 1601 tarihli ahidnâme için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Ankara 1953, s. 204-208; Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. 2, İstanbul 1274, s. 473-477. İçeriğinde 1604 ahidnâmesini de barındıran 1612 tarihli ahidnâme metni için bkz. *Uppsala Universitets Bibliotek (Uppsala University Library)*, *Nova 597-10 Zetterström Katalog*, 714- 10. 1614 yılında teccid edilen metne dair bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1838)*, Ankara 1974, s. 27.

olmalıdır. Bahsedildiği üzere net bir kaniya varmak için destekleyici başka bilgilere ihtiyaç vardır.

İngiliz tüccarların İzmir'i tercih etmesinde şehrin fiziksel koşullarının etkili olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bilindiği kadarıyla, daha önceleri Batı Anadolu'dan gelen mallar evvala Çeşme'ye ardından tekneler ile Sakız'a ve oradan da Avrupa'ya gönderilmekteydi. İzmir'in Avrupa'ya ulaşan bu rotaya dahil olmasından sonra ise ticari metalar kentin geniş limanında doğrudan gemilere yüklenmeye başlanmıştır. Özellikle İngilizlerin sıklıkla ithal ettiği ürünlerin de içinde bulunduğu kuru meyve, pamuk, yün ve deri gibi metaların Çeşme üzerinden Sakız'a getirilmesi fazlasıyla masraflıydı²⁶. Buna karşılık yeni liman, sağladığı kolaylık ve düşük nakliye ücretleri gibi avantajlarıyla tüccarları kendine çekmekteydi. Ayrıca 1656 yılında inşa edildiği düşünülen Sancakburnu Kalesi ve 1675'te tesis edilen gümrük binasının faaliyete geçmesine kadar İzmir; yabancı tüccarlar için, diğer Osmanlı ticaret limanlarına nispeten, denetim konusunda daha rahat bir hareket alanı sunmaktaydı²⁷.

İzmir gibi önemli görülen şehirlerde konsolosluk görevini ifa edecek yetkilinin seçimi, Londra'daki genel divandan çıkan sonuca göre belirlenmektedir²⁸. Göreve başlayan İzmir konsolosu, diğer Avrupalı devletlere ait konsoloslukların da bulunduğu Frenk Mahallesinde kendisine tahsis edilen veya kiralanmış bir binada ikamet etmektedir. Hizmetinde ise hazinedar, kañçılara gibi Londra'dan atanan yetkililer ile konsolosun isteği doğrultusunda istihdam edilebilen yasağç, tercüman gibi diğer görevliler bulunmaktadır. Konuya dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte, İngiliz konsolosun yetki alanının İzmir ve çevresindeki bölgeleri kapsıyor olması muhtemeldir. Zaten Necmi Ülker'e göre; 18. yüzyıldan itibaren ticaret merkezi konumunu İzmir'e bırakan Sakız'ın da yer aldığı Ege adaları ile Anadolu'daki faaliyetler, İzmir konsolosunun yetkisi altına girmiştir²⁹. Dolayısıyla bu durum resmîyet kazanmadan önce de benzer bir görev dağılımı yapılmış olmalıdır. Bildiride ele alınan zaman aralığında İzmir'e tayin edilen konsolosların isimleri ve görev süreleri belirlenebilmektedir. Yüzyılın ortalarına kadar bu görevi ifa eden yetkililer

²⁶ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 56.

²⁷ Necmi Ülker, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda İzmir Şehir Tarihi I: Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s. 12-13.

²⁸ Christine Laidlaw, *Levant'taki İngilizler: 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*, Çev. Hakan Abacı, İstanbul 2014, s. 49. Konsolosun Osmanlı topraklarında bağlı olduğu makam ise İstanbul'daki büyükelçidir ve görevleri arasında yerel otoriteler ile iyi ilişkileri sürdürmek, ticaretin devamlılığını temin etmek, İngilizlerin kendi aralarında vuku bulan anlaşmazlıklarda yargı mercü konumunda olmak ve kumpanyanın belirlediği yasal çerçevesinde tüccarları yöneterek sorumlu oldukları bölgede nizamı sağlamak bulunmaktadır, bkz. Ülker, *The Rise of İzmir*, s. 193-194.

²⁹ Konuya dair bkz. Ülker, *The Rise of İzmir*, s. 203-206. Ayrıca 1630'lardan itibaren Sakız'ın konsolosluk unvanını kaybettiği savunulmaktadır, bkz. Jean Du Mont'tan aktaran Ülker, *The Rise of İzmir*, s. 195. Aynı zamanda İzmir konsolosunun yetkisi altında bulunan çeşitli yerlere konsolos vekilleri atadığı da öne sürülmektedir, bkz. Wood, *a.g.e.*, s. 278.

sırasıyla şu şekildedir: William Salter (1624-30?), Lawrence Green (1630-33?), James Higgins (1633-34), John Freeman (1634-35), Edward Bernard (1635-38), Edward Stringer (1638-43), John Wilde (1644-49), Spencer Bretton (1649-57), William Prideaux (1659-60), Richard Baker (1660-61), William Cave (1661-67), Paul Rycout (1667-77)³⁰. Konsolosların görev sürelerinin 3 ila 5 yıl arasında değiştiği bilirse de³¹ listeden de anlaşıldığı üzere, bu kişilerin aynı bölge için yeniden görevlendirilmeleri mümkündür.

Şehirdeki İngiliz Topluluğu

17. yüzyılın başlarından itibaren İzmir'de mukim olan yabancı tüccar sayısı artış göstermiş ve çok sayıda İngiliz tüccar, diğer Batılı devletler gibi sahile paralel uzanan Frenk Mahallesine yerleşmişlerdir. Şehirdeki İngilizler, diğer konsolosluk bölgelerine kıyasla daha yüksek hayat standartlarına sahiplerdir. Halep'te bulunan tüccarlar güvenlik açısından toplu olarak bir handa konaklarken; İzmir'e gelen İngilizler belirli bir süreliğine evler kiralamışlardır. Örneğin 1652-53'te Harlo (?) ve Bernard isimli iki İngiliz, İzmir'de sakin olan Derviş'in Frenk Mahallesiindeki evini tamir etme şartıyla on seneliğine kiralamışlardır. Senelik üç yüz yirmi guruş olan kira miktarını peşin vermişler ve bunun ispatı olarak bir mühürlü temessük elde etmişlerdir³². Bu evler genellikle iki katlıdır ve alt katları depo olarak kullanılmıştır. Ayrıca evlerin denize doğru açılan bölümlerinde gemilerin yanaşabileceği iskeleler mevcuttur³³. Anlaşıldığı kadarıyla, İngilizler buradaki evlerin ve mahzenlerin güvenliğini sağlama konusunda birtakım problemler yaşamışlardır. Mesela 1662 yılında tüccarlar, metallerini hırsızlardan korumak için mahzenlerin etrafını taş duvarlarla örmüşler fakat daha sonra bu duvarlar gümrükçüler tarafından yıkılmıştır³⁴. Muhtemelen bu eylem, evlerin zaten kaçak mal alışverişine olanak sağlayan iskelelere sahip olmasından kaynaklanmıştır çünkü inşa edilen duvarlar da bu yasadışı işlere hizmet edecek hüviyettedir. Yine evlerin denize yakın olması, şiddetli fırtına nedeniyle binaların ve mahzenlerin yıkılmalarına neden olmuştur. 1649 yılında yaşanan benzer bir tahribat neticesinde, İngilizlere ait evlerin tamir edilmesine karar verilmiş ancak bu onarım sırasında kilise ve benzeri dini yapıların inşa edilmemesi konusunda yetkililer uyarılmıştır³⁵. Ancak 1630'lardan itibaren resmi olarak bir kilise bulunmamasına rağmen İzmir'e atanan din görevlilerinin varlığı göz önünde bulundurulduğunda; İngiliz topluluğu, İzmir'deki diğer Avrupalılarla ortak bir ibadet yerini kullanmış olmalıdır. Bilindiği üzere İngilizlerin istekleri doğrultusunda 1635'te şehre ilk kez atanan papaz, Cambridge Sidney College'dan

³⁰ Wood, *a.g.e.*, Ekler II.

³¹ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 49.

³² Leipzig, B.or.290-01, v. 37a/268.

³³ Ülker, *İzmir Şehir Tarihi*, s. 15.

³⁴ Leipzig, B.or.290-01, v. 67b/527

³⁵ Leipzig, B.or.290-01, v. 33a/225.

Bay Curtis'dir³⁶. Ayrıca aynı yıl bir rahip talebinde de bulunulmuştur³⁷. Bu bilgiler, İzmir'deki İngilizlerin bu erken tarihte dahi bir cemaat oluşturacak kadar artan nüfusuna dair ipucu vermekte ve benzer şekilde yine 1630'larda İzmir'e bir hazineatâr atanması³⁸, şehirdeki İngiliz ticaretin gelişmekte olduğunu göstermektedir.

Ağırlıklı olarak Frenk Mahallesiinde ikamet etseler de Buca'da yerleşmiş vaziyette bulunan İngilizler de vardır. Bu bölgenin sayfiye olarak kullanılmış olması da muhtemeldir. Örneğin 1647'de Mehmet, Buca'da yer alan evini yirmi yıllık süre ile Daniel isimli bir İngilizle kiralamıştır. Evin kirası senede üç bin akçedir ve yirmi yıllık kira miktarı olan altmış bin akçe peşin olarak ödenmiştir. Daniel on üç yıl sonra ölünce kardeşi Joseph, anlaşma gereğince kalan yedi yılı evde ikamet ederek geçirmek istemiş fakat taraflar arasında bu konuda bir anlaşmazlık yaşandığı kayıtlara yansımıştır³⁹. Kiraların peşin olarak ödenmesi, belki ev sahibi tarafından bir teminat şeklinde talep edilmiş belki de İzmir'deki ticaretin devamlılığından emin olan tüccarların barınma ihtiyacını garanti altına alma isteğinden kaynaklanmıştır. Evlerin uzun süreli olarak kiralanması ise bu tarihlerde İngilizlerin İzmir'de sağlam bir şekilde yerleşmeye başladıklarını göstermektedir.

Yüzyılın başlarından itibaren şehre rağbet gösteren İngilizlerin çoğunluğu genç yaştadır ve İzmir'e aileleri ile gelmemişlerdir. Burada bir yaşam alanı oluşturmaya çalışan İngilizlerin Müslümanlarla evlenmeleri yasak olsa da diğer Osmanlı tebaası ile evlenenlere dair bilgiler mevcuttur⁴⁰. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, topluluğun kendine özgü bir düzeni de vardır. Her İngilizin evinde müstakil olarak yemek pişmemekte ve onların belirledikleri evlerde toplu bir şekilde yemek yenmektedir⁴¹. Belki masraflar veya hizmetkârlara ödenen ücret ortak karşılanmış belki de her ev sırasıyla belirli bir süre için kullanılmış olabilir. Konsolos ve tüccarlar; un, buğday ve ekmek gibi temel gıdaları tüketme hakkına da sahiplerdir⁴² ve kendilerine yetecek miktarda şarap üretmek konusunda serbest bırakılmışlardır⁴³. Bunların yanı sıra İngilizler, cumartesi günlerini sosyal aktivitelere ayırmış⁴⁴; avcılık, atıcılık, balık tutma gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır⁴⁵. İçlerinde tarih ve arkeolojiye

³⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 284; Ülker, *The Rise of İzmir*, s. 199.

³⁷ Laidlaw, *a.g.e.*, s. 104.

³⁸ Ülker, *The Rise of İzmir*, s. 199-200.

³⁹ Leipzig, B.or.290-01, v. 55a/430.

⁴⁰ Wood, *a.g.e.*, s. 287-288.

⁴¹ "...kadimî'l-eyyâmdan İngiltere tüccârının her birinin menzîlinde taam-ı tabh olunmayub yine tâife-i mezbürede taam-ı tabh olunan yerlere her biri varub taam ekl idüib evlerine gelmek mütad olmağla..."
Leipzig, B.or.290-01, v. 118/475.

⁴² Mesela bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 35a/243.

⁴³ Bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 58b/470; 80b/677.

⁴⁴ Wood, *a.g.e.*, s. 307.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sonia Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna (1667-1678)*, Oxford 1989, s. 14-18.

meraklı olanların Türk öncesi döneme ait arkeolojik kalıntıları ziyaret ettikleri de bilinmektedir⁴⁶. Merakın ötesine geçebilen bu ziyaretler, İngilizlere kaçakçılık yoluyla para kazanma olanağı da vermiş gibi görünmektedir. Mesela J. B. Tavernier’in aktardığı bilgilere göre; İzmir’deki harabelerde kazı yapan İngilizler, buldukları heykelleri kendi ülkelerine taşımışlardır⁴⁷. Bu tarihlerde İzmir’de ölen İngiliz topluluğu üyelerinin nereye gömüldükleri bilgisi ise net değildir ama İngiliz konsolosunun defin işlemleriyle ilgili 1643 yılına ait bir belgeden, kendisinin İngiliz topluluğu ve onlara bağlı görevliler eşliğinde İzmir’e gömüldüğü anlaşılmaktadır⁴⁸. Zaten sonraki dönemlerde de ismini bir Rum kilisesinden alan St. Veneranda isimli mezarlığa gömüldükleri bilinmektedir⁴⁹.

İzmir’deki İlk İngiliz Ticari Faaliyetleri

17. yüzyılın başlarında İngilizlerin İzmir limanına hangi sıklıkla geldikleri veya ticarete konu olan metaların neler olduğuna dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Henüz 1603 yılında Zante Adası’nda bulunan Venedik temsilcisi Maffio Michiel, İngilizlerin Levant sularının efendisi olma yolunda ilerledikleri; özellikle İskenderiye, İskenderun, İzmir gibi Osmanlılara ait limanlarda faaliyet gösterdikleri ve bu girişimleriyle onların zamanla Venedik’in yerini alacakları yönünde senatoya bir rapor sunmuştur. Ayrıca Michiel, İngilizlerin Osmanlı ülkesine taşıdıkları mallar arasında sadece yün, yünlü kumaş (kersey), kalay ve çuha için vergi ödediklerinden; kurşun çubuklar, barut, tuzlanmış balık, havyar, peynir gibi büyük miktarda getirilen çeşitli mallar için ise daha düşük bir vergi uygulaması olduğundan yakınmıştır⁵⁰. 1604’te ise Greyhound isimli bir İngiliz gemisi İzmir ve Sakız’dan pamuk ve ipek gibi metalar satın almış ve ardından Zante’ye uğramıştır⁵¹. Her iki bilgede de gemilerin İzmir’e hangi ürünleri getirdikleri hususu belirgin değildir. Fakat bu bilgiler en azından İngiliz gemilerinin en geç 1603’ten itibaren İzmir limanına gelmeye başladıklarını göstermektedir.

Ağırlıklı olarak Sakız Adası’nda yoğunlaşan İngiliz ticari faaliyetleri, 17. yüzyılın başlarında, tedrici surette buradan İzmir’e kaymıştır. Başlangıçta bu gemilerin her iki limanı da aktif olarak kullandığı, memnu metaların ithalatına izin verilmemesine yönelik hem İzmir hem de Sakız limanlarını kapsayan 1613 yılında ait bir emirle belgelenmektedir. Buna göre bahse mevzu limanlara gelen İngiliz

⁴⁶ Wood, *a.g.e.*, s. 308.

⁴⁷ J. B. Tavernier, *XVII. Asrın Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980, s. 50.

⁴⁸ 1643 yılında ölen İzmir’deki İngiliz konsolosunun defnedilmesine dair belge için bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 34/79.

⁴⁹ Wood, *a.g.e.*, s. 313.

⁵⁰ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 9 1592-1603, Ed. Horatio F. Brown, Londra 1897, s. 536.

⁵¹ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 10, 1603-1607, Ed. Horatio F. Brown, Londra 1900, s. 135-136.

gemilerine; pamuk, pamuk ipliği, balmumu, sahtiyan, meşin ve kösele ile bunların emsali memnu metanın yüklenmesi menedilmiştir⁵². Dolayısıyla bu durum, daha önce bahsedildiği üzere, yüzyılın başlarında görevlendirilen John Markham'ın yetki alanının hem Sakız hem de İzmir'i kapsadığını göstermektedir. Ancak bir süre sonra İzmir'in öne çıkmasıyla, İngiliz tüccarlar şehrin ekonomik hayatında faal bir rol oynamak üzere buraya yerleşmişlerdir. Bu değişimin bir sonucu olarak, Sakız'daki İngiliz ticari faaliyetlerinde bir düşüş yaşanmış olmalıdır. Çünkü yüzyılın ilk yirmili yıllarından itibaren, Sakız ile ilgili konuya dair bilgilere kaynaklarda çok nadir rastlanmakta; buna mukabil İzmir'deki İngiliz faaliyetleriyle ilgili bilgiler artış göstermektedir. Mesela İstanbul'daki Venedik baylosunun verdiği malumata göre; İngiliz, Hollanda ve Venedik gemilerinden müteşekkil bir konvoyun 1619'da İzmir'den ayrıldığı görülmektedir⁵³. Nitekim aynı tarihte şehirde bir İngiliz konsolosluğunun bulunması da ticari faaliyetlerin burada yoğunlaştığını teyit etmektedir. Son olarak, 1628'de İngilizlerin Levant sularındaki niceliği ve niteliğinin büyük ölçüde arttığına dair Venedik elçilerinin raporlarında bulunan bilgiler de tüm bunları destekler niteliktedir⁵⁴.

İngilizlerin Levant'a ihraç ettikleri ürünlerin başında yünlüler bulunmaktadır. Söz konusu ihracat 1600'lerin hemen öncesinde başlamış, 1620'lerde yılda 6.000 top kumaş düzeyine ulaşmış ve bu miktar 1660'lara kadar stabil bir şekilde devam etmiştir⁵⁵. Yüzyılın başlarında özellikle İtalyan yünlü endüstrisinin gerilemesi, İngiliz ince yünlülerine olan talebi arttırmış⁵⁶ ve ham yün açısından zengin olan İngiltere'de, doğudan boyar maddelerin ithal edilmesiyle İngiliz yünlü kumaş sanayisi de gelişme göstermiştir⁵⁷. 1635 yılında Londra'daki Venedik elçisi, Levant Kumpanyası tarafından yarısı İstanbul'a diğerleri İzmir ve Halep'e olmak üzere yılda dört veya altı gemi gönderildiğini ve ayrıca her üç şehre de 12.000 ila 15.000 top arasında değişen miktarda kumaş ihraç edildiğini kaydetmiştir. Buna göre; kumpanyanın İstanbul'a gönderdiği kumaşlar, düşük kaliteli olduğu için yoksul kimselere hitap edebilecek türdendir ve hatta İzmir ile Halep'e gelen kumaşlar, İstanbul'a ihraç edilenlerden de düşük kalitededir⁵⁸.

⁵² BOA, MD 80, s. 3/11.

⁵³ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 15, 1617-1619, Ed. Allen B. Hind, Londra 1909, s. 566-567.

⁵⁴ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 21, 1628-1629, Ed. Allen B. Hind, Londra 1916, s. 83.

⁵⁵ Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in Levant in the Eighteenth Century*, Londra 1967, s. 97.

⁵⁶ Ralph Davis, *English Overseas Trade 1500-1700*, Londra 1985, s. 31.

⁵⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 449.

⁵⁸ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 23, 1632-1636, Ed. Allen B. Hind, Londra 1921, s. 461.

İngilizlerin Osmanlı ülkesine yaptıkları ihracatta ikinci sırayı; savaş malzemelerinin üretimine dair kritik bir önem arz eden kalay, kurşun, çelik gibi madenler almaktadır. Hristiyanların Müslümanlara ihraç etmesi yasak olan bu metalar⁵⁹, kısıtlamaya uymayı reddeden Protestan İngiltere ile bahse mevzu madenlere ihtiyaç duyan Osmanlıları yakınlaştıran faktörlerden biridir. Ayrıca bu ticaret, İngilizler için de kârlıdır⁶⁰. Ancak İzmir'e getirilen bu madenlerin askeri alan dışındaki ihtiyaçlara yönelik olması muhtemeldir. Örneğin 1646'da İstanbul'da valide sultanın yaptırdığı han için İzmir'deki Daniel ve Brenn (?) isimli İngilizlerden bin kantar kurşun satın alınmıştır⁶¹. Görünüşe göre aynı amaçla 1655'te de kalay, kurşun, çuha yüklü bir gemi önce İzmir'e gelmiş; burada satılmayan 35 denk Londra çuhası ile dört varil kalay başka bir gemiyle İstanbul'a götürülmüştür⁶².

İngilizlerin İzmir'den ithal ettiği ürünlerden başlıcası ise pamuktur. Memnu meta sınıfında olan pamuk ve pamuk ipliğinin satışı, 17. yüzyılın başlarında zaman zaman serbest bırakılmış; bu metanın ihracatına dair genel izin ancak 1623'te verilmiştir⁶³. Bu noktada, 1623'ten önce İngilizlerin resmî veya gayri resmî olarak pamuk ve pamuk ipliği satın aldıklarına dair belgelerin mevcut olduğunun altını çizmek gerekir⁶⁴. Pamuklu dokumalar, İngiltere'de önce yüksek sınıflar arasında moda olmuş, ardından geniş bir kalabalığın rağbet etmeye başladığı bir ürün haline gelmiştir⁶⁵. Pamuk ve pamuk mamullerinin ticareti için önemli bir yer olan İzmir⁶⁶ ise İngiliz gemilerinin sıklıkla pamuk yüklediği bir liman olmuştur. 1627 yılında limandan aldığı 596 balya pamukla hareket eden bir İngiliz gemisi Savoy'a gitmiş⁶⁷ ve yine aynı yıl İzmir limanından pamuk alan bir başka İngiliz gemisi de Hollanda'ya

⁵⁹ Konuya dair daha fazla bilgi için bkz. Gabor Agoston, "Merces Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials and The Dependence Theory", *Oriente Moderno*, Vol. 20/1, Roma 2001, s. 177-192.

⁶⁰ İngiltere'deki İspanyol elçisi Bernardino de Mendoza raporunda, İngilizlerin Türklere kalay ve kurşunu neredeyse altın ağırlığı karşılığında sattıklarını yazmıştır, bkz. *Calendar of Letters and State Papers Relating to English Affairs: Archives of Simancas*, Ed. Martin Hume, Vol. 3, 1580-1586, Londra 1896, s. 366.

⁶¹ BOA, MD 91, s. 112/350, 351.

⁶² Leipzig, B.or.290-01, v. 48b/360; 49b/368.

⁶³ Suraiya Faroqhi, "Kriz ve Değişim (1590-1699)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper, C. 2., İstanbul 2006, s. 588.

⁶⁴ 1604'de bir İngiliz gemisi İzmir'den pamuk alabilmiş (*Calendar of State Papers: Venice*, Vol. 10, s. 135-136.) fakat 1613'te, muhtemelen kaçakçılık sebebiyle, İngiliz gemileri de dahil olmak üzere yabancı tüccarlara pamuk ve pamuk ipliği satılmamasına dair bir emir çıkarılmıştır, bkz. BOA, MD 80, s. 3/11.

⁶⁵ İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", s. 272.

⁶⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000, s. 169

⁶⁷ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 20, 1626-1628, Ed. Allen B. Hind, Londra 1914, s. 224.

yelken açmıştır⁶⁸. İngiltere'ye gidenler dışında İzmir limanına gelen İngiliz gemilerinin diğer Batılı devletler tarafından kiralanmış olmaları da muhtemeldir.

Pamuk dışında İngilizlerin Osmanlı topraklarından ithal ettikleri diğer temel metalar sof ve tiftik ipliğidir. Aslında tiftik ipliği, Osmanlılar tarafından memnu meta olarak görülmekte ve üretildiği yer olan Ankara dışına çıkarılmasına izin verilmemekteydi. Ancak 1638'ten itibaren bu yasağa uyulmadığı ve bu metanın İzmir'e taşındığı belgelere yansımıştır⁶⁹. Bu değişikliğe yol açan etkenin, Batıdan gelen talebin kumaştan tiftik ipliğine yani yarı mamul metaya dönüşmesi olduğu iddia edilmektedir⁷⁰. Bahse mevzu ürünlerin, 17. yüzyılda çeşitli tüccar toplulukları tarafından Ankara'dan İzmir'e taşınması ile iki şehrin ticari bağı kuvvetlenmiş ve İngilizlerin İzmir'de de bu metalara ulaşmaları mümkün kılınmıştır. Buna rağmen burada bulunan İngilizler, ticari gayelerle Ankara ve Beypazarı'na yolculuklar yapmışlardır⁷¹. Zaman zaman bu tüccarların Ankara'da satın aldıkları *âlâ ve edânî sof ve muhayyeri* İstanbul, Halep ve İzmir gibi şehirlere götürmelerine müdahale edilmemesine dair emirler de çıkarılmıştır⁷². Sof ve tiftik ticaretinde İngiliz tüccarların Ermenilerle iş birliği de söz konusudur. 1656 yılında İzmir'de ikamet eden Körpe isimli bir Ermeni ile Ankara'daki ortağının, İngiliz gemi kaptanı ile sof ticaretine dair yaptıkları alışverişle ilgili bir dava mahkeme kayıtlarına yansımıştır⁷³. 1663'te yine İzmir'de sakin Rakel isimli bir Ermeni, kendine ait tiftik ipliğini bir İngilizin mahzeninde bekletmiş ve zamanı gelince bir gemiye yükleyerek Livorno'ya göndermiştir⁷⁴.

İzmir'den İngiltere'ye ihraç edilen bir diğer meta da ipektir. İran'dan kervanlarla gelen ham ipek; Bursa, Diyarbakır ve Halep gibi şehirlerin ekonomik hayatını şekillendirse de Osmanlı-Safevi çatışmaları ve kervan yollarının güvenliği sorunu nedeniyle XVII. yüzyılda İzmir kanalıyla ihraç edilen ürünlerden biri haline gelmiş ve İngilizlerin de içerisinde yer aldığı tüccar grupları, buradan satın aldıkları ipeği Avrupa'ya taşımışlardır. İngilizlere verilen ahidnâmeye göre de imparatorluk topraklarından satın alınan ipek ve sof gibi metaların bir kısmının İzmir ve Sakız limanları üzerinden İngiltere'ye nakledilmesi uygun görülmüştür⁷⁵. İngilizlerin ipek

⁶⁸ *Calendar of State Papers: Venice*, Vol. 21, s. 411.

⁶⁹ Özer Ergenç, "İzmir Harcı Tiftik İpliği: Ankara Sofunun İzmir Üzerinden İngiltere Serüveni (1700-1800)", *I. Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri: Geçmiş ve Gelecek Sempozyumu 25-26 Eylül 2008*, s. 268.

⁷⁰ Özer Ergenç, "İç Batı Anadolu'nun Kuzeybatı Ucundaki Sof Üretim Alanının İzmir ile Bağlantısı", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu I: İzmir ve Doğu Akdeniz*, İzmir 2009, s. 88.

⁷¹ Bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 72a/573, 78b/641.

⁷² Leipzig, B.or.290-01, v. 13b/48.

⁷³ *Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069/M. 1656-1658)*, Ed. Coşkun Yılmaz, Haz. Yılmaz Karaca-Mustafa Yılmaz, C. 50, İstanbul 2019, s. 519/543.

⁷⁴ Leipzig, B.or.290-01, v. 71b/568

⁷⁵ Leipzig, B.or.290-01, v. 4b/1.

ticaretine dair yaşadığı sorunların önemli bir kısmı gümrük vergileri ve İzmir'deki Yahudi gümrük emirlerinin uygulamalarıyla ilgilidir. Belgelere yansıdığı kadarıyla, 1630'larda ipek ticaretiyle ilgili yeni bir vergi düzenlemesine gidilmiş ve şehirdeki İngilizlerle Fransızlar bu düzenlemeye karşı çıkmışlardır⁷⁶. Buna ilaveten aynı yüzyılın ortalarındaki şikâyetlerin önemli bir kısmı da gümrük emirlerinin satın alınan ipekleri mizan yerine kantar ile tartmaları ve gümrük vergisi ödenen metalden tekrar vergi almak istemeleri hususlarındadır⁷⁷.

İngilizlerin İzmir ve civar adalardan satın aldıkları metaller arasında kuru ve yaş üzüm çeşitleri ile pekmez ve yemiş gibi ürünler de yer almaktadır. Nitekim bu ticaret çok daha erken tarihlerde Venedikliler aracılığıyla yürütülmekteydi⁷⁸ ancak bir ahidnâme elde ettikten sonra İngilizler, İtalyanların aracı rolünü ortadan kaldırarak bu gıda maddelerine doğrudan ulaşmaya başlamışlardır. Bunların temin edildiği yerlerin başlarında ise İzmir ve Kuşadası gelmektedir⁷⁹. Satın alınan bu metallerin önemli bir kısmının İngiliz sarayına gittiği de anlaşılmaktadır. Örneğin 1661 tarihli bir belgeye göre, İngiltere kralının mutfağı için İzmir iskelesinden yüz kantar kuru üzüm ve yüz kantar pekmez satın alınmıştır⁸⁰. Mevzu bahis metaller dışında ticarete konu olan çeşitli ürünler de bulunmaktadır. Bunlardan biri İngiliz tüccarların Midilli ve Kuşadası taraflarından satın aldıkları bir meta olan palamuttur⁸¹. Ayrıca 17. yüzyılın ortalarında, tüccarların İstanbul ve çevresinden şimşir tomruğu olarak İzmir'e gönderdiklerine de rastlanmaktadır. Örneğin Francesko isimli bir İngiliz tüccar, İzmir'e götüreceği 750 kantar tomruğu İskanköylü Hacı İbrahim reisin gemisiyle nakletmiştir⁸². Bir başka İngiliz ise Galata sakinlerinden olan bir Yahudiden 2207 adet şimşir tomruğu satın almış ve İzmir'deki ortağı George'a göndermiştir⁸³. Yine aynı tarihlerde Coke (?) isimli bir İngiliz İstanbul'dan İzmir'e gönderilmek üzere iki yüz bin kantar şimşir almıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu metanın ticareti için İngilizlerden sadece ahidnâmede belirtilen miktar olan yüzde üç tutarında gümrük vergisi alınmaktadır⁸⁴. Belgelerde şimşir tomruğunun kullanım alanlarına ya da İngiltere ile diğer Avrupa ülkelerine götürüldüğüne dair herhangi bir bilgi

⁷⁶ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice*, Vol. 22, 1629-1632, Ed. Allen B. Hind, Londra 1919, s. 594.

⁷⁷ Leipzig, B.or.290-01, v. 15a/61; 30b/203; 33a/228.

⁷⁸ Epstein, *a.g.e.*, s. 4-6.

⁷⁹ İngiliz gemilerine; İzmir ve Kuşadası'ndan pekmez, kara üzüm, kuru üzüm ve yemiş yüklenmesiyle ilgili belgeler için bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 33a/226, 232; Leipzig, B.or.290-01, v. 48b/360.

⁸⁰ Leipzig, B.or.290-01, v. 58b/473.

⁸¹ Leipzig, B.or.290-01, v. 31b/208; 48a/350.

⁸² Leipzig, B.or.290-01, v. 50a-50b/378.

⁸³ Satın alınan şimşir tomruklarının her bir kantarı için altmışar akçe olmak üzere toplam 770 adet kantar için 582 kuruş ödemiştir, Leipzig, B.or.290-01, v. 12a/34; 17a/76.

⁸⁴ Leipzig, B.or.290-01, v. 16a/69; 34b/238.

bulunmamakta ancak 18. yüzyıla ait çalışmalar, İngilizlerin Osmanlı ülkesinden şimşir ihraç ettiklerini göstermektedir⁸⁵. Dolayısıyla şimşir ticaretine dair ilk girişimlerin 17. yüzyılda başladığı ve şimşirlerin İzmir'den farklı noktalara taşındıklarını anlaşılmaktadır.

İngilizlerin Diğer Topluluklarla İlişkileri

Belirli aralıklarla İzmir'e gelen ve burada ikamet eden İngilizler; ticari faaliyetleri çerçevesinde buradan Sakız, Selanik, Kıbrıs, Halep, Ankara ve Beypazarı, Sayda, Beyrut ve İskenderiye gibi yerlere yolculuklar yapmışlardır⁸⁶. İngiltere'den gelen gemilerin bir kısmı ise zaman zaman metallerini Kuşadası'nda boşalttıktan sonra İzmir limanından yeni yüklerini almışlardır⁸⁷. Ayrıca İngiliz gemileri, navlun ücreti karşılığında çeşitli topluluklara ait ürünleri Osmanlı limanlarına taşımışlardır. Mesela 1649 ve 1657 yıllarında İskenderiye ve Mısır'daki Müslümanlara ait mal ve erzakları İzmir'e nakletmişlerdir⁸⁸. Bu gemilerin İngiltere'den gelirken mi bahsi geçen limanlara uğradıkları ya da İzmir'e geldikten sonra mı buralara yelken açtıklarına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu bakımdan gemilerin herhangi bir Osmanlı limanına geldikten sonra ülkelerine dönmeden önceki süre zarfında iç taşımacılıkta kullanılıyor olması da muhtemeldir.

İzmir'deki faaliyetler incelendiğinde, İngiliz tüccarların yerel unsurların neredeyse her biriyle ticari bağlar kurmuş oldukları görülmektedir. Örneğin Thomas ile İzmir'de mukim Hasan arasında çok sayıda ticari alışveriş yaşandığına dair bilgiler vardır⁸⁹. Thomas ve Hasan arasında maddi hususlarda yaşanan sorunların benzerleri Bernard ile Hoca Yusuf ve Joseph ile Kayserili Hüseyin arasında da yaşanmıştır⁹⁰. 1610 ila 1650'li yıllar arasında İzmir'de gümrük emini olarak görev yapan kimselerin çoğunlukla Yahudilerden müteşekkil olduğu bilinmektedir. Bu nedenle İngilizlerin de içlerinde bulunduğu yabancı tüccarlar, söz konusu eminlerle iyi ilişkiler kurmayı tercih etmiş hatta bu ilişkilerin sürdürülebilmesi için onların dindashları olan

⁸⁵ Ü. Serdar Serdaroğlu, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchants Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, University of Birmingham, Ph.D. Dissertation, 2018, s. 167.

⁸⁶ Yol hükümleri için sırasıyla bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 20a/108; 51a/383; 46a/334; 67a/523; 72a/573; 46a/334.

⁸⁷ *BOA, ŞKT.d 3*, s. 19/58. Zaten Kuşadası, yüzyılın ortalarında, uluslararası liman hüviyetini kaybederek iç ticaret limanına dönüşmüş; İzmir ile kurduğu sıkı bağlar sayesinde Avrupa'ya ihraç edilecek ürünler buradan gönderilmeye başlanmıştır, Tuncer Baykara, "Kuşadası'nın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Ekonomik Etkenler (Kuşadası'nın Bir Deniz Ticaret Merkezi Olarak XVII. Yüzyılın Başlarındaki Doğuşu)", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu I: İzmir ve Doğu Akdeniz*, İzmir 2009, s. 38; Türk Denizcilik sempozyumu, s. 38

⁸⁸ Leipzig, B.or.290-01, v. 32b/223; 51a/385.

⁸⁹ Leipzig, B.or.290-01, v. 24b-25a/144.

⁹⁰ Leipzig, B.or.290-01, v. 41b/302; 76b/622.

Yahudilerle iş birliği içinde de bulunmuşlardır⁹¹. Öyle ki İngiliz konsolosunun hizmetinde bulunan tercümanlar da çoğunlukla bu taife arasından seçilmiştir⁹². Öte yandan bir kısım belgelerde bazı Yahudilerin İzmir'deki İngiliz konsolosuna yüzde iki oranında konsolosluk ücretini ödemekle yükümlü olduklarına dair bulunan bilgiler, bu Yahudi tüccarların İngiliz bayrağı altında İzmir'e geldikleri intibayı uyandırmaktadır⁹³. Yahudiler dışında Ermeni tüccarlar da İngiliz ticaret ağına dahil olmuşlardır ve bilhassa İzmir'deki Ermenilerin gerek Livorno gerek Marsilya gibi önemli ticaret limanlarındaki Ermenilerle sıkı bir bağlantıya sahip oldukları bilinmektedir. Bununla bağlantılı olarak hem Ermeni hem de Yahudilerin mallarının İngiliz gemileriyle Avrupa'daki limanlara gönderildiğine de rastlanılmaktadır⁹⁴. Dolayısıyla İzmir'e gelen İngilizler bu limandaki ve imparatorluğun diğer önemli merkezlerindeki Ermeni tüccarlarla da ticari faaliyet içerisindedirler. Örneğin 1641'de Galatalı Ermeni Anton ile İzmir'deki İngiliz Harlo arasında bazı ürünlerin takas yoluyla ticareti gerçekleşmiştir⁹⁵.

İngilizlerin İzmir'de hem ticari ilişkiler kurduğu hem de sıklıkla anlaşmazlık yaşadığı kimselerin başında Fransızlar vardır. Bilhassa harbî tüccar taifesinin hangi devletin bayrağı altında ticaret yapacağı hususu, 16. yüzyılın sonlarından itibaren süregelen bir çekişmenin konusudur⁹⁶. Hatta bu çekişmenin bir neticesi olarak, 1650 yılında İzmir'deki İngiliz konsolos Spencer Bretton'ın yanına aldığı bazı İngilizlerle Fransız konsolosunun evini bastığına dair kayıtlar da bulunmaktadır⁹⁷. Şehirdeki İngiliz ve Fransız konsolosları arasında bu gibi problemler yaşansa da her iki ülkeye mensup tüccarların mallarını birbirlerine ait gemilerle İzmir'e taşıdıkları da bir gerçektir⁹⁸. Buna karşın ilk dönemlerde İzmir'deki İngiliz ve Hollandalılar arasında daha yakın münasebet tesis edildiği açıktır. İlk defa 1612 yılında bir ahidnâme elde eden Hollandalılar, henüz İzmir'de bir konsolosluk tesis etmediklerinden dolayı İzmir'e giden kendi tüccarlarının İngiliz bayrağı altında seyahat etmelerini ve buradaki İngiltere konsolosuna tabi olmalarını tercih etmişlerdir⁹⁹. Ancak bundan bir

⁹¹ Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler*, s. 35.

⁹² Tercümanlık beratı örneği için bkz. Leipzig, 25a/149.

⁹³ BOA, ŞKT.d 3, s. 19/59, 60.

⁹⁴ Thomas isimli gemi ile ilgili belge için bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 45a/324.

⁹⁵ Leipzig, B.or.290-01, v. 12b/36.

⁹⁶ İlgili belgeler ve literatür incelendiğinde; harbî tüccarın tâbiyeti meselesinin Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin kurulduğu 16. yüzyılın sonlarından itibaren belirli aralıklarla gündeme gelen bir sorun olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bildirinin kapsamını aşacak kadar ayrıntı barındırdığı için konuya burada yer vermek uygun görülmemiştir, bu bir başka makalenin konusudur.

⁹⁷ BOA, A.DVN. DVE., 26/1, s. 50/128.

⁹⁸ Leipzig, B.or.290-01, v. 46b/339; 55a/432.

⁹⁹ BnF, Supplément Turc 118, v. 135; Bülent Arı, *The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612*, Ankara 2003, s. 242.

yıl sonra şehre bir Hollanda konsolosu atanmış¹⁰⁰ buna rağmen İngiliz ve Fransızlar arasında Hollandalıların ödeyecekleri konsolosluk ücretinin kime ait olduğu hususunda sorunlar yaşanmaya devam etmiştir¹⁰¹. Yüzyılın ilk yarısında İzmir'deki İngilizlerle Venediklilere ilişkin bağlara dair bilgiler diğerlerine nazaran daha kısıtlıdır. Bu tarihlerde Venediklilerin İzmir ile ticari bağlarını İngiliz gemileri vasıtasıyla sürdürdükleri bilinmektedir¹⁰². Örneğin İzmir'deki bir Venedikli tarafından kiralananan bir İngiliz gemisi 1628 yılında buradan Venedik'e ulaşmış¹⁰³; 1629'da ise birkaç Venedikli *Angel* isimli bir İngiliz gemisine yükledikleri metallerini İzmir limanına getirmişlerdir. Ancak bu durum Venedik konsolosuna ödenen *bailaggio*, *cottimo* veya konsolosluk hakkı olarak adlandırılan ücretin hangi ülkenin konsolosuna verileceği konusunda problem yaşanmasına neden olmuştur¹⁰⁴. Bunlara ek olarak, 1620'lerden itibaren Osmanlı-Venedik ilişkilerinin bozulduğu ve Venedik ticaretinde bir düşüş yaşandığı da iddia edilmektedir¹⁰⁵. Aynı zamanda İzmir'deki yerel yöneticilerin Venediklilerin ticari faaliyetlerine ket vurma girişimlerine¹⁰⁶ karşın Fransız ve İngilizlere müdahale etmemeleri; İzmir'de Venedik'in rakiplerine göre geri planda kalmasına neden olmuş gibi görünmektedir.

İzmir'deki İngiliz Ticaretine Etki Eden Hususlar

Şehirdeki İngiliz ticari faaliyetlerinin gelişimini takip edebilmek için 17. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşen iki önemli hususa değinmek gerekmektedir. Bunlardan ilki; 1642 yılında İngiltere'de patlak veren iç savaşın, Osmanlı topraklarındaki İngilizlere olan etkisidir. Bu iç karışıklık, İngiltere'de parlamenterler ve kralcılar şeklinde bir kutuplaşmanın doğmasına neden olmuştur. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren tüccarların mensup olduğu Levant Kumpanyası, bu süreçte parlamento tarafına yakın iken; mevzu bahis tüccarları Osmanlı sarayında temsil eden büyükelçi Sir Sackville Crowe ise kral yanlısı bir tavır sergilemiştir. Bu ihtilafın etkileri, bilhassa İngiliz iç savaşının ilk döneminin bittiği 1646 yılında yoğun bir şekilde görülmüş ve aynı yıl yenilgiye uğrayan I. Charles'ın iç savaş için Avrupalı devletlerden talep ettiği maddi destekler ise sonuçsuz kalmıştır. Bu nedenle kral, 1646'da İstanbul'daki büyükelçiye tam yetki vererek; Osmanlı topraklarındaki İngiliz tüccarların bütün eşyalarına, ticari mallarına ve mülklerine el konulmasını emretmiştir. Bu emrin ilk uygulama alanı olarak ise İzmir belirlenmiş ve bilhassa buradaki önde gelen İngiliz tüccarlar hedef olarak seçilmiştir. Büyükelçinin bu doğrultuda saraya sunduğu arzuhallerde; İngiliz tüccarların kendisine itaat

¹⁰⁰ Arı, *a.g.e.*, s. 371.

¹⁰¹ BnF, *Supplément Turc* 118, v. 140.

¹⁰² Faroqhi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler", s. 61.

¹⁰³ *Calendar of State Papers: Venice*, Vol. 21, s. 149.

¹⁰⁴ İlgili belgeler için bkz. BOA, *MAD 6004*, s. 7-8

¹⁰⁵ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 106.

¹⁰⁶ Faroqhi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler", s. 61.

etmedikleri, konsolosluk ücretini ödemedikleri, İngiliz gemilerine memnu meta yükledikleri ve hatta Girit Savaşı'na denk gelen bu tarihlerde İngilizlerin Venedik'e yardım götördüklerine dair ithamlar yer almıştır. Bu suçlamalar, İzmir limanında demirli İngiliz gemilerinin bir süre buradan ayrılmalarına izin verilmemesine neden olmuştur. Aynı zamanda İzmir'e hem Osmanlı devlet görevlileri hem de büyükelçinin emrinde olan iki kişi gönderilmiş ve büyükelçiden aldıkları talimatlarla hareket eden bu iki kişi, Osmanlı divanından çıkan emirler sayesinde, İzmir kadısının kendilerine eşlik etmesini ve şehirdeki İngilizlerin mahzenleriyle evlerinin mühürlenmesini sağlamışlardır. Ayrıca İzmir'deki İngiliz konsolosunun da içerisinde bulunduğu suç isnat edilen bir grup İngiliz İstanbul'a çağırılmıştır. Bu kişilerin İstanbul'da nasıl bir sürece tabi tutuldukları bilinmese de aynı yılın nisan ayının sonlarında İzmir'e yeni bir konsolos atandığı kayıtlara yansımıştır. İstanbul'daki süreç bu şekilde ilerlerken, aynı zaman aralığında İzmir'de kadı ve naip eşliğinde hareket eden iki İngiliz; asıl planı uygulamaya geçerek tüccarların mahzenlerini açma girişiminde bulunmuşlardır. Bu girişimler, İzmir'deki ticarete zarar vereceği düşüncesiyle yerel unsurların tepkisini çekmiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Benzer şekilde İstanbul'daki İngiliz tüccarlar da Hollandalıların desteğini alarak padişahın huzuruna çıkmış; haklarının ve mallarının korunması için bir ferman elde etmişlerdir. Sonuç olarak, malların tüccarlara iadesi sağlanmış ve büyükelçinin emrindeki iki İngiliz yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Ayrıca tüccarlar kendi aralarından bir temsilci seçerek İngiltere'den yeni bir büyükelçi gönderilene kadar Crowe'u tanımadıklarını ilan etmişlerdir. İngiliz gemilerinin seyrüseferi ise bir süre daha kontrol altında tutulmuş ve ancak aynı yılın Ağustos ayının sonlarında tüm İngiliz gemilerini kapsayan bir emirle ambargo kaldırılmıştır¹⁰⁷. Literatürde yer alan bilgiler, bu ihtilafın İzmir'deki İngiliz ticaretinde uzun süreli ve kalıcı bir etki yaratmadığını ortaya koymaktadır¹⁰⁸.

İzmir'deki İngiliz ticaretine etki eden ikinci husus ise 1645'te başlayan Girit Savaşı'dır. Osmanlılar ve Venedikliler arasında cereyan eden bu savaşta, İngiltere'nin takip edeceği siyaset tüccarlarının refahı için önemlidir. Çünkü bu tüccarların bağlı oldukları Levant Kumpanyası, 1592 yılında Türkiye ve Venedik Kumpanyalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Öte yandan bu savaş süresince yardımcı kuvvet olarak İngiliz yelkenlilerine ihtiyaç duyan Osmanlılar ve Venedikliler için de İngiltere'nin tavrı önemlidir. Zira her iki devletin donanması da ağırlıklı olarak kürekli gemilerden müteşekkildir ve savaşın seyrini asıl yelkenli gemiler değiştirmektedir. Bu nedenle, söz konusu yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlılar tarafından hem İzmir'deki hem de İstanbul'daki İngiliz gemileri kiralanmış ve özellikle bu gemilerin önemi, Çanakkale Boğazı'nın 1648 yılında Venedik ablukası altına girmesinden sonra

¹⁰⁷ Sürecin ayrıntısı için bkz. Demir, *a.g.e.*, s. 101-130. Konuya dair ayrıca bkz. *Sir Sackville Crow's Case, As it now stands, the 8 of July, 1648 (At the Intreatie, and for the Satisfaction of Some of his Private Friends)*, Londra 1648; Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler*, s. 61-142.

¹⁰⁸ Ülker, *a.g.e.*, s. 195.

artmıştır¹⁰⁹. Bu durum İngiliz gemilerinin İstanbul'a gelişini de engellemiştir ve dolayısıyla bu tarihlerde İzmir limanı, İngiliz ticareti için ayrıca önem kazanmış olmalıdır. Bunların yanı sıra Akdeniz'de seyrüsefer halindeki gemiler için oluşan savaş kaynaklı tehdit ve aynı tarihlere denk gelen İngiliz-Fransız çatışmaları¹¹⁰, İngilizler açısından birtakım önlemler alınmasını gerektirmiş ve İngiliz ticari konvoylarının muhafazası, onlara başka İngiliz gemilerinin eşlik etmesi usulüyle tatbik edilmiştir¹¹¹. İlaveten bu dönemde, Venediklilere ulaştırılma ihtimalinden dolayı İngiliz gemilerine tahsis edilen hububat miktarı da sıkı bir şekilde denetlenmeye başlanmıştır¹¹². Yine de savaş boyunca tüccarlar, düşmana zahire taşıdıkları suçlamalarıyla karşılaşmışlardır. Özellikle İngilizlerle herhangi bir anlaşmazlığa düşen Osmanlı tebaası veya diğer batılı devletlere mensup tüccarlar, bu şayiaya sık sık başvurmuşlardır. Örneğin İzmir kadısı Hâşimîzâde, İzmir'deki İngiliz konsolosunu bu sebeple ile Şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi'ye şikâyet etmiş ve bir süreliğine konsolosun evinde hapsedilmesine neden olmuştur¹¹³. Buna karşılık, İngilizlerin bu tür suçlarla itham edilmemek için saraya başvurdukları da bilinmektedir. Girit Savaşı'nın İngilizlere sağladığı fırsatlar ise daha çok ekonomik çizgidedir. Savaş süresince Venedikli tüccarlar, İngiliz gemileri aracılığıyla Venedik'ten ticari emtia satın almış ve Osmanlı limanlarından Livorno'ya giden İngiliz gemilerine mal yüklemişlerdir. Bu durumdan rahatsız olan Venedik baylosu Soranzo, Venedik'e tabi tüccarların İngiliz ve Yahudi tüccarların adını kullanarak Osmanlı ülkesiyle olan ticaretlerini devam ettirdiklerini rapor etmiş ve bu tüccarların konsolosluk ücretini İngiliz konsolosuna vermelerinden yakınmıştır¹¹⁴. Benzer

¹⁰⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 130-131. Ayrıca Girit Savaşı süresince İngilizlerin ve İngiliz gemilerinin rolüne dair detaylı bilgi için bkz. Demir, *a.g.e.*, s. 130-164.

¹¹⁰ İngiltere kralı I. Charles'ın idamına tepki gösteren Fransızlar, İngilizlere karşı önce birtakım ticari kısıtlamalar uygulamış ve 1648'den itibaren Akdeniz'e gönderilen Fransız savaş gemileri, bu denizde seyrüsefer halinde olan İngiliz gemilerine saldırılarda bulunmuşlardır. Bu tehdit, Levant Kumpanyasının senatoya konvoy uygulaması için dilekçe sunmasında etkili olmuştur, bkz. Ben Coates, *The Impact of the Civil War on the Economy of London (1642-1650)*, University of Leicester, Ph.D. Dissertation, 1977, s. 143-145.

¹¹¹ İzmir, Kıbrıs ve İskenderun iskelelerine gidecek dört adet İngiliz gemisine başka üç İngiliz gemisinin eşlik etmesiyle ilgili bilgilerin yer aldığı belge için bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 43b/316.

¹¹² Konuya dair bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 43a/315.

¹¹³ Bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *Tarîh-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulasâti Abbâri'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, C. 3, s. 1297-1298. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli-Mustafa İsmet Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 463-464. Benzer örnekler için bkz. Leipzig, B.or.290-01, v. 41b/305, e306.

¹¹⁴ *Calendar of State Papers: Venice*, Vol. 28, s. 230, 265-266.

şekilde, İzmir’e gelen Venedikli tüccarların buradaki İngiliz konsolosuna tabi oldukları da bilinmektedir¹¹⁵.

Sonuç

İzmir’in canlı bir ticaret şehri olarak ortaya çıkmasının temelinde çeşitli unsurlar yer almaktadır. Bu gelişimin en önemli nedenlerinden biri, İngilizlerin de dahil olduğu Avrupalı tüccarların şehrin ekonomisine olan katkısıdır. Tespit ettiğimiz üzere en geç 1603’ten itibaren İngiliz gemileri İzmir limanını kullanmaya ve buna paralel olarak İngiliz tüccarlar da şehre gelmeye başlamışlardır. Bu tarihlerde İngilizler, Sakız ve İzmir limanlarını müştereken kullanmış ve muhtemelen görevlendirilen konsolosların yetki alanı her iki bölgeyi de kapsamıştır. 1610’lu yılların sonlarında, İzmir’e gelen tüccar sayısının artması nedeniyle, Sakız konsolosluğunun İzmir’e taşınmasına karar verilmiştir. İzmir’de Frenk Mahallesinde ve Buca’da uzun süreliğine evler kiralamaya başlayan İngiliz topluluğu, şehirde kendilerine özgü bir yaşam düzeni oluşturmuştur. Bilhassa 1630’larda, İzmir’de bir kiliselerinin bulunmamasına rağmen, Londra’dan din görevlileri talep edilmesi ve bunun neticesinde buraya bir papaz atanması; İzmir’deki İngilizlerin bu erken tarihte dahi bir topluluk hüviyeti kazandıklarını göstermektedir.

Şehirdeki İngiliz topluluğunun ticari bağlar kurduğu kimseler arasında Müslüman, Ermeni, Yahudi gibi Osmanlı reayası ile Fransa, Venedik ve Hollanda gibi Avrupalı devletlere tabi tüccarlar bulunmaktadır. İzmir’deki İngiliz faaliyetleri, bilhassa onlardan önce ahidnâme elde etmiş olan Fransızların muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. İngiliz-Fransız rekabeti, kronik bir sorun haline gelen konsolosluk hakkı hususu üzerinde temellenmiştir. Özellikle 1612 yılında bir ahidnâme elde eden Hollandalıların bir süreliğine İngiliz konsolosuna tabi olmaları; İzmir’deki İngilizleri, bu hakkı elde etmek isteyen Fransızlardan daha prestijli bir konuma getirmiş olmalıdır. Yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı-Venedik ilişkilerinin olumsuz seyri ve özellikle Girit Savaşı süreci de İngilizlere ekonomik açıdan fayda sağlamış ve onların şehirdeki konumlarını güçlendirmiştir. Bilhassa savaş boyunca kendi bayrakları altında Osmanlı topraklarına gelemeyen Venedikli tüccarlar, İzmir’deki İngiliz konsolosuna tabi olmuşlar ve metallerini İngiliz gemileri ile belirli noktalara taşımışlardır. Aynı zamanda hem Osmanlı Devleti’nin hem de Venedik’in savaşta kullanmak üzere İngiliz yelkenlilerini kiralamaları da sürece katkı sağlamıştır. Yine Girit Savaşı ile bağlantılı olarak Osmanlı-Fransız ilişkilerin sekteye uğraması, Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile olan ticaretinde İngilizleri ön plana çıkarmış olmalıdır. Bir başka etken olarak ise İzmir’deki İngiliz ticaretine bir süreliğine ket vuran İngiliz iç savaşı, tüccarların faaliyetlerinde uzun süreli bir etki yaratmamıştır. Çünkü literatürde yer alan bilgiler, 1646 yılında İzmir’deki İngiliz ticaretine konulan ambargoya rağmen; I. İbrahim’in saltanatının sonlarına doğru, yani bu ihtilafın birkaç yıl sonra, İzmir’deki İngiliz ticaretinin hacminin İstanbul’dakini dahi geçtiği göstermektedir. Özellikle tüccarların mallarını ele geçirme girişiminde bulunan

¹¹⁵ Anderson, *a.g.e.*, s. 50.

İngiliz büyükelçisi, en başta İzmir'deki konsolosun muhalefetiyle karşılaşmıştır ve yine bu durum da İzmir konsolosunun gücünü gösterir niteliktedir. Dolayısıyla ilgili belgeler ve ele alınan her bir husus, İzmir'de yeni ticari güç olarak faaliyet gösteren Kuzeylilerden biri olan İngilizlerin, çalışmanın kapsadığı tarihler arasında, şehirdeki Batılı rakiplerini geride bıraktıkları iddiasını teyit etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

1. T. C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

a. Düvel-i Ecnebiye Defteri (A. DVN. DVE.)

Nr. 26/1.

b. Mühimme Defterleri (MD)

Nr. 80, 91.

c. Şikâyet Defteri (ŞKT.d)

Nr. 3.

d. Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d)

Nr. 6004.

2. Universitätsbibliothek Leipzig

Universitätsbibliothek Leipzig (Leipzig University Library-Islamic Manuscripts), B.or.290-01.

3. Bibliothèque nationale de France (BnF)

Supplément Turc: 118.

4. Uppsala Universitets Bibliotek

Uppsala Universitets Bibliotek (Uppsala University Library), *Nova 597-10 Zetterström Katalog*, 714- 10.

Kaynak Eserler ve Yayınlanmış Belgeler

Calendar of Letters and State Papers Relating to English Affairs: Archives of Simancas, Ed. Martin Hume, Vol. 3, 1580-1586, Londra 1896.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 9 1592-1603, Ed. Horatio F. Brown, Londra 1897.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 10, 1603-1607, Ed. Horatio F. Brown, Londra 1900.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 15, 1617-1619, Ed. Allen B. Hind, Londra 1909.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 20, 1626-1628, Ed. Allen B. Hind, Londra 1914, s. 224.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 21, 1628-1629, Ed. Allen B. Hind, Londra 1916.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 22, 1629-1632, Ed. Allen B. Hind, Londra 1919.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs: Archives and Collections of Venice, Vol. 23, 1632-1636, Ed. Allen B. Hind, Londra 1921.

- Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. 2, İstanbul 1274, s. 473-477.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulasâti Abbâri'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, C. 3, s. 1297-1298.
- Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069/M. 1656-1658)*, Ed. Coşkun Yılmaz, Haz. Yılmaz Karaca-Mustafa Yılmaz, C. 50, İstanbul 2019, s. 519/543.
- Sir Sackville Crow's Case, As it now stands, the 8 of July, 1648 (At the Intreatie, and for the Satisfaction of Some of his Private Friends)*, Londra 1648.
- Tavernier, J. B., *XVII. Asrın Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980.

Araştırma İncelemeler

- Agoston, Gabor, "Merces Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials and The Dependence Theory", *Oriente Moderno*, Vol. 20/1, Roma 2001, s. 177-192.
- Anderson, Sonia, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna (1667-1678)*, Oxford 1989.
- Arı, Bülent, *The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612*, Ankara 2003.
- Baykara, Tuncer, "Kuşadası'nın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Ekonomik Etkenler (Kuşadası'nın Bir Deniz Ticaret Merkezi Olarak XVII. Yüzyılın Başlarındaki Doğuşu)", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu I: İzmir ve Doğu Akdeniz*, İzmir 2009, s. 34-44.
- Berridge, G. R., *British Diplomacy in Turkey: 1593 to the Present*, Leiden/Boston 2009.
- Coates, Ben, *The Impact of the Civil War on the Economy of London (1642-1650)*, University of Leicester, Ph.D. Dissertation, 1977.
- Çızakça, Murat, "The Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review (Fernand Braudel Center)*, S. 8/3, 1985, s. 353-377.
- Davis, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in Levant in the Eighteenth Century*, Londra 1967.
- _____, *English Overseas Trade 1500-1700*, Londra 1985.
- Demir, Rabia, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik Münasebetleri (1580-1699)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2021.
- Ergenç, Özer, "İzmir Harcı Tiftik İpliği: Ankara Sofunun İzmir Üzerinden İngiltere Serüveni (1700-1800)", *I. Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri: Geçmiş ve Gelecek Sempozyumu 25-26 Eylül 2008*, s. 267-278.
- _____, "İç Batı Anadolu'nun Kuzeybatı Ucundaki Sof Üretim Alanının İzmir ile Bağlantısı", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu I: İzmir ve Doğu Akdeniz*, İzmir 2009, 84-92.

- Epstein, M., *The Early History of the Levant Company*, Londra 1908.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000.
- _____, “Kriz ve Değişim (1590-1699)”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç- Serdar Alper, C. 2., İstanbul 2006, s. 545-761.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler (1600-1630)”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay, İstanbul 2008, s. 35-77.
- _____, “Anayol Kavşağında Bursa: İran İpeği, Avrupa Rekabeti ve Yerel Ekonomi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay, İstanbul 2008, s. 97-132.
- Goffman, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, Çev. Ayşen Anadol- Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1995.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1642-1660)*, Çev. Ayşe Başçı-Sander, İstanbul 2001.
- _____, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2004.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi- I: 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- _____, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*, İstanbul 2009, s. 259-319.
- İpşirli, Mehmet-Uzun, Mustafa İsmet, “Bahâî Mehmed Efendi”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 463-464.
- Kiel, Machiel, “Midilli”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 11-14.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Ankara 1953.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1838)*, Ankara 1974.
- Laidlaw, Christine, *Levant'teki İngilizler: 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuyla Ticaret ve Siyaset*, Çev. Hakan Abacı, İstanbul 2014.
- Masters, Bruce, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2017, s. 19-94.
- Serdaroğlu, Ü. Serdar, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchants Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, University of Birmingham, Ph.D. Dissertation, 2018.
- Steengaards, Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Londra 1974.

lker, Necmi, *The Rise of İzmir (1688-1740)*, University of Michigan, Ph.D. Dissertation, Michigan 1974.

_____, *XVI ve XVII. Yzyullarda İzmir Şehir Tarihi I: Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994.

Wood, Alfred Cecil, *Levant Kumpanyası Tarihi*, Çev. Çiğdem Erkal İpek, Ankara 2013.

İZMİR-TUNUS İLİŞKİLERİ

Ahmet Gedik*

İzmir Limanı ve Garb ocaklarının merkezi konumundaki Tunus'un askeri ve ticari ilişkileri üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Sahip olduğu korunaklı limanı ve zengib hinterlandı ile İzmir şehri Tunus Ocağını besleyen Akdeniz içerisindeki en önemli liman konumundaydı. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında bahsedeceğimiz üzere, Kuzey Afrika'daki Garb ocakları ve hatta tüm Kuzey Afrika limanları için İzmir Limanı son derece önemliydi.

İzmir-Tunus ilişkileri denildiğinde öncelikle belirtmemiz gereken birkaç önemli husus vardır:

1. Dönem
2. İzmir Limanı (daha doğrusu zengin hinterlandın başrolünde olduğu küçük asya diyebileceğimiz bölge kastedilmektedir.)
3. Askeri ve Ticari ilişkinin mahiyeti

1. Tunus Milli Arşivi'ndeki Belgelerin Ait Olduğu Dönem

İzmir-Tunus ilişkilerinin yeni bir takım bulgularla ortaya konulmaya çalışıldığı bu çalışmamızda, Tunus Milli Arşivi (ANT) incelemelerimizde Türkçe belgelerin genel itibariyle XVIII. Yüzyılın ilk yarısı ile XIX. Yüzyılın sonlarına uzanan bir zaman dilimini kapsadığını görebildik.¹ İzmir limanı (Minâ-i İzmir) isminin geçtiği ve özellikle İzmir'in ilçelerinin de isimlerinin yer aldığı Tunus Milli Arşivi'ndeki belgeler üzerinde 2021 yılı Ağustos ayında yaptığım araştırmalar neticesinde, belge tarihlerinin çoğunun XIX. Yüzyıl, birazının da XVIII. Yüzyılın sonlarına ait olduğunu öğrendik.²

Doğu Akdeniz'den Batı Akdeniz'e geçiş noktasında çok önemli stratejik bir noktada olan ve Afrika'nın Avrupa'ya çok yakınlaştığı bir burun noktası olan Tunus'taki Osmanlı Hakimiyeti, devletin ticaret yollarının da güvenliği açısından son derece önemliydi.³ Kuzey Afrika'nın merkezi konumunda yer alan Tunus Kartaca

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

¹ Bu bağlamda Prof Dr İbrahim Güler'in Tunus Milli Arşivi'nin mahiyeti ile ilgili öncü çalışmaları hep rehberimiz olmuştur. Kendisinin de ilk olarak ilim alemine duyurduğu gibi arşivdeki belgeler Osmanlı hakimiyetinin başladığı ve devam ettiği 200 yıllık bir zaman diliminden sonra tarihlenebilmektedir. 200 yıllık bir eksiklik elbette İstanbul arşivlerinde yapılacak titiz bir çalışma ile tamamlanabilir. Ağustos 2021 yılında yapmış olduğumuz Tunus Milli Arşiv ziyaretimizde.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Güler, "Tunus Milli Arşivi ve Arşivin Türkçe Belgeler Açısından Değerlendirilmesi", *Belleten*, LXII/234, (Ağustos 1998), s. 558-564.

³ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Necdet Öztürk, "Tunus'un Osmanlı Hakimiyeti'ne Geçmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 52, (Şubat 1988).

örneğinde olduğu gibi çok eski zamanlardan bir kültür ve medeniyet merkezi olma konumunu da bu stratejik önemine borçluydu. İslam Medeniyetinin de batıya geçiş yollarından olan Sicilya adasına ve İtalya'ya yakınlığı Tunus'u İslam öncesi ve sonrası önemli bir insani ve ticari geçiş noktası haline getirmiştir.

2. İzmir Limanı

XVIII. yüzyıl ile birlikte Osmanlı merkezi idaresinin zayıflaması, Tunus ile Osmanlı devleti arasındaki idari ilişkilerin zayıflamasına sebep olmuştur. Yalnız şu durumu hemen belirtmeliyiz ki; İzmir Limanı'nın Anadolu üzerinden gelen ticaret yollarının Akdeniz'e ve Akdeniz dünyasına açılan yegane kapısı olması Tunus İle İzmir Limanı arasındaki ticari bağların ve neticesinde ilişkilerin artmasına sebep olmuştur.⁴ İzmir limanı rüzgarlardan korunaklı doğal yapısı ve zengin hinterlandıyla her zaman Osmanlı limanları arasındaki önemini muhafaza etmiştir.

İzmir Limanı'nın XVIII. yüzyıl ile birlikte iç ve dış ticarete önem kazanması birbiriyle ilişkili bazı olayların sonucudur diyebiliriz.

- a. Ticaret üstünlüğünün Batı Avrupa ülkelerine geçmiş olması
- b. Hinterlandın limana ihraç ürünleri sağlaması
- c. Yabancı tüccarların ticarete aracılıklı rolleri
- d. Dünya da eski ticaret yollarının değişikliğe uğraması
- e. Merkezi yönetimin bölge üzerindeki etkinliğinin zayıflaması vb.

Osmanlı devletinin Akdeniz'deki liman şehirleri yabancı tüccarların ilgisini her dönem çekmiştir. İzmir Limanı ise; özel konumu, Kuzey Afrika ve tabii ki Avrupa'nın önemli liman şehirlerine yakınlığı sebebiyle Avrupalı devletlerin ve Osmanlı merkezi idaresinin zayıfladığını belirttiğimiz dönemlerinde Tunus vilayeti başta olmak üzere tüm Kuzey Afrika'nın dikkatini çekmekteydi. Bu durumla ilgili olarak hem Avrupalı devletlerin hem de Tunus vilayetinin İzmir'de temsilcilikleri bulunmaktaydı. Bizim bu çalışmamızda üstünde durmak istediğimiz nokta; endüstrileşmesini tamamlamış ve üretim çarklarına hammadde arayışı içerisinde İngiltere, Fransa gibi devletlerin İzmir limanındaki ticarettten fazlasıyla pay alma ve zengin hinterlandın nimetlerinden yararlanma düşüncesiyle ticari temsilcilikler açma düşüncesinden ziyade Tunus gibi endüstrileşmesini tamamlamak bir yana böyle bir gayreti bile olamayacak durumdaki bir bölgenin tüccarlarının İzmir Limanına gelip ticari temsilcilikler açma gayretidir. Düşüncemize göre böyle bir gayretin farklı

⁴ Özellikle İzmir Limanı'nın XVIII ve XIX. Yüzyıllarda giderek artan ticaret hacmi ve önemi ile ilgili olarak bkz. Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001 s. 515, Vehbi Günay, "İzmir'e Ait H. 1118 (M. 1706-7) Tarihli Bir Kahve Defteri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14 (1999), 189-202.

sebepleri olmalıydı. Biz bu sebepleri mezhepsel sebep ve “Berru’t-Türk” kavramı olarak iki sebebe indirgeyebildik.⁵

a. Mezhepsel Sebep: İzmir’de ticaret yapan Tunuslu tüccarları incelediğimizde, bu tüccarların köken olarak Tunus’un Cerbe, Sfax ve başşehir Tunus’tan olduklarını görürüz.⁶ Cerbeli tüccarların Sfaxlı tüccarlara oranla İzmir Liman ticaretinde daha fazla söz hakkına sahiptiler. Tunus’un Cerbe bölgesi, Haricilik Mezhebi’nin İbazi koluna mensup insanların bulunduğu bir bölgedir. Genel itibariyle ezici çoğunluğa sahip Kuzey Afrika’daki Malikilik Mezhebi mensuplarına kıyasla az sayıdaki (İbazi Olan) Cerbeli tüccarlar için İzmir limanı ve oradaki ticari faaliyetler onların dış dünyaya açıldıkları adeta nefes aldıkları bir faaliyet ve varoluş alanı olmuştur diyebiliriz.⁷

b. Berru’t-Türk Kavramı: Tunus vilayetinden mallarını gemilere yükleyip İzmir’e gönderen tüccarların zihninde İzmir Limanı, Türklerin hakim olduğu, rahatça ticaret yapılabilen güvenli bir yeri ifade etmekteydi. Bu ifadenin kullanılışı Tunuslu tüccarların, adeta onların zihninde bu ifade ile marka haline gelen İzmir Limanı’na olumlu yaklaşımlarını da sağlamaktaydı.⁸

XIX.yüzyıl ile birlikte üretim çarklarının hızlanması hem hammadde ihtiyacını hem de üretilen fazla miktardaki ürünlerin piyasaya sürülmesi problemini beraberinde getirmiştir. Bu problemin çözümünde İzmir Limanı doğu ile batı arasında önemli bir geçit noktası konumundaydı. Aslında Avrupa’daki üretim

⁵ Tunus’daki tüccarların İzmir şehrine ilgileri ve bu ilgi neticesinde bir şehir ve bir vilayet arasındaki ticari faaliyetleri elbette ikiden fazla sebebe dayandırabiliriz. Biz bu çalışmamızda, Tunuslu tüccarların Haricilik mezhebinin İbâziyye koluna mensup olmalarının onların dünyaya bakış açılarına etki etmesi ve sonuçta İzmir şehrine gelerek burada dükkanlarını açıp maddi kazanç elde etmelerini sağlaması ve aynı zamanda onların aynı İzmir Limanı’na özel bir bakış açısıyla yaklaşımlarının onların ticari faaliyetlerine ivme kazandırması konusunun üzerinde durulması gerekli bir çalışma konusu olduğunu vurgulamak istedik.

⁶ İbrahim Güler, “Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII.-XVIII. Yüzyıl)”, CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyum Bildirileri, Yay. Haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, Ankara 2004, s. 241.

⁷ İzmir’de 200 civarında yerleşik Tunuslu tüccarın varlığını bilmekteyiz. Burada dikkatinizi çekmek istediğim nokta; Tunuslu tüccarlar içerisinde Cerbeliler’in sayısının fazlalığıdır. Tunus’un Cerbe bölgesinden İzmir’e gelip yerleşen tüccarların fazlalığı ve Tunus’un özel bir bölgesi olan Cerbe bölgesinden gelenlerin uluslararası ticaretten pay alma istekleri üzerinde biraz daha araştırma yapılması gerekli bir konudur. Russell A. Stone’un, H. Ezber Bodur’un çevirisiyle “Tunus’ta Dini Ahlak ve Kapitalizmin Ruhı” adlı makalesi Cerbe bölgesindeki tüccarların ayrıncı vasıfları hakkında bizlere enteresan bilgiler vermektedir.

⁸ İbrahim Muhammed Saadaoui, “Cerbe Savaşı’na Göre Modern Dönemde Tunus Eyaleti’nin Bab-ı Âli ve Küçük Asya Limanları ile İlişkileri”, İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3, Editör Kurulu, Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 131-165.

merkezleri ile sanayileşme ve sonucunda üretim miktarları açısından rekabet edebilecek düzeyde olmasa bile Tunus limanlarından İzmir'e çeşitli ürünler ihraç edilmekteydi. Tunus limanları arasında başşehir Tunus'tan sonra Sfax ve Cerbe limanlarından da bazı ürünler İzmir'e ihraç edilmekteydi. Sfaxlı tüccarların İzmir dışında İstanbul'a da yağ, buğday, fes gibi ürünler ihraç etmekteydiler.⁹

Tunus'un Sfax ve Cerbe bölgesindeki tüccarların İzmir Limanı ve çevre adalarda, Tunus'un diğer bölgelerine nazaran üstünlüğü söz konusuydu. Özellikle İzmir Limanı için Tunus'un Cerbe bölgesindeki tüccarların sayı olarak fazlalığından bahsedebiliriz.

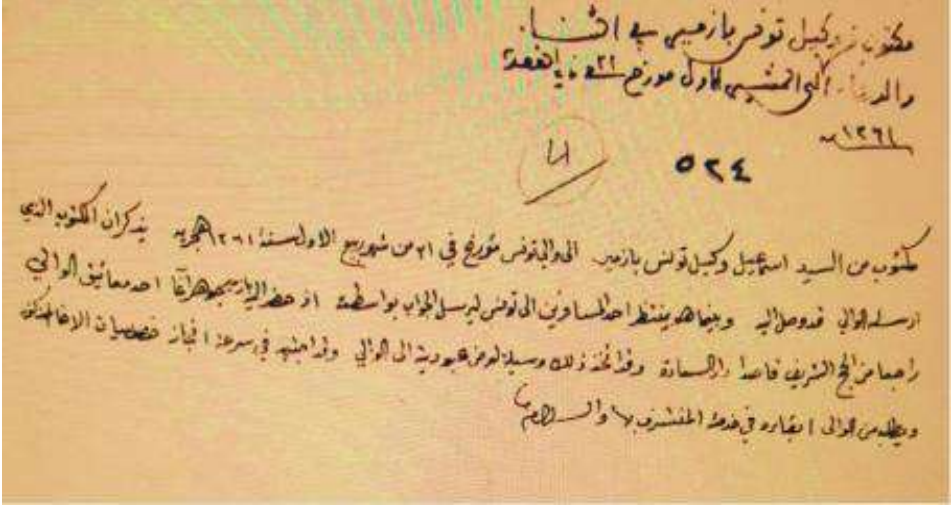
Tunus'tan İzmir Limanına ihraç edilen mallar arasında; yağ, buğday, deri, nohut, hurma ve fes yer almaktaydı. Tunus, meşhur feslerini sadece İzmir'e değil İstanbul, İskenderiyye, Fas, İran gibi farklı Müslüman coğrafyalara da ihraç etmekteydi. O dönem için önemli bir ticâret kalemi olan "Fes Ticareti"nin Tunuslu tüccarlar eliyle yürütüldüğünü rahatlıkla belirtebiliriz.

1881 yılında Tunus'u resmen işgal etmeden önce de Fransa Tunus'un Fes ticareti üzerindeki nüfuzunu kırma gayretleri içerisindeydi. Gerektiğinde Tunus limanlarından satın aldıkları feslerle yüklü Fransız ticaret gemileri İzmir limanına yanaşmakta, Osmanlı coğrafyasında çok talep gören bu ürün eğer İzmir civarında bitirilemezse Balıkesir ve oradan da İstanbul taraflarına gönderilirdi. Tunuslu tüccarlar da eldeki fazla feslerini tüketici ile buluşturma sürecinde farklı bir yol izlemiyordu.¹⁰

İzmir Limanı'ndaki tüm bu rekabet içerisindeki zorlu ticaret hayatında Tunuslu tüccarların haklarının korunması amacıyla şehirde bir ticaret vekili bulunmaktaydı. Bu vekil ticari ilişkilerde ortaya çıkabilecek çeşitli ihtilafları, İstanbul'un gözetiminde çözmeye çalışmaktaydı. Tunuslu bir tüccarın gözüyle bakarsak eğer, kendisi için en kazançlı ve en güvenli limanın İzmir Limanı'nın olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

⁹ Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803) isimli çalışmasında A. Mesud Küçükcalay, ithalat kalemleri arasında ezici üstünlüğün mensucat ürünlerinde olduğunu belirtmiştir.

¹⁰ Bu konu ile ilgili olarak bkz. İbrahim Güler, a.g.m.

Tunus Milli Arşivi, Tarih Silsilesi içerisinde Carton: 233 ve Dossier: 388 içerisinde yer alan 68 evrak da ismi çokça geçen dönemin İzmir'deki Tunus Ticaret Vekili İsmail b. Davudzâde ile ilgili bir evrak.¹¹

3. Askeri ve İnsanı İlişki¹²

Kuzey Afrika'daki Osmanlı hakimiyetinin sembolü durumundaki “Garb Ocakları”¹³ içerisinde merkezi bir konumda bulunan Tunus Ocağı'na, Anadolu'nun farklı bölgelerinden ve en çok da batı anadoludan delikanlılar asker olarak yazılıp gitmekteydiler. İzmir Limanı, Tunus Ocağı'na asker toplanıp yazılması ve sevk edilmesi konusunda çok önemli bir merkez konumundaydı. Tıpkı Tunuslu tüccarların haklarının korunması ve ticaretlerini rahat bir şekilde yapabilmesi amacıyla bir ticaret vekilinin atanması gibi Anadolu'dan asker toplanması, yazılması ve bu konuda hem yerel idarecilerle hem de İstanbul ile gerekli iletişimin sağlanması görevini üstlenen ve gerekli prosedürlere hakim bir vekil daha atanıyordu. Anadolu'dan “Cihad Yurdu” olarak isimlendirilen ve doğup büyüdükleri

¹¹ Tunus Milli Arşivi, Carton: 233, Dossier: 388, Document: 4

¹² Akdeniz coğrafyasındaki göç ve bu göç içerisinde insan hareketliliğinin en önemli merkezlerinden İzmir Limanı'nın yerine getirdiği fonksiyon, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Biz Anadolu'dan Tunus Ocağı'na asker yazılmasını ve bu asker adaylarının İzmir'de (tıpkı Cezayir Hanı gibi) gelecek olan Tunus gemisini bekledikleri kanaatindeyiz. Fakat henüz Tunus'a gideceklerin İzmir'de toplandıkları ortak bir mekanın tam olarak yerini arşiv kayıtlarında bulamadık.

¹³ Garb Ocakları ve yerine getirdikleri görevlerle ilgili olarak bkz.: Ahmet Kavas, “Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları”, Osmanlı Araştırmaları, cilt 21, İstanbul 2001, s. 32-68. ayrıca bkz.: Atilla Çetin, “Garp Ocakları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 13, İstanbul 1996, s. 382-386.

coğrafyadan çok uzaklara bir daha dönmemesine gidecek olan bu gençlerin tüm evrak işlerinin İstanbul ile iletişim halinde gerçekleştirilebilmesi ancak “Askerî Vekil” in ve bazı memurların İzmir’de ikametini zorunlu kılıyordu.

Anadolu’nun çeşitli yerlerinden, özellikle de İzmir, Manisa gibi Batı Anadolu illerinden Tunus Ocağı’na asker yazılacağını tellallar aracılığıyla öğrenen gençler İzmir’e akın etmekteydiler. Yeri gelmişken bu konularla ilgili olarak elimizdeki en önemli kaynaklardan olan Aziz Semih İlter’in “Şimali Afrika’da Türkler” adlı eserinde bu durumu çok güzel bir şekilde şöylece anlatılmıştır:” *"Ana vatanda bir kababat işleyerek kaçanlar, anasına, babasına gücenenler, kargacı ve sergüzeştci tabiatlerinin sevkıyla talih denemek isteyenler hep Mağribe koşardı. İstanbul, İzmir, Antalya’da Garp Ocaklarının birer vekili bulunup bunlar mezkur sabil sancaklarında (terlemeden para kazanmak ve solumadan can vermek isteyenler bayrağımız altına gelsin) diyerek tellal çağırtır, icabet edenleri toplar ve bir gemi dolduracak kadar çoğalınca bemen Cezayir’ e yollarlardı. Cezayir yeniçeri si olmak için başka bazı evsafa beraber Türk olmak şarttı. En aşağı yeniçeri abalının en büyüğünün üstünde yer tutardı”*¹⁴

2021 yılı Ağustos ayındaki Tunus Arşivleri araştırmamız sırasında, İzmir Limanı’ndan Tunus’a yeniçeri olarak gelenlerin kışlalarını ziyaretimizde İzmir’in Bergama, Menemen, Tire, Karaburun gibi ilçelerinden gelenlerin kaldıkları odaların kapı üstlerine, Tireli, Güzelhisarlı gibi gelinen yeri ifade eden yazı yazıldığını gördük. “Kasaba” olarak isimlendirilen ve benzerlerini Cezayir’de de gördüğümüz Türklerin yoğun olarak buldukları şehrin bu bölümünde üç kışlaya ziyaret gerçekleştirebildik.

¹⁴ Bu konu ile ilgili olarak bkz. Aziz Semih İlter, *Şimali Afrika’da Türkler*, cilt 2, İstanbul 1937.

Bu kışlalara yakın bir yerde de Yeniçeri Divanı'nın fotoğraflarını çekebildik. Hatta bu divanın içerisinde makam-ı Bektaşî mevcuttu.

Bektaşî Makamı:

4- Değinilmesi Gereken Farklı Konular

a) Asayiş Olayları¹⁵

İzmir merkez olmak üzere, Muğla, Foça, Aydın, Karaburun bölgesi Tunus Ocağı ve diğer Garp Ocağı olan Cezayir ve Trablusgarb'a asker sağlayan bölgeydi. Osmanlı Devleti Akdeniz'deki mücadelesinde bu güçten fazlaca yararlanıyordu. Garp Ocaklarının merkezi idarenin emir ve yasaklarını dinlemeyip başına buyruk hareket etmesi İzmir ve civarında asayiş olaylarının ortaya çıkmasına da sebebiyet veriyordu. Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Garp Ocakları'na ait limanlara saldırılarının rövanşını adeta İzmir'de bulunup ticaret yapan gayr-ı müslim tüccarları fidye karşılığı kaçıarak almaktaydılar. Johannes Heyman'ın 1700'lü yılların başlarında İzmir'de bulunduğu sıralarda Cezayirli denizcilerin Foça, Çeşme ve İzmir merkezinde halkın güvenliğini tehdit eden suç unsuru davranışları gözlemlemesi ve bunları kaydetmesi son derece önemlidir. Cezayirlilerle ilgili bu olumsuz davranış örnekleri, doğal olarak da Tunuslu denizciler için de geçerli olabilir kanaatindeyiz.¹⁶

Jan Schmidt'in bu çalışmasında "Terrorising Algerians" isimli bir başlık altında, Cezayirli Korsanlar'ın İzmir'de Hollandalı bir kişiyi öldürüp, zengin tüccarları kaçırdıkları hakkında bilgi verilmektedir. XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren zengin gayr-ı müslim tüccarların yakınlarının kaçırlıp fidye istenmesi sıkça görülen bir durumdur. İzmir'in kozmopolit yapısı, XVII. Yüzyıldan itibaren artan ticaret hacmi sadece tüccarların bu şehre ilgisini arttırmamış aynı zamanda şehirdeki asayiş olaylarının artmasına da sebebiyet vermiştir.

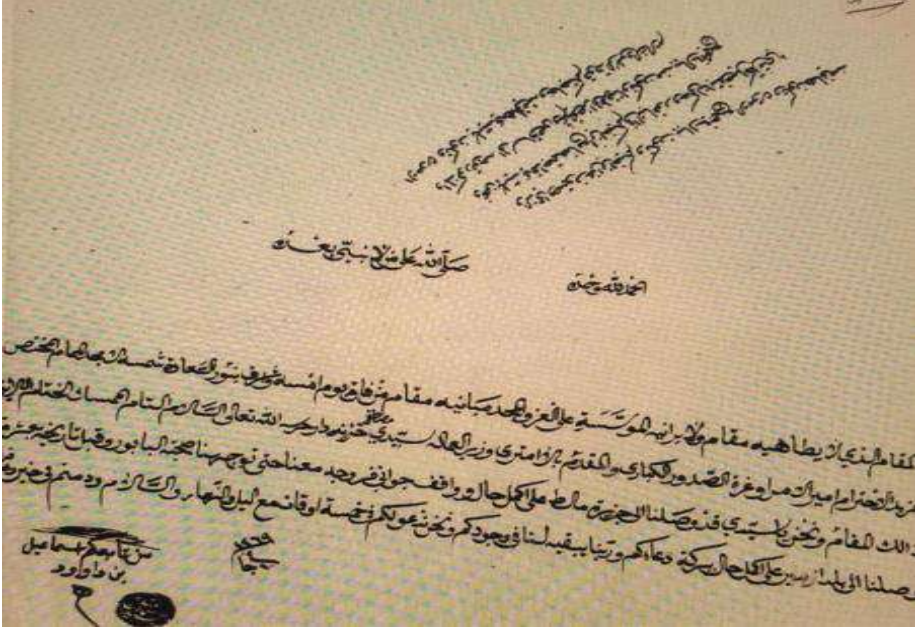
b) Tunus İzmir Deniz Yolu

Tunus Limanı'ndan, İzmir Limanı'na doğru yola çıkan gemiler Malta Adası'nda konaklayıp ikmal yapmaktaydılar. Bu durum aşğıdaki evrakta açıkça belirtilmektedir.¹⁷

¹⁵ Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Necmi Ülker, "İzmir Şehir Hayatını Tehdit Eden Kanun Dışı Eylemler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye ARMAGAN, İstanbul 1997, sayı: 15, s. 145-166.

¹⁶ Jan Schmidt, "Johannes Heyman (1667-1737) His Manuscript Collection and the Dutch Community of Izmir", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murhopy, London-New York: I.B. Turis, 2005, s. 75-90

¹⁷ Tunus Milli Arşivi, Carton: 233, Dossier: 388, Document:14.

Sonuç

İzmir Limanı'nın yıldızının parladığı XVIII. Yüzyıl ile birlikte, dünya ticaret rotaları değişmiş olsa bile, yeni üretim şekilleri ve hammadde ihtiyacı zengin hinterlanda sahip İzmir şehrine yeni imkanlar sağlamıştır diyebiliriz. Anadolu ve Kuzey Afrika arasındaki insanî ve ticari ilişkilerin iki başrol oyuncusu durumundaki İzmir şehri ve Tunus vilayeti, 1881 yılındaki Fransız işgaline kadar çok çeşitli dinden ve ırktan renkli insanların hareketliliğine sahne olmuştur.

Tunus vilayetinden farklı mezheplere mensup tüccarlar, “Berru't-Türk” olarak nitelendirdikleri güvenli ve rahat ticaret yapabilecekleri İzmir şehrinin çarşılarına ilgi duydukları gibi, Anadolu'dan gençler de cihad yurdu Tunus topraklarına yeni bir hayat kurma gayretleri ile İzmir Limanı'ndan denize açılmışlardır. Bu hareketliliğin izleri hem İzmir'de hem de Tunus'ta varlığını devam ettirmektedir. Bugün için Tunus Milli Arşivi'ndeki Yeniçeri Sicilleri incelendiğinde, askeri kışlalar ziyaret edildiğinde İzmir ve çevresinden o topraklara gidip yerleşen ve bir daha geri dönmemiş ama sürekli sıla hasreti çekmiş Anadolu insanının ayak izlerini canlı biçimde takip edebilirsiniz.

Günümüzde de Akdeniz'in tuzlu sularının aynı kaderi sahillerine yazdığı İzmir ve Tunus, Osmanlı döneminden günümüze insanlık adına ortak kültürel değerlerin üzerine sosyal ve ekonomik ilişkileri güçlendirmeye devam etmektedir.

Kaynaklar

- Güler, İbrahim, “Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII.-XVIII. Yüzyıl)”, CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyum Bildirileri, Yay. Haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, Ankara 2004, s. 241
- , “Tunus Milli Arşivi ve Arşivin Türkçe Belgeler Açısından Değerlendirilmesi”, *Belleten*, LXII/234, (Ağustos 1998), s. 558-564.
- Günay, Vehbi, "İzmir'e Ait H. 1118 (M. 1706-7) Tarihli Bir Kahve Defteri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14 (1999): 189-202
- İlter, Aziz Semih, *Şimali Afrika'da Türkler*, cilt 2, İstanbul 1937.
- Kavas, Ahmet, “Kuzey Afrika’da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları”, Osmanlı Araştırmaları, cilt 21, İstanbul 2001, s. 32-68. ayrıca bkz.: Atilla Çetin, “Garp Ocakları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 13, İstanbul 1996, s. 382-386.
- Kütükoğlu, Mübahat, “İzmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001 s. 515,
- Öztürk, Necdet, “Tunus’un Osmanlı Hakimiyeti’ne Geçmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 52, (Şubat 1988)
- Saadaoui, İbrahim Muhammed, “Cerbe Savaşı’na Göre Modern Dönemde Tunus Eyaleti’nin Bab-ı Âli ve Küçük Asya Limanları ile İlişkileri”, *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*, Editör Kurulu, Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 131-165.
- Schmidt, Jan, “Johannes Heyman (1667-1737) His Manuscript Collection and the Dutch Community of İzmir”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West Volume II*, Colin Imber vd., Book DOI: 10.5040/9780755612260, s. 75-90
- Schmidt, Jan, “Johannes Heyman (1667-1737) His Manuscript Collection and the Dutch Community of İzmir”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murhepy, London-New York: I.B. Turis, 2005.
- Tunus Milli Arşivi, Carton: 233, Dossier: 388, Document: 4
- Tunus Milli Arşivi, Carton: 233, Dossier: 388, Document:14.
- Ülker, Necmi, “İzmir Şehir Hayatını Tehdit Eden Kanun Dışı Eylemler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. M. Münir Aktepe’ye ARMAĞAN, İstanbul 1997, sayı: 15, s. 145-166.